ئۇشبۇ كىتاب ئېلكىتاب تورى تەرىپىدىن تارقىتىلدى

ئەزىز ئوقۇرمەن، ئۇشبۇ كىتاب ئاپتورىنىڭ رۇخسىتى ۋە تەلىپى
بىلەن ئېلكىتاب توردا تۇنجى بولۇپ تارقىتىلدى.

ئېلكىتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitab.org

ئېلكىتاب

ئېلكىتاب تورى ئادرېسى:
www.elkitap.org

Руслан Арзиев

УЙҒУР ТИЛИ

УДК 811.512
ББК 81.2 Уйғ-2
А 76

Арзиев Р. (Арслан Уйғур)
А Уйғур тили: өгиниш вә өгитиш / Руслан Арзиев – Алмута: "МИР" нәшрият өйи, 2019. – 592 б.

ISBN 978-601-7948-50-4

Мәзкур китап муәллипниң 2006-жили йоруқ көргән «Уйғур тили» китавиниң толуқтурулған нәшри болуп һесаплиниду. Китапта уйғур тилиниң тарихи, лексикиси, фонетикиси, морфемикиси, сөзясими, морфологияси, синтаксиси, диалектлири, тиниш бәлгүлири, нутуқ этикети охшаш саһалири билән биллә уйғур тилини йеңичә оқутуш усуллириму берилгән.

Китап уйғур тили мутәхәссислиригә вә мухлислириға мөлчәрләнгән.

УДК 811.512
ББК 81.2 Уйғ-2

© Арзиев Р., 2019

ISBN 978-601-7948-50-4

© "МИР" нәшрият өйи, 2019

Меһрибан анам,
мәрипәтчи Росхан Мансурованиң
яркин хатирисигә беғишлаймән

1. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ТАРИХИ

Хәлқимиз мәдәнийитиниң ажралмас бир қисми болған тилимиз узун тарихқа егә. У мәдәнийитимиз охшашла қедимий һәм бай. Уйғур тилида йезилған ядикарлиқларниң әң дәсләпкиси V әсиргә тәәллуқ. Һазирға буниңдин бурун йезилған әсәрләр тепилмиди. Әгәр V әсирдә йезилған "Хуастуанифт" ("Йошурун тиләк") әсириниң мәлум дәрижидә шәкилләнгән әдәбий тил билән йезилғанлиғини һесапқа алидиған болсақ, у чағда буниңдин бурунму уйғур тилида язма ядикарлиқлар болғанлиғини етирап қилишимиз керәк.

Академик А.Т.Қайдаров өзиниң "Развитие современного уйгурского литературного языка" намлиқ әмгигиниң биринчи қисмида уйғур тилиниң тәрәққият басқучлирини төвәндикичә чоң үч этапқа бөлүп қарайду:

1. Қедимий этап. Бу этап икки периодтин ибарәт: а) әң қедимий период (б.э. V әсиргичә болған вақит), ә) қедимий период (V—XIII әә.);

2. Оттура әсирләр этапи. Бу этапму икки периодқа бөлүниду: а) дәсләпки оттура әсирләр периоди (XI—XIV әә.), ә) кейинки оттура әсирләр периоди (XV—XVII әә.);

3. Заманивий этапму икки периодтин тәркип тапиду: а) йеңи период (XVII—XIX әә.), ә) һазирқи период (XX әсирдин бериқи вақит).

А.Қайдаров атақлиқ түркийшунаслар В.В.Радлов вә С.Е.Маловларниң пикирлири асасида қедимий уйғур тили V—XIII әсирләр давамида һөкүм сүргән дәп қарайду. Униң пикричә бу тил икки хил асасқа егә болған: а) қарлуқ-уйғур асасиға егә қедимий уйғур тили. Бу асастики қедимий уйғур тили X—XI әсирләрдә Қараханийлар дөлитидә ишлитилгән. ә) Оғуз-уйғур асасиға егә қедимий уйғур тили. Мәзкүр асастики қедимий уйғур тили XIII әсиргичә Уйғур-Идиқут дөлитидә ишлитилгән.

В.В.Радлов, С.Е.Малов охшаш қедимий һәм һазирқи түркий тилларниң бүйүк мутәхәссислири уйғур тили VIII—IX әсирләрдила әдәбий тил дәрижисигә йәткән дәп қарайду. Мәлумки, бир тил әдәбий тил дәрижисигә йетиш үчүн, у тил фонетикилиқ, лексикилиқ, морфологиялик, синтаксислиқ, орфографиялик җәһәтләрдинла әмәс, стилистикилиқ җәһәттинму нормилашқан болуши керәк. Россия Пәнләр академиясиниң академиги Э.Р.

Тенишев қедимий уйғур тили илмий, рәсмий-иш, бәдиий, диний (философиялик-дидактикилиқ), шеирий, салам хәт охшаш функционаллиқ стиллири толуқ шәкилләнгән әдәбий тил болған дәп һесаплайду.

Түрк алими Р.Р.Арат болса, қедимий уйғур тили һазирқи чуваш, яқут тиллиридин башқа барлиқ түркий тиллар үчүн ана тили (мәнбә тил) маһийитигә егә дәп қарайду.

Язма ядикарлиқлиримиз асасида уйғур тилиниң тәрәққиятини чоң үч дәвиргә бөлүшкә болиду:

1) қедимий дәвир;
2) кона дәвир;
3) һазирқи дәвир.

Қедимий дәвир V—XIV әсирләрни өз ичигә алиду. Бу дәвирдики әдәбий тилимиз "Қедимий уйғур тили" дәп атилиду. Кона дәвир XIV—XIX әсирләрни өз ичигә алиду. Бу дәвирдики әдәбий тилимиз "Кона уйғур тили" дәп атилиду. Һазирқи дәвир XX әсирдин буянқи вақитни өз ичигә алиду. Бу дәвирдики әдәбий тилимиз болса, "Заманивий уйғур тили" дәп атилиду.

1.1. Қедимий уйғур тили

Қедимий уйғур тилида йезилған әң қедимий әсәр V әсиргә мәнсүп болған билән, асасий язма ядикарлиқлар VIII—XIV әсирләргә тәәллуқ. V әсирдин VIII әсиргичә йезилған ядикарлиқлар наһайити аз сақланған. Мәлумки, VIII—XIV әсирләр давамида уйғурлар чоң төрт дөләт тәшкил қилип, өз мәдәнийитини тәрәққий әткүзгән. Улар: Уйғур-Орхон дөлити (740—845), Уйғур-Идиқут дөлити (850—1335), Қараханийлар дөлити (850—1212), Уйғур-Кәңсу дөлити (870—1035). Қедимий уйғур тили һеч бир өзгиришсиз дегүдәк аталған дөләтләрдә қоллинилған. Қедимий уйғур тилидики ядикарлиқлар асасән қедимий түрк, уйғур вә әрәп йезиқлирида йезилған. Шуңлашқа бу тилдики ядикарлиқлар китапниң давамида мошу үч йезиқ асасида бөлүнүп үгинилиду.

1.1.1. Қедимий уйғур тилиниң лексикилиқ алаһидиликлири

Қедимий уйғур тилиниң лексикиси һазирқи уйғур тилидин әрәп, иран, хитай сөзлириниң тамамән азлиғи билән, Европа тиллиридин киргән сөзләрниң йоқниң орнида екәнлиги билән пәриқлиниду. Буниңға дәлил ретидә қедимий уйғур тилида йезилған әң чоң әсәрләрниң бири “Алтун яруқниң” лексикилиқ тәркивигә мураҗиәт қилсақ купайә. X әсиргә тәәлуқ 710 бәтлик бу әсәрдә 3560 сөз ишлитилгән. Уларни 2893 сөзи (81,26%) уйғур, 2 сөзи (0,06%) әрәп, 513 сөзи (14,41%) санскрит, 3 сөзи (0,08%) грек, 81 сөзи (2,28%) хитай, 6 сөзи (0,17%) тибәт, 31 сөзи (0,88%) иран тиллириға тәәллуқ. Һазирқи уйғур тилида болса, әрәп, иран, Европа тиллири луғәт байлиғимизниң хелила қисмини тәшкил қилиду. Бу тәбиий һадисә, чүнки һәр қандақ тил башқа тиллардин сөз қобул қилип бейийду. Мәсилән, әң бай тилларниң бири һесаплинидиған рус тилиниң луғәтлиригә қарисақ, **а** тавушидин башлинидиған йүзлигән сөзләрни учритимиз. Амма уларниң барлиғи дегүдәк рус тилиға башқа тиллардин қобул қилинған. Сәвәви, әсли рус сөзлири **а** тавушидин башланмайду. Бу — рус тилиниң өзигә хас фонетикилиқ қанунийити.

Қедимий уйғур тилиниң лексикилиқ тәркиви униң қоллинилиш муһитиға бағлиқ мәлум дәриҗидә алаһидиликләргә егә болған. Қедимий уйғур тили Уйғур-Орхон, Қараханий, Уйғур-Идиқут, Уйғур-Кәңсу дөләтлириниң рәсмий тили сүпитидә ишлитилгәндә, униң лексикиси әшу дөләтләрниң мәдәний, идеологиялик муһитиға бағлиқ пәриқләнгән. Мәсилән, Уйғур-Орхон дөлитидә қоллинилған уйғур әдәбий тилида кирмә сөзләр наһайити аз болған болса, Уйғур-Идиқут вә Уйғур-Кәңсу дөләтлиридә санскрит, хитай, тохар тиллири элементлириниң үлүши Қараханийдики уйғур әдәбий тилидики кирмә сөзләрдин көп болған. Қараханий дөлитидики уйғур әдәбий тилидики кирмә сөзләрдә болса, әрәп-иран тиллириниң элементлири бесим. Сәвәви, Уйғур-Идиқут вә Уйғур-Кәңсу дөләтлиридики уйғурлар будда диниға етиқат қилғанлиқтин, бу динға мунасивәтлик санскрит, хитай, тохар тиллиридики көплигән диний әмгәкләр тәрҗимә қилинған. Нәтиҗидә, аталған тиллардин бәзи сөзләр уйғур тилиға кирип өзләшкән.

Қараханий дөлитидики уйғурлар болса ислам диниға етиқат

қилғанлиқтин, бу йәрдә мәзкүр динниң муқәддәс китави "Құръан" йезилған тил — әрәп тили кәң таралған. Шуңлашқа бу дөләттә мәйданға кәлгән "Қутадғу билик", "Әтәбәтул һәқайиқ" охшаш әсәрләрдә әрәп вә иран сөзлири башқа кирмә сөзләргә қариғанда хелә көп учришиду. Кейинирәк барлиқ уйғурлар бир дөләт тәркивигә кирип, бир динға, йәни ислам диниға етиқат қилишқа башлиғандин кейин бу пәриқләр йоқашқа башлиди.

Қедимий уйғур тилиниң лексикиси һазирқи уйғур тили лексикисиниң асаслиқ ғолини тәшкил қилиду. Қедимий уйғур тилидики миңлиған сөзләр һеч бир өзгиришсиз һазирму тилимизда ишлитиливатқан болса, бәзилири вақитниң өтүши билән, мәлум бир фонетикилиқ өзгиришләргә учрап, сақланған. Мәсилән, қедимий уйғур тилида *әв* — *өй*, *қадғу* — *қайғу, кәдин* — *кейин* в.б.

Бәзи сөзләр қоллиништин қелип, уларниң орниға башқа сөзләр, асасән, кирмә сөзләр ишлитилиду: *өд* — *вақит, тапуғ* — *хизмәт.* Амма мундақ сөзләр анчә көп әмәс.

1.1.2. Қедимий уйғур тилиниң фонетикилиқ алаһидиликлири

Қедимий уйғур тилиниң тавуш тәркиви һазирқи уйғур тили тавуш тәркивидин тамамән дегүдәк пәриқләнмәйду.

1) Созуқ тавушлар. Қедимий уйғур тилида 8 созуқ тавуш болған: **а, ә, о, ө, у, ү, ы, и**. Буларниң сөздики орни анчә чәкләнмигән, пәқәт **о, ө** тавушлири сөзниң асасән биринчи боғумидила ишлитилгән. 2—3-боғумлирида қоллинилиши наһайити аз болған. Бу алаһидилик һазирму сақланмақта.

Қедимий уйғур тилида заманивий уйғур тили охшаш созуқ тавушларниң таңлай аһаңдашлиғи, йәни уларниң қелинлиқ вә инчикилик бәлгүси бойичә аһаңдашлиғи күчлүк болған. Буниңда сөзниң биринчи боғуми қелин созуқ тавуш болса, кейинкилириму қелин вә эксичә. Мәсилән: *қайғусы, қулғақ* (*қулақ*), *өгүз* (*дәрия*), *боғуз, балық* (*шәһәр*), *кәлтүр, адаққа* (*аяққа*).

Ләв аһаңдашлиғи болса, анчә күчлүк болмиған. Буниңда биринчи боғумдики созуқ тавуш ләвләшкән болса, иккинчи боғумниңму ләвләшкән болуши нәзәрдә тутулиду. Мәсилән, *күнүм, йолум, юлтуз, сөзүм.*

Е тавуши қедимий уйғур тилида анчә ишлитилмигән. У уй-

ғур тилида **а, ә** тавушлиринин аҗизлишишидин пәйда болған. Мәсилән, *кәлип — келип, аты — ети* в.б.

Һазирқи уйғур тилидики созуқ тавушларниң аҗизлишиши қедимий уйғур тилида болмиған.

2) Үзүк тавушлар. Қедимий уйғур тилида сөз бешида, асасән, җараңсиз үзүк тавушлар кәлгән. Буларниң арисида **қ, к, т, ч**, сөзниң барлиқ җайлирида хелә көп учришиду: *көр, йүрәк, қалты, балық, алқу, төрт, өтрү, чәчәк, сәвинч.*

С тавуши сөзниң бешида һәм оттурида көп учришиду: *сөз, асан, асыг.*

Ш тавуши толарақ сөз оттурисида вә сөз ахирида ишлитилгән: *йашил, аш, таш.*

Җараңсиз үзүк тавушлардин **п** ниң ишлитилиш даириси хелә чәклик болған.

Ф, һ қатарлиқ җараңсиз үзүк тавушлар асасән кирмә сөзләр тәркивидила учришиду.

Җараңлиқ үзүк тавушлардин сөз бешида толарақ **б, й** тавушлири келиду: *баш, богуз, йагмур, йәмиш.*

В, р, з, ң, ғ тавушлири асасән сөз оттурисида вә ахирида учришиду: *увут* (*уят*), *ав* (*ов*), *әв* (*өй*), *йүрүр, сөз, бузагу, азақ, агыз, сарыг, улуг.*

М, н тавушлири бәзи сөзләрниң бешида (*мән, мунча, нәң* (*нәрсә*), *нәчә, нә*) һәм қошумчиларниң тәркивидә сөз оттури вә ахирида келиду: *сөзүм, сөзин, барма.*

Қедимий уйғур тилида бәзи сөзләрниң оттуридики вә ахиридики **д** тавуши һазир **й** тавушиға новәтләшкән: *уд — уй, қадгу — қайгу, кәдим — кийим, адақ — аяқ, бәдүк — бүйүк.*

Д, л, р тавушлири сөз бешида, асасән кирмә сөзләр тәркивидә учришиду: *дару* (парс), *дәвләт* (әрәп), *рәбб* (әрәп), *рәнг* (парс), *ратни* (санскрит) (*үнчә*), *лақаб* (әрәп), *логан* (санскрит) (*рошән, нурлуқ*), *лим* (хитай).

1.1.3. Қедимий уйғур тилиниң морфологиялик алаһидиликлири

Қедимий уйғур тилиниң морфологиялик алаһидиликлири һазирқи уйғур тилидин анчә пәриқләнмәйду. Пәриқләр, асасий җәһәттин, қошумчә, томурларниң фонетикилиқ шәклигила бағлиқ.

1.1.3.1. Қедимий уйғур тилидики сөз ясиғучи қошумчилар

а) Исим ясиғучи қошумчилар:

-чы, -чи: *авчы* (*очи*), *кеңәшчи*, *бағчы* (*бағвән*), *сақчы*, *алчы* (*һейлигәр*), *сабчы* (*сөзчи*, *хәвәрчи*), *балықчы*;

-лық, -лик, -луқ, -лүк: *алплық* (*қәһриманлиқ*), *азлық*, *байлық*, *ағылық* (*гәзнә*), *ақылық* (*мәртлик*), *көнилик* (*тоғрилиқ*, *дуруслуқ*);

-даш, -дәш: *адаш*, *қадаш* (*қаяш*, *қериндаш*), *йолдаш*;

-ға, -гә, -ғу, -гү, -ғы, -ги: *билгә* (*данишмән*), *өгә* (*еқиллиқ*), *қадғу* (*қайғу*), *қарағу* (*қарғу*);

-ғ, -г, -к, -қ, -ағ, -әг, -ығ, -иг, -ақ, -әк, -ық, -ик, -уқ, -үк: *ачығ* (*азап*), *ағрығ*, *асығ* (*пайда*), *бодуғ* (*бояқ*), *әлиг* (*қол*), *бутақ* (*путақ*), *әмгәк* (*җапа*), *қонуқ* (*меһман*), *қылық* (*қилиқ*), *адақ* (*аяқ*);

-м, -ым, -им, -ум, -үм: *ақым* (*еқим*), *алым* (*қәриз*), *әрдәм* (*пәзиләт*), *кәдим* (*кийим*);

-ш, -иш, -уш, -үш: *ағыш* (*өрләш*), *алқыш*, *уқуш* (*әқил*).

ә) Сүпәт ясиғучи қошумчилар:

-лығ, -лиг, -луғ, -лүг (бәзидә **-лиқ, -лик, -луқ, -лүк**): *кәрәклиг*, *қумлуғ*, *билиглик* (*билимлик*), *көрклүг*;

-сыз, -сиз: *билигсиз* (*билимсиз*), *кәчиксиз* (*көрүксиз*, *кечиксиз*);

-чыл, -чил: *игчил* (*ағриқчан*), *яғмурчил* (*ямғурлуқ*);

-ғы, -ги, -қы, -ки: *язғы*, *қишқы*;

-ғ, -г, -қ, -к, -ыг, -иг, -уғ, -үг, -ақ, -әк, -уқ, -үк: *йырақ*, *бәдүк* (*бүйүк*), *арығ* (*таза*), *сүзүк*;

-ма, -мә: *ойма* (*әр*) (*оюнчи*), *кәсмә аш*.

б) Пеил ясиғучи қошумчилар:

-а, -ә, -у, -ү, -ы, -и: *күчә*, *ата* (*чақирмақ*, *атимақ*), *яша*, *ярлықа* (*ейтмақ*, *буйримақ*), *күрә*, *аша* (*йемәк*), *өтә*;

-ла, -лә: *қышла*, *сүлә* (*урушмақ*), *бәдүклә* (*бүйүклимәк*);

-да, -дә: *алда*, *оқта*, *издә*, *үндә*, *сығта* (*жиғлимақ*);

-ар, -әр: *көкәр*, *алар* (*һал болмақ*), *сарғар*;

-қ, -к, -ық, -ик, -уқ, -үк: *ағуқ* (*зәһәрләнмәк*, *оғиланмақ*), *бирик*, *чынық* (*чиниқмақ*, *раст болмақ*), *ягық* (*дүшмәнләшмәк*).

1.1.3.2 Қедимий уйғур тилидики турғун сөзләр

1.1.3.2.1 Қедимий уйғур тилидики исимларниң келиш категорияси

Баш келиш

Бу келишниң мәхсус қошумчиси йоқ. *Бир будаг үзүм. Сөзүң кизләмәсә башың барға тәрк* (*Сөзүңни йошурмисаң, бешиң бошқа кетәр*).

Егилик келиш

Бу келиш асасән **-ниң**, **-ның** қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән. Бәзидә униң **-ың**, **-иң**, **-уң**, **-үң** вариантлириму учришиду: *Тили ялған әрниң әҗәфа қилқи ол* (*Тили ялған әрниң қилиғи әҗападур*).

Бериш келиш

Бу келиш **-қа**, **-кә** қошумчиси арқилиқ ясилиду. Униң жараңлиқ варианти **-ға**, **-гә** аз учришиду. Бәзидә **-а**, **-ә** қошумчисиму бериш келиш мәнасини билдүриду: *Қамуг ишкә ашну сән ишләт билиг* (*Барлиқ ишқа алди билән сән ишләт билим*). *Атама охшаш* (*Атамға охшаш*).

Чүшүм келиш

Бу келиш асасән **-ны**, **-ни** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду. III шәхс тәвәлик қошумчисидин кейин униң **-н** вариантиму қоллинилиду. Бәзидә бу келиш **-ығ**, **-иг**, **-уғ**, **-үг** қошумчиси арқиликму ясилиду: *арыглықны сәвмиш турур бу баят* (*тазилиқни сөйиду бу худа*), *улуг күндә көркит оларниң йүзин* (*улуқ күндә көрсәт уларниң үзини*), *баят аты бирлә сөзүг башладым* (*худа исми билән сөзни башлидим*), *төрт булуңдақы бодунуг қоп алмыш* (*төрт тәрәптики хәлиқни толуқ беқиндурған*).

Чиқиш келиш

Бу келиш **-дын**, **-дин**, **-тын**, **-тин** қошумчиси арқилиқ ипа-

дилэнгэн: *көздин йыраса, көңүлдин йамэ йырар* (*көздин жирақлиса, көңүлдин һэм жирақлар*), *киши аласы ичтин, йилқы аласы таштин* (*киши алиси ичтин, һайван алиси тешидин*).

Бэзидэ бу келиш мэнаси орун-вақит келиш қошумчиси **-да, -дэ, -та, -тэ** арқилиқ ипадилэнгэн: *күчлүг алп қаганимда адрылу бардыңыз* (*күчлүк, батур қаганимдин айрилип бардиңиз*), *тили болса йумшақ, шэкэрдэ сүчиг* (*тили болса йумшақ, шекэрдин татлиқ*), *төрт улуг эмгэктэ қуртулалым* (*төрт егир эҗападин қутулайли*).

Орун-вақит келиш

Мэзкүр келиш **-да, -дэ, -та, -тэ** қошумчиси ариқилиқ ипадилэнгэн: *агыр нэң үчүн орны башта ерур* (*қиммэтлик нэрсэ* (*болгини*) *үчүн орни баштидур*).

Васитэ келиш

Бу келиш **-н, -ын, -ин** қошумчиси арқилиқ ипадилэнгэн. Мэзкүр қошумчиниң мэнаси "*билэн*" тиркэлмисигэ йеқин: *қуш қанатын, эр атын* (*қуш қанити билэн, эр ети билэн*), *мэн өз көзүн көрдүм* (*мэн өз көзүм билэн көрдүм*), *көзин көрмэдүк, қулақын эшитмэдүк* (*көзи билэн көрмигэн, қулиги билэн аңлимиган*).

Йөнилиш келиш

Мэзкүр келиш **-ғару, -гэру, -қару, -кэру** қошумчиси билэн ипадилэнгэн. Йөнилиш келиш мэнаси җэһэттин бериш келишкэ йеқин. Бэзидэ бу келиш қошумчисиниң **-ар, -эр, -ару, -эру; -ра, -рэ, -ру, -ры** охшаш қисқарған вариантлириму учришиду: *тэңригэрү тапгын өтэди* (*тэңригэ хизмитини өтиди*), *илгэрү күн тогсықа* (*илгири шэриққэ*), *муңар мэңзэтү кэлди шаир сөзи* (*буниңга охшап кэлди шаир сөзи*), *эл ичрэ нэгү бар ярагсиз явуз* (*эл ичрэ немэ бар ярамсиз, яман*).

Тэңлэштүрмэ келиш

Қедимий уйғур тилида бу келиш **-ча, -чэ** қошумчиси арқилиқ ипадилэнгэн: *кэрэк өдтэ бир ям яңанча болур* (*керэк чагда бир тозаң пилчилик болур*), *тилэкчэ болур иш тапугчы эдүр* (*тилэктэк болур иш, хизмэтчи бейүр*).

Бэзидэ бу қошумчэ йеңи сөз ясаш ихтидари билэнму қоллинилған: *қанча, барча, нэчэ*.

Охшатма келиш

Бу келиш **-тәг** қошумчиси (тиркәлмә сүпитидиму қарилиду) арқилиқ ипадиләнгән, мәзкүр қошумчә (яки тиркәлмә) охшитишларни ясашта муһим роль ойнайду: *қаңым қаған сүси бөритәг әрмиш, яғысы қойнтәг әрмиш* (*атам қаған әскири бөридәк екән, дүшмини қойдәк екән*). *Төрү сув тәг ол, күч көр от тәг йодуғ* (*сәясәт судәктур, зулум* (*күч*) *оттәк*).

Орун-бәлгү келиш

Мәзкүр келиш **-дәки, -тәки** қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән: *әвдәки бузағу өкүз болмас* (*өйдики мозай өкүз болмас*), *көңүлтәки сабым* (*көңүлдики сөзүм*), *тәңридәки күнкә, йәрдәки әлимкә бөкмәдим* (*асмандики қуяшқа, йәрдики елимгә тоймидим*).

1.1.3.2.2 Қедимий уйғур тилидики турғун сөзләрниң вә ярдәмчи сөзләрниң бәзи алаһидиликлири

Сан. Дәрижә санлар **-нч, -нчи, -инч, -инчи** қошумчиси арқилиқ (*икинч, учүнч, бишинчи*), кишилик санлар **-ағу, -әгү** қошумчиси арқилиқ (*икәгү* (*иккилән*), *учәгү* (*үчиләнн*)), тәхсим санлар болса **-ар, -әр** қошумчиси арқилиқ (*бирәр* (*бирдин, бир-бирләп*), *учәр* (*үчтин*)) арқилиқ ясалған.

Қедимий уйғур тилида икки хил һесаплаш системиси болған.

а) Мурәккәп санлар тәркивидики кичик санлар чоң санларниң алдида келиду: *ики йигирми* (*он икки*), *уч әлиг* (*қириқ үч*).

ә) Чоң санлар кичик санларниң алдида келиду (һазирқи һесаплаш системиси): *он сәкиз, отуз ики.* Бәзидә чоң санлардин кейин *артуқы* (*артуқ*) сөзи келиши мүмкин: *бәш йүз артуқы ики* (*бәш йүз икки*).

Алмаш. Қедимий уйғур тилида һазирқи уйғур тилиға йетип кәлмигән төвәндикичә алмашлар ишлитилгән: *нәлук* (*қандақ*), *қайу* (*қайси*), *нәтәг* (*қандақ*), *қамуғ* (*барлиқ*), *кәнду* (*өз*).

Ярдәмчи сөзләр. Қедимий уйғур тилида һазирқи уйғур тилида учрашмайдиған төвәндикичә ярдәмчи сөзләр болған:

а) тиркәлмиләр: *сайу* (*санап*), *өтрү* (*кейин*), *үзә, үзәлә* (*үстигә*), *соң* (*кейин*), *бас, баса* (*кейин*), *ашну, ашнуда* (*алдин, балдур*);

ә) бағлиғучилар: *азу, айу* (*яки*), *тағы* (*вә*), *ара...ара* (*бәзидә, бирдә...бирдә*), *аб...аб* (*нә...нә*);

б) уланмилар: *әринч* (*бәлки*), *мат* (модаллиқ мәнасини билдүриду), **өк** мәнаси “-ла” уланмисиға йеқин.

1.1.3.3. Қедимий уйғур тилидики пеиллар

1.1.3.3.1. Пеилниң турғун соз шәкиллири

Пеилниң бу шәкиллиригә грамматикилиқ хизмити җәһәттин турғун сөзләргә охшап келидиған сүпәтдаш, рәвишдаш вә исимдашлар кириду:

а) Сүпәтдашлар. Қедимий уйғур тилидики сүпәтдашлар төвәнки қошумчилар арқилиқ ясалған:

-ған, -гән, -қан, -кән: *төрүткән, игидкән, кәчүргән идим* (*төрәлткән, асриған, кәчүргән егәм*).

-мыш, -миш. Бу қошумчә мәнаси җәһәттин **-ған** қошумчисиға йеқин болуп, қедимий уйғур тилида көп ишлитилгән: *әвә қылмыш ишләр нәчә йиг болур* (*алдирап қилған ишлар дайим хам болиду*).

-р, -ар, -әр, -ыр, -ир,-ур, -үр, йур, -йүр: *көрүр көзүм көрмәз тәг, билир билигим билмәс тәг болты. Билиркә айыт түш, айытма кечә* (*Билидиғанға ейт чүшни, кечиси ейтма*). *Кишилик қилурқа кишилик йанут* (*Кишилик қилғанға кишилик җавап*). Бу сүпәтдашниң болушсиз шәкли **-мас**, **-маз** (**ма+с**) қошумчиси арқилиқ ясилиду: *су бәрмәзкә сүт бәр, өкүнчлүк болур кин кәңәшмәз киши* (*пушайман болиду кейин кеңәшмәс* (*мәслиһәтләшмәйдиған*) *киши*).

-ғу, -гү. Бу қошумчә қедимий уйғур тилида сүпәтдаш қошумчиси сүпитидә кәң ишлитилгән: *нәлүк тәрдиң әрки бу қалғу нәңиң* (*немишкә тәрдиңкин* (*жиғдиңкин*) *бу қалидиған нәрсәңни*). *Нәчә қилмағу иш әсүрсә қилур* (*Қанчә қилмайдиған ишларни мәс болса қилур*).

Мәзкүр қошумчиға **-луқ**, **-лүк** вә **-чи** охшаш сөз ясиғучи вә **-си** охшаш III шәхс тәвәлик қошумчиси улиниш арқилиқ **-ғулуқ, -гүлүк; -ғучи, -гүчи; -ғуси, -гүси** қатарлиқ сүпәтдаш қошумчилири ясилиду: *қара қылқы ол бу йирақ турғулуқ* (*пухралар* (*көпчилик*) *қилиғидур бу жирақ туруш керәк*). *Бәг язуқ кәчүргүлүк әрди* (*Бәг гунани кәчүрүши керәк* (*яки кәчүргини тоғра*)) (хотән диалектида **-ғулуқ, -гүлүк, -қулуқ, -күлүк** қошумчиси зөрүрийәт мәйлини ипадиләйду); *билик бирлә басты бодун басғучы* (*билим билән басти* (*алди*) *хәлиқ* (*әл, дөләт*) *басқучи* (*алғучи*)). *Кәлигли турур қут яна барғучы* (*Келиду бәхит йәнә*

барур (*кетиду*)). *Ашқа барса нәгү тәг йәгүсин, йәмәгүсин айур* (*Ашқа* (*меһманға*) *барса, қандақ йейишни вә йемәсликни ейтиду* (*баян қилиду*)).

-дачы, -дәчи, -тачы, -тәчи. Сүпәтдашниң бу шәклиму қедимий уйғур тилида көп ишлитилгән: *ол йиргәрү барсар түрк бодун өлтәчи сән* (*бу йәргә барса*(*ң*) *түрк хәлқи өлисән*). *Билиг ол кетәрдәчи көңүл тозы* (*Билимдур кәткүзгүчи көңүл тозини* (*чеңини*)). *Усал болмағил ай тирик болдачы* (*Осал болмиғил, һәй тирик болғучи*).

-дуқ, -дүк, -туқ, -түк. Қедимий уйғур тилидики сүпәтдашниң бу қошумчиси язма ядикарлиқлиримизда хелә учришиду: *иниси әчисин тәг қилинмадуқ эринч, оғлы қаңын тәг қилинмадуқ эринч* (*иниси акисидәк болалмиди, оғли атисидәк болалмиди*). *Киши кирмәдүк әлкә кирсә қалы* (*Киши кирмигән* (*билмигән, ят*) *әлгә кирсә әгәр*). *Әшитмиш сөзүг сән әшитмәдүк әт* (*Аңлиған сөзүңни сән, аңлимиған әт*). *Бу күрси өзәлә өз олтурдуқы* (*Бу үстәл үстидә өзиниң олтурғини*).

-ғылы, -гили, -ығлы, -игли, уғлы, -үгли: *түнәрди йарумас көрүгли қарақ* (*түнәрди, йорумас көрүдиған көз*). *Йорығлы булыт тәг йигитликни ыдтым* (*Жүридиған булуттәк жигитликни әвәттим* (*айрилдим*)). *Сәвиглини сәвмәз кәйик тәг қачар* (*Сөйгәнни сөймәс, кейиктәк қачар*).

ә) Рәвишдашлар. Қедимий уйғур тилидики рәвишдашлар төвәндики қошумчилар арқилиқ ясалған:

-п, -ип, -уп, -үп. Бу қошумчиниң **-бан, -бән** қедимий шәклиму учришиду: *ол сабығ әшидип түн удысықым кәлмәди* (*у сөзни аңлап, түн уйқум кәлмиди*). *Бәг әмгәп әл әтсә, бодун шүк байур* (*Бәг жапа тартип әл башқурса, хәлиқ тинч бейийду*). *Сү сүләпән төрт булуңдақы бодунуғ қоп алмыш* (*Әскәр башлап төрт тәрәптики хәлиқни толуқ алған*). *Ол анда ятыбан* (*У шу йәрдә йетип*). *Йай барубан әркүзи* (*Язда берип* (*еқип*) *әгизи* (*әгиз сүйи*)).

-а, -ә, -ы, -и, -у, -ү. Созуқ тавушлар билән аяқлашқан пеилларға уланғанда **й** тавуши қистурулиду: *аҗунда сынайу йәтилмиш йашы* (*дунияда синап йетилгән йеши*). *Увутлуқ киши өлсә, уршу өлур* (*Уятлиқ киши өлсә, урушуп* (*җәң қилип*) *өләр*). *Орун бәрди олдурды әлгин тута* (*Орун бәрди олтурди қолин тутуп*).

-ғач, -гәч: *күн тоғғач* (*күн туққач*) (*күн туққанда*) *көзкә сүрткәч*.

-ғынча, -гинчә: *Бу төрт нәң түкәл қодмағынча киши.* (*Бу*

төрт нәрсини түгәл қоймиғичә киши). Я отта чәчәк өнмәгинчә яшыл (Яки отта үнмигичә йешил чечәк).

-ғалы, -гәли: *Киши оглы қоп өлгәли төрүмиш (Адәм балисиниң һәммиси өлгили (өлмәк үчүн) төрәлгән). Тапынғалы кәлдим аның қапғыңа (Хизмәт қилғили кәлдим униң ишигигә).*

-дуқта, -дүктә, -туқта, -түктә: *Айыттуқта сөзлә йана тәркин үз (Сориғанда сөзлә, йәнә чапсан үз (тохта)).*

-мадын, -мәдин, -матин, -мәтин: *Туруная қуш түшнәкиңә қонмыш, туйматын тозқа илинмиш уча уматын олурур тир (Турна угисиға қонупту, туймастин тузаққа илинипту, учалмастин олтириду дәйду). Саңа тапынмадын (Саңа тевинмастин (сиғинмастин)). Билигсиз нә айса аюр уқмадын (Билимсиз немә ейтса, ейтар уқмастин).*

б) Исимдашлар. Пеилниң бу шәкли грамматикилиқ алаһидиликлири җәһәттин исимға йеқин. Улар төвәндикичә қошумчилар арқилиқ ясилиду:

-мақ, -мәк: *Бу аҗун ма көрмәккә көрклүг ташы (Бу дунияму көрмәккә көрклүк (гөзәл) теши).*

-ыш, -иш, -уш, -үш: *бақыш (беқиш, қараш), билиш, келиш.*

1.1.3.3.2. Қедимий уйғур тилидики пеилниң хәвәр шәкиллири

Пеилларниң түрлиниши арқилиқ җүмлиниң хәвири болуп келидиған шәкиллири пеилниң хәвәр шәкиллирини тәшкил қилиду. Пеилниң бу шәкиллиригә пеилниң шәхс, заман, мәйил категориялири кириду.

Пеилниң заман категорияси: 1) Өткән заман **-ды, -ди, -ты, -ти, -ду, -дү, -ту, -тү; -мыш, -миш; -йуқ, -йүк; -дуқ, -дүк, -туқ, -түк** қошумчилири арқилиқ вә "*әрди*" ярдәмчи пеили арқилиқ ясалған: *көрди, көрмиш, көрүр әрди, көрмиш әрди, көргәй әрди, көрүп әрди.*

2) Һазирқи-келидиған заман **-ар, -әр, -ур, -үр, -ыр, -ир, -р; -а, -ә, -й; -ған, -гән, -қан, -кән** қошумчилири арқилиқ ясалған. **-ған** қошумчисиниң һазирқи заман уйғур тилидики охшаш өткән заман мәнаси XIII—XIV әсирләрдин кейин көрүлүшкә башлиған: *көрүр, көрә, көргән.*

3) Келидиған заман **-ғу, -гү, -дачы, -дәчи, -тачы,**

-тәчи; **-ғай**, **-гәй** қошумчилири арқилиқ ясалған: *көргү, көрдәчи, көргәй.*

Пеилниң мәйил категорияси. Бу категория пеил ипадилигән һәрикәтниң қандақ тәриздә ейтилғанлиғини билдүриду. Қедимий уйғур тилида пәқәт буйруқ-тәләп, шәрт мәйиллириниң мәхсус қошумчилири болған.

1) Буйруқ-тәләп мәйлиниң қошумчилири үч шәхс бойичә түрлиниду:

I шәхс

а) Бирлик түри: **-айын**, **-әйин**, **-йын**, **- йин**; **-ай**, **-әй**, **-айы**, **-әйи**; **-йы**, **-йи**: *барайын.*

ә) Көплүк түри: **-алым**, **-әлим**, **-лым**, **-лим**: *баралым.*

II шәхс

а) Бирлик түри: **-ғыл**, **-гил**; **-ғын**, **-гин** (қошумчисизму келиду): *барғыл, болғин.*

ә) Көплүк түри: **-ң**, **-ңлар**, **-ңләр**: *яшаң, тутуңлар.*

III шәхс

а) Бирлик түри: **-сун**, **-сүн**, **-су**, **-сү**, **-суны**, **-сүни**: *артсу, тирилсү, кәлсун, болсуны, кәлсүни.*

ә) Көплүк түри: **-сунлар**, **-сүнләр**, **-сулар**, **-сүләр**: *көрмәсүнләр, өгрәтсүләр.*

2) Пәрәз-қаршилиқ мәйли. Бу мәйил қедимий уйғур тилида **-са**, **-сә** (бәзидә **-сар**, **-сәр**) қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән: *барсар, көрсә.*

1.1.3.3.3. Пеилниң өзәк шәкиллири

Пеилниң өзәк шәкли пеилниң турғун сөз вә хәвәр шәкиллиригә асас болуп келиду. Пеилниң бу шәкиллиригә пеилниң дәриҗә, болушлуқ-болушсизлиқ категориялири кириду.

Пеилниң дәриҗә категорияси. Бу категория пеил ипадилигән һәрикәтниң егә билән болған һәр хил мунасивитини билдүриду.

Өзлүк дәриҗә. **-н**, **-ын**, **-ин**, **-ун**, **-үн** қошумчиси арқилиқ ясилип, егиниң һәм иш-һәрикәтни орунлиғучиси һәм қобул қилғучиси екәнлигини билдүриду: *сәбин* (*сөйүн*), *күчән, тонан* (*тонға пүркән, тонлан*), *бәзән* (*безән*).

Өзгә дәриҗә. **-л**, **-ил**, **-ул**, **-үл** вә ахирқи боғумида л тавуши бар пеилларға **-н**, **-ин**, **-ын**, **-ун**, **-үн** қошумчилириниң улиниши арқилиқ ясилип, егиниң иш-һәрикәтни орунлиғучиси әмәс,

бәлки қобул қилғучиси екәнлигини билдүриду: *тәрил* (*терил, жиғил*), *адрыл* (*айрил*), *алын* (*елин*).

Мәҗбурий дәриҗидә егә иш-һәрикәткә түрткә болиду. Бу дәриҗә қедимий уйғур тилида төвәндикичә қошумчилар арқилиқ ипадиләнгән:

-т, -ыт, -ит: *удыт* (*ухлат*), *ярат, битит* (*яздур*), *ишләт;*

-р, -ур, -үр: *бүтүр* (*пүтәр*), *чөкүр, қачур, йәтүр* (*йәткүз*);

-з, -из, -ыз, -уз, -үз: *удыз* (*әгәштүр*), *тамуз* (*тамдур*);

-дур, -дүр, -тур, -түр: *қонтур* (*қондур*), *кәлтүр, яндур;*

-ғур, -гүр, -қур, -күр: *йүгүр, тиргүр* (*тирилдур*);

-сық, -суқ, -сүк: *алсық* (*елин*), *басық* (*бесил*), *урсық* (*урул*), *урайын тәгүчи өзи урсықар* (*урай дегүчи өзи урилар*);

-ғуз, -гүз, -қуз, -күз: *тиргүз* (*тирилдүр*).

Өмлүк дәриҗә -ш, -иш, -уш, -үш қошумчиси арқилиқ ясилип, иш-һәрикәтниң икки яки униңдин артуқ егә тәрипидин орунланғанлиғини билдүриду: *яраш, яруш* (*йоруш*), *көрүш, әсәнләш* (*есәнләш, көрүшүш*).

Пеилниң болушлуқ-болушсиз категорияси. Бу категория пеил ипадиләнгән һәрикәтниң әмәлгә ашқанлиғини яки ашмиғанлиғини билдүриду. Болушлуқ шәклиниң мәхсус морфологиялик көрсәткүчиси йоқ. Болушсизлиқ шәкли **-ма, -мә** қошумчилири арқилиқ ясилиду. Бу қошумчә адәттә пеилниң дәриҗә қошумчилиридин кейин келиду: *қатылма, яғушмаз* (*йеқинлашмас*), *йыратма* (*жирақлатма*).

1.1.3.4. Қедимий уйғур тилиниң бәзи синтаксислиқ алаһидиликлири

Қедимий уйғур тилиниң синтаксиси һазирқи уйғур тили синтаксисидин анчә пәриқләнмәйду. Сөзләр тәңдаш вә бекиндилик бағлиништа кәлгән. Тәңдаш бағлиниш адәттә тәң бағлиғучилар арқилиқ әмәс, бәлки интонация арқилиқ әмәлгә ашқан. Бекинда бағлинишниң барлиқ түрлири (маслишиш, яндишиш, башқуруш, изафет) учришиду. Җүмлә бөләклириниң мәлум сөз түркүмлири арқилиқ ипадилиниши, уларниң җүмлидики орун-тәртиви җәһәттинму пәриқ наһайити аз.

Бир баш бөләклик аддий җүмлиләрдин шәхссиз вә шәхси умумлашқан җүмлиләр ядикарлиқларда аз учришиду.

Қедимий уйғур тилиға аит ядикарлиқларда, асасән, бағлиғучисиз бағланған қошма җүмлиләр ишлитилгән. Бағлиғучилиқ бағланған қошма җүмлиләр XIV—XV әсирләргә аит ядикарлиқларда учришиду.

Бекиндилиқ қошма җүмлиләр тәркивидики бекинда җүмлә билән баш җүмлә бекинда җүмлиниң хәвири сүпәтдаш, рәвишдаш, пәрәз-қаршилиқ мәйил, буйруқ мәйилдә келиши арқилиқ вә баш һәм бекинда җүмлиләр тәркивидә кәлгән нисбий сөзләр арқилиқ бағланған.

1.1.4. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар

1.1.4.1. Қедимий түрк йезиғи һәққидә умумий мәлумат

Қедимий түрк йезиғи түрк-руна йезиғи дәпму атилиду. "Руна" сөзи гот тилида "тилсим" мәнасини билдүриду. Герман қәбилилири II—III әсирләрдин та оттура әсирләргичә, йәни латин йезиғини қобул қилғичә "руна" дәп атилидиған йезиқни қолланған. Бу йезиқ металлға, ташқа, яғачқа оюлуп йезилғачқа, асасән түз сизиқлардин ибарәт болған. Орхон дәриясиниң вадисида тепилған таштики йезиқларниң һәриплири шәкли җәһәттин руна йезиғиға йеқин болғанлиқтин, бу йезиқни "түрк-руна" йезиғи дәп атиған.

Қедимий түрк йезиғиниң б.э.и. V әсирдә қоллинилғанлиғи тоғрисида мәлуматлар бар. Шуларниң бири Алмутиниң әтрапидики Ишиктә шәһири йенида тепилған мазардин чиққан күмүч тавақ. Бу тавақта қедимий түрк йезиғида йезилған мәтин бар. Демәк, буниңдин 2500 жил бурун түркий хәлиқләр алфавитлиқ йезиқ қолланған. Қедимий түрк йезиғини түркий хәлиқләр та XI әсиргичә қолланғанлиғини һесапқа алсақ, бу йезиқ 1500 жил давамида бизниң әҗдатлиримизға хизмәт қилған.

Бу йезиқниң келип чиқиши тоғрисида һәр хил пикирләр можут. Бәзиләр қедимий түрк йезиғи арамей йезиғидин өзләштүрүлгән десә, бәзиләр бу йезиқ түркий хәлиқләрниң миллий тамғилиридин пәйда болған дәйду. Булар қедимий түрк йезиғидики оқяниң оқиға охшайдиған бәлгүниң "*оқ*" (*уқ*) дәп "*я*" ға яки *айға* охшайдиған бәлгүниң "*йа*" (*ай*) дәп оқулушиға асасланған.

Амма мундақ мәналиқ тамға һәрипләр анчә көп әмәс. Кейинкилири бу йезиқ түрк тамғилири билән арамей йезиғиниң бирләшмисидин һасил болған дәп қарайду.

Түркий хәлиқләр бу йезиқтики ядикарлиқларни дәсләп ташларға, металларға оюп язған. Ташларға оюп йезилған ядикарлиқларниң асасий қисми Орхон вә Енисей дәриялириниң бойидин тепилған. Улар "мәңгү таш ядикарлиқлири" дәп атилиду. Чүнки бу ядикарлиқларға нисбәтән мәтиндә "*бәңгү таш*" ибариси қоллинилған. Мәсилән, *нәнәң сабым әрсәр бәңгү ташқа уртым* (*һәр қандақ сөзүм болса, мәңгү ташқа яздим*).

Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар болса, асасән, қәғәзгә йезилған.

X әсиргә кәлгәндә қедимий түрк йезиғиниң орниға уйғур йезиғи қоллинилишқа башланди. Шуниңдин кейин бу йезиқ әмәлияттин аста-аста қелип, унтулушқа башлиди. XVIII әсирниң биринчи йеримида бу йезиқтики ядикарлиқлар тепилишқа башланғанда, уларни һеч ким оқалмиди. Һәтта Европа алимлири мәңгү таш ядикарлиқлириниң қайси милләткә тегишлик екәнлигиниму еник ейталмиди. Пәқәт 100 жилдин артуқ жүргүзүлгән издинишләр нәтижисидила бу йезиқни оқуш мүмкин болди. Уни дәсләп оқуған даниялик алим Вилгельм Томсен. У 1893-жили 15-декабрьда өз йеңилиғини илим дунисиға елан қилди. Бу алимниң пикричә, қедимий түрк йезиғини дәсләп уйғурлар ижат қилип, андин башқа түркий хәлиқләргә таратқан.

1.1.4.2. Қедимий түрк елипбәси

Қедимий түрк йезиғи 38 һәриптин ибарәт.

Бу йезиқта сөз әрәп йезиғидикигә охшаш оңдин солға карита йезилиду.

Б, д, й, л, н, р, с, т тавушлири сөздә қелин созуқ тавушлар яки инчикә созуқ тавушлар билән кәлгәндә, башқа-башқа (һәр хил) һәрипләр билән йезилиду. Бу тавушларниң қелин варианти алфавитта 1 рәқими билән, инчикә варианти 2 рәқими билән пәриқләндүрүлди.

1.1.4.3.2. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң тарихий-сәясий (этникилиқ) бөлүнүши

1. **Шәрқий Түрк қағанатиниң ядикарлиқлири.** Униң-ға Моңғулстан вә Алтай ядикарлиқлири кириду. Булар VII—VIII әсирләрдә йезилған.

2. **Уйғур-Орхон дөлитиниң ядикарлиқлири.** Униңға Баян чор, Қарабалғасун, Сәврәй, Терх, Тес ядикарлиқлири кириду. Улар VIII—IX әсирләрдә йезилған.

3. **Қирғиз қағанатиниң ядикарлиқлири.** Униңға Ени-сей ядикарлиқлири вә Суҗи мәңгү теши кириду. Улар VIII—XI әсирләрдә йезилған.

4. **Қурықан қәбилиләр бирлигиниң ядикарлиқлири.** Униңға Лена-Байқал ядикарлиқлири кириду. Улар VIII—X әсирләрдә йезилған.

5. **Ғәрбий түрк қағанатиниң ядикарлиқлири.** Униңға Йәттису вә Пәрғанә ядикарлиқлири кириду. Улар VIII әсирдә йезилған.

6. **Шәрқий Түркстан ядикарлиқлири.** Бу ядикарлиқлар IX—X әсирләрдә йезилған.

7. **Хазар қағанатиниң ядикарлиқлири.** Униңға Шәрқий Европа ядикарлиқлири вә Йәттисудин тепилған тариша кириду.

8. **Қимақ дөлитиниң ядикарлиқлири.** Униңға IX—X әсирләрдә икки бронза әйнәккә йезилған йезиқлар кириду.

1.1.4.3.3. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң мәзмун җәһәттин болүнүши

1. **Тарихий-тәрҗимә һаллиқ мәтинләр.** Униңға Көл Тегин, Билгә қаған, Тонюқуқ, Баян чор, Онгин, Қарабалғасун, Терх, Тес, Суҗи, Күли чор охшаш мәңгү ташлар кириду. Буларда түрк, уйғур, қирғиз ханлириниң вә хан әвлатлириниң паалийити шу ханлиқларниң тарихи һәққидә сөз болиду. Мәңгү ташлар, асасән, ханлар өзлири яки уруқ-туққанлири тәрипидин орнитилған. Шундақла, ядикарлиқлар программилиқ, декларациялик характерға егә болуп, уларда ханларниң вә мәтин муәллиплириниң иҗтимаий, сәясий көз қарашлириму өз ипадисини тапқан.

2. **Эпитафиялик лирика.** Униңға Енисей вә Йәттисудики

қәбрә ташлириға йезилған мәтинләр кириду. Бу қисқа мәтинләр адәттә, мәлум бир стандартқа егә болуп, уларда қәһриманниң нами, титули, йеши, һаятидики муһим вақиәләр вә һаят вақтида еришәлмигән арзу-арманлири йезилған.

3. Хатирә йезиқлири. Улар ташларға, ғар ташларға, тамларға йезилған болуп, мәтин муәллипиниң һаятиға бағлиқ мәлум бир вақиәни өз ичигә алған. Бәзидә мундақ ядикарлиқларда нәрсиниң намини атапла, униңға муәллипниң мунасивити көрситилгән.

4. Тилсим, диний вә әдәбий мәтинләр. Буниңға Шәрқий Түркстандики қәғәзгә йезилған мәтинләр кириду: "Ирқ битиг" (палнамә), қиммәт баһалиқ ташларниң тилсим хусусийәтлири, мани дини мәзмунидики трактатниң парчилири.

5. Әдлийә һөҗҗәтлири. Буниңға Дөңқотан вә Миранда тепилған қәғәзгә йезилған әдлийә һөҗҗәтлири кириду.

6. Мәишәт буюмлиридики бәлгүләр. Буниңға металл қачилар, бронза әйнәк, керамика вә тийинларға йезилған йезиқлар кириду. Адәттә, уларда шу нәрсиләрниң егиси яки устисиниң исми, нәрсиниң хизмити вә алий тиләкләр йезилған.

1.1.4.3.4. Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар

Мәзкүр ядикарлиқлар, асасән, Турпанда вә һазир сериқ уйғурлар яшайдиған Дөңқотанда тепилған.

1. Турпан вә униң әтрапида тепилған ядикарлиқлар. Дәсләп бу ядикарлиқларни немис алими А.Грунведел 1902-жили тапқан. Мани дини мәзмуниға аит йәттә кичик парчиларниң бири қезиш ишлири җәриянида тепилған болса, қалғанлирини йәрлик уйғурлардин сетивелинған.

1905—1906-жиллири А.Лекок Идиқут шәһиридин 15 км жирақлиқтики Туюқ дәриясиниң бойидики бутханилардин бир нәччә қедимий түрк йезиғидики парчиларни тапқан. Уларниң бири қедимий түрк йезиғиниң елипбәси болуп, 19 қедимий түрк һәриплири мани йезиғиниң һәриплири арқилиқ берилгән. А.Лекок тапқан 31 қурлуқ иккинчи парчә әҗдатлиримизниң қиммәт

баһалиқ ташларниң тилсим хусусийәтлири һәққидики трактати болуп, у VIII—IX әсирләрдә йезилған.

А.Лекоктин кейин япон экспедицияси (рәһбири Отани, 1908-жили), рус экспедицияси (рәһбири С.Ольденбург, 1909-жили) бир нәччә ушшақ парчиларни тапқан.

А.Стейн 1913—1916-жиллири Турпан вә униң әтрапида елип барған археологиялик издинишлириниң нәтижисидә уйғур беги Алп Сиңқур тегинниң мани динини қобул қилғанлиғи тоғрисидики 13 қурлуқ бир парчә тапқан. Шундақла Турпанда тепилған бәзи уйғур йезиғидики будда дини ядикарлиқлириниң ахирида қедимий түрк йезиғида йезилған қисқа мәлуматларму учришиду. Турпанда әң кейин йезилған дәп һесаплинидиған 7 қурлуқ парчә салам хәт болуп, униңда муәллипниң ғожайинидин мәлум бир тапшурмини алғанлиғи һәққидә тәстиқ һәм униңға садиқлиғи йезилған.

2. Доңқотан вә униң әтрапида тепилған ядикарлиқлар. Бу ядикарлиқлар асасән А.Стейнниң иккинчи қетимлиқ экспедициясидә (1906—1908) тепилған. Улар 12 парчә вә толуқ мәтинләрдин ибарәт. Һазир мәзкүр ядикарлиқлар Британия музейида сақланмақта.

А.Стейн тапқан ядикарлиқларниң әң һәжимлиги һәм толуғи "Ирқ битиг" һесаплиниду. 104 қурдин тәркип тапқан бу ядикарлиқ дәптәр шәклидә түпләнгән 29 варақтин ибарәт. Һәжими 13,2 х 8 см. Француз алими Ж.Гамилтонниң пикричә, "Ирқ битиг" 930-жили 17-мартта йезилған. "Ирқ битигдә" 65 һәр хил вақиә вә һадисиләр тәсвирлинип, уларниң һәр биригә "буни бил, яхшидур", "буни бил, ямандур" дәп баһа берилгән. Бир қаримаққа аддийла билингән вақиә, һадисиләрдә қандақ пикир нәзәрдә тутулғанлиғини еник ейтип бериш наһайити тәс. Шуңлашқиму "Ирқ битиг" чүшинишкә әң қийин ядикарлиқ һесаплиниду. С.Е.Малов бу ядикарлиқта шаман дининиң тәсирини көрсә, А.Габайн мани вә христиан динлириниң изи бар дәйду. Бу ейтилған пикирләрдин башқа "Ирқ битиг" уни яратқучи милләтниң (уйғурларниң) арисида кәң тарқалған һәр хил ирим, чүшәнчиләрниң жиғиндиси дегән пикирму бар. Демәк, "Ирқ битигниң" диний мәзмунидин көрә фольклорлуқ мәзмуни бесим. Фольклорлуқ мәзмунға егә иккинчи ядикарлиқта әждатлиримизниң шу дәвирдә ишләткән

мақал-тәмсиллири, қанатлиқ ибарилири орун алған. Мәсилән, *"Һейлә билән ширни тутушқа болиду, күч билән чашқанниму туталмайсән", "Иссиз от болмайду, камчилиқсиз — әр", "Хаталашмайдиған катип йоқ, йолдин азмайдиған — йетәкчи (карван беши)"* в.б. Бу ядикарлиқларму IX—X әсирләр әтрапида йезилған.

Шундақла Дөңқотан вә Мирандин IX—X әсирләргә аит икки әдлийә һөҗҗити тепилған. Уларда әҗдатлиримизниң һәрбий-тәминатлиқ (интендантлиқ) иш жүргүзүши өз әксини тапқан. Уларниң биридә мәлум бир җайға уйғур һәрбий бәглириниң нөкәрлири билән кәлгәнлиги һәм уларни йәрлик һәрбий тәминат идарисиниң озуқ-түлүк билән тәминлиши һәққидә йезилған. Иккинчи һөҗҗәт болса, Уйғур-Орхон дөлитигә (743—840) мунасивәтлик.

Шундақла Шәрқий Түркстандин "Миң өйләр" тамлириға йезилған қедимий түрк йезиғидики қисқа сөз вә ибариләрму тепилған.

Бу аталған ядикарлиқлар, әлвәттә, әҗдатлиримизниң йезиқчилиқ мәдәнийитидин дерәк беридиған наһайити кичик бир қисми. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлиримизниң толиси, әпсуски, бизгичә йетип кәлмигән.

Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң башқа җайлардин тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлардин пәрқи, уларниң асасий қисминиң қәғәзгә йезилғанлиғи һәм һәр хил мәзмунға егә болушидур. Ядикарлиқларниң һәр хил мәзмунға егә болуши уларниң аддий хәлиқ арисидиму кәң таралғанлиғидин дәрәк бериду. Бу пәқәт олтиришлиқ мәдәнийәт тәрәққий әткәндила йүз бериши мүмкин.

Қедимий түрк йезиғиниң мундақ һәр хил саһаларда (диний, һәрбий, әдлийәвий, әдәбий) кәң ишлитилиши униң аста-аста қоллиништин келишиға елип кәлди. Сәвәви, җәмийәтниң һәр хил қатламлири тәрипидин йезиқ ишлирини кәң қоллинишқа интилиш, тез йезишқа маслашмиған қедимий түрк йезиғиниң орниға уйғур йезиғиниң келишигә асас ятти. Қедимий түрк йезиғи XI әсирдин кейин қоллиништин қалди.

1.1.5. Уйғур йезиғидики ядикарлиқлар

1.1.5.1. Уйғур йезиғи һәққидә умумий чүшәнчә

Хәлқимизниң инсанийәт мәдәнийитигә қошқан әң чоң төһпилириниң бири — уйғур йезиғидур. Қедимий дәвирләрдә йезиқни қоллинишниң өзи йүксәк мәдәнийәт дәрижисини көрсәтсә, әнди уни кәшип қилиш сәвийәсигә наһайити аз сандики милләтләр муйәссәр болалиған. Бу йезиқ V—XVIII әсирләрдә, йәни 1300 жил давамида әждатлиримиз тәрипидин қоллинилған. Уйғур йезиғи V әсирдин XI әсиргичә қедимий түрк йезиғи билән тәң ишлитилгән. Бу һәқтә М.Қәшқәрийму өзиниң “Дивану луғәтит түрк” намлиқ әмгигидә язиду. Униңда уйғурлар 24 һәриплик йезиғидин башқа рәсмий хәт-чәк вә һөҗҗәтләрни язидиған бир йезиқни қоллиниду. Уни башқа түрк қәбилилири анчә билмәйду дейилгән. Тарихчи С.Г.Кляшторный кейинки йезиқ қедимий түрк йезиғи болуши мүмкин, дәп пәрәз қилиду. Сәвәви қедимий түрк йезиғида пүтүлгән әң кейинки ядикарлиқлар Турпанда тепилған һәм бу қедимий мәдәнийәткә егә шәһәр билән Дунхуанда (Дөңқотан) тепилған дәсләпки әдлийә һөҗҗәтлири қедимий түрк йезиғида йезилған. М.Қәшқәрийниң бу мәлумати қоллиниш тин чиқип кетиватқан қедимий түрк йезиғидики ахирқи мәлуматлардин болуп һесаплиниду. Демәк, уйғур йезиғи билән қедимий түрк йезиғини әждатлиримиз бәш-алтә әсир давамида тәң ишләткән. Уйғур йезиғи һәрип сани җәһәттин аз, йезилиши җәһәттин қолайлиқ болғини үчүн, XI әсиргичә қедимий түрк йезиғиниң орнини толуқ егилигән.

Турпан вә униң әтрапидин тепилған уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң сани наһайити көп. Пәқәт Берлин вә Санкт-Петербургта сақлиниватқан уйғур тили вә йезиғидики ядикарлиқлар 14 миң парчидин ибарәт. Һазир бу шәһәрләрдин башқа Лондон, Үрүмчи, Токио, Париж, Стамбул, Бежин охшаш шәһәрләрдиму әждатлиримиз яратқан миңлиған ядикарлиқлар сақланмақта.

XIII әсирниң биринчи чаригидә Чиңгизхан уйғур йезиғини Моңғул империясиниң рәсмий йезиғи сүпитидә қобул қилғандин кейин, бу йезиқ Моңғул империяси бесивалған яки му-

насивәт бағлиған барлиқ йәрләргә тарилиду. Бу бүйүк дөләтниң барлиқ дегүдәк йезиқчилиқни тәләп қилидиған ишлири уйғурлар тәрипидин әмәлгә ашурулған. Уйғурлар Чиңгизхан әвлатлириға устазлиқ қилғандин, бәзи идаричилик ишлирини башқурғандин сирт будда динениму таратқан. Көплигән будда номлирини уйғур тилидин моңғул тилиға тәрҗимә қилған. Бу җәриянда йүзлигән уйғур сөзлири моңғул тилиға кирип өзләшкән. Бәзи мәлуматларға қариғанда, "уйғур тили — будда дини тили" дегән чүшәнчә асасида (худди һазирқи "әрәп тили — ислам дини тили" дегәнгә охшаш) моңғуллар буддиға уйғур тилида етиқат қилған.

Тарихчи Рәшид-әд-дин "Мәркизий Азиядә XIII—XIV әсирләрдә уйғур йезиғини билиш зор мәдәнийәтниң бәлгүси болған" — дәп язиду.

Кейин Моңғул империяси ғулап, ислам дининиң тәсири күчәйгәндиму Мәркизий Азиядә уйғур йезиғи кәң қоллинилған. Азияниң Йәзди, Һират, Сәмәрқәнт шәһәрлиридә уйғур йезиғида көплигән әсәрләр йезилған һәм көчирилгән. Бу йезиқниң маһирлириниң толиси уйғурлар болған. Уларни "бахши" дәп атиған. Турпанда тепилған мәтинләрдә учришидиған бу санскритчә сөз "устаз, оқутқучи" мәналирини билдүргән. Уйғур бахшилири пәқәт йезиқчилиқ биләнла шуғуллинип қалмиған. Улар илим-пән вә сәнъәтниң һәр хил саһалири бойичә йетүк билимгә егә җәмийәттики һөрмәтлик адәмләр болған. Улар илим-билимни, мәдәнийәтни үгиниплa қоймай һәм уни тәшвиқ қилған. Мәсилән, Һиратлиқ Һасан Қара Сайил Шәмс "Қутадғу биликни", Абу Малик "Тәзкирәи Әвлия", "Мираҗнамә" охшаш әсәрләрни уйғур йезиғида көчирип, көпәйтип бүгүнки күнгичә сақлинип келишиға сәвәп болған. Улуқ шаиримиз Әлишер Навайиниң атиси Ғиясидин Кичикму Һиратлиқ бахши болған. Бу дәвирдики бәзи әсәрләрниң һәм әрәп (кейин әрәп йезиғи уйғур йезиғиниң орниға кәлди), һәм уйғур йезиғида йезилған қол язмилириму учришиду.

XVII ә. уйғур йезиғини моңғуллардин манҗурлар алған.

1.1.5.2. Уйғур елипбәси

Сөз бешида	Сөз оттурида	Сөз ахирида	Оқулуши
			А
			Ә
			Ы, И
			О, У
			Ө, Ү
			П, Б
			В
			Ғ
			Г, К
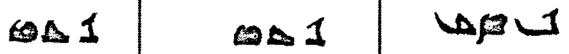			Д, Т
			Қ
			З
			Й
			Л
			М
			Н
			Р
			С
			Ш
			Ч

Уйғур йезиғи пәқәт йезишқа қолайлиқ йезиқ сүпитидила әмәс, һәм наһайити гөзәл йезиқ сүпитидә кәң тонулған. Мәсилән, XIII әсирдә яшиған Иран шаири Пури Баһаъи Җами өз қәсидилириниң биридә гөзәл ярниң йүзигә чүшүп турған бөдрә чечини уйғур йезиғиға охшитип, мундақ язиду:

Каман турраһаи ту чун килки бахшиян,
Кәрдән мәшқ бәрруһи ту хәтти уйғури.

(Сениң ядәк чачлириң бахшиларниң қомуч қәлимигә охшайду,
(гоя) Сениң үзүңдә уйғур хетини (йезиғини) мәшиқ қилғандәк).

Бу мисралардин йәнә шу нәрсини ениқ көрүшкә болидуки, 13-әсирләрдә мәзкүр йезиқ парс тиллиқ дуниядиму уйғур йезиғи, йәни «хәтти уйғури» нами билән тонулған.

Уйғур йезиғи асасән оңдин солға қарита йезилиду. Бәзи қедимийрақ әсәрләрдә болса, жуқуридин төвәнгә қарита, йәни тикигә йезилған. Һәр бир һәрип сөз беши, сөз оттуриси вә сөз ахирида пәриқлиниду.

Уйғур елипбәси асаслиқ 18 һәриптин ибарәт. Улар төвәндикичә тәртиптә орунлашқан: **а, б, х, (қ), в, з, қ, й, к, д, м, н, с, б, ч, р, ш, т, л.** Һәрипләр "а" тавушиниң қошулуши арқилиқ оқулған. Елипбәни ядлаш қолайлиқ болуши үчүн һәрипләр үччтин бирләштүрүлгән: *абаха, вазақа, йакада, манаса, бачара, шатала.*

1.1.5.3. Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң тепилиши

Һазир уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң әң көпи Германиядә сақланмақта. Уларниң сани 8 миң парчидин артуқ. Бу ядикарлиқлар немис алимлириниң Шәрқий Түркстанда жүргүзгән төрт қетимлиқ экспедициясиниң нәтижисидә топланған. Биринчи сәпәр буддизм сәнъитиниң тарихчиси Грунведел тәрипидин әмәлгә ашурулди. Бу экспедиция 1902-жили ноябрьдин 1903-жили март ейиғичә Турпанда давам қилди. Тәҗрибә сүпитидә жүргүзүлгән бу издинишләр нәтижисидә 46 сандуқ һәр хил мәдәний материаллар топланған.

Германияниң кейинки экспедицияси атақлақ алим Ле-

кок рәһбәрлигидә елип берилди. Иккинчи экспедиция 1904—1905-жиллири әмәлгә ашурулди. Бу қетимда тәтқиқатлар Турпандин Қумулғичә болған ариликларда елип берилди. Үчинчи экспедиция иккинчисиниң давами сүпитидә 1905-жили декабрьдин 1907-жили июль ейиғичә давам қилди.

А.Лекок бу икки экспедициясидә жиғилған 204 сандуқ ядикарлиқларни 80 төгигә артип елип кетиду. Бу қетимқи ядикарлиқларниң нусха сани 16 миңға йеқин болуп, уларниң ичидә миңлиған парчә қол язмилардин сирт, ойма хатириләр, там сүрәтлири в.б. буюмлар болған.

Төртинчи экспедиция 1913-жили әмәлгә ашурулған. Лекок бир жил давамида Турпан, Қумул, Кучар, Қәшқәр охшаш шәһәрләрдә тәтқиқат ишлирини елип бариду. Бу қетим 156 сандуқ ядикарлиқлар билән Қәшқәрдин қайтиду. Шундақ қилип, немис алимлири төрт қетимлиқ экспедиция нәтижисидә 406 сандуқ ядикарлиқларни Шәрқий Түркстандин елип кәткән. 8 миңдин артуқ уйғурчә язма ядикарлиқлар Германияниң Берлин, Майнз шәһәрлиридә сақланмақта.

Шәрқий Түркстанниң тәбиитини вә мәдәнийитини үгиништә Россия чоң үлүш қошқан. Бу дияр һәққидә дәсләпки мәлуматларни Россия XVI әсирдин башлап жиғишқа башлиған. Шәрқий Түркстанни һәқиқий илмий рәвиштә үгиниш атақлиқ қазақ алими, рус армиясиниң офицери Ч.Вәлихановниң исми билән бағлиқ. У 1858-жилниң октябридин 1859-жилниң мартиғичә Қәшқәрдә болуп, дуния шәриқшунаслиғи үчүн қиммәтлик әһмийәткә егә материалларни үгинип келиду. Атақлиқ рус сәяһәтчиси Н.М.Пржевальский 1870—1885-жиллири Мәркизий Азия бойичә елип барған төрт қетимлиқ экспедициясидә Шәрқий Түркстан тоғрилиқму қиммәт баһалиқ материалларни жиққан. Булардин кейин М.В.Певцов (1889—1890), Б.Л.Громбчевский (1885—1891), Ю.Н.Сановский (1874—1875), Г.Н.Потанин (1876—1877), А.Н.Куропаткин (1876—1877), В.И.Роборовский, П.К Козлов (1893—1895), Г.Е.Грумм-Гржимайло (1889), Д.А.Клеменц (1898), М.М.Березевский (1905—1907), С.Ф.Ольденбург (1909—1910, 1914—1915), С.Е.Малов (1909—1911, 1913—1915) қатарлиқ алим сәяһәтчиләр рәһбәрлигидә Шәрқий Түркстанни тәтқиқ қилиш үчүн экспедицияләр уюштурулиду. Бай мәдәний ядикарлиқлиримизни үгиништә

Россиянин Қәшқәрдики консули Н.Ф.Петровский (1882—1896), Үрүмчидики консули Н.Н.Кротков (1908—1910), Ғулжидики консули А.А.Дьяков (1908—1910), рус армиясиниң полковниги К.Г.Маннергейм қатарлиқ шәхсләр көп күч чиқарған. Улар өз тәшәббуси билән көплигән ядикарлиқларни топлап, Россиягә әвәткән. Бу алим вә сәяһәтчиләр тәрипидин топланған уйғур йезиғидики ядикарлиқлар 4228 парчидин ибарәт. Һазир улар Санкт-Петербургта сақланмақта.

XIX әсирдики Шәрқий Түркстанниң ихтисадий, мәдәний, иҗтимаий һаятини, географиясини үгиништә Англияму көп күч чиқарған. XIX әсирниң жигирминчи жиллиридин башлап Англия өзиниң сәяһәтчи, тәтқиқатчилирини Шәрқий Түркстанға әвәтишкә башлиди. Уларниң ичидә болупму, Р.Шоу, Т.Томсон, ака-ука Шлагинтвейтлар, Джонсон, Һейуорд, Д.Форсайт, А.Кэри, Ф.Янһазбанд, Һ.Дейзн қатарлиқлар исмини алаһидә тәкитләшкә әрзийду. Беваситә Шәрқий Түркстанниң мәдәний ядикарлиқлирини тәтқиқ қилишта болса, инглиз алими Аурел Стейнниң әмгиги бебаһадур. Миллити венгр болған Стейн илим издәп Англиядә турақлишип қалиду. У Шәрқий Түркстанға үч қетим илмий экспедиция уюштуруп, көплигән ядикарлиқларни тепишқа муйәссәр болалиған. Стейнниң биринчи экспедицияси 1899-жили майдин 1901-жили июль ейиғичә давам етиду. Бу сәпиридә Стейн Қәшқәр, Яркәнд, Хотән, Нийә охшаш шәһәрлиридә археологиялик тәтқиқат ишлирини жүргүзүп, 12 сандуқ ядикарлиқ топлап қайтиду.

Стейнниң иккинчи экспедицияси 1906—1908-жиллири йәнә Қәшқәр, Яркәнд, Хотән, Нийәдин башлинип, Қумул, Турпан, Дөңқотан қатарлиқ әҗдатлиримиз яратқан миңлиған ядикарлиқларни өз қойнида сақлап ятқан қедимий шәһәрләрдә давамлишиду. Бу қетим у 96 сандуқ ядикарлиқлар билән Лондонға қайтти. У 1913—1916-жиллири әмәлгә ашурған үчинчи экспедициясидә, асасән Турпан, Қумул, Дөңқотан әтрапида тәтқиқат ишлирини елип бариду. Стейн бу қетим Туюқ, Муртуқ, Идиқут шәри, Астанә охшаш җайларға көпирәк диққәт бөлүп, 18 миң километр йолни бесип өтиду вә нәтиҗидә 182 сандуқ ядикарлиқ топлайду.

Стейнниң елип кәткән бу ядикарлиқлириниң асасий қисми Деһлиниң Миллий музейида, азирақ қисми Британия музейида

сақланмақта. Стейн өзи топлиған этнографиялик, археологиялик в.б. материалларни тәтқиқ қилип, 11 томлуқ әмгәк нәшир қилған.

Шәрқий Түркстанниң мәдәнийитини үгиништә швед алими, сәяһәтчиси Свен Гединниңму паалийитини алаһидә аташқа әрзийду. У уйғурлар диярини үгиниш үчүн 5 қетим экспедиция уюштурған. У биринчи экспедициясини 1890—1891-жиллири, иккинчисини 1893—1897-жиллири, үчинчисини 1899—1902-жиллири, төртинчисини 1928-жили, бәшинчисини 1932—1933-жиллири әмәлгә ашурған. Бу сәяһәтләр нәтижисидә Свен Гедин көплигән мәдәний ядикарлиқларни тапқан.

1906—1908-жиллири Шәрқий Түркстанда Поль Пеллио рәһбәрлигидики француз экспедицияси тәтқиқат ишлирини жүргүзиду. Пеллио Қәшқәр, Куча, Турпан, Қумул охшаш чоң шәһәрләрни вә уларниң әтрапидики йезиларни тәтқиқ қилип, көплигән мәдәний ядикарлиқларни топлайду. Пеллиониң археологиялик материаллирини 10 томлуқ әмгәк сүпитидә нәшир қилиш планланған. Һазирчә униң 4 томи нәшир қилинди.

Шәрқий Түркстанниң мәдәний ядикарлиқлирини үгиниш мәхситидә Япония 3 экспедиция уюштурған. Биринчи экспедиция 1902-жили августтин 1904-жили февраль ейиғичә Қәшқәр, Хотән, Куча, Турпан шәһәрлирини вә уларниң әтрапини үгиниду. Униңға Отани Сөсин рәһбәрлик қилиду.

Иккинчи экспедиция 1908-жили октябрьдин 1909-жили сентябрьғичә давамлишиду. Бу қедимқи тәтқиқатқа рәһбәрлик қилған Татибана Дзуйтө вә Номура Эйдзабуролар, асасән, Турпан әтрапидики Қарахожа, Муртуқ, Ярхото охшаш жайларда вә Тарим вадисини, Хотән, Яркәнд, Маралбешида археологиялик тәтқиқат ишлирини жүргүзиду.

Японияниң үчинчи экспедицияси 1910-жили октябрьдин 1914-жили ноябрь ейиғичә давамлишиду. Турпан, Куча, Қәшқәр, Хотән қатарлиқ шәһәрләрдә жүргүзүлгән тәтқиқатларни Татибана Дзуйтө елип бариду. Япон алимлириму көплигән мәдәний ядикарлиқларни тепишқа муйәссәр болалиған. Һазир уйғур йезиғидики 978 парчә ядикарлиқ Токио, Киото шәһәрлириниң Миллий музейлирида сақланмақта.

1920—1930-жиллардин башлап, қедимий мәдәний ядикарлиқларни тепиш бойичә жүргүзүлгән археологиялик изденишләргә уйғур вә хитай алимлириму чоң үлүш қошмақта.

1.1.5.4. Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң үгинилиши

Уйғур йезиғидики ядикарлиқларни үгиниш Европида XIX әсирниң бешида башланди. Дәсләпки тәтқиқат немис алими Ю.Клапротқа тәәллуқ болуп, у 1820-жили "Қедимий уйғур тили вә йезиғи тоғрисида тәкшүрүшләр" намлиқ мақалисини елан қилған. Униңдин кейин венгр алими Һ.Вамбери "Қедимий уйғур йезиғидики ядикарлиқлар вә "Қутадғу билик" намлиқ мақалисини 1870-жили нәшир қилиду. Бу вақитларда уйғур йезиғидики ядикарлиқлар техи наһайити аз тепилған еди. XIX әсирниң ахири XX әсирниң башлиридин етибарән Шәрқий Түркстандин чәт әл сәяһәтчилири вә алимлири йәр астидин көпләп уйғур язма ядикарлиқлирини тапқандин кейин, уларни үгиниш техиму овж алиду.

Немис алимлири уйғур йезиғидики ядикарлиқларни тепишқа қанчелик күч чиқарған болса, уларни тәтқиқ қилип, нәшир қилишқиму шунчә көп күч чиқарди. Дәсләпкиләрдин болуп, уйғур йезиғидики ядикарлиқларни Ф.Мюллер нәшир қилишқа башлиди. У "Уйғур ядикарлиқлири тәтқиқати" (Уйгурика) намлиқ 4 томлуқ китавиниң биринчи томини 1908-жили, иккинчи томини 1910-жили, үчинчи томини 1922-жили нәшир қилиду. Төртинчи томини Мюллер вапатидин кейин А.М.Габайн йоруққа чиқириду. А.Лекок болса, "Қочудин (Турпандин) тепилған түркчә мани ядикарлиқлири" намлиқ 3 томлуқ әмгигини нәшир қилиду (1-том — 1911, 2-том — 1919, 3-том — 1922). Атақлиқ алимлар В.Баң билән А.Габайн иккиси бирликтә 1929—1934-жиллири 6 томлуқ "Түркчә Турпан текстлирини" нәшир қилиду. Буниң 6-томиниң нәшир қилинишиға шу чағда Германиядә туруватқан түрк алими Р.Р.Аратму қатнашқан. Р.Р.Арат кейинирәк бу йәрдә "Уйғур йезиғидики тибабәтчилик ядикарлиқлирини (1-том — 1930, 2-том — 1932) вә 1936-жили "Түркчә Турпан текстлириниң" 7-томини нәшир қилиду. "Түркчә Турпан текстлириниң" 8, 9, 10-томлирини А.Габайн 1952, 1956, 1958-жиллири нәшир қилиду. Шундақла у мәңгү таш ядикарлиқлири вә Турпанда тепилған язма ядикарлиқлар асасида "Қедимий түрк тилиниң грамматикисини" (1-нәшри — 1941, 2-нәшри — 1974), Шуән

Жаңниң тәрҗимә һалиға (1935), "Майтри симитқа" (1957) вә уйғур Идиқут дөлитиниң мәдәнийити, тарихиға (1973) бағлиқ тәтқиқатлирини нәшир қилиду.

1970-жили П.Циме, К.Рөрборн, Г.Һазаи, Г.Еһлер охшаш немис алимлири Берлинда сақлиниватқан мәтинләрни үгинип нәшир қилишқа башлайду. Улар 1975—1985-жиллар арилиғида уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң 8 томини нәшир қилиду.

Россия алимлириму уйғур йезиғидики ядикарлиқларни үгиништә көп күч чиқармақта. Аталған ядикарлиқларни үгиниш академик В.В.Радловтин башланған. "Рус түркийшунаслиғиниң атиси" дәп аталған бу улуқ алим өмриниң әң мәһсулдар 25 жилини уйғур ядикарлиқлирини үгинишкә беғишлиған. У "Хуастуанифтни" (1909) "Куанши им пусар" (1911) "Тишаствустик" (1910) вә "Алтун яруқ" 1913—1917) (бу әсәрни Малов билән биллә) охшаш в.б. уйғур йезиғидики ядикарлиқларни нәшир қилди. В.Радлов вапатидин кейин униң бу ишини С.Е.Малов давамлаштурди. У уйғур йезиғи бойичә тәтқиқатлирини "Қедимий түрк язма ядикарлиқлири" (1951) намлиқ әмигигидә елан қилди. С.Е.Маловтин кейин Россиядики уйғур йезиғидики ядикарлиқларни үгиниш ишлирини Л.Ю.Тугушева елип бармақта. У Санкт-Петербургта сақлиниватқан "Шуән Жаңниң тәрҗимә һалини" 1991-жили нәшир қилди.

Қедимий уйғур тилиниң чоң мутәхәссиси Решит Рәһмити Арат Германиядин Түркиягә кәлгәндин кейин, бу йәрдиму уйғур йезиғидики қедимий ядикарлиқларни үгиниш җиддий қолға елиниду. У Турпанда тепилған шеирий әсәрләрниң бир қисмини топлап, "Қедимий түрк шеири" намлиқ әмгигини 1965-жили нәшир қилиду. Униңдин башқа Арат уйғур йезиғидики ядикарлиқлар бойичә көплигән мақалиларни һәм уйғур әдлийә һөҗҗәтлири бойичә чоң әмгигини нәшир қилиду.

Шундақла Арат "Қутадғу билик" вә "Әтәбәтул һәқайиқларниңму" уйғур йезиғидики нусхилирини үгинип, башқа йезиқтики нусхилири билән селиштуруп, уларниң толуқ мәтинини нәшир қилған.

Араттин кейин уйғур йезиғидики ядикарлиқларни үгиништә Шинаси Текин көп әмгәк қилип келиватмақта. У 1960-жили "Куанши им пусарни", 1976-жили "Майтри симитни" Түркиядә нә-

шир қилса, 1970-жили “Абһидһармини” Нью-Йоркта, “Майтри симитни” 1980-жили Берлинда нәшир қилиду. Кейинки жиллири түрк алимлиридин Семиһ Тезҗан “Инсади сутрани” 1974-жили Берлинда Сема Барутчи “Абһидһарминиң” бәзи баплирини (1990, Анкара), Җевал Кая “Алтун яруқни” (1994, Анкара) елан қилип, уйғур йезиғи бойичә тәтқиқатлирини давамлаштурмақта. Осман Фикри Серткая болса, 1977-жили “Ислам дәвриниң уйғур йезиғидики ядикарлиқлириға умумий бир нәзәр” намлиқ әмгигини нәшир қилди.

1960-жиллардин кейин Япониядиму уйғур йезиғидики ядикарлиқларни үгиниш җиддий қолға елинди. Отани экспедицийилиридә елип кетилгән уйғур йезиғидики парчиларни (умумий сани — 978) тәтқиқ қилишта О.Икеда, М.Мори, Т.Морийасу, С.Огасавара, М.Шагаито, Н.Ямада қатарлиқ алимларниң әмгигини алаһидә тәкитләшкә әрзийду.

Үрүмчидә вә Бежинда сақлиниватқан уйғур язма ядикарлиқлирини үгиништә хитай алимлири Фең Җияшиң, Гең Шимин, уйғур алимлири Мирсултан Осман, Абдуқейим Хоҗа, Исрапул Йүсүп, Долқун Қәмбири, Қаһар Барат қатарлиқ алимлар көп күч чиқармақта. А.Хоҗа, И.Йүсүп, Д.Қәмбири “Майтри симитниң” 1958-жили Қумулда тепилған нусхисини үгинип, бу 27 пәрдилик чоң сәһнә әсириниң 4 пәрдисини 1987-жили нәшир қилди. “Майтри симитниң” 1-томи сүпитидә нәшир қилинған бу әмгәк киришмидин, әсәрниң 120 бетиниң фотокөчүрмисидин, уларниң транскрипцияси, һазирқи уйғур тилидики йәшмиси, луғәт изаһлардин ибарәт. Шундақла китапта вә 4 пәрдиниң хитайчә тәрҗимиси изаһлири билән берилгән.

1.1.5.5. Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң мәзмун җәһәттин бөлүнүши

Уйғур йезиғида йезилған қедимий уйғур тилидики ядикарлиқлар мәзмун җәһәттин 6 гә бөлүниду:

1. Диний ядикарлиқлар.
2. Әдәбий ядикарлиқлар.
3. Илмий ядикарлиқлар.
4. Егилик вә әдлийә һөҗҗәтлири.

5. Палнамиләр.
6. Салам хәтләр.

1.1.5.5.1. Диний ядикарлиқлар

Бу ядикарлиқлар әҗдатлиримизниң қедимий дәвирләрдә етиқат қилған будда, мани, христиан вә X әсирдин та һазирғичә етиқат қилип келиватқан ислам динлириға мунасивәтлик болуп, уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң асасий қисмини тәшкил қилиду.

I. Будда диниға мунасивәтлик ядикарлиқлар. Мәлумки, будда дини б.э.и. VII—VI әсирләрдә Һиндстанда вуҗутқа кәлгән. Бу дин түрк дуниясиға б.э. I әсирлиридә кирип өзлишишкә башлиған. Әҗдатлиримиз арисида 762-жили мани динини Уйғур-Орхон дөлитиниң рәсмий дини сүпитидә қобул қилғанға қәдәр будда диниға етиқат қилғучиларниң сани хелә көп болған. X әсирдин башлап, бу дин Уйғур-Идиқут дөлитиниң рәсмий дини сүпитидә тонулғандин кейин будда динини мәхсус дөләт тәрипидин тәрғибат қилиш үчүн көплигән бутханилар селинған, бәзи мани ибадәтханилириму бутханиларға айландурулған. Қедимий уйғур тилиниң чоң мутәхәссиси С.Е.Маловниң пикричә, әҗдатлиримиз будда диниға бағлиқ барлиқ әсәрләрни дегүдәк өз ана тилиға тәрҗимә қилған. Будда диниға бағлиқ әдәбиятлар сани болса, хелә көп болған. Әң қедимий һәм асасий будда тәлимати ипадиләнгән "Трипитака" (Үч севәт) өзила 17 китаптин ибарәт. Қошумчә китапларниң сани болса буниңдинму көп. Бу йәрдә X әсирдә яшап өткән атақлиқ будда дини мутәхәссиси Шиңқо Шәли Тутуңниң ялғуз өзи тәрҗимә қилған 6 әсәриниң бизгичә йетип кәлгән бәтлириниң сани бир йерим миңдин артуқ екәнлигини әсләп өтсәк артуқ болмайду. Уйғур-Идиқут дөлитидә яшиған башқиму Шиңқо Шәли Тутуң охшаш әҗдатлиримизниң йүзлигән әсәрлири бу дөлитимиз ғулиғандин кейинки вәйранчилиқларда йоқап кәткән. Һәтта кейинки вақитлардики диний хурапатчилиқму бу хил ядикарлиқлиримизниң йоқитилишиға елип кәлгән. Мәсилән, А.Лекок Турпанға барғанда бир уйғур дехини униңға мону бир вақиәни сөзләп бәргән: "Мән бәш жил илгири Идиқут шәһиридә топа колаветип, бир һарву кәлгүдәк язма ядикарлиқларни тапқан едим. Бу нәрсиләрни ка-

пирларниң дәп, башқиларға көрситиштин қорқуп, кечиси оғриликчә суға еқитиватқән едим...”.

Кейинки жиллири тепилған әң чоң будда ядикарлиқлиридин “Майтри симитни” аташқа болиду. 293 варақлиқ (586 бәтлик) бу қедимий ядикарлиқ 1958-жили Қумулниң Төмүрчи йезисиниң турғуни Йәһия Реһим исимлиқ бир уйғур чарвичи мал беқип жүрүп ташлар арисидин тепивалған.

Будда диниға аит чоң ядикарлиқлар, асасән, санскрит, соғда, тохар, хитай тиллиридин тәржимә қилинған. Уларниң әң дәсләпкилири VII әсирләргә тәәллуқ болса, әң кейинкилири XIV әсирләргә тоғра келиду. Бу йәрдә шуни алаһидә тәкитләш керәкки, бу әсәрләр сөзму-сөзла тәржимә қилинип қоюлмай, дайим йәрлик алаһидиликләрни әкис әттүргән. Йәни тәржиманлар будда тәлиматини, санскрит, соғда, тохар, хитай тиллирини мукәммәл билгәндин сирт, миллий мәдәнийәтни, тарихниму яхши билгән. Шуңлашқа өзлири тәржимә қилған әсәрләргә йәрлик миллий алаһидиликләрни қошуп турған. Мәсилән, Шиңко Шәли Тутуңниң қәлимигә мәнсүп болған “Шуән Жаңниң тәржимә һали” намлиқ чоң һәҗимлик әсәрдә (756 бәт) әсли хитайчә нусхисида болмиған уйғур мәдәнийитигә, тарихиға аит көплигән мәлуматлар тәржиман тәрипидин киргүзүлгини үчүн барлиқ алимлар уни “Шуән Жаңниң тәржимә һалиниң уйғурчә версияси” дәп атиған тоғра дәп һесаплайду. Шиңко Шәли Тутуң тәржимә қилған иккинчи чоң әсәр “Алтун яруқниң” (675 бәт) 1/6 қисми беваситә тәржиман тәрипидин қошулған. Демәк әсәрниң 112 бети Шиңко Шәли Тутуңниң иҗадиға мәнсүп. Шундақла “Дишаствустик сутра” намлиқ әсәрму йәрлик миллий алаһидиликкә әң көп маслаштурулуп тәржимә қилинған әсәр болуп һесаплиниду.

Будда дини мәзмунидики ядикарлиқлар тәркивигә будда номлиридин башқа бу динни мәдһийиләп язған көплигән шеирларму кириду. Һазирға мәлум болған шеирларниң сани 1500 гә йетиду. Бу шеирларниң бәзилири тәржимә қилинған болсиму, асасий қисми Ки Ки, Пратя Шири, Чисая Тутуң, Қалим Кәйши, Силлиғ Тегин, Буяң Қаяқал охшаш исми бизгичә йетип кәлгән һәм башқиму исимлири намәлум шаирлар тәрипидин йезилған.

II. Мани диниға мунасивәтлик ядикарлиқлар. Мәзкүр динниң асасини Мани исимлиқ бир иранлиқ (216—276) салған.

У өзи тонуш болған барлиқ динларни бирләштүрүп, уларниң һәммисиниң орнини басалайдиған, барлиқ хәлиқләр үчүн ортақ бир дуния динини яритишни мәхсәт қилған. Шу дәвирдә бу дин мәлум әвзәлликләргә егә болған. Амма бу дин шу заманларда Азиядә ижтимаий-сәясий вә мәдәний җәһәттин хелә тәрәққий әткән Уйғур-Орхон дөлитидила рәсмий дин сүпитидә 762-жили қобул қилинған. Баян чорниң кичик оғли Бөгү қаған һөкүмранлиқ қиливатқан бу мәзгилдә Уйғур-Орхон дөлити һәрбий җәһәттинму тәрәққий етип, өз қудритиниң әң жуқури пәллисигә еришкән. Зор һәрбий вә мәдәний қудрәткә егә болған бу дөләт, мани динини қобул қилиш арқилиқ йерини кеңәйтишниң, йәни башқа милләтләрни бойсундурушниң иккинчи бир йоли — пикир егиси болушниңму муһимлиғини нәзәрдә тутқан болса керәк. Мани дини та Уйғур-Орхон дөлити ғулиғичә (840-жили) рәсмий дин болуп турған. Тарихтин мәлумки, әждатлиримиз мани динини хитайларға тарқатқан. Мани уйғурлири өзлириниң дөлитиниң (Уйғур-Орхон дөлитиниң) вәкиллири сүпитидә хитай ханлириниң сарийида яшиған. Уйғур-Орхон дөлити Хитайда мани ибадәтханилирини салдуруп, уларға ғәмхорлуқ қилған.

Мани диниға аит ядикарлиқлар будда диниға қариғанда наһайити аз болған. Бу динға бағлиқ әң чоң нәсрий әсәрләрниң бири "Хуастуанифтни" әждатлиримиз V әсирдә, йәни мани динини рәсмий дин сүпитидә тонуштин бурун соғда тилидин тәрҗимә қилған. "Хуастуанифт" бу әсәрни тәрҗимә қилишни тәшәббус қилған адәмниң исми болуп, "Йошурун тиләк" мәнасини билдүриду. Бу әсәр мәзмуниға бола "маниларниң товва-дуаси" дәпму атилиду.

"Хуастуанифтниң" һазирға үч нусхиси мәлум. Уларниң бири Лондонда, иккинчиси Берлинда, үчинчиси Санкт-Петербургта сақланмақта. Қедимий уйғур тилидики бу ядикарлиқларниң Лондон вә Берлин нусхилири мани йезиғида, Санкт-Петербург нусхиси уйғур йезиғида йезилған. С.Е.Малов бу әсәрниң тили наһайити яхши, еник, мунтәзим уйғур тилида йезилған дәп һесаплайду. Демәк, бу әсәр V әсирниң өзидила қедимий уйғур тилиниң тәрәққий әткән тил дәриҗисидә мәҗут болуп турғанлиғидин дерәк бериду.

Кейинки нәсрий әсәр VIII әсирдә йезилған болуп, "Икки йилтиз ном" дәп атилиду.

Мани муһитида йезилған әсәрләрниң ичидә шеирларму хелә

көп орун егиләйду. Р.Р.Арат “Қедимий түрк шеирлири” намлиқ Анкарида нәшир қилинған китавида мани дини мәзмунидики йәттә парчә қедимий уйғур тилида йезилған шеирларни бериду. Уларни мәзмуниға бола “Таң тәңри мәдһийиси”, “Өлүм тәсвири”, “Җәһәннәм тәсвири”, “Бүйүк маниға мәдһийә” дәп атиған. Бу шеирларниң әң кичигиниң һәҗими 12 мисра болса, әң чоңи 492 мисрадин ибарәт. Бу шеирлар адәттә мани ибадәтханилирида (манистанларда) мәлум бир аһаң билән ейтилған.

Уйғур раһиплар мани динини кәң аммиға тарқитиш үчүн һәр хил ибрәтлик һекайиләрниму язған. Уларниң биридә Бөгү қағанниң мани динини қобул қилиши тоғрисида болса, кейинкиси 1981-жили Турпандики “Миң өйләрдин” тепилған қол язма болуп, униңда Ормазт тегин билән тәңри әлчиси — Мани бурханниң күч синашқанлиғи, үч текинниң сәргүзәштлири, хасийәтлик бөк, һаса, кәшә тоғрилиқ ривайәтләр берилгән. Бу ядикарлиқ толуқ сақланмиған. Униң пәқәт 5 вариғила тепилған.

Мани дини рәссамчилиқни вә музыка сәнъитини кәң тәшвиқ қилған. Болупму, рәссамчилиққа көп көңүл бөлгән. Шуңлашқиму, кона уйғур әдәбиятидики даңлиқ рәссамниң исми — Мани. У улуқ шаиримиз Әлишир Навайиниң “Пәрһат—Ширин” дастанида Пәрһатқа рәссамчилиқни үгитиду.

III. Христиан диниға мунасивәтлик ядикарлиқлар. Бу дин I әсирдә мәйданға келип, бирдинла кәң тарқилишқа башлиған. Христиан дининиң кәң тарқилишиниң асасий сәвәплири төвәндикичә болған: космополитизм, миссионерлиқ паалийәтләр, иҗтимаий-сәясий вә әхлақий принциплириниң абстрактлиғи, синипий вә миллий алаһидилик вә пәриқләрни һесапқа алмаслиқ в.б.

IV әсирдә бу дин Рим империясиниң дөләт дини дәриҗисигә көтирилгән.

Христиан дининиң несториан мәзһиби VI—VII әсирләрдә Мәркизий Азиягә йетип кәлгән. Бу динни тарқитишқа соғдилар вә сүрийәликләр көп күч чиқарған. X—XI әсирләрдә Шәрқий Түркстанниң Кучар, Каришәр, Турпан охшаш шәһәрлиридә бу дин хелә тарилип, көплигән чирколар селинған. Амма бу дин уйғурлар арисиға анчә кәң таралмиған. Һеч бир дөлитимиз бу динни рәсмий дөләт дини сүпитидә тонумиған.

Қедимий уйғур тилида йезилған христиан диниға аит ядикарлиқлар наһайити аз сақлинип қалған. Уларни дәсләп А.Лекок Турпанниң әтрапидин тапқан. Ядикарлиқларниң бәзилири уйғур, бәзилири сүрийә йезиғида йезилған. Алимлар бу ядикарлиқларни сүрийә тилидин тәржимә қилинған болуши керәк дәп тәхмин қилиду. Христиан диниға аит әң чоң ядикарлиқ дәсләп Ф.Мюллер тәрипидин нәшир қилинған. Униңда палчиларниң сәби Христосқа сәждә қилиши тәсвирләнгән. Бу йәрдә алаһидә тәкитләшкә әрзийдиған мәсилә шуки, С.Г.Кляшторныйниң йезишичә, сәби Христосниң таш бөшүкниң булуңидин кичик бир парчини сундуруп бәргәнлиги, палчилар наһайити тәсликтә көтирип, уни қудуққа ташлиғанда, қудуқтин улуқ от-ялқун пәйда болғанлиғи һәм шуниңдин кейин улар өзлириниң бу ишлириға кайип, отқа чоқунидиған болғанлиғи тоғрисидики вақиә пәқәт уйғурчә мәтиндила бар болуп, башқа тиллардики мәтинләрдә йоқ.

Әсәр тили наһайити ениқ һәм йеник болуп, униңда мәлум дәрижидә шу дәвирдики әждатлиримизниң җанлиқ тили өз әксини тапқан.

1.1.5.5.2. Әдәбий ядикарлиқлар

Қедимий уйғур тилида һәм йезиғида йезилған әдәбий ядикарлиқларни мәйданға кәлгән орниға бағлиқ Уйғур-Идуқут дөлитидә (850—1335) һәм Қараханий-Уйғур дөлитидә (850—1212) йезилған әдәбий ядикарлиқлар дәп иккигә бөлүшкә болиду. Мәлумки, бу дәвирләрдә Уйғур-Идиқут дөлитиниң рәсмий дини буддизм, Қараханий-Уйғур дөлитиниң ислам дини еди. Мәзкүр дөләтлиримиздә йезилған әдәбий ядикарлиқларда әждатлиримиз етиқат қилған бу икки динниң бәзи бир элементлири өз әксини тепиши тәбиий. Сәвәви һәр қандақ бәдиий әсәр өзи мәйданға кәлгән идеологиялик муһит билән мәлум дәрижидә бағлиқ болиду. Мәсилән, Й.Х.Һаҗипниң “Қутадғу билик”, Ә.Йүгнәкийниң “Әтәбәтул һәқайиқ” охшаш әсәрлиридә ислам дининиң аз болсиму тәсири болса, Уйғур-Идиқут дөлитидә йезилған әдәбий ядикарлиқлиримизда будда дининиң излири байқилиду. Амма әдәбий ядикарлиқлар диний ядикарлиқлардин мәхсити, мәзмуни җәһәттин кәскин пәриқлиниду. Әгәр диний

ядикарлиқлиримиз мәлум бир динни тәрғип қилиш мәхситидә униң маһийитини, қанун-қаидилирини ечип бериш үчүн йезилса, әдәбий ядикарлиқлиримиз хәлқимизниң күндилик турмуши һәққидә, миллий чүшәнчилири һәққидә йезилған. Мәсилән, Турпанда тепилған шеирларда билим, милләтпәрвәрлик, достлуқ, муһәббәт, айрилиш, сеғиниш охшаш мәсилиләр тоғрилиқ сөз болса, "Қутадғу биликтә" хәлқимизниң дөләт түзүми һәққидики көз қариши, миллий дуния тонуши өз әксини тапқан.

Диний ядикарлиқлар асасий җәһәттин тәрҗимә әсәрләр болса, әдәбий ядикарлиқлиримиз әҗдатлиримизниң бәдиий тәпәккүриниң беваситә мәһсуллиридур. Бу җәһәттинму селиштурулуватқан әсәрләр өз ара пәриқлиниду. Шундақла, бу хил ядикарлиқлар тилиниң тазилиғи билән, йәни әрәп, парс, санскрит, тохар, хитай сөзлириниң наһайити аз учришидиғанлиғи биләнму диний мәзмундики әсәрләрдин пәриқлиниду.

Бу йәрдә әдәбий ядикарлиқлар қатариға "Қутадғу билик", "Әтәбәтул һәқайиқ", Турпанда тепилған бәзи шеирлар охшаш бәдиий әсәрләр һәм мақал-тәмсилләр, "Оғузнамә", "Чаштани элиг бәг" қатарлиқ тарихий-қәһриманлиқ дастанлар, еғиз иҗадийитиниң нәмунилири киргүзүлди.

Мәлумки, "Қутадғу билик" вә "Әтәбәтул һәқайиқларниң" дәсләп әрәп йезиғида йезилғанму яки уйғур йезиғида йезилғанму дегән мәсилә һәққидә техи пикир бирлиги йоқ. Амма "Қутадғу биликниң" үч нусхисиниң бири (Һират яки Вена нусхиси) уйғур йезиғида йезилған болса, "Әтәбәтул һәқайиқниң" әң яхши сақланған нусхилириниң бири А нусхиси яки Сәмәрқәнд нусхиси уйғур йезиғи билән, В нусхиси яки Стамбул нусхиси қош йезиқта, йәни һәр бир мисра һәм уйғур йезиғи, һәм әрәп йезиғи билән йезилған.

Қедимий уйғур тилиниң чоң мутәхәссиси Р.Р.Арат Й.Х.Һаҗип өз әсәрини ата-бовилириниң йезиғида, йәни уйғур йезиғида язған дәп қарайду. Демәк, бу әдәбий ядикарлиқларниму уйғур йезиғида йезилған ядикарлиқлар қатариға киргүзүшкә толуқ асас бар.

1.1.5.5.3. Илмий ядикарлиқлар

Уйғур йезиғида йезилған қедимий уйғур тилидики илмий ядикарлиқларға тибабәтчиликкә вә астрономиягә аит мәтинләр кириду. Илим-пәнниң башқа саһалириға мунасивәтлик қедимий уйғур йезиғидики ядикарлиқлар һазирға техи тепилмиди.

Мәлумки, уйғур тибабәтчилиги узун тарихқа егә. Кейинки жиллири жүргүзүлгән археологиялик тәтқиқатлар нәтижисидә бизниң эрамизниң дәсләпки әсирлиригә мәнсүп һәр хил тибабәтчиликкә мунасивәтлик материаллар тепилған.

Қедимий уйғур тилида йезилған тибабәтчиликкә аит бир ядикарлиқ Германияниң үчинчи қетимлиқ экспедициясидә Турпандин тепилған. Һазир у Берлинда сақланмақта. 198 қурлуқ бу ядикарлиқта 46 түрлүк ағриқниң даваси берилгән. Бәзи ағриқларниң бир нәччә түрлүк давалаш йоли көрситилгән. Мәсилән, дәм сиқилиш (4), көз ағриғи (6), чиш ағриғи (4), қарғулуқ (3), баш ағриғи (4), бурун қанаш (4), қотур (4). Булардин башқа жүрәк сиқилса, қосақ ағриса, ақ ағриқ (песи) болуп қалса, ғалжир ишт чишлисә, үзни данихорәк басса, сараң болуп қалса, қулаққа кир тошуп қалса, чишни қурут йесә, сөгәл чиқса, яман яра болуп қалса, бәзгәк болуп қалса, шамалдарап, көзи, ағзи маймақ болуп қалса, бурун ичигә әт үнсә, туму (грипп) болуп қалса, үн тутулуп қалса, мәйдә ағриса вә башқиму ағриқларға дучар болуп қалса, қандақ нәрсиләрдин қандақ усулда дора ясап, давалиниш керәклиги берилгән. Уларни қедимий дәвирдики уйғурларниң дорилиқ рецептлири сүпитидә қарашқа болиду.

Мәзкүр ядикарлиқни Р.Р.Арат 1930—1932-жиллири Берлинда немис тилида нәшир қилинған мәхсус әмгәклири билән дунияға тонутқан. Кейин бу ядикарлиқларни үгинип, "Уйғурларда тибабәт" намлиқ әмгәк язған тиббий пәнләр профессори Сүһәйил Үнвәр әждатлиримизниң бу саһадики утуқлирини жуқури баһалап, мундақ дәйду: "Уйғурларниң тибабәтчилигини тәтқиқ қилғансири, уларниң яшаш хусусийәтлири вә ағриқларни маддий нәрсиләр билән давалашқа әһмийәт бәргәнлигиниң қиммити техиму ашмақта. Пүткүл дуния бойичә сехир, жаду қилиштәк мәнивий усуллар билән ағриқ давалашқа һәрикәт қилиш һөкүмранлиқ қилип турған пәйттә, уларниң кесәлләрни маддий йоллар билән давалаш чарилирини издигәнлиги наһайити әһмийәтликтур. Бу уйғурларниң илим-пән, мәдәнийәт саһасидики тәрәққият дәрижисини көрситип бериду".

Мәлумки, 1981-жили 24-февраль күни Шәрқий Түркстанда йеши қириқлар чамисидики наһайити яхши сақланған бир адәмниң жәсиди тепилған (Кроран гөзили). Франция, Япония алимлири бу жәсәтни тәкшүрүп чиқип, униң 6424 жил бурун дәпнә қилинғанлиғини ениқлайду. Бу жәсәтниң шунчә жил давамида бузулмай, бизниң дәвримизгә йетип келишиму беваситә қедимий уйғур тибабәтчилигиниң тәрәққият дәрижисини көрситиду. Сәвәви, жәсәт наһайити сүпәтлик мумияланған. Мумиялаш болса тибабәтчилик билән зич мунасивәтлик. Демәк, тибабәтчилигимиз тарихи хелә қедимий дәвирләрдин башланған дейишкә асас бар.

Берлинда сақлиниватқан қедимий уйғур тили вә йезиғидики ядикарлиқларниң ичидә астрономиягә мунасивәтлик мәтинләрму бар. Уларниң биридә қедимий уйғур тилида От (Марс), Су (Меркурий), Йиғач (Юпитер), Алтун (Венера), Топрақ (Сатурн) дәп аталған сәйяриләрниң һәрикити хатирилиниду. Алимларниң пикричә, мундақ байқаш пәқәт обсерваториялардила йүз бериши мүмкин, шуңлашқа Уйғур-Идиқут дөлитидә обсерваториялар болған дегән тәхмин һәқиқәткә йеқин.

1.1.5.5.4. Әдлийә вә егилик һөҗҗәтлири

Қедимий дәвирләрдики мәдәний вә ихтисадий һаятимизниң тәрәққият баскучини көрситидиған әң муһим ядикарлиқлиримизниң бири әдлийә вә егилик һөҗҗәтлири болуп һесаплиниду. Мәзкүр һөҗҗәтләр асасән Уйғур-Идиқут дөлитидә (850—1335) йезилған. Қедимий вә заманивий түрк тиллириниң чоң мутәхәссиси С.Е.Малов бу ядикарлиқлар Турпан тәвәсидики қедимий уйғурларниң егилик һаятиниң толуқ мәнзирисини көрситип бериду дәп язса, немис сәяһәтчи-алими, уйғур дияриға үч қетим (1904—1905, 1905—1912, 1913—1914) илмий экспедиция уюштурған А.Лекок бу һөҗҗәтләрниң һеч бир һоқуқшунас назаритисизла аддий пухралар тәрипидин әдлийәвий җәһәттин саватлиқ йезилғанлиғини алаһидә тәкитләйду. Андин А.Лекок шу дәвирдики Крест жүрүшлири билән мәшғул болған Европа билән уйғурларни селиштуруп, уйғурларниң үстүн мәдәнийәткә егә болғанлиғини язиду һәм пикрини төвәндикичә давамлаштуриду: "Европиниң алийҗанап феодаллириниң толиси мундақ барлиқ қаидилири билән саватлиқ келишимләрни түзүш имканийитигә егә әмәс еди. Уйғурларда болса, бу хил келишимләрни аддий һүнәрвәнму түзгән".

Демәк, Уйғур-Идиқут дөлитиниң аддий пухралири өз дөлитиниң қанунлирини пухта билгән, шулар асасида һәр хил шәртнамиләрни түзәлигән. Шундақла шәртнамә түзгүчиләрниң өз тамғилириму болған. Бу һәқиқәтәнму әждатлиримизниң йүксәк сәвийәгә егә мәдәнийитидин дерәк беридиған әһвал.

Һазирға қәдәр тепилған бу хил һөҗҗәтләрниң сани 400 дин ашиду. Бу һөҗҗәтләрниң асасий қисмини әдлийә һөҗҗәтлири тәшкил қилиду.

1.1.5.5.4.1. Әдлийә һөҗҗәтлириниң түрлири

I. Қәриз һөҗҗәтлири. Булар бир адәм иккинчи бир адәмдин қәриз алғанда түзүлидиған һөҗҗәтләр болуп һесаплиниду. Қәризгә елинған нәрсиләр, адәттә өсүми билән қайтурулидиған болған. Һазирға мәлум һөҗҗәтләрдә күнҗит мейи, шарап, буғдай, пахта, бөз (пахтидин тоқулған рәхт), териқ охшаш нәрсиләрни қәризгә алған. Һөҗҗәттә бу нәрсиләрни өсүми билән қачан қайтурулидиғанлиғиму көрситилгән. Адәттә, немә алса, шуни өсүми билән қайтурған.

2. Иҗарә келишимлири. Бу һөҗҗәтләрдә бир адәмниң иккинчи бир адәмниң етизлиғини, үзүмзарлиғини, өй һайванлирини (мәсилән, сийир) иҗаригә елиши экс әттүрүлгән. Етизлиқ адәттә, ашлиқ териш үчүн иҗаригә елинип, иҗарә һәққи үчүн һосулниң мәлум микдари (бәзидә йерими) йәр егисигә берилгән.

3. Сетиш һөҗҗәтлири. Бу һөҗҗәтләр, асасән, етизлиқни, оғулни, қулни сетиш мунасивити билән түзүлгән.

Етизлиқни адәттә, ахча, бөз, үзүмзарлиқ вә товар охшаш нәрсиләргә болған еһтияж түпәйли сатқан. Һөҗҗәттә сетилған етизлиқниң чегариси, бәзидә хошнилири көрситилгән. Шундақла етизлиқниң йеңи ғоҗайинға мәңгүлүккә (миң йил түмән күн) өткәнлиги вә униң халиса сетип, халиса өзи ишлитиш һоқуқиму һөҗҗәттә өз эксини тапқан. Йеңи ғоҗайинниң һоқуқлирини сақлашму көздә тутулған. Мәсилән, етизлиқни сатқучиниң туққанлири келип, етираз билдүрсә, уларға қарши һәр хил җазалар (ахча җазаси) қоллинилған.

Оғулни сетиш дәп бериливатқан бу һөҗҗәтләрдә оғуллуққа бериш, оғулни гөрүгә бериш охшаш мәзмунниму өз ичигә алиду. Адәттә, оғулни сетиш иши пахтидин тоқулған рәхт, күмүч ахча, тавар үчүн йүз бәргән. Оғуллуққа бериш бәзидә туққанлар

арисида болуп турған. Адәттә, аилисидә оғул болмиғанларға яки оғул күчигә муһтаж болғанларға оғуллуққа берилгән. Йеңи аилә оғулни пәқәт маддий җәһәттинла әмәс, һәм мәнивий җәһәттин тәминләш мәҗбурийитини өз үстигә алғанлиғи тоғрисида мәлуматму һөҗҗәтләрдә өз әксини тапқан. Әгәр бу мәҗбурийәтләр орунланмиса, оғул өз аилисигә қайтип кетиш һоқуқиға егә болған.

Һазирға оғулни гөрүгә бериш мунасивити билән түзүлгән икки һөҗҗәт мәлум. Уларниң һәр иккисидә ахча муһтаҗлиғи түпәйли оғулларни гөрүгә бәргән. Уларниң бириде үч жиллиқ муддәт көрситилгән.

Қул сетишму, адәттә, ахча вә товар муһтаҗлиғидин болған. Бу хил һөҗҗәтләрниң бәзилиридә қулниң аял яки әркәк екәнлиги көрситилгән. Улар "қул" (әркәк), "күң" (аял) сөзлири арқилиқ ипадиләнгән. Һөҗҗәттә қул сетивалғучиниң вәзипилири вә һоқуқлири йезилған.

4. Вәсийәтнамә. Вәсийәтнамиләр адәттә, ағрип келип, өлүм алдида ятқан яки ағрип келип, ақивәтниң қандақ боларини билмәй арисалда болуп қалған аилә егиси тәрипидин йезилған. Аилә егиси өзидин кейин аяли вә балилириниң ғемини ойлаштуруш мәхситидә өз пикирлирини рәсмийләштүргән.

5. Вәқип һөҗҗәтлири. Бу һөҗҗәтләр асасән диний характерға егә болуп, будда дини раһиплири тәрипидин түзүлгән. Уларда раһипларниң арзу-арманлири, тиләклири өз әксини тапқан.

6. Егилик һөҗҗәтлири. Һазирға тепилған егилик һөҗҗәтлириниң сани анчә көп әмәс. Уларниң бәзилиригә сәнә қоюлған болса, бәзилиригә қоюлмиған. Адәттә, уларда уйғур деханлириниң, һүнәрвәнлириниң немә елип, немә сатқини, егиликниң кирим вә чиқимлири өз әксини тапқан. Бу хил һөҗҗәтләрниң егилик ғоҗайининиң күндилиги сүпитидә баһалашқиму болиду. Мәсилән, Турпанда тепилған чоң һәҗимлик (200 қур) бир егилик һөҗҗитидә үч әвлатниң һәр хил кирим-чиқимлири хатириләнгән. Бу һөҗҗәт асасән той-төкүн, нәзир-чирақ хираҗәтлирини өз ичигә алиду. Мундақ һөҗҗәтләрниң лексикилиқ тәркиви әдлийә һөҗҗәтлиригә, болупму қәриз, сетиш һөҗҗәтлири, иҗарә келишимлиригә қариғанда хелә кәң. Аталған һөҗҗәттә йемәк-ичмәк, кийим-кечәк, қурал-җабдуқ, зебу-зенәт намлири көп учришиду. Шундақла һөҗҗәттә бу нәрсиләрниң баһалириму ениқ хатириләнгән.

1.1.5.5.4.2. Әдлийә һөҗҗәтлиринин түзүлүши

Қәриз һөҗҗәтлири, иҗарә келишимлири вә сетиш һөҗҗәтлири түзүлүши җәһәттин мәлум ортақлиқларға егә. Уларниң умумий көрүнүши төвәндикичә:

1. Һөҗҗәт түзүлгән вақит. Һөҗҗәтләрдики сәнәләр жил он икки һайван циклида көрситилгән: *1-күску* (*чашқан*), *2-уд* (*уй*), *3-барс*, *4-тавишқан* (*тошқан*), *5-лу* (*әҗдиһа*), *6-йилан* (*илан*), *7-йонт* (*ат*), *8-қойин* (*қой*), *9-бичин* (*маймун*), *10-тақиқу* (*тоху*), *11-ит* (*ишт*), *12-тоңғуз*. Он икки ай биринчи, иккинчи в.б. дәп тәртип сани билән көрситилгән. Бәзи һөҗҗәтләрдә 1-ай үчүн "*арам*" 12-ай үчүн "*чақшапут*" сөзлири қоллинилған. Ай ичидики күнләрниң дәсләпки они "*бир яңиқа*", "*икки яңиқа*" вә ш.о. бирикмиләрдә келип, қалғанлири болса, қедимийчә һесаплаш системисида берилгән: *бир йигирми* (*11*), *ики отуз* (*22*) в.б.

2. Келишим мәзмуни вә келишим түзгүчи тәрәпләр. Бу қисимда кимниң қандақ еһтияж түпәйли ким билән келишим түзүватқини көрситилиду: *Маңа Қавсидуқа түшкә* (*өсүми билән*) *күнҗит кәргәк* (*керәк*) *болуп, әл Тәмирдин бир күри күнҗит алтим.*

3. Келишим шәрти. Бу қисимда қачан, қандақ әһвалда қәризни қайтуридиғанлиғи ейтилиду: *Күз икки күри күнҗит бирурмән. Бирмәдин көчүрсә, мән әл яңинча түши билә бирурмән* (*Вақтида берәлмисәм, әлдә* (*дөләттә*) *қобул қилинған қаидә бойичә паизи билән беримән*).

4. Келишимниң қоғдилиши. Бу әдлийә һөҗҗәтлириниң наһайити муһим қисимлириниң бири болуп, униңда келишим түзгүчи тәрәпләрниң һоқуқ вә вәзипилири бәлгүлиниду. Әгәр икки тәрәпниң бири келишим шәртлирини бузса, униңға қарши һәр хил чариләр қоллинилған: таяқ җазаси, ахча җазаси, мал җазаси, өлүм җазаси в.б.

Жуқурида мисалға елинған һөҗҗәттә қәриздар вапат болғудәк болса, униң қәризини төләшни ким өз үстигә алидиғанлиғи ейтилған: *Биркинчә бар йоқ болсармән, иним Қасуқ әвтәгиләр бирлә көни бирсүнләр* (*Бәргичә бар-йоқ болуп қалсам* (*вапат болуп қалсам*), *иним Қасуқ өйдикиләр билән* (*туққанлирим билән*) *тоғра бәрсун*).

5. Гувачилар. Барлиқ әдлийә һөҗҗәтлирини түзүштә гувачиларму иштрак қилған. Улар һөҗҗәтни тәстиқлигүчи вә униң шәртлириниң орунлинишини мәлум дәрижидә капаләтләндүр-

гүчиләр болған. Көплигән һөҗҗәтләрдә икки яки төрт гувачи исимлири көрситилгән. Һөҗҗәтләрдә гувачиларниң тамғилири яки имзалири қоюлған. Адәттә, һәр бир гувачиниң өз тамғиси болған. Тамғилар, асасән, төрт булуң, дүгләк шәкилләрдә болған. Уларниң бәзилириниң ичидә уйғур йезиғида һәр хил йезиқлар йезилған болса, бәзилиридә һәр хил сүрәтләр ясалған. Имзаларниң бир түркүми һәр хил ишарәт шәклидә қоюлған болса, йәнә бир түркүми йезиқ шәклидә қоюлған. Һөҗҗәтләрдә имза "*нишан*" сөзи арқилиқ берилгән.

6. Биринчи тәрәпниң тамғиси яки имзаси вә һөҗҗәтни язғучиниң исми. Бу ахирқи қисимда қәриз алғучи яки иҗаригә бәргүчи яки бирәр нәрсини сатқучиниң тамғиси қоюлуп, андин язғучиниң исми йезилған. Көп вақитларда биринчи тәрәп, йәни қәриз алғучи, иҗаригә бәргүчи, сатқучи өзи һөҗҗәтни язған.

1.1.5.5.5. Палнамиләр

Қедимий уйғур тилида вә уйғур йезиғида йезилған палға мунасивәтлик "Палнамә", "Бәдәндики аламәтләргә қарап пал ечиш" намлиқ икки ядикарлиқ мәлум. Уларда әҗдатлиримизниң мәнивий һаяти, дуния тонуши, урпи-адәтлири өз әксини тапқан.

Палчилиқ — адәмләрниң тәбиәт һадисилирини, нәрсиләрни өзлириниң роһий дунияси билән бағлаштуруп, һаятидики хошаллиқ, ғәм, тәшвишлирини алдин-ала айдиңлаштурушқа қаритилған бир паалийәттур. Бүгүн улар бир хурапәтчиликниң аламәтлири сүпитидә билингән билән, қедимий дәвирләрдики әҗдатлиримизниң тәбиәт сирлири билән адәм һаяти сирлириниң ортақ нуқтилирини тепишқа, чүшинишкә болған интилишлирини көрситиду.

Турпанда тепилған "Палнамини" дәсләп немис алимлири Анна Мария фон Габайн вә Вильгельм Баң 1929-жили нәшир қилған. Кейинирәк бу әсәрниң әсли мәтини билән түркчә тәрҗимисини Р.Р.Арат өзиниң 1965-жили нәшир қилинған "Қедимий түрк шеири" намлиқ әмгигидә бериду. Бу ядикарлиқларниң һазирқи уйғур тилидики йәшмисини болса, Исмайил Төмүри 1995-жили Үрүмчидә нәшир қилған "Идиқут уйғур әдәбияти" намлиқ әмгигигә киргүзгән. 151 қурлуқ бу ядикарлиқта 14 пал болуп, улар һакимийәт, һөкүмдар, җәмийәт, яхшилиқ вә яманлиқ охшаш иҗтимаий-сәясий һадисиләргә қаритилған. Һәр бир пал "Мундақ пал кәлсә, униң тәбири мундақтур" дәп берилгән.

Мәсилән, *Бирөк киши бирикмәк атлыг ырқ кәлсәр, савын инчә тир* (*Әгәр кишиләрниң бирикиши атлиқ пал кәлсә, сөзини* (*тәбрини*) *мундақ дәйду*).

Тәбирләрниң мәзмуни мурәккәп һәм чоңқурдур. Бәзи пал-лар қандақ пикирни нәзәрдә тутуватқинини eниқ чүшиниш тәс. У чүшәнчиләр миң жиллиқ вақит тозаңлири астида бесилип қалған.

Бәдәндики аламәтләргә қарап пал ечиш намлиқ ядикарлиқни дәсләп В.В.Радлов нәшир қилған. Бу ядикарлиғимизниң пәқәт 31 қурила сақлинип қалған болуп, уларда адәм тенидики мәңгә қарап, адәм тениниң қичишқан жайиға қарап пал ечишлар берилгән.

1.1.5.5.6. Салам хәтләр

Әждатлиримизниң йүксәк мәдәний дәрижисини көрситидиған кейинки ядикарлиқлар уйғур йезиғидики салам хәтләр болуп һесаплиниду. Турпандин тепилған салам хәтләрни дәсләп В.В.Радлов 1918-жили нәширгә тәйярлиған.

Қедимий уйғурчә салам хәтләрниң асасий қисми һазир Берлинда сақланмақта. Уларниң наһайити аз қисми нәшир қилинған. 1971-жили салам хәтләрниң мәлум бир қисмини Семих Тезжан билән Петер Циме елан қилиду.

Уйғурчә салам хәтләр, адәттә, үч хил услубта йезилған: мәхсәтни беваситә йезиш; диний мәзмунда башлап, андин мәхсәткә өтүш; шеир билән нәсирни тәң қоллинип йезиш.

Салам хәтләр тилиниң аддийлиғи, йәни жанлиқ тилға йеқинлиғи билән пәриқлиниду. Салам хәтләрдә сәнәләр әдлийә вә егилик һөжжәтлиридикигә охшаш болған. Бирақ улар хәт бешидиму, ахиридиму қоюливәргән.

Салам хәтләрниң түзүлүши мәлум дәрижидә турақлиқ характерға егә болған. Муқәддимә қисмида хәт йезилған вақит, кимгә қаритилғанлиғи, ким язғанлиғи көрситилгән. Муқәддимә ахирида бәзидә төвәндикичә турақлиқ ибариләр қоллинилған: *ырақ йиртин, яқын көңүлин инчлик әсәнлик айыду ыдурбиз* (*жирақ йәрдин, йеқин көңүл билән тинч есәнлигиңларни сорап билмәкчимиз*), *ырақтин өкүш көңүл айту ыдурмән*: *нәтәг инч әрки сизләр?* (*жирақтин толуқ* (*вападар*) *көңүл билән сорап билмәкчимән*) : *қандақ тинчсизләрму* (*аман-есән туруватамсиләр*)?

Салам хәтләрниң оттура қисмида асасий мәхсәт бәзидә қисқа,

бэзидэ тэпсилий ейтилиду. Йэкүнлигүчи қисим салам хэтниң умумий мэзмуниға бағлиқ болған. Әгэр хэт рэнжиш, тэнбиһ мэзмунида болса, униң алаһидэ йэкүнлигүчи қисми болмиған. Достанэ яки адэттики бир эхбарат мэзмунидики хэтлэр ахирида *"эсэнин эдгүи эрдүкин эшидип қатыг савынурбиз"* (*есэн, яхши екэнлигиңларни аңлап, қаттиқ сөйүнимиз*), *"тэңри қуты кэнту йарлықаю бирсун"* (*тэңрим саадити өзи* (*силэргэ*) *буйрисун*), (*силэрни бэхитлик қилсун*) охшаш турақлиқ ибарилэр билэн аяқлашқан.

Уйғур йезиғида йезилған қедимий уйғур тилиға аит салам хэтлэрниң ичидэ пүтүнлэй шеирий шэкилдэ йезилғанлириму учришиду. Әждатлиримизниң жуқури эдэбий саватидин дерэк беридиған мундақ салам хэтлэрниң бирини венгр алими Жорж Һазай 1971-жили елан қилған. Униңдин кейин бу салам хэт һэққидэ немис алими Петер Циме 1972-жили, япон алимлири Ода Жутең 1984, 1993-жиллири, Масарио Шагаито 1991-жили өз тэтқиқатлирини нэшир қилиду.

80 қурдин ибарэт болған мэзкүр салам хэтни икки чоң қисимға бөлүшкэ болиду. Дэслэпки қисми 45 қурни өз ичигэ алиду. Униңда буддини тэриплэш вэ мэдһийлэш орун алған. Кейинки қисимдики 35 қурда бир һэрбий уйғур эмэлдариниң аялиниң ерини Қониши им (Куанши им) ботисатваниң өз панаһида сақлап, аман-есэн ата-аниси вэ бала-жақилири билэн көрүшүшкэ несип қилишини тилэп язған салам хетиниң эсли мэхсити берилгэн. Демэк, бу салам хэт — бир уйғур аялиниң һэрбий жүрүшлэр билэн жирақ йэрлэргэ кэткэн йолдишиниң аман-есэн қайтишини Қониши им ботисатвадин тилэп язған салам хетидур.

1.1.6. Әрэп йезиғидики ядикарлиқлар

Мэлумки, Шэрқий Түркстанниң жэнубидики эждатлиримиз Х эсирниң оттурилирида ислам динини өзлириниң Қараханийлар дөлитиниң рэсмий дини сүпитидэ қобул қилғандин кейин, эрэп йезиғи уйғур йезиғи билэн қатар ишлитилишкэ башлиди. Мэсилэн, 1067-жилдин башлап, Қараханийлар дөлитиниң тэңгилиридэ уйғур йезиғи билэн биллэ эрэп йезиғиму қоллинилған.

Әрэп йезиғида йезилған қедимий уйғур тилиға аит ядикар-

лиқларға улуқ алимимиз М.Қәшқәрийниң "Дивану луғәтит түрк", Нәсридин Рәбғузийниң "Қиссәи Рәбғузи" ("Қиссәс-ул әнбия" (Пәйғәмбирләр қиссиси) дәпму атилиду) охшаш әсәрлирини киргүзүшкә болиду.

М.Қәшқәрий һазирқи Қәшқәр вилайити Опал наһийәси, Азиқ йезисида тәхминән 1008-жили туғулған. Алим дәсләпки мәлуматни өз йуртида елип, андин Қәшқәрдики атақлиқ мәдрисиләрдә билимини ашурған. Кейин у бәзи сәвәпләр түпәйли чәт яқларға кетишкә мәҗбур болиду. У Бухара, Бағдат охшаш өз дәвриниң илим вә мәдәнийәт мәркәзлиридә билимини техиму мукәммәлләштүрүшкә тиришиду. Бу оқуш жиллири у әрәп вә парс тиллирини пухта үгиниду һәм 1072–1074-жиллири "Дивану луғәтит түрк" (Түркий тиллар топлими) намлиқ мәшһур әмгигини йезип чиқиду. Бу икки тиллиқ луғәт териқисидә йезилған әмгигидә алим келип чиқиши түркий тилларға (җүмлидин, уйғур тилиға) тәәллуқ сөзләргә әрәп тилида изаһ бериду. Бәзи сөзләрни изаһлиғанда, уларға мунасивәтлик әдәбий, тарихий, мәдәний вә географилик характерға егә мисалларни кәлтүриду. М.Қәшқәрий өзиниң луғити арқилиқ әрәпләргә пүткүл түрк дуниясини тонуштурушқа тиришқан. Чүнки бу дәвирдә әрәпләрму түркий хәлиқләрниң тилини, мәдәнийитини үгинишкә муһтаж болған.

Тарихтин мәлумки, XI әсирниң оттурисида түркий хәлиқләрниң оғуз қәбилиси қурған Салҗуқлар дөлити Иранни, әрәп хәлипилигиниң пайтәхти Бағдатни бесивалған еди. Нәтиҗидә, әрәпләр түркий хәлиқләрниң сәясий һәм мәдәний тәсиригә учрайду.

М.Қәшқәрий әмгигини йезип болғандин кейин, уни хәлипә әл-Муқтәдиға тәғдим қилиду. Қараханийлар дөлитиниң намидин (М.Қәшқәрий хан әвлади болған) әрәп хәлипитигә "Дивану луғәтит түркниң" соға қилиниши, униң шу дәвирдә қанчилик жуқури баһаланғанлиғидин вә қанчилик әһмийәткә егә болғанлиғидин дерәк бериду. Бу баһа пәқәт Қараханийлар дөлитиниң рәһбәрлирининңла әмәс, шундақла, бу әмгәкни етирап қилип, қобул қилған әрәп хәлипилигининңму баһасидур.

"Дивану луғәтит түркниң" әрәп тилида йезилишиму алимниң өз әмгигини кимләргә мөлчәрлигәнлигини көрситиду.

Әмгәктә уйғурчә 7500 сөзгә әрәпчә изаһ берилип, уларға мисал ретидә 290 мақал-тәмсил вә 289 бәнттин ибарәт (764 мисра) шеирий парчилар кәлтүрүлгән.

"Дивану луғәтит түркниң" ялғуз қол язмиси 1266-жили көчирилгән болуп, у һазир Стамбулда сақланмақта.

Улуқ әждадимиз М.Қәшқәрийниң бу әмгиги түрк, инглиз, уйғур, қазақ, өзбәк, рус әзәрбәйжан, парс, хитай тиллириға тәрҗимә қилинған.

"Қиссәи Рәбғузи" әсәри 1310-жили йезилған. Бу әсәр ислам диниға бағлиқ һәр хил ривайәт вә қиссиләрдин тәркип тапқан болуп, Шәрқий Түркстан, Өзбәкстан вә Қазақстанларға кәң таралған.

Әсәр тилида қедимий уйғур тили билән кона уйғур тилиниң элементлири өз әксини тапқан. Шуңлашқа "Қиссәи Рәбғузини" тилимизниң қедимий уйғур тилидин кона уйғур тилиға өтүш дәвридики алаһидиликлирини көрситидиған әсәр сүпитидә қарашқа болиду.

1.1.7. Қедимий уйғурлардики мәтбәәчилик

Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң көпәйтилип, тарқитилиши — мәтбәәчиликниң шәкиллинишигә елип кәлди.

Уйғурларниң мәтбәәчилик вә мәтбуат тарихини мәхсус үгәнгән тарихчи алим Мунир Ерзин өзиниң 1980-жили Алмутида нәшир қилинған "Уйғур совет мәтбуатиниң тарихи" намлиқ әмгигидә (бу китапниң толуқланған русчә тәрҗимиси "Становление и развитие уйгурской советской печати" нами билән 1988-жили Алмутида нәшир қилинған) төвәндикичә мәлуматларни бериду.

Уйғурлар қедимий дәвирләрдила өз йезиғиға егә болған хәлиқ сүпитидә, мәтинләрни яғач тахтиларға оюп йезип, китап бесип чиқириш һүнирини, йәни *ксилографияни* (грек. *Ксило* — кесилгән дәрәк, *графия* — йезиш) билгән. Әҗдатлиримиз китапни төвәндикичә бесип чиқарған: әң алди билән қаттиқ яғачлардин тоғра булуңлуқ тахтилар тәйярланған. Андин уларниң үсти тәрипи тәп-тәкши қилип силиқлинип, бесилидиған мәтинләр яки сүрәтләр йелимлиқ маддиларниң ярдими билән тахтиға чүширилгән. Кейин уста-оймикарлар өткүр төмүр әсвапларниң ярдими билән тахтидики мәтин яки сүрәт йоқ җайларниң һәммисини оюп еливәткән. Бу оюп тәйярланған тахта айлинидиған үскүнләргә орунлаштуруп, мәтин, сүрәтләргә бояқ сүркәлгән һәм булар қәғәзгә бесилған. Бир тахтиға икки бәт мәтин оюлған.

лиқларға улуқ алимимиз М.Қәшқәрийниң "Дивану луғәтит түрк", Нәсридин Рәбғузийниң "Қиссәи Рәбғузи" ("Қиссәс-ул әнбия" (Пәйғәмбирләр қиссиси) дәпму атилиду) охшаш әсәрлирини киргүзүшкә болиду.

М.Қәшқәрий һазирқи Қәшқәр вилайити Опал наһийәси, Азиқ йезисида тәхминән 1008-жили туғулған. Алим дәсләпки мәлуматни өз йуртида елип, андин Қәшқәрдики атақлиқ мәдрисиләрдә билимини ашурған. Кейин у бәзи сәвәпләр түпәйли чәт яқларға кетишкә мәжбур болиду. У Бухара, Бағдат охшаш өз дәвриниң илим вә мәдәнийәт мәркәзлиридә билимини техиму мукәммәлләштүрүшкә тиришиду. Бу оқуш жиллири у әрәп вә парс тиллирини пухта үгиниду һәм 1072–1074-жиллири "Дивану луғәтит түрк" (Түркий тиллар топлими) намлиқ мәшһур әмгигини йезип чиқиду. Бу икки тиллиқ луғәт териқисидә йезилған әмгигидә алим келип чиқиши түркий тилларға (җүмлидин, уйғур тилиға) тәәллуқ сөзләргә әрәп тилида изаһ бериду. Бәзи сөзләрни изаһлиғанда, уларға мунасивәтлик әдәбий, тарихий, мәдәний вә географилик характерға егә мисалларни кәлтүриду. М.Қәшқәрий өзиниң луғити арқилиқ әрәпләргә пүткүл түрк дуниясини тонуштурушқа тиришқан. Чүнки бу дәвирдә әрәпләрму түркий хәлиқләрниң тилини, мәдәнийитини үгинишкә муһтаж болған.

Тарихтин мәлумки, XI әсирниң оттурисида түркий хәлиқләрниң оғуз қәбилиси қурған Салжуқлар дөлити Иранни, әрәп хәлипилигиниң пайтәхти Бағдатни бесивалған еди. Нәтиҗидә, әрәпләр түркий хәлиқләрниң сәясий һәм мәдәний тәсиригә учрайду.

М.Қәшқәрий әмгигини йезип болғандин кейин, уни хәлипә әл-Муқтәдиға тәғдим қилиду. Қараханийлар дөлитиниң намидин (М.Қәшқәрий хан әвлади болған) әрәп хәлипитигә "Дивану луғәтит түркниң" соға қилиниши, униң шу дәвирдә қанчилик жуқури баһаланғанлиғидин вә қанчилик әһмийәткә егә болғанлиғидин дерәк бериду. Бу баһа пәқәт Қараханийлар дөлитиниң рәһбәрлириниңла әмәс, шундақла, бу әмгәкни етирап қилип, қобул қилған әрәп хәлипилигиниңму баһасидур.

"Дивану луғәтит түркниң" әрәп тилида йезилишиму алимниң өз әмгигини кимләргә мөлчәрлигәнлигини көрситиду.

Әмгәктә уйғурчә 7500 сөзгә әрәпчә изаһ берилип, уларға мисал ретидә 290 мақал-тәмсил вә 289 бәнттин ибарәт (764 мисра) шеирий парчилар кәлтүрүлгән.

"Дивану луғәтит түркниң" ялғуз қол язмиси 1266-жили көчирилгән болуп, у һазир Стамбулда сақланмақта.

Улуқ әждадимиз М.Қәшқәрийниң бу әмгиги түрк, инглиз, уйғур, қазақ, өзбәк, рус әзәрбәйжан, парс, хитай тиллириға тәржимә қилинған.

"Қиссәи Рәбғузи" әсәри 1310-жили йезилған. Бу әсәр ислам диниға бағлиқ һәр хил ривайәт вә қиссиләрдин тәркип тапқан болуп, Шәрқий Түркстан, Өзбәкстан вә Қазақстанларға кәң таралған.

Әсәр тилида қедимий уйғур тили билән кона уйғур тилиниң элементлири өз эксини тапқан. Шуңлашқа "Қиссәи Рәбғузини" тилимизниң қедимий уйғур тилидин кона уйғур тилиға өтүш дәвридики алаһидиликлирини көрситидиған әсәр сүпитидә қарашқа болиду.

1.1.7. Қедимий уйғурлардики мәтбәәчилик

Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң көпәйтилип, тарқитилиши — мәтбәәчиликниң шәкиллинишигә елип кәлди.

Уйғурларниң мәтбәәчилик вә мәтбуат тарихини мәхсус үгәнгән тарихчи алим Мунир Ерзин өзиниң 1980-жили Алмутида нәшир қилинған "Уйғур совет мәтбуатиниң тарихи" намлиқ әмгигидә (бу китапниң толуқланған русчә тәржимиси "Становление и развитие уйгурской советской печати" нами билән 1988-жили Алмутида нәшир қилинған) төвәндикичә мәлуматларни бериду.

Уйғурлар қедимий дәвирләрдила өз йезиғиға егә болған хәлиқ сүпитидә, мәтинләрни яғач тахтиларға оюп йезип, китап бесип чиқириш һүнирини, йәни *ксилографияни* (грек. *Ксило* — кесилгән дәрәк, *графия* — йезиш) билгән. Әждатлиримиз китапни төвәндикичә бесип чиқарған: әң алди билән қаттиқ яғачлардин тоғра булуңлуқ тахтилар тәйярланған. Андин уларниң үсти тәрипи тәп-тәкши қилип силиқлинип, бесилидиған мәтинләр яки сүрәтләр йелимлиқ маддиларниң ярдими билән тахтиға чүширилгән. Кейин уста-оймикарлар өткүр төмүр әсвапларниң ярдими билән тахтидики мәтин яки сүрәт йоқ жайларниң һәммисини оюп еливәткән. Бу оюп тәйярланған тахта айлинидиған үскүнләргә орунлаштуруп, мәтин, сүрәтләргә бояқ сүркәлгән һәм булар қәғәзгә бесилған. Бир тахтиға икки бәт мәтин оюлған.

Кейинки икки бәткә йеңи тахта тәйярланған. Бу хил усул билән бесилған мәтинләр, сүрәтләр Европа алим-сәяһәтчилири тәрипидин Турпан вә униң әтрапидин көп тепилған.

Мәтинләрни ксилографиялик усул билән көпәйтип бесип чиқириш шу дәвир үчүн чоң кәшпият еди. Лекин бу усул интайин мурәккәп вә қийин болған. Оюлған тахтилар ишлитилип болғандин кейин бекар қилинатти. Мәтинләр оюлидиған тахтилар үчүн адәттә амут, чилан, нәшпүт охшаш баһалиқ дәрәқләрниң яғачлири пайдилинатти. Шуңлашқа әҗдатлиримиз мәтбәәчилик йолидики издинишлирини техиму мукәммәлләштүрүш үчүн көп күч чиқириду. Нәтиҗидә мәтинләрни һәрипләр билән терип бесишни қолға кәлтүриду. Буниң үчүнму яғач һәрипләр пайдилинилған.

Уйғурчә басма яғач һәрипләр дәсләп XX әсирниң башлирида француз экспедицияси тәрипидин Дөңқотандики миң өйләрдин тепилған. Бу уйғурчә яғач һәрипләр пүткүл дуния бойичә тепилған мәтбәә һәриплириниң әң тунҗисидур. Улар жуқуридин төвәнгә қарита терилишкә лайиқлаштурулған болуп, егизлиги 2,2 см, кәңлиги 1,3 см, узунлуғи 1—2,6 см болған. Һәрипләр, адәттә, айрим-айрим оюлмай, пүтүн сөз шәклидә оюлуп ясалған.

1914—1915-жиллири болса академик С.Ольденбург башчилиғида Турпанда археологиялик тәтқиқатлар елип барған рус экспедицияси миң өйләрдин 100 миңға йеқин уйғурчә мәтбәә һәриплирини тапқан.

Алимлар уйғурларниң китап бесип чиқиришиниң ксилографиялик усулини IX әсирдин бурунқи вақитларға, басма яғач һәрипләрниң пәйда болушини X әсирдин кейинки вақитларға яткузушқа болиду дәп һесаплайду.

XII—XIII әсирләрдә Шәрқий Түркстанда китап бесип чиқириш сәнъити өз тәрәққиятиниң әң жуқури пәллисигә йәтти. Бу әсирләрдә Турпан вә униң әтрапида яхши тәрәққий әткән китап бесиш карханилири ишлиди, бу карханиларда һәр хил мәзмундики мәтинләрни бесиштин ташқири, пухта вә нәпис оюлуп ясалған рәсимләрниму бесип чиқарған. Бу йәрдә селиштуруш үчүн шуни ейтишқа болидуки, хитайлар китап бесишниң ксилографиялик усулини IX әсирниң 20-жиллиридин кейин, йәни уйғурлардин кейин пайдиланған болса, Европида XIV әсирниң ахирлири XV әсирниң бешидила басма һәрипләрни ишләткән.

Әҗдатлиримизниң китап бесип чиқириш техникисини кейинирәк моңғуллар уйғур йезиғи билән биллә қобул қилған. Моңғул һөкүмранлиғи орниғандин кейин, бәзи китап бесиш карханилири хадимлири билән Қарақорумға көчирилгән.

Уйғур-Идиқут дөлити өз мустәқиллигини йоқатқандин кейин, йәни XIV әсирниң 2-йеримидин башлап китап бесип чиқириш ишлириға хатимә берилиду.

Мәлумки, китап бесип чиқиришниң пәйда болушидики әң муһим шәртлириниң бири — қәғәздур. Қәғәз ишләп чиқириш болса, Шәрқий Түркстанда хелә бурунла йолға қоюлған еди. Әҗдатлиримиз диярида тепилған әң қедимий қәғәзләр соғда йезиғидики һөҗҗәтләр болуп, улар II әсиргә тәәллуқтур.

Қәғәз қедимий дәвирләрдә ипәктин, кәндир вә пахта өсүмлүклиридин тәйярланған. Қәғәзни пахтидин ясаш усулини бәзи мәнбәләрдә дәсләп хитайлар кәшип қилған дейилгән. Әмәлийәттә болса ундақ әмәс, сәвәви көплигән алимларниң пикричә, XIII әсиргә қәдәр хитайлар пахта теришни вә униңдин пайдилинишни билмигән. Пахта вә уни териш усули пәқәт XIII әсирдин кейинла Хитайға Шәрқий Түркстандин барған.

Жуқурида ейтилғанлар қәғәзниң Шәрқий Түркстанда қедимий замандин башлап пәйда болғанлиғиға дәлил болалайду. Шәрқий Түркстанниң Хотән, Қәшқәр, Турпан, Яркәнт, Лоб охшаш җайлирида шу заманниң шараитида қәғәз ишләш үчүн лазим болған түрлүк хам әшиялар мол болған.

Уйғурлар китап бесип чиқириш сәнъити вә қәғәз ишләп чиқиришни яритиш билән һазирқи заман мәтбәәчилик ишиниң шәкиллинип, тәрәққий етишигә чоң үлүш қошқан. Әҗдатлиримизниң җаһан мәдәнийитигә қошқан бу төһписи әвлаттин-әвлатқа мәдһийилиниду.

1.2. Кона уйғур тили

Кона уйғур тили (“чағатай тили”, “чағатай уйғур тили”, “түркий тил” дәпму атилиду) қедимий уйғур тилиниң беваситә давами вә уйғур тили тәрәққиятиниң иккинчи басқучи болуп һесаплиниду. Бу тилда Атаий, Сәккакий, Лутфий, Навайи, Бабур Мирза Һәйдәр, Зәлилий, Нәвбитий, Харабатий, Гумнам, М.С.Қәшқәрий, Низарий, Билал Назим охшаш шаирлиримиз иҗат қилған.

Кона уйғур тили XIV әсирдин та XIX әсирниң ахири XX әсирниң башлириғичә һөкүм сүргән. Бу тилниң йүксәк дәрижидә риважлинишиға һәм дунияға тонулушиға улуқ шаиримиз Әлишир Навайиниң ижадийити қаттиқ түрткә болди. Шуңлашқиму, мәзкүр тилниң тәтқиқатчиси Ян Екман униң тәрәққият дәвирлирини Навайи ижадийитигә бағлиқ үчкә бөлүп қарайду: 1) *Классиктин бурунқи дәвир.* Бу дәвирдә XV әсирниң бешидин Навайиниң биринчи дивани йезилған 1465-жилғичә болған вақитни өз ичигә алиду. 2) *Классик дәвир.* Бу дәвир 1465-жилдин 1600-жилғичә болған вақитни, йәни Навайи ижат қилған вә униңдин кейинки вақитни өз ичигә алиду. 3) *Классиктин кейинки дәвир.* Бу дәвир 1600-жилдин 1921-жилғичә болған вақитни өз ичигә алиду.

Бу тил Чағатай вә униң әвлатлири һөкүмранлиқ қилған оттура әсирләрдә пүткүл Мәркизий Азиягә тарқайду. Сәвәви Чиңгизхан дәвридә уйғур мәдәнийитиниң моңғулларға тәсири қандақ болған болса, униң әвлатлири дәвридиму бу тәсир шундақла болған. Чиңгизхан әвлатлири түркийлишип, ислам динини қобул қилғандин кейин болса, кона уйғур тилида сөзлишишкә һәм ижат қилишқа башлиди. Шундақла бу диярдики башқиму түркий хәлиқләр кона уйғур тилидин пайдиланди. Бу һәқтә XIX әсирдә яшиған мәшһур түрк алими Шәмсидин Сами “Чағатай вә униң әвлатлири һөкүмранлиқ қилған дәвирләрдә уйғур тили барлиқ түркий хәлиқләрниң ортақ әдәбий тилиға айланған һәм “чағатай тили” дәп аләмгә мәшһур болған”, — дәп язиду.

Чиңгизхан дәвридикигә охшаш Чағатай вә униң әвлатлири һөкүмранлиқ қилған дәвирдиму бу дөләтниң барлиқ дегүдәк йезиқчилиқ ишлири уйғурлар тәрипидин әмәлгә ашурулатти. Чағатай әвлатлиридин болған Хива хани, атақлиқ тарихчи Әбулғази Баһадурхан (1606—1664) өзиниң “Тарихъи шәҗрәи түрк” намлиқ әмгигидә мундақ язиду: “Уйғур хәлқиндә түркий тили бирлән оқуған кишиләр көп болур әрди. Дәфтардарлиқни (дөләтниң малийә ишлирини бежириш) вә диван һесабларни яхши билурлар әрди. Чиңгизханниң набираларниң заманинда Маварәуннәһр, Хорасан вә Иракда деванлар (дөләт мәһкимисиниң хизмәтчилири) вә дәфтардарлар барчалари уйғур әрди. Хитайниң йуртларинда һәм Чиңгизхан оғланлари деван вә дафтардарни уйғур хәлқиндин қоюб ердиләр. Чиңгизхан өзиниң орнинда олтурған оғли Үгәдәй хан Хорасан, Мезандаран вә Гиланини уйғур Күркүз дегәнгә тапшуруп әрди”.

Кона уйғур тилидики әдәбиятимизниң башламчилири болған Атаий, Лутфий, Сәккакийлар иҗадийитиму бу тилниң шәкиллинишигә вә риваҗлинишиға һәм кәң тарқилишиға чоң үлүш қошқан. Уларниң әсәрлири Оттура Азиядин та Ирақкичә сөйүлүп оқулған. Әлишир Навайи өзиниң диваниға язған киришмә сөзидә аталған әҗдатлирини алаһидә һөрмәт билән тилға елип, мундақ язиду: “Уйғур ибарилириниң устилиридин, түрк сөзлириниң маһирлиридин мәвланә Сәккакий, мәвланә Лутфийларни көрситиш керәкки, һәр бириниң ширин шеирлири Түркстанда чәксиз шөһрәт қазанди вә һәр бириниң ләтиф ғәзәллири Ирақ вә Хорасанда үзүлмәй тарқалмақта”. (Үзүндә һазирқи уйғур тилидики йәшмиси бойичә берилди.)

Кона уйғур тили Яркәнд-Уйғур дөлити (Сәидийә дөлити) (1514—1682), Йәттишәр-Уйғур дөлити (1864—1878), Или-Уйғур дөлити (1864—1871) охшаш миллий дөләтлиримизниң рәсмий тили сүпитидә тонулуп, тәрәққий етиштин башқа, Чағатай дөлити (1309—1348), Моғулистан дөлити (1348—1514), Хорасан дөлити (1451—1507), бүйүк Моғул императорлуғи (Бабурийә) (1497—1757) охшаш дөләтләрдиму кәң ишлитилгән.

Кона уйғур тили фонетикиси вә грамматикиси қедимий уйғур тили фонетикиси вә грамматикисидин тамамән дегүдәк пәриқләнмәйду. Кона уйғур тили билән қедимий уйғур тилидики асасий пәриқ пәқәт уларниң лексикисидила байқилиду. Бу пәриқ кона уйғур тилиға әрәп вә парс тиллиридин киргән көплигән сөз вә ибариләргә бағлиқ. Кона уйғур тилиға әрәп вә парс сөз-ибарилириниң көпләп кириши болса, ислам диниға мунасивәтлик. Сәвәви, уйғурлар ислам динини қобул қилғандин кейин әрәп вә парс мәдәнийитиниң қаттиқ тәсиригә учриди. Нәтиҗидә тилимизда әрәп вә парс сөзлири көпәйди.

1.2.1. Кона уйғур тилиниң фонетикилиқ алаһидиликлири

Кона уйғур тили һазирқи уйғур тилидин төвәндикичә фонетикилиқ алаһидиликлири билән пәриқлиниду:

1) **а** вә **ә** тавушлири **е** вә **и** тавушлириға аҗизлашмайду: *ачил — ечил, чираги — чириги, ханим — хеним.*

2) Кона уйғур тилидики **в** тавуши һазир сөз ахирида **й** таву-

шиға, сөз оттурида ғ яки г тавушлириға өзгәргән: *әв — өй, сәв — сөй, қавун — қоғун, савуқ — соғуқ, тәвә — төгә.*

3) Кона уйғур тилидики бәзи сөзләр бешидики "**иш**", "**уш**" боғуми алдидики **т** тавуши, "**ач**" боғуми алдидики **с** тавуши һазир **ч** тавушиға өзгәргән: *түш — чүш, тиш — чиш, түшмәк — чүшмәк, сач — чач, сачмақ — чачмақ.*

4) Кона уйғур тилидики бәзи сөзләрниң оттурисидики яки ахиридики **б** тавуши һазир **в** тавушиға өзгәргән: *абат — ават, баба — бова, тәбрәмәк — тәвримәк, нәбрә — нәврә, ләб — ләв.*

5) Кона уйғур тилидики әрәп вә парс тилидин киргән сөзләр тәркивидики **ф** тавуши һазир пүтүнләй **п** тавушиға өзгәргән: *җәфа — җапа, вәфа — вапа, нәфс — нәпс, фәраван — паравән, фирақ — пирақ, фәрқ — пәриқ, фән — пән.*

6) Тавушларниң өз ара маслишиши бирдәк әмәс. Мәсилән, қелин созуқ тавушлуқ томурға қошумчиниң инчикә варианти улиниши (яки әксинчә) мүмкин: *зәвҗаләр*. Қелин созуқ тавушлар билән келидиған **қ, ғ** охшаш үзүк тавушлар инчикә созуқ тавушлар билән биллә келиши мүмкин: *адәмғә* (әсли: *адәмгә*). Җараңсиз үзүк тавуш билән аяқлашқан сөзләргә қошумчиниң җараңлиқ вариантиниң улиниши: *ташда* (әсли: *ташта*).

7) Кона уйғур тилида **қ, к** тавушлири билән аяқлашқан көп боғумлуқ сөзләргә созуқ тавуштин башланған қошумчә уланғанда, бу тавушлар **ғ, г** тавушлириға аҗизлашмайду: *фирақи, биләки.*

8) Һазирқи уйғур тилидики бәзи сөзләрниң ахиридики **қ, к, т** охшаш җараңсиз үзүк тавушлар кона уйғур тилида **ғ, г, д** охшаш җараңлиқ шәклидә болған: *чирағ — чирақ, мәрд — мәрт.*

1.2.2. Кона уйғур тилиниң лексикилиқ алаһидиликлири

Уйғур тилиниң қедимий вә кона дәп бөлүнүши асасий җәһәттин униң лексикилиқ тәркивигә бағлиқ. Кона уйғур тили қедимий уйғур тилидин әрәп вә парс сөзлириниң көплүги билән пәриқлиниду. Қедимий уйғур тилиниң әрәп вә парс сөзлири билән бейиши кона уйғур тилиниң мәйданға келишигә сәвәп болди. Нәтиҗидә кона уйғур тили қедимий уйғур тилиға нисбәтән луғәт байлиғи мол тил сүпитидә шәкилләнди. Бу әһвални улуқ

шайиримиз Әлишир Навайиниң иҗадийитидин көрүшкә болиду. Ә.Навайи өз әсәрлиридә барлиғи болуп 26 035 сөз қолланған. Бу бир әдип үчүн наһайити көп. Мәсилән, улуқ инглиз шаири В.Шекспир өз иҗадида 20 000 сөз, улуқ рус шаири А.С.Пушкин 21 197 сөз ишләткән. Ә.Навайи қолланған 26 035 сөзниң 55 % әсли уйғур, 20% әрәп, 19% парс сөзлири болуп, қалғанлири башқа тиллардин киргән сөзләр.

Тилниң лексикилиқ тәркивиниң бейиши униң бәдиий мүмкинчиликлирини техиму ашуриду. Мәсилән, әрәп-парс сөзлириниң көпийиши кона уйғур тилида мәнадаш сөзләр қатариниң бейишиға елип кәлди: *көк — фәләк, асман, әрш, сама, гәрдун, сипаһир, чәрх; ай — қәмәр, маһ, һилал, бәду; күн — қуяш, шәмс, афтаб, хуршид, миһр.*

Әрәп-парс сөзлириниң ишлитилиш дәриҗиси һәр бир шаирда һәр хил болған. Мәсилән, Лутфий иҗадийитидә әсли уйғур сөзлири — 71%, әрәп — 16%, парс — 9%; Сәккакида әсли уйғур — 69%, әрәп — 15%, парс — 15%; Атайида әсли уйғур — 53%, әрәп — 25%, парс — 18% болған.

XIX әсирниң иккинчи йеримидин башлап кона уйғур тили һәр хил иҗтимаий-сәясий сәвәпләр түпәйли җанлиқ тилға йеқинлишишқа башлайду. Нәтиҗидә заманивий уйғур тили мәйданға келиду.

1.2.3. Кона уйғур тилиниң морфологиялик алаһидиликлири

Кона уйғур тилидики соз ясиғучи қошумчилар. Кона уйғур тилиға парс тилидин көплигән сөзләр кириши нәтиҗисидә, көплигән парс тилиға хас қошумчиларму киришкә башлиған. Һазирқи уйғур тилида қошумчә сүпитидә қариливатқан морфемилар парс тилида мустәқил мәнаға егә сөзләр болуп, асасий томурниң алдиға яки кәйнигә улиниши арқилиқ йеңи лексикилиқ мәнаға егә сөзләр ясайду. Уларни *сөз ясиғучи ярдәмчи сөзләр* дәп аташқиму болиду.

Бу хил сөз ясиғучи қошумчиларниң бәзилири һазирқи уйғур тилидиму қоллинилса, бәзилири пәқәт кона уйғур тилидила ишлитилгән.

-амиз: *рәңамиз* (*рәңлик, рәңдар*), *хунамиз* (*қан арилаш*);

-ара: *дилара (дилни безигүчи, шатландурғучи), мәҗлисара (олтиришни (мәҗлисни) безигүчи, қизитқучи);*

-әнгиз: *фитнәәнгиз (питнә-пасат қозғиғучи), ишрәтәнгиз (шатлиқ қозғиғучи);*

-әндаз: *харәәндаз (таш қазғучи, таш атқучи);*

-әндиш: *хәйрәндиш (хәйирлик ойлиғучи), фикрәтәндиш (чоңқур, әтраплиқ ойлиғучи);*

-әфза: *һәятәфза (һаятини узартқучи), роһәфза (роһландурғучи);*

-әфшан: *нурәфшан (нур чачқучи), зәрәфшан (зәр чачқучи);*

-баз: *атәшбаз (от ойниғучи);*

-бар: *әнбәрбар (әнбәр чачқучи), гөһәрбар (гөһәр чачқучи);*

бә-: *бәнәгаһ (туюқсиз), бәтаәт (астилиқ, пассивлиқ);*

бәд-: *бәдһал (аҗиз, бечарә), бәдмиһр (меһирсиз);*

бе-: *бебәһр (пайдисиз), бепаян (паянсиз), бепәрва (пәрвасиз);*

-вар: *булбулвар (булбулға охшаш), дүшмәнвар (дүшмәнгә охшаш);*

-вәр: *бәһрәвәр (бәһир алғучи), таҗвәр (таҗдар);*

-вәш: *пәривәш (пәри охшаш, пәри сүпәтлик), қәмәрвәш (ай охшаш, ай йүзлүк);*

-гаһ: *арамгаһ (арам алидиған җай), сәҗдәгаһ (сәҗдә қилидиған җай), данишгаһ (алий мәктәп);*

-гәр: *савдагәр, гунаһкар, зәркар;*

-гуй: *түркигуй (түрк тилида сөзлигүчи), фарсигуй (парс тилида сөзлигүчи);*

-зар: *гүлзар;*

-җу, -җуй: *әйипҗу (әйип издигүчи), ризаҗуй (ризалиқ издигүчи);*

-кәш: *бәһрәкәш (пайда алғучи);*

-мәнд: *бәһрмәнд (пайда алғучи);*

на-: *нарәва (йол қоюлмиған, рава көрүлмигән), насәбур (сәвирсиз);*

-нәма, -нәмай: *сүрәтнамә (сүрәт көрсәткүчи), җилвә-нәмай (җилвә қилғучи);*

-паш: *зәрпаш (алтун чачқучи), нурпаш (нур чачқучи);*

-пәйвәнд: *дәртпәйвәнд (дәртлик), нәқшпәйвәнд (нәқишлик);*

-пәйма, -пәймай: *бәһрпәйма* (*деңиз кәзгүчи*), *бадәпәйма* (*сақи*);

-пәзир: *дилпәзир* (*дилға яқидиған*);

-пуруш: *китаппуруш* (*китап сатқучи*);

-саз: *әфсунсаз*: (*әпсун қилғучи*);

-сәра, -сәрай: *дәстансәра* (*дастан ейтқучи*), *нәғмәсәра* (*нәғмә ейтқучи*);

-сөз: *аләмсөз* (*җаһанни көйдүргүчи*), *дилсөз* (*дилни көйдүргүчи*);

-стан: *Түркстан, гүлстан;*

-хан: *дәрисхан* (*дәрис оқуғучи*);

-ханә: *дәфтәрханә* (*ишхана*);

-шуй: *әләмшуй* (*дәрт-әләмни жуйғучи*).

1.2.3.1. Кона уйғур тилидики турғун сөзләр

Кона уйғур тилидики турғун сөзләр ичидин пәқәт исимниң сан, келиш категориялиридила һазирқи уйғур тилидин пәриқлинидиған әһваллар учришиду. Қалған турғун сөзләрдә тохтилишқа әрзийдиған алаһидиликләр байқалмайду.

Исимниң сан категорияси

Көплүкни билдүридиған **-лар, -ләр** қошумчиси бәзидә һөрмәт мәнасидиму қоллинилған: *Мәликә Аманниса хеним Султан Абдурәшидхан падишаһниң зәвҗәлари әрди.*

Кона уйғур тилида әрәпчә сөзләрдә шу тилға хас көплүк вә җүплүк (иккилик) шәкиллири учришиду: *әвқат* (*вақитлар*), *шуәра* (*шаирлар*), *әврақ* (*варақлар*), *әсрар* (*сирлар*), *луғәтәйн* (*икки тил*), *кәвнәйн* (*икки дуния*), *қәрнәйн* (*икки мүңгүз*).

Парс тилидин киргән сөзләрдиму әйни әһвал байқилиду: *яран* (*достлар*), *дәстиһан* (*қоллар*), *шәбан* (*кечиләр*), *данаян* (*даналар*), *хоброян* (*гөзәлләр*).

Кона уйғур тилида әрәп вә парс тиллиридики көплүк шәклидә кәлгән сөзләргә бәзидә уйғур тилиниң көплүк қошумчиси **-лар, -ләр** улинип кәлгән: *акабирлар* (бирлик түри — *кәбир*), *абиатлар* (бирлик түри — *бәйт*), *салатинлар* (бирлик түри — *султан*).

Исимниң келиш категорияси

Егилик келиш асасән һазирқи уйғур тилидикигә охшаш **-ниң** қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән. Бәзидә бу келиш I шәхс тәвәлик қошумчисиниң бирлик түридин кейин **-ни**, **-и** шәкиллиридиму учришиду: *Атамни вәсийәти немә әрди* (*Атамниң вәсийити немә еди*). *Ушбу хәтни яздим бағрими* (*бағримниң*) *қани билән.*

Бериш келиш асасән **-ға**, **-гә**, **-қа**, **-кә** қошумчилири арқилиқ ипадиләнгән. Буларниң қелин вариантлири **-ға**, **-қа** аз қоллиниду. Шеирий әсәрләрдә бу келишниң I—II шәхс тәвәлик қошумчилиридин кейин **-ә**, III шәхс тәвәлик қошумчисидин кейин **-нә** қошумчилириму учришиду: *башимә, аяғинә.*

Чүшүм келиш, асасән, **-ни** қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән. Бәзидә I шәхс тәвәлик қошумчисидин кейин униң **-и**, III шәхс тәвәлик қошумчисидин кейин **-н** вариантлириму қоллинилған: *сораңиз әя достлар әһвалими* (*әһвалимни*)*; нәччә зәнҗир әйләсәм көңлүм өйиниң ишикин* (*ишигини*).

Чиқиш келиш, асасән, **-дин**, **-тин** қошумчилири арқилиқ ипадиләнгән. Шеирий әсәрләрдә бәзидә III шәхс тәвәлик қошумчисидин кейин **-ндин** варианти қоллинилған: *йүзиндин* (*үзидин*)*, қолиндин* (*қолидин*).

Орун-вақит келиш, асасән, -да, -дә, -та, -тә қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән. Шеирий әсәрләрдә бу қошумчиниң бәзидә **-нда**, **-ндә** вариантлириму қоллинилған: *йолинда* (*йолида*)*, үстиндә* (*үстидә*).

Охшатма келиш, асасән, -дәк, **-тәк** қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән. Бәзидә униң **-тәг**, **-тәгин** вариантлириму учришиду: *қуяштәг, ятәгин.*

Чәк келиш пәкәт **-ғәчә**, **-гәчә**, **-қәчә**, **-кәчә** қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән: *ахшамғәчә, аяқлариғәчә.*

Тәңләштүрмә келиш -чә қошумчиси арқилиқ ипадиләнгән: *қилчә, өйчә.*

1.2.3.2. Кона уйғур тилидики пеиллар

Ярдәмчи пеиллар

1) Һазирқи уйғур тилида III шәхстә қоллинилидиған **-дур**, **-тур** ярдәмчи пеили кона уйғур тилида **-дур**, **-түр**, **-дурур**, **-турур** шәкиллиридә I вә II шәхсләрдиму қоллинилған:

Кишиким йоқтурур миһру вәфаси,
Әгәр хуршиддур андин нә һасил.
(*Меһри, вапаси йоқ киши қуяш болсиму, униңдин немә пайда?*)

Яман көрмәң мени, достлар, Егәмниң бир қулидурмән.

Бәзидә ярдәмчи пеил **дурур** шәклидә сөз алдида мустәқил келишиму мүмкин:

Ләбләриңдур шәһду шәкәр я дурур кани нәбат.
(*Ләвлириң һәсәл, шекәр яки нават канидур.*)

2) Кона уйғур тилида бәзидә һазирқи "болмақ" ярдәмчи пеили орниға "**олмақ**", "**қилмақ**" орниға "**әтмәк**", "**әйлимәк**" ярдәмчи пеиллири ишлитилгән: *Халас олмақ* (*халас болмақ*), *мәст әт* (*мәс қил*).

Әй пәри, рухсарилар бизгә нигаһ әйләб өтүң,
Бир нәзәр бирлә гәдани падишаһ әйләб өтүң.
(*Әй, пәри, рухсарилар, бизгә* (*маңа*) *нигаһ қилип* (*қарап*) *өтүң,*
Бир нәзәр билән гадайни падишаһ қилип өтүң.)

Пеилниң турғун сөз шәкиллири

1) **Исимдаш.** Һазирқи уйғур тилидики "**ш**"лиқ исимдаш орниға кона уйғур тилида толарақ "**мақ**"лиқ исимдаш қоллинилған: *айрилмақим* (*айрилишим*), *ягдурмақ үчүн* (*ягдуруш үчүн*), *қара қилмақдур* (*қара қилиштур*), *тапмақ керәктур* (*тепиш керәктур*). Бәзидә бу шәкилгә **-лиқ** қошумчиси улинип келиши мүмкин: *шаптула үзмәкликкә кирдим* (*шаптула үзүшкә кирдим*).

2) **Сүпәтдаш.** Һазирқи сүпәтдашниң **-ар, -әр** қошумчиси толарақ **-ур** шәклидә қоллинилған: *ачур, билур, олтурур, күлур.* Бу хил сүпәтдаш бәзидә исимдаш вәзиписидә қоллинилишиму мүмкин:

Диванә болурға нә қалиптур
(Диванә болушқа немә қапту),

Атарға оқ ерур мижганлариң
(Етишқа оқтур кирпиклириң).

-диған қошумчиси кона уйғур тилида **-дурған** шәклидә ишлитилгән: *барадурған* (*баридиған*), *көрәдурған* (*көридиған*), *қарайдурған* (*қарайдиған*).

3) **Рәвишдаш.**

а) Һазирқи **-п, -ип, -уп, -үп** қошумчиси орнида кона уйғур тилида бәзидә **-а, -ә, -й** қоллинилған: *шифа тиләй кәлдим* (*шипа тиләп кәлдим*), *ярмақ тиләй барур әрди* (*пул тиләп баратти*). **-а, -ә, -й** қошумчиси бәзидә **-у, -йу** шәкиллиридиму учришиду: *толғану, йиғлайу*; бу хил рәвишдашлар "**башла**", "**кириш**", "**тур**" ярдәмчи пеиллири билән кәлгәндә мәхсәт мәнасини билдүрүп, һазирқи уйғур тилида бериш келиштики "**ш**"-лиқ исимдаш арқилиқ берилиду: *қача башлади* (*қечишқа башлиди*), *яға башлади* (*йеғишқа* (*яққили*) *башлиди*).

ә) **-ғач, -гәч, -қач, -кәч** қошумчиси арқилиқ ясалған рәвишдаш көп һалларда шу һәрикәтниң әмәлгә ешишидики сәвәпни, вақитни, бәзидә һаләтни билдүриду: *бу хәвәрләр кәлгәч* (*бу хәвәрләр кәлгәндин кейин*), *вадәъи ишқиң макан қилди көңүл көргәч йүзүң* (*көңүл йүзүңни көргәндин кейин, ишқиңниң вадисини макан қилди*).

б) Һазирқи уйғур тилидики рәвишдашниң **-ғичә, -гичә, -қичә, -кичә** қошумчиси **-ғунчә, -гүнчә, -қунчә, -күнчә** шәкиллиридә кәлгән: *барғунчә* (*барғичә*), *атқунчә* (*атқичә*), *кәлгинчә* (*кәлгичә*).

в) Рәвишдашниң **-й** қошумчиси билән аяқлашқан пеил болушсиз шәклигә бәзидә **-ин** қошумчиси қошулуп келиши мүмкин: *көрмәйин дәп көрди көз, көргәч көңүл қилди һәва.*

Пеилниң заман категорияси

Кона уйғур тили бу категория җәһәттин һазирқи уйғур тилидин төвәндикичә пәриқлиниду:

1) ***Өткән заман.***

а) **-п, -ип, -уп, -үп** қошумчиси арқилиқ ясалған рәвишдашқа "**турур**" ярдәмчи пеилиниң улиниши арқилиқ ясалған: *болупмән* (*болуп+турур+мән*), *болупсиз* (*болуп+турур+сиз*), *болуптур;*

ә) **-миш** қошумчиси арқилиқ: *болмишмән, болмишсән, болмиштур.*

2) ***Һазирқи-келәр заман.***

а) **-а, -ә, -й** қошумчиси арқилиқ ясалған рәвишдашқа -турур ярдәмчи пеилиниң улиниши арқилиқ: *барадурмән, барадурсән, барадур;*

ә) **-ман, -мән** (бәзидә **-мам, -мәм**) қошумчиси арқилиқ: *қойман илгимдин айақ* (*қолумдин қачини қоймаймән*), *йәргә баш чалман* (*йәргә баш әгмәймән*), *билмәм* (*билмәймән*), *биләлмәм* (*биләлмәймән*).

3) *Келәр заман.*

-ғу, -гү, -қу, -кү қошумчиси арқилиқ ясалған сүпәтдашқа “**турур**” ярдәмчи пеилиниң улиниши арқилиқ ясалған: *барғум дурур, барғуң дурур.*

IV. Пеилниң мәйил категорияси. Буйруқ-тәләп мәйили.

1.2.3.3. Кона уйғур тилидики ярдәмчи сөзләр

Бағлиғучилар.

I. -ким, -ки бағлиғучиси кона уйғур тилида төвәндикичә қоллинилған:

1) Сөз яки сөз бирикмисигә қошулуп, өзидин кейин кәлгән сөз яки жүмлиниң алдинқисиға бекиндилиғини билдүриду:

Адәм әрсәң демәгил адәми,
Аниким хәлқ ғәмидин йоқ һеч ғәми.

2) Бир жүмлидин кейин келип, өзидин кейин кәлгән иккинчи бир жүмлиниң алдинқисиға мәнтиқий бекини-диғанлиғини билдүриду:

Атайиға йемәк-ичмәк керәкмәс,
Ки һәжриң илкидә жандин тоюптур.

3) Жүмлиниң мәлум бир бөлигигә қошулуп, уни гәвдиләндүрүш, күчәйтиш вәзиписини атқуриду:

Ол шохки мәйдан ара көргәнгә салур тиғ.

II. Чун, чу бағлиғучиси төвәндикичә қоллинилған:

1) Сәвәп, вақит, шәрт, охшатма бекиндилик қошма жүмлиләрни ясайду:

Қилай налә бақип гүлдәк йүзүңгә,
Чу булбулларғә әфған вақти болди.
(Гүлдәк йүзүңгә қарап налә қилай,
чүнки булбулларға пиған чекиш вақти болди.)

2) Бәзидә шәрт бекинда жүмлиниң яки бәзи һаләтләрниң алдида келип күчәйтиш вәзиписини атқуриду:

Көңүл чу билмәйин өз һәддин сени сәвди.
(Көңүл өз һәддини билмәйла сени сөйди.)

III. Таки, та бағлиғучиси төвәндикичә қоллинилған:

1) Вақит беқинда жүмлә ясайду:

Йүзүң та пәрдәдин зaһир болуптур,
Сәнәмләр һөсн давасин қоюптур.
(*Йүзүң пәрдә ичидин чиққандин бу ян,*
сәнәмләр һөсүн давасини қоюпту.)

Таки сән бардиң, Қәләндәр қалди зар.
(*Сән кәткәндин кейин, Қәләндәр зар жиғлап қалди.*)

2) Күчәйтилгән шәрт беқинда жүмлә ясайду:

Та тирикдурмән фида болсун әзиз жаним саңа.
(*Тирикла болсам, әзиз женим саңа пида болсун.*)

3) "Ахир", "нәтижидә" сөзлири орнида келиши мүмкин:

Һәминә һәфт иқлим сәйру тамашасида өмрүмни сәрф әйләп таки сәйяһлиққа мәшһур болдум.

(*Һәмишә йәттә иқлим сәйри-тамашиси билән өмрүмни өткүзүп, ахир сәйяһ дегән атаққа егә болдум.*)

4) Чәк келиш мәнасини билдүрүши мүмкин:

Та қиямәт йиғласам йәткәйму әфғаним сәңа.
(*Қиямәткичә жиғлисам, налим саңа йетәмду.*)

-у, -йу бағлиғучиси **"вә"** бағлиғучиси вәзиписидә қоллинилған:

Вәдәйу тағу бәябанлар (*Вадә, тағ вә баяванлар.*)

Кона уйғур тилида **"ким"** вә **"ки"** бағлиғучилири соал алмашлири яки шуларға охшаш сөзләргә улинип, мурәккәп беқиндурғучи бағлиғучиларни һасил қилған: *нәчук ким, нәчук ки, нәчүн ким, нәвчүн ким, нәчә ким, нәгә ким, өйлә ким, андағ ким, андағ ки, аниң үчүн ким, шуниң үчүн ким; бәвужуди ким, һәр нәчә ким, һәрчәнд ким в.б.*

Бәвужуд ким атимни айттим һәм мудәттин соңрә таниди-лар.

(*Етимни ейтқинимға қаримай бир аз мудәттин кейин тонуди.*)

Тәним гәрд болса ишикиңдә әжәб йоқ,

Нечүн ким жçани разимдин кечипмән.
(*Ишигиңниң алдида теним топиға айлансиму мәйли,*
Чүнки мән бу әрзимәс жçенимдин кәчкәнмән.)

1.2.4. Кона уйғур тилиниң синтаксислиқ алаһидиликлири

Кона уйғур тилида һазирқи уйғур тилидики синтаксислиқ қурулмиларниң барлиғи дегүдәк әйнән қоллинилған. Шундақ болсиму, һазирқи уйғур тилидин пәриқлинидиған бәзи синтаксислиқ һадисиләрни байқаш мүмкин. Бу пәриқләр асасий жәһәттин әрәп вә парс тиллириниң изафетиға бағлиқ. Түрк тиллирида изафет икки исимниң өз ара бағлинишиға мунасивәтлик мәсилә болуп, униң үч типи мовжут:

I тип: *Ягач өй* (қошумчиларсиз кәлгән).

II тип: *Уйғур тили, Қәшқәр шәһири* (иккинчи компонент III шәхс тәвәлик қошумчиси билән кәлгән).

III тип: *Мәктәпниң һойлиси* (1-компонент егилик келиш қошумчиси, 2-компонент III шәхс тәвәлик қошумчиси билән кәлгән).

Түрк тиллиридики изафеттә ениқланғучи сөз (*өй*), ениқлиғучи сөздин (*ягач*) кейин келиду: *ягач өй.*

Әрәп вә парс тиллиридики изафеттә болса, исим билән исим яки исим билән сүпәт бағлинип келиши мүмкин. Бу тиллар изафитидә ениқланғучи сөз (*дәрия*) ениқлиғучи сөз (*Тарим*) алдидин келиду: *дәряйи Тарим* (*Тарим дәрияси*).

Парс вә әрәп изафетлири түзүлүши жәһәттин мәлум пәриқләргә егә.

1) Парсчә изафет. Әгәр ениқланғучи исим **а**, **ә**, **и** тавушлири билән ayақлашса, униңға **йи** яки **и** тавушлири қошулиду: *бинайи хәйр* (*яхшилиқ бенаси*), *нәвайи булбул* (*булбул наваси*), *йиганәи дәвран* (*дәвирниң йеганиси*), *рәвзәи ризван* (*һурлар бағчиси*).

Әгәр ениқланғучи исим һәр қандақ бир үзүк тавуш билән ayақлашқан болса, униңға "**и**" тавуши қошулиду: *хәлқи аләм* (*аләм хәлқи*), *раһи нижçат* (*қутулуш йоли*), *нари дузаһ* (*дозақ оти*).

2) Әрәпчә изафет. Әгәр ениқлиғучи сөз **а, б, ж, һ, и, ғ, ф, к, м, у, о, в, й** тавушлириниң бири билән башланған болса,

еникланғучи билән иккисиниң оттурисиға “**ул**” яки “**ил**” боғумлири қошулуп келиду: *әйнул һаят* (*һаят булуғи*), *эксил инқилап* (*инқилапниң экси*).

Әгәр еникләнғучи сөз **т**, **д**, **р**, **з**, **с**, **ш**, **л**, **н** тавушлириниң бири билән башланған болса, еникланғучи билән иккисиниң оттурисида **у** яки **и** тавушиға еникләнғучи исимниң бешидики үзүк тавуш қошулған бир боғум қошулуп келиду: *шәмсиддин — шәмс-ид-дин* (*динниң қуяши*) *бәһруннәжат — бәһр-ун-нәжат* (*ниҗат дәриси*).

Кона уйғур тилида **ки, ким; әгәр, гәр, әгәрки; әгәрчә, гәрчә; мәгәр, мәгәрки, мәгәрким; бавужудким; нәчә, һәр нәчә, һәр нәчәким; чүн, чу; ничүкки, ничүкким; андағки, андағким; өйләким; ол сифәтким, ол нәвиким** охшаш бағлиғучилар арқилиқ җүмлиләрниң түзүлүшиму униң һазирқи уйғур тили синтаксисиға нисбәтән бәзи алаһидиликлирини көрситиду.

1.2.5. Навайи тили һәққидә

Қедимий уйғур тилиниң бәдиий қудрити, һаятниң вә җәмийәтниң мурәккәп мәсилилириниң ипадиләш имканийити Йүсүп Хас Һаҗипниң “Қутадғу билик” әсәри арқилиқ өзиниң әң яркин ипадисини тапса, кона уйғур тилиниң пүткүл байлиғи Әлишир Навайи әсәрлиридә намайән болди.

Мәлумки, Навайи һазирқи Авғанстанниң Һират шәһиридә 1441-жили 9-февральда туғулуп, 1501-жили 3-январьда шу шәһәрдә вапат болған. Навайи өзини “мән палан милләтниң вәкили” дәп язған гепи һазирғичә мәлум әмәс, йәни Навайиниң әсәрлиридә өзиниң миллий тәвәлики тоғрисида сөз йоқ. Амма Әлишир Навайи аләмдин өтүп, 40 жилдин кейин йезилған, алимларниң пикричә, оттура әсирләрдики Мәркизий Азияниң тарихи бойичә әң муһим әмгәк һесаплинидиған атақлиқ тарихчи Мирза Һәйдәрниң “Тарихи Рәшиди” намлиқ китавида Навайи тоғрисида мундақ йезилған: “По происхождению своему он из уйгурских бахшей. Отца называли “Кичкина бахши”, он был должностным лицом” (Мирза Мухаммед Хайдар. Тарихи Рашиди. Ташкент, 1996, с. 255). Бу йәрдики “бахши” сөзи Һиндстанниң қедимий тили санскрит тилидин киргән сөз болуп, “устаз”, “мәслиһәтчи” мәналирини билдүриду. Оттура әсирләрдә бу сөз һәм “хәттат”, “дөләтниң һәр хил йезиқ ишлири билән

шуғулланғучи" мәналиридиму ишлитилгән. "Бахши" сөзи дәсләп Уйғур-Идиқут дөлитидики буддист уйғурлар тәрипидин ишлитилгән. Бу дөләт Моңғул империяси билән иттипақдаш болғандин кейин Чиңгизхан вә униң әвлатлири уйғурлардин йезиқни вә динни үгәнгәндин сирт, өзлири бесивалған көплигән җайларда әмәлдарлиқ ишлириға уларни җәлип қилған. Бу уйғурлар, асасән, Уйғур-Идиқут дөлитиниң уйғурлири болған. Сәвәви улар Қараханий уйғурлириға қариғанда йезиқ вә дин җәһәттин моңғуллар билән йеқинирақ болған. Навайиниң атабовилири XIII—XIV әсирләрдә әмәлдарлиқ вәзипиләр билән Турпандин Һиратқа келип қалған уйғурлар болуши мүмкин. Кейинирәк улар ислам динини қобул қилип, мусулманлишип кәткән. Навайиниң әҗдатлири, кам дегәндә, бир әсирдәк вақит давамида Һиратта яшиған. Әмәлдарлири уйғур, моңғул тиллиқ, аһалиси парс тиллиқ бир муһитта, җәмийәттә улар өзлириниң уйғурлуғини һәр қачан тәкитлигән, шуңлашқа башқиларму буларни уйғур сүпитидә тонуған.

Әгәрдә ундақ болмиған болса, Мирза Һәйдәр жуқурида кәлтүрүлгән сөзлирини язматти.

Навайи өзи вәкиллик қиливатқан әдәбиятниң башламчилири Сәккакий вә Лутфийларни "уйғур ибарилириниң устилири" дейишиму тәсадипи болмиса керәк.

Умумән, Навайи әсәрлири тилини һазирқи түркий тиллар билән селиштуруп үгиниш арқилиқ бу мәсилә һәққидә биз техиму енифирақ хуласиләргә келәләймиз. Үрүмчилик атақлиқ тилчилиримиз Мирсултан Осман вә Хәмит Төмүрләр мәсилини мошу нуқтидин қарап, өзлириниң кона уйғур тили тоғрисида бир чоң мақалисида Навайи әсәрлири тилини һазирқи уйғур вә өзбәк тиллириға селиштурған. Биз төвәндә мошу мақалиниң мавзумизға мунасивәтлик җайлирини ихчамлап кәлтүрүшни тоғра көрдуқ:

а) фонетикилиқ җәһәттин:

1) Навайи тилида худди уйғур тилидикигә охшаш төрт ләвләшкән созуқ тавуш болса [о], [ө], [у], [ү], өзбәк тилида ләвләшкән созуқ тавушлар икки.

2) Навайи тилидики, шундақла башқиму түркий тиллардики, җүмлидин уйғур тилидики [а] тавуши өзбәк тилида ләвләштүрүлүп, [о] шәклидә тәләппуз қилиниду: *таш — тош, баш — бош.*

3) Навайи тилида созуқ тавушлар тил орни (қелинлиқ вә ин-

чиклик бойичә) вә ләв һалити бойичә маслишиши уйғур тили билән охшаш болса, өзбәк тилида бу хил маслишиш тамамән әмәлияттин қалған:

Навайи тилида	уйғур тилида	өзбәк тилида
оғул	оғул	уғил
орун	орун	урин
отун	отун	утин
булут	булут	булит
көңлүм	көңлүм	кунглим
йүзүң	йүзүң	юзиң
туттум	туттум	тутдим
болуб	болуп	булиб
тоқулған	тоқулған	туқилған

4) Навайи тилида көплигән қошумчилар вә ярдәмчи сөзләр худди уйғур тилидикигә охшаш ләвләшкән вариантта кәлсә, өзбәк тилида ләвләшмигән вариантта келиду:

мәҗбурий дәриҗә қошумчилири:

-дур//-дүр, -тур//-түр:

яндур	яндур	ёндир
көйдүр	көйдүр	куйдир
чаптур	чаптур	чоптир

-ғуз//-гүз, -қуз//-күз:

Навайи тилида	уйғур тилида	өзбәк тилида
язғуз	язғуз	ёзғиз
йәткүз	йәткүз	йеткиз

III шәхс буйруқ-тәләп мәйли: **-сун:**

барсун	барсун	борсин
язсун	язсун	ёзсин
кәлсун	кәлсун	келсин

Һазирқи заман воситисиз һөкүм бағламчиси:

-дур//-дүр, -тур//-түр:

сөздәдур	сөздидур	суздадир
қарадур	қарадур	қародир
хуштур	хуштур	хуштир

Соал уланмиси: **-му:**

болурму	болурму	боларми

5) Навайи тилидики бәзи сөзләрниң вә қошумчиларниң ахиридики [ғ] [қ], [г] [к] тавушлири уйғур тилида әйнән сақланса яки [қ], [к] шәклидә кәлсә, өзбәк тилида улар [й] шәклидә келиду яки чүшүп қалиду:

Қандағ — қандақ	қандақ	қандай
шундағ — шундақ	шундақ	шундай
мундағ — мундақ	мундақ	мундай
отлуқ	отлуқ	утли
күчлүк	күчлүк	кучли
түрлүк	түрлүк	турли
дәрдлиғ	дәртлик	дәртли

ә) грамматикилиқ җәһәттин:

1) Навайи тилида чиқиш келиш қошумчиси худди уйғур тилидикигә охшаш **-дин//-тин** қошумчиси арқилиқ ипадиләнсә, өзбәк тилида бу келиш **-дан** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду:

яшидин	йешидин	ёшидан
күлмәктин	күлмәктин	кулмакдан
өйдин	өйдин	уйдан

2) **-ғай//-гәй, -қай//-кәй** қошумчиси арқилиқ ипадилинидиған буйруқ-тәләп мәйлиниң иккинчи түри Навайи тилида вә уйғур тилида кәң ишлитилсә, өзбәк тилида наһайити аз қоллинишқа егә.

3) Навайи тилидиму, уйғур тилидиму өзбәк тилида ишлитилидиған "*билув*", "*ишлов*", "*барув*" шәклидики исимдашлар ишлитилмәйду. Уларниң орниға Навайи вә уйғуртиллирида "*билиш*", "*ишләш*", "*бариш — бериш*" исимдашлири ишлитилиду.

4) **-ғулуқ** исимдаш асасида ясалған **-ғулуқ//-гүлүк, -қулуқ//-күлүк; -ғудәк//-гүдәк, -қудәк//-күдәк; -ғучи// -гүчи, -қучи//-күчи** қошумчилири Навайи тилида вә уйғур тилида охшаш шәкил вә мәналарда ишлитилсә, өзбәк тилида улар, асасән, ишлитилмәйду. **-ғучи//-гүчи, -қучи// -күчи** қошумчилири болса, өзбәк тилида **-увчи** шәклидә қоллинилиду.

язғучи	язғучи	ёзувчи

2. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ФОНЕТИКИСИ

Фонетика — тилниң тавуш тәркивини үгинидиған тилшунаслиқниң бир қисми. Униңға төвәндики мәсилиләр кириду: тавушларниң ясилиши, артикуляциялик вә акустикилиқ алаһидиликлири, аҗизлишиши, тәснифи, маслишиши, чүшүп келиши, қошулуп келиши. Боғум вә униң түрлири. Урғу вә униң түрлири.

2.1. Фонетикиниң тармақлири

Тилниң тавуш системисини үгиништики мәхсәт вә вәзипиләргә бағлиқ фонетикиниң төвәндики тармақлири шәкилләнгән:

а) **Хусусий фонетика.** У мәлум бир тилниң тавуш ситемисини, урғусини, боғум түрлирини үгиниду. М., уйғур тилиниң фонетикиси пәқәт уйғур тилиниң материаллири асасида үгинилиду.

ә) **Тарихий фонетика.** У тилдики тавушларниң тарихий өзгиришини, тәрәққият қанунийәтлирини үгиниду.

б) **Тәсвирий фонетика.** У мәлум бир тилниң мәлум бир дәвирдики тавуш системисини үгиниду. Бу йәрдә тавушларниң тарихи үгинилмәйду.

в) **Експериментал фонетика** (тәҗрибә фонетикиси). У мәлум бир тилниң тавуш системисини мәхсус аппаратлар билән үгиниду. М., палатография (тавуш һасил қилғанда, тилниң таңлайға нисбәтән орнини көрситиду), рентгенография (тавуш һасил қилғандики нутуқ әзалириниң һәрикитини, һалитини көрситиду), спектрография (тавушниң умумий акустикилиқ мәнзирисини көрситиду).

Фонетикиниң тарихий, тәсвирий, вә експериментал тармақлири хусусий фонетика билән зич мунасивәтлик.

г) **Умумий фонетика.** У бир нәччә тил материаллири асасида тавушларниң пәйда болушиниң нәзәрийәвий мәсилилирини, урғу тәбиитини, боғум қурулмисини, тавушларниң бирикиши яки өзгиришиниң умумий қанунийәтлирини үгиниду.

ғ) **Селиштурма фонетика.** У қериндаш тилларниң тавуш тәркивиниң охшашлиқлирини вә пәриқлирини үгиниду.

2.2. Тилдики тавушларни үгинишниң үч аспекти

Тилдики тавушлар акустикилиқ (физикилиқ), физиологиялик (биологиялик, артикуляциялик), тилшунаслиқ (функционаллиқ) җәһәтләрдин үгинилиду.

2.2.1. Акустикилиқ аспект

Мәлумки, тәбиәттики һәр қандақ тавуш физикилиқ һадисә болуп һесаплиниду. Тавуш чиқиш үчүн мәлум һәрикәт керәк. Җим-җит турған нәрсидин тавуш чиқмайду. Уруш, челиш, пүвдәш қатарлиқ һәрикәтләр билән теч турған җисимға тәсир қилғанда, у тәврәш һалитигә келиду. Жисим тәвригәндә, униң әтрапидики һаваму тәврәйду. Тәврәш мәлум дәриҗигә йәткәндә тавуш чиқиду. Нәтиҗидә тавуш һава долқунлири арқилиқ тарқилиду. Һава долқунлири адәмниң қулиғиға йетип келип, қулақ пәрдисини тәвритиду.

Адәмләр тәләппуз қилидиған тавушларму тәврәш һадисисигә мунасивәтлик: өпкидин кәлгән һава еқими боғуздики тавуш пәрдилирини тәвритиду. Нәтиҗидә һаваму тәврәш һалитигә келип, тавуш һасил қилиду. Бу йәрдә шуни әскәртип өтүш керәкки, тәбиәттики һәр қандақ тавуш нутуқ тавуши болуп һесапланмайду. Нутуқ тавуши адәмниң нутуқ әзалириниң бир туташ һәрикитиниң нәтиҗиси. Шундақла, нутуқ тавушлири мәлум тәртиптә келип мәна ипадиләш алаһидилигигә егә болуши керәк.

Адәмниң нутуқ әзалиридин чиққан бәзи тавушлар (м., хорәк, чүшкүрүк) нутуқ тавушлири болалмайду. Чүнки улар мәна ипадилимәйду. Пәқәт мәна билән бирикип сөз һасил қилалайдиған тавушларла нутуқ тавушлири болалайду.

Һәр қандақ тавуш физикилиқ һадисә болғанлиқтин, у тавуш егизлиги, күчи, созулмилиғи, тембри охшаш өлчәмләр арқилиқ үгинилиду. Тавушларни үгинишниң акустикилиқ аспекти мошу төрт өлчәмгә асаслиниду.

2.2.1.1. Тавушниң егизлиги (жуқури-төвәнлиги)

Тавуш егизлиги яки жуқури-төвәнлиги униң мәлум вақит ичидики тавуш долқунлириниң аз-көплүги яки тавуш чиқарғучи җисимниң тәврәш сүръитиниң (частотисиниң) тез-асталиғи билән өлчиниду. Тавуш чиқарғучи җисимниң тәвриши тез болса, тавуш долқунлириниң сани көп болиду һәм тавуш жуқури болиду. Тавуш чиқарғучи җисимниң тәвриши аста болса, тавуш долқуниниң сани аз болиду һәм тавуш төвән болиду.

Йоған, қелин, узун, бош, йумшақ җисимларниң тәвриши аста болиду. Демәк мундақ җисимлардин чиққан тавуш төвән болиду. Әксинчә, кичик, непиз, қисқа, чиң, қаттиқ җисимларниң тәвриши тез болиду. Демәк мундақ җисимлардин чиққан тавуш жуқури болиду. М., дутар, равап, тәмбир охшаш чалғу әсваплириниң тари қанчә қаттиқ тартилса, тавуш (аваз) шунчә жуқури болиду. Том тарниң тавуши (авази) төвән, инчикә тарниң тавуши (авази) жуқури болиду. Төвәндики пәдиләр бесилғанда, йәни тарниң тәврәйдиған қисми қисқарғанда, тавуш (аваз) жуқури болиду вә эксичә.

Нутуқ тавушлириға нисбәтән ейтқанда, тавушниң жуқури яки төвәнлиги боғуздики тавуш пәрдилириниң узун-қисқилиғиға, чиң-бошлуғиға, қелин-непизлиғиға бағлиқ.

Аялларниң, балиларниң тавуш пәрдиси қисқа, непиз болғанлиқтин, улар чиқарған тавушлар жуқури болиду. Амма адәм өзиниң тавуш пәрдисини чиң-бошлуғини тәңшәш ихтидариға егә. Шуңлашқа бир кишиниң авази бирдә жуқури, бирдә төвән болуши мүмкин.

Тәвригүчи җисимниң мәлум вақит ичидики тәврәш сүръити (частотиси, қетим сани) герц (гц) билән өлчиниду. Адәмниң қулиғи секундиға 20 қетим тәврәйдиған тавуштин (20 гц) 20 000 қетимғичә тәврәйдиған (20 000 гц) тавушларни қобул қилалайду.

2.2.1.2. Тавуш күчи

Тавуш күчи, йәни тавушниң күчлүк яки аҗиз болуши тавуш долқуни амплитудисиниң (тәвриниш кәңлигиниң) чоң-кичиклигигә бағлиқ. Тавуш чиқарғучи җисимға тәсир қилидиған күч қанчә күчлүк болса, тавуш долқунiниң амплитудисиму шунчә чоң болиду һәм чиққан тавуш күчлүк болиду. М., дутар, равап охшаш чалғу әсваплириниң пәдилирини басмай қаттиқ чалған-

да, йәни бармақ яки зәхмәк билән күчәп чалғанда, тавуш күчлүк чиқиду. Бош чалғанда, тавуш аҗиз чиқиду. Тавуш күчи децибел (дб) билән өлчиниду. Адәм чиқарған тавушниң күчи 20-80 дб. арилиғида болиду. 20 дб. пичирлаш болса, 80 дб. вақирашта болиду. Адәмниң қулиғи 130 децибелғичә қобул қилиду. Тавушниң күчи (күчлүк яки аҗизлиғи) вә тавушниң егизлиги (жуқури яки төвәнлиги) охшаш әмәс. Улар һәр хил чүшәнчиләр. М., дутар яки равапниң мәлум пәдисини бесип туруп, уни мәйли күчәп чалайли, мәйли бош чалайли униңдин чиққан тавушниң егизлиги бир хил болиду.

Төвән тавушниң күчи егиз тавушниң күчидин күчлүгирәк болуши мүмкин.

2.2.1.3. Тавуш созулмилиғи

Тавушниң созулмилиғи униң узун-қисқилиғини өз ичигә алиду. Тавушниң созулмилиғи уни тәләппуз қилишқа кәткән вақит билән ипадилиниду. Бу вақит миллисекунд (мс) билән өлчиниду.

2.2.1.4. Тавуш тембри

Тавуш тембри һәр бир тавушниң өзигә хас алаһидилиги болуп һесаплиниду. Тембр тавушларни бир биридин пәриқләйду. М., дутар билән равапни мәлум бир аһаңға чалғанда, улардики аваз пәрқи тембрға бағлиқ. Нутуқ тавушлириға бағлиқ ейтқанда, **а, ә, и** тавушлирини охшаш егизлик, күч, созулмилиқ билән тәләппуз қилғанда көрүлидиған аваз пәрқиму тембрға бағлиқ. Тавуш тембрниң пәрқи төвәндики үч мәсилигә мунасивәтлик:

а) Тавуш чиқарғучи җисимларниң охшимаслиғи. Тавуш чиқарғучи җисимларниң немидин ясалғанлиғи, узун-қисқилиғи, чиң-юмшақлиғи тавуш тембриға тәсир қилиду. Нутуқ тавушлириниң тембри болса, тавуш пәрдисиниң өзигә хас алаһидилигигә, униң тәвришиниң охшимаслиғиға бағлиқ;

ә) Тавуш чиқириш усулиниң охшимаслиғи. Буни төвәндики мисаллар арқилиқ ениқ чүшинивелишкә болиду: тәмбирни зәхмәк билән яки қол билән чалғанда, чиққан тавушлар пәрқи тавуш чиқириш усулиға бағлиқ тембр пәриқлири болуп һесаплиниду. Нутуқ тавушлириға бағлиқ ейтқанда, җипсилишип турған нутуқ әзалирини партлап чиққан тавушлардин, йеқин-

лишип турған нутуқ әзалириниң арисидики йочуқтин сийрилип чиққан тавушлар пәрқиму тавуш чиқириш усулиға бағлиқ тембр охшимаслиғидур;

б) Резонатор* шәклиниң охшимаслиғи. Нутуқ тавушлири үчүн eғиз, димақ, бошлуқлири резонатр хизмитини, тавуш пәрдиси тавуш чиқарғучи җисим хизмитини аткуриду. Тавуш пәрдисидин пәйда болған тавуш eғиз, димақ, тамақ, гекитәк бошлуқлиридин өткәндә, уларниң һәр хил шәкилләргә егә болуши нәтиҗисидә һәр хил тембрға егә болиду.

2.2.2. Физиологиялик аспект

Бу аспект артикуляторлуқ, биологиялик, анатом-физиологиялик аспект дәпму атилиду. Мәзкүр аспект тавуш һасил қилиштики нутуқ әзалириниң иштирақини үгиниду. Мәлум тавушни һасил қилиштики нутуқ әзалириниң һәрикити, һалити шу тавушниң артикуляциясини тәшкил қилиду.

Адәмниң тавуш чиқириш әзалири төрт қисимдин тәркип тапиду:

а) Һәрикәтләндүргүчи күч қисми.

Буниңға нәпәс әзалири, йәни өпкә, канай қатарлиқлар кириду. Өпкә нутуқ тавушлириниң пәйда болушиға асас болидиған һәрикәтләндүргүчи күчни һасил қилиду. Нутуқ тавушлири мошу һәрикәтләндүргүчи күч өпкидин сиқип чиқарған һава еқимидин һасил болиду.

Нәпәс әзалири туташ кәткән пәйсиман йолға җайлашқан болуп, димақ, eғиз бошлуғидин башлинип, тамаққа, андин боғузға өтиду вә канай, канайчилар арқилиқ өпкигә тутишиду. Бу йол фонетикида “тавуш йоли” дәп атилиду.

ә) Тавуш мәнбәси қисми.

Буниңға боғуз вә униң ичигә җайлашқан тавуш пәрдиси кириду. Өпкидин чиққан һава еқиминиң тавуш пәрдисини тәвритиш нәтиҗисидә бош аваз пәйда болиду. Тавуш пәрдиси тавуш чиқириш әзалириниң асасий қисми. У икки парчә тасма охшаш талалиқ непиз пәрдидин ибарәт болуп, боғуздики чөмүчсиман көмүчәккә чаплишип туриду.

б) Резонатор қисми (яки тавуш яңритиш қисми).

Буниңға тамақ бошлуғи, eғиз бошлуғи вә димақ бошлуғи кириду.

1) *Еғиз бошлуғи.* У астинқи вә үстүнки иңәкниң арилиғида болиду. Үстүнки иңәккә үстүнки ләв, үстүнки чиш, чиш милиги, қаттиқ таңлай, юмшақ таңлай, кичик тил җайлашқан. Астинқи иңәккә астинқи ләв, астинқи чиш, тил җайлашқан. Сөзлигәндә үстүнки иңәк һәрикәтләнмәйду, пәқәт астинқи иңәк һәрикәтлиниду. Еғиз бошлуғи резонаторларниң әң муһими болуп һесаплиниду.

2) *Тамақ бошлуғи.* У еғиз бошлуғиниң арқа тәрипигә орунлашқан. Униң шәкли үч ача йолға бөлүнгән нәйчигә охшайду: жуқури тәрипи димақ бошлуғиға, оттуриси еғиз бошлуғиға, төвән тәрипи гекитәк бошлуғиға, туташқан. Тамақ бошлуғи пәқәт адәмләргә хас бир әза болуп, һайванларда болмайду. Адәмниң һәр хил тавушларни чиқириш имканийити мошу тамақ бошлуғиға мунасивәтлик.

3) *Димақ бошлуғи.* Еғиз бошлуғиниң үстинки тәрипигә димақ бошлуғи җайлашқан. Улар таңлай арқилиқ бөлүнүп туриду. Димақ бошлуғиниң тавушларни һасил қилишқа беваситә алақиси йоқ. У пәқәт тавушларниң алаһидә димақ оттенкиси (түси) билән ейтилишиға қатнишиду.

в) Тосалғу һасил қилиш қисми.

Бу қисим боғуздин тартип калпуккичә орунлашқан. У тил, кичик тил, юмшақ таңлай, қаттиқ таңлай, чиш, чиш милиги, ләв қатарлиқларни өз ичигә алиду. Бу әзалар өз ара маслишип, һава еқимини түрлүк орунларда тосалғуға учритип, һәр хил тавушларниң пәйда болушида муһим роль ойнайду.

2.2.3. Тилшунаслиқ аспект

Тавуш пәқәт һаваниң тәвриши вә нутуқ әзалириниң нәтиҗисила әмәс, шундақла у тилниң, йәни мунасивәт бағлаш васитисиниң, маддий пости болуп һесаплиниду. Тилниң мәнавий қисимлири (сөзләр) тавушларниң мәлум тәртивидә келип, ейтилғанда вә аңланғандила тил алақә бағлаш вәзиписини атқуралайду. Тилшунаслиқ үчүн тавушларниң мошу хизмити муһим әһмийәткә егә.

Тилшунаслиқ аспект фонема чүшәнчиси билән зич мунасивәтлик. Әгәр тавуш нутуқ тавушидин пәриқләнсә, нутуқ тавушлири өз новитидә фонемидин пәриқлиниду. Нутуқ тавуш-

лири сөздики орни һәм хошна тавушларниң тәсири нәтиҗисидә өзлириниң алаһидиликлирини мәлум дәриҗидә өзгәртиши мүмкин. Мәсилән, *"сиз"*,*"иш"*,*"қиғ"* сөзлиридә **[и]** тавуши үч хил (инчик, сәл қелин, қелин) алаһидиликкә егә. Амма улар тилимизда мәна пәриқләш хусусийитигә егә әмәс. Қазақ тилида болса **[и]** тавушиниң қелин **[ы]** яки инчикә **[і]** болуп келиши мәна пәриқләш хусусийитигә егә: *тыс* (*сирт, таш*), — *тіс* (*чиш*), *ыс* (*ис, түтүн*) — *іс* (*иш*).

Қазақ тилида **[ы]** вә **[і]** тавушлириниң һәр бири өз алдиға мустәқил фонема болуп һесаплиниду. Уйғур тилидики **[и]** тавушлириниң сөздә қелин яки инчикә болуп келиши мәна пәриқлигүчи алаһидиликкә егә болмиғанлиқтин, у бирла фонема болуп һесаплиниду. Уйғур тилидики **[и]** тавушиниң хошна тавушларға бағлиқ инчикә, сәл қелин, қелин болуп ейтилиши **[и]** тавушиниң яки фонемисиниң һәр хил түслирини көрситиду. Бир тавушниң (фонеминиң) һәр хил түслири униң аллофонлири яки аллофонемилирини тәшкил қилиду. Демәк, "фонема" дегинимиз мәна пәриқләндүргүчи хусусийәткә егә тавуш бирлиги. Тилшунаслиқта фонемиларни фонология үгиниду. Амма бәзи алимлар фонология билән фонетикини анчә пәриқләп кәтмәйду.

2.3. Уйғур тилидики тавушларниң бөлүнүши

Тилимиздики нутуқ тавушлири чоң икки түргә бөлүниду: созуқ тавушлар, үзүк тавушлар.

Бу тавушлар төвәндикичә пәриқләргә егә:

а) Созуқ тавушлар тәләппуз қилинғанда, тавуш пәрдилири бир-биригә йеқинлишиду, өпкидин чиққан һава еқими тавуш пәрдилири арисидики йочуқтин қисилип чиқиду. Нәтижидә тавуш пәрдилири тәврәп музыкилиқ тон (үн) пәйда болиду. Шуңлашқа созуқ тавушлар җараңлиқ, йәни үнлүк болиду. Созуқ тавушлар пәқәт үндин тәркип тапиду.

Үзүк тавушларни тәләппуз қилғанда, тавуш пәрдилири бош тәврәйду (җараңлиқ үзүк тавушлар) яки тамамән тәвримәйду (җараңсиз үзүк тавушлар). Шуңлашқа үзүк тавушларда шавқун болиду. Әгәр үн шавқундин үстүн болса, сонорлуқ (яңрақ) үзүк тавушлар (л, м, н, ң, р, й), шавқун үндин үстүн болса, җараңлиқ үзүк тавушлар (б, в, г, ғ, д, ж, з, җ, һ), тавуш пәқәт шавқундин

тәркип тапса, җараңсиз үзүк тавушлар (к, қ, п, с, т, ф, х, ч, ш) ясилиду.

ә) Созуқ тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими тосалғуға учримай, тавуш йолидин раван өтиду. Үзүк тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими тавуш йолида түрлүк әзаларниң һәрикитидин һасил болған тосалғуларға учрайду вә уларни йимирип өтиду. Мәсилән, [б], [п], [м] тавушлирини тәләппуз қилғанда, һава еқими қош ләв тосалғусини йимирип өтиду.

б) Созуқ тавушларни тәләппуз қилғанда, тавуш пәрдисидин башқа нутуқ әзалири тәңпуң һаләттики бир хил күчиништә болиду. Үзүк тавушларни тәләппуз қилғанда, пәқәт тосалғу һасил қилидиған нутуқ әзалирила алаһидә күчиништә болиду.

в) Созуқ тавушларни тәләппуз қилғанда, еғиз бошлуғидин сиртқа чиқирилған һава еқими аҗизирақ болиду. Үзүк тавушларни тәләппуз қилғанда, болупму җараңсиз үзүк тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими күчлүгирәк болиду. Мәсилән, [ф] тавушини тәләппуз қилғандики һава еқиминиң күчи [в] дин күчлүк болса, [в] ниң [а] дин күчлүк.

2.3.1. Созуқ тавушларниң бөлүнүши

Созуқ тавушларни һасил қилишта еғиз бошлуғиниң роли наһайити чоң. Еғиз бошлуғиға киридиған нутуқ әзалириниң төвәндикичә өзгириши арқилиқ һәр хил созуқ тавушлар ясилиду:

а) Еғиз бошлуғиниң ечилиш-йепилиш дәриҗиси җәһәттин бөлүнүши.

Буниңда тил үсти билән қаттиқ таңлай оттурисидики арилиқниң сиғимчанлиғи өзгириду. М., [и] тавушини тәләппуз қилғанда, тил үсти билән қаттиқ таңлайниң арилиғи әң тар болиду. [е] тавушини тәләппуз қилғанда, бу арилиқ сәл тар болиду, [а] тавушини тәләппуз қилғанда болса бу арилиқ кәң болиду. Бу арилиқниң тар, сәл тар, кәң болуп келиши еғизниң ечилиш дәриҗиси билән му мунасивәтлик. [и] тавушни тәләппуз қилғанда, еғиз [е] тавушини тәләппуз қилғанға қариғанда тар ечилиду. Шуңлашқа [и] тар, [е] сәл тар, [а] болса кәң созуқ тавуш. Сәвәви [а] тавушини тәләппуз қилғанда, еғиз кәң ечилиду.

Адәттә тар созуқ тавушларни (и, у, ү) егиз созуқ тавушлар,

сәл тар созуқ тавушларни (ө, е, о) сәл егиз созуқ тавушлар, кәң созуқ тавушларни (а, ә) сәл төвән созуқ тавушлар дәпму атайду. Бу хил аташ тилниң жуқури — төвән һәрикитигә бағлиқ. М., [и] тавушини тәләппуз қилғанда, тил жуқуриға, таңлайға көтүрүлиду вә ш.о. Шундақла тар созуқ тавушлар йепиқ, сәл тар созуқ тавушлар сәл йепиқ, кәң созуқ тавушлар очуқ созуқ тавушлар дәпму атилиду.

ә) Тилниң алди-кәйнигә һәрикәтлиниши җәһәттин бөлүнүши.

Буниң нәтиҗисидә тил алди вә тил арқа созуқ тавушлири ясилиду. Тил алди созуқ тавушлири (**и, е, ө, ү, ә**) тәләппуз қилинғанда, тил учи төвәнки чишқа тирилиду. Тил үстиниң алдинқи қисми болса, қаттиқ таңлайниң алдинқи қисмиға көтирилиду. Тил арқа созуқ тавушлири (**а, о, у**) тәләппуз қилинғанда, тил кәйнигә тартилиду, тил үстиниң ахирқи қисми (тил түви) юмшақ таңлай тәрәпкә көтүрүлиду.

Тил алди созуқ тавушлири, адәттә, инчикә, тил арқа созуқ тавушлири қелин созуқ тавушлар болуп келиду.

б) Ләв һалити җәһәттин бөлүнүши.

Бунинда ләвләшкән вә ләвләшмигән созуқ тавушлар ясилиши нәзәрдә тутилиду. Ләвләшкән созуқ тавушлар (**о, у, ө, ү**) тәләппуз қилинғанда, ләвләр алдиға созулуп дүгләк һаләткә келиду. Ләвләшмигән созуқ тавушлар (**а, ә, е, и**) тәләппуз қилинғанда, ләвләр алдиға созулмай япилақ һаләттә туриду.

2.3.2. Созуқ тавушларниң тәсвири

Уйғур тилида 8 созуқ тавуш мәвҗут: **а, ә, е, и, о, у, ө, ү**. Пәқәт Европа тиллиридин киргән бәзи сөзләрдила [э], [ы] тавушлири қоллинилиду. Бу икки созуқ тавуш әсли уйғур сөзлиридә һәм әрәп вә парс тиллиридин киргән сөзләрдә қоллинилмайду.

[а] — тил арқа, қелин, кәң, сәл төвән, ләвләшмигән созуқ тавуш. [а] тавуши уйғур сөзлириниң һәр қандақ җайида қоллинилиду, йәни бу тавушниң әсли уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *алма*, *тағларда*.

[а] тавуши хошна кәлгән үзүк тавушларниң алаһидиликлиригә бағлиқ сәл өзгирип келиши мүмкин. М., [қ], [ғ], [х], тавушлири билән кәлгән [а] тавуши техиму қелинлишиду: *тағ*,

қақ, ғаз, тахта. [к], [г], [ч], [җ] бәзидә [ш] тавушлири билән кәлгәндә, сәл тил алди болиду, йәни сәл инчиклишиду: *кам, чач, чай, җай.*

[а] тавуши мәлум фонетикилиқ шараитта [е] яки [и] тавушлириға аҗизлишиду: *тағ — теғи, бала — балилар, қулақ — қулиғи.*

[а] тавушиниң созулмилиғи, йәни адәттикидин сирт узун тәләппуз қилиниши, әрәп вә парс тиллиридин киргән сөзләр үчүн бирләмчи, уйғур сөзлири үчүн иккиләмчи созулмилиқ болуп һесаплиниду. Әрәп вә парс тиллиридин киргән сөзләрдики созулма тавуш [а:] шу тилларниң фонетикисиға хас созулмилиқ болғанлиқтин, у бирләмчи созулмилиқ болиду. Һазирқи уйғур сөзлиридики созулма тавуш [а:], адәттә, униңдин кейин турған үзүк тавушларниң толарақ [р] тавушиниң чүшүп қелишиға бағлиқ болғанлиқтин, йәни созулмилиқ һазирқи уйғур тилиниң фонетикилиқ тәбиитигә хас болмиғанлиқтин, иккиләмчи созулмилиқ болуп һесаплиниду: *та: (р) ғақ.*

Сөзниң биринчи вә очуқ боғумидики [а] тавуши әгәр у бирләмчи яки иккиләмчи созулма созуқ тавуш болмиса, көпинчә 75—125 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду: *талаға* — 50 мс, *апа* — 75 мс, *йаңақ* — 83 мс, *қара* — 100 мс, *һава* — 125 мс.*

Әгәр сөзниң биринчи боғумидики [а] тавуши бирләмчи яки иккиләмчи созулма созуқ тавуш болса, у чағда 190—250 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду: *ка: мил* — 191 мс, *а: ләм* — 200 мс, *ра: зи* — 208 мс, *та: (р) ғақ* — 225 мс, *ма: һир* — 250 мс.

Йепиқ боғум һалитидики [а] тавушиниң тәләппуз қилиниш вақти очуқ боғум һалитидики [а] тавушиниң тәләппуз қилиниш вақтиға нисбәтән узунирақ болиду. Бу алаһидилик барлиқ созуқ тавушларға хас.

[ә] — тил алди, инчикә, сәл кәң, сәл төвән, ләвләшмигән созуқ тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *әмгәк, ишлә, тәң, үлгә.*

[ә] тавуши хошна кәлгән үзүк тавушларниң алаһидиликлиригә бағлиқ сәл өзгирип келиши мүмкин. М., бу тавуш нутуқта [қ], [ғ], [х] тавушлири билән кәлгәндә, сәл тил арқа болиду, йәни сәл қелинлишиду: *қәғәз, хәлиқ, ғәзнә.* [ә] тавуши [к], [г], [ч] охшаш тавушлар билән кәлгәндә, техиму тил алди болиду, йәни техиму инчиклишиду: *кәл, гәмә, чәк.*

[ә] тавуши мәлум фонетикилиқ шараитта [е] яки [и] тавушлириға аҗизлишиду: *кәл — келип, кемә — кемиси.*

[ә] тавуши сөзниң биринчи вә очуқ боғумида әгәр бирләмчи яки иккиләмчи созулма созуқ тавуш болмиса, 58—125 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду: *тәкәббур* — 58 мс, *әмәс* — 83 мс, *рәқәм* — 100 мс, *мәниз* — 125 мс. Әгәр биринчи вә очуқ боғумидики [ә] тавуши бирләмчи яки иккиләмчи созулма созуқ тавуш болса, у чағда 150—225 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду: *кә (л) сун* — 150 мс, *ә: (р) тигә* — 165 мс, *қә: гәз* — 225 мс.

Йепиқ боғум һалитидики [ә] тавушиниң тәләппуз қилиниш вақти умумән очуқ боғум һалитидики [ә] тавушиниң адәттики тәләппуз вақтиға нисбәтән узунирақ болиду. Лекин йепиқ боғумларниң қандақ үзүк тавуш билән аяқлишишиға қарап өз ара пәриқлиниду, йәни [б], [п], [т], [д], [к], [қ] охшаш партлиғучи үзүк тавушлар билән аяқлашқан боғумларда 83—113 мс вақит ичидә, қалған үзүк тавушлар билән аяқлашқан боғумларда 100—200 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду: *кәлтүр* — 116 мс, *дәрһал* — 125 мс, *йәң* — 150 мс, *кәң* — 183 мс, *сәз* — 191 мс.

[о] — тил арқа, қелин, сәл егиз, ләвләшкән созуқ тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән. [о] тавуши пәқәт биринчи боғумдила ишлитилиду, қалған боғумларда учрашмайду: ойун, бойун, олтармақ. Бириккән әсли уйғур сөзлиридә [о] тавуши кейинки боғумлардиму учришиду: *Байтоқай*. Кирмә сөзләрдики орни чәкләнмигән: *орган*, *трактор*.

[о] тавушиму [а] вә [ә] тавушлири охшаш жуқурида аталған үзүк тавушлар билән кәлгәндә сәл өзгириду: *қоза*, *тоқ*, *қой*, *колимақ*, *коча*, *кора*.

Созулма созуқ тавуш болмиған [о] очуқ боғумда кәлгәндә 66—108 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду: *болиду* — 66 мс, *қошуш* — 83 мс, *оңушлуқ* — 100 мс, *қовурға* — 108 мс. Һазирқи уйғур тилидики созулма созуқ тавуш [о:] 108—190 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду. [о] тавуши созулма болғанда униңдин кейин [р], [л], [з] тавушлири келиду. Мундақ сөзләрдики [о] тарихән [а] болған: *чо: руқ* < *чаруқ* — 116 мс, *озуқ* < *азуқ* — 123 мс, *йо: руқ* < *йаруқ* — 158 мс, *қо:гун* < *қагун* — 175 мс, *о: руқ* — 190 мс.

Йепиқ боғумлардики созулма әмәс [о] 83—200 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду: *һошсиз* — 125 — мс, *олтур* — 140 мс, *орда* — 150мс, *оң* — 166 мс, *соз* — 185 мс, *ой* — 200 мс.

[ө] тил алди, инчикә, сәл тар, сәл егиз, ләвләшкән созуқ тавуш. Бу тавушниңму уйғур сөзлиридики орни [о] тавуши охшаш чәкләнгән. У пәқәт әсли уйғур сөзлириниң биринчи боғумидила

келиду: *көмүр, өрүк, өтүк, өмчүк*. Бириккән сөзләрниң иккинчи компонентида [ө] тавуши болса, сөз оттуридиму келиду: *қараөрүк, ташкөмүр*. [ө] тавуши очуқ боғум һалитидә адәттики тәләппузда, йәни созулма созуқ тавуш болмиғанда, 75—100 мс вақит ичидә ейтилиду: *көңүл* — 83мс, *өкүз* — 90 мс, *өмүр*—100 мс. [ө] тавушиниң әсли уйғур сөзлиридә, очуқ боғум һалитидә созулма созуқ тавуш болуп келиши толарақ униңдин кейин кәлгән үзүк тавушларниң чүшүп келишиға бағлиқ: *йө:*(*р*) *гә* —200 мс, *ө:* (*в*) *ри* — 230 мс.

Йепиқ боғум һалитидики [ө] тавуши 100—200 мс вақит ичидә ейтилиду: *йөткә* — 100 мс, *көрмәк* — 133 мс, *лөңгә* — 150 мс, *өрнәк* — 158 мс, *көз* — 166 мс, *бөз* — 183 мс, *өй* — 200 мс.

[у] тавуши тил арқа, қелин, тар, егиз, ләвләшкән созуқ тавуш. Бу тавушиниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *улуқ, қолум, қулақ, бариду*.

[у] тавуши очуқ боғум һалитидә адәттики тәләппузда 60—100 мс вақит ичидә ейтилиду: *мудапиә* — 66 мс, *буға* — 83 мс, *уруш* — 100 мс, *муһит* — 108 мс.

Йепиқ боғум һалитидики [у] тавуши, адәттә, 75—183 мс вақит ичидә ейтилиду: *муддиа* — 75 мс, *дулдул* — 108 мс, *буйруқ* — 125, *буз* (мақ) — 150 мс, *муң* — 166 мс, *жуң* — 183 мс.

[у] тавуши йепиқ боғум һалитидә икки жараңсиз үзүк тавуш арисида яки жараңсиз үзүк тавушлар алдида кәлсә, жанлиқ тилда бәзидә жараңсизлишиду: *ухлаш, утуқ, кукум, ушшақ, тутқан, тутуқ, уссап, қус*(*мақ*) в.б.

[ү] тавуши — тил алди, инчикә, тар, егиз, ләвләшкән созуқ тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән, йәни сөзниң һәр қандақ жайида келиду: *үзүм, үзүк, сүзмә, сөйгү, мөлдүр*.

Уйғур әдәбий тилида [ү] тавуши созулма созуқ тавуш сүпитидә ейтилидиған сөзләр йоқ. [ү] тавуши очуқ боғум һалитидә 65—100 мс вақит ичидә ейтилиду: *үнүм*—70 мс, *күмүч* — 80 мс.

[ү] тавуши йепиқ боғум һалитидә 80—130 мс вақит ичидә, йәни очуқ боғум һалитигә қариғанда, узун ейтилиду: *шүбһә* — 90 мс, *жүп* — 100 мс, *сүрмәк* — 120 мс, *йүз* — 130 мс. Амма бәзи йепиқ боғумларда [ү] тавуши қисқа ейтилиду: *күлүш* — 30 мс, *пүркән* — 30 мс, *шүркән* — 50 мс, *түрлүк* — 60 мс.

[ү] тавушиниң сәл жараңсизлиниш шараити [у] тавушиға охшаш: *үчүн, түкрүк, үстигә, үтлә* (Қазақстанда қобул қилинған имламизда: *үтүлә*).

[е] тавуши — тил алди, инчикә, сәл тар, сәл егиз, ләвләшмигән созуқ тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән. [е] тавуши [о], [ө] тавушлири охшаш әсли уйғур сөзлириниң пәқәт биринчи боғумидила учришиду: *ериқ*, *белиқ*. Бәзи мустәқил вә ярдәмчи пеилларниң бирикишидин һасил болған пеил шәкиллиридә кейинки боғумлардиму [е] тавуши учришиду: *барғеди*, *баридекән*.

Уйғур сөзлиридики [е] тавуши тарихий җәһәттин елип қариғанда, асасән сөз бешидики очуқ боғум һалитидики [а] яки [ә] тавушлириниң мәлум фонетикилиқ шараитта аҗизлиши нәтиҗисидә пәйда болған. Демәк [е] тавуши уйғур тилида иккиләмчи фонема болуп һесаплиниду: *тарығ* — *териқ*, *қары* — *қери*.

[е] ..тавушиниң шәкиллиниш җәрияни ениқ әмәс.* Қедимий уйғур тилидики ядикарлиқлиримиз (V— XIV әә.) йезилған қедимий түрк, уйғур, мани, әрәп йезиқлиридиму, кона уйғур тилидики ядикарлиқлиримиз (XV—XX әә.) йезилған уйғур, әрәп йезиқлиридиму [е] тавуши үчүн мәхсус һәрип бәлгүләнмигән.

[е] тавуши үчүн мәхсус һәрип бәлгүләш һазирқи заман уйғур тили тәтқиқати башланған дәсләпки вақитларда қолға елинған.

[е] тавуши [қ], [ғ], [х] тавушлири билән кәлгәндә, сәл қелинлашса, [к], [г] тавушлири билән кәлгәндә, техиму инчиклишиду. Биринчи әһвалда қошумчиларниң қелин варианти иккинчи әһвалда қошумчиларниң инчикә варианти улиниду.

Умумән ейтқанда, [а] тавуши [е] тавушиға аҗизлашқан томурлар қелин томурларни, [ә] тавуши [е] тавушиға аҗизлашқан томурлар инчикә томурларни һасил қилиду: *ериқта* (*арық*), *келиндә* (*кәлин*), *йеридә* (*йәр*), *бегида* (*бағ*).

[е] тавуши бирдә қелин, бирдә инчикә болуп кәлгәнликтин, уни ара созуқ тавуш яки индифферент созуқ тавуш дәпму атайду.

Очуқ боғум һалитидики [е] 42—166 мс вақит ичидә тәләппуз қилиниду. Очуқ боғум һалитидики [е] тавушиниң ейтилиш вақтиниң узириши толарақ иккинчи боғумниң бешидики үзүк тавушларға бағлиқ. [р], [г], [ғ] [з], [н] тавушлириниң алдида тәләппуз вақти узириду: *келиду* — 42 мс, *етәк* — 66 мс, *кесим* — 83 мс, *немә* —100 мс, *егиз* — 116 мс, *бегир* — 133 мс, *бери* — 150 мс, *терә* —158 мс, *ериқ* — 166 мс. Булардин 42—83 мс

вақит ичидики [е] қисқа, 83—150 мс вақит ичидики [е] нормал, 150—166 мс вақит ичидики [е] созулма [е] болуп һесаплиниду.

Йепиқ боғум һалитидики [е] 83—166 мс вақит ичидә ейтилиду. Йепиқ боғум һалитидики [е] тавушиниң тәләппуз вақтиниң узириши асасән [б], [п], [д] [т], [к], [қ] тавушлиридин башқа үзүк тавушлар билән аяқлашқан боғумларда байқилиду: *сетка* — 83 мс, *чеһрә* — 125, *еһтирам* — 133 мс, *тез* — 133 мс, *ферма* — 150 мс.

[и] тавуши — тил алди, инчикә, тар, егиз, ләвләшмигән созуқ тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *иссиқ, қилич, билим.*

[и] тавушиниң уйғур тили тарихидики вә һазирқи алаһидиликлири һәққидә һәр хил пикирләр мавжут. Бәзи алимлар қедимий уйғур тилида қелин [ы] билән инчикә [і] фонемилири болған, улар һазирқи уйғур тилидиму мавжут дәп қариса, бәзи алимлар қедимий уйғур тилидики [ы] вә [і] фонемилири һазирқи уйғур тилида конвергенциягә учрап (бирлишип) [и] фонемисини һасил қилған дәп қарайду. Бу [и] фонемиси һәм [ы] ниң һәм [і] ниң алаһидиликлирини өзидә мужәссәмләштүргән. Шуңлашқа у индифферент, йәни бирдә қелин, бирдә инчикә хусусийәтләргә егә фонема сүпитидә тонулиду.

[е] вә [и] тавушлириниң сөздә қайси варианти кәлгәнлигини ениқлаш үчүн қелин вә инчикә вариантларға егә қошумчиларни улаш керәк. Әгәр қошумчиниң қелин варианти уланса, сөздики [е] яки [и] қелин вә әксинчә: *ериқта, ериқлар, ичмәк* в.б.

Атақлиқ тилчимиз Мирсултан Осман болса, өзиниң 1990-жили Үрүмчидә нәшир қилинған “Һазирқи заман уйғур тили диалектлири” намлиқ әмгигидә [ы] вә [і] фонемилириниң мавжутлуғини дәлилләйдиған фактлар қедимий уйғур тилидиму, һазирқи уйғур тили вә униң диалектлиридиму йоқ дәп қарайду (30-б.). М.Османниң пикричиму, уйғур тилида бирла [и] фонемиси бар, һәм униң [ы] вә [і] вариантлири (аллофонлири) мавжут. Улар мәна пәриқләндүргүчи хусусийәткә егә әмәс. Алим уйғур тилидики бәзи сөзләргә қошумчиларниң бирдә қелин, бирдә инчикә вариантлириниң улинип келишиму жуқуридики пикирни дәлилләйду дәп һесаплайду:

иш — ишқа, ишта, ишлар, амма ишлә.

чиш — чишқа, чишта, чишлар, амма чишлә.

из — *изға, изда, излар, амма издә.*

ил — *илған, илса, илдур, илғур, илмақ,* (пеил) *амма илгәк, илмәк* (исим).

Жуқурида аталған "Һазирқи заман уйғур әдәбий тили тавушлириниң акустикилиқ тәтқиқати" намлиқ әмгәктә бу тавушқа хелә тәпсилий тохталған. Спектрографта тәркивидә [и] тавуши бар 100 дин ошуқ боғум тәкшүрүлгән. Нәтиҗидә бу тавушниң өлчәмлик тил алди [і 1] һәм униң тил оттура [і 2] вә тил арқа [і 3] вариантлири ениқланған. Өлчәмлик [і 1] төвәндики сөзләрдә учрайду: *имарәт, и: шан, ирадә, һиййлә, чиг(мәк), һиң, қий(мақ), идарә, ибадәт, и: ман, ким, жил, минип, иҗарә, ини, игва, тий(мақ), җийәк* в.б. [і 2] болса, төвәндики сөзләрдә кәлгән: *чинә, чиг, чиң, чиқ (мақ), чирақ, шир, бир, жиң, виждан, тилим, пил, сим, сил, сиз, силәр, гирдап, зил, дил, рисалә* в.б., [і 3] төвәндики сөзләр тәркивидә учришиду: *қилиқ, димақ, миң, сиңил, тиң, диң, сиңиш, бих, зих* в.б. Бирақ и 1, и 2, и 3 мәна пәриқләндүрмәйду.

[и] тавушиниң созулмилиғи, худди башқа созуқ тавушларниңкигә охшаш, униң нутуқта қандақ фонетикилиқ курулмида турғанлиғи билән мунасивәтлик.

Очуқ боғум һалитидә турған [и] тавуши умумән 40—100 мс вақит ичидә ейтилиду: *идарә* — 40 мс, *имарәт* — 70 мс, *ини* — 100 мс. Бәзи чәт тиллардин қобул қилинған сөзләрдә сәл узириши мүмкин: *и: ман* — 110 мс. [и] тавуши партлиғучи, партлиғучи-сийрилаңғу, сийрилаңғу үзүк тавушлардин кейин келип, кейинки боғум сонорлуқ (яңрақ) [л], [м], [н], [ң], [р] тавушлиридин башланса хелә қисқа тәләппуз қилиниду: *қилиқ* — 20 мс, *силәр* — 20 мс, *тилим* — 20 мс, *сиңил* — 30 мс, *чинә* — 25 мс. Йепиқ боғум һалитидики [и] тавушиниң тәләппуз вақти 70 мстин 200 мс-қичә: *қизға* — 70 мс, *издә* — 80 мс, *дил* — 100 мс, *зих* — 110 мс, *һиң* — 130 мс, *тий(мақ)* — 140 мс, *виж-виж* — 160 мс, *җиң* — 200 мс, *һиййлә* — 200 мс.

[к], [қ], [п], [с], [т], [ш] тавушлиридин башлинип [л], [м], [р] тавушлири билән аяқлишидиған боғумлардики [и] тавуши йепиқ боғум һалитидә болғиниға қаримай қисқа ейтилиду. Бу һадисә боғум бешидики үзүк тавушлар тәсиригә бағлиқ: *қирға* — 20 мс, *кимниң* — 30 мс, *қиммәт* — 30 мс, *сим* — 43 мс.

[и] тавуши худди өзи охшаш тар, егиз созуқ тавушлар болған [у], [ү] тавушлиридәк икки җараңсиз үзүк тавуш арилиғида кәлсә, яки боғум бешида җараңсиз үзүк тавушлар алдида кәлсә яки ялғуз өзи бир боғум тәшкил қилғанда, кейинки боғум җараңсиз

үзүк тавушлардин башланса, сәл җараңсизлишиду: *кишнә*, *қиш*, *пишшиқ*, *пичақ*, *чиқ*(*мақ*), *сипта*, *тик*(*мәк*), *иттипақ*, *иптар*, *иссиқ*, *ишшиқ*, *ишваз*, *иштан*, *иплас*, *ишарәт*, *ишән*(*мәк*), *итаәт*, *ипадә*. Бәзи сөзләрдә [и] тавуши җараңсизлишип, сийриланғулуқ күчәйгәндә, бир өткүнчи [ш] тавуши пәйда болиду: *ит — ишт*, *иттәрмәк — иштәрмәк*, *икки — ишки*. Буларниң бәзилири имлада әкис әттүрүлсә, бәзилири әкис әттүрүлмәйду. ШУАРда қобул қилинған имламизда [ш] тавуши әкис әттүрүлмәйду.

Жуқурида қаралған 8 созуқ тавуш уйғур тилиға хас созуқ тавушлар болуп һесаплиниду. Қазақстан уйғурлири қоллиниватқан кирил йезиғидики [э], [ы] тавушлири пәқәт Европа тиллиридин киргән сөзләрдила учришиду: *электр*, *эрмитаж*, *Крылов* в.б.

ШУАРдики елипбәмиздә бу тавушлар әкис әттүрүлмигән. Уйғур тилидики 8 созуқ тавушниң бөлүнүшини җәмләп, төвәндикидәк җәдвәлләштүрүш мүмкин:

Тилниң-жукури төвән һәрикитигә һәм егизниң ечилип-йепилишиға бағлиқ	Тилниң алди-кәйнигә һәрикитигә һәм ләв һалитигә бағлиқ			
	Тил алди (ипчикә)		Тил арқа (келин)	
	Ләвләшкән	Ләвләшмигән	Ләвләшкән	Ләвләшмигән
егиз (тар)	ү	и	у	
сәл егиз (сәл тар)	ө	е	о	
сәл төвән (кәң вә сәл кәң)		ә (сәл кәң)		а (кәң)

Җәдвәлдики созуқ тавушлар төвәндикичә хусусийәтләргә егә: 1) Төвән созуқ тавушлар ([а], [ә]) [е], [и] тавушлириға ажизлишиду; сәл егиз сөзуқ тавушлар пәқәт биринчи боғумдила келиду; егиз соқуқ тавушлар бәзидә чүшүп қалиду (хәлиқ-хәлқи, орун-орни, көңүл-көңли), бәзидә жараңсизлишиду (икки, ит, үтлә), бәзидә буларниң алдида кәлгән [й] тавуши [ж] тавушиға өзгириду (йил-жил, йурт-жут, йүгрә-жүгрә).

2.3.3. Үзүк тавушларниң бөлүнүши

Уйғур тилида 24 үзүк тавуш бар: **б, в, г, ғ, д, ж, җ, з, й, к, қ, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, һ, ч, ш**. Булардин башқа Қазақстан уйғурлириниң елипбәсидә рус тилидин киргән сөзләрдила учришидиған [ц], [щ] тавушлири мөҗут.

Үзүк тавушларни тәләппуз қилғанда, өпкидин чиққан һава еқими еғиз бошлуғидики нутуқ әзалириниң һәр хил тосалғулириға учрайду һәм бу тосалғулардин һәр хил усуллар билән өтүш нәтиҗисидә түрлүк үзүк тавушлар пәйда болиду.

а) Тавуш чиқириш усули җәһәттин бөлүнүши.

Өпкидин чиққан һава еқиминиң нутуқ әзалириниң тосалғулиридин қандақ усул билән өтүшигә қарап үзүк тавушлар төвәндики түрләргә бөлүниду:

1) Партлиғучи үзүк тавушлар (**б, п, д, т, г, к, қ**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими нутуқ әзалириниң йепиқ тосалғулирини йерип өтиду. Һава еқими еғиздин партлап, күчлүк чиқиду. Тосалғулар тавуш чиқириш орниға бағлиқ. М., **б, п** тавушлирини тәләппуз қилғанда, һава еқими қош ләв тосалғусидин өтиду.

2) Сийрилаңғу (сирлаңғу) үзүк тавушлар (**в, ф, з, с, ж, ш, ғ, х, й, һ**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими нутуқ әзалириниң сәл йепиқ тосалғуси арисидин сийрилип чиқиду.

3) Партлиғучи-сийрилаңғу тавушлар (**җ, ч**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими йепиқ тосалғудин партлап өтүп, андин сийрилип чиқиду.

4) Димақ тавушлири (**м, н, ң**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими еғиз бошлуғида тосалғуға учрап, димақ бошлуғи (бурун бошлуғи) арқилиқ чиқип кетиду.

5) Қовуз тавуши (**л**). Бу тавушни тәләппуз қилғанда, һава еқими тосалғу пәйда қилған орунниң икки тәрипидин (йенидин) чиқиду.

6) Титрәңгү тавуш (**р**). Бу тавушни тәләппуз қилғанда, һава еқими тил учини титритип чиқиду.

ә) Тавуш чиқириш орни җәһәттин бөлүнүши.

Үзүк тавушлар өпкидин чиққан һава еқиминиң нутуқ әзалириниң қайси қисминиң тосалғусидин өтидиғиниға қарап төвәндикичә бөлүниду:

1) Қош ләв тавушлири (**б, п, м**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими қош ләвниң тосалғусидин өтиду.

2) Чиш — ләв тавушлири (**в, ф**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими төвәнки ләв билән үстүнки чишниң тосалғусидин өтиду.

3) Тил учи — чиш түви тавушлири (**д, т, н, р, л**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими тил учиниң жуқурикқи чиш түвигә тирилип туришидин һасил болған тосалғудин өтиду.

4) Тил учи — чиш тавушлири (**с, з**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими тил учи билән төвәнки чиш тосалғусидин өтиду.

5) Алди тил үсти — қаттиқ таңлай тавушлири (**җ, ч, ж, ш**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими алди тил үсти билән қаттиқ таңлай тосалғусидин өтиду.

6) Арқа тил үсти — қаттиқ таңлай тавушлири (**г, к, й**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими арқа тил үсти билән қаттиқ таңлай тосалғусидин өтиду.

7) Тил түви — юмшақ таңлай тавушлири (**қ, ғ, х, ң**). Бу тавушларни тәләппуз қилғанда, һава еқими тилниң арқа қисми кичик тил билән йеқинлишип, тил түви билән юмшақ таңлай һасил қилған тосалғудин өтиду.

8) Боғуз тавуши (**һ**). Бу тавушни тәләппуз қилғанда, тил түви арқиға тартилип, һава еқими боғуздин сийрилип өтиду.

б) Тавуш пәрдисиниң титрәш-титримәслиги җәһәттин бөлүниши.

Тавушларни тәләппуз қилғанда, өпкидин чиққан һава еқими тавуш пәрдисиниң арилиғидин өтиду. Тавуш пәрдилири бәзи үзүк тавушларни тәләппуз қилғанда титрисә, бәзилиридә титримәйду.

Тавуш пәрдилири титригәндә, җараңлиқ үзүк тавушлар пәйда болиду: **б, в, г, ғ, д, ж, җ, з, й, л, м, н, ң, р, һ.**

Тавуш пәрдилири титримисә, җараңсиз үзүк тавушлар ясилиду: **қ, к, п, с, т, ф, х, ч, ш.**

2.3.4. Үзүк тавушларниң тәсвири

2.3.4.1. Партлиғучи үзүк тавушлар

[п] — қош ләв, җараңсиз үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *патқақ, қап, қапқа.*

[б] — қош ләв, җараңлиқ үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән. Сөз ахирида, оттурида тамамән учраш-

майду, бэзи сөзлэрниң бешида келиду: *биз, бала, бармақ*. Бу тавушниң кирмэ сөзлэрдики орни чэклэнмигэн: *аброй, бэзмэ, клуб, куб*. Әрэп вэ парс тилидин киргэн сөзлэр ахиридики [б] тавуши Қазақстанда қобул қилинған имламизда [п] тавушиға новэтлэшсэ, ШУАРдики имламизда асасэн сақлиниду: *җэнуп — җэнуб, эрэп — эрэб, эрбап — эрбаб*. Амма тэлэппузда [п] тавушиға айлиниду, һэм қошумчиларниң җараңсиз варианти улиниду: *эрэбкэ, эрбабтин*. Қазақстандики имламиз бойичиму [б] тавуши билэн аяқлашқан Европа тиллиридин киргэн сөзлэргэ қошумчиларниң җараңсиз варианти улиниду: *клубқа, гардеробтин, гербта*.

[т] — тил учи — чиш түви, җараңсиз үзүк тавуш. Бу тавушниң эсли уйғур сөзлиридики орни чэклэнмигэн: *төрт, атақ*.

[д] — тил учи — чиш түви, җараңлиқ үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чэклэнгэн. Сөз оттурида вэ ахирида учрашмайду. Наһайити аз миқдардики сөзлиримизниң бешида келиду: *дада, долқун*. Шундақла бу тавуш бэзи қошумчилар тэркивидиму учришиду: *йолдаш, бағда, тағдэк, өйдин, яздур*. [д] тавушиниң кирмэ сөзлэрдики орни чэклэнмигэн: *дэвир, эҗдат, завод*. Әрэп вэ парс тиллиридин киргэн сөзлэр ахиридики [д] тавуши Қазақстандики имламизда асасэн [т] ға новэтлэшсэ, ШУАР дики имламизда сақлиниду: *иқтисат — иқтисад, мурат — мурад*. Амма һэр икки имламизда мундақ сөзлэргэ қошумчиларниң җараңсиз варианти улиниду: *муратқа — мурадқа, заводтин — заводтин*. Мундақ болушиниң сэвэви кирмэ сөзлэр ахиридики [б] тавушиму, [д] тавушиму җараңсизлишиду. Созуқ тавуштин башланған қошумчэ уланғанда [т] тавуши [д] ға новэтлишиду, йэни [д] тавуши эксигэ келиду.

[к] — арқа тил үсти — каттиқ таңлай, җараңсиз үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чэклэнмигэн: *көрүк, тэкшилимэк*. [к] тавуши адэттэ инчикэ созуқ тавушлар билэн келиду. Аз миқдарда истисна сөзлэр учришиду: *ака, ука, кокат* (эсли *көк+от*). Кирмэ сөзлэрдэ [к] тавуши қелин созуқ тавушларға билэнму келивериду: *коллектив, комбайн, кала, каинат*.

[г] — арқа тил үсти — каттиқ таңлай, җараңлиқ үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни мэлум дэриҗидэ чэклэнгэн. Сөз бешида асасэн тэхлидий сөзлэрдэ учришиду: *гаж-гуж, гүр-гүр, гүп*. Сөз оттури вэ ахиридиму аз қоллинилиду: *эмгэк, түгмэ, бэг, чигмэк*. Көп боғумлуқ сөзлэрниң ахирида кэлмэйду. Бу тавушниң кирмэ сөзлэрдики орни чэклэнмигэн: *гүл, газ, гектар, вагон, педагог*.

[қ] — тил түви — юмшақ таңлай, җараңсиз үзүк тавуш. Бу тавушниң әсли уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *қулақ, қорқақ, қақ.*

2.3.4.2. Сийрилаңғу үзүк тавушлар

[в] — чиш — ләв, җараңлиқ үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән. Сөз бешида асасән бәзи тәхлидий вә имлиқ сөзләрдила учришиду: *вал-вул, вар-вар, вайәй, вай-вуй.* Сөз оттури вә ахирида наһайити аз учришиду: *тәвримәк қовурға, бирәв, қоршав.* Кирмә сөзләрдә бу тавушниң орни чәкләнмигән: *вокзал, вақит, дава, дәвир, актив.*

Кейинки жиллири жүргүзүлгән тәтқиқатлар бу тавушниң кейин созуқ тавушлар алдида яки барлиқ созуқ тавушлардин кейин қош ләв — юмшақ таңлай йерим созуқ тавуш (вақит, вәкил, вәзир, тәвәлик, дәвир), инчикә созуқ тавушлар алдида чиш — ләв — юмшақ таңлай йерим созуқ тавуш (*вил-вил, висал*) екәнлигини көрсәтмәктә.

[ф] — чиш — ләв, җараңсиз үзүк тавуш. Уйғур сөзлиридә тамамән қоллинилмайду. Әрәп вә парс тиллиридин киргән сөзләрдики [ф] тавуши [п] тавушиға нөвәтлишиду: *файда — пайда, саф—сап, дәфтәр — дәптәр.* Европа тиллиридин киргән сөзләрдә бу тавуш сақлиниду: *фабрика, шкаф.*

[з] — тил учи — чиш, җараңлиқ үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни мәлум дәриҗидә чәкләнгән. Сөз бешида аз миқдардики тәхлидий сөзләрдила учришиду: *зиң-зиң.* Сөз оттури вә ахирида хелә учришиду: *қазан, сизиқ, сөз, көз, сүзмәк.*

[с] — тил учи — чиш, җараңсиз үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *самсақ, салмақ,тәс, бармас, сусиз, тосалғу.*

[ш] — алди тил үсти — қаттиқ таңлай, җараңсиз үзүк тавуш. Бу тавушниң сөздики орни мәлум дәриҗидә чәкләнгән. Сөз бешида асасән тәхлидий сөзләрдә учришиду: *шар-шур, шир-шир.* Сөз оттурида вә ахирида хелә учришиду: *қошуқ, ошуқ, ашлиқ, таш, баш.* Кирмә сөзләрдә сөз бешидиму көп учришиду: *шагирт, шаир, шота, шрифт.*

[ж] — алди тил үсти — қаттиқ таңлай, җараңлиқ үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән. Қазақстан уйғурлири тилидики сөз бешидики [ж] тавуши [й] тавушниң нөвәтлишишидин пәйда болған шевилик алаһидилик: *йүрәк —*

жүрәк, йуқури — жуқури, йил — жил. Бу нөвәтлишиш асасән егиз, тар (**у, ү, и**) созуқ тавушлар алдида кәлгән **[й]** тавушиға мунасивәтлик. Амма “*йүз*”, “*йултуз*”, “*йилтиз*” охшаш сөзләрдә бу хил новәтлишиш йүз бәрмәйду. Үрүмчидә нәшир қилинған 6 томлуқ “Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә” бу тавуштин башлинидиған “*жорғон*”, “*жандарма*”, “*жанр*”, “*журнал*”, “*журналист*” охшаш бәш сөз берилгән. **[ж]** тавуши уйғур сөзлириниң башқа орунлиридиму аз учришиду: *гаж-гуж*. Бу тавушниң кирмә сөзләрдики орни чәкләнмигән: *журнал, виждан, стаж*.

[й] — оттура тил үсти — қаттиқ таңлай, жараңлиқ, яңрақ (сонорлуқ) үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: *йәр, йол, йайлақ, ай*.

[х] — тил түви — юмшақ таңлай, жараңсиз үзүк тавуш Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән. Сөз бешида, аз сандики тәхлидий сөзләр тәркивидила учришиду: *хар-хар, хир-хир, хор-хор*. Аз сандики уйғур сөзлириниң оттурида учришиду: *тохсән, ахча, тоху, тухум*. Сөз ахирида учрашмайду. **[х]** тавуши асасән кирмә сөзләрдә учришиду: *хәвәр, бәхит, монарх*.

[ғ] — тил арқа — юмшақ таңлай, жараңлиқ үзүк тавуш Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни мәлум дәрижидә чәкләнгән. Сөз бешида тәхлидий сөзләр тәркивидила учришиду: *гаж-гуж*. Қазақстандики имламиз бойичә көп боғумлуқ сөзләрниң ахирида қоллинилмайду. Сөзниң оттурида вә бир боғумлуқ сөзләрниң ахирида учришиду: *таг, чаг, огул, бегир*.

[h] — боғуз, жараңлиқ үзүк тавуш. Қазақстандики тилшунаслиғимизда бу тавуш жараңсиз үзүк тавуш сүпитидә тонулуп кәлгән. 1992-жили Үрүмчидә нәшир қилинған “Һазирқи заман уйғур әдәбий тили тавушлириниң акустикилиқ тәтқиқатида” **[h]** тавуши сөз бешида жараңлиқ, сөз оттурида боғум беши болуп кәлгәндә жараңлиқ (*муһит, раһәт*), сөз оттурида боғум ахири болуп кәлгәндә, жараңлиқ үзүк тавушлар алдида жараңлиқ (*төһмәт, мөһләт, сөһбәт*), жараңсиз үзүк тавушлар алдида жараңсиз (*мәһкәм, дәһшәт*), сөз ахирида жараңсиз болуп келиду дәп язиду. Демәк, **[h]** тавуши асасий жәһәттин жараңлиқ үзүк тавуш болуп келиду. Бу тавуш пәқәт аз сандики тәхлидий вә имлиқ сөзләрдила учришиду: *аһ, пaһ, һав-һав*. **[h]** тавуши асасән кирмә сөзләрдә учришиду: *һесап, маһир, изаһ*. Қазақстандики имламизда кирмә сөзләр ахиридики **[h]** тавуши асасән чүширилиду: *гуна, пана, сия, нека*. ШУАРдики имламизда болса, сақлиниду: *гунаһ, панаһ, сияһ, некаһ*.

2.3.4.3. Партлиғучи-сийрилаңғу үзүк тавушлар

[ч] — алди тил үсти — қаттиқ таңлай, җараңсиз үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнмигән: чач, ачқуч.

[җ] — алди тил үсти — қаттиқ таңлай, җараңлиқ үзүк тавуш. Уйғур сөзлиридә қоллиниши мәлум дәриҗидә чәкләнгән. Сөз бешида асасән тәхлидий сөзләрдә учришиду: *җараң-җуруң, җақ-җақ*. Бу тавуш толарақ әрәп вә парс тиллиридин киргән сөзләрдә учришиду: *җәнуп, баҗ, аҗиз*.

2.3.4.4. Димақ тавушлири

[м] — қош ләв, җараңлиқ, яңрақ (сонорлуқ) үзүк тавуш Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни мәлум дәриҗидә чәкләнгән. [м] тавуши уйғур сөзлириниң бешида башқа җайларға нисбәтән аз учришиду: *мән, мону, муз, тамчә, билим, әмгәк, қамақ, барма*.

[н] — тил учи — чиш түви, җараңлиқ, яңрақ (сонорлуқ) үзүк тавуш. Бу тавушму уйғур сөзлириниң бешида башқа җайларға нисбәтән аз учришиду: *немә, нәгә күн, түн, үн, инчикә, интилмақ*.

[ң] — тил түви — юмшақ таңлай, җараңлиқ, яңрақ (сонорлуқ) үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән.

[ң] тавуши сөз бешида учрашмайду. Асасән сөз вә қошумчилар ахирида учришиду: *тәң, әң, йәң, бизниң, тозаң, кәң*.

2.3.4.5. Қовуз тавуши

[л] — тил учи — чиш түви, җараңлиқ, яңрақ (сонорлуқ) үзүк тавуш. Бу тавушниң уйғур сөзлиридики орни чәкләнгән. Сөз бешида асасән тәхлидий сөзләрдә учришиду: *лип-лип, ләм-ләм*. Уйғур сөзлириниң қалған җайлирида қоллиниши анчә чәкләнмигән: *бала, алтун, қол, әл, йол*.

2.3.4.6. Титрәңгү тавуш

[р] — тил учи — чиш түви, җараңлиқ, яңрақ (сонорлуқ) үзүк тавуш Бу тавушму уйғур сөзлириниң бешида учрашмайду. Уйғур сөзлириниң башқа җайлирида қоллиниши анчә чәкләнмигән: *тар, қарлар, тәр*.

Уйғур тилидики 24 үзүк тавушни бөлүнүши җәһәттин төвәндикичә җәдвәлләштүрүш мүмкин (91-бәткә қараң.).

Ясилиш усули бойичә		қош ләв	чиш-ләв	тил учи — чиш түви	тил учи — чиш	алди тил усти — каттиқ таңлай	арқа тил усти — каттиқ таңлай	тил түви — юмшақ таңлай	боғуз
		Ясилиш орни бойичә							
сийрилаңғу	ж-лиқ		в		з	ж	й	ғ	h
	ж-сиз		ф		с	ш		х	
партлиғучи	ж-лик	б		д			г		
	ж-сиз	п		т			к	қ	
партлиғучи-сийрилаңғу	ж-лик					җ			
	ж-сиз					ч			
димақ		м		н				ң	
коввуз				л					
титрәңгү				р					

2.4. Тавушларниң маслишиши

Уйғур тилидики көп боғумлуқ сөзләр тәркивидики тавушлар ясилиш орниға, ясилиш усулиға, ләв һалитигә, тавуш пәрдисиниң титрәп яки титримәслигигә бағлиқ өз ара маслишип келиду. Бу маслишиш асасән томур билән қошумчилар тәркивидики тавушларниң өз ара маслишиши билән мунасивәтлик.

2.4.1. Созуқ тавушларниң маслишиши

Созуқ тавушларниң тавуш чиқириш орни вә ясилиш усули җәһәттин маслишиши, йәни сингармонизми созуқ тавушларниң өз ара қелинлиқ вә инчикилик, ләвләшкәнлик вә ләвләшмигәнлик бойичә маслишишиға мунасивәтлик фонетикилиқ һадисә. Адәттә сөзниң биринчи боғумиға кейинки боғумлири маслишип келиду. Башқичә ейтқанда, томурға қошумчилар маслишип келиду. Сингармонизм икки түрлүк болиду:

а) Созуқ тавушларниң қелинлиқ вә инчикилик бойичә маслишиши таңлай сингармонизми дәп атилиду. Буниңда сөзниң биринчи боғумида (томурда) қелин созуқ тавуш болса, кейинки боғумлиридиму (қошумчилардиму) қелин созуқ тавушларниң болуши тәләп қилиниду вә эксинчә: *бағда*, *бағларда*, *өйдә*, *өйләрдә* вә ш.о.

Уйғур тилида бу қаидигә риайә қилинмайдиған әһвалларму мәвҗут. У бәзи қошумчиларниң пәқәт қелин яки пәқәт инчикә вариантқила егә болушиға, йәни сингармоникилиқ җүпиниң йоқ болушиға бағлиқ. Пәқәт қелин вариантқила егә қошумчиларға төвәндикиләр кириду. Улар қелин вә инчикә томурларға охшашла улиниду: **-сун:** *барсун*, *кәлсун*; **-диған:** *баридиған*, *көридиған*; **-чан:** *уйқучан*, *көйүмчан*; **-стан:** *Қазақстан*, *гүлстан* в.б.

Төвәндики қошумчилар пәқәт инчикә вариантқила егә: **-дики:** *бағдики*, *өйдики*; **-дәк:** *таштәк*, *күлдәк*: **-чилик:** *тағчилик*, *көлчилик*; **-ичә:** *язичә*, *күзичә*; **-чә:** *китапчә*, *әләмчә*; **-вән:** *бағвән*, *һүнәрвән*.

Уйғур тилидики ара (индифферент) **[е]**, **[и]** тавушлириниң таңлай сингармонизмиға нисбәтән мәлум алаһидиликлири

можут. Тәркивидә мәзкүр тавушлар бар сөзләргә қошумчилар қелин яки инчикә вариантлири билән уланғанда, төвәндики мәсилиләргә етивар берилиду:

1) томурда [к] яки [г] тавушлири болса, қошумчиларниң инчикә варианти улиниду: *чиг-мәк, ичик-мәк, илгири-лә, гезит-чилик*;

Лекин тәхлидий сөзләр бу қаидигә беқинмайду: *чик-илда, тик-илда, гиж-илда.*

2) Тәркивидә [к], [г] тавушлири болмиған сөзләргә адәттә қошумчиларниң қелин варианти улиниду: *сир-лиқ, тиз-ға, тин-дур, тил-ған, қил-ған.* Бәзидә бу қаидигә риайә қилинмайдиған әһвалларму учришиду: *биз-гә, бил-гән, ич-кән, тез-лик, билим-дә* в.б.

3) Тәркивидики [а], [ә] тавушлири аҗизлишип [е] яки [и] болуп қалған сөзләргә қошумчилар уланғанда, әслидики һалити көздә тутилиду: *бар-иш* (*беришқа*), *бәр-иш* (*беришкә*), *алма-си* (*алмисиға*), *аилә-си* (*аилисигә*).

ә) Ләв сингармонизмида тавушларниң ләв һалити бойичә өз ара маслишиши нәзәрдә тутулиду. Буниңда созуқ тавушлар ләвләшкәнлик яки ләвләшмигәнлик бойичә өз ара маслишиду. Әгәр сөзниң томури ләвләшкән созуқ тавушлардин тәркип тапса, униңға қошумчиларниң ләвләшкән варианти улиниду вә эксинчә: *қолум, көзүм, бешим.* [о], [ө] тавушлири уйғур тилида кейинки боғумларда ишлитилмигәнликтин, сөз томури [о], [у] тавушлиридин тәркип тапса, [у] тавуши бар қошумчә (*булбулум, қолум*), сөз томури [ө], [ү] тавушлиридин тәркип тапса, [ү] тавуши бар қошумчә улиниду: *көлүм, үмүтүм.*

Бу қаидигә пәқәт ләвләшмигән яки ләвләшкән вариантқила егә қошумчилар беқинмайду: **-сиз:** *көлсиз, тузсиз*; **-ған//-гән, -қан//-кән:** *қойған, көргән*; **-мақ//-мәк:** *турмақ, түзмәк*; **-ниң:** *қолниң, өйниң*; **-ни:** *көлни, тойни*; **-да//-дә, -та//-тә:** *қолда, көздә*; **-сун:** *барсун, кәлсун*; **-ғуз//-гүз, -қуз //-күз:** *язғуз, йәткүз*; **-дур//-дүр, -тур//-түр:** *алдур, кәлтүр.*

2.4.2. Үзүк тавушларниң маслишиши

Уйғур тилидики үзүк тавшларму созуқ тавушлар охшаш тавуш чиқириш орни вә усули җәһәттин маслишип келиду. Үзүк тавушларниң өз ара маслишиши, йәни сингармонизми асасән

томур (яки асасниң) ахиридики үзүк тавуши билән қошумчиниң бешидики үзүк тавуш арисида йүз бериду. Үзүк тавушлар жараңлиқлиқ вә жараңсизлиқ бойичә маслишиду:

а) Жараңлиқлиқ бойичә маслишиш. Әгәр сөз [д], [б], [h] тавушлиридин башқа жараңлиқ үзүк тавушлар билән аяқлашса, униңға қошумчиниң жараңлиқ үзүк тавуштин башланған варианти улиниду: *тағда, өйдә, муздәк, сөйгү, яздур, алғуз.* [д], [б], [h] тавушлири сөз ахирида жараңсиз тәләппуз қилинғачқа бу тавушлар билән аяқлашқан сөзләргә қошумчиларниң жараңсиз варианти улиниду: *заводқа, штабтин, изаhқа.*

[г] тавуши билән аяқлашқан көп боғумлуқ кирмә сөзләргә қошумчиларниң жараңсиз варианти улиниду: *педагог+та — педагогта.*

[ғ], [г] тавушлири билән аяқлашқан сөзләргә шу тавушлардин башлинидиған қошумчилар уланғанда, қатар кәлгән икки [ғ] яки [г] тавушлири жараңсизлишиду: *тағ+ға — таққа, тағ+ғичә — таққичә, яғ+ғуз — яққуз, бәг+гә — бәккә, бәг +гичә — бәккичә, тәг + гүз — тәккүз.*

Жараңлиқ үзүк тавуштин башлинидиған варианти йоқ қошумчилар бу қаидигә бекинмайду: *төмүрчи, алсун, язса, нуқсансиз.*

ә) Жараңсизлиқ бойичә маслишиш. Әгәр сөз жараңсиз үзүк тавуш билән аяқлашса, униңға қошумчиларниң жараңсиз үзүк тавуштин башланған варианти улиниду: *сүткә, китаптин, ятқуз.*

Жараңсиз үзүк тавуштин башлинидиған варианти йоқ қошумчилар бу қаидигә бекинмайду: *сүтни, китапниң, ишлә, атлиқ, қушлар, ятмақ.*

2.4.3. Созуқ вә үзүк тавушларниң өз ара маслишиши

Созуқ вә үзүк тавушларму өз ара маслишип келиду. Мәсилән, әсли уйғур сөзлиридә уйғур тилидики тил арқа [ғ], [қ], [х] тавушлири, адәттә, тил арқа [а], [о], [у] билән, тил оттура [к], [г] тавушлири тил алди созуқ тавушлар билән [ү], [ө], [ә] маслишиду: қара, қоғун, көрүк, әгри.

2.5. Тавушларниң аҗизлишиши

Тәләппуз җәриянида тавуш күчиниң аҗизлишиши түпәйлидин тавуш тембриниң өзгириши тавушларниң аҗизлишиши дәп атилиду. Бу һадисә тавушларни бир биригә улап тәләппуз қилғанда, тавуш чиқириш әзалири һәрикитиниң күчиниш дәриҗисиниң аҗизлишишиға бағлиқ. Созуқ яки үзүк тавушларниң аҗизлишиши адәттә томурға қошумчилар уланғанда йүз бериду.

2.5.1. Созуқ тавушларниң аҗизлишиши

Тәләппуз җәриянида тавуш күчиниң аҗизлишиши түпәйлидин тавуш тембрида өзгириш болуш һадисиси ***тавушларниң аҗизлишиши*** дәп атилиду.

Созуқ тавушлар ичидики төвән созуқ тавушлар болған [а] вә [ә] тавушлири урғусиз қалғанда һәм очуқ боғум һалитидә [е] яки [и] тавушиға аҗизлишиду. Бу уйғур тилиниң кейинки дәвирлиридә мәйданға кәлгән һадисә. Қедимий вә кона уйғур тили ядикарлиқлирида [а] вә [ә] тавушлириниң мундақ аҗизлишиши тамамән дегүдәк учрашмайду. Созуқ тавушларниң аҗизлишиши түркий тилларниң ичидә пәқәт уйғур тилиғила хас фонетикилиқ һадисә. Профессор Т.Талиповниң пикричә, бу һадисә қедимий уйғур тилидики қелин [ы] тавушиниң вә инчикә [і] тавушлириниң кейинки дәвирләрдә бирикип кетиши (конвергенцияси) нәтиҗисидә пәйда болған ара (индифферент) [и] тавушиниң өзиниң алдидики [а] вә [ә] тавушлириға тәсир қилишиға бағлиқ.

Уйғур тилидики созуқ тавушлириниң аҗизлишишини иккигә бөлүп қариған тоғра.

а) Турғун сөзләрдики созуқ таушларниң аҗизлишиши.

1) [а] яки [ә] тавушидин түзүлгән йепиқ бир боғумлуқ турғун сөзләргә [и] тавушидин башланған қошумчә улинип, урғу көчкәндә һәм боғум ечилғанда [а], [ә] тавушлири [е] тавушиға аҗизлишиду: *ат — ети, баш — бешим, әт — етиң, бәл — бели, йәр — йеримиз*. Мундақ сөзләрдики урғу кейинки боғумға йөткәлмисә яки үзүк тавуштин башланған қошумчә уланса, йәни боғум йепиқ һалитидә қалса, [а], [ә] тавушлири [е] тавушиға аҗизлашмайду: *ат — атқа, баш — башни, әт — әткә, бәл —*

бәлдин, таж — тажи, тәм — тәми, сан — санимақ, тар — тари, пәм — пәмиң, бәш — бәши, яр — ярим, жай — жайиң.

2) Ахирқи йепиқ боғуми [а] яки [ә] тавушлири билән түзүлгән көп боғумлуқ турғун сөзләргә [и] тавушидин башланған қошумчә уланғанда, урғу сөз ахириға йөткилип, боғум ечилса, [а] вә [ә] тавушлири [и] тавушиға ажизлишиду: *қулақ — қулиғи, иштан — иштиниң, мәслиһәт — мәслиһитиң, дәптәр — дәптирим, тиләк — тилигим.*

Мундақ сөзләрдики урғу кейинки боғумға йөткәлмисә, яки үзүк тавуштин башланған қошумчә уланса, йәни йепиқ боғум һалити сақланса, [а] вә [ә] тавушлири [и] тавушиға ажизлашмайду: *сияқ — сияқи, аһаң — аһаңимиз, доклад — доклади, нишан — нишаниң, қулақ — қулақниң, тиләк — тиләктә, аял — аяли, теләт — теләти.*

3) Ахирқи боғуми [а] яки [ә] тавушлири билән аяқлашқан көп боғумлуқ турғун сөзләр тәркивидә созуқ тавуш бар һәр қандақ қошумчә улинип, урғу йөткәлсә һәм очуқ боғум һалити сақланса [а] вә [ә] тавушлири [и] тавушиға ажизлишиду: *бала — балилар, ана — аниси, пахта — пахтидәк, үлгә — үлгидә, кемә — кемидин.*

Мундақ сөзләрдики урғу кейинки боғумға йөткәлмисә, очуқ боғум һалитидә қалғиниға қаримай [а] вә [ә] тавушлири [и] тавушиға ажизлашмайду: *бала(апәт) — баласи, кислота — кислотаға, имза — имзалар, әшия — әшиядин, мәнбә — мәнбәләр.*

4) [а] вә [ә] тавушлири [и] тавушиға ажизлишиши бириккән сөзләрдиму йүз бериду: *йәттә шәһәр — Йәттишәр* (уйғур дөлитиниң нами), *Қара торуқ — Қариторуқ* (йеза нами), *Қара май — Қаримай* (шәһәр нами), *тамчә гүл — тамчигүл* (гүл түри).

ә) Пейллардики созуқ тавушларниң ажизлишиши.

1) [ә] тавушидин түзүлгән йепиқ бир боғумлуқ пейлларға созуқ тавуштин башланған һәр қандақ қошумчә улинип, урғу йөткәлсә һәм томур очуқ боғум һалитигә кәлсә, томурдики [ә] тавуши [е] тавушиға ажизлишиду: *кәл—келип, келә, келип, келәй; сәз—сезип, сезим, сезәйли, сезил.*

2) [а] тавушидин түзүлгән йепиқ бир боғумлуқ пейлларға [а] тавушидин башланған қошумчә уланғанда, урғу йөткилип, томур очуқ боғум һалитигә кәлсиму, [а] тавуши [е] тавушиға ажизлашмайду: *ал — алай, ала, алар, аламсән (ал-а-му-сән), алидиған (ал-а-диған).* Мундақ сөзләргә [и] тавушидин башланған

қошумчилар уланғанда болса, [а] тавуши [е] тавушиға аҗизлишиду: *бар — берип, яз — йезип* в.б.

3) Ахирқи йепиқ боғуми [а] яки [ә] тавушидин түзүлгән көп боғумлуқ пеилларға, созуқ тавуштин башланған қошумчилар уланғанда, боғум ечилип [а] вә [ә] тавушлири [и] тавушиға аҗизлишиду: *ойлан — ойлинай, ойлинип, ойлинар, ойлиниш; издән — издинәй, издинәр, издинип, издиниш.*

4) [а] вә [ә] тавушлири билән аяқлашқан бир яки көп боғумлуқ пеиллар тәркивидә созуқ тавуши бар қошумчилар уланғанда, [а] вә [ә] тавушлири бир боғумлуқ пеилларда [е] тавушиға, көп боғумлуқ пеилларда [и] тавушиға аҗизлишиду: *дә — демәк, дегән, дейиш, десә; йә — йемәк, йегән, йейиш, йесә; ойла — ойлимақ, ойлиған ойлиғач, ойлиса; ишлә — ишлимәк, ишлигән, ишлигәч, ишлисә.*

2.5.2. Үзүк тавушларниң аҗизлишиши

Үзүк тавушларниң аҗизлишиши тосқунлуқ күчи жуқури үзүк тавушларниң тосқунлуқ күчи төвән үзүк тавушларға аҗизлишиши билән мунасивәтлик. Партлиғучи вә жараңсиз үзүк тавушларниң тосқунлуқ күчи жуқури болса, сийрилаңғу вә жараңлиқ үзүк тавушларниң тосқунлуқ күчи аҗиз, төвән болиду.

Бәзи партлиғучи үзүк тавушларниң аҗизлишиши төвәндики шараитларда йүз бериду:

а) [қ], [к], [п] тавушлири билән аяқлашқан көп боғумлуқ сөзләргә тәвәлик қошумчилири уланғанда, улар [ғ], [г], [в] тавушлириға аҗизлишиду, йәни партлиғучи, жараңсиз үзүк тавушлар сийрилаңғу, жараңлиқ үзүк тавушларға айлиниду: *қулақ — қулиғи, биләк — билиги, мәктәп — мәктиви.* ШУАРда қобул қилинған имламиз бойичә мундақ аҗизлишиш йезиқта әкис әттүрүлмәйду. Шундақла **-п,//-ип, -уп//-үп** қошумчилири арқилиқ ясалған рәвишдашқа ярдәмчи пеиллар уланғанда, бу қошумчә тәркивидики [п] тавуши [в] тавушиға аҗизлишиду: *йезип+ал — йезивал, йезип + әт — йезивәт, йезип +ятиду — йезиватиду.*

Амма бу қаидиләргә риайә қилмайдиған сөзләрму учришиду: *һоқуқ — һоқуқи, иттипақ — иттипақи, маарип — маарипи, синип — синипи.*

ә) Партлиғучи үзүк тавушлар [қ] вә [к] боғум ахири болуп

келип, андин униңға шу тавушлардин башқа үзүк тавушлардин башлинидиған қошумчилар яки сөзләр қошулса, [қ] тавуши [х] тавушиға сийриланғулашса, [к] тавуши [х1] тавушиға сийриланғулишиду: *тоқла—тохла, уқтур — ухтур, сақчи — сахчи, Ақсу — Ахсу, Ақ сарай — Ах сарай, тиклә — тихлә, кәклик — кәхлик, сәкрә — сәх1рә, әкчимәк — әх1чимәк.*

Мундақ сөзләргә **-лиқ//-лик, -луқ//-лүк** қошумчиси уланғанда [қ] тавуши [ғ] тавушиға, [к] тавуши [г] тавушиға аҗизлишиду: *атақлиқ — атағлиқ, турақлиқ — турағлиқ, безәклик — безәглик, көмүклүк — көмүглүк.*

[қ], [к] тавушлириниң бу хил аҗизлишиши имлада әкис эттүрүлмәйду.

б) Боғум яки сөз ахири болуп кәлгән партлиғучи-сийриланғу, [ч] тавуши тәләппузда сийриланғу [ш] тавушиға аҗизлишиду: *ичмәк — ишмәк, ачлиқ — ашлиқ, чач — чаш* в.б. Бу хил аҗизлишишму йезиқта әкис эттүрүлмәйду.

2.6. Тавушларниң чүшүп қелиши

Сөздики бәзи тавушлар һәр хил фонетикилиқ шараитларға бағлиқ тәләппузда чүшүп қалиду. Уларниң бәзилири имлада әкис эттүрүлсә, бәзилири әкис эттүрүлмәйду.

2.6.1. Созуқ тавушларниң чүшүп қелиши

Бу һадисә созуқ тавушларниң аҗизлишиши билән мунасивәтлик. Униң төвәндикичә түрлири можут:

а) Синкопа. "Синкопа" грекчә сөз болуп "*қисқираш*" мәнасини билдүриду.Бу һадисә көп боғумлуқ сөзләрниң оттурисидики урғусиз қалған бәзи созуқ тавушларниң чүшүп қелиши билән мунасивәтлик. Уйғур тилида иккинчи боғуми егиз, тар созуқ тавушлардин (**у, ү, и**) түзүлгән бәзи икки боғумлуқ сөзләргә (асасән исимларға) тәвәлик қошумчилири уланғанда, шу иккинчи боғумдики [у], [ү], [и] тавушлири чүшүп қалиду: *пикир — пикрим, исим — исми, орун — орнуң, оғул — оғлум, көңүл — көңлимиз, өмүр — өмри.*

ә) Элизия. "Элизия" латинчә сөз болуп "қисип чиқириш" мә-

насини билдүриду. Бу һадисә икки сөз бириккәндә, биринчи сөзниң ахиридики яки иккинчи сөзниң бешидики созуқ тавушларниң чүшүп келиши билн мунасивәтлик: *немә анчә — неманчә, язиду екән — язидекән, Тохти ахун — Тохтахун, язса еди — язсиди, язмақчи екән — язмақчикән.*

б) Апокопа. "Апокопа" грекчә сөз болуп "*кесиш, кесилиш*" мәналирини билдүриду. Бу һадисә көп боғумлуқ сөзләрниң ахиридики созуқ тавушларниң чүшүп келиши билән мунасивәтлик.

Апокопа уйғур тилиға анчә хас әмәс. У кирмә сөзләрниң уйғур тилиға кирип өзлишиши җәриянида йүз бериду: *мәдрисә — мәдрис, пәнҗәрә — пәнҗир.*

2.6.2. Үзүк тавушларниң чүшүп келиши

Үзүк тавушларниң чүшүп келиши асасән **[р]**, **[л]**, **[һ]**, **[т]** тавушлири билән мунасивәтлик.

а) [р] тавушиниң чүшүп келиши. Уйғур тилидики сөзләрниң ахиридики **[р]** тавуши томур сөзниң ахирида болсун яки қошумчә ахирида болсун көп һалларда тәләппузда чүшүп қалиду: *ана(р), тону(р), қа(р), ба(р), көкә(р), балила(р), язду(р), келә(р), язивә(р).*

Мундақ сөзләргә үзүк тавуштин башланған қошумчә уланғандиму **[р]** тавуши чүшүп қалиду: *ба(р)ди, ямғу(р)да, балила(р)ниң.* Созуқ тавуштин башланған қошумчилар уланғанда болса, **[р]** тавуши тәләппуздә чүшүрүлмәйду: берип, ямғури, балилирим, яздуруп. Сөз оттурида боғум ахири болуп кәлгән **[р]** тавуши бәзидә чүшүп қалиду. Қазақстанда қобул қилинған имламизда мундақ сөзләрниң бәзилиридә **[р]** тавуши әкс әттүрүлсә (қарға (тәләппузда: *қа(р)ға*), *арқа* (*а(р)қа*), *артуқ* (*а(р)туқ*), *арпа* (*а(р)па*), *әрзән* (*ә(р)зән*), *парчә* (*па(р)чә*), бәзилиридә әкс әттүрүлмәйду: *ома* (*әсли: орма*), *оғақ* (*орғақ*), *қамақ* (*қармақ*), *сүпүгә* (*сүпүргә*), *вақира* (*варқира*), *гүкирә* (*гүркирә*), *пиқира* (*пирқира*), *шақира* (*шарқира*).

[р] тавуши чүшүп қалғанда, униң алдидики созуқ тавуш адәттикидин сәл созулуп ейтилиду: *о:ма, а:туқ, па:чә.*

ә) [л] тавушиниң чүшүп келиши. *Ал, бол, қал, қил, кәл, сал, чал* охшаш пеилларниң ахиридики **[л]** тавуши үзүк тавуштин башланған бәзи қошумчилар уланғанда тәләппузда чүшүп қали-

ду: *қи(л)ма, а(л)са, кә(л)мәктә, са(л)сун, кә(л)гин, бо(л)ғай, ча(л)мақ, қа(л)ған, а(л)ғили, кә(л)мәкчи, қа(л)ғуз, бара(л)миди, (бар-а-ал-ма-ди)*. Йезиқта мундақ сөзләрдики [л] тавуши чүшүрүлмәйду. Бәзидә [л] тавуши билән кәлгән боғумларму тәләппузда чүшүп қалиду: *елип қой — еп қой, челип бақ — чеп бақ, келиптур — кеп (тур)*. Булар йезиқта экс эттүрүлиду.

б) [h] тавушиниң чүшүп келиши. Әрәп вә парс тиллиридин киргән бәзи сөзләрниң ахиридики [h] тавуши чүшүп қалиду: *сия (сияh), гуна (гунаh), пана (панаh), падиша (падишаh)*. Қазақстандики имламизда [h] тавуши экс эттүрүлмигән билән, ШУАРда қобул қилинған имламизда экс эттүрүлиду.

в) [т] тавушиниң чүшүп келиши. Әрәп вә парс тиллиридин киргән бәзи сөзләрниң ахирида асасән [с] яки [ш] тавушлиридин кейин кәлгән [т] тавуши тәләппузда чүшүп қалиду: *дос(т), қәс(т), рас(т), муш(т)*.

2.7. Тавушларниң қошулуп келиши

Бәзи фонетикилиқ шараитларда сөзләргә созуқ яки үзүк тавушлар қошулуп келиши мүмкин. Бу hадисә асасән сөзниң тәләппузини қолайлаштуруш билән мунасивәтлик.

2.7.1. Созуқ тавушларниң қошулуп келиши

Созуқ тавушларниң қошулуши асасән кирмә сөзләрдә учришиду. Кирмә сөзләрдә тавушлар уйғур тили фонетикисиға хас болмиған hалда қатарлишип кәлгәндә, сөзниң тәләппузи қолайлиқ болуши үчүн созуқ тавушлар қошулуп ейтилиду. Мәзкүр hадисиниң төвәндики түрлири мәжут:

а) Протеза. Бу hадисә сөз бешида қатар икки үзүк тавуш кәлгәндә, уларниң алдиға бир созуқ тавушниң қошулуши билән мунасивәтлик: *стол — үстәл, стакан — истакан (тәләппузда)*. ШУАРда қобул қилинған уйғур әдәбий тилиниң имласида *станция - истанса, станок - истанок, стратегия – истратегия* терикисидә йезилиду.

ә) Эпентеза. Бу hадисә сөз бешида яки ахирида икки үзүк тавуш қатар кәлгәндә, уларниң арисиға бир созуқ тавушниң қо-

шулуши билән мунасивәтлик: *синф — синип*, *вақт — вақит*, *хәлқ — хәлиқ*, *клуб — кулуб* (тәләппузда).

б) Парагога. Бу һадисә қатар икки үзүк тавуш билән аяқлашқан сөзләрниң ахириға бир созуқ тавушниң қошулуши билән мунасивәтлик: *танк — танка* (тәләппузда), *банк — банка* (тәләппузда).

2.7.2. Үзүк тавушларниң қошулуп келиши

а) Адәттикидин сәл созулуп тәләппуз қилинидиған созуқ тавушлар билән аяқлашқан исимларға I яки II шәхс тәвәлик қошумчилири уланғанда, томур билән тәвәлик қошумчиси арисиға **[й]** тавуши қошулиду: *имла — имлайим*, *имлайимиз*; *имза — имзайиң*, *имзаңиз*; *полу — полуюм*, *полуюң* в.б. Қазақстандики имламизда мундақ шараитта **[р]** тавуши қошулиду дәп қарилиду. **[р]** тавушиниң қошулуши уйғур тилиниң пәқәт или шевисигила хас алаһидилик.

ә) Уйғур тилидики **йә-**, **дә-** пеиллириға бәзи қошумчилар уланғандиму томур билән қошумчә арисиға **[й]** тавуши қошулиду: *дейиш* (*дә-й-иш*), *дейил* (*дә-й-ил*), *йейиш* (*йә-й-иш*), *йейил* (*йе-й-ил*).

Жуқуридики икки шараитта қатар кәлгән созуқ тавушлар арисиға қошулидиған **[й]** тавуши йезиқта әкс әттүрүлиду.

б) Тәхлидий сөзләргә **-идә** қошумчиси уланғанда, тәхлидий сөз ахиридики үзүк тавуш тәкрарлиниду: *тақ — таққидә*, *шар — шарридә*, *лас — лассидә*.

в) Сүпәтләрниң ашурма дәрижисини ясаш үчүн биринчи боғумниң тәшкил қилған созуқ тавушниң ахириға **[п]** тавуши қошулиду: *қизил* — (*қип-қизил*), *сериқ* — (*сап-сериқ*), *юмшақ* — (*юп-юмшақ*), *чоң* — (*чоп-чоң*).

2.8. Тавушларниң орун алмаштуруши (метатеза)

Бәзидә нутуқта хошна икки тавуш орунлирини алмаштуруп келиши мүмкин. Уларниң бәзилири тарихий характерға егә болуп йезиқта әкс әттүрүлсә (М., *қонша — хошна*, *яғмур — ямғур*),

бəзилири əкис əттүрүлмəйду: *тəжрибə* (*тəжирбə*), *шүкри* (*шүкүр*), *қулуп* (*қулпа*), *Мəрийəм* (*Мəйрəм*), *дəрия* (*дəйра*).

2.9. Боғум

Мəлумки, сөз морфологиялик җəһəттин томур вə қошумчиларға бөлүнсə, фонетикилиқ җəһəттин боғум вə тавушларға бөлүниду.

Тəлəппуз җəриянидики һава еқиминиң һəр бир бөлүнүши боғум һасил қилиду. Һəр бир боғумда бир созуқ тавуш болиду. Сөздə қанчə созуқ тавуш болса, шунчə боғум болиду. Боғум бир созуқ тавуштин яки бир созуқ тавуш билəн бир яки бир нəччə үзүк тавушларниң бирикишидин һасил болиду. Боғумниң түзүлүши һəр бир тилниң өзигə хас фонетикилиқ алаһидиликлиригə бағлиқ. Уйғур сөзлиридə боғумниң төвəндикичə түрлири можут:

а) Бир созуқ тавуштин **(С)** тəркип тапқан боғум: *а-та, а-на, у.*

ə) Үзүк **(Ү)** вə созуқ **(С)** тавуштин тəркип тапқан боғум: *бу, шу, ба-ла, бө-дү-нə, о-қу-ғу-чи.*

б) **СҮ**: *он, из, от, ат-лиқ.*

в) **ҮСҮ**: *қар, тағ, баш-қур-мақ, қа-нат.*

г) **СҮҮ**: *аст, уст, ейт, арт-мақ.*

ғ) **ҮСҮҮ**: *төрт, қайт түрк, тарт-мақ.*

Уйғур тилидики кирмə сөзлəрдə болса, боғумларниң түзүлүши башқичə болуп келиши мүмкин:

а) **ҮҮС**: *пре-зи-дент, ста-нок.*

ə) **ҮҮСҮ**: *план, трак-тор, трам-вай.*

б) **ҮСҮҮҮ**: *пункт, текст.*

в) **ҮҮСҮҮ**: *фронт, транс-порт, спорт.*

г) **ҮҮҮСҮ**: *струк-ту-ра, склад.*

ғ) **СҮҮСҮҮ**: *Эрнест.*

Алимларниң пикричə, түрк тиллиридики сөзлəрниң томурлири асасəн ҮСҮ шəкилдики бир боғумдин ибарəт болған томурлардин тəркип тапқан. М., 1969-жили Ленинградта нəшир қилинған “Древнетюркский словарьдики” сөзлəрниң 76,3 пайизиниң томурлири ҮСҮ болуп кəлгəн.

Созуқ тавуш билəн аяқлашқан боғумлар очуқ боғум (*а-та, а-на*), үзүк тавушлар билəн аяқлашқан боғумлар йе-

пиқ боғум дәп атилиду: *мәк-тәп, и-шик, ал-ма*. Йепиқ боғумдики созуқ тавушларниң алаһидиликлири муқум сақланса, очуқ боғумдики созуқ тавушлар қисқа, күчсиз ейтилиду.

Уйғур тилидики боғумларниң чегариси турақлиқ әмәс. Сөзләргә қошумчилар уланғанда очуқ боғумлар йепиқ, йепиқ боғумлар очуқ болуп кетиши мүмкин:

Ат+и (*е-ти*), *бар+а+мән* (*ба-ри-мән*), *үлгә+ң* (*үл-гәң*), *һәрә+м* (*һә-рәм*), *дада+м* (*да-дам*).

Сөзниң морфемилиқ тәркиви билән боғум тәркиви һәр қачанла бир-биригә мас келивәрмәйду:

Сөз+үм — сө-зүм, қайт+ип — қай — тип, қара+й+ду — қа-рай-ду, оқу+ғу+чи — о-қу-ғу-чи.

2.10. Урғу

Көп боғумлуқ сөзләрдики мәлум бир боғумниң күчинип, сәл созулуп ейтилиши урғу дәп атилиду. Урғу чүшкән боғум урғулуқ боғум, урғу чүшмигән урғусиз боғум болуп һесаплиниду. Уйғур сөзлиридә урғу асасән сөзниң ахирқи боғумиға чүшиду: *бала, балилар, балиларниң*.

Уйғур тилидики урғу турақлиқ урғу болғанлиқтин, сөзниң лексикилиқ яки грамматикилиқ мәналирини пәриқләш хусусийитигә егә әмәс.

Турақсиз урғуға егә тилларда урғу сөзниң лексикилиқ яки грамматикилиқ мәналириға тәсир қилиду. М., рус тилидики "*замок*" (*феодалларниң сарийи, қорғини*) вә *замок* (*қулуп*) сөзлири лексикилиқ мәнаси җәһәттин, *руки* (*қолниң*) вә *руки* (*қоллар*) сөзлири грамматикилиқ мәнаси җәһәттин урғу арқилиқ пәриқләндүрүлгән.

3. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИ

Тилниң луғәт тәркивини, йәни лексикисини үгинидиған тилшунаслиқниң саһаси лексикология дәп атилиду.

3.1. Сөз вә униң мәнаси

Тавушларниң мәлум тәртивидин тәркип тепип, бир мәнани билдүридиған тил бирлиги сөз дәп атилиду. Сөз ипадилигән мәна икки түрлүк болиду: лексикилиқ вә грамматикилиқ.
Лексикилиқ мәна һәр бир сөзниң өзигә хас мәнаси болса, грамматикилиқ мәна бир нәччә сөзләргә ортақ мәна болуп һесаплиниду. Мәсилән, "*етиз*", "*дәрис*" сөзлири "деханчилиқ зираәтлири терилидиған йәр", "Мәктәплардики илим-пән үгиниш яки үгитиш мәхситидә елип берилидиған мәшғулат" охшаш һәр бири өзигә хас лексикилиқ мәнаға егә. Әнди бу икки сөзгә ортақ грамматикилиқ мәналарға төвәндикиләр кириду: исим, баш келиш, бирлик түри. Адәттә грамматикилиқ мәна лексикилиқ мәнаға асаслиниду. Сөздә бир лексикилиқ вә бир нәччә грамматикилиқ мәналар болиду. М., "*яз*" пеилиниң бир лексикилиқ мәнаси, "буйруқ-тәләп мәйли", "өтүмлүк пеил", "II шәхс" охшаш үч грамматикилиқ мәнаси можут.

3.2. Сөзләрниң мәна вә шәкил мунасивитигә бағлиқ бөлүнүши

Уйғур тилидики сөзләр мәна вә шәкил мунасивитигә бағлиқ мәнадаш (синонимлар), зит (антонимлар), аһаңдаш (омонимлар) вә көп мәналиқ сөзләргә бөлүниду.

3.2.1. Мәнадаш сөзләр

Йезилиши һәр хил, амма мәналири охшаш яки йеқин сөзләр ***мәнадаш сөзләр*** дәп атилиду. М., *батур*, *җасур*, *қәйсәр*, *қәһриман*, *қорқумсиз* охшаш сөзләр йезилиши җәһәттин һәр хил болсиму, аңлитидиған мәналири йеқин.

Мәнадаш сөзләр асасән бир уқумни билдүргәнликтин бир сөз түркүмигә аит болуп келиду: *аяқлашмақ, тамамланмақ, түгимәк, пүтмәк* — пеил; *чирайлиқ, гөзәл, көркәм* — сүпәт; *илдам, иштик, тез, чапсан* — рәвиш; *питнә, питнә-пасат, игва, гевәт, өсәк* — исим; *амма, бирақ, лекин* — бағлиғучи; *тоғрисида, һәққидә* — тиркәлмә.

Мәнадаш сөзләр топи мәнадаш сөзләр қатарини һасил қилиду. Мәнадаш сөзләр қатаридики бир сөз башқа сөзләрни уюштурушқа уютқа болуп келиду. Мәнадаш сөзләр қатаридики мундақ сөз ***доминанта*** яки ***тирәк сөз*** дәп атилиду. Тирәк сөздә башқа сөзләрниң умумий мәнаси, түпки уқуми ипадилиниду. Мәнадаш сөзләр луғити тирәк сөзгә бағлиқ елипбә тәртивидә түзүлиду. М., Заһидәм Ивуллаева түзгән "Уйғур тили синонимлириниң луғитидә" (Алмута, 1997) берилгән төвәндики мәнадаш сөзләр қатаридики биринчи сөз тирәк сөз сүпитидә елинған: *бай, дөләтмән, дөләтдар, бәдөләт, дуниядар, малдар, пулдар, пуллуқ, һаллиқ, зәрдар. Йолдаш, сәпәрдаш, һәмсәпәр, һәмра. Вақит, пәйт, заман, пурсәт, мәһәл, чаг, кәм, мәзгил, кәз, тап.*

3.2.1.1. Мәнадаш сөзләрниң пәйда болуши

Уйғур тилидики мәнадаш сөзләр пәйда болуши төвәндикичә:

а) Кирмә сөзләр арқилиқ пәйда болған мәнадаш сөзләр. Бу мәнадаш сөзләрниң пәйда болушиниң әң үнүмлүк усуллириниң бири болуп һесаплиниду. Уйғур тилидики әрәп вә парс тиллириға аит сөзләр мәнадаш сөзләрни ясашта муһим роль ойнайду. Чүнки уларниң толиси уйғур тилида нами можут уқумлар билән мунасивәтлик: *ой* (уйғурчә), *хиял* (әрәпчә), *тәпәккур* (әрәпчә); *бала* (уйғурчә), *пәрзәнт* (парсчә).

Европа тиллиридин киргән сөзләрниң мәнадаш сөзләрниң пәйда болушидики үлүши анчә чоң әмәс. Чүнки улар асасән өзлири ипадилигән йеңи уқум билән уйғур тилиға киргән. Һәм уларниң мутләқ көпчилиги термин характериға егә.

ә) Тилниң ички ресурслири асасида пәйда болған мәнадаш сөзләр. Буниңда бир уқумға мунасивәтлик бир нәччә әсли уйғур сөзлири нәзәрдә тутилиду: *көп, җиқ, нургун, тола; маңмақ, жүрмәк.*

б) Сөзләрниң көп мәналиқлиғи асасида пәйда болған мәнадаш сөзләр. Мәлумки, әсли уйғур сөзлириниң толиси көп мәналиқ болуп келиду. М., "*баш*" сөзиниң "тик, өрә турған,

нәрсиләрниң жуқури тәрипи" мәнаси "үсти", "чоққиси", "төписи", "учи" сөзлири билән мәнадаш болуп кәлсә (дәрәқниң беши, дәрәқниң учи, дәрәқниң чоққиси в.б.), униң "әң муһим" мәнаси "асасий", "йетәкчи", "негизлик" сөзлири билән мәнадаш болуп келиду: *баш мавзу, асасий мавзу, йетәкчи мавзу, негизлик мавзу.*

в) Диалектизмларға мунасивәтлик пәйда болған мәнадаш сөзләр. Бу хил мәнадаш сөзләр қатари әдәбий тилға хас сөзләр билән диалектларға хас сөзләр арисидики мәна охшашлиғи яки йеқинлиғи асасида һасил болиду: *йеқилғу* (әдәбий тил), *қалиғулуқ* (қумул шевиси); *пайда* (әдәбий тил), *асих* (қумул шевиси); *чирайлиқ* (әдәбий тил), *уз* (хотән диалекти); *безәлгән* (әдәбий тил), *ясидақ* (хотән диалекти).

г) Табу вә эвфемизмларға мунасивәтлик пәйда болған мәнадаш сөзләр: *һамилдар, еғир бой, еғир аяқ, икки қат*; *қеримақ, йеши улғаймақ.*

3.2.1.2. Мәнадаш сөзләрниң типлири

Мәнадаш сөзләрниң қатаридики тирәк сөз адәттә стилистикилиқ вә эмоционаллиқ җәһәттин бетәрәп болиду. Башқа сөзләр болса, тирәк сөз билән һәр хил мунасивәттә келиш мүмкин.

а) Мутләқ мәнадаш сөзләр (лексикилиқ дублетлар). Мундақ мәнадаш сөзләрниң лексикилиқ мәналири бир-бири билән охшаш болиду: *тилчи, тилшунас, лингвист*; *мавзу, тема.* Лексикилик дублетлар асасән кирмә сөзләр һесавиға көпийиду. Амма тәң, охшаш лексикилиқ мәнаға егә сөзләр тил әмәлиятида узақ сақланмайду. Адәттә уларниң бири сақлинип қалғанлири қоллиништин келиши яки стилистикилиқ мәнаси җәһәттин пәриқлиниши мүмкин.

ә) Стилистикилиқ түси җәһәттин пәриқлинидиған мәнадаш сөзләр: *кун, қуяш, аптап*; *дост, ағинә, адаш*; *әтияз, баһар, көкләм.* Бу хил мәнадаш сөзләр мәнаси җәһәттин йеқин, охшаш болсиму қоллиниши җәһәттин пәриқлиниду. М., еғизчә нутуқта "*кун чиқти*" дейилиду, амма "*қуяш чиқти*" дейилмәйду.

б) Эмоционаллиқ түси җәһәттин пәриқлинидиған мәнадаш сөзләр. Мундақ мәнадаш сөзләр қатарида мәнаси йеқин, амма иҗабий вә сәлбий түскә егә сөзләр орун алиду: *аял, хотун, балиларниң аниси*; *үз, чирай, теләт.*

в) Контекстуал мәнадаш сөзләр. Мундақ мәнадаш сөзләр қатари контекстқа бағлиқ бир сөзниң көчмә мәнада қоллиниши

нәтиҗисидә лексикилиқ мәнаси җәһәттин йеқин болмиған башқа сөзләр билән йеқинлишиши һесавиға һасил болиду. Мәсилән; "Қутадғу биликтә": *тәңиз "деңиз"* сөзи көплигән бәйтләрдә контекстқа бағлиқ метафорилишип, йәни көчмә мәнада қоллинилип *өкүш "көп"*, *тәлим "тола"*, *"нурғун"* сөзлири билән мәнадаш сөзлүк мунасивитигә чүшиду.

3.2.1.3. Мәнадаш сөзләрниң қоллинилиши

Мәлумки мәнадаш сөзләр тилниң байлиғини, тәрәққиятинила әмәс шундақла униң әвришимлигини, бәдиий имканийитини көрситиду. Мәнадаш сөзләрниң стилистикилиқ функциялири әмәлиятта уларниң бәдиий әсәрләрдә қоллиниш алаһидиликлири болуп һесаплиниду. М., "Қутадғу биликтә" мәнадаш сөзләрниң төвәндики функциялири учришиду:

а) Ениқлаш функцияси.

Униңда шаир бир бәйттә бир-бирини толуқтуридиған мәнадаш сөзләрни қоллиниш арқилиқ ейтмақчи болған пикрини техиму дәл, ениқ оқуғучисиға йәткүзүшкә муйәссәр болалайду.

Мәсилән, төвәндики бәйттә шаир *йалнуз "ялғуз"* сөзигә *әшсиз "достсиз"* сөзини мәнадаш сөз сүпитидә қатар кәлтүрүп, адәмниң пәқәт ялғузла әмәс униң ағинисиз екәнлигини тәкитләш үчүн, йәни өз мәхситини техиму ениқ көрситиш үчүн мәнадаш сөзләрниң мәзкүр функциясидин пайдилиниду:

3361. Йоры йалнуз әшсиз ай йалнуқ узы,
Туты қылды йалнуз тили көр сөзи.

(Җүр ялғуз, достсиз һәй адәмләр маһири, тоти қилди ялғузни тили көр сөзи).

Йәнә бир мисал кәлтүрәйли:

2327. Бу төртинч кәрәк алчы һилә билир,
Бу һилә билир әркә арслан улыр.

(Бу төртинчидин алчы "алдамчи, қув" һәм һейлә билиши керәк, һейлә билгән әр арслан тутиду).

Көрүнүп туридуки, бу мисалда *"алчы"* сөзи билән қатар кәлгән мәнадаш сөзләр *"һилә билир"* ейтмақчи болған пикирни техиму рошәнләштүргән. У иккинчи мисрада ениқ байқилиду.

ә) Тавтологиядин қечиш үчүн қоллинилидиған орун алмаштуруш функцияси. Мәнадаш сөзләрниң мәзкүр функцияси әсәрдә көп қоллинилған. Буниңда шаир бир сөзни бир мисрада яки бир бәйттә икки қетим қайтилимас үчүн униң мәнадаш

сөзлиригә муражиәт қилиду. Мәсилән, әсәрдә көп, нурғун мәналиридики "*тәлим*", "*өкүш*" сөзлириниң биллә ишлитилиши тола учришиду: өкүш сөз әшитгил тәлим сөзләмә "нурғун сөз аңлиғил, тола сөзлимә" (1009).

4574. Өкүш түрлүг ол бу оқығу киши,
Тәлим түрлүг ол бу қонуқлуқ ашы.

(Чақирған кишиниң көптур хиллири,
Болур хилму-хил һәм зияпәт түри).

Мәнадаш сөзләрниң мәзкүр функциясиниң әмәлгә ешишида, кирмә сөзләрниң роли чоң. Мәсилән, Йүсүп Хас Һажип асасән бодун "хәлиқ" сөзини толарақ ишләткән болсиму, бәзидә тавтологиядин қечиш үчүн әрәп тилидин киргән һәлқ "хәлиқ" сөзигиму муражиәт қилиду:

3259. Оқырмән сәни һәлққа әдгү үчүн,
Бу әдгү бодун асғы бузма күчүн.

(Бу — хәлиқ нәпи, зорлап сән бузма уни,
Хәлиққә яхшилиқ үчүн, чақирдим сени).

Худди жуқуридики мәхсәтләр охшаш дуня (әрәпчә) вә ажун (соғдичә), әм вә дару (парисчә) сөзлири биллә ишлитилиду, йәни бириниң орниға иккинчиси алмишип келиду:

4459. Бу дунйа этики булардин турур,
Ажунда таң ишлар булардың төрүр.

(Бу дуния зенити булардин болур,
Жаһанда таң ишлар булардин келур).

5244. Сәниңдә турур көр буларниң әми,
Отағыл дару бирлә болғыл қамы.

(Сениңдә турур, көр, буниң дориси,
Давалат болуп сән һеким устиси).

Шаир тавтологиядин қечиш үчүн бәзи сөзләр билән мәнадаш сөзлүк мунасивәттә болалайдиған фразеологиялик бирикмиләрдинму маһирлиқ билән пайдилиниду. Фразеологиялик бирикмиләр өзлириниң рәңдарлиғи билән мәнадаш сөзләр қатариға кәлгинидә, әсәр тәсирчанлиғиниң мәлум дәрижидә ашидиғанлиғи сөзсиз. Мәсилән, 1545-бәйттә "*өлүр*" сөзи билән бир бәйттә униң мәнадаш сөзи "*қара йәр болуп*" ишлитилгән:

1545. Өлүмкә таң әрмәз тоғуғлы өлүр,
Тоғуғлы өлүр көр қара йәр болур.

(Әҗәп йоқ өлүмгә, туғулған өлүр,
Туғулған өлүр, көр, қара йәр болур).

Фразеологиялик бирикмиләрниң бу хил қоллинишиға көпләп мисаллар кәлтүрүш мүмкин:

Ақы "сехи, мәрт" — туз әтмәки кәң "нан — тузи кәң" (2274, 2532), *йығлады "жиғлиди" — йәргә төкти йашыг "йәргә яш төкмәк"* (6196) *кувәзләнмә "һакавурлуқ қилмақ" — көтүрмә көңүл "көңлүңни көтәрмә" һәм көгүз кәрмәгил "көксини кәрмәк"* (5211):

5211. Көтүрмә көңүл сән кувәзләнмәгил,
Әр ат сү тәлим тәп көгүз кәрмәгил.

(Көтәрмә көңлүңни сән (һакавурлашма) ғурурланмиғин, эскирим көп дәп көксүң кәрмигин).

Әсәрдә бәзи турақлиқ охшитишларму һәр хил сөзләр билән синонимлиқ мунасивәттә болуп келиду: *қадың тәг бодум әрди оқтәк көни, туз "қейиндәк боюм барди оқтәк тоғра туз"* (6532).

Мәзкүр мисалдики қейиндәк вә оқтәк турақлиқ охшитишлири көни "*тоғра*" вә "*туз*" сөзлиригә мәнадаш сөзләр сүпитидә қоллинилған.

б) Әсәрдә мәнадаш сөзләрниң чүшәндүрүш функциясиму учришиду. Униңда көпчиликкә намәлум сөзни көпчилик чүшинидиған мәнадаш сөзи билән изаһлайду. Мәсилән,

3819. Иалавач тәдүкүң бу әлчи турур,
Бу әлчи сөзин айса өлмәз қалур

(Йалавач дегиниң бу әлчи турур, бу әлчи сөзин ейтур (лекин) өлмәс қалур).

Бу мисал һазирқи "*Әлчигә өлүм йоқ, қапақ сунса қайғу йоқ*" мақалисиниң биринчи қисми билән мәнадаш. Мисалдики "*йалавач*" сөзи "*әлчи*" сөзигә нисбәтән эсәрдә көпирәк учришиду. Шундақла, "*йалавач*" "*әлчи*" сөзидин қедимийрақ һесаплиниду. Демәк, шаир қедимийрақ сөзни униң йеңидин өзлишиватқан мәнадаш сөзи билән изаһлаш арқилиқ йеңи, йәни "*әлчи*" сөзиниң қоллинилишини турақлаштурушни мәхсәт қилған болса керәк.

2357-бәйттә, шаир, *сақлиқ бу ойғақлиқ демәктур* дәп, *сақлиқ* сөзини контексттики мәнасини техиму ечип чүшәндүриду: *иккинчи бу сақлиқ одуғлуқ турур "иккинчи бу сақлиқ ойғақлиқ турур"*.

в) "Қутадғу биликтә" мәнадаш сөзләрниң күчләндүрүш функциясиму учришиду. Мәсилән, Өгдүлмиш элигкә бу дунияда қанчә байлиқ топлап, қанчә әқиллиқ, билимлик, җасур болғиниң билән, бу дуния бәри бир вақитлиқ өлүм һәммимизни тутиду дәп, төвәндики бәйтни ейтиду:

6404. Әтиглик сәрай, орду, қаршы қодуп,
Яғыз йәр төшәнип ятурлар күдүп.

(Ясалған сарай, орда, қарши қоюп, қоңур йәр йепинип ятиду күтүп).

Мәзкүр бәйттә, шаир, сәрай (парсичә), орду (уйғурчә), қарши (уйғурчә) охшаш мәнадаш сөзләрни қатар ишләткән. Әнди Өгдүлмиш Одғурмишқа меһманға бармақ қаидисини ейтқинида, мундақ дәйду:

4579. Адаш, қолдаш, әрдаш, қадаш ашлары,
Болур әрсә көргү барып әшләри.

(Адаш, қолдаш, қаяш, достлар ешини,
Йемәк лазим берип, көргәч әшини).

Бу мисалдики "*қадаш*" (*қандаш*) сөзи *қериндаш* дегән мәнаға йеқин болсиму, мәзкүр контекстта һәм биринчи мисрадики төрт мәнадаш сөзләрни (*адаш*, *қолдаш*, *әрдәш*, *қадаш*) умумлаштуруп турған иккинчи мисрадики "әш" сөзи нәтиҗисидә дост, ағинә мәналириға йеқин болуп, башқа мәнадаш сөзләр билән бир қатар һасил қилған.

Кейинки мисалдин көрүнүп туридики, мәнадаш сөзләрниң мәзкүр функцияси пәқәт мәлум бир пикирни күчләндүрүпла қоймай, уни һәртәрәплимә ечип беришниму мәхсәт қилиду.

Шундақла мәнадаш сөзләр образ яритишта, персонажлар қияпитини тәрипләштиму маһирлиқ билән пайдилинилған. Мәсилән, шаир әқиллиқ адәмни төвәндикичә тәсвирләйду:

1867. Өрүг ол амул қәд сәримлиг сәбур,
Көрүп ишни йәтру ол ақру тәгир.

(Йуваш һәмдә тинч, көп сәвирлик ерур,
Йетәрлик көрүп ишни салмақ қилур)

3.2.2. Зит сөзләр

Мәнаси бир-биригә қариму-қарши сөзләр ***зит сөзләр*** дәп атилиду. Зит сөзләр һаяттики, шәйиләрниң бәлгүлиридики қариму-қаршилиқлирини ипадиләш билән мунасивәтлик. Зит сөзләр жүплинип келиш алаһидилигигә егә: *яхши — яман, ақ — қара, дост — дүшмән, асан — тәс, алмақ — бәрмәк.*

Уйғур тилидики зит сөзләр бир томурлуқ вә һәр хил томурлуқ болуп келиду. Бир томурлуқ зит сөзләр зит мәналиқ қошумчилар арқилиқ ясилиду: **лиқ-сиз:** *әқиллиқ — әқилсиз, әдәплик — әдәпсиз*; **бе-бә:** *бегәрәз — бәгәрәз, беқувәт—бәқувәт.*

Һәр хил томурлуқ зит сөзләр уйғур тилида хелә кәң таралған болуп, уларда қариму-қаршилиқларниң ипадилиниши яркинирақ келиду: *оғул — қиз, оң — сол, иссиқ — соғ.*

Зит созләрниң қоллинилиши. Бу йәрдиму зит сөзләрниң қоллинилиш алаһидиликлирини "Қутадғу билик" әсәри арқилиқ чүшәндүрмәкчимиз.

Һәқиқәтни контрастлиқ тәсвирләш поэма мәзмуни асасини тәшкил қилиду десәк хаталашмаймиз. Сәвәви яхшилиқ билән яманлиқниң күриши һәр қандақ тәрәққиятниң мәнбәси болуп һесаплиниду. "Қутадғу биликтә" бир-биригә қарши қоюлған чүшәнчиләрниң болуши, йәни адәмләрниң *уқушлуғ "әқиллиқ"* вә *уқушсиз "әқилсиз", биликлиг* вә *биликсиз, әсиз "яман"* вә *әдгү "яхши"* болуп бөлүнүши һәм Одғурмишниң көз қариши қалғанлириға (Күнтуғди, Айтолди, Өгдүлмиш) қисмән қарши қоюлуши жуқуридики пикирниң дәлили болса керәк. Шундақла, әсәрдә өтмүш, бүгүнгә (шаир яшиған дәвиргә) қарши қоюлиду. Йәни әсәр бешида яхши дөләт, адил сәясәт, қанун, бәг вә пухралар тоғрисида сөз болса, демәк, шаир тәсәввуридики адаләтлик дөләт нәзәрдә тутулса, әсәр ахирида вәзийәт тамамән башқичә болуп, жуқурида ейтилған иҗабий хусусийәтләр йоқап, эксичә һаләт орун алиду (6451—6494-бәйтләрдә).

Төвәндә әсәрдики зит сөзләрниң бәзи стилистикилиқ функциялиригә тохтилип өтмәкчимиз. Тиллиқ вә контекстуал зит сөзләрни қоллиниш асасида пәйда болған әң муһим стилистикилиқ фигурилириниң бири антитеза болуп һесаплиниду. Униңда зит сөзләр мәзмунининиң маһийити техиму яркин көрүниду. Мәсилән, шаир көңүл билән тәнниң мунасивитини төвәндикичә чүшәндүриду:

5865. Көңүл бәг турур бу әт өз қул әсир,
Ара сөзкә томлыр арала исир.

(Көңүл — бәг, вужут у әсир қул ерур,
Исип бәзисигә, бәзигә совур).

Антитезилар аддий вә мурәккәп болуп иккигә бөлүниду. Аддий антитезида бир жүп яки бир нәччә жүп зит сөзләр келиду:

6126. Нәчә күлсә бир күн сығлатур,
Нәчә әтсә әврә бузар арттатур.

(Нәчә күлсә бир күн йәнә йиғлатур,
Нәчә түзсә бир күн өрәр вә бузар).

Мурәккәп антитезида қариму-қарши қоюлуватқан мәзмунлар бир нәччә сөзләр арқилиқ ипадилиниду:

6120. Тиләк арзу сүрмәк еди кәд татығ,
Татығ айтығы бар йарынлиқ қатығ.

(Бу арзу қоғлимақ бәк татлиқ ерур,
Сориғи буниң таңна қаттиқ ерур).

6121. Татығқа татығсыз, сүчигкә ачығ,
Ағышқа иниш ол әдизкә патығ.

(Татлиққа тетиқсиз, чүчүгкә аччиқ,
Өрләшкә чүшүш бар, егизгә батиқ).

Мәзкүр бәйттә (6121) *арзу-арминиға еришмәк — татығ "татлиқ", сүчиг "чүчимәл", ағыш "өрләш", әдиз "егиз"* сөзлири арқилиқ берилсә, униңға қарши қоюлуватқан әһвал, *һаятниң көләңгә тәрипи — қатығ "қаттиқ", татығсыз "татлиқсиз, тетимсиз, тамсиз", иниш "чүшүш, төвәнләш", патығ "чоңқурлуқ, ойманлиқ"* сөзлири арқилиқ ипадиләнгән.

Әгәр антитеза һәр қандақ сөз вә образларни бир-биригә қарши қойса, зит сөзләргә асасланған иккинчи бир стилистикилиқ фигура бириктүрүш, улар мәналирини контекстқа мувапиқ һалда бирләштүриду:

4817. Кәрәк әрсә бәг бол кәрәк әрсә қул,
Узун қалғу әрмәз өлүм туты йол.

(Сән мәйли бәг бол йә мәйли бол бир қул
Қалалмасмән узақ, өлүм тосар йол).

"Қутадғу биликтә", шундақла, қариму-қаршилиқларни бетәрәпләштүридиған стилистикилиқ фигуриму учришиду:

1603. Тиләсә ағыр тут тиләсә учуз,
Йулуғ қылдым әмди саңа бу сөз.

(Тилисәң қәдирлә вә яки хар қил,
Пида қилдим өзәм саңа әмди, бил).

Мәзкүр мисалдики контекстуал антонимлар *ағыр "һөрмәт, қәдир-қиммәт"* вә *учуз "яман, хар", тиләсә "халиса"* сөзи һәм контекст арқилиқ бир-биригә бевиситә қарши қоюлмай, бәлки өз алдиға ишлитилгән, йәни зит сөзләр бетәрәпләшкән.

Әсәрдә оксюморон, йәни бир-бирини мәнтиқән рәт қилғучи сөзләр бирла бәйттә учришиду:

5923. Ким әдгү қылынч тутса болды тириг,
Ким әсиз қылық тутса өлди тириг.

(Ким қилса яхши қилиқ у болди тирик,
Кимки яман хулқ, у өлди тирик).

Бу мисалдики оксюморон — "*тирик өлмәк*" һазирму уйғур тилида кәң қоллинилидиған турақлиқ сөз бирикмиси.

"Қутадғу биликтики" зит сөзләрниң стилистикилиқ қоллинишиға тохталғанда, бәзи зит сөзлүк жүпләрниң келип чиқиши жәһәттин бир хиллиғини алаһидә тәкитлигән орунлуқ. Көплигән зит сөзләрниң жүплири пәқәт әсли түркий йәни уйғур тилиға хас сөзләрдин тәркип тапса, бәзилири пәқәт әрәп яки парс сөзлиридин ибарәт. Пәқәт әрәп тилидин киргән зит сөзлүк жүпләргә төвәндики мисалларни кәлтүрүш мүмкин: *әзаб—рәһмәт, вәфа—җәфа, висал—фирақ, дуния—уқби "у дуния".* Парс тилиға хас зит сөзлүк жүпләр әрәп тилдикиләргә қариғанда аз учришиду: *арғуван—зәфирән, дост—дүшмән.*

Зит сөзлүк жүпләр компонентлириниң бири әрәп тилидин, иккинчиси парс яки бири түркий тили, иккинчи компоненти әрәп яки парс тилидин болуп келиши әсәрдә йоқниң орнида.

Демәк, бу хил қанунийәт, биринчидин, әрәп вә парс тилидин киргән сөзләр өзлириниң жүплири билән өзләштүрүлгәнлигини көрсәтсә, иккинчидин улар XI әсир қедимий уйғур әдәбий тилиниң стилистикилиқ нормилиридин дәрәк бериду.

3.2.3. Аһаңдаш сөзләр

Йезилиши, тәләппузи охшаш, амма мәналири һәр хил сөзләр ***аһаңдаш сөзләр*** дәп атилиду. Мәнадаш сөзләр, зит сөзләр бир сөз түркүмигә аит болуп кәлсә, аһаңдаш сөзләр һәр хил сөз түркүмлиргә аит болуп келиши мүмкин: ***ач I*** (исим) — *тоймас, ачкөз*; ***ач II*** (сүпәт) — *сус, қениқ әмәс*; ***ач III*** (пеил) — *ачмақ*.

Аһаңдаш сөзләр толуқ вә толуқсиз аһаңдаш сөзләр дәп иккигә бөлүниду. Толуқ аһаңдаш сөзләргә тавуш тәркиви һәм барлиқ грамматикилиқ шәкиллири җәһәттин охшап келидиған, амма мәналири башқа сөзләр кириду. Адәттә толуқ аһаңдаш сөзләр бир сөз түркүмигә аит болуп келиду: ***һәқ I*** (исим), — *мааш, айлиқ*, ***һәқ II*** (исим) — *һоқуқ*; ***пүт I*** (пеил), — *пүтмәк, түгимәк*, ***пүт II*** (пеил), — *пүтмәк, язмақ*, ***пүт III*** (пеил), — *пүтмәк, тошмақ, җипсилашмақ*.

Толуқсиз аһаңдаш сөзләргә тавуш тәркиви, һәм айрим грамматикилиқ шәкиллири охшап келидиған, амма мәналири башқа сөзләр кириду. Адәттә толуқсиз аһаңдаш сөзләргә һәр хил сөз түркүмлиригә аит сөзләр кириду: ***яз I*** (исим), ***яз II*** (пеил) *язмақ, пүтмәк*. Бу мисалда "*яз*" пеили II шәхс буйруқ-тәләп мәйлидә кәлгән. Мундақ толуқсиз аһаңдаш сөзләр омоформилар, йәни шәкли охшаш сөзләр дәпму атилиду. Шундақла толуқсиз аһаңдаш сөзләргә йезилиши йеқин, ейтилиши охшаш сөзләр, йәни омофонлар (*қача, қайча*) һәм йезилиши охшаш амма ейтилиши йеқин сөзләр, йәни омографлар (***тор I*** (*белиқ тутидиған тор*), ***тор II*** (*өмчүк тори*) кириду.

а) Аһаңдаш сөзләрниң пәйда болуш йоллири төвәндикичә:

а) Тәсадипи фонетикилиқ охшашлиқ асасида пәйда болған аһаңдаш сөзләр. Тилниң тавуш тәркиви чәклик болғанлиқтин келип чиқиши охшаш болмиған сөзләр фонетикилиқ җәһәттин охшап қелиши мүмкин: ***ат I*** — *һайванниң бир түри*; ***ат II*** — *исим, нам*; ***ат III*** — (*оқ*) *атмақ*; ***чүш I*** — *ухлиғанда көридиған чүш*; ***чүш II*** — *қуяш көтирилгән вақит*, ***чүш III*** — *чүшмәк* (1. *Төвәнгә чүшмәк*. 2. *Автобусқа чүшмәк*. 3. *Торға чүшмәк*. 4. *Уссулға чүшмәк*. 5. *Суға чүшмәк*).

ә) Көп мәналиқ сөзләрниң мәлум бир мәнасиниң әсли мәнадин жирақлап, йеңи мәнаға егә болуши нәтиҗисидә пәйда болған аһаңдаш сөзләр. Мундақ аһаңдаш сөзләрниң арисидики мәнавий мунасивәт тарихий җәһәттин, йәни этимологиялик

җәһәттин көрүлсиму бүгүнки тил һалити җәһәттин көрүлмәйду: ***көк I** — асман*; ***көк II** — көктат*; ***көк III** — һава рәң*; ***той I** — чоң мәрикә*, ***той II** — тоймақ*; ***келиш I** — грамматикилиқ категория*; ***келиш II** — келишмәк, ярашмақ*; ***келиш III** — "кәл" пеилиниң өмлүк дәриҗиси.* Бу усул аталғу иҗат қилиш билән зич мунасивәтлик: ***егә I** — шәйиләрниң гоҗайини, саһиби*; ***егә II** — җүмлиниң баш бөлиги.*

б) Кирмә сөзләргә мунасивәтлик аһаңдаш сөзләр. Мундақ аһаңдаш сөзләр кирмә сөзләр билән уйғур сөзлириниң яки кирмә сөзләрниң өз ара тавуш тәркиви җәһәттин охшап келиши нәтиҗисидә пәйда болиду: ***тон I*** (уйғурчә) — *кийим*; ***тон II*** (грекчә) — тавуш, рәң алаһидиликлири; ***тар I*** (уйғурчә) — *кәң әмәс*; ***тар II*** (парсчә) — *саз әсваплириниң тари*; ***әсир I*** (әрәпчә) — *йүз жил*; ***әсир II*** (әрәпчә) — *тутқун.*

в) Сөз ясаш җәриянида пәйда болған аһаңдаш сөзләр. Мундақ аһаңдаш сөзләргә ясалма сөзләр кириду: ***тиниқ I*** (исим) — *нәпәс*; ***тиниқ II*** (сүпәт) — *сүзүк*; ***тиниқ III*** (пеил) — *тиниқмақ, дәм алмақ*; ***чақмақ I*** (исим) — *чеқин* (*чақмақ чүшмәк*); ***чақмақ II*** (исим) — *от алдурғучи нәрсә* (*зажигалка, милтиқниң чақмиғи*); ***чақмақ III*** (сүпәт) — *төрт булуңлуқ, часа* (*чақмақ дәптәр*).

ә) Аһаңдаш сөзләрниң қоллиниши. Аһаңдаш сөзләрниң бәдиий әсәрләрдики қоллинилиш алаһидилигини байқаш үчүн, йәнила Й.Х.Һаҗипниң "Қутадғу билик" әсәригә мураҗиәт қилишни тоғра көрдуқ. Аһаңдаш сөзләрни әсәрдә утуқлуқ пайдилиниш, униң бәдиий қимммитини, экспрессив-эмоционаллиғини ашуриду. Аһаңдаш сөзләр анчә тәрәққий этмигәнликтин, уларни шеирийәттә қоллиниш чоң маһарәтни тәләп қилидиғанлиғи сөзсиз. Әдәбиятта көп учришидиған һәр хил сөз оюнлири (каламбур), стилистикилиқ фигура (тәҗнис), жанр (туюқ) аһаңдаш сөзләр һадисисигә асасланған. Булардин сөз оюни билән, тәҗнис "Қутадғу биликтә" көп учришиду. Шаир туюқ жанриға бирла мәртә мураҗиәт қилған. Умумән, әсәрниң 100 гә йеқин бәйтидә аһаңдашлиқ сөзләр мәхсәтлик ишлитилгән. Уларни қоллиниш мәхситигә бола икки түргә бөлүш мүмкин:

а) аһаңдаш сөзләрниң сөз оюни сүпитидә пайдилинилиши;

ә) аһаңдаш сөзләрниң қапийә сүпитидә пайдилинилиши (тәҗнис, туюқ).

Тәҗнис аһаңдаш қапийәләргә асасланған иккилик болуп әрәп-парс әдәбиятида наһайити кәң таралған. Шуңлашқиму,

әрәп-парс поэтикисида тәҗнис әң асасий стилистикилиқ фигура сүпитидә үгинилгән.

Мәлумки, қапийә аһаңдашлиқ болғанда оқуғучи диққитини техиму өзигә җәлип қилип, әсәр экспрессивлиғини ашуридиғанлиғи сөзсиз. Мисал үчүн ***ал I*** "*һейлә*", ***ал II*** "*һал рәң*", ***ал III*** "*алмақ*" вә ***әлиг I*** "*қол*", ***әлиг II*** "*әлни*", ***әлиг III*** "*падиша*", ***әлиг IV*** "*әллик*", ***әлиг V*** "*күч-қувәт*" аһаңдаш сөзлиригә асасланған тәҗнисләргә мураҗиәт қилайли:

2356. Әң ашну яғыққа кәрәк һилә ал,
Бу һилә билә қыл яғы мәңзи ал.

(Әң алди билән дүшмәнгә керәк ал (һейлә), бу һейлә билән сән дүшмән мәңзин қил ал (һал).

4445. Нәгү қолса бәргил кәрәк болса ал,
Көни көрдүм уш бу қуту билмәз ал.

(Немә халиса бәргин, керәк болса ал, тоғра көрдүм ушбу пәқәт билмәс ал (һейлә).

Биринчи бәйттә ал "*һейлә*" вә ал "*һал рәң*" мәналирида қапийә хизмитини атқуриватса, иккинчи бәйттә *ал* "*алмақ*" вә *ал* "*һейлә*" мәналирида қапийәләшкән.

368. Отуз йығмышын йандру алды әлиг,
Нәгү қылғай алтмиш тәгүрсә әлиг.

(Оттуз (йешим) жиққанни яндуруп алди әллик, немә қилғаймән әгәр атмиш тәккүзсә әлиг (қолини).

1796. Йанут бәрди Өгдүлмиш айды әлиг,
Узун кәч йашасу бу үстәң әлиг.

(Җавап бәрди Өгдүлмиш, деди: Әлиг, узун кәч яшисун бу үстәң әлиг (һөкүмранлиқ).

2139. Қылыч бирлә бәгләр узатур әлиг,
Қылычсыз усал бәг басумаз әлиг.

(Қилич билән бәгләр узитар әлиг (қолин), қиличсиз осал бәг, басалмас әлиг (әлни).

3040. Ақылық билә бәкләгү ол әлиг,
Ақылық билә бәг бәдүр ай әлиг.

(Сехилиқ билән у бәклигәй әлиг (әлни), сехилиқ билән бәг бейүр һәй, әлиг (падиша).

5476. Нәлүк болды аҗиз өзүң ай әлиг,
Қамуғ эдгү қылғу кучүң бар әлиг.

(Немишкә болдуң аҗиз һәй, әлиг (падиша), барлиқ яхшилиқ қилмаққа күчүң бар әлиг (һалиң, қудритиң).

Мәзкүр мисалларда *әлиг "әллик"* — *әлиг "қол"*, *әлиг "падиша"* — *әлиг "қол"* (бу бәйттә қол фразеологиялик бирикмә тәркивидә кәлгән), *әлиг "қол"* — *әлиг "әлни"*, *әлиг "падиша"*— *әлиг "һал, қудрәт"* шәкиллиридә, вариантлирида аһаңдаш қапийә хизмитини атқурған. Умумән, *"әлигниң"* қапийә орнида ишлитилиши әсәрдә наһайити көп учришиду. Лекин *әлиг "қол"* толарақ турақлиқ сөз бирикмилири тәркивидә кәлгәчкә, у метафорилиқ мәнаға егә болиду: *узатур әлиг "қолини узатмақ"*, йәни тәсир даирисин кәңәйтмәк; *әлиг бәрди "қол бәрди"*, йәни ярдәм яки хизмәт бәрди; *устәң әлиг "устун әлиг"*, йәни һөкүмранлиқ; *сунгу әлиг "қолин сунмақ"*, йәни ярдәм бәрмәк; *көтүрсү әлиг "көтәрсун қолин"*, йәни үмүт үзмәк; *тәгүрмә әлиг "тәккүзмә қолуңни"*, йәни тегишмәслик, урушмаслиқ в.б.

Жуқурида кәлтүрүлгән мисаллар әрәп-парс поэтикисида тәҗнис-и тамм, йәни толуқ тәҗнис дәп атилиду. Униңда сөздики барлиқ тавушлар бир-биригә охшап келиши шәрт.

Әсәрдә тәҗнис-и таммдин сирт, тәҗнис-и мурәккәбму учришиду. Буниңда аһаңдашлиқ җүпләр мурәккәп сөзләр болуши мүмкин.

2221. Сақыш сақлықын болды аты сақыш,
Көрү барса сақыш эди әр сақ иш.

(Сақыш (һесап) сақлиғидин аталди сақыш, әгәр көрсәң сақыш (һесап) наһайити сақ иш).

Бу бәйттә *сақыш "һесап"* сөзи билән "сақ иш" сөз бирикмиси аһаңдаш сөзлүк қапийәләр сүпитидә ишлитилгән. Шундақла, шаир мәзкүр бәйттә биринчи қапийәниң этимологиясини иккинчи қапийә арқилиқ ечип беришниму мәхсәт қилған болса керәк. Тәҗнис-и мурәккәб 165-бәйттиму учришиду. Униңда *әшит "аңла, тиңша"* сөзи билән *әш әт "дост қил"* сөзлири аһаңдаш сөзлүк қапийә болуп кәлгән.

Умумән, әрәп — парс поэтикисида бәзи тәҗнисләр әрәп графикисиниң йезилиш алаһидилигиму асаслиниду. Лекин биз уларға тохтилишни тоғра көрмидуқ. Сәвәви, биринчидин, "Қутадғу биликниң" дәсләп уйғур йезиғида йезилған болса,

иккинчидин әрәп йезиғининң алаһидилиги, асасән, әрәп тилиға маслашқан.

"Қутадғу биликтә" аһаңдаш сөзлүк қапийәләрнинң көп болушиға, әсәрнинң мәснәвий шәклидә йезилишму яхши зәмин болған. Әнди ғәзәл, қәсидә (ааба) шәклидә йезилған "Атабәтул һәққайиқта" аһаңдашлиқ қапийәләр тамамән дегүдәк учрашмайду.

"Қутадғу биликтә" аһаңдаш сөзләргә асасланған сөз оюнлириму хелә орун алған. Уларнинң бәзилирини кәлтүрүп өтәйли:

564. Бу мундағ кишиләр болур әди қыз,
Бу қыз қызлықы қыз аты қылды қыз.

(Мошундақ кишиләр болур еди қиз (қис, аз), бу қиз қизлиғи (қәдир-қиммити) қилди қиз ети (қиз).

Бу мисалда *қыз* "*қис, аз, кам*" сөзи билән *қыз* "*қиз бала*" *қыз* "*қәдир-қиммәт*" сөзлири каламбур сүпитидә ишлитилгән.

4246. Бу бәгләр әви аты қаршы турур,
Бу қарши ичиндәки қаршы турур.

(Бу бәгләр өйи ети қаршы (сарай) турур, бу қаршы (сарай) ичидикиләр (бир-биригә) қарши турур).

"*Қара*" сөзиму *қара* "*қара рәң*" вә *қара* "*хәлиқ*" шәкиллиридә сөз оюнида қоллинилған:

4323. Қара қылқы барча болур қап қара,
Қара қылма өзни күдәзгү тура.

(Қара (хәлиқ) хулқи барчә қап-қара, қара қилмиғин өзәңни күзитип турғин).

Бу мисалда һәм каламбур (*қара* "*хәлиқ*" вә *қара* "*қара рәң*"), һәм *иһам* (*қара* "*қара рәң*" сөзининң бир мәнаси яман, начар, (*қара қылма өзни*) ишлитилгән. Шундақла, *қара* "*қара рәң*" вә *қара* "*хәлиқ*" аһаңдаш сөзлириму сөз оюни сүпитидә қоллинилған:

986. Қара қылқы тәңсиз йава сөзләгән,
Йава сөз турур бу қара баш йәгән.

(Қара (хәлиқ) хулқи начар, бекар сөзлигән, бекар сөз турур бу қара баш йегән).

Мәзкүр мисалдики қара *баш* "*адәм*" мәнасидиму ишлитилиду. Бу йәрдә биз пәқәт қара — рәң мәнасини нәзәрдә туттуқ. Әсәрдә *киши* "*адәм*" — *киши* "*аял*" вә *пышыг* "*пишқан аш*" — *пышыг* "*тәл-төкуз, пухта иш*" аһаңдаш сөзлириниңму сөз оюни сүпитидә ишлитилгән бәйтләр учришиду:

3372. Нәгү тәр әшитгил киши өдрүми,
Уруғ кәсмәгүкә киши ол әми.

(Немә дәр аңлиғин, киши (адәмләр) яхшиси уруқ (нәсил) кәсмәсниң дориси киши (аял).

330. Болур өтрү ишләр пүтүн һәм пышығ
Биликлиг кишиләр пышығ йәр ашығ.

(Болур барлиқ ишлар пүтүн һәм пишшиқ, билимлик кишиләр пишиқ йәр ашни). Бу мисал иһамға йеқин.

"Қутадғу биликтә" бирла туюқ учришиду:

1993. Қайу әрдә болса уқуш бирлә өг,
Аны әр атағыл нәчә өгсә өг.
Уқуш өг билик кимдә болса түкәл,
Йавуз әрсә кәд тә кичиг әрсә өг.

1994. (Әгәр кимдә болса аң-идрәк вә өг, (әқил)
Уни әр санап сән қанчә өгсәң өг. (махта)
Әқил, аң, билим кимдә болса толуқ,
Яман болса хоп дәп, кичик болса өг) (чоң).

3.2.4. Көп мәналиқ сөзләр

Тил тәрәққиятида сөз һәр хил контекстларда ишлитилиши нәтиҗисидә йеңи, көчмә мәналарға егә болушқа башлайду. Адәмниң дунияни тонуп-билиш, өзләштүрүш имканийити чәксиз болған билән, тил ресурслири чәкләнгән. Шуңлашқа бир-биригә мунасивәтлик һәм шундақла бир-биридин пәриқлинидиған нәрсә яки һадисиләр бәзидә бир сөз билән атилиду. Тилниң бу алаһидилиги униң пәқәт ихтисатқа болған интилишидила әмәс, шундақла реаллиқтики нәрсә вә һадисиләрниң охшашлиқлирини умулаштурушқа вә бир сөз билән аташқа болған инсан қабилийитиниң майиллиғиғиму мунасивәтлик.

Көп мәналиқ сөзләрниң лексика-семантикилиқ вариант-

лириниң пәйда болуши үчүн контексттики йеңи мәна көп қоллинилип, мәлум дәрижидә турақлиқ характерға егә болуши вә җәмийәтлик аң-сезимида сақлиниши керәк.

Кирмә сөзләргә қариғанда, әсли уйғур сөзлириниң көп мәналиқ болуши нурғун учришиду. Сәвәви сөз қанчә қедимий болса, һәм қанчә тил әмәлиятида нурғун ишлитилсә, у шунчилик көп мәналиқ болуш ихтидариға егә.

Адәттә изаһлиқ луғәтләрдә сөзниң асасий мәнаси билән униң көчмә мәналири, йәни лексико-семантикилиқ вариантлири экс етилиду. М., Үрүмчидә нәшир қилинған “Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә” “*қулақ*” сөзини лексико-семантикилиқ вариантлири билән төвәндикичә бәргән (қисқартилип елинди):

Қулақ — 1) аңлаш оргини; 2) бәзи нәрсиләрниң илип қоюш, көтүрүлүш қатарлиқлар үчүн хизмәт қилидиған қисми (челәкниң қулиғи, қазанниң қулиғи); 3) бәзи баш кийимләрниң қулақни йепип туруш яки иситиш үчүн қоюлидиған узун қисми; 4) бәзи механизм вә музыка әсваплириниң бурап ишқа чүшүрүш яки сазлаш үчүн хизмәт қилидиған қисми (дутарниң қулиғи); 5) өсүмлүкниң дәсләпки чиқарған йопурмиғи, бәрги яки бихи.

Бу йәрдә шуни алаһидә тәкитләп өтүш керәкки, көп мәналиқ сөзләрдики асасий мәна билән көчмә мәналириниң арисидики мунасивәт, ғува болсиму, сөзсиз сақлиниши керәк. Әгәр улар арисидики мәнавий мунасивәт үзүлсә аһаңдаш сөзләр ясилиду.

Бир сөзниң көчмә мәналарға егә болуши, асасән, метафорилиқ яки метонимиялик характерға егә. Метафорида бир шәйиниң намини башқа бир шәйигә көчүрүш, йәни бир шәйиниң намини башқа бир шәйиниң нами сүпитидә қоллиниш, пайдилиниш нәзәрдә тутилиду.

Жуқуридики мисалда адәмниң бир әзасиниң нами қазанниң бир қисминиң, дутарниң бир қисминиң, баш кийимләрниң бир қисимниң нами сүпитидә қоллинилған.

Бир шәйиниң наминиң башқа бир шәйиләрниң нами сүпитидә қоллинилиши үчүн улар арисида шәкил, бәлгү, орун хизмити җәһәттин мәлум охшашлиқлар болуши керәк.

Метафора бир шәйиниң намини башқа шәйигә көчүрүшкә асасланса, метонимия шәйиләрни башқа нам билән аташқа асаслиниду.

Башқа нам билән аташму мәлум йеқинлиққа асаслиниду. М., “*хам*” сөзи “*пишмиған, бабиға йәтмигән тамақ яки мевә*” мәнасидин башқа “*тәҗрибисиз адәм*” мәнасидиму ишлитилиду.

3.2.4.1. Көп мәналиқ сөзләр билән аһаңдаш сөзләр

Көп мәналиқ сөзләр вә аһаңдаш сөзләр тавуш тәркиви җәһәттин охшаш, амма мәналири пәриқлинидиған тил һадисиси болғанлиқтин уларни пәриқләш муһим әһмийәткә егә.

а) Көп мәналиқ сөзләр билән аһаңдаш сөзләрниң ясилиш йоллири бир-биригә асасий җәһәттин охшимайду.

ә) Көп мәналиқ сөзләр асасән бир сөз түркүмигә аит болуп кәлсә, аһаңдаш сөзләр һәр хил сөз түркүмлиригә аит болуп келиши мүмкин. М., көп мәналиқ "*баш*" сөзиниң "*суниң беши*", "*дутарниң беши*", "*кочиниң беши*" охшаш мәналири бир сөз түркүми даирисидин чиқип кәтмәйду. Аһаңдаш сөзләр болса, бир сөз түркүмидинму, һәр хил сөз түркүмидинму тәркип тепиши мүмкин: ***сир I*** (исим) — *мәхпийәт*, ***сир II*** (исим) — *минерал бояқ*; ***сиз I*** (алмаш) — *II шәхс, бирлик сипайә түри*, ***сиз II*** (пеил) — *сизмақ, сүрәт сизмақ*.

б) Көп мәналиқ сөзләр арисида мәнавий мунасивәт сөзсиз сақланса, аһаңдаш сөзләр арисида мундақ мәнавий мунасивәт болуши шәрт әмәс. Чүнки көп мәналиқ сөзләр дегәндә, бир лексикилиқ мәнаға егә сөзниң синтаксислиқ шараитиға бағлиқ һәр хил көчмә мәналири нәзәрдә тутулса, аһаңдаш сөзләрниң һәр бири өз алдиға мустәқил лексикилиқ мәнаға егә. Һәр бир аһаңдаш сөз өз алдиға көп мәналиқ болуп келиши мүмкин. М., ***Бар I*** (сүпәт) — 1) *мәвҗут*, 2) *көп байлиққа егә, бай* (*Барниң миң дәрди бар*), 3) *һәммә, барлиқ* (*У бар күчини чиқарди*). ***Бар II*** (пеил) — 1) *бир җайдин йәнә бир җайға җүрмәк, маңмақ*; 2) *бирәвниң алдиға қәдәм тәшрип қилмақ*.

в) Көп мәналиқ сөзләрниң көчмә мәналири, адәттә, қошумчә ениқлиғучи сөзләр билән кәлгәндила ениқ көрүниду. М., *адәмниң көзи, үзүкниң көзи, булақниң көзи* в.б. Аһаңдаш сөзләр болса мундақ қошумчә ениқлиғучи сөзгә муһтаҗ әмәс.

3.3. Уйғур тили лексикисиниң қоллиниш характериға бағлиқ болүнүши

Уйғур тили лексикисидики, йәни луғәт тәркивидики сөзләрниң қоллиниш характери охшаш әмәс. Сөзләр қоллиниш характериға бағлиқ "*Асасий луғәт тәркиви*" вә "*Умумий луғәт тәркиви*" дәп иккигә бөлүниду.

3.3.1. Асасий луғәт тәркиви

Уйғур тилиниң асасий луғәт тәркивигә қоллиниш дәриҗиси үстүн, ишлитилиш даириси кәң, сөз ясашта асаслиқ роль ойнайдиған сөзләр кириду.

Асасий луғәт тәркивигә төвәндикичә тематикилиқ топлардики сөзләр кириду:

а) Тәбиәт һадисилири вә мәвжудатни билдүридиған сөзләр: *Ай, күн, юлтуз, йәр, су, тағ, ямғур, қар, таш, топа* в.б.

ә) Адәм әзалириниң намлири: *баш, қол, пут, жүрәк* в.б.

б) Туққанчилиқ намлири: *дада, апа, ака, һәдә, сиңил* в.б.

б) Турмуш лазимәтликлириниң намлири: *өй, кийим, аш, гөш, чинә, ястуқ, қазан* в.б.

в) Өсүмлүк, һайванат вә қуш намлири: *дәрәқ, буғдай, ат, қой булбул, қалиғач* в.б.

г) Күндиликтә пайдилинидиған һәркәтләрни билдүридиған сөзләр: *ал, көр, ишлә, яз, оқи, тур, олтар , бар* в.б.

д) Шәйиләрниң бәлгүлирини билдүридиған сөзләр: *яхши, яман, ақ, қизил, егиз, чирайлиқ, чоң* в.б.

3.3.2. Умумий луғәт тәркиви

Асасий луғәт тәркивигә кирмәйдиған сөзләр умумий луғәт тәркивини тәшкил қилиду. Мундақ сөзләр көпчиликкә бирдәк чүшинишлик болмайду. Уларниң сөз ясаштики ролиму анчә муһим әмәс. Тәрәққий әткән тилларниң умумий луғәт тәркиви асасий луғәт тәркивигә қариғанда көп болиду. Чүнки җәмийәтниң, илим-пәнниң, техникиниң тәрәққий етиши билән пәйда болған сөзләр умумий луғәт тәркивини бейитиду.

Умумий луғәт тәркивигә киридиған сөзләрни төвәндикичә топларға бөлүп қарашқа болиду:

а) Кәспий сөзләр.

Кәспий сөзләр һәр хил кәсипкә мунасивәтлик сөзләрни өз ичигә алиду. Абдурәуп Полат өзиниң 1995-жили Қәшқәрдә нәшир қилинған “Уйғур тилиниң лексикологийиси” намлиқ әмгигидә бу хил сөзләрни үчкә бөлүп қарайду:

1) ***Пән-техника аталғулири.*** Буниңға түрлүк пәнләргә вә һәр хил техникилиқ нәрсиләргә мунасивәтлик сөзләр кириду. М., ***математика:*** *қошуш, елиш, йилтиздин чиқириш, кәсир, инте-*

грал, һасилат, тәңлимә в.б.; ***әдәбиятшунаслиқ:*** *шеир, роман, ғәзәл, қапийә, бармақ вәзни, сюжет, бәйт, бәнд* в.б.; ***тилшунаслиқ:*** *сөз, томур, қошумчә, сөз түркүми, җүмлә, грамматика, синтаксис* в.б.; ***астрономия:*** *Саман йоли, Марс, Ай, Һүкәр, күнниң тутулуши, Чолпан* в.б.; ***физика:*** *механика, оптика, ток күчи, электр қувити, магнит мәйдани* в.б.; ***химия****: катализ, газ, азон, аммиак* в.б.; ***география:*** *арал, меридиан, полюс, климат, харитә* в.б.; ***җәмийәтшунаслиқ:*** *инқилап, партия, җәмийәт, ижтимаий-сәясий мунасивәт, җәмийәтлик пикир, референдум, сайлам* в.б.; ***деханчилиқ:*** *дан сүйи, қош, соқа, сапан, уруқ селиш, хаман тепиш, буғдай, чөнәк елиш, оғутлаш* в.б.; ***техникилиқ аталғулар:*** *чақ, мотор, машина, комбайн, руль, радиатор* в.б.

2) ***Қол-һүнәрвәнчилик аталғулири.*** Бу хил аталғуларға хәлқимиз қедимий дәвирләрдин шуғуллинип келиватқан қол-һүнәрвәнчилик кәсиплиригә мунасивәтлик сөзләр кириду. М., ***моздузчилиқ:*** *бегиз, өтүк, мәсә, пашна* в.б.; ***төмүрчилик:*** *тавлаш, суғириш, базған, сәндәл, базғанлаш* в.б.; ***яғашчилиқ:*** *қара чекиш, рәндиләш, кәкә, қол һәриси, шина қеқиш* в.б.; ***допичилиқ:*** *көкләш, қондуруш, бадам допа, чимән допа* в.б.; ***тамчилиқ:*** *әндува, нава, тәкчә, хиш қуюш, там соқуш, қара суғақ* в.б.

3) ***Диний аталғулар.*** Уйғур тилидики диний аталғуларға асасән ислам диниға мунасивәтлик сөзләр кириду. Бу муқәддәс динға миң жиллиқ етиқатимиз давамида көплигән диний аталғулар урпи-адитимизгә, мәдәнийитимизгә сиңип кәткән. Шуңлашқа диний аталғуларниң мәлум қисмини пәқәт диний хизмәттики адәмләрла әмәс, барлиқ хәлқимиз адәттики сөзләр сүпитидә қоллинилиду: *сәдиқә бәрмәк, пәтә оқумақ, нәзир қилмақ, роза тутмақ, закат бәрмәк, бақи аләм, пани аләм, җәһәннәм, дозақ, мечит, дин, намаз, имам* в.б.

ә) Кона сөзләр.

Җәмийәтниң тәрәққий етиши билән бәзи сөзләр конирап қоллиништин қалиду яки пассивлишиду. Кона сөзләр икки хил болиду:

1) ***Тарихий сөзләр.*** Мундақ сөзләргә өзи ипадилигән уқум билән биллә қоллиништин қалған сөзләр кириду: *падиша, вәзир, йүз беши,хан, тоқал, қази, малай, савут, нәйзә, қалқан, СССР, КПСС, ҚазССР* в.б.

2) ***Архаизмлар.*** Мәлум бир уқум йеңи нам билән аталғанда, кона нами қоллиништин қелип, архаизмға айлиниду. М., қедимий уйғур тилида аһалиси көп, ишләп чиқириш, мәдәнийәт

тәрәққий әткән турушлуқ жай "балық" дәп аталған. Кейинирәк бу сөз қоллиништин қелип, униң орниға "шәһәр" сөзи киргән. Шундақла: *бичин—маймун, күски—чашқан, бор—үзүм, һут—февраль, битиг—китап* (*хәт*), *йалавач—әлчи* в.б.

Кона сөзләр һазир тамамән қоллиништин қалған сөзләр әмәс. Улар тарихий әмгәкләрдә вә бәдиий әсәрләрдә қоллинилиши мүмкин.

б) Йеңи сөзләр (неологизмлар).

Җәмийәтниң тәрәққий етиши билән пәйда болған йеңи нәрсә яки һадисиләрни билдүридиған сөзләр йеңи сөзләр дәп атилиду: *компьютер, чақирғу* (*пейджер*), *янфон* (*янчуқ телефони*).

в) Адәт сөзлири (жаргонлар).

Бу хил сөзләргә мәлум бир мәнпийәт, кәсип, адәт асасида шәкилләнгән топларниң вәкиллири өз ара мунасивәттә қоллинидиған сөзләр кириду. М., ичәрмәнләр арисида қоллинилидиған "*қеқивалмақ*", йәни "*һарақ ичивалмақ*" охшаш сөзләр.

г) Диалектизмлар.

Мәлумки һазирқи уйғур тилида үч диалект можут: мәркизий, хотән вә лопнур. Бу диалектларниң ичидә мәркизий вә хотән диалектлири бир нәччә шевиләрни өз ичигә алиду. Пәқәт диалектларға, шевиләргә хас болуп, әдәбий тилға хас болмиған сөзләр диалектизмлар дәп атилиду. М., мәркизий диалектқа киридиған төвәндики шевиләргә хас сөзләр пәқәт шу шевидә сөзлигүчиләр үчүнла чүшинишлик: ***турпан шевиси:*** *суғуртма* (үстәлниң тартмиси), *қерин яғлиқ* (бөдүр яғлиқ), *дәңгим* (рогатка), *сәвит* (хуш хәвәр); ***қумул шевиси:*** *қалиғулуқ* (йеқилғу), *асих* (пайда), *сүрүк* (мал топи), *ардимақ* (бузулмақ); ***тарим шевиси:*** *басқа* (шота), *бөктәл* (ғанжуға), *таришан* (чошқиниң күчиги), *түңүлмәк* (айрилмақ), *қоюғаш* (полу), *қақан* (қурғақчилик), *илик қап* (пәләй), *япқа* (тувақ) в.б.

3.4. Уйғур тили лексикисиниң шәкиллиниши

Уйғур тили лексикисиниң шәкиллиниши миңлиған жиллиқ тарихқа егә. Бу узун вақит давамида лексикимизда әсли уйғур сөзлириниң көпийиши, тәрәққий етиши билән биллә кирмә сөзләрму өзләшти. Кирмә сөзләр асасән хәлқимиз яшаватқан географиялик орунға, мәдәнийитимизгә, етиқатимизға бағлиқ ти-

лимизға кирип өзләшкән. Географиялик орнимизға бағлиқ иран, хитай тиллиридин сөзләр кирип өзләшкән болса, әрәп сөзлири етиқатимизға, Европа тиллиридин киргән сөзләр илмий-техникилиқ тәрәққиятимизға бағлиқ болди.

Һәр хил тарихий, сәясий сәвәпләргә бағлиқ тилимиздики кирмә сөзләрниң үлүши өзгирип турған. М., қедимий уйғур тилида кирмә сөзләр наһайити аз болған: "Қутадғу биликтики" сөзләрниң 90 паизи әсли уйғур сөзлири болған болса, тәрҗимә әсәр һесаплинидиған "Алтун яруқниң" өзидә сөзләрниң 81 паизи әсли уйғур сөзлири болған.

Мундақ болушиниң асасий сәвәви, қедимий уйғур тилиниң (V—XV әсирләр) Уйғур-Орхон (740—844), Уйғур-Идиқут (830—1335), Қараханий (830—1212), Уйғур-Кәңсу (870—1035) охшаш дөләтлиримизниң беваситә ғәмхорлуғи астида болғанлиғиға мунасивәтлик болса керәк. Тилға дөләтлик дәриҗидә ғәмхорлуқ вә диққәт болмиса, униң тәл-төкүз тәрәққий етиш имканийәтлири азийиду. Бу дәвирләрдики ихтисадий, мәдәний, һәрбий җәһәттин тәрәққий әткән дөләтлиримиз өзлириниң роһий күчи тилида екәнлигиниму яхши билгән. Шуңлашқа қедимий уйғур тилиниң тазилиғиға алаһидә диққәт бөлгән. Тилниң тазилиғи миллий ғурур билән зич мунасивәтлик екәнлиги тоғрисида Ататүркниң гепи һәммимизгә мәлум. Қедимий уйғур тилиниң чоң мутәхәссислири Р.Р. Арат вә С.Е. Маловлар қедимий уйғурларниң будда диниға мунасивәтлик әсәрләрни тәрҗимә қилғанда, наһайити мурәккәп санскритчә будда терминлириниму уйғурчилаштурушқа тиришқанлиғини алаһидә тәкитләшкән.

Кона уйғур тили дәвридә болса (XV—XIX әсирләр), дөләт ғәмхорлуғи аҗизлашқандин кейин, тилимизға әрәп вә парс сөзлири көпләп киришкә башлиди. Кона уйғур тилида ижат қилған әдиплиримиз әсәрлирини тилидики кирмә сөзләр үлүши 50 паизға йетип барди.

Һазирқи уйғур әдәбий тилида әрәп вә парс сөзлириниң көпийиши тохтап, Европа тиллиридин киргән сөзләрниң үлүши өсмәктә.

Уйғур тилидики кирмә сөзләрни ениқлашниң төвәндикичә өлчәмлирини көрситиш мүмкин: 1. Әсли уйғур сөзлириниң томури бир, икки, үч яки төрт тавушлуқ болуп, лексикилиқ мәнаға егә болиду; 2. Әсли уйғур сөзлири асасән жараңсиз үзүк тавуштин башлиниду; 3. Әсли уйғур сөзлиридә созуқ тавушлар-

ниң өз ара, үзүк тавушларниң өз ара һәм созуқ тавушлар билән үзүк тавушларниң өз ара маслишиши муһим әһмийәткә егә; 4. Әсли уйғур сөзлириниң морфемилиқ тәркиви ениқ һәм рошән болиду.

3.4.1. Уйғур тилиға парс тилидин киргән сөзләр

Мәлумки, уйғурлар парс тиллиқ (иран тиллиқ) хәлиқләр билән йеқин хошнидарчилиқ мунасивәттә болған Бу мунасивәтләр нәтиҗисидә парс сөзлири уйғур тилиға кирип өзлишишкә башлиған. Әҗдатлиримизниң парс тиллиқ хәлиқләр билән беваситә мунасивити нәтиҗисидә асасән күндилик турмушқа мунасивәтлик сөзләр киргән: *нан*, *аш*, *мевә*, *чинә*, *пәрдә*, *бағ*, *гүл дәрәқ*, *пул*, *базар* в.б.

Мәлумки, оттура әсирләр дәвридә Мәркизий Азиядә әрәп тили илим-пән, ислам дини тили, парс тили шеирийәт тили дегән чүшәнчә кәң таралған еди. Шуңлашқа уйғур зиялийлири әрәп вә парс тиллирини мәхсус үгәнгән. Шаирлиримиз әрәп вә парс әдәбиятиниму яхши егилигән. Һәтта бәзи шаирлиримиз парс тилида бемалал шеирларму язалиған. М., Навайиниң “Фани” тәхәллуси билән язған парс тилидики бир дивани моҗут. Бу хил мунасивәтләр нәтиҗисидә парс тилидин уйғур тилиға илим-пән, әдәбият вә мәдәнийәткә мунасивәтлик сөзләр көпләп киришкә башлиған. Бу сөзләрниң бәзилири кәң хәлиқ аммисиға тарқилип сиңип кәтмигән болсиму, кона уйғур әдәбиятида (XV—XIX әсирләр) турақлиқ ишлитилгән.

А.Полат жуқурида аталған китавида парс тилидин киргән сөзләрни төвәндикичә тематикилиқ топларға бөлиду:

а) ***Диний аталғулар:*** *худа*, *намаз*, *дозақ*, *намазшам* в.б.

ә) ***Сәясий аталғулар:*** *рәһбәр*, *сәрдар*, *дөләтмән* в.б.

б) ***Йемәк-ичмәк аталғулири:*** *нан*, *аш*, *гөш*,*мевә*, *нәшпүт*, *хорма* в.б.

в) ***Һүнәр-кәсип аталғулири:*** *сатираш*, *зәргар*,*моздуз*, *рәндә*, *зәхмәк* в.б.

г) ***Бәдән әзалириниң аталғулири:*** *гәдән*, *пешанә*, *ләв* в.б.

ғ) ***Музыка аталғулири:*** *сазәндә*, *аһаң*, *аваз*,*дутар*, *сатар*, *сүнәй*, *канай*, *нәй* в.б.

д) ***Өй-сәрәмҗан аталғулири:*** *чилапча*, *қошуқ*, *чинә*, *пәрдә* в.б.

е) ***Күн намлири:*** *дүшәнбә, сешәнбә, чаршәнбә, пәйшәнбә, шәнбә, йәкшәнбә, һәптә* в.б.

ж) ***Орун-җай аталғулири:*** *пайтәхт, пәга, әвრәз, кархана, далан* в.б.

3.4.2. Уйғур тилиға әрәп тилидин киргән сөзләр

Уйғур тилиға әрәп тилидин сөзләрниң кириши асасән ислам диниға мунасивәтлик. Әждатлиримиз буниңдин миң жил бурун ислам динини қобул қилғандин кейин, әрәп сөзлири аста-аста ана тилимизға кирип өзлишишкә башлиған. Мәлумки, дин пәқәт етиқатла әмәс, у һәм илим-пән һәм мәдәнийәт, һәм урпи-адәт. XX әсирниң оттурилириғичә уйғур тилидики кирмә сөзләрниң әң көп қисмини әрәп сөзлири тәшкил қилишиму мошу сәвәпләргә бағлиқ болса керәк. Ә.Нәҗипниң һесаплишичә, 1944-жили уйғур мәтбуатида қоллинилған 3 миң сөзниң йерими уйғур сөзлири болса, 33,5% әрәп, 7,5% парс, 5,5% европа тиллиридин, 2% хитай тилидин киргән сөзләр болған.

Әрәп тилидин киргән сөзләрни А.Полат төвәндикичә тематикилиқ топларға бөлиду:

а) ***Диний аталғулар:*** *Алла, рәсулилла, әвлия, шәриәт, Қуръан, һәдис, җәннәт, капир, қиямәт, ибадәт, мечит, сәҗдә, һәҗ, һаҗи, һарам* в.б.

ә) ***Мәдәнийәт-маарип аталғулири:*** *маарип, илим, пән, мәдәнийәт, мәдрисә, мудәррис, мәктәп, дәптәр, қәләм, китап, муәллим, алим* в.б.

б) ***Иҗтимаий-сәясий аталғулар:*** *вилайәт, дөләт, вәтән, мәмликәт, һаким, дияр, қанун, қарар, тәшкилат, тәшвиқат, тәрғибат, ширкәт, җәмийәт* в.б.

в) ***Әдәбиятшунаслиқ аталғулири:*** *бәдиий, шеир, нәзим, һекайә, мисра, бейит, ғәзәл, қәсидә, рубаий* в.б.

г) ***Һүнәр-кәсип аталғулири:*** *қассап, рәссам, нәққаш* в.б.

3.4.3. Уйғур тилиға Европа тиллиридин киргән сөзләр

Уйғур тилиға Европа тиллиридин киргән дәсләпки сөзләр б.э. Х әсирлиригә аит. Бу дәвирләрдә Уйғур —Идиқут дөлитидә илим-пән, мәдәнийәт жуқури дәрижидә тәрәққий етиватмақта еди. Бизниң әждатлиримиз Европа мәдәнийитигә мунасивәтлик Эзопниң мәсәллирини, Евангелияни шу чағлардила уйғур тилиға тәржимә қилған еди. Х әсирдә йезилған "Алтун яруқта" болса, 3 грекчә сөз учришиду. Амма бу сөзләр қоллинишимизда турақлашмиған.

Европа тиллридин сөзләр, асасән, XIX әсирниң ахиридин башлап уйғур тилиға киришкә башлиди. Мәлумки, 1864- жили қурулған Или Уйғур дөлитини 1871-жили падиша Россияси бесивелип, он жил ишғал қилған еди. Уйғур тилида дәсләпки рус сөзлири мошу вақитларда пәйда болушқа башлайду. Узун жиллиқ истимал жәриянида бу сөзләр уйғур тилиниң фонетикилиқ қанунийәтлиригә уйғунлишип кәткән болуп, һазир уларниң рус сөзлири екәнлигини бирдин тонувелишму тәс: *устәл* (стол), *сәрәңгә* (серянка), *чәйнәк* (чайник), *калаш* (голоши), *сот* (суд) в.б.

XX әсирдин башлап уйғур тилиға рус тилидин вә рус тили арқилиқ Европа тиллиридин сөзләр көпләп киришкә башлайду. А.Полат бу сөзләрни төвәндики тематикилиқ топларға бөлүп қарайду:

а) ***Умумий пән-техника аталғулири:*** *астрономия, анатомия, биология, геометрия, география, генетика, математика, физика, комбайн, трактор* в.б.

ә) ***Иҗтимаий-сәясий аталғулар:*** *коммунизм, социализм, материализм, атеизм, партия, актив, ленинизм* в.б.

б) ***Музыка вә сәнъәт аталғулири:*** *аккорд, оркестр, пауза, декорация, артист, репетиция, драма, кино, театр, оператор, скрипка* в.б.

в) ***Тән-тәрбийә аталғулири:*** *гимнастика, футбол, атлетика, бокс, штанга* в.б.

г) ***Өлчәм аталғулири:*** *метр, сантиметр, километр, грамм, килограмм, тонна, гектар, куб* в.б.

ғ) ***Унван намлири:*** *академик, профессор, доцент, маршал, адмирал, адвокат, геолог* в.б.

д) ***Һәрбий түзүлмә вә қурал-ярақ аталғулири:*** *полк, ди-*

визия, рота, армия, гарнизон, бомба, ракета, автомат, партизан в.б.

е) ***Күндилик турмушқа аит аталғулар:*** *лампа, ток, булка, билет, кружка* в.б.

ж) ***Ай намлири:*** *январь, февраль, март, апрель, май, июнь, июль, август, сентябрь, октябрь, ноябрь, декабрь.*

ж) ***Әдәбиятшунаслиқ аталғулири:*** *автор, лирика, сюжет, поэма, повесть, роман, поэзия* в.б.

3.4.4. Уйғур тилиға хитай вә туңган тиллиридин киргән сөзләр

Бу тиллардин киргән сөзләр асасән йемәк-ичмәк вә отяш-чөнәккә мунасивәтлик сөзләр болуп, башқа саһаларға мунасивәтлик сөзләр йоқниң орнида:

1) ***Йемәк-ичмәк сөзлири:*** *газир, ләңмән, гаңпәң, саңза, сәй.*

2) ***Отяш-чөнәк сөзлири:*** *лаза, чәйзә, бәсәй, чиңсәй* в.б.

3.5. Уйғур тилиниң фразеологияси

Фразеология тилдики турақлиқ бирикмиләрни (фразеологизмларни яки фразеологиялик бирикмиләрни) үгинидиған тилшунаслиқниң бир саһаси. Тарихән фразеологизмларға "тар" вә "кәң" қараш шәкилләнгән. Кәң даиридә қариғучилар фразеологизмлар тәркивигә һәм мақал-тәмсилләрни, терминлиқ қошма сөзләрни киргүзиду. МДҺ эллиридики түркийшунаслиқта "тар" қараш бесим болса, ШУАР тилчилирида "кәң" қараш бесим.

3.5.1. Фразеологиялик бирикмиләрниң умумий алаһидиликлири

Фразеологиялик бирикмиләр (***бунидин кейин ФБ***) асасән төвәндикичә алаһидиликләргә егә:

а) Өзгә хас мәнаға егә болуши. Мәлумки, ФБ бир нәччә сөздин тәркип тапиду. Амма униң мәнаси тәркивидики һәр бир сөз-

ниң мәнасидин вә улар бирикип ипадиләйдиған умумий мәнадин пәриқлиниду. М., "*Қоли узун*" бирикмиси "*имканийити кәң, тонушлуғи көп*" охшаш мәналири билән ФБ болуп кәлсә, "Униң қоли узун болғанлиқтин, көйнәкниң йеңи қисқа болуп қалди" җүмлисидә бу бирикмә аддий сөз бирикмиси сүпитидә келиду. Демәк, ФБда сөзләр өзлириниң әсли лексикилиқ мәналиридин жирақлап, көчмә, образлиқ мәналарға егә болса, сөз бирикмилиридә улар өзлириниң асасий мәналирини сақлайду.

Бу йәрдә шуни алаһидә тәкитләп өтүш керәкки, ФБ мәнаси, йәни фразеологиялик мәна хәлиқниң чүшәнчисидә вә қоллинишида узақ өтмүштин шәкилләнгән болуши керәк.

ә) Тәркивидики сөзләрниң турақлиқ болуши. ФБ тәркивидики сөзләр турақлиқ болғанлиқтин, улар нутуқта толуқ әкс етилиду. Йәни ФБ бир нәччә сөздин тәркип тапсиму, у бир сөз сүпитидә қоллинилиду.

Адәттә ФБ тәркивигә башқа сөзләрни киргүзүш яки бәзи сөзләрни чүшүрүш, өзгәртиш мүмкин әмәс. У бир сөз сүпитидә ишлитилгәнликтин һәр хил лексика-грамматикилиқ мәналарға егә қанчә сөздин тәркип тапмисун, бир сөз түркүмигә аит болиду.

б) ФБ мәнасиниң контекстта ениқ көрүнүши. ФБларниң мәнаси мәлум контексттила толуқ ипадилиниду. Сәвәви, көплигән ФБларниң аддий сөз бирикмилик вариантлири моҗут. М., "тил тәккүзмәк" ФБси мәлум контекстта "тиллимақ, һақарәтлимәк" мәналирини билдүриду: Яхши адәмләргә тил тәккүзүшкә болмайду. Әнди "У балға аста тил тәккүзүп көрди" дегәнгә охшаш жүмлидә (контекстта) бу бирикмә фразеологиялик мәнаға егә әмәс. Бу йәрдә у аддий сөз бирикмиси сүпитидә қоллинилип, өзиниң уддул мәнасидә ишлитилгән.

3.5.2. Фразеологиялик бирикмиләрниң семантикилиқ тәснифи

ФБлар сөзләргә охшаш һәр хил мәнавий мунасивәтләрдә келиши мүмкин.

а) Мәнадаш ФБлар. Мундақ ФБларға мәна җәһәттин йеқин, лекин ипадә қиливатқан нәрсисини, һадисисини һәр хил характерләйдиған ФБлар кириду: *беши көккә йәтмәк, ағзи қулиғиға*

йәтмәк, бөкини асманға атмақ, гүлқәқәлири ечилмақ — хошал болмақ.

ә) Зит мәналиқ ФБлар. Мундақ ФБлар мәна җәһәттин бир-биригә қариму-қарши болуп келиду. Адәттә бу хил ФБлар тәркивидә зит мәналиқ сөзләр болиду: *қоли узун — қоли қисқа, көңли юмшақ — көңли қаттиқ, тили татлиқ — тили аччиқ.* Бәзи ФБлар зит мәналиқ сөзләрсизму мәна җәһәттин бир-биригә қарши болуп келиду: *һарам ой — ақ нийәт.*

б) Аһаңдаш ФБлар. Мундақ ФБлар тилда аз учришиду. Аһаңдашлиқ ФБларға шәкли охшаш, келип чиқиши һәм мәнаси һәр хил ФБлар ятиду: ***ат қоймақ I*** *— нам бәрмәк;* ***ат қоймақ II*** *— ат чаптурмақ.*

в) Көп мәналиқ ФБлар. Бу хил ФБларға келип чиқиши охшаш мәнаси һәр хил ФБларға кириду: ***Ағзиға қаримақ:*** 1) *тиңшимақ;* 2) *беқинда болмақ;* 3) *һәйран қалмақ.* ***Қол қоймақ:*** 1) *имза чәкмәк;* 2) *мақул болмақ, рази болмақ.*

3.5.3. Фразеологиялик бирикмиләрниң лексико-морфологиялик тәснифи

Бунинда ФБлар сөз түркүмлиригә мунасивити җәһәттин бөлүниду. Адәттә бу хил бөлүнүш ФБ тәркивидики сөзләрниң ахиридики мустәқил мәналиқ сөзгә асаслиниду.

а) ***Исимлиқ ФБлар:*** *дағ су, ақ йеғин, бир еғизлиқ* в.б.

ә) ***Пеиллиқ ФБлар:*** *өзини соримақ, бағриға басмақ, көз алдиға кәлмәк, ағзи қулиғиға йәтмәк* в.б.

б) ***Сүпәтлик ФБлар:*** *көңли туз, дили пак, тили юмшақ, қоли очуқ, икки үзлүк* в.б.

ФБлар тәркивидики сөзләрниң санидин қәтъий нәзәр бир сөз сүпитидә қоллинилғанлиқтин (М., җүмлиниң бир бөлигиниң вәзиписини атқуруши), уларниң умумий фразеологиялик мәнаси бәзидә ФБниң ахиридики мустәқил мәналиқ сөзниң лексика-грамматикилиқ алаһидилигигә бағлиқ болмай келиши мүмкин М., "*очуқ көңүл*", "*таш жүрәк*", "*ағзидин оғуз сүти кәтмигән*" охшаш ФБларниң умумий мәнаси сүпәт болса, "*қум чечәклигәндә*", "*көзни жумуп ачқичә*", "*жиңнә йегән иштәк*" охшаш ФБлар һәрикәтниң бәлгүсини билдүрүп рәвиш вәзиписидә кәлгән.

3.5.4. Фразеологиялик бирикмиләрниң тематикилиқ тәснифи

ФБлар бир нәччә сөздин тәркип тапқан билән, уларниң ичидики бир сөз ФБниң умумий мәнасида муһим роль ойнайду. Бу хил асасий сөзләр адәттә ФБларниң биринчи сөзи болуп келиду. ФБлик луғәтләрму мошу асасий сөзгә бағлиқ елипбә тәртивидә түзүлиду.

Асасий сөзгә бағлиқ ФБларни төвәндикичә тематикилиқ топларға бөлүш мүмкин:

а) Соматикилиқ ФБлар. Буниңға адәм әзалириға бағлиқ сөзләр асас болуп кәлгән ФБлар кириду:

ағиз: *ағзи бош, ағзи бармаслиқ, ағзидин чүшәрмәслик, ағзи очуқ, ағзиға қаримақ;*

баш: *баш әгмәк, баш қатмақ, баш көтүрмәк, бешини сақайтмақ, беши айланмақ, беши бош;*

бәл: *бәлни чиңитмақ, бәл бағлимақ, бели бош, бәл қоювәтмәк;*

бурун: *бурнидин булақ болмақ, бурнидин йетилимәк, бурниға йемәк, бурниниң безини алмақ;*

боюн: *бойниға алмақ, бойниға минивалмақ, бойни қаттиқ, бойни қилда бағланмақ;*

көз: *көз бағлимақ, көз бойимақ, көз пишмақ, көзи ечилмақ, көзгә илмақ, көзгә иссиқ көрүнмәк;*

қол: *қоли татлиқ, қоли узун, қоли очуқ, қоли әгри, қолиға қаримақ, қол бағлап турмақ;*

қулақ: *қулиғини бурап қоймақ, қулиғиға қуюп қоймақ, қулиғини йопуруп жүрмәк;*

қосақ: *қосиғи кәң, қосиғида гәп ятмайдиған, қосиғи көпмәк, қосиғиға кирип чиқмақ;*

пешанә: *пешаниси очуқ, пешаниси оң, пешаниси иллиқ;*

тил: *тил тәккүзмәк, тил алмақ, тили қисқа, тилини чайнимақ, тил бириктүрмәк;*

үз: *үз өрүмәк, үзи қелин, үзи очуқ, үзи йоруқ, үзи ечилмақ, үзидә түки бар;*

чиш: *чишиға тәгәмәк, чиш билимәк, чишини чишлимәк, чишиниң еқини көрсәтмәк.*

ә) Өй һайванлириға бағлиқ ФБлар.

қой: *қойниң қозисидәк, қой мүҗәз;*

ешәк: *ешәк көрүктин өтүвалғичә;*

тоху: *тоху жүрәк, тоху сүтидин башқиси;*

ɵдәк: ɵдәккә су жуқмиғандәк.

б) Йемәк-ичмәкликкә бағлиқ ФБлар.

нан: нан йемәк, ненини оңшап йейәлмәслик;

су: суға су сәпмәк, судин чиққан чашқандәк;

аш: ашқа чивин чүшмәк, ашқа топа салмақ;

туз: тузсиз гәп, тузкорлуқ қилмақ.

3.5.5. Фразеологиялик бирикмиләрниң мақал-тәмсилләр билән мунасивити

Тәркивидики сɵзләрниң турақлиқлиғи вә нутуқта тәйяр шәкилдә қоллинилиши җәһәттин ФБлар мақал-тәмсилләргә охшап келиду. Уларниң арисидики пәриқләр болса А.Полатниң пикричә тɵвәндикичә:

а) Мақал-тәмсилләр сɵз бирикмилири әмәс, бәлки аяқлашқан ой-пикиргә егә җүмлә. ФБлар аяқлашқан ой-пикирни билдүрмәйду: *Алтунниң қәдрини зәргар билиду* (м-т) — чишиға тәгмәк.

ә) Мақал-тәмсилләрдә аһаңдашлиқ күчлүк болиду. Улар шеирий шәкилдә келишиму мүмкин. ФБларда болса, ундақ хусусийәт аҗиз.

б) Мақал-тәмсилләр ипадиләйдиған мәна мәлум контекстсизла билинип турса, ФБлар үчүн адәттә контекст муһим.

3.6. Уйғур тилиниң луғәтчилиги

Тилшунаслиқниң луғәт түзүш әмәлияти вә нәзәрийәсини үгинидиған қисми *луғәтчилик* (*лексикография*) дәп атилиду.

Уйғур тилиниң луғәтчилиги хелә узун тарихқа егә. Ана тилимизға мунасивәтлик дәсләпки луғәт улуқ алимимиз Маһмут Қәшқәрий тәрипидин 1074-жили йезилған "Дивану луғәтит түрк" һесаплиниду. У энциклопедиялик характердики тәрҗимә, йәни уйғурчә-әрәпчә луғәт болуп һесаплиниду.

Умумән, ХХ әсиргичә йезилған уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләрниң барлиғи дегүдәк тәрҗимә луғәтләр болуп, луғәтниң терминологиялик, изаһлиқ, фразеологиялик, диалектологиялик, орфографиялик (имла), орфоэпиялик охшаш түрлири тамамән учрашмайду.

Уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләрни чоң үч то-

пқа бөлүш мүмкин: 1) Қедимий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр. 2) Кона уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр. 3) Заманивий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр.

3.6.1. Қедимий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр

Мәлумки, қедимий уйғур тили қедимий дәвирләрдин XIV әсиргичә һөкүм сүргән болуп, Уйғур-Орхон (740—845), Уйғур-Идиқут (850—1335), Қараханийлар (850—1212), Уйғур-Кәңсу (870—1035) охшаш дөләтлиримизниң дөләт тили болған. Әждатлиримиз қедимий уйғур тилида миңлиған парчә язма ядикарлиқларни ратқан.

Қедимий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр қатариға “Дивану луғәтит түрк”, XIV әсирдә йезилған “Идиқут мәһкимиси сөзлүги (луғити)” һәм XX әсирдә қедимий уйғур тили бойичә түзүлгән тәрҗимә луғәтләр кириду.

3.6.1.1. Маһмут Қәшқәрий. “Дивану луғәтит түрк”

3.6.1.1.1. Маһмут Қәшқәрийниң тәрҗимә һали

Улуқ алимимиз Маһмут Қәшқәрий 1008-жили дунияға кәлгән дегән тәхмин можут. М.Қәшқәрий һазирқи Қәшқәр вилайити Опал наһийәси Азиқ йезисида Қараханийлар дөлитиниң хан әвладиға аит аилидә туғулған. М.Қәшқәрий түрк хәлиқлири яшайдиған йүзлигән шәһәр, йезиларниң намлирини атап, қисқичә изаһ бәргәндә, пәқәт “Опал” вә “Азиқ” сөзлиригила “бизниң жутниң нами” дәп язған. Опал йезиси Қәшқәр шәһириниң ғәрбий-җәнубиға җайлашқан 45 км жирақлиқтики бир йеза болуп, һаваси таза, гөзәл мәнзирилик җай. Азиқ болса Опалниң бир мәһәллиси болуп, Опалниң ғәрбий-шималиға орунлашқан. У М.Қәшқәрийниң мазари “һәзрити молламниң” 300—400 метр җәнубидики “Азиқ тикән дариси” дегән еқинниң ағзиға тоғра келиду. Опал Қараханийлар дәвридә ханлар әвлатлири үчүн муһим бир җай болған. Һазирғичә бу йәрдә Қараханийлар дөлитиниң ханлириға мунасивәтлик тарихий намлар сақлинип қалған: “Хан беғи” яки “Султанбағ”, “Тәкийәгаһ” (ханларниң чәт әл әлчилирини күтүп алидиған мәхсус меһманханиси), “Қарахан пашайим мазари”, “Оп текин (Алп текин) мазари”, “Қилич Буғрахан мазари” в.б.

М.Қәшқәрий Қараханийлар дөлитини қурған вә 850—880-жиллири һөкүмранлиқ қилған Көл Билгә Қараханниң (Билгә Көл Қадирханниң) әвлади болуп һесаплиниду. Маһмут Қәшқәрийниң бовисиниң дадиси Йүсүп Қадирхан Қараханийлар дөлитини 1025—1032-жиллири, бовисиниң акиси Сулайман Арсланхан 1032—1056-жиллири, бовиси Муһәммәт Буғрахан 1056—1058-жиллири Қараханийлар дөлитини башқурған. Бу рәқәмләр шуни көрситидуки, М.Қәшқәрий дунияға кәлгән вақти дәп тәхмин қилиниватқан вақитта униң ата-бовилири Қараханийлар дөлитигә һөкүмранлиқ қиливатқан дәвир еди. 1058-жили Муһәммәт Буғрахан Қараханийлар дөлитиниң тәхтини чоң оғли Һүсәйингә, йәни М. Қәшқәрийниң дадисиға тапшуриду. Амма Муһәммәт Буғраханниң башқа бир аяли өзиниң оғли Ибраһимни хан қилиш мәхситидә Һүсәйинни зәһәрләп өлтүриду. Бу чағларда 29 яшларға келип қалған Маһмутниң бешиғиму ховуп туғулиду. Нәтиҗидә у бәзи тәхминләргә көрә әрәп Аббасийлар хәлипилигиниң пайтәхти Бағдат шәһиригә кетишкә мәҗбур болиду. Әгәр ордида бу хил қалаймиқанчилиқлар йүз бәрмигәндә, М.Қәшқәрийму ата-бовилири охшаш Қараханийлар дөлитиниң хани болуши мүмкин еди.

М.Қәшқәрийниң аниси Бүви Рабийәм болса, шу дәвирдики атақлиқ алим, диний әрбап Хоҗа Сәйпидин Бузруқварниң қизи еди. Мундақ аилидә туғулған Маһмутниң тәрбийисигә алаһидә көңүл бөлүнгән, сәвәви у чоң болғанда, ата-бовилири охшаш пүтүн бир дөләтни башқуруши керәк еди. Маһмут кичигидин башлапла ханзадә сүпитидә тәрбийиләнгән. У шу дәвирдики илим-пәндин башқа әрәп, парс тиллирини, башқуруш сәяситини, мукәммәл үгәнгән.

М.Қәшқәрийниң тилға болған қизиқиши өсмүр чағлиридила башланған. Мәлумки, униң дадиси Һүсәйин хан болушниң алдида, йәни 1058-жилғичә көплигән түрк хәлиқлирини өз ичигә елип, кәң зиминни егиләп турған Қараханийлар дөлитиниң түрлүк өлкилиридә һаким болған. Маһмут болса шу өлкиләрдики түркий хәлиқләрниң тилини, тарихини, мәдәнийитини өз алдиға қизиқип үгәнгән.

М.Қәшқәрий дадиси зәһәрлинип өлтүрүлүп ордидин чәтнәштүрүлгәндин кейин, тилшунаслиқ илмиға техиму көп вақтини сәрип қилишқа башлайду. Әрәп вә парс тиллиридики тилшунаслиққа мунасивәтлик көплигән әмгәкләрни үгиниду. Һәм өзи топлиған түркий тилларға аит материаллар асасида дәсләп “Ки-

таби җавaһир ән-нәһв фи луғәт әт-түрк" (Түркий тиллар синтаксисиниң җәвһәрлири китави) намлиқ китавини язиду. Әпсуски, алимниң бу китави та һазирғичә тепилмиди.

1072—1074-жиллири М.Қәшқәрий иккинчи әмгиги "Дивану луғәтит түрк" (Түркий тиллар топлими (қамуси)ни йезип чиқиду.

М.Қәшқәрий һәр икки әмгигини әрәп тилида язған. Сәвәви бу әмгәкләр әрәпләргә түркий тилларни вә улар арқилиқ түркий хәлиқләрниң тарихи, әдәбияти, мәдәнийити һәтта улар яшаватқан җайларниң географиялик алаһидиликлирини тонуштурушни, үгитишни мәхсәт қилған һалда йезилған. М.Қәшқәрий уйғур тилиға яки башқа түркий тилларға аит бир сөзни кәлтүрүп, уни әрәп тилида тәрҗимә қилипла қоймастин, шу сөзгә мунасивәтлик башқиму мәлуматларни, мисалларни бериду.

М.Қәшқәрий бу әмгәклирини өзиниң шәхсий тәшәббуси биләнла әмәс, бәлки шу чағда әрәп Аббасийлар хәлипилигидә шәкилләнгән түркий тилларни, мәдәнийәтни үгиниш муһтаҗлиғини яки мәҗбурийитини қанаәтләндүрүш үчүн язған дейишкиму асас бар. Мәлумки, 1040-жили түркий хәлиқләрниң оғуз қәбилиси қурған Салҗуқлар дөлити Иранни беқиндурғандин кейин Аббасийлар хәлипилигиниң пайтәхти Бағдатни егиләп, бу йәрдиму өзлириниң һөкүмранлиғини орнатқан. Нәтиҗидә түркий хәлиқләр өзлириниң Қараханийлар вә Салҗуқлар дөләтлири билән Азиядә зор күчкә айлинип, һәтта ислам дининиң техиму мустәһкәмлинишигә, кәңийишигә чоң үлүш қошқан. Буни түркий тиллиқ хәлиқләр ичидики әң бай һәм қедимий мәдәнийәткә егә хәлиқләрниң бири болған уйғур хәлқиниң вәкили сүпитидә, кәң зиминда күндин күнгә өрләватқан түркийлик роһиниң бир яркин намайәндиси сүпитидә Маһмут Қәшқәрийму чоңқур һис қилатти. Шуңлашқа у өзиниң әмгигиниң муқәддимисидә түркий хәлиқләрниң шу чағдики даңқи, роли һәққидә мундақ язған еди: "Мән тәңриниң дөләт қуяшини түркләр бурҗида туғдурғанлиғини вә пәләкниму шуларниң зимини үстидә чөгиләткинини көрдүм. Тәңри уларни "түрк" дәп атиди вә сәлтәнәткә егә қилди. Дәвримиз хақанлирини түркләрдин қилип, заман әһлиниң ихтияр тизгинини шуларниң қолиға тутқузди. Уларни инсанларға баш қилди. Һәқ ишларда уларни қоллиди. Улар билән бир сәптә туруп күрәшкәнләрни әзиз қилди вә түркләр түпәйлидин уларни һәммә тиләклиригә ериштүрүп, яманларниң зиянкәшлигидин сақлиди. Түркләрниң оқидин сақлиниш үчүн,

уларниң (түрк хәлиқлириниң) йолини мәһкәм тутуш һәр бир әқил егисигә лайиқ вә мунасип иш болуп қалди. Өз дәрдини ейтиш вә түркләргә йеқиш үчүн, уларға түрк тилида сөзлишиштин яхширақ йол йоқ.

Кимки өз гуруһидики дүшмәнлиридин айрилип, түркләргә сиғинип кәлсә, түркләр уларни өз қанити астиға елип, ховуптин қутулдуриду. Улар билән биллә башқиларму пана тапиду".

М.Қәшқәрийниң бу сөзлири бизгә униң әждади болған Оғузханниң: "Мән уйғурниң хақани болимән. Мән пүтүн жаһанниң хақани болушум керәк. Мән силәрниң маңа бойсунушуңларни сораймән. Кимки мениң ағзимға бақса, мән униңға соға берип, дост болимән. Кимки ағзимға бақмиса, ғәзәп билән ләшкәр тартип, уни өзәмгә дүшмән тутимән. Ләшкәрлирим барлиқ йәрдә силәрни йоқ қилиду" дегән сөзлирини әслитиду.

Хуласиләп ейтқанда, "Дивану луғәтит түрк" әрәпләрниң түркий тилларни үгиниш еһтияжини қанаәтләндүрүш үчүн йезилған. Амма М.Қәшқәрий тил арқилиқ әрәпләргә түркий хәлиқләрниң әдәбияти, тарихи, мәдәнийити, географиясиниму үгитишни мәхсәт қилған.

Әрәпләргә түркий тилларни үгиниш муһтажлиғи пәқәт шу дәвирдики түркий хәлиқләрниң һөкүмранлиғигила әмәс, шундақла ислам дининиң асасини салған Муһәммәт пәйғәмбиримиз ейтқан бир һәдискиму (сөзигиму) бағлиқ болған. Мәзкүр һәдисни М.Қәшқәрий әмгигиниң муқәддимисидә кәлтүрүп өтиду: "Түрк тилини үгиниңлар, чүнки уларниң һөкүмранлиғи узақ давам қилиду". Демәк, түркий тилларни үгиниш әрәпләр үчүн һәм важип болған.

Шундақла улуқ алимимиз бу әмгиги арқилиқ зор маддий вә һәрбий қудрәткә егә түркий дунияси билән чоң илмий вә диний күчкә егә әрәп дуниясини бир-биригә йеқинлаштурмақму болған болса керәк.

Бүгүнки күндә бизгә "Дивану луғәтит түрк" XI әсирдики әждатлиримизниң тили, әдәбияти, тарихи бойичә мол мәлуматларни өз ичигә алған илмий әмгәк сүпитидә әһмийәтликтур. М. Қәшқәрийниң бу әмгиги пәқәт тилчилар үчүнла әмәс, шундақла әдәбиятшунаслар, тарихчилар, этнографлар, географлар үчүнму қиммәтлик биринчи мәнбә болуп һесаплиниду.

"Дивану луғәтит түркниң" йезилған орни тоғрисида алимлар арисида һәр хил пикирләр можут. Бәзи алимлар М.Қәшқәрий бу әмгигини Аббасийлар хәлипилигиниң пайтәхти Бағдатта йе-

зип, андин уни мәзкүр хәлипиликниң падишаси әл Муқтәдигә тәғдим қилған десә, бәзи алимлар “Дивану луғәтит түрк” шу дәвирдики түркий дуниясиниң муһим сәясий, мәдәний вә илмий мәркизи болған Қараханийлар дөлитиниң пайтәхти Қәшқәрдә йезилған дәп һесаплайду. Әмгәктә тамамән Бағдат шәһири аталмайду. Шуниңға қариғанда, “Дивану луғәтит түрк” һәқиқәтәнму Қәшқәрдә йезилған болса керәк. Әмгәк әрәпләргә түркий тилларни, жүмлидин, уйғур тилини үгитиш үчүн мөлчәрләнгән болғанлиқтин, кейин, йәни 1075-жили, әсәр йезилип бир жил өткәндин кейин, әл Муқтәдигә тәғдим қилинған.

Кейинки жиллири Қәшқәрдин тепилған һөжҗәтләргә қариғанда, Маһмут Қәшқәрий хелә яшанған чеғида өзиниң туғулған жути Опалға қайтип келип мудәррислик қилған. М. Қәшқәрий тәхминән 97 йешида 1105-жили вапат болғандин кейин, уни хан әвлади һәм улуқ алим сүпитидә һөрмәтләп қәбригә мазар орнатқан. Бу мазар “һәзрити моллам мазири” дәп атилип, шу диярдики башқиму Қараханийлар дәвридики бүйүк шәхсләр мазарлири, йәни Султан Сатуқ Буғрахан, Йүсүп Хас Һажип, Йүсүп Қадирхан мазарлири қатарида та һазирғичә хәлқимиз тәрипидин тавап қилинип келиватқан тәвәррүк жайға айланған.

3.6.1.1.2. “Дивану луғәтит түркниң” тепилиши вә үгинилиши

Бу әмгәкниң ялғуз қол язмиси Стамбулниң Миллий китапханисида сақланмақта. У 1266-жили М.Қәшқәрий язған қол язмидин көчирилгән болуп, 319 варақтин (638 бәттин) ибарәт. Бу қол язма XX әсирдә қара терә муқавиға елинған. Қәғизи шәриқ услубидики қелин ақ-сериқ қәғәз болуп, бәзи йәрлири нәмлик вә оксидлиниш нәтижисидә сус жигәр рәң болуп қалған. Бәзи вақлириниң кесилгән вә жиртилған жайлири тар қәғәз парчилири билән чаплинип түзитилгән. Бәтләрниң оттура чоңлуғи 23,9 х 16,5 см болуп һәр бир бәтниң хәт йезилған қисминиң чоңлуғи 17,5 х 11,5 см. Һәр бир бәткә 17 қур хәт йезилған. Мәтин рошән вә ениқ қол хәттә йезилған.

“Дивану луғәтит түркниң” һазирға мәлум бу ялғуз қол язмисини китапхумар түрк алими Али Емири (1857—1923) 1915-жили Стамбулдики бир китап дукинидин сетивалған. Али Емири өзи малийә башқармисиниң хизмәтчиси болсиму, тил, әдәбият, тарихқа мунасивәтлик қол язмиларни, китапларни, жиғишни

яхши көрәтти. У өз вақтида һәтта "Тариһ вә едебият" намлиқ топламму нәшир қилип, униңда көплигән қол язмиларни елан қилған. У бир күни Стамбулдики Саһафлар китап базирида Бурһан бей исимлиқ китап сатқучи тонушидин йеңи чүшкән қол язмиларни сориғанда, у Али Емиригә "Дивану луғәтит түркниң" қол язмисини берип, уни яшанған бир аялниң экилип 30 лирадин кам сатмаслиғини тапшурғанлиғини ейтиду. Сәвәви бу қол язмини униңға йеқин туққини сабиқ малийә министри Назиф Паша: "Мәһкәм сақла. Пәқәт қийналған чеғиңдила китап сатқучиларға апирип алтун ахча билән 30 лираға сат, униңдин әрзән сатма" дәп бәргән екән.

Бурһан бей китапни маарип министрлигигә апарғанда, улар: "30 лираға бир китапхана сетивалимиз, бу наһайити қиммәт баһа екән" дәп китапни алмиғанлиғиниму қошумчә қилиду. Али Емири қол язмини варақлап көрүп, бирдин униң қиммитини чүшиниду һәм наһайити қиммәтлигигә қаримай сетивалиду. Шундақ қилип, Али Емири улуқ әждадимизниң бу әмгигини йоқилип кетиш ховупидин сақлап қалиду. Амма униң әрәп тилида йезилған бу китапни үгинишкә билими йетәрлик әмәс еди. Зиялиларниң бир сорунида Али Емириниң әҗайип бир қол язмини қолға чүшәргәнлиги тоғрисидики гепини атақлиқ түрк алими Килисли Рифат Билге (1876—1953) аңлап қелип, униңдин бу қол язмини көрүп бақишни илтимас қилиду. Һеч кимгә көрсәтмигән қол язмини Али Емири Рифат Билгегә көрситиду, чүнки у Рифат Билгени чоң мутәхәссис сүпитидә һөрмәтләтти. Рифат Билге икки ай давамида һәр күни Али Емирниң өйигә келип қол язмини толуқ үгинип һәм рәтләп чиқиду. Қол язмини нәшир қилиш мәсилисигә кәлгәндә, Али Емири анчә алдиримай, созуп турувалиду. Рифат Билге атақлиқ сәясий әрбап, түркчилик идеясиниң асасини салғучиларниң бири Зия Гөкалпниң ярдими билән баш министр Талат пашани ариға селип, қол язмини нәшир қилишқа Али Емирини қайил қилиду. Али Емири қол язмини Рифат Билге һеч кимгә көрсәтмәй өйидә сақлап, нәширгә тәйярлисун, дегән шәртни қойиду. Рифат Билге бу тәңдашсиз қол язмини йоқитип қоюштин қорқуп, нәшир қилинғичә китапханиларда яки нәшрияттә сақлашни өтүниду. Амма у йәрдикиләр мундақ җавапкәрликни бойниға алалмайдиғанлиғини ейтишип, қол язмини сақлаштин баш тартиду. Башқа амали қалмиғандин кейин, Рифат Билге қол язмини халтиға селип өйиниң темиға есип қойиду һәм балилириға уни көзиниң

қарчуғидәк сақлашни тапшуриду. Һәтта өйгә от кәтсә, биринчи болуп қол язмини қутулдуруш керәклигини әскәртиду. Өзи болса кечиси халтини тәһийисиниң астиға қоюп ятиду. Рифат Билге бир йерим жил давамида мошундақ еһтиятлиқ билән қол язмини нәширгә тәйярлайду. Бир томлуқ қол язмини Рифат Билге үч томлуқ қилип, 1915—1917-жиллири Стамбулда нәшир қилғандин кейин, уни Али Емиригә қайтуруп бериду. Кейин Али Емири өзиниң барлиқ китаплирини Стамбулдики Миллий китапханиға өткүзүветиду. Шундақ қилип, "Дивану луғәтит түрк" вә униң муәллипи қәшқәрлик Маһмут илим дуниясиға қайтидин тонулиду.

Муһәммәд ибн Әбу Бәкр ибн Әбу-л-Фатһ әс-Сави әд-Димәшқи тәрипидин 1266-жили 1-августта һазирқи Сүри-йәниң пайтәхти Дәмәшқ шәһиридә көчирилгән бу ялғуз қол язминиң Стамбулға келип қелишиниң өз тарихи бар.

Мәлумки, мәзкүр қол язма көчирилгән дәвир Мәмлүкләр сулалисиниң тарих сәһнисигә чиққан дәври болуп, бу сулалиниң рәһбәрлиги түркий хәлиқләрниң бири болған қипчақлар қолида еди. Мәмлүкләр 1250-жили Мисирни (Египетни) вә Сүрийәни бесивелип, өзлириниң һөкүмранлиғини орнитиду. Мисирда түркий тилларни, әдәбиятини, тарихини үгинишкә хелә диққәт бөлүнгән. XIII—XIV әсирләрдә әрәпчә-түркийчә сөзлүкләр түзүлиду. Мана мошу чағларда "Дивану луғәтит түркниң" қол язмиси Дәмәшқтин Мисирниң пайтәхти Қаһирә шәһиригә кәлтүрүлгән болуши мүмкин. XV әсирдә Қаһиридә йезилған бир китапта Маһмут Қәшқәрийниң әмгигидин үзүндиләр берилгәнлиги мәлум. 1517-жили Мәмлүкләр дөлитини түркләрниң Осман империяси бесивалиду. Осман империяси өзи бесивалған кәң зиминдики көплигән мәдәний вә маддий байлиқларни пайтәхти Стамбулға топлайду. Тәхминән XVI—XVII әсирләрдә, йәни Осман империясиниң тәрәққияти әң жуқури пәллисигә йәткән дәвирләрдә "Дивану луғәтит түркниң" бу қол язмиси Стамбулға елип келингән.

Атақлиқ түрк алими Катиб Челеби (һажи Хәлифә) (1609—1657) өзиниң Стамбулда язған "Кәшф әз-зунун" намлиқ библиографиялик-энциклопедиялик әмгигидә М.Қәшқәрийниң китави тоғрисида қисқичә мәлумат бәргән.

Рифат Билге "Дивану луғәтит түркни" нәшир қилип болғандин кейин, уни түрк тилиға тәржимә қилиду. Амма униң тәржимисидә бәзи хаталиқларға йол қоюлғанлиқтин, нәшир қилин-

май қалиду. Рифат Билгедин башқа 1920—1930-жиллири Бай Атиф вә Тевфик Бейларму һәр бири өз алдиға М.Қәшқәрийниң әмгигини түрк тилиға тәрҗимә қилиду. Бирақ бу тәрҗимиләрму хаталиқлардин хали болмиғанлиқтин, нәшир қилишқа рухсәт берилмәйду. Ахири Түркийәниң Түрк тили җәмийити 1937-жили “Дивану луғәтит түркни” тәрҗимә қилишни әрәп тилиниң мутәхәссиси, атақлиқ алим Бесим Аталайға тапшуриду. У үч жил давамида күнигә 4—5 саат олтирип ишләш нәтиҗисидә бу әмгәкни толуқ тәрҗимә қилип чиқиду. Бу тәрҗимә иҗабий баһалинип, 1939-жили I томи, 1940-жили II томи, 1942-жили III томи нәшир қилиниду. 1943-жили бу үч томдики сөзләрни индекси IV том болуп йоруқ көриду. Бесим Аталайниң мәзкүр тәрҗимиси 1985, 1991-жиллири қайта бесилди.

“Дивану луғәтит түркни” үгиништә атақлиқ немис алими, шәриқшунас Карл Броккелман (1868—1956) көп күч чиқарған. У әрәп, қедимий йәһүдий, санскрит, түрк тиллириниң чоң мутәхәссиси болған. К.Броккелман 1928-жили Венгрия пәнләр Академиясиниң һәмкарлиғида нәшир қилған әмгигидә “Дивану луғәтит түрктики” сөзләрниң тизимини алфавит тәртиви билән берип, уларни немис тилиға тәрҗимә қилиду.

Маһмут Қәшқәрийниң әмгигини Бесим Аталайдин кейин толуқ тәрҗимә қилған Салих Муталлибов болди. У өзиниң өзбәкчә тәрҗимисиниң I томини 1960-жили, II томини 1961-жили, III томини 1963-жили, IV томи, йәни индексини 1967-жили Ташкәнттә нәшир қилиду.

“Дивану луғәтит түркниң” дәсләпки уйғурчә тәрҗимиси 1955-жили атақлиқ алим вә шаирлар ака-ука Муһәммәт Пәйзи билән Әхмәт Зияи тәрипидин қилинған. Иккинчи уйғурчә тәрҗимиси тарихчи Уйғур Сайрами тәрипидин 1963—1966-жиллири әмәлгә ашурулған. Амма һәр икки тәрҗимә нәшир қилинилмай, аталмиш “мәдәнийәт инқилави” жиллири хунвәйбинләр тәрипидин йоқ қилинған.

“Дивану луғәтит түркниң” уйғурчә үчинчи тәрҗимисини пешқәдәм тилчимиз Ибраһим Мутъи рәһбәрлигидики бир топ алимлиримиз мувәппәқийәтлик тамамлап, I томини 1981-жили, II томини 1982-жили, III томини 1984-жили Үрүмчидә нәшир қилиду.

Мошу жиллири, ениғирағи 1982—1985-жиллири, америкилиқ алим Роберт Данкофф кәсипдиши Җеймс Келлиниң кат-

нишида Маһмут Қәшқәрийниң әмгигини “Compendium of the Turkic Dialekts” нами билән Һарвард университетида нәшир қилиду. Мәзкүр нәшир үч томлуқ болуп, униң I—II томлири улуқ алимимиз әмгиги мәтинининиң инглизчә тәрҗимисидин, III томи индекстин ибарәт.

1997—1998-жиллири қазақ алими вә шаири Асқар Егеубаев “Дивану луғәтит түркни” қазақ тилиға тәрҗимә қилип, нәшир қилиду.

2004-жили Һүсейн Дүзгүн “Дивану луғәтит түркни” парс тилиға тәржимә қилип, Тәбриз шәһиридә нәшир қилса, 2005-жили атақлиқ язғучи Мухтар Әвезовниң нәвриси Зифа-Алуа Муратовна Әуезова “Дивану луғәтит түркни” рус тилиға тәржимә қилип, Алмутида нәшир қилди.

2005-жили Стамбулда “Дивану луғәтит түркниң” Сечкин Ерди вә Серап Туғба Йуртесерләр тәрипидин йеңи тәржимиси нәшир қилинди. Бу нәширдә сөзләрни тепиш қолайлиқ болуши үчүн улар түрк елипбәсиниң тәртиви билән берилгән.

2006-жили Рамиз Әскәр бу улуқ әмгәкни әзәрбәйжан тилиға тәржимә қилған болса, 2009-жили рус тилиға тәржимә қилип, Баку шәһиридә нәшир қилиду.

2008-жили М.Қәшқәрийниң туғулғинининиң миң жиллиғиға бағлиқ Үрүмчидә «Дивану луғәтит түркниң» мукәммәл нусхиси йоруқ көрди. Икки том шәклидә нәшир қилинған бу әсәрниң 1-томида (1060 бәт) униң қайта ишләнгән уйғурчә тәржимиси берилсә, 2-томида (1292 бәт) «Дивану луғәтит түркниң» индекси, 1266-жили Шам шәһиридә көчирилгән ялғуз нусхисиниң факсимилеси, хас исимлар (адәм исимлири; қәбилә, уруқ, хәлиқ, милләт намлири; мәмликәт вә йәр намлири; шәһәр йурт, қәлъә намлири; унван һәм нам-атақлар; тағ, дәрия, көл, деңиз намлири; йеза-қишлақ, яйлақ, даван, чөл намлири; сәйярә, юлтуз, пәсил намлири), мақал-тәмсилләр, әдәбий парчилар берилгән.

2014-жили болса, атақлиқ түркийшунас алим Аһмет Бижан Ержиласун Аккойунлу Зият билән һәммуәлипликтә “Дивану луғәтит түркниң” түркчә йеңи тәржимисини нәшир қилиду.

3.6.1.1.3. “Дивану луғэтит түркниң” түзүлүши вэ умумий мэзмуни

“Дивану луғэтит түрктики” сөзлэр һазирқи луғэтлэр охшаш алфавит тэртивидэ берилмигэн. Маһмут Қэшқэрийниң луғити эрэплэрниң түрк тиллирини үгиниши үчүн мөлчэрлэнгэнликтин, эрэп луғэтчилигидэ шэкиллэнгэн энъэнилэргэ мэлум дэрижидэ маслаштурулған. М.Қэшқэрий эмгигиниң түзүлүши тоғрисида мундақ язиду: “Мэн бу китапни һекмэтлик сөзлэр, сэжилэр (қапийэлик нэсир), мақал-тэмсиллэр, бейит-қошақлар билэн безэп, мэхсус елипбэ тэртивидэ түзүп чиқтим. Үгэнгүчилэр вэ қизиққучиларниң керэклик сөзлэрни асан тепиши үчүн, бир нэччэ жиллар машақэт чекип, сөзлэрни жай-жайиға қойдум. Тутуқлирини ачтим, чигичлирини йэштим. Ахир, бу луғэт китавини төвэндики сэккиз бөлүмгэ жиғинчақлидим:

1) Һэмзэ бөлүми, Тэңри китавиниң изидин меңип, мэнму китавимни һэмзэ билэн башлидим.
2) Салим бөлүми.
3) Музаэф бөлүми.
4) Мисал бөлүми.
5) Үч һэрипликлэр бөлүми.
6) Төрт һэрипликлэр бөлүми.
7) Ғунниликлэр бөлүми.
8) Икки сакин биллэ кэлгэн сөзлэр бөлүми”.

Бу йэрдики һэмзэ бөлүмидэ, асасэн, созуқ тавуштин башлинидиған сөзлэр боғум санiниң өсүшигэ бағлиқ берилгэн. Салим бөлүмидэ тэркивидэ **а, о, и** тавушлири болмиған сөзлэр берилгэн. Музаэф бөлүмидэ тэркивидэ икки қетим тэкрарлинидиған һэриплэр бар сөзлэр берилгэн. Мисал бөлүмидэ асасэн “**й**” тавушидин башлинидиған сөзлэр берилгэн. Үч һэрипликлэр вэ Төрт һэрипликлэр бөлүмидэ эрэп йезиғи бойичэ үч вэ төрт һэриптин ибарэт сөзлэр берилгэн. Ғунниликлэр бөлүмидэ тэркивидэ асасэн “**ң**” тавуши бар сөзлэр берилгэн. Икки сакин биллэ кэлгэн сөзлэр бөлүмидэ тэркивидэ қатар кэлгэн икки үзүк тавуш бар сөзлэр берилгэн.

Сөзлэрни бу хил орунлаштуруш толарақ эрэп йезиғиниң алаһидиликлиригэ бағлиқ болғанлиқтин, “Дивану луғэтит түркниң” барлиқ тэржимэ нэширлиридэ дегүдэк индекс томи, йэни сөзлэрниң алфавит тэртиви бойичэ тизими һэм уларниң қайси

томниң қанчинчи бетидә кәлгәнлиги көрситилгән алаһидә бир томи қошумчә қилинған.

Жуқуридики сәккиз бөлүмгә бөлүнгән сөзләрниң турғун сөзләргә аитлири алдида, пеилға аитлири кейин берилгән.

“Дивану луғәтит түрктә” бәзи алимлар 7500 сөз бар десә, К. Броккелман нәшридә — 7993, Бесим Аталай нәшридә — 8783, С.Муталибов нәшридә — 9222 сөз вә сөз бирикмилири орун алған. Бу сөзләргә мисал ретидә 290 мақал-тәмсил, 289 бәндтин ибарәт (764-мисра) шеирий парчилар кәлтүрүлгән.

Маһмут Қәшқәрий луғитигә өзиниң пикричә, пәқәт түркий томурлуқ болған сөзләрнила киргүзгән. Бәзи сөзләрниң қайси түркий хәлиқләргә хаслиғиму көрситилгән. Асаслиқ тил сүпитидә хақанийә тили елинған. Алимниң пикричә бу тил әң чирайлиқ, йеқимлиқ, раван тил болуп, униңда Қәшқәр шәһириниң аһалиси сөзлишиду. Қәшқәр Қараханийлар дөлитиниң пайтәхти, йәни ханлар (хақанлар) туридиған шәһәр болғанлиқтин, улар тилини М.Қәшқәрий “хақанийә тили” дәп атиған. М.Қәшқәрийниң замандиши, улуқ пәлсәпә, шаиримиз Йүсүп Хас Һажип өзиниң “Қутадғу билик” намлиқ Қәшқәрдә йезилған дунияға мәшһур әсәрини “буғрахан тилида” яздим дәйду. Мәлумки, Қараханийлар дөлитиниң падишалири “Буғрахан” унванини көп қолланған. Демәк, у дәвирдә, йәни XI әсирдә, Қәшқәр уйғурлириниң тили пайтәхт аһалисиниң тили болғанлиқтин, иҗтимаий-сәясий җәһәттин пәриқләндүрүлүп “хақанийә тили” яки “буғрахан тили” дәп аталған. Әмәлиятта бу қедимий уйғур тилиниң дөләтлик статусини көрситидиған қошумчә намлар болуп һесаплиниду. М.Қәшқәрий өз әмгигидә бу тилниң фонетикилиқ, лексикилиқ вә грамматикилиқ алаһидиликлиригә тохтилип өтиду. Шундақла алим қериндаш тилларниң охшашлиғи вә пәриқлинидиған җайлирини үгиниш үчүн селиштурма методни пайдилинип, XI әсирдики түркий тилларниң фонетикилиқ, лексикилиқ, морфологиялиқ алаһидиликлири тоғрисида муһим мәлуматларни бериду.

М.Қәшқәрий өз әмгигидә тил фактлиридин башқа түркий хәлиқләрниң тарихи, уларниң орунлашқан җайлири һәққидә көплигән фактларниму кәлтүриду. Шундақла “Дивану луғәтит түрктә” түркий хәлиқләрниң мақал-тәмсиллиридин, әдәбий ядикарлиқлиридин нурғунлиған нәмуниләр берилгән. Булар һәққидә атақлиқ алим қедимий вә заманивий түркий тилларниң чоң мутәхәссиси С.Е.Малов мундақ язиду: ”Биз униң (М.Қәшқәрий-

ниң) әмгигидин Қәшқәр түрклириниң, йәни уйғурларниң тилиниң тәпсилий грамматикисини көрәләймиз. Әмгәктә Мәһмут Қәшқәрий өзи барған яки аңлиған башқиму түркий хәлиқләр вә қәбилиләрниң тили һәққидиму көплигән диалектологиялик пикирләр бар. Шундақла униңда шу дәвирдики түркий хәлиқләрниң тарихи, этнографияси, географияси, орунлашқан җайлири һәққидиму мәлуматлар орун алған". (Памятники древнетюркской письменности. М-Л., 1951, с. 305).

М.Қәшқәрий топлиған сөзләрни төвәндикичә тематикилиқ топларға бөлүш мүмкин:

1) Түркий хәлиқләр орунлашқан җайлардики шәһәр, йеза, тағ, дәрия, көл намлири (топонимлар).
2) Түркий хәлиқләрниң, қәбилиләрниң намлири (этнонимлар).
3) Деханчилиққа мунасивәтлик аталғулар.
4) Чарвичилиққа мунасивәтлик аталғулар.
5) Һайванатлар намлири.
6) Өсүмлүкләр намлири.
7) Астрономиялик аталғулар.
8) Тибабәтчиликкә мунасивәтлик аталғулар.
9) Мәмурий аталғулар.
10) Диний аталғулар.
11) Қериндашлиққа мунасивәтлик аталғулар.
12) Йемәк-ичмәк аталғулири.
13) Унван вә лавазим аталғулири.
14) Хәлиқ каленьдарчилиғиға мунасивәтлик намлар.
15) Тарихий вә мифологиялик қәһриманлар намлири.
16) Киши исимлири (антропонимлар).
17) Қол-һүнәрвәнчиликкә мунасивәтлик аталғулар.
18) Металл вә минерал аталғулири.
19) Кийим-кечәк аталғулири.
20) Өй-җиһаз аталғулири.
21) Қурал-ярақ аталғулири.
22) Йеза егилик қураллириниң намлири.
23) Саз әсваплириниң намлири.
24) Зибу-зинәт буюмлириниң намлири.
25) Урпи-адәткә мунасивәтлик аталғулар.
26) Спорт оюнлириға мунасивәтлик аталғулар.
27) Балилар оюнлириниң намлири в.б.

3.6.1.1.4. “Дивану луғәтит түрктики” киши исимлири (антропонимлар)

а) “Дивану луғәтит түрктә” 105кә йеқин киши исимлири учришиду. Уларниң асасий қисми, йәни 70 паиздин артуғи, түркий томурлуқ исимлардур. Мәзкүр исимларниң әң қедимийлири асман җисимлириға (Ай, Күн) һәм һайванларға мунасивәтлик болған. Әмгәктә һайванларға мунасивәтлик төвәндикичә киши исимлири учришиду: *Арслан*, *Тоңа* (леопард), *Қапан* (қаван), *Ас* яки *Арс*, *Тоғрыл* (қуш), *Турумтай* (қуш), *Чағры* (қуш), *Қадыр* (қуш), *Яңан* (пил), *Буғра* (әркәк төгә). Буларниң ичидә *Арслан*, *Тоңа*, *Қадыр*, *Чағры*, *Буғра* исимлири, асасән, бәгләрниң, ханларниң исимлири болуп кәлсә, қалғанлири аддий пухраларниң исимлири болуп кәлгән.

Шундақла “Дивану луғәтит түрктә” төвәндикичә алаһидиликләргә егә исимларму учришиду:

1) ***Хәлиқ яки қәбилә намлириға мунасивәтлик киши исимлири:*** *Қумуқ*, *Қаңли*, *Текәш*, *Отамыш*.

2) ***Туғулған вақтидики вақиәләргә, алаһидиликләргә бағлиқ киши исимлири:*** *Будрач* (бөдрә + ач — кичиклитиш-әркилитиш қошумчиси), *Қавшут* (течлиқ), *Атыш* (етиш), *Сүңүш* (уруш, җәң), *Тоқыш* (тоқунуш, уруш).

3) ***Тәсвирий киши исимлири:*** *Бөкү Билгә* (данишмән; билимлик), *Алп Айа* (батур талланған), *Билгә бәг* (билимлик, данишмән бәг), *Көл Билгә Хан* (билими көлдәк хан), *Күл* (Күр) *Билгә хан* (батур, билимлик хан), *Инанч бәг* (ишәнчлик бәг), *Йавлақ сарығ* (батур сериқ. “**Сериқ**” сөзи ақсүйәкләр реңи һесапланған), *Сөкмән* (сөкмәк, кәсмәк, ярмақ), *Қилич*, *Күмүш тегин*, *Күч тегин*.

4) ***Тиләк, хаһишқа мунасивәтлик киши исимлири:*** *Бәктур* (бәк, мәһкәм тур), *Чава* (даңлиқ бол), *Қутан* (бәхитлик, тәләйлик бол), *Қатмыш* (қаттиқ болған), *Адақ* (ахирқи, йәни ахирқи, кәнҗә бала болсун), *Болуш* (болушидиған, ярдәмлишидиған болсун), *Тапар* (тапидиған болсун).

Түркий томурлуқ киши исимлиридин башқа “Дивану луғәтит түрктә” әрәп вә парс тиллириға мунасивәтлик киши исимлириму учришиду: *Мәсуд*, *Зулқәрнәйн*, *Султан*, *Абу Бәкр*, *Иса*, *Нуһ*, *Ибраһим* в.б.

3.6.1.1.5. “Дивану луғәтит түрктики” хәлиқ вә қәбилиләр намлири (этнонимлар)

“Дивану луғәтит түрктә” 72 этноним учришиду. Бу этнонимларниң асасий қисми түркий хәлиқләр вә қәбилилириниң намлири болуп һесаплиниду. Булардин сирт М.Қәшқәрий башқиму хошна вә жирақ җайлардики хәлиқләрниң намлирини атайду. Алим һәр бир хәлиқ яки қәбилә намини кәлтүргәндә, уларниң орунлашқан җайлири, тиллириниң алаһидиликлири тоғрисидиму мәлумат бериду. Шундақла тилчи сүпитидә бәзи этнонимларниң этимологияси тоғрисида өзиниң билгәнлириниму язиду.

М.Қәшқәрий уйғур, түрк, оғуз, түркмән, қипчақ, қирғиз, татар, башқурт, қарлуқ, тат, булғар, яғма, кәнҗәк, йәмәк, сувар, арғу, чигил, чаруқлуқ, чәпни, чувалдар, бәчәнәк, түгәр, тутурқа, үрәгир, игдир, алқа бөлүк, қара бөлүк, эймүр, йазгир, байат, бүкдүз, салғур, ава, байандур, қайы, қынық, халач охшаш түркий томурлуқ этнонимлардин башқа таҗик, әрәп, түбүт (тибәт), рус, чапарқа (япон) охшаш башқа тилларға хас этнонимларниму кәлтүриду.

Мәзкүр этнонимларниң бәзилири өзлири ипадилигән этнос (хәлиқ) билән та һазирғичә сақлинип келиватқан болса, бәзилири, асасән, қәбилә намлири, қәбилиләрниң чоң хәлиқләр тәркивигә кириши сәвәвидин өзлирниң мустәқил қоллинилишидин айрилған. У қәбилиләрниң тарихта моҗут болғанлиғи вә қайси хәлиққә аит болғанлиғи пәқәт улуқ алимимизниң әмгигидила сақлинип қалған.

3.6.1.1.6. “Дивану луғәтит түрктики” йәр-җай намлири (топонимлар)

Маһмут Қәшқәрий өзиниң бу әмгигидә 175 йәр-җай намлирини кәлтүриду. Уларниң 102си беваситә уйғурларниң әнъәнивий мәдәнийәт тарихи билән мунасивәтлик. Алим бу намларниң көпчилигигә изаһ берип, уларниң этникилиқ мәнбәсини, географиялик орнини, мәнасини, тил җәһәттин аитлиғини көрситиду.

Мәзкүр мәлуматлар М.Қәшқәрийниң географиялик билиминиң наһайити этраплиқ болғанлиғини дәлилләйду. Әмгәктә учришидиған йәр-җай намлирини, яки географиялик аталғуларни “түркий дунияға бағлиқ намлар” вә “ташқи дунияға бағлиқ намлар” дәп чоң икки топқа бөлүш мүмкин.

Түркий дунияға бағлиқ намларниң һәммисини дегүдәк

М.Қәшқәрий өзи арилап, көрүп топлиған материаллири асасида кәлтүриду. Мәлумки, алим түркий тилларни үгиниш үчүн улар тарқалған көплигән җайларға барған. Шу җайлардики түркий хәлиқләрниң тилини үгиниш билән биллә, М.Қәшқәрий уларниң еғиз әдәбиятини һәм турушлуқ җайлириниң намлирини, бу намларға мунасивәтлик хәлиқ еғизидики һәр хил ривайәтләрниму топлиған.

Ташқи дунияға бағлиқ намларниң асасий қисмини алим өзи үгәнгән әрәп вә парс тиллиридики географиялик әмгәкләр асасида кәлтүргән. Мәсилән, *Чапарқу* (*Япония*), *Рум* (*Рим*), *Рус* (*Россия*), *Чин* (*Хитай*) *Вәрәң* (бу нам тоғрисида һәр хил пикирләр бар: бәзиләр Франция десә, бәзиләр Украина, бәзиләр Балтиқ бойидики варяглар дәп қарайду). Бу йәрдә шуни алаһидә тәкитләп өтүш керәкки, улуқ алимимиз М.Қәшқәрий өз әмгигидә аталған вә бәзи аталмиған йәр-җайларниң хәритисини бериду. Бу хәритә шу дәвирдики хәлқимизниң дунилдики хәлиқләрниң, чоң шәһәрләрниң, дәрия, тағларниң орунлишиши бойичә чүшәнчисиниң, билиминиң бир көрүнүши болуп һесаплиниду. Кейинки жиллири М.Қәшқәрийниң бу хәритисини үгәнгән алимлар, униң хелә мукәммәл түзүлгән дуния хәритиси дәп қариса болиду, дегән хуласигә келишкән. Хәритидә йәрниң шәрқий йерим шари толуқ дегүдәк әкис әттүрүлгән.

Маһмут Қәшқәрий өз хәритисиниң мәркизи сүпитидә Қараханийлар дөлитиниң пайтәхти Қәшқәр вә язлиқ резиденцияси Баласағунни алған. Дүгләк шәкилдики хәритиниң төвән тәрипи — ғәрипни, жуқури тәрипи — шәриқни, ян тәрәплири — шимал вә җәнупни ипадилигән. Алим қелин қизил сизиқлар билән тағларни, инчикә қизил сизиқлар билән чегариларни, қара-йешил рәң билән деңизларни, көк рәң билән дәрияларни, сериқ рәң билән чөлләрни бәлгүлигән.

М.Қәшқәрийниң хәритиси әрәп вә парс географлириниң хәритә түзүш әнъәнисидин пәриқлиниду. Бу хилдики хәритиләрдә дунияниң мәркизи сүпитидә ислам дуниясиниң муқәддәс җайлири Мәккә вә Мәдинә бәлгүлинәтти. М.Қәшқәрийму бир мусулман болғиниға қаримай, өз хәритисиниң мәркизи сүпитидә Қәшқәр вә Баласағунни көрситиши униң миллий роһиниң наһайити үстүн болғанлиғидин дәрәк бәрсә керәк.

Алимниң хәритисидә Қараханийлар дөлитигә Азиядики хошна әлләрдин башқа Европиниң Испания (Әндәлузийә), Франция (Вәрәң-пәрәң), Венгрия (әл-Маҗар), Рус (Россия) охшаш әллириниң орунлашқан җайлириму көрситилгән. Хәритиниң

эң шәрқидә Чапарқа (Япония) орунлаштурулған болса, шимал тәрәпкә алим "Қаттиқ соғ болғанлиқтин адәмләр яшимайду" дәп йезип қойған. Бу, әлвәттә, Шималий муз океанни билдүриду.

Бу мәлуматлар, биринчидин, М.Қәшқәрийниң һәртәрәплимә пухта билимгә егә алимлиғидин дәрәк бәрсә, иккинчидин, Қараханийлар дөлитидики илим-пәнниң тәрәққият дәрижисини көрсәтсә керәк.

3.6.1.1.7. "Дивану луғәтит түрктики" түркий тилларниң алаһидиликлири һәққидә мәлуматлар

М.Қәшқәрий өз әмгигини "Дивану луғәтит түрк" йәни "Түркий тиллар дивани" дәп атисиму, әмәлийәттә бу луғәт шу дәвирдә Қараханийларниң дөләт тили болған қедимий уйғур тилиға асасланған луғәт болуп һесаплиниду. V—XIV әсирләрдә һөкүм сүргән бу тил наһайити бай язма ядикарлиқларға егә болған. У луғәт тәркиви, грамматикилиқ, фонетикилиқ нормилири, стилистикилиқ функциялири җәһәттин толуқ шәкилләнгән һәм Қараханийлар дөлитигә киргән башқиму түркий хәлиқләр үчүн әдәбий тил сүпитидә тонулған тил еди. М.Қәшқәрий қедимий уйғур тилини "хақанийә тили" дәп атайду.

Амма "Дивану луғәтит түрк" әрәпләргә түркий тилларни үгитиш үчүн түзүлгән болғанлиқтин, М.Қәшқәрий "түрк" сөзини кәң мәнада, йәни барлиқ түрк тиллиқ хәлиқ вә қәбилиләрниң ортақ нами сүпитидә қоллинип, қедимий уйғур тилини "түрк тили" намида нәзәрдә тутулған асасий тил сүпитидә қарайду. Алим түркий тилларниң алаһидиликлири тоғрисида язғанда болса, "түрк тили" аталғусини Қараханийларниң дөләт тили сүпитидә сәл тарайтилған мәнасида қоллинип, салжуқ дөлитини қурған оғузлар тили билән селиштуриду.

М.Қәшқәрий "Дивану луғәтит түрктә" түркий тилларниң фонетикисиға, морфологиясигә, синтаксисиға мәхсус тохталмайду. Әмгәк әрәпләр үчүн әрәп тилида луғәт терикисидә йезилғанлиқтин түркий тилларниң әрәп тилидин пәриқлинидиған бәзи умумий фонетикилиқ, морфологиялик алаһидиликлиригә һәм түркий тилларниң өз ара ички пәриқлиригә асасий җәһәттин умумлаштурған һалда, әрәп тилшунаслиғиниң қаидилири асасида қисқичә тохтилиду. М.Қәшқәрийниң мәхсус түркий тилларниң грамматикилиқ қурулмисиға беғишланған, амма бизгә йетип кәлмигән әмгигидә бу мәсилиләр тәпсилий ейтилған болуши мүмкин.

М.Қәшқәрий түркий тилларни лексикилиқ тәркивигә бағлиқ таза вә мунасивәт бағлиған тиллар дәп иккигә бөлиду. Алимниң пикричә пәқәт бирла тилда сөзлишидиғанларниң тили таза болиду. Әнди парс тилиниму билидиғанлар, йәни парслар билән арилашқан түркий хәлиқләрниң тиллири арилашқан тил болуп һесаплиниду. Буларниң тилида парс сөзлири учрашқанлиқтин таза дейишкә болмайду.

М.Қәшқәрий түркий тилларни фонетика-морфологиялик алаһидиликлири бойичә чоң икки топқа бөлиду:

1) **Шәрқий топ**. Бу топқа уйғур (хақанийә тили), чигил, яғма, тухсиларниң тили кириду.

2) **Ғәрбий топ**. Бу топқа оғуз, қипчақ, печәнәк, булғар, йәмәк, суварларниң тили кириду.

"Дивану луғәтит түрктә" орун алған түркий тилларниң фонетикиси вә морфологиясигә аит мәсилиләрни төвәндикичә хуласиләш мүмкин. Бу йәрдә, асасән, хақанийә тили (қедимий уйғур тили) билән оғуз тили селиштурулиду.

1) Оғуз вә қипчақ тиллиридики сөз бешидики "**й**" тавуши хақанийә тилида чүшүп қалиду: *йылу сув — илиг сув*.

2) "**Й**" тавуши оғуз вә қипчақ тиллирида сөз бешида "**җ**" болуп келиду. Хақанийә тилида [**й**] сақлиниду: *йинҗу-җинҗу* (*үнчә*).

3) Арғулар тилида "**й**" тавуши бәзи сөзләрдә "**н**" тавушиға новәтлишиду: *қайу — қану* (*қайси*), *қой — қон*, *чигай— чиган*.

4) Сөз бешидики "**м**" тавуши оғуз вә сувар тиллирида "**б**" тавушиға новәтлишиду: *мән — бән*.

5) Оғузлар тилида сөз бешидики вә сөз ахирида "**т**" тавуши "**д**" тавушиға новәтлишиду: *тәвә — девә* (*төгә*), *үт — үд* (төшүк. сел. *өтүм — төшүк*).

6) Хақанийә тилидики "**в**" тавуши оғуз тилида "**б**" тавушиға новәтлишиду: *әв — әб* (өй).

7) Хотән вә кәнҗәкләр созуқ тавуштин башланған бәзи сөзләрниң бешиға "**һ**" тавушини қошуп ейтиду: *ана—һана*, *ата—һата*.

8) Хақанийә тилидики сөз ахиридики "**ғ**" оғуз тилида чүшүп қалиду: *барғу йәр — барасы йәр*, *тураг огур — турасы огур* (туридиған заман).

9) Хақанийә, арғу, чигил, тухси, яғма тиллирида өткән заман **-ди** қошумчиси арқилиқ ипадиләнсә, сувар вә қипчақ тил-

лирида **-дуқ, -дүк** қошумчиси арқиликму ипадилиниду: *турди — турдуқ*.

10) Хақанийә тилида оғуз тилиға хас болмиған бирәр ишни орунлашни вәзипә сүпитидә көрситидиған *-гулуқ* қошумчиси кәң қоллинилиду.

Алимларниң пикричә, М.Қәшқәрий түркий тилларни үгиништә биринчи болуп селиштурма методини пайдиланған. Бу методниң нәзәрийәвий мәсилилири Европида пәқәт XIX әсирдә шәкилләнгән.

3.6.1.1.8. "Дивану луғәтит түрктики" мақал-тәмсилләр

Мәлумки, мақал-тәмсилләр хәлиқ даналиғиниң әң дәсләпки үлгилири болуп һесаплиниду. Уларда хәлқимизниң дуния тонуши, узун жиллиқ һаят тәҗрибиси өз әксини тапқан.

М.Қәшқәрий өзиниң әмгигидә 300 гә йеқин мақал-тәмсилләрни бәзи сөзләрниң мәнасини техиму ечип бериш һәм хәлиқ еғизида қоллиниш алаһидиликлирини көрситиш үчүн мисалға кәлтүргән. Шундақла алим мақал-тәмсилләр арқилиқ түрк хәлиқлириниң тәпәккүр дуниясини, даналиғини әрәпләргә намайиш қилишниму мәхсәт қилған болса керәк.

Даналиқ пикирләрниң кәң аммиға тарап, йәни хәлиқ еғизида турақлишип, мақал-тәмсил дәриҗисигә йетиши үчүн йүзлигән жиллар тәләп қилиниду. Демәк, улуқ алимимиз М.Қәшқәрий тәрипидин XI әсирдә йезивелинған бу мақал-тәмсилләрниң пәйда болған вақти хелә бурун болған.

"Дивану луғәтит түрктики" мақал-тәмсилләрниң көпчилик қисми тәркивидики бәзи сөзләрниң қедимий уйғур тилиға хас фонетикилиқ алаһидиликлирини һесапқа алмиғанда, та һазирғичә өз әйни билән сақлинип келиватмақта. Мәсилән, *Бир қарға бирлә қыш кәлмәс. Сув көрмәгүнчә әтүк тартма* (*Су көрмигичә өтүк йәшмә*). *Әвдәки бузағу өкүз болмас* (*Өйдики мозай өкүз болмас*). *Күнгә бақса көз қамар, Ағыз йәсә, көз уялур. От тәсә ағыз көймәс* (*От десә еғиз көймәс*). *Қутсуз қудуққа кирсә, қум яғар. Тайған йүгрүгүн тилкү сәвмәс. Күз кәлиги язын бәлгүрәр* (*Күзниң келиши язда бәлгүлүк*). *Атасы ачығ алмыла йәсә, оғлының тиши қамар* (*Атиси алма йесә, оғлиниң чиши қамар*). *Қаныг қан билә йумас* (*Қанни қан билән жуймас*). *Тәгирмәндә туғмыш сычған, көк көкрәгиңә қорқмас* (*Түгмәндә туғулған*

чашқан һаваниң гүлдүрлишидин қорқмас). Сүсәгән удқа тәңри мүңүз бәрмәс (Үскәк уйға тәңри мүңгүз бәрмәпту). Көздин йыраса, көңүлдин йәмә йырар (Көздин жирақ, көңүлдин жирақ).

Әр атин
Қуш қанатин.
(Әр ети билән,
Қуш қанити билән),

Бирин бирин мың болур,
Тама-тама көл болур
(Бирләп-бирләп миң болар,
Тама-тама көл болар).

Тикмәгинчә үнмәс,
Тиләмәнгинчә болмас.
(Тикмигичә үнмәс,
Тилимигичә болмас).

Ач нә йимәс,
Тоқ нә тимәс.
(Ач немә йемәс,
Тоқ немә демәс).

Киши аласы ичтин,
Йылқы аласы таштин.
(Адәмниң алиси ичидә,
Һайванниң алиси тешида) в.б.

Луғәттики бәзи мақал-тәмсилләр болса, йүзлигән жиллиқ истимал жәриянида мәлум сөзлириниң алмишиши билән бүгүнму әйни мәнада қоллинип келиватмақта: М: *Қары өкүз балдуқа (палтидин) қорқмас (Қери кала пичақтин қорқмас). Сув ичүрмәскә, сүт бәр (Су бәрмәскә, сүт бәр). Қош қылыч бир қынқа сығмас (Икки қилич бир қинға (ғилапқа) сиғмас). Бөриниң ортақ қузғуннуң йығач башында (Бөриниң тәң ортақ, қарғиниң дәрәқ учида). Тәвә силкинсә, әшәккә йүк чықар (Төгә еғиниса (силкинсә), бир ешәккә жүк чиқиду). Кишиниң қонуқи (қониғи) от (Кишиниң гүли — от).*

Қуруқ қашуқ ағызқа йарамас,
Қуруқ сөз қулаққа йақшымас.
(Қуруқ қошуқ еғиз жиртар,
Қуруқ сөз қулаққа хуш яқмас).

Ики буғрағу икәшүр,
Отра көкәгүн (көкийүн) йанчылар.
(Икки төгә сүркәшсә,
Арида чивин өләр).

Тағ тағқа қавушмас,
Киши кишигә қавушур.
(Тағ тағ билән учрашмас,
Адәм адәм билән учришар).

Әнди бәзи мақал-тәмсилләр болса, тәркивидики мәлум бир сөзи архаизмға айлинип, истималдин қалғандин кейин орниға башқа сөзниң қоллинилиши билән сақлинип келиватмақта. Төвәндики мақал-тәмсилләрниң тәркивидики пәриқләндүрүлгән сөзләр һазир архаизмға айлинип кәткән: *Йогурқанда артуқ азақ* **көсүлсә**, *ушийур* (*Йотқандин артуқ аяқ* (*пут*) *сунса, ушийду*). *Көккә* **сағурса**, *узкә түшүр* (*Асманға түкәрсә, үзгә чүшиду*). *Әвәк* **синәк** *сүткә чүшәр* (*Алдириған шәпирәң сүткә чүшәр*). *Көзәгү узун болса,* **элиг** *көймәс* (*Көсәй узун болса, қол көймәс*). *Қайнар* **өкүз** *кәчиксиз болмас* (*Улуқ дәрия кечиксиз болмас*). *Бәш* **эрнәк** *түз әрмәс* (*Бәш бармақ бирдәк әмәс*). **Өтлүг йинчу** *йәрдә йатмас* (*Төшук мончақ* (*үнчә*) *йәрдә ятмас*). *Бугдай қатында* **сарқач** *сувлур* (*Бугдайниң банисида қаримуқ су ичипту*). *Ики қочқар башы бир* **ашычтә** *бышмас* (*Икки қошқарниң беши бир қазанда пишмас*). *Қарга қазқа* **өткүнсә**, *буты сынур* (*Қарга өдәкниң меңишини дораймән дәп, пути сунупту*).

От түтүнсүз болмас,
Йигит **йазуқсуз** болмас.
(От иссиз болмас,
Жигит әйипсиз болмас).

Кәң тон упрамас,
Кәңәшлик билик **артамас**.
(Кәң тон упримас,
Кеңәшлик иш бузулмас).

Йалқса йәмә йағ әдгү,
Көйсә йәмә күн әдгү.
(Йеликтурсиму йағ яхши,
Көйдүрсиму күн яхши).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп туридуки, “Дивану луғәтит түрктики” мақал-тәмсилләр бир қурлуқ вә қапийәлик қош қурлуқ болуп кәлгән. Бәзи қош қурлуқ мақал-тәмсилләрдә қедимий уйғур шеирийитигә хас һәм қур алди қапийә (аллитерация), һәм қур ахири қапийә билләә кәлгән. М.,

Чақса-тутунур,
Чалса-билнур.
(Чақса-тутишар,
Чалса-билинәр.)

Қузда қар эксүмәс,
Қойда йағ эксүмәс.
(Қузда қар азаймас,
Қойда йағ азаймас.)

Сынамаса арсықар,
Сақынмаса утсуқар.
(Синимиса алдинар,
Сақланмиса утқизар.)

Қуруқ йығач эгилмәс,
Қумыш кириш түгүлмәс.
(Қуруқ яғач эгилмәс,
Қуруған чивиқ түгүлмәс.)

Оғлақ йиликсиз,
Оғлан биликсиз.
(Оғлақ иликсиз,
Оғлан билимсиз.)

Тағығ оқруқын әгмәс,
Тәңизни қайғықын бөгмәс.
(Тағни оқруқ билән әгмәс,
Деңизни кейиқ билән тосимас.)

Әркәч эти әм болур,
Әчки эти йәл болур.
(Сәркә гөши әм (дава) болар,
Өшкә гөши йәл болар.)

Алп йағыда,
Алчақ чоғыда.
(Батур җәңдә,
Қорққақ җаңҗалда.)

Мошу хилдики қош қурлуқ бир мақал-тәмсилдә көп мәналиқ бир пеил (тәгмәк) сөз оюни сүпитидә кәлгән:

Әрсәк әргә тәгмәс,
Әвәк әвкә тәгмәс.
(Әрхумар әргә тәгмәс,
Алдирақсан өйигә йәтмәс.)

3.6.1.1.9. "Дивану луғәтит түрктики" шеирий парчилар

Мәлумки, Маһмут Қәшқәрий бәзи сөзләрниң изаһини бәргәндә, мисал ретидә шеирий парчиларниму кәлтүриду. Мәзкүр парчилар 289 бәнд (764 мисра)дин ибарәт болуп, һәр хил мавзуларни өз ичигә алған. Бу шеирий парчиларниң асасий қисми хәлиқ еғиз иҗадиға аит. Улар уйғур фольклоридики қошақ жанриға охшайду. Аз қисимдики парчилар болса, бәзи алимларниң пикричә аруз вәзнидә йезилған.

Бу хил парчилар болса, шу дәвирдики язма әдәбиятимизға аит. Демәк, М.Қәшқәрий өз луғитигә материал топлаш җәриянида һәм хәлиқ еғизидики қошақларға, һәм язма әдәбиятимизниң нәмунилириға мураҗиәт қилған. Мәзкүр шеирий парчиларниң барлиғини С.Е.Малов "Кашгарские песни" ("Қәшқәр нахшилири") дәп атап, уйғур-қәшқәр фольклориға киргүзгән (*С.Е.Малов. Памятники древнетюркской письменности. М.—Л., 1951, с. 306—313*).

М.Қәшқәрий өз әмгигидә кәлтүргән 289 бәнд шеирий парчиларниң бәзилири төрт, бәзилири икки мисрадин ибарәт. Улар сөзләрниң қоллинилишиға мисал сүпитидә берилгәнликтин әмгәкниң түрлүк җайлирида орун алған. Алим бир сөзгә бир бәндтин артуқ мисал бәрмәйду. Шуңлашқа бир мавзуға мунас-

ивәтлик бир нәччә бәндтин ибарәт шеирий парчиларму әмгәкниң һәр хил җайлирида кәлтүрүлгән. Мәсилән, Алп Әр Тоңаға мәрсийә мәзмундики он бәнд (һәр бәндтә 4 мисра) шеирий парчиларниң алтиси I томда, иккиси II томда, қалған иккиси III томда кәлтүрүлгән. Улар I томдики *алп* (*батур*), *өгрәйүк* (*адәт*), *күркүм* (*зәпиран*), *иртәлди* (*издәнди*), *улышды* (*һулашти*), *өдләк* (*заман*); II томдики *кәврәтти* (*азайтти, камайтти*), *қуртулды* (*қутулди*); III томдики *йунчыг* (*аҗиз, һалсиз, йәнчилгән*), *йунчыды* (*хараплашти, йәнчилди*) охшаш он сөзниң изаһини бәргәндә, мисал ретидә кәлтүрүлгән.

"Дивану луғәтит түрктики" шеирий парчиларни дәсләп түрк алимлири Фуад Көпрүлү, Таһсин Бангуоғлу вә немис алими Карл Броккелманлар үгәнгән. Улар бу луғәтниң түрлүк җайлиридики шеирий парчиларни мәзмуни вә қапийәлишиш охшашлиқлири асасида мәлум мавзуларға бирләштүрүш үчүн көп издәнгән. Сәвәви, М.Қәшқәрий әмгигидә мисал үчүн кәлтүрүлгән 289 шеирий парчиниң пәқәт алтә бәндиниңла қайси мавзуға аитлиғини көрсәткән болуп, қалған бәндләрниң қәйәрдин елинғанлиғи, қайси мавзуға аитлиғи тоғрисида һеч бир мәлумат бәрмәйду.

"Дивану луғәтит түрктики" шеирий парчиларни үгиништә рус алими И.В.Стеблеваму көп күч чиқириду. У өзиниң 1971-жили Москвада нәшир қилған "Развитие тюркских поэтических форм в XI веке" ("XI әсирдики түркий шеирий шәкилләрниң тәрәққияти") намлиқ әмгигидә М.Қәшқәрийниң луғитидики шеирий парчиларни түзүлүши вә мәзмуни җәһәттин тәпсилий үгинип, уларни, асасән, аруз вәзнининиң һәзәҗ, рәҗәз, рәмәл, басит, мунсариһ, қариб бәһрлиридә йезилған дегән хуласигә келиду. Амма алимәниң бу хуласиси мутәхәссисләр тәрипидин бирдәк етирап қилинмиди.

Кейинки жиллири "Дивану луғәтит түрктики" шеирий парчилар тоғрисида муһим әмгәк язған атақлиқ түрк алими, қедимий вә заманавий түрк тиллириниң чоң мутәхәссиси Талат Текин болди. У 1989-жили Анкарада нәшир қилинған "XI йүзйыл түрк шиири" (XI әсир түрк шеири. "Дивану луғәтит түрктики" шеирий парчилар) намлиқ әмгигидә шеирий парчиларниң оқулуши, тәрҗимә қилиниши, түзүлүши, мавзу бойичә бириктүрүлүши җәһәттин башқа алимларниң әвәткән хаталиқлирини түзитиду. Т.Текинниң пикричә, шеирий парчиларниң асасий қисми бармақ вәзнидә йезилған болуп, XI әсирдин, йәни "Дивану луғәтит

түрк” йезилиштин хелә бурун хәлиқ еғизида мәйданға кәлгән. Аруз вәзнидә йезилған шеирий парчилар болса, шу дәвирдики Қараханийлар дөлитидә яшап ижат әткән шаирлар қәлимигә мәнсүп.

Талат Текин “Дивану луғәтит түрктики” шеирий парчиларни төвәндикичә бөлгән:

1) Алп Әр Тоңаға мәрсийә (Төрт мисралиқ он бәнд, йәни 40 мисра: 10—40)
2) Намәлум бир қәһриманға мәрсийә (4—16)
3) Таңғутларға қарши уруш (11—44)
4) Буддист уйғурларға қарши уруш (5—20)
5) Ябақуларға қарши уруш (А) (6—24)
6) Ябақуларға қарши уруш (В) (4—16)
7) Намәлум бир урушқа мунасивәтлик парчилар (15—60)
8) Бир җәңчигә мәдһийә (2—8)
9) Өлтүрүлгән дүшмән һәққидә (2—8)
10) Бир йеңиш шеири (3—12)
11) Бир уруш тәйярлиғи (2—8)
12) Уруш билән мунасивәтлик төртлүкләр (5—20)
13) Уруш билән мунасивәтлик бәйтләр (иккиликләр) (3—6)
14) Оғри вә сахтипәз биригә (7—28)
15) Вапасиз бир балиға (2—8)
16) Бир сәпәр шеири (2—8)
17) Бөрә олаш (3—12)
18) О вә очилиққа мунасивәтлик бәйтләр (3—6)
19) Өйдики вә даладики бәзмиләр (6—24)
20) Течлиқ вә бәхит һәққидә (2—8)
21) Муһәббәт һәққидә шеир (4—16)
22) Муһәббәт вә һиҗран шеири (4—16)
23) Яри билән хиялий сөһбәт (3—12)
24) Яриға ялвуруш (1—4)
25) Муһәббәт вә яр һәққидә парчилар (Бу мавзуда 4 қурлуқ үч бәнд (12), 2 қурлуқ 11 бәнд (22) бириктүрүлгән: (3—12, 11—22)
26) Баһар тәсвири (15—60)
27) Яз билән қишниң муназириси (7—28)
28) Яз билән қишниң муназирилиридин (1—4)
29) Баһардики тәбиәт тәсвири (4—16)
30) Тәбиәт көрүнүшлири (2—8, 2—4)

31) Сарай вә униң әтрапиниң тәсвири (5—10)
32) Көчмәнлик һаят һәққидә (3—12, 1—2)
33) Тәркән қатунға мәдһийә (3—6)
34) Мәдһийә төртлүкләр (2—8)
35) Түрлүк мавзулардики пәнд-несиһәтләр (29—58, 2—8)
36) Пәслик вә мәртлик һәққидә (8—16)
37) Мақаллар вә һекмәтләр (аруз вәзнидә йезилған) (7—14)
38) Дуния җапалири вә инсанларниң тамагәрлиги һәққидә парчилар (10—20)
39) Дуния вә тәғдир һәққидә (5—10)
40) Тәңригә мәдһийә вә қериликқа шикайәт (4—16)

Жуқурида кәлтүрүлгән мавзулардики бәзи шеирий парчиларни тарихий қошақлар сүпитидә қарашқа болиду. Чүнки уларда тарихий шәхсләр вә тарихий вақиәләр һәққидә сөз болиду. Мәсилән, "Алп Әр Тоңаға мәрсийәниң" эпсанивий қәһриман Афрасияб һәққидә екәнлигини М.Қәшқәрий өзи алаһидә тәкитләйду. Амма униң қачан яшиғанлиғи вә қәһриманлиқ паалийәтлири тоғрисида мәлумат бәрмәйду.

Атақлиқ тарихчимиз Турғун Алмас Алп Әр Тоңа һәққидә төвәндикичә мәлуматларни бериду: "Миладидин VI әсир бурун Оттура Азиядики қедимий әждатлиримиздин болған Туранилар Алп Әр Тоңа йетәкчилигидә бир дөләт қурған. Ейтилишларға қариғанда, бу дөләт миладиниң II әсиригичә һөкүм сүргән. Туран хақани Афрасияб (Алп Әр Тоңа) һәққидә мәлуматлар әң бурун атәшпәрәсләр-зарадүштләрниң муқәддәс китави "Авестада" берилгән (Бу китап бизниң эрамиздин (миладидин илгәрки) II—I миңжиллиқларда йезилған) болуп, униңда Афрасияб Туран падишаси дәп аталған. Улуқ парс шаири Обулқасим Фирдәвсий, ғәзнәвийләр султани Мәһмут Ғәзнәвийниң (миладиниң 997—1030-жиллири султан болған) тапшуруғи бойичә язған "Шаһнамидә" Туран хақани Афрасиябниң Иран шаһиншаһлири билән елип барған урушлири наһайити көп җайда тилға елинған.

Маһмут Қәшқәрийниң "Түркий тиллар диванида" бәргән мәлуматиға қариғанда Алп Әр Тоңа (Афрасияб) һаваси наһайити яхши болған Ордукәнттә (Қәшқәрда) яшиған. Бу чағда күчлүк парс империяси (Әһманилар сулалиси) вуҗутқа кәлгән еди. Миладидин алтә әсир бурун Иран Әһманилар сулалиси-

ниң (миладидин 700 жил бурунқи чағдин миладидин 330 жил бурунқи чаққичә һөкүм сүргән) шаһиншаһи Кәй Хисрав (миладидин 558 жил бурунқи чағдин миладидин 529 жил бурунқи чаққичә шаһиншаһ болған) Иран қирлирида яшайдиған қәбилиләрни бирләштүрүп, Әһманилар сулалисини қудрәтлик һалға кәлтүргән.

Алп Әр Тоңа Иран шаһиншаһи Кәй Хисрав билән қилған бир җәңдә мөкүп ятқан иранлиқ бир җәңчиниң атқан оқидин һалак болған. (Турғун Алмас. Қәдимки уйғур әдәбияти. Қәшқәр, 1988, 59—60-бб).

Талат Текинниң пикричә, "Дивану луғәтит түрктики" Алп Әр Тоңа "Көл тегин", "Билгә қаған" мәңгү ташлирида исми аталған Тоңа Тегин болуп, у Көк түрк (Асман түрклири) дөлитиниң (532—740) хани Қапған қағанниң оғли. Тоңа Тегин 715-жили хитайлар билән болған бир урушта қәһриманларчә қаза болған. У әскәрлири һәм хәлиқ арисида наһайити аммибап болған. Шуңлашқа униң қазасиға хәлиқ қаттиқ қайғуруп, мәрсийәләр тоқуған.

Амма Көк түрк дөлитидә у дәвирләрдә алаһидә қәһриманлиқ көрсәткән хан әвлатлириға мәңгү ташлар орнитиш әнъәниси мәвжут еди. Та һазирғичә Тоңа Тегингә беғишлап орнитилған мәңгү таш мәлум әмәс. Шуниңға қариғанда "Дивану луғәтит түрктики" Алп Әр Тоңа жуқурида аталған мәңгү ташлардики Тоңа Тегин әмәс, бәлки Турғун Алмас язған Туран елиниң падишаси Афрасияб болуши әмәлиятқа йеқин болса керәк.

Мәзкүр мәрсийәдин башқа "Таңғутларға қарши уруш", "Буддист уйғурларға қарши уруш", "Ябақуларға қарши уруш" охшаш шеирий парчиларму реал тарихий асасқа егә.

Мәлумки, Маһмут Қәшқәрий өзиниң әмгигини язған вақитларда әҗдатлиримиз қурған икки дөлитимиз мәвжут еди. Бири Қәшқәрни пайтәхт қилған Қараханийлар дөлити (850—1212) болса, иккинчиси Турпанни пайтәхт қилған Уйғур-Идиқут дөлити (850—1335). Қараханийлар дөлитидики уйғурлар ислам диниға етиқат қилса, Уйғур-Идиқут дөлитидики әҗдатлиримиз будда диниға етиқат қилатти. Мошу диний пәриқ асасида қериндашлар арисидиму тоқунушлар болуп туратти. Болупму Қараханийлар дөлитидики уйғурлар буддист уйғурларни ислам диниға етиқат қилдуруш үчүн көплигән җүрүшләрни уюштурған. "Дивану луғәтит түрктә" шу урушларниң бири тәсвирләнгән бәш бәндлик қошақ орун алған. Уларни Талат Текин "Буддист уйғурларға қарши уруш" мавзуси билән бириктүриду.

3.6.1.1.10. "Дивану луғәтит түрктики" сөзләрниң бәзи тематикилиқ топлири

Маһмут Қәшқәрий өз луғитигә киргүзгән сөзләр хәлқимизниң шу дәвирдики, мәдәний, иҗтимаий, сәясий, ихтисадий һәм һәрбий һаятидин муһим мәлуматларни бериду. Бу муһим мәлуматалрниң бәзилири қазақстанлиқ алим, шаир М.Обулқасим (Алмасбәг) тәрипидин қисмән үгинилгән. Луғәттики миллий мәдәнийитимизгә мунасивәтлик сөзләрни төвәндикичә тематикилиқ топларға бөлүш мүмкин:

3.6.1.1.10.1. "*Дивану луғәтит түрктики*" *кийим-кечәк намлири.*

Мәлумки, кийим-кечәк миллий мәдәнийитимизниң тәрәққият дәриҗисини, өзигә хас алаһидиликлирини көрситидиған муһим васитиләрниң бири. Кийим-кечәкләрдә хәлиқниң эстетикилиқ дити, турмуш тәрзи өз эксини тапиду. Маһмут Қәшқәрийниң әмгигидә атмишқа йеқин кийим-кечәк вә униң қисимлириниң нами учришиду. Уларниң бәзилири та һазирғичә өз әйничә қоллинилип келиватқан болса, бәзилириниң нами өзгәргән, бәзилири истималдин қалған. Луғәтниң түрлүк җайлиридин орун алған кийим-кечәккә мунасивәтлик сөзләрни төвәндикичә бириктүрүп қарашқа болиду (*изаһлар М.Қәшқәрий бойичә. Бәзи аз қоллинилидиған сөзләрниң изаһи тирнақ ичидә Үрүмчидә 1990—1998-жиллири нәшир қилинған "Уйғур тилиниң изаһлиқ луғити" бойичә берилди*):

а) **Баш кийимләр**: ***Бөрк*** — *бөк*; ***Кәдүк*** — *җуңдин тоқулған* дубулғиниң ичигә кийидиған бир хил *баш кийим*. Униң өзиму дубулғиға охшайду (*Дубулға* — тиғ яки оқтин сақлиниш үчүн төмүрдин ясалған *баш кийим*, *қалпақ*). ***Сарағуч*** — *сариғуч, хотунлар ромилиниң бир хили*. ***Суқарлач*** — *суқарлач бөрк*. ***Кулаһ*** — *узун қалпақ*. ***Қутурма*** — *қутурма бөрк*. ***Қайрима бөк*** — *алди билән арқа тәрипидә қайримиси болған қалпақ*. ***Қиймач*** — *қиймач бөрк*. *Ақ тивиттин ишләнгән бөк* болуп, буни чигилләр кийиду.

ә) **Аяқ кийимләр**: ***Әтүк*** — *өтүк*. ***Бүкүм*** — *аяллар өтүги*. ***Башмақ*** — *башмақ, кәшә, попуч*. ***Излиқ чоруқ*** — *түркләрниң*

һайван терисидин қаплиған чоруғи. ***Йиштм*** *— сапма, соғ өтмәслик үчүн аяқ кийим үстигә тизиғичә кийивалидиған өтүккә охшаш нәрсә.* ***Йөргәнгү*** *— пайтима.* ***Оғуқ*** *— өтүк яки мәсиниң үстидин кийишдған терә пайпақ.* ***Самда*** *— сәндәл. Путқа кийидиған сәндәл.* ***Чоруқ*** *— чоруқ.* Мақалда мундақ кәлгән: *Ядағ аты — чоруқ, күчи — азуқ* (*Ййақниң ети — чоруқ, күчи — озуқ*). Бу мақал йолда путни қапартивелиштин вә һалсизлиништин сақлиниш үчүн, мошу икки нәрсини тәйярлашқа үндәп ейтиду.

б) **Үстки кийимләр**: ***Әликлик*** *— пәләй, қолқап.* ***Әшүк*** *— йепинча.* ***Барту*** *— кәмзол, қисқа пальто.* ***Ичүк*** *— Ичик (үчүк).* *Булғун, сүсәр вә шуниңға охшашларниң терисидин тикилгән җуга.* ***Иштан*** *— иштан.* ***Яқу*** *— ямғурлуқ.* Буниң әсли “*яғқу*” болуп, аддийлаштурған. ***Ялма*** *— йепинча, ямғурлуқ.* ***Яптач*** *— кепинәк тон.* Падичилар қар, ямғурдин сақлиниш үчүн йепинивалидиған йәңсиз тон (*Кепинәк тон — яқисидин етип* (*бағлап*) *артивалидиған тон*). ***Күрк*** *— күрк, җуга.* ***Кәдүт*** *— кийит.* Көпинчә тойда ишлитидиған кийим-кечәк, йәни күйоғулниң вә келинниң йеқинлириға соға қилип кийдүридиған кийим-кечәкләр. ***Кәдгү*** *— кийим-кечәк, үсти-баш* (*кийгү*). ***Кәйүк*** *— кигиздин ишләнгән ямғурлуқ.* ***Көңләк*** *— көңләк, көйнәк.* ***Қур*** *— бәлбағ.* ***Қафтан*** *— тон.* (Руслар бу сөзни түркий хәлиқләрдин алған. Һазир уларда “*кафтан* — мужская долгополая верхняя одежда” мәнасида қоллинилиду). ***Қарс*** *— жуң чәкмән, чапан. Төгә яки қой жуңидин ишләнгән кийим.* ***Отран*** *— иштан.* Буни яғма қәбилисидин аңлидим. ***Өркән*** *— бәлвағ.* ***Тон*** *— тон, кийим.* ***Чәңшу*** *— қисқа пахтилиқ чапан.* ***Чәкрәк*** *— жуң рәхттин тикилгән янчуқсиз тон.* Уни қуллар кийиду.

в) **Аял-қизлар кийимлири**: ***Артығ*** *— йәңсиз, яқисиз, қисқа аяллар кийими. Жилетка.* ***Бағирдақ*** *— бағирдақ* (*аяллар көксигә бағлайдиған кийим*). ***Бүрүнчүк*** *— пүркәнчә.* ***Дәдәк*** *— келинниң ят кишиләргә көрүнмәслик үчүн бешиға артқан пүркәнчиси.* ***Дидим*** *— нека кечиси келингә кийдүрүлидиған отуғат, таҗ.* ***Йөргәк*** *— йөргәк, пүркәнчә.* ***Тәпинчәк*** *— пәрәнҗә* (*оғузчә*).

г) **Кийим-кечәк қисимлири**: ***Әтәк*** *— етәк.* ***Иләрсүк*** *— иштан бағ.* ***Ич қур*** *— иштан бағ, боғқуч.* ***Яқа*** *— яқа.* ***Йи*** *— тикиш* (кийимниң тикилгән җайлири). ***Күнчүк*** *— яқа, ортон яки кәмзолниң қолтуғи.* ***Сачу*** *— чуча* (*пөпүк*). Тон, яғлиқ вә шуниңға охшашларниң чучиси. ***Түгмә*** *— түгмә.* Көйнәк, чапан вә шуниңға охшаш нәрсиләрниң түгмиси.

Жуқурида аталған кийим-кечәк намлиридин башқа “Дивану луғәтит түрктә” уларни тикидиған материалларға (хам әшиялар), әсвапларға, тикиш җәрияниға мунасивәтлик аталғуларму хелә көп учришиду. Мәсилән, кийим-кечәк тикидиған материаллардин, йәни хам әшиялардин төвәндикиләрни көрситиш мүмкин: ***бөз*** (*пахтидин тоқулған рәхт*), ***әмиән*** (*җуга тикидиған терә*), ***қоғуш*** (*әйләнгән терә*), ***көн*** (*атниң әйләнгән териси*), ***көрк*** (*тивит*), ***аз*** (*рәхт*), ***бурчин*** (*парчә, ипәк материал*), ***бүрмә*** (*тон, халта охшаш нәрсиләрниң еғи*) в.б.

Тикинчилик әсваплиридин луғәттә ***бычғуч*** (*қайча*), ***йиғнә*** (*жиңнә*) учришиду.

Булардин башқа луғәттә әҗдатлиримиз кийим кийиш мәдәнийитигә мунасивәтлик “*улату*”, “*утук*” сөзлири учришиду. Уларға Маһмут Қәшқәрий төвәндикичә ениқлимилар бериду: ***улату*** — *бурун етидиған ипәк қол яғлиқ*. Қоюнда сақлиниду. ***Утук*** — *дәзмал*. Һандува шәклидә болидиған бир парчә төмүр. Кийимниң чәтлирини түзәш үчүн уни қизитип басиду. (*Рус тилидики “утюг” сөзи уйғур тилидин елинған.* — **Р.А.**)

3.6.1.1.10.2. *“Дивану луғәтит түрктики” зебу-зенәт буюмлири намлири*

Бу мавзуға мунасивәтлик сөзләрдин XI әсирдила уйғур ханим-қизлириниң түрлүк һалқа, үзүкләрни есип, үзлиригә упа-әңликләр сүргәнлигини көрәләймиз. Булар шу дәвирдә хәлқимизниң хелә паравән турмуш кәчүргәнлигидинму дерәк бәрсә керәк. Чүнки луғәттә кәлтүрүлгән зебу-зенәт боюмлири хәлиқ арисиға кәң тарқалған болған. Улар бир тәрәптин ханим-қизлар һөснигә һөсүн қошса, иккинчи тәрәптин аял-қизларниң турмуш сәвийәсини, йәни байлиғиниму көрситәтти.

Луғәттә төвәндики зебу-зенәт буюмлириниң намлири учришиду: ***Әңлик*** — *әңлик*. Аял-қизлар мәңзигә сүртидиған ач қизил бояқ. ***Бақан*** — *боюн һалқа,чәмбирәк*. Алтун вә алтун охшаш нәрсиләрдин ясалған боюн һалқа “алтун бақан” дейилиду. ***Биләүзүк*** — *биләйүзүк* (*биләк үзүк*). ***Бут*** — бир хил қиммәтлик, чоң *йешил чәш* (*перузә* — *фируза*) болуп, улуқларниң оғул вә қизлири маңлийиға тақайду. Мәсилән: *қыз бут өриди — қиз перузә тақиди*. (*Чәш — бир хил минерал.* Йерим сүзүк келиду. Адәттә үзүкниң көзи қатарлиқ зенәт буюмлири ясили-

ду). ***Боз мончуқ*** — *боз мончақ*. Бу ипар билән сүктин ясилиду. Аял-қизлар тақайду (*сүк* — әрәп йелими вә ипар қошуп ясилидиған бир хил дора). ***Инчү толғағ*** — *үнчә һалқа. **Инчү** — үнчә, марҗан, мончақ. **Йипар** — ипар* (*ипар — кейикниң киндигидин елиндиған хуш пурақлиқ мадда*). ***Йүзүк** — үзүк, бармаққа селинидиған үзүк. **Кимсән** — зенәт үчүн допа вә шуниңға охшаш нәрсиләргә тақилидиған алтун қадақ.**Кәзлик** — аял-қизлар киййимлиригә тақайдиған яки йенида елип жүридиған кичик пичақ. **Күпә** — аяллар қулиғиға асидиған һалқиниң бир түри. **Мончуқ** — мончақ*. Зенәт үчүн боюнға есилидиған қиммәтлик ташлар. ***Өкмәк*** — аял-қизлар қулиғиға тақайдиған *алтун* яки *күмүч* һалқа. ***Өңик** — чупур чач*. Аял-қизларниң өшкә чупуридин (жирик жуңидин) қилинған ясалма чечи. ***Өңик йөргәйәк** — уланма чач*. Бу сөз әслидә "*башқа*" дегән мәнадики "*өңи*" сөзидин ясалған. *Сата — марҗан. **Тизилдуруқ** — өтүкниң тумшуғиға зенәт үчүн тақилидиған тәңгиләр. **Толғағ** — сөкә, һалқа*. Кулаққа тақилидиған һалқа. ***Тоқу** — тоқа, кәмәрниң тоқиси*. (*Тоқа — кәмәр* (*бәлбәғ, бәлдик*), *төшбағ* вә аяқ кийим тасмилириниң бир учини өткүзүп, зөрүр тепилған йәрдә тохтитидиған, тиллиқ, йумилақ яки төрт бүҗәк һалқа, җирим). ***Туш** — алтун яки күмүчтин ясалған, кәмәр тасмисиниң учиға тақилидиған тоқа. **Упу** — упа* (*упа — пәдәз қилишта ишлитилидиған хуш бой, наһайити юмшақ талқан. Пудра*). ***Үстәм** — егәр вә кәмәр охшаш нәрсиләрни безәш үчүн уларға бәкитилидиған алтун, күмүч зенәт буюмлири.*

3.6.1.1.10.3. "*Дивану луғәтит түрктики*" *йемәк-ичмәк намлири*

Йәмәк-ичмәк мәдәнийити худди кийим-кечәк, зебу-зенәт мәдәнийити охшашла милләтниң һаят тәрзи, әтрап муһити, урпи-адити, эстетикилиқ дити билән зич мунасивәтлик. М.Қәшқәрийниң луғитидә 80гә йеқин йемәк-ичмәк намлири берилгән. Биз уларни төвәндикичә бөлүп қарашни тоғра көрдуқ:

а) ***Данлиқ зираәтләрдин тәйярлинидиған йемәк-ичмәкликләр***. Булар өз новитидә үчкә бөлүниду:

1) **Нанлар.** "Дивану луғәтит түрктә" нанға мунасивәтлик 15 нам учришиду: ***Әтмәк** — нан. **Әпәк** — балилар тилида "нан" демәктур. **Юға** — қатлима нан* (*жупқа нан*). ***Ялачи юға** — яличи* (*төһмәтчи*) *нан*. Бу нанниң непизлиғидин қол те-

гэ-тэгмэйла уштулуп, угулуп кетишигэ қарап ейтилған. Шуңа навай кишилэрни буни сэн сундурдуң дэп эйиплэйду. ***Көмэч*** — *күлгэ көмүп пиширилгэн нан.* ***Кэвшэк-этмэк*** — *болдурған нан.* ***Көзмэн*** — *көмэч.* ***Қатма юға*** — *қатлима. Ягда пиширилидиған нешиз (жупқа — юпқа (юга — юпқа) нан.* ***Қақурған*** — *қатлима. Май билэн жуғирилип, тонур яки очақта пиширилгэн бир хил нан.* ***Пускэч*** — *какча (какча — непиз ечип қурутуп пиширилгэн нан).* ***Пөшкэл*** — *пошкал. Бир хил жупқа нан. (Хақанийэ тилида).* ***Синчу*** — *гирдэ билэн һэмэк арисида болған бир хил нан.* ***Тоқуч*** — *тоғач.* Бу сөз "*тоқ эр — тоқ адэм*" дегэн ибаридики "*тоқ*" сөзидин ясалған. Чүнки тоғач адэмни тойдуриду. ***Чөрэк*** — *тоғач.* ***Чуқмин*** — *һо нанниң бир хили.* Непиз вэ сиңишлиқ келиду.

2) Таамлар. Луғэттэ пэқэт данлиқ зираэтлэрдин, уларға һеч нэрсэ арилаштурмай тэйярлинидиған тамақлар сани онға йетиду: ***Авзури*** — *буғдай вэ арпа уни қатарлиқ нэрсилэр арилаштурулуп қилинған тамақ.* ***Ямата*** — *қуймақниң хемириға охшаш суюқ қилип челинидиған бир хил хемир.* Семиз тохуни яки семиз малниң гөшини қориғанда яки кавап қилғанда, йеғи еқип кэтмисун дэп, униңға шу хемир сүртилиду. ***Қағут*** — *териқтин қилинидиған бир хил тамақ.* Уни қилиш усули мундақ: териқ авал қайнитилип, кейин қурутулиду, андин түгмэндэ тартилип ун қилиниду. Андин кейин яғ вэ шекэр арилаштурулуп туғутлуқ аялларға берилиду. (Бу тамақ луғэтниң башқа бир жайлирида "*қувут*" дэп берилгэн). ***Қувут*** — "*қағут*" дэпму атилиду. Туғутта хунсириған аялларға берилидиған тамақ. Қорулған териқ уни яғ билэн шекэргэ арилаштурулуп йейилиду. ***Қоғурмач*** — *қомач, қорулған буғдай.* ***Қуймақ*** — *хемир суюқ жуғирилип, қазандики яққа селип пиширилиду.* Андин үстигэ шекэр сепип йейилиду. ***Сүрүш*** — *чүрүш.* Буғдай башиғини дени қетиштин илгири үзүвелип, отта пучулап, йэнчип йейилидиған йемэклик. ***Топ*** — *бир хил йемэклик.* Буғдай суда қайнитилип, андин арпа хемири билэн жуғирилиду. Қачиға селинип иссиқ йэрдэ болдурулиду. Болдурулғандин кейин йейилиду. ***Талқан*** — *талқан* (қазанда қорулған дандин тартилған яки қазанда қорулған ун). ***То*** — *булмаққа охшаш пиширилидиған бир хил ун тамақ.* У бир қачиға селип ечитилгандин кейин ичилиду. (*Булмақ — бовақ балилар үчүн сүт, қой йеғи, ун, шекэр қатарлиқларни арилаштуруп тэйярлиниду*).

3) Ичимликлэр. Бу ичимликлэр пэқэт данлиқ зираэтлэрдин тэйярлиниду: ***Ағарту*** — *буғдайниң ярмисидин ясалған бозға*

охшаш ичимлик. ***Бәгни*** *— буғдай, териқ вә арпиға охшаш нәрсиләрдин ясалған ичимлик.* ***Бухсум*** *— боза. Териқтин ясилидиған ичимлик.* ***Сувсуш*** *— бозиниң қувити кәткән қалдуқ сүйи. Су қошулған қетиқму шундақ дейилиду.*

ә) ***Гөш вә үчәй-қеринлардин тәйярлинидиған таамлар: Язуқ әт*** — күздә һәр хил дора дәрмәкләр билән курутулуп, әтиязда йейилидиған *қақ гөш.* ***Сөглүнчү*** *— кавап.* ***Топық*** *— товуқ. Топық сөңүк — товуқ сүйәк. Қойниң товуқ сүйигидин қилинидиған гиза.* ***Йөргәмәч*** *— қерин вә үчәйни инчикә үчәйгә тиқип, кавап қилип яки пиширип йейилидиған йемәклик, һесип.* ***Мун*** *— шорпа.* Мән буни яғмилардин аңлидим.

б) ***Сүттин тәйярлинидиған йемәк-ичмәкликләр:***

1) **Сүттин тәйярлинидиған йемәкликләр:** ***Игдүк*** *— сүт вә қетиқтин қилинидиған сүзмигә охшашла йемәклик.* ***Ипрүк*** *— қетиқ билән сүт арилашмиси.* Ичи қетип қалған адәмгә ичини сүрдүрүш үчүн ичкүзүлиду. ***Қанақ*** *— қаймақ.* Арғу вә булғар тиллирида. ***Қаяқ*** *— қаймақ.* ***Сүзмә*** *— қетиқ сүзмиси.* ***Қурут*** *— қурут.* Сүттин ишләнгән қурут.

2) **Сүттин тәйярлинидиған ичимликләр**: ***Айран*** *— айран, қетиқ.* ***Қимиз*** *— тулумда ечитилған илқа сүти.* ***Оғуз*** *— сийир яки қой туққандин кейин чиқидиған йеңи сүт.* ***Соғут*** *— қетиқ пишлиғи (Пишлақ — сүтни ечитип тәйярлинидиған йемәклик).* ***Йоғурт*** — һазир көпчиликкә мәлум бу сөзгә М.Қәшқәрий алайтән изаһ бәрмигән билән, уни мисалларда қоллиниду: *йоғурт удытды — "йоғурт уйиди", Ол йоғурт удытты. "У йоғурт уютти", Ол сиркәни йоғуртқа қатты. "У сиркини йоғуртқа қатти".*

в) ***Пәқәт өсүмлүкләрдин тәйярлинидиған йемәк-ичмәкликләр:***

1) **Өсүмлүкләрдин тәйярлинидиған йемәкликләр**: ***Тағна*** *— тағна ява (касинә) дәрәғиниң пости.* Бәзи кесәлләргә дава болиду. Қетиққа арилаштуруп, суюқ ашқа салса, ашниң рәңги түзүлиду. ***Булдуни*** *— ичигә қуруқ яки һөл үзүм селип тәйярлинидиған бир хил йемәклик.*

2) **Өсүмлүкләрдин тәйярлинидиған ичимликләр**: ***Улақ*** *— улақ.* Өрүк қеқиниң ширниси. ***Чағир*** *— ширнә, мураббә.* ***Чиғшәк*** *— аччиқ ширнә.* ***Бәкмәс*** *— бир хил ширнә.*

г) ***Сүт, гөш вә данлиқ зираәтләр арилаштурулуп тәйярлинидиған таамлар: Бухси*** — бир хил йемәкликниң нами. Бу

йемәклик мундақ тәйярлиниду: қайнитип елинған буғдайниң үстигә бадам меғизи селиниду. Андин һәсәл вә сүт билән қилинған булмақни қуюп, шу пети ечитилиду. Тәйяр болғанда, буғдай йейилиду, сүйи ичилиду. ***Соғут*** — *һесип*. Үчәйниң ичигә гүрүч, гөш вә дора-дәрмәк селинип қилинидиған ғиза. ***Соқту*** — *һесипниң бир хили*, жигәр билән гөш дора-дәрмәк билән арилаштурулуп, үчәйгә тиқилиду. Андин пиширилип йейилиду. ***Сим-симрақ*** — *бир хил тамақ*. Баш пиширилгәндин кейин, ушшақ тоғрилип, дора-дәрмәк арилаштурулуп бир қачиға селиниду вә үстигә аччиқ кетиқ қуюлуп, сиңишкәндин кейин йейилиду. ***Қийма-үгрә*** — *суюқ ашниң бир хили*. Буниң хемири қушқач тили қилип кесилиду. ***Тутмач*** — *чөп*. Түркләрниң (түрк хәлиқлириниң) атақлиқ тамақлириниң бири. Бу тамақ Зулқәрнәйн (Александр Македонский б.э.и. 356—323-жж.) вақтида пәйда болған екән. Униң җәрияни мундақ екән. Зулқәрнәйн қараңғулуқтин чиққанда, әскәрлириниң озуғи түгәй дәп қалған. Улар ачлиқтин Зулқәрнәйнгә зарлинип "Бизни ач қойма" дегән мәнада "Бизни тутма ач" дәп хитап қилған вә "Бизни қоювәт жутлиримизға кетәйли", дегән. Зулқәрнәйн данишмәнлири билән келишип, ахири мошу тамақни тапқан. Бу тамақ бәдәнгә қувәт берип, үзни қизартиду вә қосақта узақ туриду. Униң өзини йәп шорписини ичиду. Түркләр бу тамақни көрүп, уни "тутмач" дәп атиған. Бу сөзниң әсли "тутма ач болуп, икки әлифниң ("а" һәрипиниң) бир қилип оқулуши нәтиҗисидә "тутмач" болуп қалған. Буниң мәнаси "өзәңни ач тутма, мошу тамақни қилип йә" демәктур. ***Тоғрил*** — *қеза*. Ичигә дора-дәрмәклик гөш тиқилған үчәй. ***Ува*** — *бир хил ғизаниң ети*. Гүрүч қайнитилип соғ суға селиниду, кейин сүзүвелинип шекәр вә муз селиниду. Бу ғиза соғуқлуқ үчүн йейилиду. ***Үгрә*** — *суюқ ашниң бир түри*. У чөптин суюқ, ләззәтлигирәк болиду. ***Чөп*** — *кәсмә*. Үгриму шундақ дейилиду. ***Булғама*** — *яғсиз вә тәмсиз булмақ*. ***Күршәк*** — *сөкни* (ақланған териқни) *су яки сүттә қайнитип, үстигә яғ қуюп йейилидиған бир хил тамақ*. ***Үспөри*** — *қоқаста пиширип елинғандин кейин, тоғрап яққа селинип үстигә шекәр сепип йейилидиған йемәклик*. ***Сармачуқ*** — *қушқач тили аш*. Суюқ ашниң бир түри. Буниң хемири нокут (почақ түри) чоңлуғида кесилиду. Бу аш кесәл кишиләргә берилиду.

ғ) Йемәк-ичмәкликләргә мунасивәтлик умумий намлар.

Бу топтики сөзләрни төвәндикичә түрләргә бөлүп қарашқа болиду:

1) ***Урпи-адәткә мунасивәтлик йемәкликләр: Басан*** *— арқа аш.* Өлүк көмүлгәндин кейин берилидиған аш. ***Тартии*** *— сунулған аш.* Башқа өйдин киргән тамақ. Бирәр сәвәп билән киргән тамақ. ***Тузғу*** *— йолға чиққан туққан яки тонушларға йоллуқ үчүн берилидиған йемәклик.*

2) ***Асасий тамаққа қошумчә ләззәт беридиған йемәк-ичмәкләр: Қатиқ*** *— түтмач охшаш таамларға қетилидиған қетиқ, сиркә вә шуниңға охшаш нәрсиләр.* ***Манду*** *— бир хил түрк сиркисиниң ети.* У мундақ ясилиду: үзүм ширниси күптә ечитилип, униң үстигә сап һарақ қуюлуп, бир кечә турғандин кейин сиркә болуп чиқиду. Бу сиркиниң әң яхшиси һесаплиниду. ***Сиркә*** *— үзүм сиркиси.*

3) ***Йемәк-ичмәкликләр тәйярлаш үчүн пайдилинидиған ечитқулар: Қор*** *— қор, көнәлгә.* Бу қачиниң тегидә қалдурулған азирақ қетиқ яки қимиз көнәлгиси болуп, буниң үстигә сүт қуюп қетиқ уютулиду яки қимиз ечитилиду. ***Уғут*** *— буғдай шараби тәйярлашқа ишлитилидиған бир хил ечитқу.* Бу ечитқу бир нәччә дора-дәрмәкләрдин ибарәт болуп, бу дорилар арпа үндүрмисиниң уни билән арилаштурулуп хемир қилиниду. Бу хемирни кесип комулач қилиду вә қурутиду. Андин кейин арпа билән буғдай қайнитилиду вә қурутулған комулачниң бир даниси убдан янчилип, қайнитилған буғдайға тәкши сепилиду. Андин бу буғдай пакиз бир нәрсигә орулуп, үч күнгә дүмләп қоюлиду, үч күн тошқандин кейин техиму убдан дүмлинип йетилиши үчүн күпкә селинип, он күн сақлиниду. Ечип йетилгәндә, үстигә су қуюлиду. Тирипи сүзүвелинғандин кейин қалған суюқлуқ "буғдай шараби" болиду (*тирип* — қайнитип, ширниси елинған яки ечитилған суюқлуқларниң чөкмиси, сүзүндиси).

4) ***Йемәк-ичмәкликләрниң умумий намлири: Аш*** *— аш, гиза.* Көнәлгүму шундақ дейилиду. ***Самдуй*** *— адәмниң мүҗәзигә иссиқму, соғму кәлмәйдиған һәр қандақ мөтидил тамақ.* ***Тәргү*** *— мәзә.* Дәстихандики назу-немәтләр. ***Тутғуч*** *— рәсмий тамақ алдида йейилидиған иштәй ечиш гизаси.*

д) ***Һарақ-шарап намлири***: **Бор** — шарап, мәй, мусәлләс. **Сүчик** — *һарақ, мәй.* Или вадисида яшиғучи яғма, тохси, чигил қәбилилири һарақни "*қизил сучиг*" дәйду. **Чағир** — *һарақ, шарап.*

3.6.1.1.10.4. *“Дивану луғәтит түрктики” тибабәтчиликкә вә әпсунчилиққа аит намлар*

а) ***Тибабәтчиликкә мунасивәтлик намлар:*** Мәлумки, уйғур тибабәтчилиги узун тарихқа егә. Уйғур Идиқут дөлитидә (850—1335) уйғур йезиғи вә қедимий уйғур тилида йезилған тибабәтчиликкә аит рисалә тоғрисида 9-синип дәрислигидә ейтилған еди. Бу йәрдә Мaһмут Қәшқәрий луғитидики мәзкүр саһаға мунасивәтлик сөзләр төвәндикичә тәртиптә бөлүнүп берилди:

1) **Ағриқ намлири**: Ағриқниң умумий намлиридин ағрығ (ағриқ. Бәдәнниң қәйери ағриса, шу йәрниң ағриғи дейилиду (баш ағриғи, чиш ағриғи) вә иг (кесәл) учришиду. Қалған намлар ағриқларниң түрлири билән мунасивәтлик: ***Ала*** *— песи адәм (песә — ақ кесәл).* ***Атғақ*** *— қулунҗи.* *Қеринда сериқ су жиғилиш кесили.* ***Ануми*** *— моху кесили.* ***Әвшүк*** *— чаплашқақ кесәл.* ***Бәзик*** *— бәзгәк, титрәк.* ***Бүгән*** *— соқур үчәй.* ***Боқуқ*** *— поқақ.* ***Бәзгәк*** *— бәзгәк.* ***Баш*** *— яра, җараһәт.* ***Барс*** *— қапарғу.* Йәл тешишидин пәйда болған ишшиқ. ***Инәгү*** *— киндик удулида пәйда болидиған йәл санчиғиға охшаш бир хил кесәл.* ***Яман йиг*** *— моху кесили.* ***Кәзик*** *— кезик.* Бәдәндә бир хил титрәк пәйда қилидиған исситма. Кәзик. ***Сариғ кәзик*** *— сериқ кесәл.* ***Күлгү*** *— адәмни туюқсиз һошидин кәткүзидиған телиқма* (*сәқтә*) *кесили.* ***Қарт*** *— яра.* ***Қамчиғу*** *— қапарғу.* Калпукқа, бармақларға чиқидиған қапартқу. Адәттә, ағритип вә қичиштуруп чиқиду. ***Қизламуқ*** *— қизил* вә шуниңға охшаш сиртқа тепип чиқидиған қапартқу. ***Ум*** — “*Әр ум болды*” — адәмниң мәйдиси бузулди. Гөшни көп йегәнликтин адәмниң мәйдиси бузулди. ***Өтүк*** *— ич өтүш вә қусуш кесили.* ***Өлдүрүм*** *— өләрмән, паләч.* ***Сигил*** *— сөгәл.* ***Сәңил*** *— сәпкүн. Үздики сәпкүн, дағ.* ***Сүгнәгү*** *— сәйнүгә* (*сәйнәк*). Тирнақ билән гөшниң арисиға чиқидиған яра. ***Сариғлиғ*** *— сериқ кесилигә гириптар болған адәм.* ***Совутқан*** *— мәдә қурут.* Шу қуруттин пәйда болидиған сериқ кесәл. ***Талағу*** *— өткүр оға, тез өлтүридиған зәһәр.* Толғақ кесилиму “Талағу” дейилиду. ***Тумағу*** *— туму, зукам.* ***Тәмрәгү*** *— тәмрәткә.* ***Тобулғақ*** *— йәл толғақ, қулунҗи. Ашқазан, үчәйдә болидиған бир хил кесәллик.* ***Тоға*** *— кесәллик, бәдәнниң беарамлиғи.* ***Тәрсгәк*** *— жиңнасқу.* Көз қапақлириниң четигә чиқидиған қапартқу. ***Талған иг*** *— тутқақ кесили.* ***Урда*** *— әрләрдә болидиған бир хил кесәл.* ***Узуз*** *— қотур, чақа.* ***Учғуқ*** *— учуқ, зукам, туму.* ***Чалқан*** *— яриниң әдиши, бир йәрдин йәнә бир йәргә тарқилиши.* Мәсилән, адәм-

ниң путлири ишшиғанда, теқимға бәз чүшкәндә. ***Чумили** — қизиқ аптапта көзи қараңғулишип, беши қайған кишигә "чумили болди" дейилиду.* ***Чипқан** — чиқан.* Бәдәнгә чиқидиған бир хил яра. Униң рәңги чиланға охшаш қизил болғанлиқтин, шундақ дәп атилиду. ***Чәрлиг** — көзи чәрлиг — көзи чарлашқан адәм.* Кечиси көрүп, күндүзи көрмәйдиған, тутуқ күндә көрүп, очуқ күндә көрмәйдиған адәм. ***Чәчәк** — чечәк кесили.*

2) **Дорилар намлири**: ***От** — дора. От ичдим (дора ичтим). **Әм** — дава, әм. **Әгит** — даг чүшүштин яки көз тегиштин сақлиниш үчүн балиларниң үзигә сүртилидиған бир хил дора.* Бу дорилар зәпә вә шуниңға охшаш нәрсиләр қошулуп ясилиду. ***Әгир** — қосақ ағриғиға дава болидиған бир өсүмлүк йилтизи. **Арзутал** — бәдәндики мойни чүширишкә ишлитилидиған һак арилашмиси. **Авилқу** — қизил мевә беридиған бир хил дәрәқ.* Мевисиниң сүйи ашқа қуюлиду. Пости билән көз ағриғи давалиниду. ***Буға** — Һиндстандин кәлтүрүлгән бир хил дора. **Ирви** — кесәлләргә берилидиған бир хил Һиндстан дориси. **Яқиг** — мәлһәм, зимат.* Ишшиқ вә шуниңға охшаш җараһәтләргә йеқиш үчүн ишлитилидиған май, дора. ***Яқириқан** — пиндиқ чоңлуғида мевиси болған бир хил өсүмлүк.* Калпук шамалдин йерилғанда, униң пости чаплап қоюлса, сақийип кетиду. ***Кәкүш** — ишшиққа сүркилидиған дора. Девирқай. **Козлук** — бу ат қуйруғидин тоқулған бир хил тор болуп,* көз ағриғанда яки қамашқанда көзгә тартивелиниду. ***Орду** — ордутал.* Түк чүширишкә ишлитилидиған һак арилашмиси. ***Өтрүм** — сүргә дориси. **Тобулғақ** — бир хил дорилиқ от. **Урағун*** — Һиндстандин кәлтүрүлгән бир хил дора. ***Хасни** — балиларни сәмәртиш үчүн ялитилидиған бир хил дора.* Бу дора Һиндстандин кәлтүрүлиду. ***Чаһшу** — көз ағриғиға дава болидиған бир хил от. **Чурни** — түрк тевиплири ясиған бир хил сүргү дориси.*

3) **Давалиғучиларға мунасивәтлик намлар**: ***Әмчи** — давалиғучи. **Отачы** — тевип. **Атасағун** — тевип.*

4) **Тибабәтчиликкә мунасивәтлик әсваплар**: ***Арқачақ** — ғизға дора қуюш үчүн ишлитилидиған ичи кавак әсвап. **Бәлик** — пилик.* Яра тәкшүрүшкә ишлитилидиған пәлкүч. ***Қанағу** — қаналғу, нәштәр.* Қан алидиған әсвап. ***Сорғу** — шориғуч, һәҗҗамәт.* Қан елиш әсвави.

ә) ***Әпсунчилиққа мунасивәтлик намлар**: **Исриқ** —* балиларни җин-алвастилардин вә көз тегиштин сақлаш үчүн *әпсун оқуғанда ейтилидиған сөз.* Исриқниң иси балиниң үзигә тәк-

күзүлүп, “Исриқ-исриқ, һәй жин, көч-көч!” дейилиду. ***Қовуч*** — жин тәккәнлик әсири. Мундақ адәмни давалашта үзигә соғ су сепип туруп “қовуч-қовуч” дейилиду. Әдрасман вә удһинди билән исриқ селиниду. Бу сөз “қач, қач, һәй жин! Қач, қач” сөзидин елинған болса керәк. (Удһинди — бир хил өсүмлүк.)

3.6.1.1.10.5. “*Дивану луғәтит түркти*ки” *аилә, қан-қериндашлиқ вә қуда-бажилиққа мунасивәтлик намлар*

Маһмут Қәшқәрий өзиниң луғитидә бу тематикилиқ топқа мунасивәтлик төвәндики сөзләрни киргүзгән. Уларни үчкә бөлүп қарашқа болиду:

а) **Қан-қериндашлиққа мунасивәтлик намлар**: ***Аба*** — *апа, ана*. Қарлуқ түркмәнлири бу сөзни қаттиқ “**п**” билән тәләппуз қилиду. ***Ана*** — *ана*. ***Аба*** — *дада, ата*. Тубутчә. Бу сөз уларға әрәпчидин қалған болса керәк. Улар Йәмәндин түрк йеригә көчип келип, йәрлишип қалған “Сабитниң” әвлади һесаплиниду. ***Ата*** — *ата, дада*. ***Атақи*** — “*атикам*” дегән мәнада болуп, көйүмчанлиқни билдүриду. ***Ачық*** — *чоң ака*. Хақанийәликләр чоң акисини “*Ачиқим*” дәп чақириду. Бу сөз пәқәт биринчи шәхс тәвәлик қошумчиси “**-м**” биләнла қошулуп келиду. Иккинчи шәхскә “*Ачықың*” дейилмәйду. ***Әвин*** — *үрән, уруқ*. ***Әгә*** — *егичә, ача, һәдә*. Оғузлар буни “*әзә*” дәйду. ***Дада*** — *дада*. ***Ичи*** — *ака*. Яшта чоң болған әр қериндаш. ***Ини*** — *ини*. Яшта кичик әр қериндаш. ***Кукy*** — *ана тәрәптин болған һамма* (балиларға нисбәтән ата яки анисиниң ача-сиңиллири). Бу сөз “*кукүй*” дәпму ейтилиду. Тоғриси мошу. *Кукүйүм кәлди* — *һамам кәлди*. ***Қандаш*** — *қандаш*. ***Сиңил*** — *әрләрниң өзидин кичик қиз қериндиши*. ***Ури*** — *оғул бала, әр жәмәт*. ***Ури оғлан*** — *оғул бала*. ***Ума*** — *ана*. Тубутчә. Бу сөз уларға әрәплә рдин қалған болса керәк.

ә) **Қуда-бажилиққа мунасивәтлик намлар**: ***Балдиз*** — *кейин сиңил, аялиниң сиңлиси. Әрниң сиңлиси* “*балдиз*” демәй, “*сиңил*” дейилиду. ***Ини*** — *аялиға нисбәтән әрниң өзидин кичик укиси*. ***Йәңгә*** — *йәңгә. Акиниң аяли*. ***Юрч*** — *аялиниң иниси, йәни әрниң кейин иниси*. ***Йәзнә*** — *жәздә. Ачисиниң ери*. ***Қазин*** — *кейин ата*, “*кейин ана*” *дегән сөзләрдики* “*кейин*”. ***Қазнағун*** — “*қазин-қазнағун*“, *қуда-бажилар*. Бу сөз көпинчә қош сөз қилип ейтилиду. ***Намжа*** — *бажа* — *Аялиниң ачиси яки сиңлисиниң ери*. ***Төркүн*** — *төркүн*. Уруқ-аймақ әзалириниң яки уруқ-туққанларниң топлинидиған йери. Ят-

лиқ қилинған қизға нисбәтән ейтқанда, ата-анисиниң өйи. ***Түнүр** — аял тәрәптин болған туққанлар.* Булар аялниң қериндашлири, ата-анилири охшаш кишиләр.

б) **Аилигә мунасивәтлик умумий намлар.** ***Аштал** — кәнжә.* "Аштал оғул", кәнжә оғул. ***Әвин** — урән, уруқ.* ***Бәг** — хотунниң ери.* У өйдә бәккә охшиғанлиқтин шундақ дейилиду. ***Инал** — аниси есилзадә атиси аддий хәлиқтин болған яшлар* шундақ дейилиду. Бу бир қаидә. ***Юфға** — асранда оғул.* ***Қаңсиң** — өгәй.* Қаңсиң ата "өгәй ата", қаңсиң оғул "өгәй оғул". ***Огул** — огул.* Һәр қандақ балиғиму "*огул*" дейилиду. *Бу огул нә тәр?* — "*Бу огул немә дәйду?*" Қаидигә хилап һалда, "әр" сөзиниң көплүк түри "әрән" шәклидә қоллинилғинидәк, "оғул" сөзиниң көплүгиму "оғлан" болуп қалған. Әслидә "оғуллар" болуши керәк еди. "*Оглан*" вә "*әрән*" сөзлири бирлик түридиму қоллинилиду. ***Өгәй** — өгәй ата, өгәй огул, өгәй қиз.* ***Соң** — бир адәмниң балилири.* Әвлади. ***Чар** — чар чармақ — бала-җақа.*

Бу йәрдә хәлқимизниң улуқ мутәппәкүри Әлишир Навайиниң (1441—1501) 1499-жили язған "Муһакәмәтул луғәтәйн" (Икки тил муһакимиси) намлиқ тилшунаслиқ әмгигидин жуқурида қаралған тематикилиқ топқа мунасивәтлик үзүндини кәлтүрүп өтүшни тоғра көрдуқ. Әлишир Навайи яшиған дәвирдә бәзи шаирлар парс тилиға көп әһмийәт берип, өз әсәрлирини шу тилда йезишқа башлиған еди. Әлишир Навайи мундақ һәрикәткә қәтъий қаршилиқ билдүриду. У парсчә шеир йезишқа бериливатқанларни "бели бош, билимсиз түрк жигитлири" дәп әйиплиди һәм бу әмгиги арқилиқ түркий тилниң (кона уйғур тилиниң) парс тилидин һеч келишмайдиған, эксичә көп җәһәттин парсчидин бай тил екәнлигини көплигән тил фактлирини селиштуруш арқилиқ дәлилләп бәрди. Төвәндә әшундақ селиштурушлардин бир үзүндә берилди: "Сартлар (парслар) чоң қериндаш билән кичик қериндишиниң иккисини "бәрадәр" дәйду, түркләр болса чоңини "аға", кичигини "ини" дәйду. Сартлар (парслар) чоң, кичик қиз қериндашлирини охшашла "хаһәр" дәйду. Түркләр болса, чоңини "игичә", кичигини "сиңил" дәйду. Түркләр атисиниң аға-инилирини "апаға" дәйду, анисиниң аға-инилирини "тағай" дәйду. Сартлар (парслар) буларниң һеч қайсисиға ат коймиған болуп, әрәпчә "Әм" вә "хал" сөзлирини ишлитиду. Шуниңдәк "күкүлташ", "әтәкә", "инигә" ләрни түркчә сөз билән ейтиду". (Әлишир Навайи, Муһакәмәтул луғәтәйн. Бежин, 1988, 23-б. Нәширгә тәйярлиғучилар: Хәмит Төмүр, Абдуруп Полат.)

3.6.1.1.11. Маһмут Қәшқәрий уйғур календарчилиғи һәққидә

Мәлумки, жил, ай, күнләрниң тәртивини бәлгүләйдиған календарчилиқ беваситә миллий мәдәнийәтниң, илим-пәнниң дәрижиси билән мунасивәтлик. Жилларни пәсилләргә, пәсилләрни айларға, айларни һәптиләргә вә һәптиләрни күнләргә бөлүш умуминсанийәтлик характерға егә болсиму, уларға нам қоюшта һәр хиллиқ можут. Мәсилән, бизниң әждатлиримиз жилларни мүчәл календари бойичә атиған. 12 жилни өз ичигә алған бу календарь төвәндикичә тәртиптә һайванлар намлири билән аталған: *күски* (*чашқан*) *жили*, *уй жили*, *барс жили*, *тавушқан* (*тошқан*) *жили*, *ләһәң* (*тимсақ*, *крокодил*) *жили*, *илан жили*, *йонт* (*ат*) *жили*, *қой жили*, *бичин* (*маймун*) *жили*, *тақиқу* (*тоху*) *жили*, *ит* (*ишт*) *жили вә тоңғуз жили*. Бәзи мәлуматларға қариғанда, бу жиллар *топа*, *от*, *алтун*, *су*, *төмүргә* охшаш бәш сөз билән бириктүрүлүп, 60 жил бир дәвир сүпитидә пәриқләндүрүлгән. Мәсилән, *чашқан топа жили*, *уй топа жили*... андин *чашқан от жили*, *уй от жили* вә ш.о.

Жиллар мүчәл бойичә он иккигә бөлүнгән болса, жилму өз новитидә әждатлиримиз тәрипидин он икки айға бөлүнгән. Улар тәртип сани бойичә аталған: *биринчи ай*, *иккинчи ай*, *үчинчи ай*, *төртинчи ай*, *бәшинчи ай*, *алтинчи ай*, *йәттинчи ай*, *сәккизинчи ай*, *тоққузинчи ай*, *онинчи ай*, *он биринчи ай*, *он иккинчи ай*.

Қедимий дәвирләрдә әждатлиримиз "һәптә" чүшәнчисини қолланмиған. Бу чүшәнчә ислам дини қобул қилинғандин кейин, әрәпләрдин елинған.

Маһмут Қәшқәрий өзиниң "Дивану луғәтит түрк" әмгигидә "барс" сөзигә изаһ бериш җәриянида әждатлиримиз календарчилиғи һәққидиму тәпсилий мәлумат берип өтиду:

"Барс — барс, йолвас. Түрк хәлиқлиридики он икки мүчәлдин бириниң нами. Түркләр он икки хил һайванниң исмини елип, он икки жилға ат қойған. Улар балиларниң яшлирини, уруш тарихлирини вә шуниңға охшашларни мошу жилларниң айлиниши (дәвир қилиниши) билән һесаплайду.

Буниң келип чиқиши мундақ: Түрк хақанлиридин бири өзидин бир нәччә жил илгири болуп өткән бир урушни үгәнмәкчи болған. Бирақ шу уруш болуп өткән жилини ениқлашта хаталашқан. Шу мунасивәт билән бу хақан өз хәлқи билән мәслиһәт өткүзүп, курултайда мундақ дегән: "Биз бу тарихни ениқлашта қандақ хаталашқан болсақ, бизниң келәчәк әвлатлиримиз-

му шундақ хаталишиду. Шуңа биз он икки ай вә асманниң он икки буржиға (зодиак) асаслинип, һәр бир жилға бир ат қояйли, биздин кейин жил һесави шу жилларниң айлиниши билән һесаплансун. Бу аримизда мәңгү бир ядикарлиқ болуп қалсун". Хәлиқ хақанниң бу пикрини "Шундақ болсун" дәп мақуллиған. Шу мунасивәт билән хақан оға чиққан вә һәммә һайванларни Или дәриясиға қарап қоғлашни буйриған. Бу наһайити чоң бир дәрия. Хақан бу һайванларни олап жүрүп, Или дәриясиға қарап һайдиған. Бир мунчә һайванлар өзлирини суға атқан. Улардин он икки хили судин үзүп өткән. Әйнә шу он икки һайванниң нами он икки жилға нам қилип қоюлған. Судин әң авал сычған (чашқан) өткән. Шуңа жил беши шуниң нами билән атилип сычған (чашқан) өткән. Шуңа жил беши шуниң нами билән атилип, сычған йылы (чашқан жили) дейилгән. Униңдин кейин судин өткәнләр төвәндики тәртиптә болуп, уларниң һәр бири жил үчүн нам болуп қалған: *уд йылы — уй (кала) жили, барс йылы — барс (йолвас) жили, тавушқан йылы — тошқан жили, нәк йылы — ләһәң (тимсақ, крокодил) жили, йылан йылы — илан жили, йунд йылы — ат жили, қой йылы — қой жили, бичин йылы — маймун жили, тақағу йылы — тоху жили, ит йылы — ишт жили, тоңуз йылы — тоңғуз жили.*

Һесап тоңғуз жилиға йәткәндин кейин йәнә чашқан жилидин қайта башлиниду.

Маһмут Қәшқәрий ейтидуки: бу китапни язған жилимиз төрт йүз атмиш алтинчи жилиниң муһәррәм ейи болуп, илан жили киргән еди. Бу жил өтүп төрт йүз атмиш йәттинчи жилға қәдәм қойғанда, ат жили кириду. Жил һесави биз көрсәткән мошу тәртип бойичә болиду.

Түркләр бу жилларниң һәр биридә бир хасийәт бар дәп тәхмин қилиду. Мәсилән, уларниң қаришичә уй жили киргәндә, уруш көпийиду. Чүнки уй бир-бири билән көп үссүшидиған һайван. Тоху жили кирсә, озуқ-түлүк көпийиду, лекин кишиләр арисида тәшвиш ашиду. Сәвәви тохуниң йеми — дан. Тоху дан тепиш үчүн әхләт-чогаларни татилап чечиветиду. Ләһәң жили кириши билән һөл-йеғин көпийип, ашлиқ яхши болиду. Сәвәви ләһәң суда яшайду. Тоңғуз жили кириши билән қар көп яғиду, соғ қаттиқ болиду, питнә-пасат көпийиду. Түркләр әйнә шу йосунда, һәр жили бирәр һадисә йүз бериду дәп ишиниду. Түркләрдә һәптиниң йәттә күнининиң ети йоқ. Чүнки "һәптә" дегән уқум исламийәттин кейин мәлум болған.

Айларниң исмиға кəлсəк, шəһəрлəрдə əрəпчə ай исимлири қоллинилиду. Көчмəн һаят кəчүридиған, мусулман болмиған түрклəр жилни төрт пəсилгə бөлүп, һəр үч айни бир нам билəн атайду. Жилниң өтүшини шу йол билəн билдүриду. Мəсилəн, норуздин кейинки тунжа баһар ейини "оғлақ ай" дəйду. Униңдин кейинки айни "улуғ оғлақ ай" дəйду. Чүнки бу айда оғлақ чоң болиду. Униңдин кейинки айни "улуғ ай" дəйду. Чүнки бу ай язниң оттурсида болуп, бу чағда йəр-йүзи түрлүк назу-немəтлəргə толуп, мал-варанлар сəмириду, сүт көпийиду вə шуниңға охшаш. Қалған айлар исимлири көп ишлитилмигəчкə бу йəрдə сөзлəп олтармаймəн. Өзəң биливал. (Маһмут Қəшқəрий. Түркий тиллар дивани. Үрүмчи. 1981, 449—452-бəтлəр).

3.6.1.2. Қедимий уйғур тилиға мунасивəтлик башқа луғəтлəр

Идиқут мəһкимиси сөзлүги. Бу луғəт 1382-жили йезилған болуп, қедимий уйғур тилиға хас сөзлəр хитай тилида изаһланған. Уйғурчə сөзлəр уйғур йезиғида йезилған. Луғəттики сөзлəр тематикилиқ топларға бағлиқ 17 қисимға бөлүнгəн. М., *асман қисми*, *йəр қисми*, *вақит қисми*, *җанлиқлар қисми*, *кишилəр қисми*, *орда қисми* в.б.

Мəзкүр луғəтниң һазир төрт нусхиси Бежинда сақланмақта. Уларда изаһланған сөзлəрниң сани һəр хил. Биридə 940 сөз болса, қалғанлирида 716, 716, вə 208 сөз орун алған.

Бу сөзлəр XIV əсирдə Турпанда яшиған уйғурлар тили бойичə муһим материаллар болуп һесаплиниду.

"Идиқут мəһкимиси сөзлүгиниң" төрт нусхиси асасида толуқланған варианти 1984-жили нəшир қилинған.

Булардин башқа қедимий уйғур тилиға мунасивəтлик төвəндики луғəтлəрниму көрситиш мүмкин:

А.Җафероғлу. Ески уйғур түркчеси сөзлүгү. Истанбул, 1968. Бу луғəттə қедимий уйғур тилидики сөзлəр түрк тилида изаһланған.

Древнетюркский словарь. Ленинград (һазирқи Санкт-Петербург), 1968. 20 миң сөзни өз ичигə алған бу луғəт қедимий уйғур тилида йезилған ядикарлиқларға асаслинип түзүлгəн. Қедимий уйғур тилидики сөзлəргə берилгəн русчə изаһлар тəпсилийлиги вə мисалларниң моллуғи билəн пəриқлиниду.

К.Рөрборн. Уйғурчə луғəт (немис тилида). 1—3- қисим-

лар. **Висбаден, 1977—1981.** Қедимий уйғур тилиниң чоң мутәхәссиси К.Рөрборн бу тилдики сөзләрни немис тилида изаһлайду.

Ж.Клосон. XIII әсиргичә түрк тилиниң этимологиялик луғити (инглиз тилида). Оксфорд, 1972. Миң бәтлик бу чоң луғәтму қедимий уйғур тилидики ядикарлиқлар тили асасида түзүлгән.

Қедимқи уйғур тили луғити. Үрүмчи, 1989. 12 миң сөздин тәркип тапқан бу луғәтни Аблимит Әһәт вә Дилдар Мәтиминләр түзгән.

3.6.2. Кона уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр

Кона уйғур тили XIV әсирдин XX әсирниң башлириғичә һөкүм сүргән болуп, Уйғур-Йәкән дөлити ("Сәидийә дөлити" дәпму атилиду) (1514—1682), Уйғур-Йәттишәр дөлити (1864—1878), Уйғур-Или дөлити (1864—1871) охшаш миллий дөләтлиримизниң дөләт тили сүпитидә тонулғандин башқа, Чағатай дөлити (1309—1348), Моғулстан дөлити (1348—1514), Хорасан дөлити (1451—1507), бүйүк Моғол императорлуғи (Бабурийә) (1497—1757) охшаш дөләтләрдиму кәң ишлитилгән. Бу тилда Навайи, Зәлилий, Билал Назим охшаш шаирлиримиз ижат әткән. Бу тилға мунасивәтлик луғәтләрдин төвәндикиләрни көрситиш мүмкин:

а) Тали Иманий Һератий. "Бәдайиул луғәт" (Тилниң бәдиийлиги). XV әсирниң ахирида түзүлгән бу кона уйғурчә-парсчә луғәт Әлишир Навайи әсәрлириниң тили асасида түзүлгән. Бу луғәтниң асасий мәхсити Навайи тилидики бәзи сөзләрни парсчә изаһлаш болған. Тали Имани Һератий Навайиниң һәм жутдиши һәм замандиши болған.

Бу луғәтниң бир нусхиси һазир Санкт-Петербургта сақланмақта. Уни 1961-жили Москвада А.И.Боровков нәшир қилған.

ә) Алайи бинни Муһибий. "Әл-луғәт ун Наваия вә әл-истишһадәтул чиғатаия" ("Навайи луғити вә чағатай тили дәлиллири"). 1560-жили түзүлгән бу луғәтниң биринчи сөзи "Абушқа" (бовай, қери) болғанлиқтин "Абушқа луғити" дәпму атилиду.

Бу луғәттә 2000 сөз болуп, улар Навайиниң әдәбий, илмий

әмгәклиридин елинған. Кона уйғур тилиға аит бу сөзләр түркчә изаһланған һәм Навайи әсәрлиридин көплигән мисаллар кәлтүрүлгән. Бәзи алимларниң пикиричә, луғәт муәллипи Навайи иҗадиға қаттиқ қизиққан Осман империясиниң бир алими болған. У Навайи әсәрлиридики анчә кәң қоллинилмайдиған сөзләрни таллап, изаһлиған.

Мәзкүр луғәтниң һазир бир нәччә нусхиси мәлум. Уларниң бири Англиядә, үчи Санкт-Петербургта сақланмақта.

б) Фазлуллахан. "Луғәти түрки". Мәзкүр луғәт XVII әсирниң ахирлирида йезилған. Луғәт үч баптин ибарәт. I бапта пеилдин ясалған турғун сөзләр, II бапта пеилниң һәр хил шәкиллири, III бапта турғун сөзләр қаралған. Биринчи баптики пеилдин ясалған турғун сөзләр парсчә тәрҗимә қилинған болса, қалған баптики сөзләрниң изаһи кона уйғур тилида берилгән.

Мәзкүр луғәтниң бир нусхиси һазир Лондонда сақланмақта.

в) Муһәммәт Яқуб Чиғий. "Келурнамә". Кона уйғурчә-парсчә һесаплинидиған бу луғәт 15 баптин ибарәт. Исимлар баш келиштә, пеиллар инфинитив шәкилдә берилгән. Сөзләр мәна җәһәттин топлаштурулуп "Асман", "Йәр", "Қушлар" охшаш қисимларға бөлүнгән.

г) Меһдихан. "Сәңлақ". Мәзкүр луғәт 1760-жили йезилған. Бу луғәтму кона уйғурчә-парсчә луғәт болуп һесаплиниду. Сөзләргә изаһ бәргәндә Меһдихан кона уйғур тилиниң яркин намайәндилири Лутфи, Навайи, Бабурлар әсәрлиридин көплигән мисаллар кәлтүриду. Луғәтниң ахирида Навайи әсәрлиридә учришидиған әрәп, парс сөзлири һәм метафорилар берилгән. Меһдихан өзиниң луғитигә киришмә сүпитидә кона уйғур тилиниң грамматикисиға беғишланған "Мәбани луғәт" намлиқ әмгигини киргүзгән. Бу грамматикилиқ әмгәк Навайи әсәрлири тилиниң алаһидиликлиригә асаслинип йезилған. Алтә қисимдин ибарәт бу грамматикида пеилларниң һәр хил шәкиллири, бәзи фонетикилиқ қанунийәтләр, алмашлар, уланмилар, тиркәлмиләр тоғрисида сөз болиду.

"Сәңлақниң" бир нусхиси Лондонда, иккинчиси Парижда сақланмақта.

ғ) Фәтһ Әлихан Қаҗарий луғити. Фәтһ Әлихан бу луғәтни төрт жил давамида, йәни 1858—1862-жиллири язған. Чоң һәҗимлик мәзкүр луғәт төрт қисимдин ибарәт: 1) Муқәддимә (1—12-бәтләр). Бу йәрдә Фәтһ Әлихан өзиниң, Навайиниң тәрҗимә һали, түркий тилларниң алаһидиликлири һәққидә

қисқичә мәлумат бериду. Шундақла муқәддимидә Навайиниң 27 әсириниң тизимини бериду; 2) асасий қисим (13—404-бәтләр). Бу йәрдә 8 миңға йеқин кона уйғур тилидики сөзләргә парсчә изаһ берилиду. Демәк бу луғәтму кона уйғурчә-парсчә луғәтләр қатариға кириду. Луғәттики сөзләрниң асасий қисми Әлишир Навайи әсәрлиридин елинған. Фәтһ Әлихан әң көп Навайи диванидин һәм "Хәмсәсидин" мисаллар кәлтүриду; 3) "Сәңлақ" луғитидә изаһи берилмигән 12 сөзгә изаһ бериду (405—407-бәтләр); 4) Бу қисимда Навайи әсәрлиридә учришидиған парсчә сөзләрниң тизими (407—418) берилгән.

Мәзкүр луғәтниң һазирға икки нусхиси мәлум. Уларниң бири Венгриядә, иккинчиси Санкт-Петербургта сақланмақта.

Жуқурида аталған кона уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләрдин барлиғи дегүдәк улуқ мутәпәккүр шаиримиз Әлишир Навайи әсәрлиригә асасланған.

д) "Бәш тиллиқ луғәт". Мәзкүр луғәт XVIII әсирниң иккинчи йеримида Бежинда түзүлгән. У манжурчә-тибәтчә — моңғулчә — уйғурчә — хитайчә селиштурма луғәт болуп һесаплиниду. Манжур тилиға хас 18 миң 600 сөз, сөз бирикмиси тибәт, моңғул, уйғур, хитай тиллириға тәржимә қилинған. Луғәтниң қол язмиси 6 жилд, оттуз алтә дәптәрдин, барлиғи болуп 4973 бәттин ибарәт. Луғәттики манжурчә, моңғулчә, уйғурчә сөзләр уйғур йезиғида, тибәтчә сөзләр тибәт йезиғида, хитайчә сөзләр хитай иероглифлири билән йезилған. Шундақла уйғурчә сөзләр әрәп йезиғидиму берилгән.

Луғәттики сөзләр елипбә тәртиви бойичә әмәс, бәлки сөзләрниң тематикилиқ топлири бойичә берилгән. Тематикилиқ топлар "сәр жәми", дәп аталған. Мәсилән "Асманниң сәр жәми", "Йәрниң сәр жәми", "Тавар-бөзниң сәр жәми" в.б. Луғәттә барлиғи болуп 52 сәр жәми берилгән. Бу сәр жәмиләр өз новитидә қисимларға бөлүнгән. Мәсилән, "Кишиниң сәр жәми", "Киши мәзһибиниң қисми", "Дост-ярниң қисми", "Қери-яшниң қисми" охшаш қисимларға бөлүнгән. Қисимларму өз новитидә кичик бөләкләргә бөлүнгән. Умумән, луғәттики сөзләр 52 сәр жәми, 302 қисим, 522 кичик бөләкләргә бөлүнгән.

Луғәт шу дәвирдики уйғур хәлқиниң ижтимаий, мәдәний, ихтисадий һаятиға мунасивәтлик көплигән сөзләрни өз ичигә алған.

Шундақла бу луғәт алтай тил аилисигә киридиған уйғур,

моңғул, манжур тиллирини өз ара селиштуруп үгиниш үчүнму муһим мәнбә болуп һесаплиниду.

“Бәш тиллиқ луғәт” 1957-жили фотомеханика усули билән үч том қилинип, Бежинда нәшир қилинған.

Кона уйғур тилиға мунасивәтлик кейинки жиллири нәшир қилинған луғәтләр қатарида “Уйғур классик әдәбиятидин қисқичә сөзлүкни” алаһидә тәкитләшкә әрзийду. Бу 786 бәтлик луғәт Ғулам Ғопур, Муһәммәт Турсун Ибраһими, Ғожа Әхмәт Юнус қатарлиқлар тәрипидин түзүлүп, Бежинда 1986-жили нәшир қилинған.

3.6.3. Заманивий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр

Қедимий вә кона уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр, асасән, тәржимә луғәтләр болса, заманивий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләрниң түрлири һәр хил. Уларниң асасийлири төвәндикиләр:

1. Тәржимә луғәтләр.
2. Изаһлиқ луғәтләр.
3. Терминологиялик луғәтләр.
4. Имла луғити.
5. Тәләппуз луғити.
6. Фразеологиялик луғәтләр.
7. Диалектологиялик луғәтләр.
8. Мәнадаш сөзләр (синонимлар) луғити.
9. Аһаңдаш сөзләр (омонимлар) луғити.

3.6.3.1. Тәржимә луғәтләр

Буниңға, асасән, икки тиллиқ луғәтләр кириду. Мәзкүр луғәтләр уйғур тилиниң рус яки хитай тилиға яки эксичә тәржимилиридур.

1) **И.А.Баскаков, В.М.Насилов. “Уйғурчә-русчә луғәт“, Москва, 1938.** 12 миң сөз вә ибариләрдин тәркип тапқан бу луғәт латин йезиғида ишләнгән. Луғәтниң ахирида уйғурчә сөзләрниң индекси әрәп йезиғида берилгән. Сәвәви бу чағда сабиқ Кеңәш Иттипақидики уйғурлар латин, Шәрқий Түркстандики хәлқимиз әрәп йезиғини қоллинатти.

Шундақла луғәттә Н.А.Баскаковниң уйғур тилиниң грамматикиси бойичә қисқичә очерки берилгән.

2) Бурһан Шәһиди. "Уйғурчә-хитайчә-русчә луғәт". 1953, Бежин. Бу луғәт жуқурида аталған Н.А.Баскаков вә В.М. Насиловлар түзгән луғәткә хитайчә тәрҗимиси қошулуп нәшир қилинған.

3) Ә.Илиев, Ш.Кибиров, Қ.Муһәммәдиев, М.Розиев, Ю. Цунвазо, А.Шәмиева. "Русчә-уйғурчә луғәт". Алмута, 1955. Бу луғәт Шәрқий Түркстан уйғурлириға мөлчәрләнгәнликтин уйғурчә сөзләр әрәп йезиғида йезилған.

4) Ә.Илиев, Ш.Кибиров, М.Розиев, Ю.Цунвазо. "Русчә-уйғурчә луғәт" (Т.Рәһимов тәһрирлигидә) Москва, 1956. 30 миң сөзни өз ичигә алған бу луғәттики уйғурчә изаһлар әрәп вә кирил йезиқлирида берилгән.

5) Ш.Кибиров, Ю.Цунвазо. "Уйғурчә-русчә луғәт". Алмута, 1961. 16 миң сөздин тәркип тапқан бу луғәт дәсләпки академиялик нәшир болуп, униңда сөзләрниң келип чиқиши, қоллинилиш саһаси һәққидә мәлуматлар берилгән. Шундақла мәзкүр луғәттә Ә.Қайдаровниң уйғур тилиниң грамматикиси бойичә язған қисқичә очерки вә уйғурчә хас исимлар орун алған.

6) "Хитайчә-уйғурчә қисқичә луғәт". Үрүмчи, 1963. Бу луғәт 12 миң сөздин ибарәт.

7) Ә.Нәҗип. "Уйғурчә-русчә луғәт". Москва, 1969. 33 миң сөздин тәркип тапқан бу луғәт үстидә Әмир Нәҗип 15 жил ишлигән. У мәзкүр луғәтни түзүш үчүн, сабиқ Кеңәш Иттипақида вә Шәрқий Түркстанда нәшир қилинған гезит-журнал, әдәбий, илмий китаплардин сөзләрни тәргән, шуңлашқа луғәт шу дәвирдики тилимизниң иҗтимаий-сәясий, ихтисадий, илмий-техникилиқ, мәиший лексикисини мәлум дәриҗидә тәпсилий өз ичигә алған.

Луғәттики уйғурчә сөзләр дәсләп әрәп йезиғида берилип, андин уларниң транскрипцияси вә русчә тәрҗимиси кирил йезиғида берилгән.

Луғәтниң ахирида географиялик аталғулар, уйғурчә әр киши вә аял киши исимлири, календарчилиққа мунасивәтлик материаллар орун алған.

8) "Хитайчә-уйғурчә луғәт". Үрүмчи, 1979. 47 миң сөзлүк бу луғәтни сабиқ Шинҗаң-Уйғур автоном районлуқ йезиқ өз-

гэртиш комитети, маарип идариси, хэлиқ нэшрияти, Шинжаң университети бирлишип тэйярлиған.

9) "Уйғурчэ-хитайчэ луғэт". Үрүмчи, 1982. 30 миң сөзлүк бу луғэтни Шинжаң хэлиқ нэшрияти нэшир қилған.

10) Ә.Илиев, Э.Дельцова. "Русчэ-уйғурчэ луғэт" Алмута, 1984. Бу луғэт мэктэп оқуғучилириға мөлчэрлэнгэн.

3.6.3.2. Изаһлиқ луғэтлэр

Изаһлиқ луғэт мэлум бир миллэтниң тилиниң пүткүл байлиғинила эмэс, шундақла у миллэтниң тилшунаслиқ илминиң болупму, луғэтчилик илминиң тэрэққият дэрижисиниму көрситиду. Кейинки жиллири алтэ томлуқ "Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитиниң" нэшир қилиниши Үрүмчидики тилчи алимлиримизниң чоң утуғи болуп һесаплиниду.

Аблиз Яқуп, Ғэнизат Ғэйурани рэһбэрлигидики бир топ алимлиримиз бу муһим луғэтниң I томини 1990-жили, II томини 1991-жили, III томини 1992-жили, IV томини 1994-жили, V томини 1995-жили, VI томини 1998-жили Үрүмчидэ нэшир қилди. 60 миң сөзни өз ичигэ алған бу луғэтниң умумий һэжими 5430 бэт.

Мэзкүр луғэтни түзүш иши рэсмий 1980-жили қолға елинған. 10 жил давамида алимлар 400 дин артуқ эдэбий, илмий эсэрлэрдин 500 миңдин артуқ жүмлэ карточкиси тэйярлиған, андин улардин 60 миң сөз таллиған. Һэр бир сөзниң уддул вэ көчмэ мэналиридин башқа, униң қайси сөз түркүмигэ, қайси тилға, қайси саһаға аитлиғиму берилгэн. Сөзниң һэр бир мэнасиға эдэбий яки илмий эсэрлэрдин мисаллар кэлтүрүлгэн. Шундақла бу мэхсэттэ мақал-тэмсиллэрму мол пайдилинилған. Түзгүчилэр сөзлэрниң мэналирини тэпсилий үгинишкэ тиришқан. Мэсилэн, "Чиқмақ" пеилиниң 38 мэнаси, "тутмақ" пеилиниң 37 мэнаси пэриқлэндүрүлгэн.

VI томниң ахириға болса, илавэ сүпитидэ уйғур тилидики сөз ясиғучи, сөз түрлигүчи, шэкил өзгэрткүчи қошумчилар уйғур киши исимлири, Шэрқий Түркстандики шэһэр-йеза намлири, календарьчилиққа мунасивэтлик материаллар, өлчэм бирликлири берилгэн.

3.6.3.3. Терминологиялик луғәтләр

Мәлум бир тилдики илим-пәнниң һәр хил саһалириға мунасивәтлик аталғуларниң (терминларниң) луғити **терминологиялик луғәтләр** дәп атилиду. Бу хил луғәтләр, адәттә, тилчилар билән, мутәхәссисләр һәмкарлиғи нәтиҗисидә түзүлиду. Терминологиялик луғәтләрниң көплүги шу тилниң заманға лайиқ тәрәққий етиватқанлиғиниң бәлгүси болуп һесаплиниду. Үрүмчидә кейинки жиллири *физика луғити, математика луғити, тибабәтчилик луғити, орманчилиқ луғити, нефть луғити, химия луғити, тән тәрбийә луғити, биология луғити, электр техникиси луғити, сода луғити, астрономия аталғулири* охшаш луғәтләр нәшир қилинди.

Қазақстанда болса **В.Мәнсуров вә Ш.Өмәрбақиевлар 1989-жили "Русчә-уйғурчә физика вә математика терминлириниң луғитини"** нәшир қилди.

Әдәбиятшунаслиқ вә тилшунаслиққа мунасивәтлик луғәтләрму терминологиялик луғәтләр қатариға кириду.

Уйғур тилида бу саһаларға мунасивәтлик төвәндики луғәтләр нәшир қилинған:

1) Мурат Һәмраев. Әдәбиятшунаслиқ терминлириниң луғити. Алмута, 1974.

2) Мәһмут Зәйиди, Сәмәт Дугайли. Әдәбият аталғулири луғити. Үрүмчи, 1988.

3) Турсун Әлаев. Әдәбиятшунаслиқ аталғулириға изаһәт. Алмута, 2000.

4) А. Қайдаров, Ш. Баратов. Русчә-уйғурчә тилшунаслиқ терминлириниң луғити. Алмута, 1987.

5) Мирсултан Осман, Муһәммәтреһим Сайит. Қисқичә тилшунаслиқ луғити. Үрүмчи, 1991.

3.6.3.4. Имла луғити

Имла (орфография) тилдики сөзләрниң тоғра йезиш нормилирини бәлгүләйду. **"Уйғур тилиниң имла луғити"** дәсләп Қазақстанда Ғ.Сәдвақасов вә Ә.Илиевлар тәрипидин 1961-жили түзүлгән. Кейинирәк бу луғәт 1969 вә 1983-жиллири қайта нәшир қилинди. Уйғур елида бу хил луғәтләрни түзүш кейинирәк қолға елинған. 8 миң сөзлүк имла луғити 1976-жили Үрүмчидә

нәшир қилинған болса, 30 миң сөзлүк **“Һазирқи заман уйғур әдәбий тилиниң имла луғити”** 1985-жили нәшир қилинди. 1997-жили атақлиқ тилчимиз Мирсултан Османниң рәһбәрлигидә Үрүмчидә имла вә тәләппуз нормилири бойичә кейинки жиллири жүргүзүлгән тәтқиқатларниң йәкүни сүпитидә **“Һазирқи заман уйғур әдәбий тилиниң имла вә тәләппуз луғити”** нами билән 964 бәтлик чоң луғәт нәшир қилинди.

Мәзкүр луғәтниң ахирида “Сөз ясиғучи қошумчилар җәдвили”, “Исимларниң грамматикилиқ шәкиллири”, “Санниң грамматикилиқ шәкиллири”, “Сүпәтләрниң грамматикилиқ шәкиллири”, “Пеилниң өзәк шәкиллири”, “Пеилниң турғун сөз шәкиллири”, “Пеилниң хәвәр шәкиллири” берилгән.

Бу йәрдә шуни әстә тутуш керәкки, ШУАРдики әдәбий тилимизниң имла нормилири билән Қазақстандики әдәбий тилимизниң имла нормилири арисида азирақ пәриқ мођут. Мәсилән, ШУАРда қобул қилинған имламизда әсли уйғур сөзлириниң бешида “ж” тавуши кәлмәйду (*йигит — жигит*, *йил — жил* в.б.), икки созуқ тавуш арисидики **қ, к, п** тавушлири иккинчи вә үчинчи боғумларда **ғ, г, в** тавушлириға новәтләшмәйду (**қулиқи-қулиғи, билики-билиги, мәктипи-мәктиви**).

3.6.3.5. Тәләппуз луғити

Тәләппуз луғити тилимиздики сөзләрниң тоғра тәләппузини (орфоэпиясини) өзидә экис эттүриду. Уйғур тилиниң дәсләпки тәләппуз луғитини Аминә Ғапар, Мирсултан Осман рәһбәрлигидики бир топ тилчилиримиз тәйярлап, 1989-жили Бейҗинда нәшир қилған.

3.6.3.6. Фразеологиялик луғәтләр

Мәлумки, фразеологиялик бирикмиләр тилниң тарихий тәрәққиятини, милләтниң мәнивий һәм маддий мәдәнийитини, образлиқ тәпәккүрини өзидә экис эттүриду. Тилниң мундақ бай ғәзнисини топлаш һәм уларға изаһ бериш муһим әһмийәткә егә. Уйғур тилидики фразеологиялик бирикмиләрни Қазақстанда дәсләп Октябрь Җамалдинов топлап **“Уйғур тили фразеологиясиниң изаһлиқ луғити”** нами билән 1985-жили Алмутида нәшир қилған. Бу луғәтниң толуқланған иккинчи нәшри

1993-жили йоруқ көрди. Бу нәширдә 3 миңға йеқин фразеологиялик бирикмиләр мәналири тәпсилий изаһлинип, бәдиий вә еғиз әдәбиятидин елинған мол мисаллар билән йорутулған.

Рәвәйдулла Ибраһим тәйярлиған **"Уйғур тилиниң изаһлиқ фразеологиялик бирикмиләр луғити"** 1983-жили Үрүмчидә нәшир қилинған.

3.6.3.6. Диалектологиялик луғәтләр

Уйғур тили диалектилирини үгиниш хелә узун тарихқа егә. Тилимизниң диалектлири бойичә дәсләпки тәтқиқатларни чәт әл алимлири елип барған.

Уйғур тили диалектлири бойичә дәсләпки луғәт швед алими Г.Ракетт қәлимигә мәнсүп. У өзиниң Қәшқәр вә Яркәнт шевилири асасида инглизчә-уйғурчә луғитини 1927-жили Лейпцигда нәшир қилған.

Уйғур диалектлирини үгиништә рус алими Сергей Ефимович Маловниң әмгиги бебаһадур. У уйғур диалектлири бойичә материалларни топлап, уларни русчә тәржимә қилип, андин мәтинләрдики сөзләрниң уйғурчә-русчә луғити билән төвәндики әмгәкләрни нәшир қилған: **Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие (Қумул шевиси — Р.А.). Тексты, переводы, словарь. М., Л., 1954; Малов С.Е. Лобнорский язык. Тексты, переводы, словарь. Фрунзе, 1956: Малов С.Е. Уйгурские наречия Синьзяна. Тексты, переводы, словарь. М., 1961; Малов С.Е. Язык желтых уйгуров. Словарь и грамматика. Алма-Ата, 1957.**

1955-жили немис алими К.Менгес Висбаден шәһиридә Н.Ф.Катановниң уйғур диалектилири бойичә мәтинлири асасида этимологиялик характерға егә уйғурчә-немисчә луғәт нәшир қилиду.

Уйғур диалектлири бойичә дәсләпки толуқ луғәтни атақлиқ швед уйғуршунаси Гуннар Яринг нәшир қилиду. Бу уйғурчә-инглизчә луғәт Швецияниң Лунд шәһиридә 1964-жили йоруқ көргән.

Пәрғанә вадисидики уйғурлар тилини мәхсус үгәнгән Ғожәхмәт Сәдвақасов өзиниң икки томлуқ илмий әмгигиниң I томида уйғурчә-русчә луғәт бериду (**Г.Садвақасов. Язык уйгуров**

Ферганской долины т.1. Очерк фонетики, тексты и словарь. Алма-Ата, 1970).

Уйғур тилида дәсләпки диалектологиялик луғәтни Ғулам Ғопури түзүп чиқиду. Униң 1986-жили Бежинда нәшир қилинған **"Уйғур шевилири сөзлүгидә"** 4 миңға йеқин уйғур диалектлириға мунасивәтлик сөзләр изаһланған.

Уйғур диалектлири бойичә кейинки луғәт Ә.Р.Тенишев қәлимигә мәнсүп. Униң **"Уйгурский диалектный словарь"** намлиқ әмгиги 1990-жили Москвада нәшир қилинған. Бу луғәттә уйғур диалектлириға мунасивәтлик сөзләр тарихий-селиштурма усули арқилиқ русчә изаһланған.

1997-жили Мирсултан Осман Үрүмчидә **"Һазирқи заман уйғур тилиниң қумул шевиси"** намлиқ әмгигини нәшир қилиду. Бу 242 бәтлик әмгәкниң 125—233-бәтлиридә қумул шевисигә хас шевә сөзлири изаһланған. Алим өзиниң хотән (Һазирқи заман уйғур тилиниң хотән диалекти: Шинжаң хәлқ нәшрияти) вә лопнур диалекти (Һазирқи заман уйғур тилиниң лопнур диалекти: Шинжаң хәлқ нәшрияти) бойичә әмгәклирини йәкүнләп, уларни 2004- вә 2006-жиллири нәшир қилиду.

2007-жили болса, Бейжинда бир топ уйғур алимлири тәрипидин тәйярланған «Һазирқи заман уйғур тилиниң диалект вә шевилири луғити» намлиқ китап йоруқ көриду.

3.6.3.7. Мәнадаш сөзләр луғити (синонимлар луғити)

Мәлумки, тилниң байлиғи бир уқумни стилистикилиқ җәһәттин пәриқлинидиған бир нәччә сөзләр, йәни мәнадаш сөзләр арқилиқ ипадиләшкиму бағлиқ.

Уйғур тилидики мәнадаш сөзләр луғитини дәсләп Абдусалам Аббас 1993-жили Бежинда нәшир қилди. **"Уйғур тилидики мәнадаш сөз-ибариләр луғити"** дәп атилидиған бу әмгәктә 3 миңға йеқин мәнадаш сөзлүк қатар болуп, уларда он миңдин артуқ сөз-ибариләр орун алған. 778 бәтлик бу чоң луғәтниң ахирида (758—776-бәтләр) миладийә, һижрийә календаридики мәнадаш ай намлири, пән намлиридики мәнадаш атилиш, пәлсәпәдики мәнадаш аталғулар, һәрбий түзүм, вәзипә, унвандики мәнадаш сөзләр, бәзи қуш, һайван, һашарәтләрниң мәнадаш атлири, гүл-гияларниң мәнадаш атлири, бәзи кесәлликләрниң мәнадаш намлири, символлуқ мәнадаш сөзләр, шәриқ әдәбиятида

бәзи шәхсләрниң символлуқ мәнадашлири охшаш мавзулар берилгән.

1997-жили болса, Алмутида Заһидәм Һевуллаева муәллиплигидә **“Уйғур тили синонимлириниң луғити”** нәшир қилинди. Түзүлүши вә илмий методи, мисаллири җәһәттин пәриқлинидиған бу луғәтләр бир-бирини толуқлап, уйғур луғәтчилигидә муһим орун егилимәктә.

3.6.3.8. Аһаңдаш сөзләр (омонимлар) луғити

“Уйғур тилидики мәнадаш сөз-ибариләр луғитиниң” муәллипи Абдусаллам Аббас 1996-жили Бежинда “Уйғур тилидики аһаңдаш сөзләр луғити” намлиқ әмгигини нәшир қилиду. Луғәттә 598 омоним сөз берилгән. Уларниң ичидин икки аһаңдаш сөздин тәркип тапқанларниң сани 424, үч аһаңдаш сөздин тәркип тапқанларниң сани 103, төрт аһаңдашлиқлар 43, бәш аһаңдашлиқлар 20, алтә аһаңдашлиқлар сани 8 болуп, барлиғи 1477 сөздин ибарәт.

4. УЙҒУР ТИЛИНИҢ МОРФЕМИКИСИ

Морфемика тилниң морфемилиқ қурулмисини үгинидиған тилшунаслиқниң бир саһаси. Униң асасий тәтқиқат объекти морфема. Морфема болса сөзниң әң кичик мәнавий бирлиги болуп һесаплиниду. М., “*ишчиларниң*” сөзи төрт морфемидин тәркип тапқан. Уларниң һәр бири мәлум мәнаға егә: *иш* — мәлум бир паалийәтни, ***-чи*** — мәлум паалийәт билән шуғулланғучи адәмни, ***-лар*** — көплүк мәнасини, ***-ниң*** — егилик келиш, йәни бир шәйиниң башқа бир шәйигә аитлиғини, тегишликлигини билдүриду.

Бәзи морфемилар бирла фонетикилиқ шәкилгә егә болса (М., ***-чи*** қошумчиси), бәзи морфемилар бир нәччә фонетикилиқ шәкилләргә егә болиду: ***-лар//-лəр*** (2), **-лиқ//-лик, *-луқ//-лүк*** (4), ***-қ//-к, -иқ//-ик, -уқ//-үк*** (6).

Морфеминиң фонетикилиқ шәкиллири сөз томуриниң (йилтизиниң) фонетикилиқ алаһидиликлиригә бағлиқ. М., қелин, ләвләшмигән созуқ тавушлуқ томурға ***-лиқ*** (*ашлиқ*), инчикә, ләвләшмигән созуқ тавушлуқ томурға ***-лик*** (*шәһәрлик*), қелин, ләвләшкән созуқ тавушлуқ томурға ***-луқ*** (*отлуқ*), инчикә, ләвләшкән созуқ тавушлуқ томурға ***-лүк*** (*өйлүк*) улиниду. Бир морфеминиң һәр хил фонетикилиқ шәкиллири яки нутуқтики бәлгүлүк бир көрүнүши **морфлар** дәп атилиду. Демәк, ***-лиқ*** қошумчиси төрт морфтин, чиқиш келиш қошумчиси икки морфтин (***-дин//-тин***) ибарәт. Амма уйғур тилидики томур морфеминиң һәр хил фонетикилиқ шәкиллирини (өзгиришлирини) морф дейишкә болмайду. М., “*қулақта*”, “*қулиғи*”, “*башниң*”, “*беши*” сөзлиридики томур морфемиларниң “*қулиғ*”, “*беш*” шәкилдики фонетикилиқ шәкиллирини бир морфеминиң (*қулақ, баш*) морфлири сүпитидә қараш натоғра. Чүнки улар морфеминиң асасий тәливигә йәни мәна ипадиләш (лексикилиқ болсун, грамматикилиқ болсун) хусусийитигә егә әмәс. “*Қулиғ*”, “*беш*” сөзлири уйғур тилида һеч бир мәна ипадилимәйду. ***-лиқ*** қошумчиси болса, ***-лик, -луқ//-лүк*** шәкиллиридиму (морфлиридиму) охшашла тонулуш, мәна ипадиләш алаһидиликлиригә егә.

4.1. Морфемиларниң түрлири

Уйғур тилидики морфемилар мәнасиға вә вәзиписигә бағлиқ иккигә бөлүниду: ***мустәқил*** вә ***ярдәмчи морфемилар.***

4.1.1. Мустәқил морфемилар

Уйғур тилида мустәқил морфемилар сөзниң томуриға (йилтизиға) тоғра келиду. Мустәқил морфемида, йәни томурда сөзниң асасий мәнаси (лексикилиқ мәна) ипадилиниду. Ярдәмчи морфемиларда болса, қошумчә мәна (грамматикилиқ мәна) ипадилиниду. Грамматикилиқ мәна, асасән, қошумчилар вә ярдәмчи сөзләр арқилиқ ипадилиниду.

Лексикилиқ мәна һәр бир сөзниң өзигә хас, башқа сөзләрдин пәриқләндүридиған мәнаси. Лексикилиқ мәна можут шәйи, һәрикәтләр вә бәлгүләрниң адәмниң еңида әкис әткән һәм бәкитилгән тәсәввуридур. Лексикилиқ мәна, башқичә ейтқанда, сөзниң луғәвий мәнаси болуп һесаплиниду. Бу мәна изаһлиқ луғәтләрдә берилиду. М., “*китап*”, сөзигә “Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә” “Түпләнгән яки муқавиланған басма яки язма әсәрләр” дәп изаһ берилгән. Мәзкүр изаһ “*китап*” сөзиниң лексикилиқ мәнаси болуп һесаплиниду.

Грамматикилиқ мәна можут шәйи, һәрикәт, бәлгүләрниң арисидики мунасивәткә бағлиқ. Грамматикилиқ мәна, адәттә, сөзләрдә, сөзләрниң арисидики бағлиништа ипадилинидиған умумлашқан вә абстрактлашқан турақлиқ мәна болуп һесаплиниду. “Грамматика” аталғуси тилшунаслиқниң “морфология” вә “синтаксис” охшаш саһалириниң умумий аталғуси болғанлиқтин, грамматикилиқ мәнаму мошу саһаларға мунасивәтлик. М., морфологиядә сөз түркүмлириниң (шәйини билдүрүш — исим, һәрикәтни билдүрүш — пеил, бәлгүни билдүрүш — сүпәт), исимниң келиш, сан, тәвәлик категориялириниң, пеилниң заман, мәйил, дәриҗә, түс категориялириниң мәналири, синтаксиста җүмлиниң баянлаш хусусийити (предикативлиқ) вә сөз бирикмилири арисидики қошма җүмлә тәркивидики предикативлиқ бирликләр арисидики мәналар грамматикилиқ мәналар қатариға кириду.

Мустәқил морфемида һәм лексикилиқ, һәм грамматикилиқ мәна болиду. Грамматикилиқ мәна лексикилиқ мәнаға асаслиниду. Жуқурида мисалға алған “китап” сөзи лексикилиқ мәнасиға бағлиқ мәлум шәйини билдүрүш, баш келиш, бирлик түр охшаш грамматикилиқ мәналарға егә.

Мустәқил морфема сөз ясаштиму муһим роль ойнайду. Сәвәви, бу морфемисиз йеңи сөзләрниң ясилиши мүмкин әмәс. Йеңи сөзләр лексикилиқ мәнаси җәһәттин қанчә пәриқләнмисун бәрибир мустәқил морфеминиң мәнасиға асаслиниду.

Уйғур тилида мустәқил морфема сөзниң алдинқи қисмида келиду, йәни у ярдәмчи морфемилардин кейин кәлмәйду. Уйғур тилидики парс тилидин киргән *һәм-*, *бе-*, *на-*, *бә-* охшаш сөз алди қошумчилири өзлири уланған сөз билән тилимизға киргәнликтин, башқичә ейтқанда, уйғур тилиниң өзигә хас сөз ясаш җәриянида мәйданға кәлмигәнликтин морфема сүпитидә қаралмайду.

Мустәқил морфема түп (*ата*, *ана*), қош (*ата-ана*, *хошал-хорам*), тәкрар (*бара-бара*, *топ-топ*), бириккән (*бәлбағ*, *қизилгүл*) шәкилләрдә учришиду.

4.1.2. Ярдәмчи морфемилар

Ярдәмчи морфемилар мустәқил морфемилар билән келип, уларға һәр хил грамматикилиқ мәна бериду. Ярдәмчи морфемилар лексикилиқ мәнаға егә болмайду. Уларниң төвәндикичә түрлири мәвжут: қошумчилар (синтетикилиқ морфемилар), нөллүк морфемилар, яндашма морфемилар (аналитикилиқ морфемилар).

4.1.2.1. Қошумчилар

Қошумчилар мустәқил қоллинишқа егә әмәс ярдәмчи морфемиларниң бири болуп, һәр қачан мустәқил морфемилар билән бирликтә ишлитилиду һәм тавуш тәркиви җәһәттин көп әһвалларда мустәқил морфемиға бағлиқ болиду: *бағ+да*, *өй+дә*, *таш+та*, *чүш+тә*. Бу мисалдики орун-вақит келиш қошумчисиниң (ярдәмчи морфеминиң) фонетикилиқ шәкли томурға (мустәқил морфемиға) бағлиқ өзгирип кәлгән, йәни бирдә қелин, бирдә инчикә.

4.1.2.1.1. Қошумчиларниң хизмитигә бағлиқ түрлири

Қошумчилар сөздики хизмитигә бағлиқ иккигә бөлүниду: *сөз ясиғучи* вә *шәкил ясиғучи қошумчилар.*

I. Сөз ясиғучи қошумчилар. Мундақ қошумчилар сөзгә уланғанда, униң лексикилиқ мәнасини өзгәртип, йеңи сөз (йеңи лексикилиқ мәна) ясайду: *иш+чи, сөз+лә, бил+им.* Бу мисаллардики "*иш*" сөзидин "*ишчи*", "*сөз*" сөзидин "*сөзлә*", "*бил*" сөзидин " *билим*" сөзлири лексикилиқ мәнаси җәһәттин пәриқлиниду. Йеңи сөзләрниң һәр бири луғәттин орун алиду.

Сөз ясиғучи қошумчилар сөзгә йеңи лексикилиқ мәна бәргәндин кейин, бу йеңи сөзләрму башқа грамматикилиқ мәналарни елиши мүмкин. М., "*бил*" сөзи пеил, II шәхс буйруқ-тәләп мәйли охшаш грамматикилиқ мәналарни билдүрсә, "*билим*" сөзи исим, баш келиш, бирлик түр охшаш грамматикилиқ мәналарни билдүриду.

Уйғур тилида исим, сүпәт, пеил охшаш сөз түркүмлирини ясайдиған қошумчилар көп учришиду.

II. Шәкил ясиғучи қошумчилар. Мундақ қошумчилар сөзниң лексикилиқ мәнасини өзгәртмәйду, йәни йеңи сөз ясалмайду. Улар пәқәт сөзгә қошумчә грамматикилиқ мәна берип, уларниң һәр хил грамматикилиқ шәкиллирини ясайду. М., "*китап*" дегән сөзгә **-ни** қошумчисини улисақ, у сөзниң исим, бирлик түр охшаш грамматикилиқ мәналириға чүшүм келишниң грамматикилиқ мәнаси қошулиду һәм сөзниң башқа грамматикилиқ шәкли ясилиду.

Шәкил ясиғучи қошумчилар өзлириниң хизмити вә алаһидиликлиригә бағлиқ икки түргә бөлүниду:

а) ***Сөз түрлигүчи қошумчилар.*** Мундақ қошумчиларниң қатариға исимниң келиш вә тәвәлик категориялириниң қошумчилири кириду. Уларниң асасий хизмити сөзләрни бир биригә бағлаштин ибарәт. Бу хил қошумчиларниң грамматикилиқ мәнаси өз ара бағланған сөзләрниң арисидики мунасивәт арқилиқ ениқ көрүниду. М., "*мәктәп*" вә "*бағ*" дегән икки сөз қатар туруп бир биригә мәна җәһәттинму, синтаксислиқ җәһәттинму бағланмайду. Әгәр уларға тегишлик сөз түрлигүчи қошумчиларни улисақ, улар бир-биригә бағлинип, мәлум шәйиләрниң өз ара мунасивитини билдүриду: *мәктәпниң беғи.* Мәзкүр мисалдики егилик келиш **(-ниң)** вә III шәхс тәвәлик **(-и)** қошумчилири бағниң мәктәпкә аитлиғини көрситиду. Бир шәйиниң башқа

бир шәйигә аитлиғини, тегишликлигини ипадиләйдиған грамматикилиқ мәна икки сөзниң (шәйиниң) өз ара мунасивитидин (синтаксислиқ бағлинишидин) келип чиқиду.

ә) ***Шәкил өзгәрткүчи қошумчилар.*** Мундақ қошумчилар сөз түрлигүчи қошумчилар охшаш сөзгә грамматикилиқ мәна берип, униң башқа грамматикилиқ шәклини ясиған билән сөзләрни бир-биригә бағлаш хизмитини атқуралмайду. Шәкил өзгәрткүчи қошумчиларға уйғур тилидики пеилниң заман, мәйил, дәриҗә, болушлуқ-болушсизлиқ категориялириниң, сүпәтдаш, исимдаш, рәвишдаш охшаш турғун сөз шәкиллириниң қошумчилири, исимниң көплүк қошумчиси, сүпәтниң дәриҗә категориясиниң қошумчилири, мөлчәр санниң қошумчилири кириду. М., исимниң көплүк қошумчиси **(-лар//-ләр)** "*китап*" сөзигә уланғанда, бу сөзниң пәқәт көплүк шәкли ясилиду: *китаплар*. "*Китаплар*" сөзи жуқурида қаралған "*мәктәпниң*" сөзи охшаш башқа сөз билән бирикишни тәләп қилмайду. "*Мәктәпниң*" сөзиниң грамматикилиқ мәнаси "*беги*" сөзи билән кәлгәндила техиму айдиңлашса, "*китаплар*" сөзи ялғуз турупму өзиниң көплүкни билдүридиған грамматикилиқ мәнасини толуқ ипадиләләйду.

4.1.2.1.2. Қошумчиларниң мәнавий мунасивәтлиригә бағлиқ түрлири

Қошумчиларму сөзләргә охшаш бир-бири билән мәлум мәнавий мунасивәтләрдә келиши мүмкин: мәна җәһәттин йеқин болуши, мәна җәһәттин зит болуши, бир қошумчиниң бир нәччә мәна билдүрүши, шәкли охшаш, мәналириниң һәр хил болуши.

а) Мәнадаш қошумчилар. Бу хил қошумчилар мәналири җәһәттин бир-биригә йеқин болуп келиду. Улар мәлум томурдин яки асастин (томур + сөз ясиғучи қошумчә) мәна җәһәттин охшаш сөзләрни ясайду: **бә-** вә **-лиқ**: *бәқувәт — қувәтлик*; **бе-** вә **-сиз**: *беәдәп — әдәпсиз*; **на-** вә **-сиз**: *нақолай — қолайсиз*; **-ғуч** вә **-қа**: *тутқуч — тутқа*; **һәм-** вә **-даш**: *һәмсөһбәт — сөһбәтдаш.*

ә) Зит қошумчилар. Мундақ қошумчиларниң мәналири бир-биригә қариму-қарши болуп келиду. Улар мәлум томурдин яки асастин зит сөзләр ясайду: **-лиқ** вә **-сиз**: *әқиллиқ — әқилсиз*; **бә-** вә **сиз**: *бәқувәт — қувәтсиз*; **бе-** вә **-лиқ**: *беәдәп—әдәплик*; **на-** вә **-лиқ**: *нақолай — қолайлиқ*; **бе-** вә **бә-**: *бегәрәз — бәгәрәз.*

б) Коп мәналиқ қошумчилар. Мундақ қошумчилар һәр хил

мәналарни билдүриду. Улар төвәндикичә алаһидиликләргә егә:

1) Бир қошумчә һәр хил сөз түркүмлирини ясап келиши мүмкин: **-лиқ//-лик, -луқ//-лүк:** а) ***исим:*** *ашлиқ, яхшилиқ*; ә) ***сүпәт:*** *чирайлиқ, әқиллиқ*; **-қ//-к, -иқ//-ик, -уқ//-үк, -ақ //-әк:** а) ***исим:*** *йезиқ, кесәк, көрүк*; ә) ***сүпәт:*** *сүзүк, сунуқ, очуқ*.

2) Бир қошумчә томурға яки асасқа улинип, лексикилиқ яки грамматикилиқ мәна билдүрүши мүмкин. М., Жуқурида һәм исим, һәм сүпәт ясиғучи, йеңи лексикилиқ мәна ясиғучи қошумчә сүпитидә қаралған **-лиқ//-лик, -луқ//-лүк** қошумчиси сүпәтдашқа улинип, исимдаш ясайду, йәни пеилниң бир грамматикилиқ шәклидин иккинчи грамматикилиқ шәкил ясайду: *язған+лиқ* (*Бу хәтни Йолдашниң язғанлиғи ениқ болди*), *баридиған+лиқ* (*У Астанаға баридиғанлиғини ейтти*). Шундақла бу қошумчә тәңләштүрмә келиш қошумчиси **(-чилик (чә+лик)**: *өйчилик*) тәркивидә кәлгәндиму грамматикилиқ мәна ипадиләйду.

Исим ясиғучи **-чи** қошумчисиму (*иш+чи, төмүр+чи*) пеилниң сүпәтдаш шәклини ясиғучи қошумчә **(-ғучи//-гүчи, -қучи//-күчи**: *ишлигүчи, көргүчи, сөзлигүчи*) тәркивидә өзиниң лексикилиқ мәнани өзгәртиш хусусийитидин айрилип, пеилниң бир грамматикилиқ шәклини ясайду.

Сүпәт ясиғучи **-сиз** қошумчисида һәм мошундақ алаһидилик байқилиду: а) ***лексикилиқ мәна:*** *туюқсиз* (*тәклип*), *орунсиз* (*гәп*); ә) ***грамматикилиқ мәна:*** *Мәктәпкә қәләмсиз кәлмәк. Униңсиз бармақ*.

3) Бир қошумчә бир сөз түркүми даирисидә һәр хил мәналарни ипадиләп келиши мүмкин. М., **-лиқ//-лик, -луқ// -лүк** қошумчиси төвәндикичә мәналарни билдүриду: а) ***кәсип мәнаси:*** *қассаплиқ, тилшунаслиқ, ашпәзлик*; ә) ***мәлум шәйиләр топланған җай мәнаси:*** *ташлиқ, қариғайлиқ, қомушлуқ*; б) ***абстракт һадисә:*** *яхшилиқ, яманлиқ, меһриванлиқ*; в) ***йәр-җай намлириға улинип, аштлиқ, туғулуп өскән жут мәнаси:*** *алмутилиқ, қәшқәрлик, турпанлиқ*.

4) Бир қошумчә һәр хил грамматикилиқ мәна билдүрүши мүмкин. М., **-м, -им, -ум// -үм** қошумчиси I шәхс вә бирлик түр охшаш икки грамматикилиқ мәнаға егә.

в) Аһаңдаш қошумчилар. Мундақ қошумчилар қатариға шәкли охшаш, амма этимологиялик җәһәттин келип чиқиши һәр хил болған қошумчилар кириду: М., **-ма//-мә** I (пеилдин исим ясиғучи қошумчә: *тартма, көнүкмә, әсләтмә,*

сүзмә) вә **-ма//-мә** II (пеилниң болушсиз шәклини ясайдиған қошумчә: *язма*, *барма*, *кәлмә*, *кәтмә*), **-да//-дә**, **-та//-тә** I (орун-вақит келиш қошумчиси: *бағда*, *өйдә*, *ишта*) вә **-да//-дә**, **-та//-тә** II (пеил ясиғучи қошумчә: *һайда*, *издә*, *чиңда*), **-н**, **-ин**, **-ун**, **-үн** I (пеилниң өзлүк дәрижисиниң қошумчиси: *кийин*, *таран*, *тәйярлан*) вә **-н**, **-ин**, **-ун**, **-үн** II (исим ясиғучи қошумчә: *жиғин*, *еқин*, *түгүн*), **-м**, **-им**, **-ум//-үм** I (исимниң I шәхс, бирлик түрини билдүридиған тәвәлик қошумчиси: *балам*, *қизим*, *өйүм*, *қолум*) вә **-м**, **-им**, **-ум//-үм**, **-ам//-әм** II (исим ясиғучи қошумчә: *бағлам*, *кирим*, *боғум*, *үнүм*, *тутам*).

4.1.2.1.3. Қошумчиларниң келип чиқишиға бағлиқ түрлири

Уйғур тилидики қошумчилар келип чиқишиға бағлиқ иккигә бөлүниду:

а) Әсли уйғур қошумчилири. Мундақ қошумчиларға уйғур тилиниң тарихий тәрәққияти нәтиҗисидә пәйда болған қошумчилар кириду. Улар фонетикилиқ шәкли җәһәттин пәриқләнсиму, мәнаси, хизмити җәһәттин барлиқ түркий тилларға ортақ болуп келиш алаһидилигигә егә. Мисал үчүн уйғур вә қазақ тиллиридики қошумчиларни селиштуруп көрәйли:

1) *Сөз ясиғучи қошумчилар*:

-чи (*өтүкчи*, *белиқчи*) вә **-шы//-ші** (*етікші*, *балықшы*), **-лиқ//-лик**, **-луқ//-лүк** (*ашлиқ*, *байлиқ*, *устазлиқ*) вә **-лық// -лік**, **-дық//-дік**, **-тық//-тік** (*астық*, *байлық*, *ұстаздық*).

2) *Шәкил ясиғучи қошумчилар*:

-миз//-имиз, **-умиз//-үмиз** (*балимиз*, *бешимиз*, *қолумиз*, *көзүмиз*) вә **-мыз//-міз**, **-ымыз//-іміз** (*баламыз*, *басымыз*, *қолымыз*, *көзіміз*), **-да//-дә**, **-та//-тә** (*бағда*, *өйдә*, *башта*, *мәктәптә*) вә **-да//-де**, **-та//-те** (*бақта*, *үйде*, *баста*, *мектепте*), **-ған//-гән**, **-қан//-кән** (*барған*, *кәлгән*, *ятқан*, *өскән*) вә **-ған//-ген**, **-қан//-кен** (*барған*, *келген*, *жатқан*, *өскен*).

ә) Кирмә қошумчилар. Мундақ қошумчилар қатариға уйғур тилиниң өзидә пәйда болмиған, башқа тиллардин кирип өзләшкән қошумчилар кириду. М., уйғур тилиға парс тилидин төвәндики қошумчилар кирип өзләшкән: **-вән** (*бағвән*), **-зар** (*гүлзар*), **-дар** (*әмәлдар*), **-кәш** (*һарвукәш*), **-стан** (*Қазақстан*), **-хан** (*китапхан*), **бе-** (*беәдәп*), **бәт-** (*бәтқилиқ*), **-ий//-вий** (*илмий*, *тәрбийәвий*) в.б.

4.1.2.1.4. Қошумчиларниң үнүмдарлиғиға бағлиқ түрлири

Уйғур тилидики қошумчиларниң үнүмлүклүги яки үнүмсизлиги тоғрисида сөз болғанда, асасән, сөз ясиғучи қошумчилар нәзәрдә тутулиду. Сөз ясаш ихтидари үстүн болған қошумчилар үнүмлүк қошумчилар, сөз ясаш ихтидари төвән болған қошумчилар үнүмсиз қошумчилар болуп һесаплиниду. М., уйғур тилидики **-чи, -лиқ//-лик, -луқ//-лүк** охшаш қошумчилар үнүмлүк қошумчилар қатариға кириду. Сәвәви бу қошумчилар арқилиқ ясалған сөзләр интайин нурғун. Әнди **-даш, -дуруқ//-туруқ** охшаш қошумчилар болса, үнүмсиз қошумчилар қатариға кириду. Мәзкүр қошумчилар арқилиқ уйғур тилида санақлиқла сөзләр ясилиду: *ишдаш, синипдаш, егиздуруқ*.

Шәкил ясиғучи қошумчиларниң сөзләргә улинип келиш ихтидарини шәртлик рәвиштә бу хил қошумчиларниң үнүмдарлиғи сүпитидә қараш мүмкин. М., исимниң келиш, тәвәлик, пеилниң сүпәтдаш, рәвишдаш, болушсизлиқ, заман, мәйил қошумчилири өзлири аит сөз түркүмигә хас һәр қандақ сөзгә улинип келиши мүмкин болса, сүпәт дәрижилириниң бәзи қошумчилири (**-уч//-үч**: *ақуч, көкүч, сағуч, қирғуч*; **-мту**: *қарамту*) наһайити аз сандики сөзләргә улиниду.

4.1.2.1.5. Қошумчиларниң қурулмисиға бағлиқ түрлири

Уйғур тилидики қошумчилар қурулмисиға бағлиқ *аддий қошумчилар* вә *мурәккәп қошумчилар* дәп иккигә бөлүниду.

Аддий қошумчиларға бир морфемилиқ пүтүнлүкни тәшкил қилидиған, башқа морфемиларға бөлүнмәйдиған қошумчилар кириду: **-чи, -даш, -лиқ//-лик, -луқ//-лүк, -ла//-лә, -а//-ә, -рақ//-рәк, -ирақ//-ирәк** в.б. Бу қошумчиларниң бәзилири тарихий җәһәттин морфемиларға бөлүнүши мүмкин. М., **-даш** қошумчиси бәзи алимларниң пикричә орун-вақит келиш қошумчиси **-да** билән "**эш**" (дост) сөзиниң, йәни бир ярдәмчи һәм бир мустәқил морфеминиң бирикишидин ясалған. Амма уйғур тилиниң һазирқи һалити нуқтисидин **-даш** қошумчисини мундақ парчилаш тәләп қилинмайду. Униң үстигә қедимий уйғур тилида ишлитилгән "**эш**" сөзи һазир қоллиништин қалған.

Мурәккәп қошумчилар қатариға икки яки үч қошумчиниң бирикишидин һасил болған қошумчилар кириду. Улар сөзгә ай-

рим-айрим һалда эмэс, бэлки бир пүтүн қошумчэ сүпитидэ улиниду. М., исим ясиғучи **-чилиқ//-чилик** қошумчиси икки мустэқил қошумчиниң **(-чи** вэ **-лиқ)** бирикишидин пэйда болған. Бу қошумчэ "*патқақ*", "*артуқ*", "*кам*", "*тирик*" охшаш сөзлэргэ бир пүтүн қошумчэ сүпитидэ улиниду: *патқақчилиқ, артуқчилиқ, камчилиқ, тирикчилик*. Әнди "*төмүрчилик*", "*яғашчилиқ*" охшаш сөзлэрдэ болса, дэслэп сөзгэ **-чи** (*төмүрчи, яғашчи*), андин **-лиқ** қошумчилири айрим-айрим уланған.

Адэттэ аддий қошумчилар бир боғумлуқ, мурэккэп қошумчилар икки, үч боғумлуқ болуп келиду. Бэзидэ бир боғумлуқ қошумчилар арисидиму мурэккэп қошумчилар учришиду. М., **-лан//-лэн, -лаш//-лэш** қошумчилири пеил ясиғучи **-ла//-лэ** қошумчиси билэн пеилниң өзлүк дэрижисиниң **-н, -ин, -ун//-үн** вэ өмлүк дэрижисиниң **-ш, -иш, -уш//-үш** қошумчилириниң бирикишидин ясалған: *қураллан, шатлан, гуманлан, гөзэллэш, мэслиһэтлэш, зэиплэш* (уйғур тилида бу сөзлэр "*қуралла*", "*шатла*", "*гуманла*", "*гөзэллэ*", "*мэслиһэтлэ*", "*зэиплэ*" териқисидэ ишлитилмэйду).

Шундақла бэзи көп боғумлуқ қошумчилар уйғур тилиниң бүгүнки тэрэққият нуқтисидин морфемиларға парчиланмайду: **-илда//-илдэ, -улда//-үлдэ** (*тақилда, пирилда, лэпилдэ, пушулда, гүпүлдэ*), **-дуруқ//-туруқ, -дүрүк** (*сақалдуруқ, егиздуруқ, боюнтуруқ*), **-шунас** (*тилшунас, уйғуршунас*), **-аңғира//-эңгирэ** (*яшаңғира, есэңгирэ*).

4.1.2.2. Нөллүк морфема

Нөллүк морфема мэлум грамматикилиқ мэнаниң қошумчисиз, яндашма морфемиларсиз ипадилиниши болуп һесаплиниду. У һэр қачан қошумчилиқ ипадилэнгэн грамматикилиқ мэна билэн бир парадигмида (түрлиништэ) келиду. М., уйғур тилидики он келишниң тоққузиниң мэнаси қошумчилар арқилиқ ипадилэнсэ, баш келишниң грамматикилиқ мэнаси қошумчисиз, йэни нөллүк морфема арқилиқ ипадилиниду.

Нөллүк морфема шэкил ясиғучи қошумчиларға хас һадисэ. У келиш категориясидин башқа төвэндики категориялэрдиму учришиду:

Сан категорияси. Исимниң көплүк түри **-лар//-лэр** қошумчиси арқилиқ ипадилэнсэ, бирлик түри нөллүк морфема арқилиқ ипадилиниду: *китап — китаплар, өй — өйлэр*.

Мәйил категорияси. Буйруқ-тәләп мәйлиниң II шәхс бирлик түриму нөллүк морфема арқилиқ ипадилиниду: *сән көр*. Бу мәйилниң қалған шәхслири билән түрлири мәхсус қошумчиларға егә: *көрәй, көрәйли, көруң, көруңлар, көрсун*.

Шәхс-сан категорияси. Өткән заманниң III шәхс бирлик вә көплүк мәналири нөллүк морфема арқилиқ ипадиләнсә, I вә II шәхсләрниң шәхс, бирлик вә көплүк мәналири қошумчилар арқилиқ ипадилиниду:

I	*Мән кәлдим*	*Биз кәлдуқ*
II	*Сән кәлдиң*	*Силәр кәлдиңлар*
	Сиз кәлдиңиз	*Сизләр кәлдиңизлар*
III	*У кәлди*	*Улар кәлди*

Болушлуқ-болушсизлиқ категорияси. Пеилниң болушсизлиқ мәнаси **-ма//-мә** қошумчиси арқилиқ ипадиләнсә, болушлуқ мәнаси нөллүк морфема арқилиқ ипадилиниду: *яз — язма*.

Нөллүк морфема нөллүк грамматикилиқ шәкил ясайду.

4.1.2.3. Яндашма морфемилар (аналитикилиқ морфемилар)

Мундақ морфемилар асасән сөз шәклигә егә. Улар мустәқил морфемиларға лексикилиқ яки грамматикилиқ мәналарни бериду.

Яндашма морфемилар хизмити җәһәттин қошумчиларға охшиғанлиқтин, уларниң сөз ясиғучи вә шәкил ясиғучи түрлири можут.

а) Сөз ясиғучи яндашма морфемилар турғун сөзләрдин қошма пеил ясиғучи ярдәмчи пеилларни өз ичигә алиду: *бәрмәк — хәвәр бәрмәк, қалмақ — һәйран қалмақ, болмақ — хапа болмақ, қилмақ — тар-мар қилмақ, лип қилмақ, лоқ-лоқ қилмақ*.

ә) Шәкил ясиғучи яндашма морфемиларни шәртлик рәвиштә сөз түрлигүчи яндашма морфемилар вә шәкил өзгәрткүчи яндашма морфемилар дәп иккигә бөлүш мүмкин.

1) Уйғур тилидики тиркәлмиләр, орун-тәрәп исимлири, бағлиғучилар сөз түрлигүчи яндашма морфемилар қатариға кириду.

Тиркәлмиләр. Улар грамматикилиқ хизмити җәһәттин келиш, тәвәлик қошумчилириға охшап кәлгәнликтин сөз түрлигүчи яндашма морфемилар тәркивигә кириду. Тиркәлмиләрниң бәзилири һәтта келиш қошумчилирини алмаштуруп келиши мүмкин: *автобуста кәлмәк — автобус билән кәлмәк, көрүк-*

тин өтмәк — көрүк арқилиқ өтмәк, өйдәк таш — өй охшаш таш.

Түркийшунаслиқта исимлар тиркәлмиләр билән бирикип келип аналитикилиқ келишләрни ясайду дегән көз қараш можут. Татар алими Ф.Ғәниев билән уйғур алими Х.Төмүрләр мошундақ көз қарашниң тәрәпдарлири. М., Ф.Ғәниев нөллүк шәкилдики исим билән тиркәлмиләр бирикип татар тилида сәккиз аналитикилиқ келиш ясайду, дәп қарайду. Уларниң уйғур тилидики көрүнүши төвәндикичә: *қәләм билән, вәтән үчүн, таш охшаш* (*кәби, мисали*), *китап һәққидә* (*тоғрисида*), *дәрия бойлап* (*астида, үстидә*), *булут ичидин, йәр үстигә* (*астиға*), *муәллим арқилиқ.*

Хәмит Төмүр исимларниң тиркәлмиләр билән бирикип келишини ***исим-тиркәлмә қурулмиси*** дәп атайду. Алимниң пикричә, сөзләрниң грамматикилиқ шәкли ярдәмчи сөзләр арқилиқму ясалғанлиқтин, бу хил қурулмилар грамматикилиқ шәкил һесаплиниши керәк. Бу қурулмилар мәна җәһәттин исимниң келиш шәкиллири охшашла исимниң жүмлидики башқа сөзләр билән болған мунасивитини билдүриду. Шуниң үчүн улар исимниң аналитикилиқ келиш шәкли һесаплиниши керәк (Х.Төмүр. Һазирқи заман уйғур тили. — Бейҗин, 1987. 71-б.).

Орун-тәрәп исимлири. Бәзи алимлар нутуқта тәвәлик қошумчилири билән қоллинилидиған "*алд*", "*үст*", "*ич*", "*таш*", "*сирт*", "*ян*", "*қаш*" охшаш исимларни орун, тәрәп охшаш грамматикилиқ мәналарни билдүридиған сөзләр, улар исим, алмаш вә исимлашқан сөзләр билән бирикип, грамматикилиқ шәкил ясайду дәп қарайду: *өйниң ичи, тағниң үсти, сениң йениң, мениң алдим в.б.* Бу хил сөзләр ениқ орун яки тәрәпни көрсәтмәйдиғанлиғи (М., *йеза, коча, оң, сол, шәриқ, җәнуп сөзлири* охшаш) вә мәнаси җәһәттин абстракт болуп, келиш қошумчилириға (асасән орун-вақит келиш қошумчисиға) йеқинлиғи билән пәриқлиниду. Шундақла мәзкүр сөзләрниң һәр қачан егилик келиштики сөзләргә беқинип келишиму, уларниң келиш категорияси билән зич мунасивәттә екәнлигини көрситиду. Демәк, улар җүмлидә яки сөз бирикмисидә мәлум синтаксислиқ вәзипә атқуриду.

Бағлиғучилар. Түркийшунаслиққа аит бәзи әмгәкләрдә сөз билән сөзни яки җүмлә билән җүмлини бир-биригә бағлап, уларниң арисидики синтаксислиқ мунасивәтни көрситидиған бағлиғучиларниму яндашма морфема сүпитидә қарайду: *Әркин билән Долқун. Қоңғурақ челинди вә дәрис башланди.*

2) Уйғур тилидики төвәндики морфологиялик бирликләрни шәкил өзгәрткүчи яндашма морфемилар сүпитидә қарашқа болиду:

Күчәйткүчи боғумлар. Улар сүпәт ипадилигән бәлгүни техиму ашуруп көрситидиған аналитикилиқ васитиләрдур. Күчәйткүчи боғумлар бәлгүниң ашурулған хусусийитини билдүридиған абстракт грамматикилиқ мәнани ипадиләйду: *чоп-чоң, қип-қизил, сап-сериқ, аппақ, тап-таза.*

Бәзи дәрижә рәвишлири. Уйғур тилидики "*әң*", "*бәк*", "*наһайити*", "*раса*", "*толиму*", "*сәл*" охшаш сөзләр рәвиш сөз түркүмидә қаралған билән, уларниң мустәқил сөз териқисидә қоллинилиши аз учришиду. Чүнки уларниң өзигә хас лексикилиқ мәнаси йоқ. Улар бир бәлгүниң башқа бәлгүләр билән селиштурулғандики пәрқини көрситиш алаһидилигигә егә. Бу мунасивәт, объектив реаллиқтики шәйи, бәлгү, һәрикәтләрниң арисидики мунасивәткә бағлиқ болғанлиқтин грамматикилиқ мәна һесаплиниду.

Бәлгүниң бәлгүсини билдүридиған сөзләр сүпитидә тонулған бу сөзләр, асасән, сүпәтниң алдида келип, у ипадилигән бәлгүни ашуриду яки камайтиду: *әң яхши, наһайити чирайлиқ, толиму егиз, бәк есил, раса иссиқ, сәл кона.*

Мәзкүр сөзләр сүпәтниң ашурма вә камайтма дәрижилириниң аналитикилиқ усул арқилиқ ипадилиниши үчүн пайдилинилиду.

Бәзидә "*наһайити*", "*бәк*", "*раса*" охшаш сөзләр беваситә пеилниң алдида туруп, һәрикәтниң бәлгүсини билдүриватқандәк келиши мүмкин: наһайити һармақ, раса ойнимақ. Амма мундақ мисалларда, тилниң ихтисат қилинишқа интилиш қанунийити түпәйли, бәлгүни билдүридиған сөзләр чүшүп қалған: *наһайити қаттиқ һармақ, бәк қаттиқ уссимақ, раса яхши ойнимақ.*

Уланмилар. Улар субъектив характерға егә грамматикилиқ мәналарни билдүриду. Уланмилар асасән мустәқил морфемиларға соал, тәкитләш, ениқсизлиқ, күчәйтиш, өтүнүш охшаш қошумчә мәналарни бериду: **-му** (*Әркин дәрискә кәлдиму?*), **-ғу** (*сәнғу барисән*), **-ла** (*У бирдинла тохтап қалди*), **-а//-ә** (*Бери келиңа*).

Сада сөзләр (яки хамелеон сөзләр). Улар мустәқил сөзләрни мәлум фонетикилиқ өзгиришләр билән тәкрарлап қошумчә грамматикилиқ мәна бериду: *чай-пай, гөш-пөш, ат-мат*. Бу мисаллардики "*пай*", "*пөш*", "*мат*" сөзлири мустәқил қоллинилмайду, улар өзлири охшап келиватқан сөзләргә умумлаштурғу-

чи мәна бериду. М., “*чай-пай*” сөзи барлиқ йемәк-ичмәкләрни өз ичигә алидиған умумлаштурғучи мәнаға егә.

Ярдәмчи пеиллар. Лексикилиқ мәнаси аҗизлашқан яки тамамән йоқиған, пәқәт грамматикилиқ мәнағила егә пеиллар мустәқил пеиллар билән келип, уларға қошумчә грамматикилиқ мәналар бериду һәм пеилниң һәр хил грамматикилиқ шәкиллирини ясайду. Ярдәмчи пеилларниң бәзилири чүшүп қалса (*язимән — яз+а+турур+мән*), бәзилири мустәқил пеил билән бирикип кетиду һәм Х.Төмүрниң пикричә қошумчиға айлинип кетиду: *йезиватиду* (*яз+ип+ят+а+ду*), *язивәр* (*яз+а+бәр*), *язалайду* (*яз+а+ал+а+й+ду*).

Ярдәмчи пеилларниң асасий қисми мустәқил пеил билән қатар келиду: *йезип қой*, *йезип көр*, *йезип чиқ*, *йезип тур*, *йезип жүр*, *йезип бақ*.

Пеилниң бу хил аналитикилиқ шәкиллиридә шәкил өзгәрткүчи яндашма морфемилар сүпитидә пеилниң аналитикилиқ формантлири нәзәрдә тутулиду. М., “*йезип қой*” аналитикилиқ шәклидә **-ип қой** аналитикилиқ формант һесаплиниду. Бу йәрдики четилма рәвишдашниң қошумчиси **(-ип)** өзиниң әсли мәнасини жүтүрүп мустәқил пеил билән ярдәмчи пеилни бир-биригә туташтурғучи элементқа айлинип қалған.

Әгәр четилма рәвишдаш өзиниң әсли мәнасини сақлиса, у өзидин кейин кәлгән мустәқил пеилдики иш-һәрикәткә қошумчә иш-һәрикәтни билдүриду: *жүгрәп кирмәк*. Бу мисалдики четилма рәвишдаш (*жүгрәп*) өзидин кейинки мустәқил пеил (*кирмәк*) ипадилигән асасий һәрикәткә қошумчә һәрикәтни билдүрүп кәлгән. Пеилниң аналитикилиқ шәкиллиридә мундақ әмәс. Четилма рәвишдашта асасий һәрикәт ипадилинип, униңдин кейинки ярдәмчи пеил бу асасий һәрикәткә һәр хил қошумчә грамматикилиқ мәналарни (түс, заман) бериду.

Уйғур тилида көп учришидиған аналитикилиқ формантлар төвәндикичә:

-п қой: *йезип қой*,
-п бақ: *йезип бақ*,
-п кор: *йезип көр*,
-п жүр: *йезип жүр*,
-п тур: *йезип тур*,
-п чиқ: *йезип чиқ*
-п ал: *йезивал* (*яз+ип+ал*)
-п ят: *йезиватиду* (*яз+ип+ят+а+ду*)

-п еди: *йезиведи (яз+ип+еди)*
-п әвәт: *йезивәт (яз+ип+әвәт)*
-п ташла: *йезип ташлиди*
-п бәр: *язивәр (яз+а+бәр)*

-а ал: *язалайду (яз+а+ал+а+й+ду)*
-а еди: *язатти (яз+а+турур+ еди)*

-ған еди: *язған еди*
-ған екән: *язған екән*

-ар еди: *язар еди*

-са еди: *язсиди (яз+са+еди)*
-са екән: *язсикән (яз+са+екән)*

-ғай еди: *язғиди (яз+ғай+еди)* в.б.

Уйғур тилшунаслиғида бәзи аналитикилиқ формантлар тәркивидики морфемилар өз ара бирикип, фонетикилиқ һәм семантикилиқ өзгиришкә учриши нәтиҗисидә қошумчиларға айлинип кәткән дегән пикирму моҗут (Х.Төмүр). М., **-п ят** форманти изчил һазирқи заман қошумчисиға (*-ват, -иват, -уват//-үват*), **а ал** форманти имкан түс қошумчисиға (*-ла//-лә* яки *-яла//-йәлә*), **-п бәр** форманти чәклимисиз түс қошумчисиға (*-вәр//-ивәр*) айланған.

5. УЙҒУР ТИЛИНИҢ СӨЗ ЯСИМИ

Мәлумки, уйғур тилиниң сөз ясам мәсилиси морфология тәркивидә үгинилип келиватмақта. Амма түркийшунаслиқ бойичә кейинки жиллири тилшунаслиққа мунасивәтлик әмгәкләрдә бу саһани фонетика, лексикология, морфология вә синтаксис охшаш мустәқил саһа сүпитидә қараш әнъәнигә айланмақта. Мәсилән, қазақ тилшунаслиғида сөз ясам 1989-жили Алмутида нәшир қилинған "Қазіргі қазақ тілінің сөзжасам жүйесі" намлиқ монографиялик әмгәктә дәсләпки қетим алаһидә бир тил саһаси ретидә үгинилгән. 2002-жили Астанада нәшир қилинған "Қазақ грамматикасы" намлиқ академиялик йөнилиштә йезилған әмгәктиму бу башланма өз давамини тапқан. Қазақ тилидики сөз ясам бойичә ф.п.д., профессор Н.Оралбаеваниң әмгәклирини алаһидә тәкитләшкә әрзийду. Түркий тилшунаслиғида бу саһаниң шәкиллнип тәрәққий етишида татар алими ф.п.д. Ф.Ғәниев чоң үлүш қошуп келиватмақта.

5.1. Сөз ясамниң асасий бирликлири

Сөз ясам сөз ясамлиқ җүп, сөз ясамлиқ тизма, сөз ясамлиқ басқуч, сөз ясамлиқ парадигма, сөз ясамлиқ уга вә сөз ясам усуллири охшаш бирликләрдин тәркип тапиду. Сөз ясам усуллиридин башқа бирликләр пәқәт сөз ясиғучи қошумчилар арқилиқ сөз ясашқа мунасивәтлик.

5.1.1. Сөз ясамлиқ җүп

Мотивлиғучи сөз билән мотивланған сөз бирикип ***сөз ясамлиқ җүп*** һасил қилиду: *сөз — сөзлә, аш — ашлиқ, башчи — башчилиқ, көнүк — көнүкмә, дорамчи — дорамчилиқ.*

Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, мотивлиғучи сөз томур сөздин (*сөз, аш*) яки ясалма сөздин (*башчи, көнүк, дорамчи*) тәркип тепиши мүмкин.

5.1.2. Сөз ясамлиқ тизма

Бир томурдин пәйдин-пәй ясалған ясалма сөзләр ***сөз ясамлиқ тизма*** һасил қилиду. Сөз ясамлиқ тизмида томур сөзниң вә униңдин ясалған барлиқ сөзләрниң болуши тәләп қилиниду. Бу сөзләр ясилиш пәйдин-пәйлиги бойичә йезилиду: *төмүр — төмүрчи — төмүрчилик, түз — түзлә — түзләң — түзләңлик, күт — күтүм — күтүмсиз — күтүмсизлик.*

Сөз ясамлиқ тизмиларда сөз ясамлиқ жүпләрниң сани һәр хил болиду. Жуқуридики биринчи мисалда икки сөз ясамлиқ жүп болса (*төмүр — төмүрчи, төмүрчи — төмүрчилик*), кейинки мисаллар үч сөз ясамлиқ жүптин ибарәт: *түз — түзлә, түзлә — түзләң, түзләң — түзләңлик; күт — күтүм, күтүм — күтүмсиз, күтүмсиз — күтүмсизлик.*

Уйғур тилидики сөз ясамлиқ тизма адәттә бир яки икки сөз ясамлиқ жүптин тәркип тапиду. Үч вә униңдин көп сөз ясамлиқ жүптин түзүлгән сөз ясамлиқ тизмилар аз учришиду.

5.1.3. Сөз ясамлиқ басқуч

Сөз ясамлиқ тизмидики һәр бир ясалма сөз бир ***сөз ясамлиқ басқучни*** һасил қилиду. Сөз ясамлиқ басқучқа мотивлиғучи сөз кирмәйду. Шуңлашқа сөз ясамлиқ һәр бир басқуч бир сөздин тәркип тапиду. Сөз ясамлиқ басқучларниң сани һәр хил болиду: **бир**: *иш — ишчан (I), сөз — сөзлә (I)*; **икки**: *аш — ашпәз (I), — ашпәзлик (II), сәз —сәзгүр (I) — сәзгүрлүк (II), көй — көйүм (I) — көйүмчан (II), бир — бирик (I) — бирикмә (II)*; **үч**: *қара —қарақ (I) — қарақчи (II) — қарақчилиқ (III)*; **төрт**: *һай — һайда (I) — һайдақ (II) — һайдақчи (III) — һайдақчилиқ (IV)*; **бәш:** *ат — ата(I) — атал (II) — аталғу (III) —аталғушунас (IV) — аталғушунаслиқ (V).*

Бир томур сөздин ясалған икки яки униңдин көп сөз ясамлиқ тизмиларда сөз ясамлиқ басқуч тәркивидики сөзләр сани сөз ясамлиқ тизма алаһидилигигә бағлиқ болиду:

иш — ишчи (I) — ишчилиқ (II)
иш — ишлә (I) — ишләмчан (II) — ишләмчанлиқ (III)
иш — ишчан (I) — ишчанлиқ (II)

Бу мисалдин көрүнүп туридуки, биринчи басқучта үч, иккинчи басқучта — үч, үчинчи басқучта — бир сөз орун алған.

5.1.4. Сөз ясамлиқ парадигма

Парадигма тар мәнада бир сөзниң мәлум грамматикилиқ категориягә бағлиқ сөз шәкиллирини өз ичигә алиду. Сөз шәкил сөзниң грамматикилиқ мәнаси ипадилинидиған шәкил болуп һесаплиниду. М., бир сөзниң келиш яки тәвәлик категориялиридә түрлиниш арқилиқ егә болған һәр хил шәкиллириниң системиси шу сөзниң аталған категорияләр бойичә парадигмиси.

Сөз ясамлиқ парадигма бир сөзниң мәлум сөз ясамлиқ басқучтики ясалма сөзлириниң жиғиндисидин тәркип тапиду. М., "*иш*" сөзиниң сөз ясамлиқ парадигмиси төвәндикичә болиду:

	ишчи
	ишчан
иш	*ишсиз*
	ишлә
	ишдаш

Сөз ясамлиқ парадигма сөз ясамниң һәр хил басқучлиридин орун елиши мүмкин. М., "*йол*" сөзидин сөз ясиғучи қошумчилар арқилиқ ясалған барлиқ сөзләр биринчи вә иккинчи сөз ясамлиқ басқучларда төрт сөз ясамлиқ парадигма һасил қилиду: биринчи басқучта бир сөз ясамлиқ парадигма, иккинчи басқучта үч сөз ясамлиқ парадигма.

	йолдаш
	йолсиз
	йоллуқ
1) ***1-сөз ясамлиқ басқуч:*** **йол**	*йолла*
	йолувчи
	йолуқ
	йолдашлиқ
2) ***2-сөз ясамлиқ басқуч:*** **йолдаш**	*йолдашсиз*
	йолдашларчә
3) ***2-сөз ясамлиқ басқуч:*** **йолсиз**	*йолсизлиқ*
	йолсизчилиқ
4) ***2-сөз ясамлиқ басқуч:*** **йолувчи**	*йолувчилиқ*
	йолувчисиз

5.1.5. Сөз ясамлиқ уга

Сөз ясамлиқ тизма вә сөз ясамлиқ парадигма өз ара бирикип ***сөз ясамлиқ угини*** һасил қилиду. Сөз ясамлиқ угида бир томурдин ясалған сөзләрниң барлиғи бирләштүрилиду. М., "*бил*" сөзиниң сөз ясамлиқ угиси төвәндикичә болиду:

	I	II	III
	билим	*билимчан*	*билимчанлиқ*
		билимлик	*билимликлик*
		билимсиз	*билимсизлик*
		билимдан	*билимданлиқ*
		билимдар	*билимдарлиқ*
бил	*билмәс*	*билмәслик*	
	билик		
	билгүч	*билгүчлүк*	
	биләрмән	*биләрмәнлик*	

Мәзкүр сөз ясамлиқ угидики 18 ясалма сөз 9 сөз ясамлиқ тизмида кәлгән. Улар төвәндикичә:

1) бил	*билим*	*билимчан*	*билимчанлиқ*
2) бил	*билим*	*билимлик*	*билимликлик*
3) бил	*билим*	*билимсиз*	*билимсизлик*
4) бил	*билим*	*билимдан*	*билимданлиқ*
5) бил	*билим*	*билимдар*	*билимдарлиқ*
6) бил	*билмәс*	*билмәслик*	
7) бил	*билик*		
8) бил	*билгүч*	*билгүчлүк*	
9) бил	*биләрмән*	*биләрмәнлик*	

Жуқуридики сөз ясамлиқ тизмиларниң бәши үч сөз ясамлиқ басқучтин, үчи икки сөз ясамлиқ басқучтин, бири бир сөз ясамлиқ басқучтин ибарәт. Мәзкүр сөз ясамлиқ угида икки сөз ясамлиқ парадигма бар:

1)		2)
билим		*билимчан*
билмәс		*билимлик*
билик		*билимсиз*
билгүч		*билимдан*
биләрмән		*билимдар*

Сөз ясамлиқ парадигмида әң кам дегәндә бир сөздин ясалған, бир сөз ясамлиқ басқучтики икки сөз нәзәрдә тутулғанлиқтин, *билмәслик, билгүчлүк, биләрмәнлик, билимчанлиқ, билимликлик, билимсизлик, билимданлиқ, билимдарлиқ* охшаш сөзләр жуқуридики икки парадигмиға кирмәйду. Сәвәви улар бир сөздин ясалған, бир сөз ясамлиқ басқучтики ялғуз сөзләр болуп һесаплиниду. М., "*билмәслик*" сөзи "*билмәс*" сөзидин ясалған ялғуз сөз.

5.2. Уйғур тилиниң сөз ясам усуллири

Уйғур тилидики йеңи сөзләр асасән төрт түрлүк йол билән ясилиду: морфологиялик (яки синтетикилиқ), синтаксислиқ (яки аналитикилиқ), лексико-семантикилиқ вә конверсиялик (яки лексико-грамматикилиқ).

5.2.1. Морфологиялик усул

Бу усул билән ясалма сөзләр, йәни сөз ясиғучи қошумчилар арқилиқ ясалған йеңи лексикилиқ мәнаға егә сөзләр ясилиду: *иш-чи, иш-чан, иш-лә* в.б. Уйғур тилида асасән исим, сүпәт, сан, рәвиш, пеил охшаш сөз түркүмлириниң мәхсус сөз ясиғучи қошумчилири можут.

Мәлумки, уйғур тилида сөз ясиғучи қошумчилардин башқа сөз түрлигүчи вә шәкил ясиғучи қошумчиларму можут. Сөз түрлигүчи қошумчилар жүмлидики, сөз бирикмилиридики сөзләрни бир-биригә бағлайду. Уларға келиш вә тәвәлик қошумчилири кириду. Шәкил ясиғучи қошумчилар болса, сөзниң йеңи грамматикилиқ шәклини ясайду. Уларға исимниң кичиклитиш-әркилитиш, сүпәтниң дәрижә, пеилниң заман, мәйил, сүпәтдаш, исимдаш, рәвишдаш қошумчилири кириду.

5.2.2. Синтаксислиқ усул

Бу усул билән йеңи сөзләр ясалғанда, икки бәзидә униңдин көп сөзләр өз ара бирикиду. Синтаксислиқ усул билән ясалған сөзләр ***мурәккәп сөзләр*** дәп атилиду. Мурәккәп сөзләргә бириккән, қошма, қош вә қисқартилған сөзләр кириду: *қариғач*,

төмүр йол, *ата-ана*, *ҚазМПУ* (Қазақ миллий педагогикилиқ университети).

Мурәккәп сөзләрниң компонентлири мәлум синтаксислиқ бағлиништа келиду: бириккән, қошма, қисқартилған сөзләрниң компонентлири беқиндилиқ бағлиништа келиду, йәни уларниң бири иккинчисигә беқиниду. Қош сөзләрниң компонентлири өз ара тәңдаш бағлиништа келиду, йәни компонентлар бир-биригә нисбәтән тәң һоқуқлуқ болиду. Мурәккәп сөзләр аддий сөз бирикмилиридин һәм турақлиқ сөз бирикмилиридин (фразеологиялик бирикмиләрдин) пәриқлинидиған тил бирлиги.

Мурәккәп сөзләр аддий сөз бирикмилиридин төвәндикичә пәриқлиниду:

а) Мурәккәп сөзләр компонентлири бирикип, бир мәна аңлитиду вә җүмлиниң бирла бөлиги хизмитини атқуриду. Сөз бирикмилириниң компонентлириниң һәр бири өзигә хас мустәқил мәнасини сақлайду һәм һәр бири җүмлиниң мәлум бөләклириниң вәзиписини атқуралайду;

ә) Мурәккәп сөзләр компонентлириниң арисиға башқа сөзләрни, қошумчиларни қистуруш мүмкин болмиса, сөз бирикмилириниң компонентлириниң арисиға башқа сөзләрни, қошумчиларни қистурушқа болиду. М., "*таш алма*" — алминиң бир түри, қошма сөз. Уни "*таштәк алма*", "*таштәк қаттиқ алма*" дәп өзгәртишкә болмайду. "*Таштәк алма*", "*таштәк қаттиқ алма*" ибарилири сөз бирикмилири болуп һесаплиниду. Чүнки булар алминиң түрини әмәс, бәлки бәлгүсини билдүрүп келиду.

б) Мурәккәп сөзләрниң компонентлири бир-бири билән зич бағлинип кәлгәнликтин уларниң бирини чүшүрүп қоллинишқа яки орун-тәртивини өзгәртишкә болмайду;

в) Мурәккәп сөзләрдә (қош сөзләрдин башқа) бирла асасий урғу болиду. Тәләппузда компонентлар арисида пауза болмайду. Сөз бирикимлиридә болса, һәр бир компонентниң өз алдиға урғуси болиду һәм улар тәләппузда, пауза арқилиқ аҗритилиду.

Мурәккәп сөзләр фразеологиялик бирикмиләрдин төвәндикичә пәриқлиниду:

а) Мурәккәп сөзләр (қош сөзләрдин башқа) бир асасий урғудин ибарәт болса, фразеологиялик бирикмиләрниң һәр бир компоненти өз адиға урғулуқ болуп келиду;

ә) Фразеологиялик бирикмиләр образлиқ көчмә мәнаға егә болса, мурәккәп сөзләр, асасән, уддул мәнаға егә.

5.2.3. Лексика-семантикилиқ усул

Бу усул билән бир томурға мунасивәтлик аһаңдаш сөзләр ясилиду. Башқичә ейтқанда, лексико-семантикилиқ усулда бир сөз өзиниң тавуш вә морфемилиқ тәркивини өзгәртмигән һалда мәна җәһәттин тәрәққий етип йеңи бир мәнаға егә болиду, йәни бир сөз икки сөзгә айлиниду: егә I — *гожайин*, егә II — *җүмлиниң баш бөлиги*; һекайә I — *бирәр вақиәниң баяни*, һекайә II — *әдәбияттики жанрларниң бири*; төпә I — *егиз җай*, төпә II — *баш кийим* в.б.

5.2.4. Конверсиялик усул

Конверсиялик усулда сөзләр бир сөз түркүмидин иккинчи бир сөз түркүмигә өтиду. Бу усул морфологиялик-синтаксислиқ яки лексико-грамматикилиқ сөз ясам усули дәпму атилиду.

Мәлумки, уйғур тилида бир сөзниң бир сөз түркүмидин иккинчи сөз түркүмигә өтүп кетиш һадисиси көп учришиду. М., "*Яғач ишик*" бирикмисидә "*яғач*" сөзи әсли исим болсиму, бу йәрдә өзиниң исимлиқ хусусийитини, йәни шәйини билдүрүш хусусийитини йоқитип, шәйиниң бәлгүсини билдүргән һәм сүпәткә өтүп кәткән. Мәзкүр мисалдики "яғач" сөзигә исимға хас категорияләрниң (келиш, тәвәлик, сан) қошумчилирини улаш мүмкин әмәс. "*Яғач*" сөзини бу мисалда баш келиштә туриду дейишкиму болмайду. Чүнки у баш келишниң **немә?** дегән соалиға җавап бәрмәйду. "*Яғач*" сөзи бу йәрдә **қандақ?** Дегән соалға җавап бериду. Демәк, "*яғач*" сөзи конверсиягә учрап, исим болуштин қалдидә дәриҗисиз сүпәткә айланди. У сүпәт охшаш шәйиниң бәлгүсини билдүрүп, җүмлидә ениқлиғучи вәзиписини атқуриду. Бу йәрдә шуни тәкитләп өтүш керәкки, һәр қандақ исим "*яғач ишик*" мисалидики охшаш сүпәтлишәлмәйду. Сүпәткә өтәләйдиған исимларда шәйини билдүрүш охшаш асасий мәнадин сирт бәлгүни билдүрүш охшаш қошумчә мәна болиду: алтун саат, төмүр қошуқ. "*Дәптәр*", "*китап*", "*өй*" охшаш исимлар башқа исимлар алдида келип ениқлаш функциясини билдүрәлмәйду.

Шундақла уйғур тилида сүпәтләрниң рәвишкә өтүп кетиш һадисисиму көп учришиду. М., "*яхши китап*" мисалида яхши сөзи шәйиниң бәлгүсини билдүрүп сүпәт болуп келиватса,

“*яхши оқумақ*” мисалида “яхши” сөзи һәрикәтниң бәлгүсини билдүрүп рәвишкә өтүп кетиду. Демәк, бу мисаллардики “*яғач*” сөзи һәм исим, һәм сүпәт болуп келәлисә, “*яхши*” сөзи һәм сүпәт һәм рәвиш болуп келәләйду.

Конверсия һадисиси түрк тиллиридин башқа инглиз тилидиму көп учришиду. М., В.К.Мюллер түзгән “Англо-русский словарьда” (М., 1981) “stone” сөзигә 1. Камень; 2. Каменный; 3. Облицовать или мостить камнем, дәп изаһ бәрсә, love сөзигә 1. Любовь, привязанность; 2. Любить, дәп изаһ бәргән.

Бу мисаллардин көрүнүп туридики, инглиз тилида исим сүпәткила әмәс, һәтта пеилғиму өтүвериду.

Түрк тиллиридики конверсия һәққидә дәсләп татар алими Ф.А.Ғаниев тәтқиқат елип барған. У бу мәсилә һәққидә 1969-жили бир мақалә язған болса, 1985-жили “Конверсия в татарском языке” намлиқ мәхсус монографиясини нәшир қилиду. Қазақ алими Ж.Сарбалаевниңму пәқәт конверсиягә беғишланған “Сөз жасам мәселелері” намлиқ әмгиги 2002-жили Алмутида йоруқ көрди.

Бу әмгәкләрдә пәқәт қазақ вә татар тиллиридики конверсиялик сөз ясам алаһидиликлири қарилип қалмай, бәлки мәзкүр мәзкүр мәсилигә мунасивәтлик барлиқ түркий тилларға ортақ умумий қанунийәтләр ениқланған.

Ф.А.Ғаниевниң пикричә, сөз яки сөз шәкиллири бир сөз түркүмидин иккинчи бир сөз түркүмигә өткәндә, төвәндикичә лексико-грамматикилиқ җәриянлар йүз бериду:

а) Асасий сөз билән конверсияләнгән сөз арисида ташқи маддий-семантикилиқ мунасивәт сақланған билән ички мәнавий мунасивәттә өзгириш йүз бериду. Башқичә ейтқанда, сөз өзиниң дәсләпки һалитини, шәклини сақлиған һалда йеңи һаләткә өтиду, йәни бир сөз икки сөзгә айлиниду. М., “*яхши китап*”, “*яхши оқумақ*” бирикмилиридики бирдә сүпәт, бирдә рәвиш болуп келиватқан “*яхши*” сөзи өзиниң “шәйиләрниң иҗабий алаһидилиги” охшаш асасий мәнасини һәр икки қоллиништа сақлайду.

ә) Конверсияләнгән сөзниң мәнаси асасий сөзниң мәнасидин пәриқлиниду. Сүпәткә өткән исим исим болуштин, рәвишкә өткән сүпәт сүпәт болуштин қалиду, йәни конверсияләнгән сөз өзиниң бурунқи алаһидиликлирини йоқитиду. Шәйиниң билдүридиған исим конверсиягә учрап, сүпәткә өткәндә, шәйиниң бәлгүсини билдүрүп, умумий лексикилиқ мәнаси җәһәттин өзгиришикә учрайду.

б) Конверсиядә сөзниң башқа сөзләр билән бағлинип келиш алаһидилигиму өзгириду. Адәттә исим билән бағлинип келидиған сүпәт конверсиягә учрап рәвишләшкәндә, бу алаһидилигидин айрилип, пәқәт пеил билән бағлинип келиду.

в) Конверсиядә сөз қайси сөз түркүмигә өтсә шу сөз түркүминиң алаһидиликлирини өзигә қобул қилиду. Түрлинидиған сөзләр түрләнмәйдиған болуп (исим сүпәткә өтсә), түрләнмәйдиған сөзләр түрлинидиған болиду (сүпәт исимға өтсә).

Конверсияниң икки типи можут: 1) лексико-семантикилиқ; 2) морфолого-семантикилиқ.

Биринчи типта томур яки асас (сөз ясиғучи қошумчә уланған томур) қурулмиси җәһәттин һеч бир өзгиришкә учримай бир сөз түркүмидин иккинчи бир сөз түркүмигә өтүп кетиду.

Иккинчи типта мәлум грамматикилиқ шәкилдә кәлгән сөз өзиниң парадигмисидин (түрлиниш тизмисидин) айрилип чиқип бир сөз түркүмидин иккинчи бир сөз түркүмигә өтүп кетиду. М., келиш қошумчилири уланған сөзләрниң рәвишкә өтүп кетиши: *башта, күндә, бирдин* в.б.

Адәттә, бир сөз конверсиягә учраштин бурун бир сөз түркүмидин иккинчи бир сөз түркүмигә вақитлиқ өтиду. Бу арилиқ басқуч мақал-тәмсилләрдә вә җанлиқ тилда көп учришиду: *Яхши көргинини ейтар* (сүпәт-исим). *Ишлигән чишләйду* (пеил-исим). Бу мисалларда "*яхши*" вә "*ишлигән*" сөзлиридин кейин кәлгән "*адәм*" сөзи чүшүп қалған. Амма униң мәнаси "*яхши*" вә "*ишлигән*" сөзлиригә өткән. Нәтиҗидә бир сөз һәм шәйини һәм униң бәлгүсини билдүрүш ихтидариға еришкән.

Бу мисаллардики сүпәт вә пеилниң исимға өтүши контекстқа вә вәзийәткә бағлиқ, йәни турақлиқ характерға егә әмәс. Шуңлашқа улар конверсиялик сөз ясам даирисигә кирмәйду. Амма улар вақитлиқ конверсияләнгән сөзләр болуп һесаплиниду.

Конверсиялик сөз ясамда асасий сөз билән конверсияләнгән сөзни, йәни исим сүпәткә өтүватамду, сүпәт рәвишкә өтүватамду яки эксинчә һадисә йүз бериватамду дегән мәсилини пәриқләш муһим әһмийәткә егә. Сөз ясамниң умумий нәзарийәси бойичә ясалған сөзниң (бу йәрдә конверсияләнгән сөзниң) ясиғучи сөздин (бу йәрдә асасий сөздин) мәнаси һәр қачан тар болиду. М., "*иш*" сөзи һәр қандақ паалийәтни билдүридиған сөз болса, "*ишчи*" сөзи пәқәт мәлум паалийәт билән шуғулланғучи адәмни билдүриду. Худди шуниңға охшаш "яхши" сөзи һәр қан-

дақ шәйиниң бәлгүсини билдүридиған сүпәт болса, рәвишләшкәндә пәқәт һәрикәтниңла бәлгүсини билдүриду.

Конверсиялик сөз ясам мәлум дәрижидә лексика-семантикилиқ усул билән сөз ясашқа йеқин болсиму, амма уларниң арисида ениқ пәриқ мәжут. Конверсийдә бир сөзниң мәнаси кәңийип, башқа сөз түркүмигә өтүп кәтсә: *яхши* (сүпәт) — *яхши* (исим), *көк* (исим, йәни асман) — *көк* (сүпәт, йәни көк рәң), лексика-семантикилиқ сөз ясамда бир сөзниң мәнаси кәңийип, шу сөз түркүмигә аит йеңи сөз пәйда болиду: егә (исим — *ғожайин*) — егә (исим — *җүмлиниң баш бөлиги*), төпә (исим — *егиз җай*) — төпә (исим — *баш кийим*).

Конверсийдә лексика-грамматикилиқ аһаңдаш сөзләр (омонимлар) ясалса, лексика-семантикилиқ сөз ясамда лексикилиқ аһаңдаш сөзләр ясилиду.

5.2.4.1. Конверсиялик сөз ясамниң түрлири

5.2.4.1.1. Исимлишиш (субстантивация)

Буниңда башқа сөз түркүмлиригә аит сөзләр конверсиягә учрап, исимға өтиду:

а) Сүпәтләрниң исимлишиши. Һәр хил бәлгүләрни билдүридиған сүпәтләр һәм исим охшаш шәйиләрни билдүрүши мүмкин: *көк* (сүпәт: *көк рәң*) — *көк* (исим: *Егиз көктин нурлар төкүп күлүп турған күнимиз бир.* Һ.Искәндәров), *ахмақ* (сүпәт: *ахмақ адәм*) — *ахмақ* (исим: *ахмақ өзини махтар*), *махтанчақ* (сүпәт: *махтанчақ бала*) — *махтанчақ* (исим: *махтанчақниң гепи йоған, мегизи йоқ*), *паңқай* (сүпәт: *паңқай адәм*) — *паңқай* (исим: *паңқайлар җәмийити*), *ағриқ* (сүпәт: *ағриқ адәм*) — *ағриқ* (исим: *Ағриқниң санчиғи яман, сөзниң — аччиғи*), *гөзәл* (сүпәт: *гөзәл қиз*) — *гөзәл* (исим: *Әй, гөзәл, мән зариниң көңлини сән шад әйлигил.* Билал Назим), *бай* (сүпәт: *бай адәм*) — *бай* (исим: *бай байға бақар*), *һәрбий* (сүпәт: *һәрбий интизам*) — *һәрбий* (исим: *һәрбийләр пости*), *қери* (сүпәт: *қери дәрәқ*) — *қери* (исим: *Қери бар өйниң китави бар*), *яш* (сүпәт: *яш жигит*) — *яш* (исим: *яшлар — бизниң келәчигимиз*), *соғ* (сүпәт: *соғ су*) — *соғ* (исим: *соғдин сақлиниш керәк*), *қараңғу* (сүпәт: *қараңғу өй*) — *қараңғу* (исим: *қараңғуда йол тепиш тәс*), *саватсиз* (сүпәт: *саватсиз адәм*) — *саватсиз* (исим: *саватсизниң гепи*) в.б.

ә) Пеилларниң исимлишиши. Адәттә пеилниң исимдаш,

сүпәтдаш шәкиллири исимға өтиду: *оқуш* (пеил: *китап оқуш*) — *оқуш* (исим: *оқуш сентябрьдә башлиниду*), *билдүрүш* (пеил: *өз пикрини билдүрүш*) — *билдүрүш* (исим: *билдүрүш елан қилмақ*), *уруш* (*тоқмақ билән уруш*) — *уруш* (исим: *уруш елан қилмақ*), *язғучи* (пеил: *қанун язғучи*) — *язғучи* (исим: *язғучи билән учришиш*), *оқуғучи* (пеил: *доклад оқуғучи*) — *оқуғучи* (исим: *мәктәп оқуғучиси*) в.б.

б) Санниң исимлишиши. Санлар абстракт мәна билдүргәндә (математикида) баһа, яш, мәналирини билдүргәндә исимлишиду: *Он бәшкә қалдуқсиз бөлүниду. У емтиһандин "бәш" алди.*

5.2.4.1.2. Сүпәтлишиш (адъективация)

Буниңда башқа сөз түркүмлирниң, асасән, исим, пеил вә рәвишләрниң сүпәткә өтүши нәзәрдә тутилиду.

а) Исимларниң сүпәтлишиши. Уйғур тилида металлни, қиммәт баһалиқ ташларни, рәхтләрни, бәзи өсүмлүкләрни, һайванларни, мәлум алаһидиликкә егә шәхсләрни, мәлум һаләтни билдүридиған исимлар сүпәтлишиду: *ипәк* (исим: рәхтниң бир түри: *Ипәк ишләп чиқириш*) — *ипәк* (сүпәт: *ипәк кийим*), *алтун* (исим: *қиммәт баһалиқ металл. Алтун кани*) — *алтун* (сүпәт: *алтун саат*), *төмүр* (исим: *металлниң бир түри. Төмүр кәссәң, қисқа кәс*) — *төмүр* (сүпәт: *төмүр ишик*), *яғач* (исим: *яғач тилмақ*) — *яғач* (сүпәт: *яғач ишик*), *саман* (исим: *буғдайниң самини*) — *саман* (сүпәт: *саман лай*), *жуң* (исим: *қойниң жуңи*) — *жуң* (сүпәт: *жуң пайпақ*), *батур* (исим: *хәлиқ батури*) — *батур* (сүпәт: *батур адәм*), *дүшмән* (исим: *хәлиқ дүшмини*) — *дүшмән* (сүпәт: *дүшмән һейлиси*), *залим* (исим: *залимлар замани*) — *залим* (сүпәт: *залим падиша*), *хата* (исим: *имла хаталири*) — *хата* (сүпәт: *хата пикир*), *соал* (исим: *соал соримақ*) — *соал* (сүпәт: *соал бәлгүлири*), *балилиқ* (исим: *балиға хас хисләт. Балилиқ қилмақ*) — *балилиқ* (сүпәт: *балилиқ чағ*), *яшлиқ* (исим: *яш вақит. Яшлиғиңда ишлә, қериғанда чишлә*). — *яшлиқ* (сүпәт: *яшлиқ дәври*), *ойдурма* (исим: *бәдиий ойдурма*) — *ойдурма* (сүпәт: *ойдурма вақиә*), *патқақ* (исим: *күзниң патқиғи*) — *патқақ* (сүпәт: *патқақ йәр*) в.б.

ә) Пеилларниң сүпәтлишиши. Уйғур тилида толарақ пеилниң сүпәтдаш шәкиллири сүпәтлишиш алаһидилигигә егә: *оқуған* (пеил: *Бу китапни мән оқуған*) — *оқуған* (сүпәт: *оқуған*

адәм), *пишмиған* (пеил: *Бу тамақ техи пишмиған*) — *пишмиған* (сүпәт: *пишмиған мәсилә*), *янар* (пеил: *чирақ бир аздин кейин янар*) — *янар* (сүпәт: *янар тағ, янар май*) в.б.

Һәр қандақ исим алдида кәлгән сүпәтдаш сүпәтлишивәрмәйду. Сүпәтдаш сүпәтләшкәндә йеңи мәнаға егә болуши керәк. М., "*пишмиған мәсилә*" бирикмисидә "*пишмиған*" сөзи "*яхши ойлаштурулмиған*", "*һәл болушқа әтигән*" мәналирида метафорилашқан. У "*пишмиған тамақ*" бирикмисидики "*пишмиған*" пеили ипадилигән мәнадин пәриқлиниду.

б) Рәвишләрниң сүпәтлишиши. Рәвишләрниң сүпәткә өтүши аз учрайду: *көп* (рәвиш: *көп сөзлимәк*) — *көп* (сүпәт: *көп адәм*), *қиңғир* (рәвиш: *қиңғир кәсмәк*) — *қиңғир* (сүпәт: *қиңғир йол*), *жирақ* (рәвиш: *жирақ турмақ*) — *жирақ* (сүпәт: *жирақ җай*) в.б.

5.2.4.1.3. Рәвишлишиш (адвербнализация)

Уйғур тилида сүпәтләр һәм бәзи вақит, орунни билдүридиған исимлар (мәлум грамматикилиқ шәкилләрдә), рәвишдашлар рәвишкә өтүш алаһидилигигә егә.

а) Сүпәтләрниң рәвишлишиши. Көплигән сүпәтләр пеилға беқинип һәрикәтниң бәлгүсини билдүрүп рәвишлишиду: *яхши* (сүпәт: *яхши китап*) — *яхши* (рәвиш: *яхши оқумақ*), *чирайлиқ* (сүпәт: *чирайлиқ бағ*) — *чирайлиқ* (рәвиш: *чирайлиқ язмақ*), *ениқ* (сүпәт: *ениқ мәлумат*) — *ениқ* (рәвиш: *ениқ сөзлимәк*), *чоңқур* (сүпәт: *чоңқур ора*) — *чоңқур* (рәвиш: *чоңқур колимақ*), *кәскин* (сүпәт: *кәскин пикир*) — *кәскин* (рәвиш: *кәскин сөзлимәк*), *азат* (сүпәт: *азат әл*) — *азат* (рәвиш: *азат яшимақ*), *қисқа* (сүпәт: *қисқа жип*) — *қисқа* (рәвиш: *қисқа ойлимақ*), *ғәмсиз* (сүпәт: *ғәмсиз һаят*) — *ғәмсиз* (рәвиш: *ғәмсиз жүрмәк*) в.б.

ә) Исимларниң рәвишлишиши. Адәттә вақит вә орунни билдүридиған бәзи исимлар келиш, тәвәлик қошумчилири уланған шәкилләрдә қатма сөзгә айлинип рәвишлишиду (рәвишләрниң ясилишиға қараң): *кечиси* (исим: *Алмута кечиси*) — *кечиси* (рәвиш: *кечиси кәлмәк*), *баштин* (исим: *Бу баштин немиләр өтмиди*) — *баштин* (рәвиш: *баштин келишмәк*), *башта* (исим: *әқил башта*) — *башта* (рәвиш: *башта келишкән иш, алдин-ала келишкән*) в.б.

б) Пеилларниң рәвишлишиши. Адәттә, рәвишдашларниң рәвишкә өтүш һадисиси учришиду. Рәвишләшкән рәвишдаш

мәлум дәриҗидә йеңи мәна елиши керәк. Көп әһвалларда бу йеңи мәна метафорилиқ характерға егә. Әгәр рәвишдаш йеңи мәна алмиса, у чағда пеилниң турғун сөз шәклигә аит болуп қаливериду: *чачрап* (рәвишдаш: *Су һәр яққа чачрап кәтти*) — *чачрап* (рәвиш: *У орнидин чачрап туруп кәтти*), *уюп* (рәвишдаш: *Сүт уюп қапту*) — *уюп* (рәвиш: *уюп тиңшимақ*) в.б.

5.2.4.1.4. Миқдарлишиш

Бәлгүлүк сиғимни вә вақитни билдүридиған бәзи исимлар мәлум синтаксислиқ шараитта өзлириниң исимлиқ хусусийәтлиридин айрилип, миқдарға өтиду: бәш сандуқ китап, бир машина көмүр, он мишкап ун, бәш жил оқумақ, йәттә саат ишлимәк в.б. Бу мисаллардики бәлгүлүк сиғимни билдүридиған "*сандуқ*", "*машина*", "*мишкап*" исимлири билән вақитни билдүридиған "*жил*", "*саат*" исимлири санақ санлар арқилиқ ениқлинип, исимлар алдида кәлгәндә, ениқлиғучи (*бәш сандуқ китап*), пеиллар алдида кәлгәндә, һаләт (*бәш жил оқумақ*) вәзиписини атқурған. Бу исимлар шәйини билдүрүш алаһидиликлирини йоқитип, шәйиләрниң вә һәрикәтниң һесаплаш бирлигини билдүридиған сөз түркүмигә, йәни миқдарларға өтүп кәткән.

5.2.4.1.5. Башқа сөз түркүмлириниң тиркәлмигә өтүши

Уйғур тилида исимниң, сүпәтниң, пеилниң, рәвишниң бәзи грамматикилиқ шәкиллири өзлириниң лексикилиқ мәналирини жүтүрүп, тиркәлмиләргә хас грамматикилиқ мәналарни елиши мүмкин.

а) Һәр хил келиштики турғун сөзләрниң тиркәлмигә өтүши.

Орун-вақит келиш қошумчиси уланған турғун сөзләр: *һәққидә, рәвиштә, шәкилдә, териқидә, сүпитидә, бирликтә, арилиқта* в.б.

Бериш келиш қошумчиси уланған турғун сөзләр: *башқа, озгә, уддулиға* в.б.

-лиқ қошумчиси уланған турғун сөзләр: *мунасивәтлик, тоғрилиқ, арқилиқ, сәвәплик, бағлиқ* в.б.

ә) Пеилларниң рәвишдаш шәкиллириниң тиркәлмигә өтүши. *Қарап* (рәвишдаш: *Талаға қарап олтармақ*) — *қарап* (тиркәлмә: *Мәлигә қарап маңмақ*), *көрә, яриша, башлап, бойлап, бола* в.б.

5.2.4.1.6. Мустәқил сөзләрниң имлиқ сөзләргә өтүши

Бәзидә мустәқил сөзләр һәр хил һаяҗанни турақлиқ рәвиштә ипадиләш арқилиқ конверсиялишип, имлиқ сөзләргә өтиду: *Вайҗан* (ағриш, қорқуш, чарчаш имасини билдүриду), *товва* (һәйран болуш, келишмәсликләрдин қоғдиниш, безар болуш имасини билдүриду), *я алла* (һәйран болуш, қорқуш, зарлиниш имасини билдүриду), *вай худайимәй* (әнсирәш, һәйран болуш имасини билдүриду), *вай атам* (баш қетиш, әҗәплиниш имасини билдүриду), *вай қовурғам* (заңлиқ қилиш имасини билдүриду) в.б.

5.3. Сөз түркүмлириниң ясилиши

Уйғур тилида асасән, исим, сүпәт, сан, рәвиш, пеил охшаш сөз түркүмлириниң ясилиш усуллири мо́жут. Қалған сөз түркүмлири мәлум қанунийәтләр асасида ясилиш, йәни, көпийиш алаһидилигигә егә әмәс.

Бу йәрдә аталған сөз түркүмлириниң морфологиялик вә синтаксислиқ усуллар билән ясилишиғила тохтилимиз. Сәвәви булар асасий һәм әнъәнивий сөз ясам усуллири болуп һесаплиниду. Мәктәп дәрисликлиридиму сөз түркүмлириниң мошу икки түрлүк сөз ясам усули билән ясилиши берилгән.

5.3.1. Исимларниң ясилиши

5.3.1.1. Исимларниң морфологиялик усул билән ясилиши

Бу усул билән ясалма исимлар, йәни исим ясиғучи қошумчилар арқилиқ ясалған ***исимлар*** һасил болиду. Уйғур тилидики исим ясиғучи қошумчиларни үчкә бөлүшкә болиду.

5.3.1.1.1. Турғун сөзләрдин исим ясиғучи қошумчилар

-чи. Бу уйғур тилидики әң қедимий һәм әң үнүмлүк қошумчиларниң бири. **-чи** қошумчиси төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйи билән

шуғулланғучи адәмни билдүриду: *ишчи, төмүрчи, белиқчи, падичи, җәңчи, тәрбийәчи, сугақчи* в.б.

ә) Бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә бағлиқ еқим, тәшкилатқа мәнсүп кишиләрни билдүриду: *милләтчи, марксчи, инқилапчи* в.б.

ә) Бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә майилиқни билдүриду: *доқчи, алдамчи, ялғанчи, булаңчи* в.б.

-лиқ// -лик, -луқ//-лүк. Бу қошумчиму үнүмлүк қошумчиларниң бири болуп һесаплиниду. У төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Мәлум бир иш билән шуғалланғучи адәмни ипадиләйдиған исимларға улинип, кәсипни билдүридиған исимларни ясайду: *төмүрчилик, белиқчилиқ, тилшунаслиқ, ашпәзлик* в.б.

ә) Бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләрниң топлашқан җайини билдүриду: *қариғайлиқ, қомушлуқ, саманлиқ, қоғунлуқ* в.б.

б) Йәр-җайни билдүридиған исимларға улинип, улар ипадилигән җайда туғулуп өскән адәмни билдүриду: *алмутилиқ, қәшқәрлик, турпанлиқ, америкилиқ* в.б.

в) Бәзи сүпәтләргә улинип, улар ипадилигән бәлгүгә егә болған абстракт исимларни ясайду: *яхшилиқ, батурлуқ, сәзгүрлүк, тиришчанлиқ, чирайлиқлиқ* в.б.

Бу қошумчә бәзидә сөзниң лексикилиқ мәнасини өзгәртмәй униң йеңи грамматикилиқ шәклини ясиши мүмкин. М., бәзи сүпәтдашларға улинип, бу қошумчә исимдаш ясайду, йәни пеилниң бир грамматикилиқ шәклидин иккинчи бир грамматикилиқ шәклини ясайду: *язған — язғанлиқ, көргән — көргәнлик, баридиған — баридиғанлиқ.*

-даш. Бу қошумчә исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләр бойичә ортақлиққа, охшашлиққа егә болған шәйини билдүриду: *синипдаш, курсдаш, қериндаш, йолдаш, сирдаш, вәтәндаш, адаш, аһаңдаш* в.б.

-чилиқ//-чилик. Бу қошумчә **-чи** вә **-лиқ** қошумчилириниң бирикишидин ясалған мустәқил бир қошумчә. Улар сөзләргә уланғанда, мошу шәклидә улиниду. М., “төмүрчилик” сөзидә томурға дәсләп **-чи** (*төмүрчи*) андин **-лиқ** қошумчиси уланған болса, “*туққанчилиқ*” сөзидә асасқа (*туққан*) **-чилиқ** қшумчиси уланған. Сәвәви уйғур тилида “*туққанчи*” сөзи йоқ.

Бу қошумчә, асасән, сүпәтләргә улинип, улар ипадилигән бәлгүгә мунасивәтлик һаләт, вәзийәтни билдүриду: *қурғақчилиқ,*

молчилиқ, камчилиқ, көпчилик, қийинчилиқ, қимматчилик в.б.

-чә. Бу қошумчә, милләт намини билдүридиған исимларға улинип, шу милләтниң тилини билдүридиған исимларни ясайду: *уйғурчә, қазақчә, русчә, әрәпчә* в.б. М., *Долқун инглизчә билиду.*

-дуруқ//-дүрүк, -туруқ. Бу қошумчә аз сандики исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә мунасивәтлик буюмни билдүриду: *егиздуруқ, кәмәлдүрүк, бойунтуруқ, сақалдуруқ* в.б.

-дарчилиқ. Бу қошумчә парсчә **-дар** вә уйғурчә **-чи** һәм **-лиқ** қошумчилирниң бирикишидин ясалған. У бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләр бойичә мәлум мунасивәттики адәмләрни билдүридиған исимларни ясайду: *хошнидарчилиқ, меһмандарчилиқ, атидарчилиқ, жутдарчилиқ* в.б.

-гәрчилик. Бу қошумчә парсчә **-гәр** вә уйғурчә **-чи** һәм **-лик** қошумчилириниң бирикишидин ясалған. У бәзи исимларға улинип, адәмгә мунасивәтлик хусусийәтләрни билдүридиған исимларни ясайду: *адәмгәрчилик, сипайигәрчилик* в.б.

-чақ//-чәк, -чуқ//-чүк. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, шу исим ипадилигән шәйиләргә мунасивәтлик кичик нәрсиләрни билдүриду: *көлчәк, қапчуқ, оюнчуқ* в.б. *Тайчақ, қозичақ* сөзлиридә бу қошумчә сөз ясимайду, бәлки сөзниң шәклини өзгәртиду, йәни сөз ясиғучи әмәс, шәкил өзгәрткүчи қошумчә вәзиписини атқуриду.

5.3.1.1.2. Парс тилидин киргән исим ясиғучи қошумчилар

Бу қошумчиларму турғун сөзләрдин (пеилдин башқа мустәқил сөз түркүмлиридин) исим ясайду.

-ваз (баз). Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләрни ойниғучи, бақҡучи яки шуниңға артуқчә берилгүчи адәмни билдүриду: *қимарваз, ишқиваз, қәғәзваз* в.б.

-вән. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә қариғучини, пәрвиш қилғучини билдүриду: *бағвән, сарайвән, дәрвазивән* в.б.

-гаһ. Бу қошумчә айрим исимларға улинип, улар ипадилигән шәйигә мунасивәтлик орун-җайни билдүриду: *арамгаһ, сәйлигаһ, дәргаһ* в.б.

-гәр, -кәр, -кар, -гар. Бу қошумчә айрим исимларға улинип,улар ипадилигән шәйини кәсип қилғанни яки шу шәйи билән шуғулланғучини билдүриду: *содигәр, зәргар, бенакар, сәнъәткар* в.б.

-дан. Бу қошумчә айрим исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләр қачилинидиған яки қоюлидиған буюм мәнасини билдүриду: *чайдан, оқдан, гүлдан, шамдан* в.б.

-дар. Бу қошумчә айрим исимларға улинип, улар ипадилигән шәйигә егә адәмни билдүриду: *әмәлдар, пулдар, байрақдар, миннәтдар, тәрәпдар* в.б.

-зар. Бу қошумчә өсүмлүк намини билдүридиған айрим исимларға улинип, уларниң көп өскән җайини ипадиләйдиған исимларни ясайду: *гүлзар, арчизар, үзүмзар, чимәнзар, пахтизар* в.б.

-кәш. Бу қошумчә айрим исимларға улинип, улар ипадилигән шәйигә дучар болғучини яки униңға мунасивәтлик һәрикәт билән шуғулланғучини билдүриду: *җапакәш, меһнәткәш, һарвукәш* в.б.

-намә. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә мунасивәтлик һөҗҗәтни яки әсәрни билдүриду: *шәртнамә, гуванамә, баяннамә, низамнамә, җәңнамә, жилнамә* в.б.

-пәз. Бу қошумчә таамни билдүридиған бәзи исимларға улинип, шу таамларни тәйярлашни кәсип қилғучини билдүриду: *ашпәз, самсипәз* в.б. Бәзидә исим ипадилигән шәйи билән шуғулланғучини билдүриду: *сахтипәз*.

-стан. Бу қошумчә айрим милләт намлириға улинип, шу милләт орунлашқан җайни, йәни тарихий вәтининиң намини билдүриду: *Уйғурстан, Қазақстан, Һиндстан* в.б.

Шундақла бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар топлашқан җай наминиму билдүриду: *гүлстан, бостан* (*бой*(*пурақ*)+*стан*).

-хан. Бу қошумчә оқулидиған нәрсиләрни билдүридиған исимларға улинип, шуларни оқуғучини билдүриду: *гезитхан, китапхан, ғәзәлхан* в.б.

-хана. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйи туридиған яки шу шәйи билән мунасивәтлик өй-җайни билдүриду: *китапхана, меһманхана, чайхана, басмихана* в.б.

-хор. Бу қошумчә бәзи исмларға улинип, улар ипадилигән шәйини артуқчә истимал қилғучини билдүриду: *һарақхор, парихор, чайхор* в.б.

һәм-. Бу сөз алди қошумчиси айрим исимларға улинип, улар ипадилигән шәйи бойичә ортақ болғучини билдүриду: *һәмтавақ, һәмсөһбәт* в.б.

-шунас. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйи билән илмий асаста шуғулланғучини билдүриду: *тилшунас, тарихшунас, уйғуршунас* в.б.

5.3.1.1.3. Пеиллардин исим ясиғучи қошумчилар

Бу хил қошумчилар асасән һәрикәт васитисини вә нәтижисини билдүриду.

-алғу//-әлгү: *қоналғу, туралғу, тосалғу* в.б.

-дақ//-дәк, -дуқ//-дүк: *қондақ, қордақ, гекитәк, һадуқ, қалдуқ* в.б.

-ға//-гә, -қа//-кә: *тутқа, сүпүргә, көйдүргә, чалға, күлкә* в.б.

-ған//-қан: *қорған, туққан, қапқан* в.б.

-ғақ//гәк, -қақ//-кәк: *патқақ, чаққақ, илгәк* в.б.

-ғу//-гү, қу//-кү: *терилғу, ечитқу, туйғу, аталғу, йеқилғу* в.б.

-ғулуқ//-гүлүк,- қулуқ//-күлүк: *тартқулуқ, көргүлүк, кәлгүлүк* в.б.

-ғун//-гүн, қун//-күн: *сатқун, қачқун, сүргүн, кәлкүн, тутқун, учқун, тосқун* в.б.

-ғуч//-гүч, -қуч//-күч: *ачқуч, йәлпигүч, чәккүч* в.б.

-ғучи//-гүчи, -қучи//-күчи: *язғучи, оқуғучи, ениқлиғучи, толуқтурғучи* (жүмлә бөләклири), *яратқучи* в.б.

-ин,- ун//-үн: *жиғин, түгүн, йеғин, қуюн, еқин* в.б.

-қ//-к, -ақ//-әк, -уқ//-үк: *сорақ, қоруқ, қалақ, пичақ, отлақ, синақ, қишлақ, буйруқ, тапшуруқ* в.б.

-м//-им, -ум//-үм: *бағлам, кирим, чиқим, кийим,еқим, сайлам, билим, бөлүм* в.б.

-ма//-мә: *уюшма, басма, әслимә, көргәзмә, әсләтмә, бирләшмә, сүзмә, қол язма, көнүкмә* в.б.

-мақ//-мәк: *тепишмақ, чақмақ, оймақ, қисмақ, йемәк-ичмәк, илмәк* в.б.

-муш// -мүш, миш: *турмуш, өтмүш, қилмиш, йемиш* в.б.

-нда//-ндә, унда// -үндә, -инда// -индә: *жиғинда, жунда* (*жуюнда*), *үзүндә, кесиндә, қиринда* в.б.

-т, -ит, -ат//-әт, -ут//-үт: *туғут, қурут, көчәт.*

-ч: *таянч, ишәнч, сөйүнч, өкүнч* в.б.

-ча//-чә: *тамча, йепинча, боғча, чүшәнчә, сөйүнчә* в.б.

-ш//-иш, уш//-үш: *оқуш, үгиниш, уруш, қошуш* в.б.

5.3.1.2. Исимларниң синтаксислиқ усул билән ясилиши

Бу усул билән бириккән, қошма, қош вә қисқартилған исимлар ясилиду. Бириккән исимлар билән қошма исимлар арисида муһим пәриқ йоқ, һәр иккиси беқиндилиқ бағлиништа кәлгән сөзләр арқилиқ ясилиду. Уларниң асасий пәрқи имласида. Бириккән сөзләр бириктүрүлүп йезилса, қошма сөзләр бөләк йезилиду. Шуңлашқа уларниң ясилиш йоллирини, йәни морфологиялик тәркивини биллә қарашқа болиду.

5.3.1.2.1. Бириккән вә қошма исимлар

Исим +исим: *төгиқуш, өдәктумшуқ, бәлбағ, текисақал, ай палта, аш қазан, қәләм сап, таш пақа, пақа йопурмиғи, аш көки.*

Сүпәт+исим: *ақсақал, ақсүйәк, қизилгүл, қариғач, қарөрүк, қара буғдай, сериқ чечәк, қизил өңәч.*

Сан+исим: *Алтөй, Алтишәр, Тоқузбулақ, тоққуз толуқ, төрт қулақ.*

Исим+пеил: *бөрийемәс, Худавәди, ат бақар, баш кесәр, ат чапар.*

Пеил+исим: *келәчәк* (*келәр чағ*), *Турсунай, янар май, янар тағ, учар қанат* в.б.

Тәхлидий сөз+исим: *гүлдүрмома, һуқуш* в.б.

5.3.1.2.2. Қош исимлар

Исим+исим: *ата-ана, арзу-арман, ағинә-өңгә, от-чөп, оюн-тамаша, илим-пән, әр-аял, йәр-җаһан, китап-дәптәр, дутар-тәмбир.*

Пеил+пеил: *йезиш-сизиш, қошуш-елиш, бериш-келиш.*

Бәзи қош исимлар -у- элементи арқилиқ бағлиниду: *бағу-бостан, тағу-таш, әйши-ишрәт.*

5.3.1.2.3. Қисқартилған исимлар

Қисқартилған исимлар адәттә мурәккәп исимниң биринчи һәриплири бойичә (*БМТ — Бирләшкән Милләтләр Тәшкилати, МДҺ — Мустәқил дөләтләр һәмдостлуғи, ШУАР — Шинжаң-Уйғур автоном райони*), биринчи сөзниң боғуми қалған

сөзләрниң биринчи һәриплири бойичә (*ҚазМПУ — Қазақ миллий педагогикилиқ университети*), боғум вә сөзләр бойичә (*педуниверситет, партбилет, Қазтелеком*).

5.3.2. Сүпәтләрниң ясилиши

5.3.2.1. Сүпәтләрниң морфологиялик усул билән ясилиши

5.3.2.1.1. Турғун сөзләрдин сүпәт ясиғучи қошумчилар

-лиқ//,-лик, -луқ//-лүк. Бу қошумчә һәм исим, һәм сүпәт ясиғучи үнүмлүк қошумчиларниң бири. У төвәндики мәналарни билдүриду:

а) Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләр билән мунасивәтлик турақлиқ яки вақитлиқ бәлгүни билдүриду: *әдәплик* (*бала*), *инсаплиқ* (*адәм*), *билимлик* (*устаз*), *көңүллүк* (*пәйт*), *балилиқ* (*чағ*) в.б.

ә) Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләрниң нурғунлиғиға, артуқлиғиға мунасивәтлик бәлгүни билдүриду: *күчлүк* (*адәм*), *сүйәклик* (*бала*), *боранлиқ* (*кечә*), *ямғурлуқ* (*җай*), *ташлиқ* (*йәр*) в.б.

б) Бу қошумчә сан-миқдар бирикмилиригә улинип, улар билән мунасивәтлик бәлгүни билдүриду: *бәш метрлиқ* (*тахтай*), *бир тонналиқ* (*машина*), *он күнлүк* (*йол*), *йүз өйлүк* (*аһалә*) в.б.

Һәм исим, һәм сүпәт ясайдиған бу қошумчә бәзидә лексикилиқ мәнаға әмәс, бәлки грамматикилиқ мәнаға егә қошумчә сүпитидә келиши мүмкин. М., бу қошумчә сүпәтдашларға уланғанда, грамматикилиқ мәна билдүриду. *Униң мәктәпкә барғанлиғини* (*баридиғанлиғини, бармаслиғини*) билдим. Бу йәрдики **-лиқ** қошумчиси пеилниң сүпәтдаш шәкиллиридин (*барған, баридиған, бармас*) исимдаш шәкиллирини ясиған, йәни пеилниң бир грамматикилиқ шәклини иккинчи грамматикилиқ шәклигә өзгәрткән. Демәк, **-лиқ** қошумчиси бу мисалларда шәкил өзгәрткүчи қошумчә сүпитидә хизмәт атқурған.

Шундақла бу қошумчә сөзләрни бир-биригә бағлаш үчүн хизмәт қилип, сөз түрлигүчи қошумчә сүпитидә келиши мүмкин. Бәзи татар, түрк алимлириниң пикричә, "*аяқлиқ үстәл*", "*ахчилиқ болмақ*", "*үч бөлмилик өй*", "*атлиқ кәлмәк*" охшаш қоллинишларда **-лиқ** қошумчиси келиш мәнасини билдүриду. Уларниң

пикричә, бу қошумчә пәқәт абстракт исимлардин, сүпәтләрдин, көчмә мәнадики конкрет исимлардин йеңи сөз ясайду.

-сиз. Бу қошумчә исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләрниң йоқлуғини билдүридиған сүпәтләрни ясайду: *сусиз, күчсиз, пайдисиз, қуралсиз, гунасиз, жүрәксиз* в.б.

Бу қошумчиму бәзидә **-лиқ** қошумчиси охшаш қоллинишларда (*аяқсиз үстәл, ахчисиз болмақ, атсиз кәлмәк*) сөз түрлигүчи қошумчә сүпитидә келиши мүмкин. **-сиз** қошумчиси тәвәлик, көплүк бәзи келиш, исимдаш қошумчилиридин кейин кәлгәндиму сөз ясимайду: *китавиңсиз* (*кәлмә*), *муәллимләрсиз* (*оқумақ*), *сениңсиз* (*бармаймән*), *чидиғусиз* (*иссиқ*) в.б.

-чан. Бу қошумчә бәзи исимларға яки исимдашларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә майил кишилик хусусийәтни билдүриду: *ишчан, тиришчан, хиялчан, еһтиятчан* (*адәм*) в.б.

-чил. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә майиллиқ, берилгәнлик бәлгүлирини билдүриду: *әпчил, изчил, хәлиқчил* (*адәм*), *оңчил* (*көз қараш*) в.б.

-қи//-ки. Бу қошумчә вақит яки орун рәвишлиригә улинип, улар ипадилигән мәнаға мунасивәтлик бәлгүни билдүриду: *бурунқи, бүгүнки, һазирқи, нериқи, бериқи* в.б.

5.3.2.1.2. Парс тилидин киргән сүпәт ясиғучи қошумчилар

бе-. Бу сөз алди қошумчиси бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләрниң йоқлуғини билдүриду: *бетақәт, бепәрва, беһая, бемәна, бечарә, бевиситә, бекар, беәдәп* в.б.

бәт-. Бу сөз алди қошумчиси бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләр бойичә сәлбий хусусийәтни билдүриду: *бәтқилиқ, бәтнийәт, бәттәм* в.б.

-ий//-вий. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләр билән мунасивәтлик хусусийәтни билдүриду: *илмий, тарихий, диний, әдәбий, әнъәнивий, нәзәрийәвий* в.б.

на-. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләрниң йоқлуғини билдүриду: *наинсап, нака*(*р*), *наумут, натайин* в.б.

Бу қошумчә бәзи сүпәтләргә улинип, уларниң болушсизлиқ мәналирини ясайду: *налайиқ, натоғра, нарәсмий* в.б.

пәрәс-. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләргә берилгән, каттиқ етиқат қилидиған охшаш хусусийәтләрни билдүридиған сүпәтләрни ясайду: *абройпәрәс, пулпәрәс, бутпәрәс* в.б.

пәрвәр-. Бу қошумчә бәзи исимларға улинип, улар ипадилигән шәйиләрни сөйидиған хусусийәтни билдүридиған сүпәтләрни ясайду: *милләтпәрвәр, хәлиқпәрвәр, инсанпәрвәр* в.б.

5.3.2.1.3. Пеилдин сүпәт ясиғучи қошумчилар

Пеилдин сүпәт ясиғучи қошумчилар, асасән, пеил ипадилигән һәрикәт нәтиҗисидә пәйда болған бәлгүни яки шу пеил ипадилигән һәрикәткә майиллиқни билдүриду.

-қ//-к, -иқ//-ик, -уқ//-үк: *йепиқ* (*ишик*), *очуқ* (*ач+уқ*) (*асман*), *сунуқ* (*әйнәк*), *қизиқ* (*вақиә*), *кичик* (*бала*) в.б.

-ғақ//-гәк, -қақ//-кәк: *урушқақ* (*адәм*), *тейилғақ* (*йәр*), *йепишқақ* (*мадда*) в.б.

-ғин//-гин, -қин//-кин: *кәскин* (*пикир*), *чүшкүн* (*һаләт*), *қизғин* (*сөһбәт*), *турғун* (*сөз*) в.б.

-ғур//-гүр, -қур//-күр: *учқур* (*ой*), *өткүр* (*пикир*),*сәзгүр* (*адәм*) в.б.

-лиқ//-лик, -луқ//-лүк. Бу қошумчә **-ш** қошумчиси арқилиқ ясалған бәзи исимдашларға улинип, улар ипадиләйдиған һәрикәткә ярайдиған яки һәрикәткә мунасивәтлик бәлгүни билдүриду: *йейишлик* (*тамақ*), *минишлик* (*ат*), *турушлуқ* (*өй*), *олтурушлуқ* (*аһалә*) в.б.

-ма//-мә: *асма* (*көрүк*), *даритма* (*гәп*), *талланма* (*әсәрләр*), *чачма* (*шеир*), *ясалма* (*күлкә*) в.б.

-ңғу//-ңгү, -аңғу//-әңгү: *езләңгү* (*адәм*), *титрәңгү* (*аваз*), *сирлаңғу* (*әсли: сийрилаңғу*) (*тавуш*), *көтирәңгү* (*роһ*) в.б.

-чақ//-чәк, -чуқ: *тартинчақ, еринчәк, уялчақ, көңүлчәк, махтанчақ, ясанчуқ* (*адәм*) в.б.

5.3.2.2. Сүпәтләрниң синтаксислиқ усул билән ясилиши

Бу усул билән асасән қошма вә қош сүпәтләр ясилиду. Бириккән сүпәтләр уйғур тилида наһайити аз учрайду.

5.3.2.2.1. Қошма сүпәтләр

Исим+исим+лик: *буғдай өңлүк, бота көзлүк, көз әйнәклик, кәкә сақаллиқ* в.б.

Исим+исим: *бадам қапақ, қәләм қаш, һава рәң, хумар көз, қошма қаш, күл рәң, топа рәң* в.б.

Исим+тиркәлмә: *хәлиқ ара, милләтләр ара* в.б.

Сүпәт+сүпәт: *тоқ қизил, ач сериқ* в.б.

Сүпәт+исим+лиқ: *қара қашлиқ, сумбул чачлиқ, узун жиллиқ, қизил йүзлүк* в.б.

Сан+исим+лиқ: *бәш жиллиқ* (*план*), *он икки жиллиқ* (*мәктәп*) в.б.

Сан+исим: *бир туққан, икки туққан* (*қериндашлар*) в.б.

5.3.2.2.2. Қош сүпәтләр

Исим+исим: *қат-қат, қәвәт-қәвәт* (*тон, кийим*), *физика-математика* (*факультети*).

Сүпәт+сүпәт: *чоң-кичик, яхши-яман, узун-қисқа, егиз-пәс, ақ-қара, иҗтимаий-сәясий, узун-узун, пака-пака, егиз-егиз* в.б.

Сүпәт+сада сөз: *парчә-пурат, әски-түски, җим-җит, уш-шақ-чүшәк, қиңгир-сиңгир* в.б.

Пеил+пеил: *һармас-талмас* (*адәм*), *пүтмәс-түгимәс* (*һекайә*), *баққан-қаққан* (*адәм*) в.б.

Бириккән сүпәтләрниң сани наһайити аз: *алийҗанап* (*хисләт*), *алиқанат* (*адәм*) в.б.

5.3.3. Санларниң ясилиши

Уйғур тили грамматикилирида санларниң ясилиши мәхсус үгинилмигән. Пәқәт 1990-жили Бейҗинда нәшир қилинған "Түркий тиллар тәтқиқати" дәп атилидиған илмий мақалилар топлимида тилчи Арслан Абдулла өзиниң "Һазирқи заман уйғур тилидики санларниң дәриҗә категорияси тоғрисида" намлиқ мақалисида дәриҗә сан (тәртип сан) қошумчиси **-инчи, -нчи** (*үчинчи, алтинчи*), кишилик сан (өмлүк сан) қошумчиси **-лән, -иләп** (*-әйлән, -йлән*) (**йәттиләп** (*йәттәйлән*), **үчиләп** (*үчәйлән*) санақ санларға улинип, уларниң лексикилиқ мәнасини өзгәртиду, шуңлашқа уларни санларниң түрлири дәп алайтән қараш керәк десә, мөлчәр (молҗа) сан қошумчилири **-чә** (*ончә*), **-дәк//-тәк** (ондәк, үчтәк), **-ларчә** (**онларчә**), **-лиған//-лигән** (*онлиған, йүзлигән*), **-лап//-ләп** (*онлап, йүзләп*), **-әр** (*бирәр*) санақ санларға уланғанда, уларниң лексикилиқ мәналирини өзгәртәлмәйду, пәқәт грамматикилиқ мәналирини өзгәртиду, шуңлашқа уларни

санларниң дәриҗилири қатариға киргүзүш керәк дәйду. Демәк, А.Абдуллиниң пикричә, дәриҗә, ортақ санлар қошумчилири сөз ясиғучи қошумчилар болса, молҗа санниң қошумчилири шәкил өзгәрткүчи қошумчилар болуп һесаплиниду.

Санларниң ясилиши бойичә мәхсус әмгәк язған һәм бу мәсилини 2002-жили Астанада нәшир қилинған "Қазақ грамматикисиниң" сөз ясаш қисмиға киргүзгән ф.п.д. Н.Оралбаева жуқуридикигә охшаш қошумчиларниң барлиғини санларниң ясилишиға киргүзиду. Униң пикричә, бу хил қошумчилар санақ санларға улинип, уларниң мәнасини кәңәйтиду, йәни мәна түрләндүргүчи қошумчә болуп һесаплиниду.

Н. Оралбаева санлар, асасән, синтаксислиқ усул билән ясилиду дәп қарайду. Бу усул билән санлар ясалғанда, мурәккәп санақ санлар мәйданға келиду. М., "*он йәттә*" санини алсақ, у "*он*" вә "*йәттә*" санлири ипадиләйдиған мәналардин пәриқлинидиған йеңи мәна билдүриду. Демәк, икки сөз бирикип йеңи лексикилиқ мәнаға егә сөз һасил қиливатиду. Мурәккәп санларни һасил қилидиған сөзләр (аддий санлар) анчә көп әмәс. Улар *бирликләр* (*бир*, *икки*, *үч*, *төрт*, *бәш*, *алтә*, *йәттә*, *сәккиз*, *тоққуз*), *онлуқлар* (*он*, *жигирмә*, *оттуз*, *қириқ*, *әллик*, *атмиш*, *йәтмиш*, *сәксән*, *тоқсән*) вә *йүз*, *миң*, *миллион*, *миллиард*, *триллион* охшаш сөзләр. Бу санлар икки хил усул билән бирикип мурәккәп санларни ясайду:

а) Қошулуш арқилиқ: *он бир* (10+1), *йәтмиш йәттә* (70+7);

ә) һәссиләш (көпәйтиш) арқилиқ. Буниңда кичик ханилиқ сан чоң ханилиқ санниң алдида келип һәссиләйду: *бәш йүз* (5х100), *он миң* (10х1000), *йәттә йүз миң* (700х1000).

Мурәккәп санлар башқа сөз түркүмлиридин ясалмайду. Уларниң ясилиши санлар даириси билән чәкләнгән. Мурәккәп санлар қанчә сөздин тәркип тапқиниға қаримай җүмлиниң бир бөлигиниң вәзиписини атқуриду.

Кәсир санларниму (*иккидин бир*, *бәштин үч*) һәм икки санниң қатар келиши арқилиқ ясалған мөлчәр санлириниму (*бәш-алтә*, *жигирмә-оттуз*) санларниң синтаксислиқ усул билән ясилишиға киргүзүп қариса болиду. Сәвәви булардиму икки сөз бирикип йеңи мәна билдүриду.

Сөз ясамниң аталғулири билән ейтқанда, санларниң дәриҗә, кишилик санлар охшаш түрлирини ясалма санлар, мурәккәп санақ санлар вә кәсир санларни қошма санлар, мөлчәр санларниң жуқуридики шәклини (*бәш-алтә*) қош санлар дәп атиса болиду.

Сәксән (*сәккиз он*), тохсән (*тоққуз он*) охшаш санлар тарихий җәһәттин елип қариғанда бириккән санлар дәп аташ мүмкин.

5.3.4. Алмашларниң ясилиши

Алмашларниң ясилиш имканийәтлири чәкләнгән. Уйғур тилида адәттә, қошма алмашлар көпирәк учришиду: ***алмаш+алмаш:*** *һәр ким, һәр қачан, һәр қайси, һәр нәрсә* в.б.

Алмаш+сан: *һәр бир, бәзи бир* в.б.

Сан+алмаш: *бир нәрсә, бир қанчә, бир мунчә* в.б.

Уланма+алмаш: *һеч ким, һеч нәрсә, һеч қачан, һеч немә* в.б.

Тарихий җәһәттин алғанда *мошу* (*мана +шу*), *әшу* (*әйнә+шу*), *қаяқ* (*қайси+яқ*), *қәйәр* (*қайси+йәр*), *қачан* (*қайси+чағин*) охшаш алмашлар бириккән алмашлар дейилиши мүмкин. Булар қедимий бир дәвирләрдә синтаксислиқ усул билән сөз ясам һадисиси арқилиқ мәйданға кәлгән.

5.3.5. Миқдарларниң ясилиши

5.3.5.1. Морфологиялик усул

-м, -им, -ум//-үм, -ам//-әм. Бу қошумчилар бәзи пеилларға улинип, миқдар ясайду: *бағлам* (*бағла+м*) (*он бағлам бедә*), *чишләм* (*бир чишләм нан*), *қалам* (*бир қалам отун*), *тоғрам* (*бир тоғрам гөш*), *сиқим* (*сиқ+им*) (*бир сиқим топа*), *селим* (*бир селим чай*), *чақирим* (*бәш чақирим йол*), *чеким* (*бир чеким тамака*), *кесим* (*икки кесим нан*), *тилим* (*бир тилим қоғун*), *очум* (*ач+ум*) (*икки очум ун*), *жутум* (*бир жутум су*), *тутам* (*тут+ам*) (*бир тутам от*), *қетим* (*қат+им*) (*бәш қетим оқумақ*).

-лиқ, -лик, -луқ//-лүк. Исим вә сүпәт ясиғучи бу қошумчә бәзи исимларға улинип, миқдар ясап келиши мүмкин: *кишилик* (*үч кишилик бөлмә*), *жиллиқ* (*он бир жиллиқ мәктәп*), *көйнәклик* (*бир көйнәклик рәхт*), *яшлиқ* (*он яшлиқ қиз*), *күнлүк* (*бәш күнлүк йол*), *өйлүк* (*йүз өйлүк йеза*), *саатлиқ* (*он саатлиқ йол*).

-қ, -иқ. Бу қошумчиму пеилдин миқдар ясайду: *болақ* (*бола+қ*) (*бир болақ татлиқ*), *тизиқ* (*бир тизиқ марҗан*), *қучақ* (*үч қучақ отун*).

-чә: *тамчә* (*бир тамчә су*).

5.3.5.2. Конверсиялик усул

Уйғур тилидики һәҗим, сиғим вә вақит мәнасини билдүридиған бәзи исимлар мәлум синтаксислиқ шараитта конверсиягә учрап, миқдарлишиду.

Һәҗим вә сиғимни билдүридиған, йәни ичигә бир шәйиләрни қоюшқа, селишқа, киргүзүшкә болидиған исимлар билән вақитни билдүридиған исимлар санлар билән саналғучиниң оттурисида кәлгәндә, шәйиләрниң яки һәрикәтниң һесаплаш бирлигини билдүриду: *бәш сандуқ китап, икки машина көмүр, үч чинә чай, бир челәк су, бир тонур нан, икки чемодан килим, икки қошуқ су, бир гүҗәк қар, бир һарву отун, икки қора қой, бир легән полу, бир боғча китап, бир синип оқуғучи, бәш қап ун, бәш жил оқумақ, икки саат ишлимәк.*

Бу мисалладики *сандуқ, машина, чинә, челәк, тонур, чемодан, қошуқ, гүҗәк, һарву, қора, легән, боғча, синип, қап, жил, саат* охшаш исимлар өзлириниң шәйини билдүрүш алаһидилигини йоқитип, миқдарға өткән, йәни шәйиләрниң һесаплаш бирлигини билдүридиған сөзләргә айланған. Бу хил миқдарлар “көчмә миқдарлар” дәп атилиду.

5.3.5.3. Синтаксислиқ усул

Асасән, көчмә миқдар болуп келидиған бәзи исимлар санларсиз тәкрар қош сөз терикисидә келип, көплүк мәнасини аңлатқандиму миқдарлишиду: *қора-қора қой, дәстә-дәстә гүл, топ-топ балилар, сандуқ-сандуқ китап, челәк-челәк су.*

5.3.6. Рәвишләрниң ясилиши

5.3.6.1. Рәвишләрниң морфологиялик усул билән ясилиши

-и. Бу қошумчә (әсли III шәхс тәвәлик қошумчиси) бәзи вақитни билдүридиған исимларға, **-лиқ//-лик, -луқ//-лүк** қошумчилириниң қошулуши арқилиқ ясалған сүпәтләргә улинип, шу вақитта бағлиқ рәвишләрни билдүриду: *кечиси, әтиязлиғи, язлиғи, күзлүги, қишлиғи, чүшлүги* в.б.

-идә. Бу қошумчә бәзи тәхлидий сөзләргә улинип, мәлум

һәрикәтниң шу тәхлидий сөзләр ипадилигән һаләттә орунлинишини билдүриду. Мәзкүр қошумчә тәхлидий сөзләргә уланғанда, тәхлидий сөзләрниң ахиридики үзүк тавуш тәкрарлиниду: *таққидә* (*чүшмәк*), *лассидә* (*олтуруп қалмақ*), *валлидә* (*янмақ*), *диккидә* (*турмақ*) в.б.

-ичә. Бу қошумчә бәзи вақит исимлириға улинип, шу вақит давамидики һәрикәтниң бәлгүсини билдүриду: *қишичә*, *язичә*, *кечичә* в.б.

-лап. Бу қошумчә пеил ясиғучи **-ла** қошумчиси билән рәвишдаш ясиғучи **-п** қошумчисиниң бирикишидин һасил болған.

Әгәр мәлум бир сөзгә **-ла** қошумчи улинип, андин **-п** қошумчиси уланса, рәвиш ясалмайду, бәлки рәвишдаш ясилиду. М., *ойлап* (*сөзлимәк*). Бу мисалдики "*ойла*" сөзи (пеили) тилимизда мустәқил қоллинилиду. **-п** қошумчиси болса, шу мустәқил пеилға улинип рәвишдаш ясиған. Әнди *челәкләп* (*қуймақ*), *һәптиләп* (*ишлимәк*), *саатлап* (*оқумақ*) охшаш мисалларда **-лап** қошумчиси бир қошумчә сүпитидә томурға улинип, һәрикәтниң орунлиниш бәлгүсини билдүриду.

-ларчә//-ләрчә. У исимниң көплүк қошумчиси **(-лар)** билән тәңләштүрмә келиш қошумчисиниң **(-чә)** бирикишидин ясалған болуп, һәрикәтниң шу томур ипадилигән шәйигә яки бәлгүгә хас орунланғанлиғини билдүриду: *қәһриманларчә*, *батурларчә*, *вәһшиләрчә*, *қериндашларчә* в.б.

-чә. Бу қошумчә бәзи вақит рәвишлиригә улинип, улар ипадилигән вақит даирисини билдүридиған рәвишләр ясайду: *һазирчә*, *бүгүнчә*, *бийилчә* в.б.

-чилап. Бу қошумчә тәңләштүрмә келиш қошумчиси **-чә** билән **-лап** қошумчисиниң бирикишидин ясалған болуп, адәттә, исимларға улиниду. **-чилап** қошумчиси мәлум һәрикәтниң исим ипадилигән шәйиниң һәрикитигә охшаш орунлинишини билдүриду: *ғоразчилап* (*чиллимақ*), *пақичилап* (*үзмәк*) в.б.

-чисиға. Бу қошумчә тәңләштүрмә келиш қошумчиси **(-чә)**, III шәхс тәвәлик қошумчиси **(-си)** вә бериш келиш қошумчилириниң **(-ға)** бирикиши арқилиқ ясалған болуп, аз сандики исимларға улиниду вә улар ипадилигән шәйигә хас һалда һәрикәтниң орунлишини билдүриду: *деханчисиға* (*йөгимәк*), *әскәрчисигә* (*бағлимақ*).

Шундақла уйғур тилида әрәп тилидин киргән **-ән**, парс тилидин киргән **-анә** рәвиш ясиғучи қошумчилири мәҗут: *шәклән*, *мәзмунән*, *қәстән*, *җававән*, *тамамән*, *достанә* в.б.

Жуқуридики рәвиш ясиғучи қошумчилар дәп қаралған қошумчиларниң барлиғи дегүдәк сөз түрлигүчи яки шәкил өзгәрткүчи қошумчиларға аит. Демәк уйғур тилида мәхсус рәвиш ясиғучи қошумчилар йоқ десиму болиду. Жуқуридики сөз түрлигүчи яки шәкил өзгәрткүчи қошумчилар уланған сөзләр узақ вақит давамида мәлум синтаксислиқ шараитта қоллинилиши нәтижисидә лексикилишип, йәни мәлум бир шәкилдә туруп өзлириниң исимлиқ, сүпәтлик в.б. алаһидиликлиридин айрилған һалда қатма сөзләргә айланған. Бу сөзләргә уланған қошумчиларму мәлум дәрижидә өзлириниң әсли алаһидиликлиридин жирақлишиду. Уйғур тилшунаслиғида "қатма сөз" аталғусини дәсләп қолланған алим Хәмит Төмүр униңға төвәндикичәениқлима бериду: "Уйғур тилида мәлум сөз яки сөз бирикмисиниң бәлгүлүк грамматикилиқ шәкилдә турақлишип қелишидин һасил болған бир қисим лексикилиқ бирликләр болуп, уларни қатма сөз дәп аташқа болиду. М., *ахунум*, *күндә*, *һәққидә*, *қариғанда*, *бирдин*, *йеңи-баштин* (Қазақстандики имламизда "яңливаштин" дәп хата елинған), *һә дәп*, *һә дегәндә*, *дегән билән*, *Турсун*, *Тилвалди*, *Сетивалди*, *Худавәрди*". (Һазирқи заман уйғур тили грамматикиси (морфология) Бейжин, 1987, 27-б.) Бу мисаллардики күндә (исим+орун-вақит келиш қошумчиси), бирдин (сан+чиқиш келиш қошумчиси) сөзлири конверсиялишиш нәтижисидә исимдин рәвишкә өтүп кәткән.

Рәвишләрниң бу хил конверсиялик йол билән һасил болуши "Һазирқи заман уйғур тили" (Алмута, 1966, 160-б.) китавидиму қаралған (морфологиялик-синтаксислиқ усул).

Әмәлиятта Хәмит Төмүрниң қатма сөзләр тәркивидә, "Һазирқи заман уйғур тили" (Алмута, 1966) китавида морфологиялик-синтаксислиқ усул билән ясалған рәвишләр қатарида қариливатқан рәвишләрниң **-и; -идә; -лап; -ларчә//-ләрчә; -чә; -чилап; -чисиға** қошумчилири арқилиқ ясалған рәвишләрдин анчә пәрқи йоқ.

5.3.6.2. Рәвишләрниң синтаксислиқ усул билән ясилиши

5.3.6.2.1. Қошма вә бириккән рәвишләр

Турғун сөз + турғун сөз: *бийил* (*бу+йил*), *бүгүн* (*бу+күн*), *мәшәдә* (*мошу + йәрдә*), *шу күни*, *шу чағ*, *әшу заман*, *һәр күни*, *һәр җай*, *һәр яқ*, *һеч йәр*, *һәммә яқ*, *һәммә йәр*, *бир дәм*, *бир күни*, *бир аз*, *бир талай*, *тез арида* в.б.

Турғун сөз + тиркәлмә: *яз бойи, өмүр бойи, алди билән, җан-тени билән, хелидин бери, шуниңдин бери, андин (униңдин) кейин* в.б.

5.3.6.2.2. Қош рәвишләр.

Исим+исим: *топ-топ, рәт-рәт, қатар-қатар, қиш-яз* в.б.

Исим+му+исим: *қолму-қол, жилму-жил, үзму-үз, қатламму-қатлам, изму-из* в.б.

Пеил+пеил: *бара-бара, қайта-қайта, арилап-арилап, йенип-йенип, билинәр-билинмәс* в.б.

Рәвиш+рәвиш: *аран-аран, тез-тез, пат-пат, илгири-кейин* в.б.

Сүпәт+сүпәт: сақ-саламәт, жирақ-йеқин в.б.

5.3.7. Пеилларниң ясилиши

5.3.7.1. Пеилларниң морфологиялик усул билән ясилиши

5.3.7.1.1. Турғун сөзләрдин пеил ясиғучи қошумчилар

-а//-ә, -и: *сана, ота, түнә, боша, безә, ойна, йола, чүшә, тилә, түзә, күчә, бейи, лейи, ғилғи, миҗи, жулқи* в.б.

-ай//-әй, -й: *азай, көпәй, зорай, қарай, тарай, пәсәй, сарғай, чоңай, чиңай, алай, улғай.*

-ар//-әр, -р: *ақар, көкәр, яшар, бозар, қизар, қисқар, өзгәр, тазар* в.б.

-да//-дә: *чиңда, үндә, издә, чөрәдә, һайда, һөлдә, ғирда, өрдә, пүдә, салқинда, силиғда, жөндә, чимда, учқунда, учуғда* в.б.

-ға//-гә, -қа//-кә: *чиңқа, чулға, пүркә, тилға, қарға, булға* в.б.

-ғар//-гәр, -қар//-кәр: *башқар, суғар, әскәр, аңқар, пушқур, түкүр* в.б.

-илда// -илда, -улда//-үлдә: *биғилда, диңилда, дирилдә, гүрүлдә, гүпүлдә, хирилда, лапилда, лоқулда, пушулда, парсилда* в.б.

-иқ//-ик: *бирик, җимиқ, чиниқ, димиқ, ичик, кечик, терик (тәр-ик), йолуқ, зоруқ* в.б.

-ирқа, -иқа: *тешиқа (таш-иқа), ечиқа (ач-иқа), тиңирқа, йетиқа (йат-иқа).*

-қира//-кирә,-кира: *ва(р)қира, гү(р)кирә, па(р)қира, чи(р) қира, си(р)қира, ка(р)кира* в.б.

-ла//-лә. Бу пеил ясиғучи әң үнүмлүк қошумчә болуп һесаплиниду. У һәр хил сөз түркүмлиридин пеил ясаш ихтидариға егә.

Исим: *башла, ишлә, сөзлә, көзлә, музла, гүллә, хәвәрлә, тәсвирлә, қәдирлә* в.б.

Сүпәт: *яхшила, сақла, түзлә, ақла, ушшақла, оруқла, кичиклә, тиклә* в.б.

Рәвиш: *илдамла, илгирлә, төвәнла, азла, астила* в.б.

Тәхлидий сөзләр: *җараңла, тарақла, пичирла, қимирла, гүлдүрлә* в.б.

Имлиқ сөзләр: *аһла, уһла* в.б.

-лан//-лән. Бу қошумчә пеил ясиғучи қошумчә **(-ла)** билән өзлүк дәриҗә қошумчисиниң **(-н)** бирикишидин ясалған. **-лан** сөзгә бир қошумчә сүпитидә улиниду: *шатлан, қураллан, муңлан, гәзәплән, һәвәслән, гәвдилән, үмүтлән, қанаәтлән, мәйүслән, гуманлан* в.б. Мундақ сөзләрни "ойлан" охшаш сөзләрдин пәриқләш керәк. Бу сөзгә икки қошумчә уланған: дәсләп **-ла** қошумчиси (*ойла*) алдин **-н** қошумчиси (*ойлан*).

-лаш//-ләш. Бу қошумчиму пеил ясиғучи қошумчә **(-ла)** билән өмлүк дәриҗиниң қошумчисиниң **(-ш)** бирикишидин ясалған: *давамлаш, қараңғулаш, гөзәлләш, санаәтләш, тикәнләш, мәслиһәтләш, гәпләш, активлаш, аманлаш, бирләш, ортақлаш, уйғунлаш, үзләш* в.б.

-на// -нә: *чәтнә, чайна, қатна, яшна* в.б.

-ра//-рә: *иңра, һаңра, мәрә, мөрә, ялтира, конира, сайра, титрә, ямра, ййра, чөлдәрә* в.б.

-са//-сә: *уса (су-са), вайса, дәңсә* в.б.

-си: *биқси, қаңси, ниқси, исси* в.б.

-син (-сун): *азсин, герипсин, егирсин, хүдүксин, чоңсин, ятсин, өгәйсин, өзсин, отсун* в.б.

-сира//-сирә: *тузсира, сусира, қансира, майсира, әнсирә, һалсира, җитимсира, уйқусира* в.б.

-сит: *тәңсит, мәнсит, камсит* в.б.

-ша//-шә: *тиңша, тәңшә, оңша, қорша* в.б.

-ши: *қаңши, гиңши, һавши, гудуңши, лиңши, ломши, ваңши, гилдиңши* в.б.

5.3.7.1.2. Пеилдин пеил ясиғучи қошумчилар

-а//-ә: *бура, күтә, сора* в.б.

-ға//-гә, -қа//-кә: *чайқа, илға, қозға, сүркә, тәргә* в.б.

-иқ//-ик: *бесиқ, челиқ* (*көзгә челиқмақ*), *езиқ, қизиқ* (*дәрискә қизиқмақ*), *көнүк, телиқ* (*тал+иқ*).

-ла//-лә: *чоқула*, (*чоқу*(*мақ*)+*ла*), *ғаҗила* (*ғаҗи* (*мақ*)+*ла*), *сийпила* (*сийпи*(*мақ*)+*ла*), *жулқила* (*жулқи*(*мақ*)+*ла*) в.б.

-мсира//-мсирә: *күлүмсирә, жиғламсира* в.б.

-штур//-штүр, -иштур//-иштүр. Бу қошумчә пеил ипадилигән һәрикәтни үзә, қол учида орунлаш мәналирини билдүриду: *жиғиштур, сийпаштур, түзәштур,татилаштур, келиштур* в.б.

Көплигән алимлар пеилниң өзлүк, өзгә, мәҗбурий, өмлүк дәриҗилириниң қошумчилирини пеилдин пеил ясиғучи қошумчилар сүпитидә қарайду: *кийин, ечил, яздур, алғуз, ишләт, йезиш* в.б.

5.3.7.1.3. Пеилниң синтаксислиқ усул билән ясилиши

Бу усул билән, асасән, қошма вә бириккән пеиллар ясилиду. Уйғур тилида қошма пеилларниң сани хелә көп болуп, улар турғун сөзләр билән ярдәмчи пеилларниң қатар келиши арқилиқ ясилиду: *хапа болмақ, һәйран қалмақ, тар-мар қилмақ* в.б. Қошма пеиллардики турғун сөзләрниң асасий қисми әрәп вә парс тиллиридин киргән сөзләр болуп, улар ипадилигән мәналарға мунасивәтлик һәрикәтләрни (пеилларни) ясаш үчүн пеил ясиғучи қошумчилар орнида ярдәмчи пеиллар ишлитилгән.

Бириккән пеиллар уйғур тилида аз учришиду: *апар* (елип+бәр), *әкәл* (елип+кәл), *әкәт* (елип+кәт), *ачиқ* (елип+чиқ), *әкир* (елип+кир) в.б. мундақ пеилларда икки мустәқил пеил бирикип, мәлум дәриҗидә фонетикилиқ өзгиришкә учрайду. Йеңи фонетикилиқ шәкилгә егә болған сөз һәр икки пеил ипадилигән мәнани бириктүрүп, өзидә муҗәссәмләштүриду.

6. УЙҒУР ТИЛИНИҢ МОРФОЛОГИЯСИ

Морфология (грекчә морф — "*шәкил*", логос — "*илим*") грамматикиниң бир қисми болуп, сөзләрниң грамматикилиқ алаһидиликлирини вә сөз түркүмлирини үгитиду. Синтаксисму грамматикиниң тәркивигә кириду. У сөзләрниң бағлиниш қаидилирини, сөз бирикмилири вә җүмлиләрни үгитиду.

6.1. Сөзниң грамматикилиқ алаһидиликлири

6.1.1. Сөзниң грамматикилиқ мәнаси

Мәлумки, сөзниң лексикилиқ вә грамматикилиқ мәналири болиду.

Лексикилиқ мәна һәр бир сөзниң өзигә хас, башқа сөзләрдин пәриқләндүридиған мәнаси болса, грамматикилиқ мәна, әксичә, бир нәччә сөзләргә ортақ мәна болуп һесаплиниду. М., "*дәптәр*" сөзи "хәт йезиш, хатирә қалдуруш үчүн түпләп тәйярланған қәғәз", "*китап*" сөзи "түпләнгән яки муқавиланған басма яки язма әсәрләр" охшаш лексикилиқ мәналарни билдүриду. Бу икки сөзниң лексикилиқ мәналири бир-биридин пәриқлиниду. Амма бу сөзләр ортақ грамматикилиқ мәналарға егә. "*Дәптәр*" вә "*китап*" сөзлириниң ортақ грамматикилиқ мәналириға уларниң исим болуп келиши, баш келиштә, бирлик түрдә туруши кириду. Демәк, исим, баш келиш, бирлик түр-грамматикилиқ мәналар болуп һесаплиниду. Булар исимға хас грамматикилиқ мәналар. Пеилларниңму өзигә хас грамматикилиқ мәналири болиду. М., "Қәғәзгә яки башқа нәрсиләрниң йүзигә һәрип, рәқәм қатарлиқ бәлгүләрни чүшәрмәк, йезиқ арқилиқ ипадилимәк" охшаш лексикилиқ мәна билдүридиған "*яз*" пеили II шәхс, буйруқ-тәләп мәйли, бирлик түри, өтүмлүк пеил қатарлиқ төрт мәна билдүриду. Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, сөзниң лексикилиқ мәнаси конкрет болса, грамматикилиқ мәнаси абстракт болиду. Шундақла, сөзниң бир лексикилиқ мәнаси болиду. Грамматикилиқ мәна, адәттә, җүпи яки түркүми билән болиду. М., сөзниң бирлик түри вә көплүк түри, сөзниң үч заманда, үч шәхстә, 10 келиштә келиши, җүмлә бөләклириниң бириниң вә-

зиписини атқуруши, сөз түркүмлири сүпитидики мәналири в.б.

Грамматикилиқ мәна үч түрлүк усул арқилиқ ипадилиниду:

а) Семантикилиқ усул. Мәлумки, сөзниң грамматикилиқ мәнаси лексикилиқ мәна билән зич мунасивәтлик. Лексикилиқ мәнаниң (мәналарниң) умумийлишип, абстрактлишиши нәтиҗисидә һасил болған грамматикилиқ мәна семантикилиқ усул арқилиқ ипадиләнгән мәна болуп һесаплиниду. М., шәйиләрни билдүридиған сөзләрниң, йәни нәрсә, һадисә, һайван вә шәхсниң намини билдүридиған сөзләрниң исим болуп келиши ("исим" дәп атилидиған сөз түркүмигә хас мәналарни билдүрүши), һәрикәтни билдүридиған сөзләрниң пеил болуп келиши, шәйиләрниң бәлгүсини билдүридиған сөзләрниң сүпәт болуп келиши в.б. Демәк, семантикилиқ усул арқилиқ мәлум сөзләр топиға хас умумий грамматикилиқ мәна ипадилиниду. Бу мәна классификациялигүчи (тәснифлигүчи) яки категориаллиқ мәна дәпму атилиду.

ә) Синтетикилиқ усул. Бу усулда грамматикилиқ мәна сөз түрлигүчи вә шәкил өзгәрткүчи қошумчилар арқилиқ ипадилиниду:

Көплүк қошумчиси арқилиқ көплүк мәнаси, тәвәлик қошумчилири арқилиқ шәйиниң үч шәхсниң биригә тәвә болуп келиш мәнаси, келиш қошумчилири арқилиқ һәрикәт қаритилған шәйи яки егилик мәналири, сүпәтниң дәриҗә қошумчилири арқилиқ бәлгүниң өзгириш мәнаси, заман қошумчилири арқилиқ һәрикәтниң йүз бәргән вақти мәнаси, болушсизлиқ қошумчиси арқилиқ һәрикәтниң әмәлгә ашмайдиғанлиқ мәнаси, мәйил қошумчилири арқилиқ һәрикәтниң ейтилиш тәрзи мәналири, дәриҗә қошумчилири арқилиқ егә билән һәрикәтниң арисидики мунасивәтләр мәнаси вә ш.о. ипадилиниду.

М., "*китаплиримниң*" сөзидә "*китап*" сөзи ипадиләйдиған мәнаға **-лар** қошумчиси арқилиқ көплүк, **-им** қошумчиси арқилиқ тәвәлик, **-ниң** қошумчиси арқилиқ егилик охшаш грамматикилиқ мәналар берилгән болса, "*яздурди*" сөзидә "*яз*" сөзи ипадиләйдиған мәнаға **-дур** қошумчиси арқилиқ һәрикәткә түрткә болуш, **-ди** қошумчиси арқилиқ III шәхс, өткән заман охшаш грамматикилиқ мәналар берилгән.

б) Аналитикилиқ усул. Бу усул билән грамматикилиқ мәна мустәқил сөз билән ярдәмчи сөзниң яки мустәқил сөзләрниң өз ара қатар келиши арқилиқ ипадилиниду.

Мустәқил сөзләр билән ярдәмчи сөзләр қатар кәлгәндә,

ярдәмчи сөзләр (тиркәлмиләр, уланмилар, ярдәмчи пеиллар) худди сөз түрлигүчи яки шәкил өзгәрткүчи қошумчилар охшаш мустәқил сөзгә һәр хил грамматикилиқ мәна бериду. М., тиркәлмиләр мустәқил сөзләр билән қатар келип, уларға һәрикәт васитиси (қәләм билән язмақ), һәрикәтниң мәзмун даириси (язғучи һәққидә сөзлимәк), шәйиләрни селиштуруш (математика әдәбиятқа қариғанда еғир пән), һәрикәт мәхсити (Вәтән үчүн ишлимәк) охшаш грамматикилиқ мәналарни бериду.

Уланмилар болса, сөзгә, сөз бирикмисигә, җүмлигә тәкитләш, соал, күчәйтиш охшаш һәр хил грамматикилиқ мәналарни қошиду: *Дәрискә Долқунла кәлмиди. Китапханиға барамсән?* (*бар-а-му-сән*) в.б.

Ярдәмчи пеиллар четилма рәвишдашлар билән бирикип уларға синақ (*Шеир йезип бақ/көр*); даимлиқ (*У гезитқа мақалә йезип жүриду/туриду*); өзлүк (*У китап сетивалди* (*сат-ип-ал-ди*); тәсадипилиқ (*У барлиқ гәпни ейтип ташлиди*) охшаш грамматикилиқ мәналарни бериду.

Шундақла сөз тәкрар қош сөз терикисидә кәлгәндиму, қошумчә грамматикилиқ мәна алиду: қора-қора мал.

6.1.2. Сөзниң грамматикилиқ шәкли

Сөзниң мәлум грамматикилиқ мәнасиға вәкиллик қилидиған шәкил — ***грамматикилиқ шәкил*** дәп атилиду. У сөзниң грамматикилиқ мәнасини ипадиләйдиған һәр хил синтетикилиқ вә аналитикилиқ васитиләр арқилиқ ясилиду.

Һәр қандақ грамматикилиқ мәна бәлгүлүк грамматикилиқ шәкил арқилиқ ипадилиниду. М., "*балилар*" сөзидә көплүкни билдүридиған грамматикилиқ мәна мөжут. Бу грамматикилиқ мәна "*бала*" сөзигә **-лар** қошумчисини улаш нәтиҗисидә ясалған грамматикилиқ шәкил арқилиқ ипадиләнгән.

"*Бала*" сөзидики бирликни билдүридиған грамматикилиқ мәна болса, нөллүк шәкил арқилиқ, йәни синтетикилиқ, аналитикилиқ васитиләрниң ярдимисиз ипадиләнгән.

Сөзниң нөллүк шәклиму, грамматикилиқ шәкил һесаплиниду. Сөзниң мәлум тәртиптики (системидики) грамматикилиқ шәкиллири ***парадигма*** дәп атилиду. Пәқәт түрлинидиған сөзләр парадигмиға егә болиду.

6.1.3. Грамматикилиқ категория

Бир хил грамматикилиқ мәналарниң жиғиндиси ***грамматикилиқ категория*** дәп атилиду. М., һәр бир келишниң мәналири бирикип келиш категориясини бирлик вә көплүк мәналири сан категориясини, заманниң һәр хил шәкиллири заман категориясини тәшкил қилиду.

Грамматикилиқ категорияниң мәзмунини грамматикилиқ мәна тәшкил қилса, униң шәклини грамматикилиқ шәкил тәшкил қилиду. Бу йәрдә шуни эстә тутуш керәкки, бәзидә бир грамматикилиқ шәкил бир нәччә грамматикилиқ мәналарни билдүрүп, бир нәччә грамматикилиқ категорияләргә аит болуп келиши мүмкин. М., "*балам*" сөзидики **-м** қошумчиси һәм тәвәликни, һәм биринчи шәхсни, һәм бирлик түрни ипадиләп, тәвәлик (шәхс), сан, категориялирини өзидә экс эттүргән.

Бәзидә бир нәччә грамматикилиқ шәкил бир грамматикилиқ мәнани ипадилиши мүмкин. М., **-ди, -ған** қошумчилири уланған пеил шәкиллири өткән заман мәнасини билдүриду.

Грамматикилиқ категория сөз түркүмлири билән мунасивәтлик болуп, уларниң алаһидиликлирини бәлгүләйду. М., келиш, тәвәлик, сан категориялири асасән исимға хас болса, заман, мәйил, болушлуқ-болушсизлиқ, өтүмлүк-өтүмсизлик, дәрижә категориялири пеилға хас.

6.1.4. Сөзләрниң түркүмләргә бөлүнүши

Сөзләрниң семантикилиқ усул арқилиқ ипадиләнгән грамматикилиқ мәнаси классификациялигүчи (тәснифлигүчи) яки категориаллиқ мәнаси сөз түркүмлиригә хас мәна болуп һесаплиниду.

Сөзниң лексикилиқ мәнаси һәр бир сөзниң өзигә хас мәнаси болса, категориаллиқ мәна мәлум сөз түркүминиң умумлаштурулған мәнаси. М., шәйини билдүрүш исимниң, шәйиниң бәлгүсини билдүрүш сүпәтниң, шәйиниң һәрикитини билдүрүш пеилниң категориаллиқ мәналиридур.

Сөзләрни түркүмләргә ажритишниң төвәндикичә өлчәмлири мәвжут:

а) Морфологиялик өлчәм. Бу өлчәм сөзләрниң түрлиниш алаһидиликлиригә асаслиниду. М., келиш, тәвәлик, көплүк қо-

шумчилири билән түрлиниш алаһидилигигә егә сөзләр исим болуп һесапланса, заман, мәйил, дәрижә қошумчилири билән түрлинидиған сөзләр пеил һесаплиниду.

Сөз түркүмлириниң ичидә түрләнмәйдиғанлириму болиду. Уларниң қатариға рәвишләр вә ярдәмчи сөзләр, имлиқ сөзләр ятқузулиду.

ә) Синтаксислиқ өлчәм. Бу өлчәм сөзләрниң башқа сөзләр билән бағлиниш алаһидиликлири вә синтаксислиқ вәзипилиригә асаслиниду. М., сүпәт, сан, асасән, исимға, рәвиш пеилға, исимлар исимға яки пеилға бекинип келиду: *яхши китап*, *он китап*, *тез маңмақ*, *мәктәп беғи*, *мәктәпкә бармақ*.

Бир-биригә бағлинип, бекинип кәлмәйдиған сөз түркүмлириму болиду. М., сан сүпәткә (*бәш егиз* дейишкә болмайду), сан пеилға (*йәттә ишлимәк* дейишкә болмайду) бекинмайду. Исим пәқәт пеилға бекинип кәлсә, пеил һеч бир сөз түркүмигә бекинмайду.

Шундақла сөзләрниң мәлум топи (сөз түркүмлири) жүмлидики мәлум бөләкниң вәзиписини атқуруш иқтидариға егә болиду. М., пеилниң хәвәр болуш иқтидари, исимниң егә, толуқтурғучи, һаләт болуш иқтидари, санниң, сүпәтниң ениқлиғучи, рәвишниң һаләт болуш иқтидари можут.

б) Семантикилиқ өлчәм. Бу өлчәм сөзләрниң лексикилиқ мәналири билән мунасивәтлик умумлашқан вә абстрактлашқан грамматикилиқ мәнасиға асаслиниду. М., һәр бир нәрсиниң, һадисиниң, шәхсниң намини билдүридиған сөзләрниң өзигә хас лексикилиқ мәналири болуштин сирт, уларниң умумлашқан ортақ грамматикилиқ мәнаси, йәни шәйиләрни билдүрүш мәнаси болиду. Бу алаһидиликләргә егә сөзләрниң топи "исим" болуп һесаплиниду.

Адәм, нәрсә вә һадисиләрниң рәңгини, тамини, шәклини, һәжимини билдүридиған сөзләрниң топи шәйиләрниң бәлгүсини билдүрүш охшаш умумий грамматикилиқ мәнаға егә. Бу хил алаһидилик "сүпәт" дәп атилидиған сөз түркүмигә хас, вә ш.о.

Бу өлчәмләргә асаслинип уйғур тилида сөзләрни 12 түркүмгә бөлүшкә болиду: исим, сүпәт, сан, миқдар, алмаш, рәвиш, тәхлидий сөзләр, пеил, бағлиғучилар, тиркәлмиләр, уланмилар, имлиқ сөзләр.

Буларниң дәсләпки сәккизи мустәқил сөзләр дәп атилиду. Сәвәви улар мустәқил лексикилиқ мәна ипадиләш, жүмлиниң мәлум бөлигиниң вәзиписини атқуруш, мәлум шәйиләрниң һәм

уларниң һәрикитини, бәлгүсини, миқдарини, санини аташ хусусийитигә егә. Мустәқил сөзләрниң дәсләпки йәттиси турғун сөзләр дәп атилип, һәрикәтни билдүрмәйдиғанлиғи билән пеилдин пәриқлиниду.

Бағлиғучилар, тиркәлмиләр вә уланмилар ярдәмчи сөзләр дәп атилиду. Улар мустәқил сөзләргә охшаш алаһидиликләргә егә әмәс. Ярдәмчи сөзләр мустәқил сөзләр билән биллә келип, уларға һәр хил грамматикилиқ, модаллиқ мәналарни бериду. Бағлиғучилар сөзләрни, җүмлиләрни бир-бири билән бағлиса, тиркәлмиләр исимларниң башқа сөз түркүмлири билән болған синтаксислиқ мунасивитини көрситиду. Уланмилар болса сөз, сөз бирикмиси яки җүмлә билән биллә келип, уларниң бәлгүлүк тәриздә ейтилғанлиғини билдүриду.

Имлиқ сөзләр мустәқил сөзләрдинму, ярдәмчи сөзләрдинму пәриқлинидиған сөз түркүми. Улар мустәқил қоллинилиду, йәни җүмлидә башқа сөзләр билән бағланмай, алаһидә келиду. Адәттә, имлиқ сөзләр һәр хил һис-туйғу, чақириқ, дәвәтләрни билдүриду.

6.2. Исим

Исимлар шәйиләрни билдүридиған сөз түркүми. “Шәйи” сөзи грамматикилиқ аталғу сүпитидә адәм, нәрсә, һайванат вә һадисиләрни билдүриду. Исимлар **ким? немә?** вә **қәйәр?** дегән соалларға җавап бериду. М., **Ким?** — *муәллим, оқуғучи, язғучи, сақчи, ишчи, Долқун, Ялқун* в.б. **Немә?** — *ат, йолвас, су, һава, дәрәқ, өй, китап, көңүл, нийәт, сәясәт, һөкүмәт, хошаллиқ, яхшилиқ* в.б. **Қәйәр?** — *Азия, Алмута, Үрүмчи, Қәшқәр, Америка, Ават* в.б.

6.2.1. Хас исимлар вә умумий исимлар

Исимлар мәнасиға бағлиқ умумий вә хас исимларға бөлүниду.

Абстракт вә түр мәналириға егә шәйиләрниң умумлашқан намлирини билдүридиған исимлар умумий исимлар дәп атилиду: *адәм, тағ, дәрия, һава, қар, нийәт, көңүл, машина, китап* в.б.

Түр мәнасини билдүридиған шәйиләрни бир-биридин пәриқләндүрүш ролини ойнайдиған мәхсус намлар хас исимлар дәп атилиду. М., “*адәм*” дегән нам бир түрдики шәйиләрниң умумлашқан нами болса, “*Долқун*”, “*Үмүт*”, “*Толунай*” охшаш

намлар бир түрдики шәйиләрни бир-биридин пәриқләндүрүш ролини ойнайдиған мәхсус намлар һесаплиниду, башқичә ейтқанда, "адәм" умумий исим, "*Долқун*" , "*Үмүт*", "*Толунай*" хас исимлар.

Адәттә, адәм, орун-җай, идарә, китап, гезит-журнал охшаш шәйиләрни билдүридиған исимлар хас исим болуп келәләйду: *Лутпулла, Навайи, Турпан, Тарим, Астана, Алмута, БМТ* (*Бирләшкән Милләтләр тәшкилати*), "*Жиллар сири*" *романи*, "*Уйғур авази*" *гезити*, "*Дидар*" *журнали* в.б.

6.2.2. Исимларниң сан категорияси

Бу категория исим ипадилигән шәйиниң санини көрситиду. Сан категорияси исимларниң бирлик вә көплүк түрлирини өз ичигә алиду. Бирлик түриниң мәхсус морфологиялик көрсәткүчлири йоқ: *китап, бала, өй, йәр*. Көплүк түри **-лар//-ләр** қошумчиси арқилиқ ясилиду: *китаплар, балилар, өйләр, йәрләр*.

Адәттә **-лар//-ләр** қошумчиси санашқа болидиған шәйиләрни билдүридиған исимларға улинип, уларниң бирдин көплүгини билдүриду. Бәзидә бу қошумчә башқиму қоллинишларда келиши мүмкин:

а) Бу қошумчә хас исимларға уланғанда, улар билән мунасивәтлик шәйиләрниму өз ичигә алиду: *Турпанларда* (Турпан вә униң әтрапида) *күн иссиқ болиду. Мәлидин Арсланлар* (Арслан вә униң йенидики адәмләр) *кәтту*.

ә) Санашқа болмайдиған шәйиләрни билдүридиған исимларға уланғанда, шәйиләрниң бир түргә аитлиғини тәкитләйду: *Униң ишлири көпийип кәткән охшайду. Тағда қарлар еришқа башлиғанда, сайдики сулар улғайди.*

б) Бәзи тағ яки җүп шәйини билдүридиған исимларға уланғанда, алаһидә гәвдиләндүрүш, тәкитләш хизмитини атқуриду: *Йолуңға қарап көзлирим талди. Башлирим сәл ағрип туриду.*

в) Бәзи исимларға, санларға улинип, мөлчәр мәнасини билдүриду: *Униң йеши он тоққузларда еди. Март ейиниң оттурилири күн иссиқа башлиди.*

г) Исим арқилиқ ипадиләнгән җүмлиниң бир хил бөләклириниң ахирқи компонентиға улинип, умумлаштуруш мәнасини билдүриду: *Жиғинға Долқун, Ялқун, Үмүтләр қатнашти. Улар Астана, Алмута, Чимкәнтләрни арилап чиқти.*

ғ) Қошумчиларниң сөзгә улиниш қаидиси бойичә, **-лар //-ләр** қошумчиси шәкил өзгәрткүчи қошумчә болғанлиқтин, сөз түрлигүчи қошумчиларниң алдидин келиши керәк. Амма бәзидә бу қошумчә сөз түрлигүчи қошумчиларниң бири болған тәвәлик қошумчилиридин кейин келиду. М., туққанчилиқни билдүридиған бәзи сөзләргә бирлик түрдики I шәхс тәвәлик қошумчисидин кейин улинип, шу сөзгә мунасивәтлик башқиму адәмләрни билдүриду: *Акамлар келиватиду*. Бу жүмлидики "*акамлар*" сөзи сөзлигүчиниң акисиниң бир екәнлигини вә униң бир нәччә йеқин адәмлири билән биллә екәнлигини билдүриду. Әгәр "*ака*" сөзигә қошумчилар өз тәртиви бойичә уланса, (дәсләп шәкил өзгәрткүчи қошумчә (**-лар//-ләр**) андин тәвәлик қошумчилири), йәни "*Акилирим келиватиду*" шәклидә кәлсә, "*акилирим*" сөзи сөзлигүчиниң бир нәччә акисиниң барлиғини һәм шулар һәққидә сөз болуватқанлиғини билдүриду.

-лар // -ләр қошумчиси бирлик түрдики II шәхс тәвәлик қошумчисиға улинип, көплүк түрдики II шәхс тәвәлик қошумчисини ясайду (**-ң+лар // -иң+лар, -уң+лар // -үң+лар**).

Шундақла II шәхс бирлик һәм көплүк түридә -лар//-ләр қошумчиси III шәхс тәвәлик қошумчиси билән бирикип, һөрмәт шәклини ясайдиған тәвәлик қошумчиси сүпитидә ишлитилиду: *силиниң китаплири* (*китап+лар+и*), *һәр бирлириниң китаплири* (*китап+лар+и*). Бу йәрдики **-лири** қошумчиси шәкли җәһәттин III шәхскә охшисиму, мәзмуни җәһәттин пәриқлиниду.

-лар//-ләр қошумчисиниң фонетикилиқ җәһәттин өзгәргән шәкли **-ла//-лә** пеилларға улинипму, II шәхс һөрмәт шәклини ясайду: *сили барсила* (*бар+са+лар*), *һәр бирлири оқудилиму*? (*оқу+ди+лар+му*).

Бу қошумчә (**-лар+и**) *сиз, өз, һәр бир, һәр қайси* алмашлириға улинип, уларниң II шәхс бирлик (сили, өзлири) һәм көплүк (*һәр бирлири, һәр қайсилири*) һөрмәт түрлирини ясайду.

6.2.3. Исимниң тәвәлик категорияси

Бу категория исим ипадилигән шәйиниң қайси шәхскә аитлиғини билдүриду. Уйғур тилидики шәхсләр үчкә бөлүниду: I шәхс (сөзлигүчи), II шәхс (аңлиғучи), III шәхс (сөзләнгүчи). Бу үч шәхс бирлик вә көплүк җәһәттин пәриқлиниду һәм кишилик алмашлар билән бағлинип келиду:

I шәхс, бирлик түриниң қошумчилири **-м, -им, -ум, -үм** болуп, **-м** ахири очуқ боғумлуқ сөзләргә (*бала+м*), **-им** ахири ләвләшмигән йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*йәр+им, дәрәқ+им*), **-ум // -үм** ахири ләвләшкән йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*қол+ум, үзүк+үм*) улиниду. Бу шәхс адәттә егилик келиштики "мән" кишилик алмиши билән келиду: *мениң китавим.*

I шәхс, көплүк түриниң қошумчиси **-миз, -имиз**, болуп, **-миз** ахири очуқ боғумлуқ сөзләргә (*кемә+миз*), **-имиз** ахири йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*баш+имиз, қол+имиз*) улиниду.

Қазақстанда нәшир қилинған илмий грамматикилиримизда бу қошумчиниң **-умиз, -үмиз** охшаш ләвләшкән вариантлириму бар дәп қарилиду. Амма тил әмәлиятида бу вариантлар ениқ көрүлмигәнликтин, ШУАРдики тилчилиримиз I шәхс, көплүкни билдүргүчи тәвәлик қошумчисиниң пәқәт ләвләшмигән вариантлирила (**-миз, -имиз**) мошут дәп һесаплайду.

Бу шәхс адәттә егилик келиштики "*биз*" кишилик алмиши билән маслишиду: *бизниң өйимиз.*

II шәхс бирлик һәм көплүк түрлириниң аддий, сипайә вә һөрмәт шәкиллири мошут.

II шәхс бирлик аддий түриниң қошумчиси **-ң, -иң, -уң, -үң** болуп, **-ң** ахири очуқ боғумлуқ сөзләргә (*бала+ң*), **-иң** ахири ләвләшмигән йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*баш+иң*), **-уң, -үң** ахири ләвләшкән йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*қол+уң, үзүк+үң*) улиниду. II шәхсниң бу түри адәттә егилик келиштики "*сән*" кишилик алмиши билән маслишиду: *сениң китавиң.*

II шәхс бирлик сипайә түриниң қошумчиси **-ңиз, -иңиз** болуп, **-ңиз** ахири очуқ боғумлуқ сөзләргә (*бала+ңиз*), **-иңиз** ахири йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*китап+иңиз, үзүк+иңиз*) улиниду.

Қазақстанда нәшир қилинған илмий грамматикилиримизда бу қошумчиниң ләвләшкән вариантлириму мошут (**-уңиз, -үңиз**) дәп берилиду. Амма ШУАРдики тилчилиримиз ләвләшкән вариантларниң тил әмәлиятида ениқ көрүлмәйдиғанлиғини һесапқа елип, II шәхс бирлик түри, сипайә шәклини ясиғучи қошумчә пәқәт ләвләшмигән вариантқила егә дәп қарайду.

II шәхсниң бу түри адәттә егилик келиштики "*сиз*" кишилик алмиши билән маслишиду: *сизниң көзиңиз.*

II шәхс бирлик һөрмәт түриниң қошумчиси: **-лири**. II шәхсниң бу түри, адәттә, егилик келиштики "*сили*", "*өзлири*" алмашлири билән маслишиду: *силиниң китаплири, өзлириниң қәләмлири.*

II шәхс көплүк аддий түриниң қошумчиси **-ңлар, -иңлар, -уңлар, -үңлар** болуп, **-ңлар** ахири очуқ боғумлуқ сөзләргә (*бала+ңлар*), **-иңлар** ахири ләвләшмигән йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*китап+иңлар*), **-уңлар, -үңлар** ахири ләвләшкән йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*утуқ+уңлар, үзүк+үңлар*) улиниду. II шәхсниң бу түри, адәттә, егилик келиштики "силәр" кишилик алмиши билән маслишиду: *силәрниң йолуңлар.*

II шәхс көплүк сипайә түриниң қошумчиси **-ңизлар, -ңизләр, -иңизлар, - иңизләр** болуп, **-ңизлар, -ңизләр** ахири очуқ боғумлуқ сөзләргә (*бала+ңизлар, кемә+ңизләр*), **-иңизлар//-иңизләр** ахири йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*қол+иңизлар, өй+иңизләр*) улиниду. II шәхсниң бу түри, адәттә, егилик келиштики "*сизләр*" кишилик алмиши билән маслишиду: *сизләрниң китавиңизлар.*

II шәхс көплүк һөрмәт түриниң қошумчиси бирлик түриниң қошумчисиға охшаш: **-лири**. II шәхсниң бу түри, адәттә, егилик келиштики "*һәр бирлири*", "*һәр қайсилири*" алмашлири билән маслишип келиду: *һәр бирлириниң китаплири.*

III шәхс бирлик һәм көплүк түриниң қошумчиси **-и, -си** болуп, **-и** ахири йепиқ боғумлуқ сөзләргә (*баш+и, китап+и*), **-си** ахири очуқ боғумлуқ сөзләргә (*бала+си, кемә+си*) улиниду. Бу шәхсниң бирлик түри егилик келиштики "*у*", көплүк түри "*улар*" алмашлири билән маслишип келиду: *униң китави, уларниң кемиси.*

Шундақла егилик келиштики яки егилик келиш характеридики (изафетниң II типи) исимлар тәрипидин ениқланған исимлар III шәхс тәвәлик шәклигә кириду: *Долқунниң китави, мәктәпниң беги, уйғур тили.*

Тәвәлик қошумчилириниң умумий сани (фонетикилиқ вариантлири билән) — 23. Уларни төвәндикичә жәдвәлләштүрүш мүмкин:

Түри / Шәхси	Бирлик түри	Көплүк түри
I шәхс	-м, -им, -ум/-үм	-миз, -имиз
II шәхс	аддий түри: -ң, -иң, -уң, -үң	-ңлар, -иңлар, -уңлар/-үңлар
	сипайә түри: -ңиз, -иңиз	-ңизлар/-ңизләр, -иңизлар/-иңизләр
	һөрмәт түри: -лири	-лири
III шәхс	-и, -си	-и, -си

Қазақстанда нәшир қилинған илмий грамматикилиримизда II шәхс һөрмәт түри вә II шәхс көплүк сипайә түри берилмигән. Шундақла, қазақстанлиқ тилчилиримиз бәзи созуқ тавуш билән аяқлашқан сөзләргә тәвәлик қошумчилири уланғанда, томур билән қошумчә арисиға [р] тавуши қистурилиду дәп қариса, ШУАРлиқ тилчилиримиз ахиридики созуқ тавуши адәттикидин сирт созулуп ейтилидиған сөзләргә тәвәлик қошумчилири уланғанда, томур билән қошумчә арисиға [й] тавуши қистурулиду дәп қарайду.

[Р] тавушиниң қистурулуши Или шевисигә хас бир фонетикилиқ алаһидилик болуши мүмкин. Шуңлашқа жуқарқидәк әһвалларда томур билән қошумчә арисида қистурма [й] тавуши пәйда болиду дәп қариған тоғра: *полу+й+ум, полу+й+иң, полу+й+и, мавзу+й+иңлар, яңию+й+и, арзу+й+ум.*

Қазақстандики имламизда "сия", "гуна", "пана" шәклидә йезилидиған сөзләр ШУАРдики имламизда "сияһ", "гунаһ," "*панаһ*" шәкиллиридә әслигә йеқинлаштуруп елинған. Мундақ сөзләргә тәвәлик қошумчилири худди ахири йепиқ, ләвләшмигән боғумлуқ сөзләргә уланғандәк улиниду: *сияһим, гунаһи, панаһиң.*

"*Су*" сөзи тәвәлик қошумчилири билән түрләнгәндә, пәқәт II шәхс һөрмәт түридә өзиниң әсли шәклини сақлиса (*силиниң сулири*), қалған шәхсләрдә [у] тавуши [ү] тавушиға өзгирип томур билән тәвәлик қошумчилири арисиға [й] тавуши қистурилиду: *сүйүм, сүйимиз, сүйүң, сүйиңиз, сүйүңлар, сүйиңизләр, сүйи.*

6.2.4. Исимларниң келиш категорияси

Бу категория исимниң башқа исим билән һәм башқа сөз түркүмлири билән болған синтаксислиқ мунасивитини билдүриду. Келиш категорияси келиш қошумчилири арқилиқ ипадилиниду. Бу қошумчилар асасән исимни пеилға, бәзидә исимни исимға, сүпәткә бағлайду. М., чүшүм, чиқиш, бериш, орун-вақит, охшатма, тәңләштүрмә вә чәк келишләр исимни пеилға бағлиса (*өйни сеғинмақ, өйдин кәлмәк, өйгә бармақ, өйдә дәм алмақ, қуштәк учамақ, муәллимчилик билмәк, өйгичә бармақ*), егилик вә орун-бәлгү келишләр исимни исимға бағлайду: *мәктәпниң бенаси, бағдики алма.*

Бәзидә чиқиш келиш исимни сүпәткә (*аттин егиз*), охшатма

вә тәңләштүрмә келишләр исимни исимға яки сүпәткә (*таштәк алма, қардәк ақ, өйчилик дәрәқ, өйчилик йоған*) бағлап келиши мүмкин.

Уйғур тилида он келиш можут. Улар төвәндикиләр.

6.2.4.1. Баш келиш

Бу келишниң мәхсус қошумчиси йоқ. Баш келиш нөллүк шәкилдә (қошумчисиз) келип, һәрикәтниң егисини билдүриду һәм **Ким? Немә?** дегән соалларға җавап бериду.

Бу келиштики сөзләр җүмлидә төвәндикичә вәзипиләрни орунлайду:

а) Егә: *Долқун дәрискә келәлмиди.*

ә) Хәвәр (турғун сөз-бағламчи қурулмиси тәркивидә): *Әркин 2-курс студенти. Китап — билим булиғи.*

б) Ениклиғучи (конверсияләнгән шараитта): *У яғач сандуқ сетивалди.*

в) Қаратмилиқ мурәккәпләшкән җүмлиләр тәркивидики қаратма: *Туғлуқ, киноға барамсән?*

6.2.4.2. Егилик келиш

Бу келиш егилигүчи шәйини билдүриду һәм **-ниң** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду.

Егилик келиш тәвәлик категорияси билән зич бағлиқ. Адәттә, бу келиш исимни III шәхс тәвәлик қошумчиси уланған исим билән бағлайду: *мәктәпниң һойлиси, Әркинниң китави.* Егилик келиш төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Бир шәйиниң башқа бир шәйигә аитлиғини: *китапниң вариғи, Ялқунниң қәлими, кәтмәнниң сепи.*

ә) Бир шәйиниң башқа бир шәйи билән мунасивитини: *мәктәпниң мудири, Алмутиниң алмиси, йезиниң аһалиси.*

б) Пүтүн шәйиниң парчисини: *әйнәкниң сунуғи, нанниң парчиси, ишикниң тутқиси.*

в) Бәлгү җәһәттин алаһидиликни: *алминиң қизили. Яманниң яхшиси болғичә, яхшиниң ямини бол.* (*Мақал*)

г) Шәйиниң һәрикәт билән мунасивитини: *суниң еқиши.*

Егилик келиш қошумчиси ашкарә яки йошуруш келиши мүмкин. Төвәндики шараитларда егилик келиш қошумчиси ашкарә келиду, йәни чүшүрүлмәйду:

а) Еницланғучи (егиләнгүчи) исим еницлиғучи (егилигүчи) исимға беваситә аит болғанда: *көйнәкниң яқиси, қазанниң қулиги, саатниң тили.*

ә) Еницлиғучи билән еницланғучиниң арисида сүпәтләр кәлгәндә: *Алмутиниң кәң кочилири, йезиниң таза һаваси.*

б) Еницлиғучи исим киши исми болуп кәлгәндә: *Әркинниң китави, Толунайниң көйниги.*

в) Еницлиғучи сөз җүмлиниң хәвири болғанда (мундақ әһвалда бәзидә **-ки** қошумчиси улиниду): *Бу китап мениң(ки). Бу бена мәктәпниң.*

г) Еницлиғучи сөз өзи башқа сөзләр тәрипидин еницлинип кәлгәндә: *Бу мәктәпниң китапханиси, барлиқ оқуғучиларниң китапханиси, барлиқ оқуғучиларниң тизими, билгән адәмниң гепи, яхши адәмниң балиси.*

ғ) Еницлиғучи сөз тәвәлик, көплүк қошумчилири билән кәлгәндә: *акамниң өйи, мәктивимизниң пәхри, йезиларниң аһалиси.*

д) Еницлиғучи кишилик алмашлар арқилиқ ипадиләнгәндә: *бизниң өйимиз, уларниң беғи.*

Егилик келиш қошумчиси төвәндикичә шараитларда йошурун келиду, йәни чүшүп қалиду:

а) Егилигүчи (еницлиғучи) вә егиләнгүчи (еницланғучи) мунасивитидин көрә түр мунасивити бесим болғанда: *Хотән гилими, Астана шәһири, Турпан үзүми, уйғур хәлқи, мәдәнийәт мәркизи, истираһәт беғи.*

ә) Еницлиғучи сөз жил, ай, пәсил, күн намлири арқилиқ ипадиләнгәндә: *қой жили, яз пәсли, май ейи, дүшәнбә күни.*

б) Еницлиғучи сөз исимдаш арқилиқ, еницланғучи сөз исим арқилиқ ипадиләнгәндә: *оқуш плани, йезиш үлгиси.*

Егилик келиштә кәлгән сөз, адәттә, җүмлидә еницлиғучи болуп келиду: *Оқуғучилар мәктәпниң беғида дәм алди.*

Бәзидә бу келиштики сөз җүмлидә хәвәр вәзиписини атқуруши мүмкин: *Бу дәптәр Долқунниң.*

6.2.4.3. Йөнилиш келиш

Бу келиш һәрикәт қаритилған шәйини билдүриду вә **-ға//-гә, -қа//-кә** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду: *өйгә бармақ, атқа минмәк, асманға қаримақ,* **-қ, -х** тавушлири билән аяқлашқан инчикә боғумлуқ сөзләргә **-қә** қошумчиси улиниду: *дәрәққә, әбләхқә.*

Йөнилиш келиш төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Һәрикәтниң нишанини билдүриду: *Биз Алмутиға бардуқ. Оқуғучилар синипқа кирди.*

ә) Бәзи өтүмсиз пеиллар ипадилигән иш-һәрикәт қаритилған шәйини билдүриду: *У шеирийәткә қизиқиду. Биз көпчиликкә ишинимиз.*

б) Өтүмсиз пеилниң мәҗбурий дәриҗә шәкли арқилиқ ипадиләнгән иш-һәрикәтни әмәлгә ашурғучини билдүриду: *У оғлиға хәт яздурди.*

в) Бәзи һәрикәтләрниң васитисини билдүриду: *Бу китапни йүз тәңгигә алдим. Өй адәмгә лиқ толди.*

г) Һәрикәтниң мәхситини билдүриду: *Әркин оқушқа кәтти. У отунға кетип қапту.*

ғ) Мәлум һаләткә егә болушни билдүриду: *Биз ишәнч вә ғәйрәткә толдуқ. Өрүкләр чечәкләшкә башлиди. Юлтузай он йәттигә кирди.*

Йөнилиш келиштә кәлгән сөз җүмлидә йөнилиш һалити вәзиписини атқуриду.

6.2.4.4. Чүшүм келиш

Бу келиш һәрикәтни қобул қилғучи шәйини билдүриду һәм **-ни** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду.

Чүшүм келиштики сөз һәр қачан өтүмлүк пеил билән бирикип, җүмлидә толуқтурғучи болуп келиду.

Бу келишниң қошумчиси егилик келишниң қошумчиси охшаш бирдә ашкарә, бирдә йошурун келиши мүмкин.

Чүшүм келиштики сөз яки бирикмә өзи беқинип кәлгән өтүмлүк пеил билән қатар кәлгәндә, йәни уларниң арисида башқа сөзләр болмиғанда, қошумчә чүшүп қалиду: *Оқуғучилар кино көрүватиду. Әркин хәт йезиватиду. Турсунай чирайлиқ көйнәк сетивалди.*

Төвәндики шараитларда болса, чүшүм келиш қошумчиси ашкарә келиду, йәни чүшүрүлмәйду:

а) Чүшүм келиштики сөз яки бирикмә билән улар беқинип кәлгән өтүмлүк пеил арисида башқа сөзләр болғанда, йәни жуқуридики қаидиниң экси болғанда: *Оқуғучилар кинони диққәт билән көрүватиду. Әркин хәтни алдиримай язди. Турсунай чирайлиқ көйнәкни дукандин сетивалди.*

ә) Чүшүм келиштики сөз хас исим арқилиқ ипадиләнгәндә:

Мән бүгүн Омақни көрдум. Биз Алмутини көрүшни арзу қилимиз.

б) Чүшүм келиштики сөз тәвәлик, көплүк қошумчилири билән кәлгәндә: *Бағдики көчәтләрни суғардуқ. Биз муәллимимизни һөрмәтләймиз.*

в) Исимдин башқа сөз түркүмлири чүшүм келиштә кәлгәндә: *Мән уни тонумидим. Дайим алға бесишни халаймиз. Көпни дәп, аздин қуруқ қапту. Яманни көрмәй, яхшиниң қәдригә йәтмәс.* (*Мақал.*)

г) Чүшүм келиштики сөз алаһидә тәкитләнгәндә: *У шәһәрни әмәс, йезини яхши көриду.*

6.2.4.5. Чиқиш келиш

Бу келиш һәрикәтниң башлиниш орнини, мәнбәсини билдүриду һәм **-дин//-тин** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду.

Чиқиш келиштики сөз төвәндики мәналарни билдүриду:

а) Һәрикәтниң башлиниш орнини: *Әркин Турпандин бүгүн кәпту.*

ә) Һәрикәтниң мәнбәсини: *Бу вақиәни Ялқундин аңлидим.*

б) Һәрикәтниң сәвәвини: *У хошаллиқтин беши көккә йәтти. Толунай ағрип қалғанлиқтин дәрискә келәлмиди.*

в) Нәрсиләр ясалған материални: *Бу өй хиштин селинған. Жуңдин тоқулған пайпақ.*

г) Һәрикәт мәзмун қилған саһани: *Әркин тарихтин дәрис бериду. Долқун математикидин "бәш" алди.*

ғ) Сүпәткә бекинип кәлгәндә, селиштуруш дәрижисини билдүриду: *Аттин егиз, иштин пәс.* (*Тепишмақ.*) *Турпан Қәшқәрдин иссиғирақ.*

д) Қисимниң пүтүнгә болған мунасивитини: *Оқуғучилардин бири дәрискә кәлмәпту. Қазақстан уйғур язғучилиридин Зия Сәмәдий, Һезмәт Абдуллинларниң исми хелә кәң аммиға тонуш.*

Чиқиш келиштики сөзләр жүмлидә һаләт вәзиписини атқуриду.

6.2.4.6. Орун-вақит келиш

Бу келиш, асасән, һәрикәтниң орнини вә вақтини билдүриду һәм **-да, -дә // -та, -тә** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду.

Орун-вақит келишниң асасий мәналири төвәндикичә:

а) Һәрикәтниң орнини билдүриду: *Үмүт Алмутида оқуйду. Әтияз келиши билән етизда иш қайнайду.*

ә) Һәрикәтниң вақтини билдүриду: *Дәрис саат сәккиздә башлиниду. Аларда алман, берәрдә бәзгәк.* (*Мақал.*)

б) Һәрикәтниң әмәлгә ешиш васитисини, усулини билдүриду: *Улар автобуста кәлди. Ана тилида оқушниң әвзәлликлири наһайити нурғун.*

в) Һәрикәтниң һалитини билдүриду: *Учришиш яхши кәйпиятта өтти.*

Орун-вақит келиштики исим җүмлидә һаләт болуп келиду. Бәзидә хәвәр болуп келишиму мүмкин: *Сениң китавиң Долқунда. Иш өмлүктә, күч бирликтә.* (*Мақал.*)

6.2.4.8. Орун-бәлгү келиш

Бу келиш шәйиләрниң орни вә вақтиға бағлиқ бәлгүни билдүриду. Орун-бәлгү келиш **-дики//-тики** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду. Бу қошумчә орун-вақит келишниң қошумчиси (**-да, -дә, -та, -тә**) билән аитлиқни тәкитләйдиған қошумчиниң (**-ки**) бирикишидин ясалған. Орун-бәлгү келиштики исим, асасән, исимни исимға бағлайду: *бағдики алма, қиштики қар.* Бу мисаллардики "*бағдики*" сөзи алминиң орунға бағлиқ бәлгүсини билдүрсә, "*қиштики*" сөзи қарниң вақитқа бағлиқ бәлгүсини билдүриду.

Бу келиштики сөзләр җүмлидә ениқлиғучи болуп келиду: *Жиғинға мәктәптики устазларниң һәммиси қатнашти.*

Бәзидә орун-бәлгү келиштики ениқлиғучи чүшүп қалған ениқланғучиғиму вәкиллик қилип, вақитлиқ конверсиягә учрайду һәм исим охшаш түрлиниш алаһидилигигә егә болиду: *Мәйрәмгә бизниң синиптикиләр толуқ қатнашти. Шәһәрдики кочилар йезидикидин кәң.*

6.2.4.8. Тәңләштүрмә келиш

Бу келиш шәйиләрни миқдар, өлчәм яки дәриҗә җәһәттин тәңләштүриду. Тәңләштүрмә келиш **-чә, -чилик** қошумчилири арқилиқ ипадилиниду: *алиқанчә йәр, өйчилик таш.* **-чилик** қошумчиси тәңләштүрмә келиш қошумчиси (**-чә**) билән **-лик** (**-лиқ, -лик, -луқ, -лүк**) қошумчисиниң бирикишидин ясалған. Мәлумки, һәм сүпәт, һәм исим ясиғучи **-лиқ, -лик, -луқ, -лүк** қошумчиси бәзидә йеңи сөз ясимай, сөзләрниң абстракт мәналиқ грамматикилиқ шәкиллирини

ясайду: *оқуғанлиқ* (*Униң мәктәптә яхши оқуғанлиғини һәммә билиду*). **-чилик** қошумчисида **-лик** қошумчисиниң абстракт мәна билдүридиған түри кәлгән.

Бәзи түрк вә татар алимлири **-лиқ // -лик, -луқ // -лүк** қошумчисини мәҗутлуқ келиш қошумчиси, **-сиз** қошумчисини йоқлуқ келиш қошумчиси дәпму қарайду.

Уларниң пикричә, сөзләрдики **-лиқ // -лик, -луқ // -лүк** қошумчисини "*бар*" сөзи билән алмаштуруш мүмкин болса, мәҗутлуқ келиш, -сиз қошумчисини "*йоқ*" сөзи билән алмаштуруш мүмкин болса, йоқлуқ келиш ипадиләнгән болиду: *алмилиқ бағ* (*алма бар бағ*), *алмисиз бағ* (*алма йоқ бағ*).

Тәңләштүрмә келиштики сөз җүмлидә турғун сөзләргә бекинип кәлсә, ениқлиғучи, пеилға бекинип кәлсә, һаләт вәзиписини атқуриду: *һазир етизларда алиқанчә йәрму бош қалмайду. Сайда өйчилик ташлар догилинип ятатти. Долқун инглизчини Ялқунчилик билиду.*

Бу мисаллардики алиқан билән йәр, өй билән таш өлчәм вә миқдар җәһәттин тәңләштүрүлгән болса, Долқун билән Ялқун дәриҗә җәһәттин тәңләштүрүлгән.

6.2.4.9. Охшатма келиш

Бу келиш шәйиләрни шәкил, характер җәһәттин охшитиду. Охшатма келиш **-дәк // -тәк** қошумчиси арқилиқ ипадилиниду. Бу келиш исимни исимға, пеилға яки сүпәткә бағлайду: *полаттәк ирадә, қуштәк учмақ, қардәк ақ*. Исимни исимға яки сүпәткә бағлиғанда, ениқлиғучи болуп кәлсә, исимни пеилға бағлап кәлгәндә, һаләт болиду:

Боюм болғанда оқтәк, көңлүм еди я,
Көңлүм оқтәк болғанда, боюм болди я.

(*Йүсүп Хас Һаҗип.*)

Балиниң тили балдәк татлиқ. Тошқандәк йүз жил яшиғичә, йолвастәк бир жил яша. (*Мақал.*)

6.2.4.10. Чәк келиш

Бу келиш һәрикәтниң орун вә вақитқа бағлиқ ахирқи чекини билдүриду. Чәк келиш **-ғичә//-гичә, -қичә//-кичә** қошумчилири арқилиқ ясилиду. Бу қошумчә бериш келиш қошумчиси (**-ға//-**

гә, -қа//-кә) билән тәңләштүрмә келиш қошумчисиниң (**-чә**) бирикишидин һасил болған.

Җүмлидә чәк келиштики сөзләр турғун сөзләрни пеилға бағлап, һаләт вәзиписини атқуриду: *Биз Астанағичә бардуқ. Оқуғучилар саат биргичә мәктәптә болди.*

Мәлумки, уйғур тилшунаслиғида кейинки төрт келишниң қошумчилири илгири сүпәт (**-дики // -тики**) вә рәвиш (**-ғичә, -гичә, -қичә; -чә, -чилик; -дәк**) ясиғучи қошумчилар сүпитидә үгинилип кәлгән еди.

Кейинки жиллири Үрүмчилик тилчи алимлиримиз болса, бу қошумчиларниң алаһидиликлири җәһәттин сөз ясиғучи қошумчиларға әмәс, бәлки сөз түрлигүчи қошумчиларға йеқин дәп қаримақта.

Жуқуридики төрт қошумчә төвәндики алаһидиликлиригә бағлиқ келиш қошумчилири тәркивидә қарилиду:

а) Бу қошумчилар сөз ясиғучи қошумчилар болған болса, улар сөзләргә улинип, йеңи лексикилиқ мәнаға егә сөзләрни ясиши керәк еди. **Иш+чи, иш+лә, иш+чан** охшаш мисаллардики **-чи, -лә, -чан** қошумчилири "*иш*" сөзигә улинип, униң өзигә хас лексикилиқ мәнасини (мәлум бир паалийәт) өзгәртәләйду. М., **-чи** қошумчиси мәлум бир паалийәт билән шуғулланғучи адәмни билдүрүп, исимдин исим ясиса, **-лә** қошумчиси мәлум бир паалийәт билән мунасивәтлик һәрикәтни билдүрүп, исимдин пеил ясиған.

Бу мисаллардики "*иш*" сөзи ипадилигән лексикилиқ мәнадин "*ишчи*", "*ишлә*", "*ишчан*" сөзлириниң һәр бири ипадилигән лексикилиқ мәналар пәриқлиниду. Шуңлашқа бу сөзләр мустәқил лексикилиқ мәнаға егә сөзләр сүпитидә луғәтләрдә берилиду. "*Ишниң*", "*ишни*", "*ишқа*", "*иштин*", "*ишта*" сөзлиридә қандақ йеңи лексикилиқ мәнаға егә сөзләр ясалмиса "*иштәк*", "*иштики*", "*ишчилик*", "*ишқичә*" сөзлиридиму шундақла йеңи сөзләр ясалмайду. Уларниң қоллинилишиму охшаш: *униң ишини, униң ишиға, униң ишидин, униң ишида, униң ишидәк, униң ишидики, униң ишичилик, униң ишиғичә.*

ә) Сөз ясиғучи қошумчиларниң мәнаси конкрет болса, сөз түрлигүчи қошумчиларниң (келиш вә тәвәлик қошумчилириниң) мәналири абстрактлашқан болиду. Шуңлашқа улар һәр қандақ исимға улинип келиш ихтидариға егә. Әң үнүмлүк исим ясиғучи қошумчә **-чи** һәр қандақ исим-

дин исим ясалмиғандәк, әң үнүмлүк пеил ясиғучи қошумчә **-ла // -лә** һәр қандақ исимдин пеил ясалмайду.

Әгәр **-дики** қошумчиси сүпәт, **-дәк, -чилик, -ғичә** қошумчилири рәвиш ясайду дәп һесаплисақ, у чағда һәр қандақ исимға мошу қошумчиларни улап, сүпәт, рәвиш ясиған болаттуқ. Чүнки бу қошумчилар барлиқ исимларға дегүдәк улиналайду. Уйғур тилида тәхминән 20 миң исим болса, уларға **-дики** қошумчисини улап, 20 миң сүпәт, **-ғичә, -чилик, -дәк** қошумчилирини улап, 60 миң рәвиш ясашқа болиду дегән тәғдирдә, ШУАР алимлири нәшир қилған 60 миң сөзлүк "Уйғур тилиниң изаһлиқ луғити" (6 том) пәқәт рәвишләрдинла тәркип тапқан болатти. Әмәлиятта рәвишләр исим, пеил, сүпәтләргә нисбәтән ясилиш, көпийиш ихтидари әң төвән сөз түркүми. Уйғур тилида һәқиқий мәнасида рәвиш ясиғучи қошумчиму йоқ.

б) Уйғур тилида "сөз ясиғучи", "сөз түрлигүчи" вә "шәкил өзгәткүчи" дәп бөлүнидиған қошумчиларниң муқумлашқан сөзгә улиниш тәртиви мәжут. Әгәр сөздә бу қошумчиларниң һәммиси болса, томурға әң алди билән сөз ясиғучи, андин шәкил өзгәрткүчи ахирида сөз түрлигүчи қошумчә улиниду: *иш+чи+лар+-ниң*. Демәк, һәр бир қошумчиниң сөздә өз орни болиду. Сөз болуватқан төрт қошумчә сөздики орни җәһәттин сөз түрлигүчи қошумчиларға охшаш: *иш+чи+лар+дәк* (**-чилик, -ғичә, -дики**).

Бәзидә **-дики** қошумчиси шәкил өзгәрткүчи **-лар** қошумчисидин кейин келиши мүмкин: *өйдикиләр* (*теп-теч болуп қалди*). Бу сөздә вақитлиқ конверсия һадисиси йүз бәргән. Сәвәви "*өйдики*" сөзидин кейин кәлгән "*адәм*" сөзи чүширилип, униң мәнасини "*өйдики*" сөзи алған. Әмәлиятта **-лар** қошумчиси "*адәм*" сөзигә уланған қоллиништа "*өйдики адәмләр*" қисқирап, "*өйдикиләр*" болуп қалған.

в) Мәлумки, сөз түрлигүчи қошумчилар сөзләрни бир-бири билән бағлаш үчүн хизмәт қилиду. М., "*китап*" сөзи һеч бир сөз түрлигүчи қошумчисиз турғанда, башқа сөзни тәләп қилмайду (худди сөз ясиғучи яки шәкил өзгәрткүчи қошумчилар билән кәлгәнгә охшаш: *китапхана*, *китаплар*). Әгәр униңға бирәр сөз түрлигүчи қошумчә уланса, сөзсиз башқа сөзни тәләп қилиду яки башқа сөз билән бағлинишқа интилиду. М., *китапниң* (егиси), *китапни* (оқумақ), *китапқа* (қаримақ), *китаптин* (алмақ), (сениң) *китавиң*, (Долкунниң) *китави*.

Сөз болуватқан төрт қошумчисиз хизмити җәһәттин сөз түрлигүчи қошумчиларға охшаш: *таштәк* (алма), *таштәк* (қат-

тик), *таштики* (йезик), *ташчилик* (еғир), *ташқичә* (колимақ).

г) Сөз болуватқан төрт қошумчә келип чиқиши җәһәттинму сөз түрлигүчи қошумчилар билән мунасивәтлик. М., **-ғичә** қошумчиси бериш келиш қошумчиси (**-ға//-гә, -қа//-кә**) билән тәңләштүрмә келиш қошумчисиниң (**-чә**) бирикишидин,

-дики қошумчиси орун-вақит келиш қошумчиси (**-да// -дә, -та//-тә**) билән аитлиқни тәкитлигүчи қошумчиниң (**-ки** бу қошумчә бәзидә хизмити җәһәттин уланмиға йеқин) бирикишидин, **-чилик** қошумчиси тәңләштүрмә келиш қошумчиси билән абстракт грамматикилиқ мәна хизмитидики -лиқ қошумчисиниң бирикишидин ясалған. Демәк, сөз түрлигүчи қошумчилар өз ара бирикип, сөз ясиғучи қошумчә һасил қилиши мүмкин әмәс.

Алимлар **-дәк** қошумчиси келип чиқиши җәһәттин қедимий түрк тилидики тәг (тәгмәк) тиркәлмиси билән мунасивәтлик дәп қарайду. Тиркәлмиләр болса, грамматикилиқ хизмити җәһәттин келиш қошумчилириға йеқин. Бәзидә улар бир-бириниң орнини алмаштуруп келиши мүмкин: *оқушқа бармақ — оқуш үчүн бармақ, көрүктин өтмәк — көрүк арқилиқ өтмәк.*

Қазақ тилидики көмектес келиш қошумчиси **-мен, -бен, -пен** болса, келип чиқиши җәһәттин беваситә "*билән*" тиркәлмиси билән мунасивәтлик: *Пышақпен кесті — пичақ билән кәсти.*

Демәк, тиркәлмиләр қандақ сөзләрни бир-бири билән бағлаш үчүн хизмәт қилип, сөз ясимиса, **-дәк** қошумчисиму шундақла сөзләрни бағлаш үчүн хизмәт қилип сөз ясимайду.

6.2.5. Орун-тәрәп исимлири

Орун яки тәрәпниң намини билдүридиған исимлар орун-тәрәп исимлири дәп атилиду. Улар: *аст, үст, ич, таш, алд, кәйн*. Бу исимлар башқа исимлардин томур шәклидә қоллинилмайдиғанлиғи билән пәриқлиниду. Аталған исимлар җүмлидә пәқәт тәвәлик қошумчилири уланған шәкилдила ишлитилиду һәм толарақ егилик келиштики исимлар яки алмашлар арқилиқ ениқлинип келиду: *үстәлниң үсти, диванниң асти, өйниң ичи, униң теши* в.б.

Келиш қошумчилири орун-тәрәп исимлириниң томуриға уланмай, тәвәлик қошумчилири билән шәклигә улиниду: *үстәлниң үстидики китап, мениң алдимда турған вәзипә, өйниң ичигә кирмәк* в.б.

Бәзидә еникълиғучи болуп келиватқан егилик келиштики сөз чүшүп қелиши мүмкин: *У* (*мениң*) *алдимда олтиратти.* (*Сениң*) *йениңда ким бар*?

6.2.6. Исимниң синтаксислиқ алаһидилиги

Исим җүмлиниң һәр қандақ бөлигиниң вәзиписини атқуралайду:

Әркин (егә) *яхши оқуйду. Мәктәпниң* (еникълиғучи) *һойлиси кәң. У достиға хәт* (толуқтурғучи) *язди. Ялқун Алмутида* (һаләт) *оқуйду. Қазақстанниң пайтәхти — Астана* (хәвәр).

6.3. Сүпәт

Сүпәт шәйиләрниң бәлгүсини билдүридиған сөз түркүми. Бу йәрдики "бәлгү" сөзи кәң мәнада қоллинилған грамматикилиқ аталғу болуп, у рәң (*ақ, қизил, сериқ*), һәҗим (*йоған, кичик*), һарарәт (*иссиқ, соғ*), сапа (*яхши, қаттиқ, начар*), физиологиялик һаләт (*сағлам, семиз, оруқ*), салмақ (*еғир, йеник*), тәм (*аччиқ, татлиқ*), хусусийәт (*әқиллиқ, чирайлиқ*), мәйдан (*кәң, тар*) охшаш чүшәнчиләрни өз ичигә алиду.

Сүпәт, адәттә, исим ипадилигән шәйиниң бәлгүсини билдүриду: *егиз дәрәқ, қизил байрақ, йоған таш.*

Сүпәт пеилларниң алдида келип, улар ипадилигән һәрикәтниң бәлгүсини билдүрсә, рәвишкә өтүп кетиду, йәни конверсиягә учрайду: *яхши ишлимәк.*

Сүпәтләргә исимниң келиш, тәвәлик вә көплүк қошумчилири уланғанда, вақитлиқ конверсиягә учрайду: Яхшиниң шарапити, яманниң касапити. Бу мақалдики "*яхшиниң*" сөзи "*яхши адәмниң*" бирикмисиниң орнида қоллинилған. Егилик келиш қошумчиси исимға ("*адәм*" сөзигә) уланған.

Тил нутуқта, болупму йүзлигән жиллар еғизчә қоллиништа болған мақалларда, ихтисатқа интилиш алаһидилигигә егә болғанлиқтин, бәзидә мәлум бир сөз чүшүп қелип, өзиниң мәнасини башқа сөзгә бериду. Бу мисалда "*адәм*" сөзи чүшүп қалғандин кейин, униң исимлиқ мәнаси һәм шәхсни билдүрүш мәнаси "*яхши*" сөзигә өткән. Бу өтүш вақитлиқ характерға егә болғанлиқтин, вақитлиқ конверсия һесаплиниду. Сәвәви "*адәм*"

сөзи өз орниға кәлгәндә, бу һадисә можут болуштин қалиду: *Яхши адәмниң шарапити, яман адәмниң касапити.*

Сүпәтләр өзлири ипадилигән бәлгүниң өзгириш алаһидилигигә бағлиқ дәрижилик вә дәрижисиз сүпәтләр дәп иккигә бөлүниду.

6.3.1. Дәрижилик сүпәтләр

Ипадилигән бәлгүси өзгиридиған сүпәтләр дәрижилик сүпәтләр дәп атилиду. Мундақ сүпәтләр ипадилигән бәлгүни қошумчиларни улаш арқилиқ яки башқа сөзләрни қатар кәлтүрүш арқилиқ күчәйтиш яки камайтиш мүмкин. М., "қизил" сөзи ипадилигән бәлгүни **-рақ // -рәк, -ирақ // -ирәк** қошумчисини улап, камайтиш мүмкин : *қизилирақ*. "*Қизилирақ*" сөзи ипадиләватқан бәлгү "*қизил*" сөзи ипадилигән бәлгүгә нисбәтән аҗиз.

Әнди "*әң қизил*", "*наһайити қизил*", "*қип-қизил*" сөзлири ипадилигән "*қизил*" сөзи ипадилигән бәлгүгә нисбәтән күчлүгирәк. Демәк, "*қизил*" сөзи (сүпәт) ипадилигән бәлгү өзгириш алаһидилигигә егә. Мошундақ алаһидиликкә егә сүпәтләр дәрижилик сүпәтләр тәркивигә кириду.

Дәриҗилик сүпәтләр сүпәтниң дәриҗә категориясини һасил қилиду. Бу категория сүпәт ипадилигән бәлгүниң дәриҗә җәһәттин пәриқлинип келишини билдүриду. Сүпәт ипадилигән бәлгүниң төрт хил дәриҗиси можут:

а) Аддий дәриҗә. Бу дәриҗә шәйиләрниң адәттики бәлгүсини билдүриду. Аддий дәриҗиниң мәхсус көрсәткүчлири йоқ, у дәриҗилик сүпәтләрниң томур яки асас шәклигә тоғра келиду: *ақ* (томур), *чирайлиқ* (асас).

ә) Камайтма дәриҗә. Бу дәриҗә шәйиләрниң бәлгүсиниң адәттикидин камлиғини билдүриду.

Камайтма дәриҗә аддий дәриҗидики сүпәтләргә **-рақ//-рәк, -ирақ//-ирәк** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *яхши — яхширақ, егиз — егизирәк.*

Рәңни билдүридиған аз миқдардики сүпәтләргә **-уч//-үч, -мту** қошумчилири улиниш арқилиқму камайтма дәриҗә ясилиду: *ақ — ақуч, сериқ — сағуч, көк — көкүч, қара — қарамту.*

Шундақла камайтма дәриҗә "*сәл*" сөзиниң дәриҗилик сүпәтләр алдида келиши арқилиқму ясилиду: *сәл егиз, сәл ақ.*

б) Ашурма дәриҗә. Бу дәриҗә шәйиләрниң бәлгүсиниң адәттикидин артуқлуғини билдүриду.

Ашурма дәриҗә, адәттә, күчәйткүчи боғум арқилиқ ясилиду. Күчәйткүчи боғум дәриҗилик сүпәтниң биринчи созуқ тавушидин кейин (п) тавушиниң қошулуши арқилиқ һасил болиду: *аппақ* (ақ), *тап-таза* (таза), *йеп-йешил* (йешил), *чоп-чоң* (чоң), *сүп-сүзүк* (сүзүк), *йеп-йеңи* (йеңи).

Шундақла ашурма дәриҗә "*наһайити*", "*әң*", "*толиму*", "*раса*", "*бәк*", "*әҗайип*" охшаш сөзләрниң дәриҗилик сүпәтләр алдида келиши арқилиқму ясилиду: *әң чирайлиқ, наһайити егиз, әҗайип йеқимлиқ, толиму йоған.*

в) Әркиләтмә дәриҗә. Бу дәриҗә шәйиләрниң бәлгүсиниң адәттикидин башқичә, йәни амрақлиқ вә әркилитиш һиссияти билән ейтилғанлиғини билдүриду.

Әркиләтмә дәриҗә **-ғина//-гинә, -қина//-кинә** қошумчиси арқилиқ ясилиду: *омаққина қиз, чирайлиққина көйнәк.*

6.3.2. Дәриҗисиз сүпәтләр

Ипадилигән бәлгүси өзгәрмәйдиған сүпәтләр ***дәриҗисиз сүпәтләр*** дәп атилиду. Мундақ сүпәтләрниң мәнаси мутләқ характерға егә болуп, уларни һәр хил йоллар билән күчәйтиш яки аҗизлитиш мүмкин әмәс. М., "*һазирқи*" сөзи ипадилигән мәна мутләқ характерға егә, униң мәнасини худди дәриҗилик сүпәтләрниң мәнасиға охшаш өзгәрткили болмайду: *һазирқирақ* (заман), *әң һазирқи* (заман), *сәл һазирқи* (заман), *наһайити һазирқи* (заман). Демәк, дәриҗисиз сүпәтләр сүпәтләрниң дәриҗә категориясини һасил қилалмайду. Чүнки, уларға камайтма, ашурма, әркиләтмә дәриҗилириниң ясилиш йоллири хас әмәс.

6.4. Сан

Санлар шәйиләрниң санини вә рәт тәртивини билдүридиған сөз түркүми. Санларниң төвәндикичә грамматикилиқ алаһидиликлири мәҗут:

а) Санлар башқа сөз түркүмлиридин ясалмайду. Уйғур тилидики санларниң сани қанчә чәксиз болған билән, улар жигирмә томур сөз арқилиқла ясилиду: *бир, икки, үч, төрт, бәш, алтә,*

йәттә, сәккиз, тоққуз, он, жигирмә, оттуз, қириқ, әллик, атмиш, йәтмиш, сәксән, тохсән, йүз, миң.

Буларниң ичидики "*сәксән*", "*тохсән*" сөзлири "*сәккиз+он*", "*тоққуз+он*" арқилиқ ясалған болса, "*атмиш*", "*йәтмиш*" сөзлиридики "*миш*" боғуми қедимий бир дәвирләрдә 10 (он) мәнасини билдүргән. Демәк, тарихий җәһәттин елип қариғанда, санни билдүридиған томур сөзләр жигирмидинму аз болған.

Бу йәрдә шуниму алаһидә тәкитләп өтүш керәкки, жуқуридики санни билдүридиған сөзләрниң барлиғи әсли уйғур сөзлири. Пәқәт кейинки жиллирила бу сөз түркүмигә "*миллион*", "*миллиард* ", "*триллион*" охшаш кирмә сөзләр киргән.

ә) Санлар җүмлидә, адәттә, исимларға беқинип, ениқлиғучи болуп келиду: *Әркин дукандин он дәптәр сетивалди.*

б) Санлар җүмлидә беваситә пеилға беқинмайду. Санлар пәқәт "*қетим*", "*рәт*" охшаш миқдарлар билән кәлгәндила, пеилға беқинип, һаләт вәзиписини атқуриду: *бәш қетим оқумақ. Йәттә* (қетим) *өлчәп*, *бир* (қетим) *кәс.*

в) Санлар башқа сөзләр тәрипидин ениқланмайду, йәни санларға башқа сөз түркүмлири беқинмайду.

г) "*Йүз*", "*миң*", "*миллион*", "*миллиард*" санлири алдиға бәзидә санашқа қолайлиқ болуши үчүн "*бир*" сөзи қошулуп келиду. "*Бир*" сөзи өзидин кейинки санларниң мәнасиға тәсир қилмайду.

6.4.1. Аддий санлар вә мурәккәп санлар

Санлар түзүлүшигә бағлиқ иккигә бөлүниду: аддий санлар, мурәккәп санлар.

Бир сөздин тәркип тапқан санлар аддий санлар дәп атилиду. Улар: *бир, икки, үч, төрт, бәш, алтә, йәттә, сәккиз, тоққуз, он, жигирмә, оттуз, қириқ, әллик, атмиш, йәтмиш, сәксән, тохсән, йүз, миң, миллион, миллиард, триллион* в.б.

Мурәккәп санлар икки яки униңдин артуқ сөздин тәркип тапиду: *он йәттә, бәш йүз жигирмә бәш* в.б.

Мурәккәп санлар үч хил усул арқилиқ ясилиду:

а) Қошуш усули. Буниңда кичик санлар чоң санлардин кейин келип, уларға қошулиду: *он бәш* (он қошулған бәш), *жигирмә йәттә, бир миң йәттә йүз сәксән бәш* (миң қошулған йәттә йүз қошулған сәксән қошулған бәш: 1000+700+80+5).

ә) Һәссиләш усули. Буниңда кичик санлар чоң санларниң

алдида келип, уларға көпәйтилиду: *бәш йүз* (бәш көпәйтилгән йүз), *йәттмиш миң, үч йүз миң* (үч йүз көпәйтилгән миң).

б) Арилаш усул. Буниңда қошуш усули билән һәссиләш усули арилишип келиду: *йәттә йүз жигирмә бәш.*

6.4.2. Санларниң түрлири

Санлар мәнасиға вә грамматикилиқ алаһидиликлиригә бола йәттигә бөлүниду: *санақ санлар, мөлчәр санлар, тәртип санлар, кәсир санлар, кишилик санлар, тәхсим санлар.*

6.4.2.1. Санақ санлар

Улар шәйиләрниң ениқ, пүтүн санини билдүриду. Санларниң бу түри аддий вә мурәккәп санларниң томур шәклигә тоғра келиду.

Санақ санлар, адәттә, ениқлиғучи бәзидә хәвәр болуп келиду: *Қазақстанда он төрт вилайәт бар. Барлиқ йәрдә қазанниң қулиғи төрт.*

Санақ санлар миқдарлар билән бирикип, сан-миқдар бирикмисини һасил қилиду: *йүз километр* (йол), *он литр* (сүт), *бир жутум* (су), *икки қетим* (оқумақ).

Санақ санларниң ичидики “бир” сани өзиниң асасий мәнасидин сирт, төвәндикичә мәналарниму билдүриду:

а) Тәкитләш, күчәйтиш мәнаси: бу хил мәналарни ипадилигәндә, “бир” сөзи исимларниң, сүпәтләрниң вә пеилларниң алдида келиши мүмкин: *Бу наһайити муһим бир мәсилә. У бир убдан бала бопту. У бир вақириведи, һәммә җим болуп қалди.*

ә) Ениқсизлиқ мәнаси: *Долқунни бир адәм издәп кәпту.* Бәзидә бу хил җүмлиләрдә “*адәм*” сөзи чүшүп келип, униң мәнаси “*бир*” сөзигә өтиду. Мундақ әһвалда “*бир*” сөзи III шәхс тәвәлик қошумчисини алиду: *Долқунни бири* (*бирси*) *издәп кәпту.*

“*Бир*” сөзи бәзи вақитни билдүридиған исимлар билән қатар келип, вақит рәвишлири ясалғандиму ениқсизлиқ мәнасини сақлайду: *Бир күни биз тағқа чиқмақчи болдуқ. У бир чағда аран орнидин турди.*

б) Охшашлиқ, биллилик мәнаси: *Биз улар билән бир туримиз. Бу мәсилә бойичә уларниң пикри бир.*

Шундақла “*бир*” сөзигә **-дин, -дәк, -дә** охшаш келиш қошумчилири уланғанда, қатма сөзгә айлинип, башқа сөз түркүмлиригә өтиду: *У йеңи мавзуни бирдин чүшинәлмиди* (рәвиш). *Һәммә бирдәк аваз бәрди* (рәвиш). *Бирдә улар келиду, бирдә биз баримиз* (бағлиғучи).

“*Бир*” сөзи башқа санларни билдүридиған сөзләргә нисбәтән, сөз ясаш имканийити үстүнлүги биләнму пәриқлиниду: *бир+ик* (пеил), *бир+лик* (исим), *бир+ләш* (пеил).

“*Бир*” сөзи мурәккәп сөзләр тәркивидиму көп учришиду: *бир аз, бир дәм, бир талай, бир мунчә, бирә тола, бир пәс, бир туруп, бир болса, бир қанчә, бир қисма, бирму-бир, бир нәччә, бир нәрсә, бир немә, бир йоли* (*бирақла*), *һәр бир, һеч бир* в.б.

6.4.2.2. Тәртип санлар

Улар шәйиләрниң санақ тәртивини билдүриду. Тәртип санлар санақ санларға **-нчи, -инчи** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *бир+инчи, алтә+нчи.*

Тәртип санлар җүмлидә, адәттә, ениқлиғучи болуп келиду: *Туғлуқ бәшинчи синипта оқуйду.*

Тәртип санлар “*қетим*” һәрикәт миқдари билән бирикип, сан-миқдар бирикмисини һасил қилиду: *Униң шәһәргә биринчи қетим келиши еди.*

Тәртип санларға чиқиш келиш қошумчиси уланғанда, җүмлидә бағлиғучи вәзиписини атқуруп келиши мүмкин: *Биринчидин, күн иссиқ, иккинчидин, йол узақ еди.*

6.4.2.3. Мөлчәр санлар

Улар шәйиләрниң санини тәхминән мөлчәрләп көрситиду.

Мөлчәр санлар икки хил усул билән ясилиду:

а) Морфологиялик усул.

1) Санақ санларға **-чә** қошумчисиниң улиниши арқилиқ: Дукандинончә дәптәр алдим.

2) Санақ санларға **-дәк** // **-тәк** қошумчисиниң улиниши арқилиқ: Бизниң мәктивимиздә миңдәк оқуғучи оқуйду.

3) Он, йүз, миң, он миң, йүз миң, миллион охшаш санақ санларға **-лиған,** // **-лигән** қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Язда бу йәргә он миңлиған адәм келип дәм алиду.*

4) Қош сөз териқисидики санақ санларға **-лап,** // **-ләп** қошум-

чисиниң улиниши арқилиқ. Бу қошумчә билән ясалған мөлчәр санлар җүмлидә пәқәт пеил арқилиқ ипадиләнгән җүмлә бөлигигә беқинип, һаләт вәзиписини атқуриду: *Адәмләр бирләп-икиләп тарқилишқа башлиди. Қазақстан өз мустәқиллигигәеришкәндин кейин, йүзләп-миңлап шәхсий карханилар ечилди.*

5) Санақ санларға исимниң көплүк қошумчисиниң (**-лар // -ләр**) улиниши арқилиқ. Бу хил мөлчәр санлар җүмлидә келиш қошумчилириниң улиниши арқилиқ ишлитилип, адәттә, вақитни, яшни билдүридиған сөзләр билән бирикиду: *У саат онларда келиду. Йеши оттузлардики бир аял кирип кәлди.*

ә) Синтаксислиқ усул.

1) Кичик вә чоң санларниң қатар келиши арқилиқ: *Бу йезида бәш-алтә миң аилә яшайду. Ялқун "Жиллар сири" романини икки-үч қетим оқуп чиқти.*

2) Санақ санлар билән "*әтрапида*", "*чамисида*" охшаш сөзләрниң қатар келиши арқилиқ: *Бу китапниң баһаси бәш йүз тәңгә әтрапида болуши мүмкин.*

Әркинниң йеши онлар чамисида бир иниси бар.

3) Йөнилиш келиштики санларға "*йеқин*", чиқиш келиштики санларға "*артуқ*", "*көп*" сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Улар саат бәшкә йеқин кәлди. Униң йүздин артуқ мели бар.*

4) "*Бир*", "*он*", "*йүз*" охшаш санлар билән "*нәччә*" сөзиниң қатар келиши арқилиқ: *Мән униң билән бир нәччә қетим көрүштүм. Зия Сәмәдий — он нәччә китапниң муәллипи.*

Бәзидә "*бир*" сөзи билән "*қанчә*" сөзиниң қатар келиши арқилиқму мөлчәр санлар ясилиду: *Жиғинға бир қанчә оқуғучи келәлмәпту.*

6.4.2.4. Кишилик санлар

Улар мәлум сан көплүгидики адәмләрни билдүриду.

Кишилик санлар төвәндикичә ясилиду:

1) **-лән, -илән** (ШУАРда қобул қилинған имламиз бойичә **-йлән // -әйлән**) қошумчиси арқилиқ. Бу қошумчә санақ санларға яки бәзи мөлчәр санларға улинип, кишилик санлар ясайду: *Биз үчилән (үчәйлән) китапханиға бардуқ. Ялқун, Әркин, Қутлуқ төртилән (төртәйлән) таққа чиқтуқ.*

2) Санақ сан, мөлчәр сан, тәртип сан вә кәсир санларға тәвәлик қошумчилириниң көплүк түрлириниң улиниши арқилиқ: *Биз үчимиз бир топ болайли, силәр үчүңлар бир топ болуңлар.*

Бәш-алтимиз биллә шәһәргә бардуқ. Оқуғучиларниң иккидин бириниң үлгүрүми яхши.

III шәхс тәвәлик қошумчиси уланған санлар бәзидә кишини билдүрмәй, мәлум сан көплүгидики нәрсиләрниң, һайванларниң орниға алмишип келиши мүмкин: *Бу китапларниң үчи китапханиниң, иккиси Долқунниң.*

Бәзидә бу хил санларға тәкитләш мәнасини бериш үчүн санақ санлардин кейин **-ла** // **-илә** қошумчилири улиниду: *үч+илән+миз — үчилимиз.*

6.4.2.5. Кәсир санлар

Улар пүтүн шәйиниң қисимлирини билдүриду. Кәсир санлар бирдин кичик парчә санлардин тәркип тапиду. Кәсир санлар мәхрәҗни ипадиләйдиған вә сүрәтни ипадиләйдиған икки санақ сандин түзүлиду. Мәхрәҗни ипадиләйдиған санақ сан чиқиш келиш қошумчиси (**-дин** // **-тин**) билән келиду: *бәштин үч* ($\frac{3}{5}$), *ондин йәттә* ($\frac{7}{10}$).

6.4.2.6. Тәхсим санлар

Улар шәйиләрниң мәлум сан бойичә бөлүнүшини билдүриду. Тәхсим санлар санақ санларға чиқиш келиш қошумчисиниң (**-дин** // **-тин**) улиниши арқилиқ ясилип, җүмлидә исимға беқинғанда ениқлиғучи, пеилға беқинғанда һаләт вәзиписини атқуриду: *Әлачиларға бирдин китап, иккидин қәләм берилди.*

Тәхсим санлар қош сөз терикисидә кәлгәндә, асасән, пеилға беқиниду: *Меһманлар бирдин-иккидин келишкә башлиди.*

6.5. Миқдарлар

Миқдарлар шәйиләрниң вә һәрикәтниң һесаплаш бирлигини билдүрдиған сөз түркүми. М., *бәш түп алма, үч килограмм гүрүч, икки қетим оқумақ.* Бу мисаллардики “түп”, “*килограмм*” сөзлири шәйиләрниң һесаплаш бирлигини билдүриду. “*Түп*” сөзи алма дәрәқлирини санаш, йәни һесаплаш үчүн, “*килограмм*” сөзи гүрүчниң салмиғини һесаплаш үчүн, “*қетим*” сөзи һәрикәтниң қанчә қетим тәкрарланғанлиғини санаш, йәни һесаплаш үчүн қоллинилған миқдарлар болуп һесаплиниду.

Адәттә, санашқа болидиған бәзи шәйиләр беваситә сан билән келиду: *бәш ат, икки машина.* Бәзидә "*парчә*", "*тал*", "*нәпәр*" охшаш миқдарлар қисқирап, чүшүп келиши мүмкин: *йәттә* (*парчә*) *китап*, *үч* (*нәпәр*) *студент*, *он* (*тал*) *үстәл.*

Амма узунлуқ, еғирлиқ, һәҗим охшаш мәналарни билдүридиған миқдарлар чүшүрүлмәйду. М., "*он чақирим йол*" орниға "*он йол*", "*бәш тонна көмүр*" орниға "*бәш көмүр*" , "*үч литр сүт*" орниға "*үч сүт*" дейишкә болмайду.

Миқдарлар бир қаримаққа исимға вә сүпәткә йеқиндәк көрүнүши мүмкин. Лекин миқдарлар шәйини билдүрмәйдиғанлиғи, келиш, тәвәлик қошумчилири билән түрләнмәйдиғанлиғи, асасән сүпәт тәрипидин ениқланмайдиғанлиғи җәһәттин исимдин, сан тәрипидин ениқлинидиғанлиғи, сүпәт дәриҗилириниң қошумчилирини алмайдиғанлиғи җәһәттин сүпәттин пәриқлиниду.

Миқдарлар төвәндикичә алаһидиликләргә егә:

а) Миқдарлар җүмлидә мустәқил қоллинилмайду. Улар һесаплаш бирлигини билдүридиған сөз түркүми болғачқа, санлар билән бирикип, сан-миқдар шәклидә қоллинилиду. Миқдарларниң ишлитилиш формулиси икки хил:

Сан + миқдар + исим;

Сан + миқдар + пеил.

ә) Сан-миқдар бирикмиси җүмлидә, асасән, исимға беқинип ениқлиғучи, пеилға беқинип һаләт вәзиписидә келиду: *Әркин базардин бәш килограмм алма алди. Мән бу китапни үч қетим оқудум.* Бу мисаллардики "*бәш килограмм*" сан-миқдар бирикмиси исимниң (*алма*) алдида келип, ениқлиғучи, "*үч қетим*" сан-миқдар бирикмиси пеилниң (*оқудум*) алдида келип, һаләт вәзиписини атқуруп кәлгән.

Бәзидә сан-миқдар бирикмиси сүпәткә беқинип, бәлгүниң миқдарини билдүрүши вә һаләт болуп келиши мүмкин: *Долқун Ялқундин он сантиметр егиз.*

б) Бәзидә һесапланғучи (саналғучи) сөз билән сан-миқдар бирикмисиниң арисиға қошумчә ениқлиғучи сөзләр келиши мүмкин: *Толунай дукандин үч парчә йеңи чиққан китап сетивалди.* Бу мисалда һесапланғучи сөз (китап) билән сан-миқдар бирикмисиниң арисиға "*йеңи чиққан*" қошумчә ениқлиғучи сөзләр кәлгән.

в) Бәзидә сан-миқдар бирикмисидин кейин келидиған исим егилик келиш қошумчиси билән түрлинип, сан-миқдар бирик-

мисиниң алдида келиши мүмкин. Мундақ шараитта сан-миқдар бирикмиси III шәхс тәвәлик қошумчиси билән түрлиниду: *бәш түп алма — алминиң бәш түпи, икки тонна көмүр — көмүрниң икки тоннаси.*

Сан-миқдар бирикмиси бу хил қоллинилғанда, вақитлиқ конверсиягә учрап, исимға хас келиш қошумчилирини алиду вә шуларға бағлиқ җүмлиниң һәр хил бөләклириниң вәзиписини атқуруп келиду: *Гөшниң бир килосиниң баһаси 300 тәңгә. У наниң бир парчисини укисиға бәрди.*

Бу мисаллардики "*бир килосиниң*" сан-миқдар бирикмиси ениқлиғучи, "*бир парчисини*" сан-миқдар бирикмиси толуқтурғучи вәзиписидә кәлгән.

г) Бәзидә сан-миқдар бирикмисидин кейин келидиған исим чиқиш келиш қошумчиси билән түрлинип, сан-миқдар бирикмисиниң алдида келиши мүмкин: *У чайдин бир җутум ичти.* Бу мисалдики "*бир җутум*" сан-миқдар бирикмиси толуқтурғучи вәзиписидә кәлгән.

ғ) Сан-миқдар бирикмисидики санақ сан орниға тәртип сан келиши мүмкин: *Иккинчи қетим оқумақ.*

д) Мөлчәр санниң **-чә, -дәк** // **-тәк** қошумчилири вә топлуқ санниң **-дин** // **-тин** қошумчилирири сан-миқдар бирикмисидә кәлгәндә, санға әмәс, миқдарға улиниду: *бир чиничә* (*су*), *бәш килограммдәк* (*алма*) *бир парчидин* (*мақалә язмақ*).

е) Сан-миқдар бирикмиси ярдәмчи пеиллар билән бирикип келиду. Машини дики көмүр бәш тонна екән. *Алмута билән Чонҗиниң арилиғи икки йүз жигирмә километр*(дур).

ж) Сан-миқдар бирикмисидә толарақ "*бир*" сани ишлитилиду.

з) Миқдарларға **-лап** // **-ләп** қошумчиси уланғанда, улар һәрикәтниң бәлгүсини билдүрүп рәвишлишиду: *Ағриқ патманлап кириду, мисқаллап чиқиду.*

6.5.1. Миқдарларниң түрлири

Миқдарлар аңлитидиған мәнаси, келип чиқиши вә җүмлидә башта сөз түркүмлири билән бағлинип келиш алаһидиликлиригә бола төвәндикичә бөлүниду:

6.5.1.1. Әсли миқдарлар вә көчмә миқдарлар

Миқдарлар келип чиқиши вә мәнасиға бағлиқ иккигә бөлүниду:

а) Әсли миқдарлар. Пәқәт миқдар вәзиписидила келидиған сөзләр әсли миқдарлар дәп атилиду. Мундақ миқдарлар төвәндикичә мәналарни билдүриду:

Санақни: *баш* (бир баш пияз), *данә*, *нәпәр*, *қур* (бир қур кийим), *парчә*, *топ*.

Узунлуқни: *чақирим*, *ғулач*, *ғерич*, *километр*, *метр*, *сантиметр*.

Һәҗимни: *очум*, *сиқим*, *бағлам*, *болақ*, *чишләм*, *жутум*, *орам* (бир орам тамака), *қучақ*, *литр*, *кубометр*.

Салмақни: *мисқал*, *патман*, *грамм*, *килограмм*, *тонна*, *центнер*.

Мәйданни: *гектар*, *квадрат метр*, *квадрат километр*.

ә) Көчмә миқдарлар. Мәлум шараитта исимдин миқдарға өтүп кәткән сөзләр көчмә миқдарлар дәп атилиду. Адәттә, һәҗим вә вақитни билдүридиған исимлар санлар билән саналғучиниң оттурисида кәлгәндә, конверсиягә учрап миқдарлишиду: *икки сандуқ китап*, *бир вагон ашлиқ*, *икки халта ун*, *бәш жил оқумақ*, *бир ай дәм алмақ*.

6.5.1.2. Шәйи миқдарлири вә һәрикәт миқдарлири

Миқдарлар башқа сөз түркүмлири билән бағлинип келишигә вә мәнасиға бғлиқ иккигә бөлүниду:

а) Шәйи миқдарлири. Улар исимға беқинип келип, адәмләрниң, нәрсиләрниң вә һайванларниң һесаплаш бирлигини билдүриду: *бәш нәпәр оқуғучи*, *төрт тал орундуқ*, *бир қора қой*.

ә) Һәрикәт миқдарлири. Улар пеилға беқинип келип, һәрикәтниң һесаплаш бирлигини билдүриду: *икки қетим язмақ*, *бир һәптә оқумақ*, *йүз жил яшимақ*.

6.6. Алмашлар

Алмашлар башқа мустәқил сөз түркүмлириниң орниға алмишип келидиған сөз түркүми. М., алмашниң исимниң орниға алмишип келиши (алмаш-исим): *Долқун мәктәптә ишләйду. У уйғур тилидин дәрис бериду.*

Алмаш-сүпәт: *Толунайниң* ***яхши*** *китави бар. Юлтузайниң* ***ундақ*** *китави йоқ.*

Алмаш-сан: *7-синипта* ***жигирмә бәш*** *оқуғучи бар. 8-синиптиму* ***шунчилик*** *оқуғучи оқуйду.*

Алмаш-миқдар: *Қазақстан 2717 миң км2 йәр мәйданиға егә.* ***Мунчилик*** *йәр мәйдани билән Қазақстан дунияда 9-орунда туриду.*

Алмаш-рәвиш: *Туғлуқ* ***тез*** *оқуйду. Ялқун* ***ундақ*** *оқалмайду.*

Алмаш-пеил: *Әркин мәктәптә* ***оқуйду****. Турғанму* ***шундақ****.*

Алмашлар төвәндикичә грамматикилиқ алаһидиликләргә егә:

а) Алмашлар конкрет шәйи яки һәрикәтни билдүрмәйду. Улар абстракт умумий характерға егә. М., "У" алмиши жуқуридики мисаллардики *Долқунниму*, *Толунайниму*, *Юлтузайниму*, "*ундақ*" *алмиши* "*яхши*", "*яман*", "*чоң*", "*кичик*" охшаш бәлгүләрниму билдүрүп келәләйду.

ә) Алмашлар қайси сөз түркүминиң орниға алмишип кәлсә, мәлум дәрижидә, шу сөз түркүминиң бәзи алаһидиликлиригә егә болиду. М., исимниң орниға алмишип кәлгән алмашлар исимниң келиш қошумчилири билән түрлинип келиду: *Арслан Алмутида ишләйду. Униң ата-аниси йезида туриду.*

б) Алмашлар башқа сөз түркүмлири тәрипидин ениқланмайду. М., исимлар сүпәт яки сан тәрипидин ениқлиниду: *яхши китап*, *он китап*. Алмашларда болса, мундақ хусусийәт, йәни башқа сөзләрни өзигә бeқиндуруп келиш хусусийити йоқ.

в) Алмашлар йепиқ системиға егә сөз түркүми. Уларниң ясилиш, көпийиш имканийәтлири чәкләнгән.

г) Алмашлар мәна җәһәттин абстракт характерға егә болғанлиқтин, бәзидә улар қошумчә терикисидә қоллинилиши мүмкин: *Мән оқуғучимән. Сән ишчисән.*

ғ) Алмашлар җүмлиниң һәр қандақ бөлигиниң вәзиписини атқуруп келәләйду:

Егә: *У Астанада оқуйду.*

Хәвәр: *Китапниң егиси мән.*

Ениқлиғучи: *Бизниң елимиз чирайлиқ.*

Толуқтурғучи: *Әркин уни тоналмиди.*

Һаләт: *Л.Мутәллип җасаритини һеч качан унтимаймиз.*

д) Алмашлар аңлитидиған мәнасиға қарап йәттигә бөлүниду: шәхс алмашлири, көрситиш алмашлири, соал алмашлири, болушсизлиқ алмашлири, ениқсизлиқ алмашлири, ениқлаш алмашлири, өзлүк алмашлири.

6.6.1. Шәхс алмашлири

I, II, вә III шәхсни билдүридиған алмашлар шәхс алмашлири дәп атилиду. I шәхс сөзлигүчини, II шәхс аңлиғучини, III шәхс сөзләнгүчини билдүриду. Бу алмашлар бирлик вә көплүк бойичә пәриқлиниду:

I шәхс	Бирлик түри		Мән
	Көплүк түри		Биз
II шәхс	Бирлик түри	Аддий шәкли	Сән
		Сипайә шәкли	Сиз
		Һөрмәт шәкли	Сили (өзлири)
	Көплүк түри	Аддий шәкли	Силәр
		Сипайә шәкли	Сизләр
		Һөрмәт шәкли	Һәр бирлири (һәр қайсилири)
		Сәтлимә шәкли	Сәнләр
III шәхс	Бирлик түри		У
	Көплүк түри		Улар

Шәхс алмашлири исимларниң орниға алмишип келидиған алмашларниң түри болғачқа, исимниң келиш қошумчилири билән түрлиниду. Шәхс алмашлири лексикилиқ мәнаси җәһәттин тәвәликни билдүргәнликтин, тәвәлик қошумчилирини алмайду.

Шәхс алмашлириниң ичидики "*мән*", "*сән*", "*у*" алмашлири келишләр билән түрләнгәндә мәлум алаһидиликләргә егә болиду:

Б.к. *мән, сән, у.*
Е.к. *мениң, сениң, униң*
Ч.к. *мени, сени, уни*
Й.к. *маңа, саңа, униңға*
Ч.к. *мениңдин, сениңдин, униңдин*
О-в.к. *мениңдә, сениңдә, униңда*
О-б к. *мениңдики, сениңдики, униңдики*
О.к. *мениңдәк, сениңдәк, униңдәк*
Т.к. *мениңчилик, сениңчилик, униңчилик*
Ч.к. *мениңгичә, сениңгичә, униңгичә.*

"*Мән*" вә "*сән*" алмашлири егилик вә чүшүм келиштә түрләнгәндә, қатар кәлгән икки "**н**" тавушиниң бири чүшүп қалиду: *мән+ниң — мениң, сән+ниң — сениң, мән+ни — мени, сән+ни — сени*. Бу алмашлар йөнилиши келиштә *мән+гә, сән+гә* яки *мән+ниң+гә, сән+ниң+гә* шәкиллиридин қисқирап "*маңа*", "*саңа*" болуп қалған.

"*Мән*", "*сән*" алмашлириға чиқиш келиштин чәк келишкичә болған келиш қошумчилири уланғанда, улар бевиситә томурға әмәс, томурниң егилик келиштики шәклигә улиниду. Мундақ алаһидилик "*у*" алмишида йөнилиш келиштиму учришиду.

6.6.2. Көрситиш алмашлири

Улар шәйиләрни вә уларниң бәлгүсини көрситиду.

Көрситиш алмашлири "*бу*", "*шу*", "*у*" охшаш үч томурға мунасивәтлик. Бу алмашлар "*мана*" уланмиси билән бириккәндә, *мону* (*мана+бу*), *мошу* (*мана+шу*), "*әйнә*" уланмиси билән бириккәндә, *әшу* (*әйнә+шу*), *әву* (*әйнә+у*) (бәзидә "*аву*") алмашлири һасил болиду.

Бу алмашлар келиш категорияси бойичә түрләнгәндә, егилик вә чүшүм келиш қошумчилирила бевиситә томурға уланса, қалған келиш қошумчилири егилик келиштики томурға улиниду:

Б.к. *бу, шу, у, мону, әву*

Е.к. *бунин, шуниң, униң, монуниң, әвуниң*

Ч.к. *буни, шуни, уни, монуни, әвуни*

Й.к. *буниңға, шуниңға, униңға, монуниңға, әвуниңға*

Ч.к. *буниңдин, шуниңдин, униңдин, монуниңдин, әвуниңдин*

О-в.к. *буниңда, шуниңда, униңда, монуниңда, әвуниңда*

О-б.к. *буниңдики, шуниңдики, униңдики, монуниңдики, әвуниңдики*

О.к. *буниңдәк, шуниңдәк, униңдәк, монуниңдәк, әвуниңдәк*

Т.к. *буниңчилик, шуниңчилик, униңчилик, монуниңчилик, әвуниңчилик*

Ч.к. *буниңғичә, шуниңғичә, униңғичә, монуниңғичә, әвуниңғичә.*

Келиш қошумчилири билән түрләнгән алмашларниң бәзилири қисқарған шәкилдиму қоллинилиду: *шуңа* (*шуниңға*), *аңа* (*униңға*), *аңғичә* (*униңғичә*), *шуңғичә* (*шуниңғичә*), *мундақ* (*мо-*

нуниңдәк), шундақ (шуниңдәк), андақ (униңдәк), мошундақ (мана шундақ), әшундақ (әйнә шуниңдәк), мунчә — мунчилик (монуниңчилик), анчә — анчилик (униңчилик), шунчә — шунчилик (шуниңчилик), мошунчә — мошунчилик (мошуниңчилик).

Булардин башқа, асасән, шеирларда "*анда*", "*мунда*", "*андин*", "*мундин*" охшаш қисқарған алмашларму учришиду. Улар "*у йәрдә*", "*мону йәрдә*", "*у йәрдин*", "*мону йәрдин*" дегән мәналарни билдүриду.

Бәзидә "*бу*", "*мошу*" алмашлириниң алдида "*мана*" уланмиси, "*шу*" алмишиниң алдида "*мана*" яки "*әйнә*" уланмилири келип, алмашларниң мәнасини күчәйтиду: *Мана бу оқуғучилар — мәктивимизниң пәхри. Әйнә шу күндин башлап, у җиддий издинишкә киришти.*

"*Мунчә*", "*шунчә*" охшаш алмашлар бәзидә "*вала*" (*му+ла* яки *ба+ла*) уланмиси арқилиқ күчәйтилиду: *Мунчивала көп ишни бир күндә түгәткили болмайду.*

Көрситиш алмашлири мәнасиға бағлиқ төвәндикичә бөлүниду:

а) Шәйини көрситидиған алмашлар: *бу, мону, мошу, шу, мәзкүр, у , әву, әшу, һелиқи.*

ә) Сан-миқдарни көрситидиған алмашлар: *мунчилик, шунчилик, мунчә, шунчә, мошунчилик, унчилик.*

б) Бәлгүни көрситидиған алмашлар: *мундақ, мошундақ, әшундақ.*

в) Орунни көрситидиған алмашлар: *мәшә* (*мошу+йәр*), *әшә* (*әшу+йәр*), *анда, унда* в.б.

III шәхс бирлик түридики "*у*" алмиши билән "*у*" көрситиш алмиши келип чиқиши бир болған билән, мәналири җәһәттин пәриқлиниду: шәхс алмиши адәмни билдүрсә, көрситиш алмиши адәмдин башқа шәйиләрни билдүриду.

6.6.3. Соал алмашлири

Улар шәйиләрниң намиға, бәлгүсигә, саниға яки һәрикәтниң бәлгүсигә соал болуп келиду. Соал алмашлири, адәттә, сөзлигүчигә намәлум болған шәйини сораш үчүн қоллинилиду: *Сиз нәгә барисиз? Исмиңиз ким болиду? Бу қандақ китап?*

Соал алмашлири, асасән, **Ким? Нә? Қай?** охшаш үч томурға мунасивәтлик: *немә* (*нә+йимә* (*йәнә*), *качан?* (*қай+чағ+ин*),

қайси (қай+си), қанчә (қа(й-н)+чә), қандақ (қа(й-н)+дак), қени (қай+ни), қаяқ (қай+си+яқ).

Соал алмашлири мәнасиға бағлиқ төвәндикичә бөлүниду:

а) Шәйиләрни билдүридиған сөзләргә, йәни исимларға қоюлидиған соаллар: *ким? немә? қәйәр?*

ә) Шәйиләрниң бәлгүсини билдүридиған сөзләргә, йәни сүпәтләргә қоюлидиған соаллар: *қандақ? қайси?*

б) Һәрикәтниң бәлгүсини билдүридиған сөзләргә, йәни рәвишләргә қоюлидиған соаллар: *қачан? немишкә? қандақларчә? қандақ? қәйәр? қаяқ?*

в) Шәйиләрниң санини вә миқдарини билдүридиған сөзләргә қоюлидиған соаллар: *қанчә? нәччә? қанчилик? қанчинчи? нәччинчи?*

Уйғур тилидики *қени? немиси?* охшаш алаһидә қоллинидиған соал алмашлириму мәжут: *қени?* жүмлидә пәқәт хәвәр болуп кәлсә, *немиси?* егә вә хәвәр болуп келиду: *Долқун қени? Буни чүшәнмәйдиған немиси бар? Оқумаймән дегиниң немиси?*

6.6.4. Болушсизлиқ алмашлири

Улар шәйиләрниң яки бәлгүниң болушсизлиғини, йоқлуғини билдүриду. Мәзкүр алмашлар болушсизлиқни, йәни инкарни билдүридиған жүмлиләрдә қоллинилиду: *Дәрискә һеч ким тәйярланмапту. У һеч немә демиди.*

Болушсизлиқ алмашлири соал алмашлириға вә бәзи сөзләргә "*һеч*" сөзиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *һеч ким, һеч немә, һеч качан, һеч қайси, һеч қандақ, һеч қанчә, һеч нәрсә, һеч йәр, һеч бир.*

6.6.5. Ениқсизлиқ алмашлири

Улар намәлум шәйиләрни, бәлгүләрни билдүриду. Ениқсизлиқ алмашлири төвәндикичә ясилиду:

а) Соал алмашлириниң алдиға "*алли*" сөзиниң қошулуши арқилиқ: *алликим, аллинемә, аллиқандақ, аллиқачан, аллиқаяқ.*

ә) Соал алмашлириға -ду // -ту қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *кимду, немиду, қачанду, қәйәрду, қандақту, немишкиду, қайсиду.*

Бу алмашларниң җүмлидә қоллинилишида мәлум алаһидиликләр можут:

"*Кимду*" алмиши толарақ "*бири*" яки "*бирси*" сөзи билән қоллинилиду: *Кимду бири ишикни чәкти*. Бәзидә "*бири*" яки "*бирси*" сөзлири "*кимду*" алмишиниң орнида келиши мүмкин: *Бирси ишикни чәкти*.

"*Немиду*" алмиши бәзидә "*бир нәрсә*" сөзи билән қоллинилиду: *Көзүмгә немиду бир нәрсә көрүнди*. Бәзидә "*немиду*" алмиши орниға "*бир немә*" яки "*бир нәрсә*" сөзлири ишлитилиши мүмкин: *Көзүмгә бир немә көрүнди*.

"*Қачанду*" алмиши, адәттә, "*бир чағда*" , "*бир вақитта*" сөзлири билән қоллинилиду: *Мән уни қачанду бир чағда көргән*.

"*Қайсиду*", "*қандақту*" алмашлири "*бир*" сөзи билән қоллинилиду: *У қандақту бир китапни оқуватапти. У қайсиду бир өйгә кирип кәтти*.

"*Нәду*", "*қәйәрдә*", "*қаяқту*" алмашлири бәзидә "*бир йәргә*", "*бир яққа*" сөзлири билән қоллинилиду: *У нәду бир йәргә кетипту*.

Сәвәпни билдүридиған "*немишкиду*" алмиши мустәқил қоллиниш алаһидилигигә егә: *У немишкиду орнида турупла қалди*.

Бу хил алмашларға сөз түрлигүчи вә шәкил өзгәрткүчи қошумчилар уланғанда, улар **-ду** // **-ту** қошумчилириниң алдида келиду: *кимләрду*, *неминиду*, *қаяққиду* (*қаяқ+қа+ду*).

Бу алмашлар тиркәмиләр билән кәлгәндиму мошундақ қоллинилиду: *ким биләнду*, *немә тоғрилиқту*.

б) Соал алмашлириниң алдида ениқсизлиқ мәнасидики "*бир*" сөзиниң келиши арқилиқ: *бир қанчә*, *бир немә*, *бир нәччә*. Бәзидә "*бир*" сөзи соал алмашлиридин кейин келиши мүмкин: *қайси бир*.

Булардин башта, уйғур тилида әрәп тилидин киргән "*бәзи*", парс тилидин киргән "*палан*" охшаш ениқсизлиқ алмашлириму учришиду.

6.6.6. Ениқлаш алмашлири

Ениқлаш алмашлири шәйиләрни, бәлгүләрни айрип, тәкитләп көрситиду яки уларниң топини билдүриду.

Бу хил алмашларниң асасий қисми бәзи соал алмашлири ал-

дида “*һәр*” сөзиниң келиши арқилиқ ясилиду: *һәр ким, һәр немә, һәр қандақ, һәр канчә, һәр қайси, һәр қачан.*

Мәзкүр алмашлар шәйиләрни, бәлгүләрни айрип, тәкитләп көрситиш алаһидилигигә егә. “*Һәр*” алмиши “бир” сөзи билән кәлгәндиму жуқириқидәк мәна билдүриду: *һәр бир өйдин икки-дин адәм шәнбиликкә қатнашти.*

“*Һәр*” алмишиниң, аз болсиму, мустәқил қоллиниши учришиду. Бу сөзниң мәнасини Үрүмчидә нәшир қилинған “Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә” төвәндикичә шәрһиләйду: Көздә тутулған бир хил нәрсиләрни вә адәмләрни бир-биридин тәкитләш үчүн қоллинилиду: *һәр киши, һәр баһар.*

“Һәр” алмиши вақитни, орунни билдүридиған бәзи сөзләр билән кәлгәндә, конверсиялишип рәвишкә өтүп кетиду: *һәр күни, һәр жили, һәр ян.*

Бу алмаш бәзидә исимларниң алдида келип сүпәт, сүпәтләрниң алдида келип рәвиш хизмитидә келиши мүмкин: *Униң өйидә һәр хил китаплар бар. Сайда һәр йоған ташлар догилинип ятатти.* Мундақ җүмлиләрдә “*һәр*” сөзи алаһидә тәләппуз қилиниду.

Булардин башқа уйғур тилида “*пүткүл*”, “*барлиқ*”, “*һәммә*”, “*пүтүн*”, “*җими*” охшаш ениқлаш алмашлириму учришиду. Улар шәйиләрниң, бәлгүләрниң топини көрситиду, йәни мәнаси җәһәттин “*һәр*” сөзигә мунасивәтлик алмашлардин сәл пәриқлиниду. Шуңлашқа уйғур тили бойичә бәзи әмгәкләрдә бу хил сөзләрни “өмлүк алмашлар” дәп алайтән қарайду.

6.6.7. Өзлүк алмашлири

Бу алмаш “*өз*” сөзи арқилиқ ипадилинип, шәйиләрни алаһидә тәкитләш мәнасини билдүриду. Өзлүк алмиши тәвәлик қошумчилири билән қоллинилиду. Шуңлашқа кишилик алмашлириниң орнида ишлитилиши мүмкин: *Мән кәлдим — өзәм кәлдим. Сән кәлдиң — өзәң кәлдиң. У кәлди — өзи кәлди.* Бу йәрдики “*өз*” алмиши билән кәлгән мисалларда һәрикәт егисини алаһидә тәкитләш мәнаси бесим.

Өзлүк алмиши тәвәлик қошумчилири билән төвәндикичә түрлиниду:

I шәхс	Бирлик түри		Өзәм
	Көплүк түри		Өзимиз
II шәхс	Бирлик түри	Аддий шәкли Сипайә шәкли Һөрмәт шәкли	Өзәң Өзиңиз Өзлири
	Көплүк түри	Аддий шәкли Сипайә шәкли Һөрмәт шәкли	Өзәңлар Өзиңизләр Өзлири
III шәхс	Бирлик түри		Өзи
	Көплүк түри		Өзлири

ШУАРда қобул қилинған имламиз бойичә I шәхс бирлик түри созуқ тавушларниң маслишиш қаидисигә бағлиқ "*өзүм*" терикисидә, II шәхс бирлик вә көплүк түрлириниң Аддий шәкли "*өзүң*", "*өзүңлар*" терикисидә йезилиду.

Өзлүк алмиши келиш категорияси билән түрләнгәндә, келиш қошумчилири бу алмашниң жуқуридики җәдвәлдә берилгән бир шәклигә улиниду, йәни беваситә томурға уланмайду. Әгәр баш келиш сүпитидә "өзәң" шәкли елинса, келиш қошумчилири мошу шәкилгә улиниду:

Б.к. *өзәң*
Е. к. *өзәңниң*
Ч. к. *өзәңни*
Й.к. *өзәңгә*
Ч.к. *өзәңдин*
О-в.к. *өзәңдә*
О-б.к. *өзәңдики*
О.к. *өзәңдәк*
Т.к. *өзәңчилик*
Ч.к. *өзәңгичә*

Өзлүк алмиши бәзидә шәхс алмашлири кәйнидин келип, һәрикәт егисини техиму тәкитләйду: *Бу мәсилини сән өзәң яхши билисән.*

Өзлүк алмиши исимларниң алдида келип, ениқлиғучи болғанда, униңдики тәвәлик вә егилик келиш қошумчилири чүшүп келиши мүмкин: *Мән уни өз (өзәмниң) көзүм билән кордум.*

6.7. Рәвишләр

Рәвишләр һәрикәтниң бәлгүсини билдүридиған сөз түркүми. Бу йәрдики "*бәлгү*" сөзи грамматикилиқ аталғу болуп, у һәрикәтниң орун, вақит, дәриҗә, һаләт җәһәттин бәлгүлирини билдүриду: *төвән чүшмәк, дайим оқумақ, пиядә маңмақ.*

Уйғур тили бойичә әмгәкләрдә бәлгүниң бәлгүсини билдүридиған рәвишләр сүпитидә қарилидиған сөзләр (*әң, наһайити, бәк, раса, толиму, сәл* в.б.) мустәқил лексикилиқ мәна ипадиләлмигәнликтин һәм хизмити җәһәттин сүпәтниң дәриҗә қошумчилириға охшиғанлиқтин, бу йәрдә улар рәвишләр қатарида қаралмайду. Улар яндашма морфемилар тәркивидә қарилиду.

Рәвишләр бәлгүни билдүрүш алаһидилиги билән сүпәтләргә охшап кәлсиму, шәйиләрниң бәлгүсини билдүрмәйдиғанлиғи, йәни исимға беқинмайдиғанлиғи билән пәриқлиниду.

6.7.1. Рәвишләрниң мәна җәһәттин бөлүнүши

Рәвишләр аңлитидиған мәнасиға бағлиқ үчкә бөлүниду.

6.7.1.1. Вақит рәвишлири

Бу рәвишләр һәрикәтниң вақтини билдүриду. Уларға төвәндики рәвишләр кириду: *бүгүн, әтә, өгүнлүккә, индинлиққа, бая, бийил, бултур, һазир, дайим, һаман, әнди, гайида, мәңгү, һазирчә, язичә, қишичә, кейин, бурун, авал, ахир, башта, дәрһал, техи, һемишәм, анда-санда* в.б.

6.7.1.2. Орун рәвишлири

Бу рәвишләр һәрикәтниң орнини билдүриду. Уларға төвәндики рәвишләр кириду: *нери, бери, илгири, ташқири, жуқури, ичкири.*

6.7.1.3. Һаләт рәвишлири

Бу рәвишләр һәрикәтниң һалитини вә усулини билдүриду. Уларға төвәндики рәвишләр кириду: *тез, чапсан, паал, илдам, аста, аран, батурларчә, қәһриманларчә, қәстән, шәклән, шарт-*

тидә, таққидә, биллә, изчил, чоқум, һәргиз, әсла, әлвәттә, мутләқ, қәтъий, җәзмән.

6.8. Тәхлидий сөзләр

Адәмниң аңлаш, көрүш вә һиссий сезимлири арқилиқ тәхлит қилинған сөзләр тәхлидий сөзләр дәп атилиду.

М., "*Тарақ-туруқ*", "*ғач-ғуч*", "*ялт-юлт*", "*имир-чимир*", "*лоқ-лоқ*", "*зиң-зиң*" охшаш тәхлидий сөзләрниң ичидики "*тарақ-туруқ*", "*ғач-ғуч*" адәмниң аңлаш сезими арқилиқ, "*ялт-юлт*", "*имир-чимир*" адәмниң көрүш сезими арқили, "*лоқ-лоқ*", "*зиң-зиң*" адәмниң һиссий сезими арқилиқ мәлум һәрикәт яки һаләткә тәхлит қилинған, йәни охшитилған сөзләр болуп һесаплиниду. Тәхлит қилиш арқилиқ һасил болған сөзләр, йәни тәхлидий сөзләр өзлири тәхлит қилинған тавуш, һәрикәт, һаләтләрниң әйни ипадиси әмәс нисбий ипадиси болуп һесаплиниду. Адәмниң аңлаш сезими арқилиқ тәхлит қилинған сөзләрдә әйничә ипадиләшкә интилиш бесим болса, адәмниң көрүш вә һиссий сезимлири арқилиқ тәхлит қилинған сөзләрдә образлиқ ипадиләш бесим.

Тәхлидий сөзләр узақ вақит ярдәмчи сөзләр тәркивидә үгинилип кәлгән еди. Кейинки жиллири ШУАР алимлири бу сөзләрни мустәқил сөз түркүмлири сүпитидә қарашни тоғра һесаплимақта. Униңға тәхлидий сөзләрниң төвәндикичә алаһидиликлири асас қилинған.

6.8.1. Тәхлидий сӨзләрниң семантикилиқ алаһидиликлири

Тәхлидий сөзләр аңлитидиған мәнасиға бағлиқ үчкә бөлүниду:

6.8.1.1. Аваз тәхлитлири

Улар адәмниң аңлаш сезими арқилиқ тәбиәттики һәр хил авазларға тәхлит қилиш нәтиҗисидә һасил болған тәхлидий сөзләрни өз ичигә алиду. Мундақ тәхлидий сөзләр өз новитидә үчкә бөлүниду:

а) Адәмләрниң авазиға тәхлит қилинған сөзләр: *вар-вар, ваң-чуң, гудуң-гудуң, пичир-пичир, парақ-парақ, пуш-пуш, пүв, хор-хор, хир-хир, биг-биг, һа-һа, иңә-иңә.*

ә) Һайванларниң авазлириға тәхлит қилинған сөзләр: *мә, мө, һав-һав, мияв-мияв, гақ-гақ, қи-қи-қи, вичир-вичир, чик-чик, чи-рик-чирик, гиң-гиң.*

б) Нәрсиләрниң өз ара урулушидин яки сүркилишидин чиққан авазларға тәхлит қилинған сөзләр: *тарақ-туруқ, шил-дир-шилдир, сим-сим, шар-шар, гаж-гуж, гүлдүр-гүлдүр, җақ-җуқ, гичир-гичир, пaң-пуң, токур-токур, шарақ-шуруқ, порт, гич, горт, гирт.*

6.8.1.2. Һаләт тәхлитлири

Улар адәмниң көрүш сезими арқилиқ шәйиләрниң һәр хил һәрикити вә һалитигә тәхлит қилиши нәтиҗисидә һасил болған тәхлидий сөзләрни өз ичигә алиду: *вал-вул, ялт-юлт, пар-пар, пил-пил, ләп-ләп, гил-пал, лиң-лиң, дир-дир, гал-гал, җул-җул, имир-чимир, пир-пир, аң-таң, лөм-лөм, опул-топул, опур-топур.*

6.8.1.3. Һиссият тәхлитлири

Улар адәмниң һиссий сезими арқилиқ туюлған әһвалға тәх-лит қилиш нәтиҗисидә һасил болған тәхлидий сөзләрни өз ичи-гә алиду: *җуг, җиг* (жүрәкниң бир нәрсидин қорққандики әһва-ли), *лоқ-лоқ, чим, зиң-зиң.*

Уйғур тилида буларниң ичидә әң көп учришидиғини аваз тәхлитлири болуп һесаплиниду. Улар тилимиздики тәхлидий сөзләрниң асасий қисмини тәшкил қилиду.

6.8.2. Тәхлидий сөзләрниң қурулмилиқ алаһидиликлири

Тәхлидий сөзләр тәркивидики боғум саниға бағлиқ иккигә бөлүниду:

а) Бир боғумлуқ тәхлидий сөзләр.

Бу хил тәхлидий сөзләрниң асасий қисми бир үзүк тавуш билән аяқлишиду: *шар, гоп, пал, чим, шир.*

Икки үзүк тавуш билән аяқлишидиғанлиринин көпчилиги [рт], [рс], [лт] тавушлири билән келиду: *шарт, қарс, ялт, ғорт.*

Бир боғумлуқ тәхлидий сөзләрниң тәркивидә толарақ [а] вә [и] тавушлири келиду. [ә], [ө] тавушлири аз учришиду: *тарс, вар, ғар, лип, чип, чүп, лөм, ләп.*

ә) Икки боғумлуқ тәхлидий сөзләр.

Бу хил тәхлидий сөзләр тәркивидики созуқ тавушлар толарақ [и+и], [о+у], [а+а], [а+и], [ү+ү] шәкиллиридә келиду: *чирик, колдур, тарақ, гүлдүр, даңгир.*

Тәхлидий сөзләрниң созуқ тавушлар билән аяқлиши яки созуқ тавушлар билән башлиниши аз учришиду: *мә, мө, алақ-жҗалақ, арваң-сарваң.*

Тәхлидий сөзләр нутуқта қош сөз, тәкрар қош сөз терикисидә нурғун ишлитилиду: *тарақ-туруқ, ғил-пал, ялт-юлт, вар-вар, парақ-парақ, вичир-вичир, шир-шир.*

6.8.3. Тәхлидий сөзләрниң сөз ясамлиқ алаһидилиги

Тәхлидий сөзләр асасида пеиллар вә рәвишләр ясилиду:

-ла // -лә. Бу қошумчә икки боғумлуқ тәхлидий сөзләрдин пеил ясайду: *пичир+ла, жҗараң+ла, гүлдүр+лә, тарақ+ла, вичир+ла.*

-қира // -кирә, -кира: бу қошумчә [р] тавуши билән аяқлашқан бир боғумлуқ тәхлидий сөзләрдин пеил ясайду: *вар+қира* (*вақира*), *пир+қира* (*пиқира*), *шир+қира* (*шиқира*), *пар+қира* (*пақира*). *ШУАРда қобул қилинған имламизда томурдики [р] тавуши сақлиниду: варқира, пирқира* в.б.

-ши. Бу қошумчә [ң], [м] вә [в] тавушлири билән аяқлашқан бир боғумлуқ тәхлидий сөзләрдин пеил ясайду: *лөм+ши, ғиң+ши, лиң+ши, һавши.*

-илда // -илдә, -улда // -үлдә. Бу қошумчә үзүк тавуш билән аяқлашқан бир боғумлуқ тәхлидий сөзләрдин пеил ясайду: *чик+илда, лап+илда, гүп+үлдә, дир.+илдә, ғарс+илда, чок+илда.*

-ра // -рә. Бу қошумчә көпинчә адәм вә башқа жанлиқларниң авазиға тәхлит қилинған сөзләрдин пеил ясайду: *гуң+ра, иң+ра, мә+рә, мө+рә, һаң+ра.*

-идә. Бу қошумчә тәхлидий сөзләрдин рәвиш ясиғанда, томур-

дики ахирқи үзүк тавуш тәкрарлиниду: *тақ+қ+идә, гүп-п+идә, җуғ-ғ+идә, ғач-ч+идә.*

-ай // -әй. Бу қошумчә томур шәкли анчә ениқ көрүнмәйдиған пеилларни ясайду: *лапч+ай, домс+ай, пулт+ай, һеҗ+ай (һе-җ+ай), макч+ай, ғод+ай, дүмч+әй.*

Тәхлидий сөзләр "*қилмақ*" бәзидә "*болмақ*" ярдәмчи пеиллири билән келип, кошма пеил һасил қилиду: *тақ қилмақ, вар қилмақ, опур-топур болмақ.*

6.8.4. Тәхлидий сөзләрниң грамматикилиқ алаһидиликлири

Тәхлидий сөзләр исим, сүпәт вә рәвиш охшаш қоллинилип, җүмлиниң һәр хил бөләклириниң вәзиписини атқуруп келәләйду:

Егә: *Вараң-чуруң аран тохтиди.*

Хәвәр: *Теши пал-пал, ичи тал-тал. Оғриниң җүриги пок-пок.*

Ениқлиғучи: *Ғур-ғур шамал чиқиватиду. Қушқачларниң вичир-вичир авазлири аңланди.*

Толуқтурғучи: *Тарақ-туруқни тохтитиңлар!*

Һаләт: *Ишик тарс йепилди. Униң қоли дир-дир титриди.*

Тәхлидий сөзләрниң жуқурида көрситилгән семантикилиқ, қурулмилиқ, сөз ясамлиқ вә грамматикилиқ алаһидиликлири уларниң ярдәмчи сөзләрдин көрә мустәқил сөзләргә йеқинлиғини дәлилләйду.

6.9. Пеиллар

Пеиллар шәйиләрниң һәрикитини билдүриду. Бу йәрдики "*һәрикәт*" сөзи грамматикилиқ аталғу болуп, у төвәндики мәналарни өз ичигә алиду:

а) Беваситә һәрикәт: *ишлимәк, маңмақ, сөзлимәк, көрмәк, қоллимақ, сәкримәк, бирләшмәк* в.б.

ә) Психикилиқ һәрикәт: *сеғинмақ, ойлимақ, қорқмақ, хошал болмақ, тәсирләнмәк, яхши көрмәк, өч көрмәк* в.б.

б) Өзгириш: *қизармақ, қеримақ, көпәймәк, азаймақ, яхшиланмақ* в.б.

Пеиллар һәрикәткә хас заман, мәйил, дәриҗә (нисбәт), түс, өтүмлүк-өтүмсизлик, болушлуқ-болушсизлиқ охшаш категорияләргә егә болуши билән башқа сөз түркүмлиридин пәриқлиниду.

6.9.1. Пеилларниң түрлири

6.9.1.1. Мустәқил вә ярдәмчи пеиллар

Мустәқил лексикилиқ мәнаға егә, җүмлидә мәлум бир бөләкниң вәзиписини атқуралайдиған пеиллар ***мустәқил пеиллар*** дәп атилиду: *Әркин мәктәптә ишләйду* (хәвәр). "*Жиллар сири*" — *Зия Сәмәдий язған* (ениқлиғучи) *роман*. *Долқун таладин жүгрәп кирди* (жүгрәп — һаләт).

Мустәқил лексикилиқ мәнаси аҗизлашқан яки тамамән йоқиған, җүмлиниң мәлум бир бөлигиниң вәзиписини атқуралмайдиған пеиллар ***ярдәмчи пеиллар*** дәп атилиду. Мундақ пеиллар мустәқил лексикилиқ мәнаға егә сөзләргә бекинип һәр хил грамматикилиқ мәна билдүриду яки сөз ясайду. М., *хапа болмақ, ярдәм қилмақ, тәрк әтмәк, һәйран қалмақ* охшаш бирикмиләрдә "*болмақ*", "*қилмақ*", "*әтмәк*", "*қалмақ*" ярдәмчи пеиллири турғун сөзләрдин пеил ясиса, *студент болмақ, чирайлиқ қилмақ, йезип турмақ, йезип көрмәк* бирикмилиридә "*болмақ*", "*қилмақ*", "*турмақ*", "*көрмәк*" ярдәмчи пеиллири өзлири бекинип кәлгән сөзләргә һәр хил грамматикилиқ мәналар бәргән.

Ярдәмчи пеилларни үрүмчилик профессор Хәмит Төмүр өзиниң "Һазирқи заман уйғур тили грамматикиси" намлиқ әмгигидә төвәндикичә бөлиду:

а) Түс ярдәмчилири

Түс ярдәмчилири асасән пеилниң рәвишдаш (һал пеил) шәкиллири билән қошулуп, түслүк өзәк шәкиллирини (яки түс категориясини) ясайду: *оқуп көр, оқуп жүр, оқуп тур, оқуп бақ, оқуп чиқ*. Бу мисаллардики "*көр*", "*бақ*" ярдәмчи пеиллири (түс ярдәмчилири) мустәқил лексикилиқ мәнаға егә пеилға қошулуп, униңға синақ түсини бәрсә, "*тур*", "*жүр*" ярдәмчи пеиллири (түс ярдәмчилири) һәрикәтниң давамлиқ, бир хил әмәлгә ешиш түсини бәргән.

Түс ярдәмчилиригә төвәндики ярдәмчи пеиллар кириду: *алмақ, бәрмәк, бақмақ, башлимақ, болмақ, көрмәк, кәтмәк, кәл-*

мәк, қоймақ, қалмақ, жүрмәк, ташлимақ, турмақ, ятмақ, олтармақ.

Бу пеиллар мустәқил қоллиништин сирт (*Мән китап алдим. У маңа қәләм бәрди. У қия бақти*), мәлум шараитта, йәни **-а//-ә, -п, -ип, -уп//-үп** қошумчилири билән ясалған рәвишдашлар билән келип, һәр хил түс мәналирини билдүриду: *язивәрмәк* (яз+а+бәр+мәк), *йезип чиқмақ* (яз+ип чиқ+мақ), *йезивалмақ* (яз+ип+ал+мақ), *йезивәтмәк* (яз+ип+әт+мәк).

Бу хил шәкилләрниң түслүк мәналири "Пеилниң түслүк өзәк шәкиллири" мавзусида тәпсилий ейтилиду.

ә) Бағламчилар

Бағламчилар турғун сөзләргә вә пеилниң турғун сөз шәкиллиригә (сүпәтдаш (сүпәт пеил), рәвишдаш, исимдаш) қошулуп, уларни пеилниң мәйил, шәхс, заман категориялири билән бағлайду. Улар сөзлигүчиниң җүмлидә ипадиләнгән шәйи яки иш-һәрикәт үстидә чиқарған бәлгүлүк һөкүмини билдүриду.

Хәмит Төмүр бағламчиларни иккигә бөлүп қарайду:

1) ***Толуқ бағламчилар.*** Толуқ бағламчиларға "*бол*", "*қил*", "*тур*", "*кәл*", "*чиқ*", "*һесапла*" охшаш ярдәмчи пеиллар кириду. Улар турғун сөзләр билән кәлгәндә, турғун сөзләрниң пеил шәклини ясайду: *устаз болмақ, чирайлиқ қилмақ, он чиқмақ, аз кәлмәк* в.б.

Толуқ бағламчилар (асасән "*бол*", "*қил*", "*тур*") сүпәтдаш вә бәзи исимдашлар билән кәлгәндә, пеилниң һаллиқ өзәк шәкиллирини ясайду: *язған болмақ, язидиған қилмақ, йезиватқан турса, язғудәк болмақ.*

2) ***Толуқсиз бағламчилар.*** Толуқсиз бағламчиларға бәлгүлүк грамматикилиқ шәкилдә турақлишип қалған ярдәмчи пеиллар кириду.

Улар турғун сөзләр билән кәлгәндә, турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллирини ясайду: *оқуғучимән, оқуғучи еди, оқуғучи екән, оқуғучи охшайду, оқуғучи әмәс, оқуғучи екәнлиги.*

Толуқсиз бағламчилар, шундақла, заман категориясиниң бәзи шәкиллирини ясайду: *язғанмән, язған едим, язатти.*

Турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллирини төвәндики толуқсиз бағламчилар ясайду:

Васитисиз һөкүм бағламчилири

Бу бағламчилар заман вә шәхскә бағлиқ төвәндики шәкилләрдә келиду:

Шәхс \ Заман		Һазирқи заман	Өткән заман
I шәхс	Бирлик түри	-мән	едим
	Көплүк түри	-миз	едуқ
II шәхс	Бирлик аддий түри	-сән	едиң
	Бирлик сипайә түри	-сиз	едиңиз
	Бирлик һөрмәт түри	-ла	едилә(ла)
	Көплүк аддий түри	-силәр	едиңлар
	Көплүк сипайә түри	-сизләр	едиңизлар
III шәхс		-дур // -тур	еди

Һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчилириниң асасий қисми "*турур*" ярдәмчи пеилиға бағлиқ. Бу бағламчиларниң әсли шәкли "*турурмән*", "*турурмиз*", "*турурсән*", "*турурсиз*", "*турурсиләр*", "*турурсизләр*", "*турур*" болған. Кейинирәк вақитниң өтүши билән I вә II шәхсләрдә "*турур*" ярдәмчи пеили чүшүп қелип, униң хизмити өзидин кейин турған морфемиға өтүп кәткән болса, III шәхстә бу ярдәмчи пеил фонетикилиқ җәһәттин өзгирип қисқарған.

II шәхс һөрмәт түриниң қошумчиси пәқәт пеиллар билән келиду: *Сили барсила. Өзлири ейтсила. Һәр бирлири яхшилап ойлашсила.*

Бу бағламчилар сөзлигүчи ениқ, бевситә (васитисиз) билгән ой-пикирни ейтқанда қоллинилиду: *Әркин 10-синип оқуғучиси(-дур). У чағда биз Алмутида едуқ.*

Адәттә, һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчилири чүшүп қалиду: *Мән муәллим(мән). Сән оқуғучи(сән). Мән бу китапни оқуған(мән).*

Васитилик һөкүм бағламчиси

Бу бағламчи "*екән*" ярдәмчи пеили арқилиқ ипадилинип, сөзлигүчи мәлум фактлар асасида (васитилик) кейин билгән, йеңидин билгән ой-пикирни ейтқанда қоллинилиду: *Долқун Абай намидики ҚазМПУниң студенти екән. У мәктәптә яхши оқуған екән. Сили нахшини яхши ейтидекәнла (ейтиду екәнла).*

Васитилик һөкүм бағламчиси шәхс җәһәттин пәриқләнгән билән, заман җәһәттин пәриқләнмәйду.

Аңлатма һөкүм бағламчилири

Бу бағлиғучилар шәхс вә заман җәһәттин пәриқлиниду. Һазирқи заман шәкиллири **-дәк, емиш** бағламчилири арқилиқ, өткән заман шәкли "*екәнмиш*" бағламчиси арқилиқ ипадилиниду. Бу бағламчилар сөзлигүчи башқа биридин аңлиған ой-пикирни ейтқанда қоллинилиду: *Долқун университетта оқуғудәк. У алачи студент емиш.*

Субъектив мөлчәр һөкүм бағламчиси

Бу бағламчиларму шәхс вә заман җәһәттин пәриқлиниду. Һазирқи заман шәкиллири **-дур (-ди, -ду), -ғу** дәймән (бу бағламчи шәхс җәһәттин түрләнмәйду) бағламчилири арқилиқ, өткән заман шәкиллири "*болғиди*", "*Едиғу дәймән*" бағламчилири арқилиқ ипадилиниду. Бу бағламчилар сөзлигүчи өзиниң субъектив мөлчәри бойичә ой-пикир ейтқанда қоллинилиду: *Долқун студентқу дәймән. Силәрниң өйүңларға қариғанда, бизниң өйимиз мәктәпкә йеқинду.*

Объектив мөлчәр һөкүм бағламчилири

Бу бағламчилар васитилик һөкүм бағламчиси охшаш заман җәһәттин пәриқләнмәйду.Улар "*охшайду*" вә "*болса керәк*" бағламчилири арқилиқ ипадилинип, сөзлигүчи объектив фактларға асасланған мөлчәри бойичә ой-пикир ейтқанда қоллинилиду: *Долқун студент охшайду. Сиз оқуғучи болсиңиз керәк.*

Турғун сөзләрниң вә бәзи сүпәтдаш, исимдашларниң болушсиз шәкиллири **болушсиз һөкүм бағламчиси** "әмәс" арқилиқ ипадилиниду: *Долқун студент әмәс.*

Турғун сөзләрниң һөкүмлүк исимдаш шәкли **исимдаш һөкүм бағламчиси** "*екәнлик*" арқилиқ ипадилиниду. У турғун сөзләр ипадилигән чүшәнчиниң можутлуғиниң билдүриду: *Долқунниң студент екәнлигини билмәптимиз.*

1996-жили Үрүмчидә нәшир қилинған "Һазирқи заман уйғур тили грамматикисида" Хәмит Төмүр китавида мәхсус қаралмиған "**дә**" пеилиниң қоллинилишиға мәхсус тохтилип, уни "көчүрмә бағламчи пеил" дәп атиған. Бу аталғуни Х.Төмүр аталғулириға маслаштуруп "көчүрмә бағламчи" десәкму болиду. Мәзкүр бағламчини сөзлигүчи, адәттә, башқа бириниң сөзини кәлтүргәндә қоллиниду: *Улар сәйлигә баримиз дәйду*. Шәйини билдүридиған сөзләр ***исим*** дейилиду.

Уйғур тилида бу бағламчиниң сүпәтдаш (*дегән*), рәвишдаш (*дәп*), исимдаш (*демәк, дегәнлик*) шәкиллириму көп қоллинилиду: *Бу гәпни униңға биз дегән. Мән дегән муәллим, сән дегән*

оқуғучи. Мән уни йеқин достум дәп ойлаймән. Кишиләр Турпанни үзүм макани дәп һесаплайду. Кино башлинай дәп қалди. Биз бу йәргә оқуймиз дәп кәлдуқ. У һерип қалдим дәп жигинға бармиди. "Сиз ким болисиз?" — дәп соридим. Вақит демәк — һаят демәктур. Сәвирлик — ғалибийәт демәктур. Китап оқуш дегәнлик — вақит өткүзүш дегәнлик әмәс.

6.9.1.2. Өтүмлүк вә өтүмсиз пеиллар

Өтүмлүк пеиллар чүшүм келиштики сөзләр билән қоллинилиду: *язни сеғинмақ, китапни оқумақ*. Бәзидә чүшүм келиш қошумчиси чүшүп келиши мүмкин: *хәт(ни) язмақ, кино(ни) көрмәк.*

Өтүмлүк пеил ипадилигән һәрикәт өзи билән кәлгән чүшүм келиштики шәйигә тәсир қилиду, йәни һәрикәт нәтижиси шу шәйидә көрүниду.

Өтүмсиз пеиллар башқа келиштики сөзләр билән қоллинилиду: *мәктәпкә бармақ, өйдин кәлмәк, тағда дәм алмақ, етизғичә жүгәрмәк.*

Өтүмсиз пеил ипадилигән һәрикәт шәйигә тәсир қилмайду, йәни һәрикәт нәтиҗиси шәйидә көрүнмәйду.

Бәзи пеиллар һәм өтүмлүк һәм өтүмсиз сүпитидә қоллинилиши мүмкин: *атни минмәк — атқа минмәк, поңзәкни ойнимақ — мәйданда ойнимақ, гезитни оқумақ — мәктәптә оқумақ, һесапни ишлимәк — заводта ишлимәк.*

Адәттә, өтүмлүк пеилларға "Мәлум шәйигә өтидиған һәрикәтни билдүридиған пеиллар" дәп, өтүмсиз пеилларға болса, эксинчә ениқлима берилиду. Амма "һәрикәтниң шәйигә өтүши" дегән мәсилини чүшәндүрмәйду. Сәвәви уни чүшәндүрүш мүмкин әмәс. Шуңлашқа бәзи алимлар түркий тилларда пеилларниң бу хил түри яки категорияси йоқ дәп һесаплайду (А.Һаҗиев. "Феълларнинг утимли-утимсизлиги ҳақида // Узбек тили ва адабиёти" Т., 1970, №1).

6.9.2. Пеилларниң турғун соз шәкиллири

Пеилниң турғун сөзләргә, ениғирақ ейтқанда, исимға, сүпәткә, рәвишкә охшайдиған шәкиллирини Х.Төмүр "Пеилниң турғун сөз шәкиллири" дәп қарайду һәм исимға охшайдиған

пеил шәкиллирини “исимдаш”, сүпәткә охшайдиған пеил шәкиллирини “сүпәтдаш”, рәвишкә охшайдиған пеил шәкиллирини “рәвишдаш” дәп атайду.

6.9.2.1. Сүпәтдашлар

Сүпәтдашларға пеилниң сүпәткә охшап келидиған шәкиллири кириду. Улар шәйиләрниң мәлум бир һәрикәт билән мунасивәтлик бәлгүсини билдүриду. М., “*көкәргән дәрәқ*” бирикмисидики “*көкәргән*” сүпәтдиши (*көкәр+гән*) худди “*егиз дәрәқ*”, “*чирайлиқ дәрәқ*” бирикмилиридики “*егиз*”, “*чирайлиқ*” сүпәтлири охшаш шәйиниң (бу йәрдә: *дәрәқниң*) бәлгүсини билдүриду. Амма “*егиз*”, “*чирайлиқ*” сөзлиридә бәлгү мәнаси болған билән, һәрикәт мәнаси йоқ. “*Көкәргән*” сөзидә болса, һәм бәлгү, һәм һәрикәт мәналири бар. Бу сөздики бәлгү “*көкәрмәк*” пеили ипадилигән һәрикәткә мунасивәтлик бәлгү һесаплиниду.

Сүпәтдашлар, асасән, **-ған//-гән, -қан//-кән** вә **-р, -ар//-әр, -с** (**-с** қошумчиси пеилниң болушсиз шәклигә улиниду) қошумчилириниң пеилниң һәр хил шәкиллиригә улиниши арқилиқ ясилиду.

6.9.2.1.1. Сүпәтдашларниң түрлири

а) Пүткән һаллиқ сүпәтдаш. Бу сүпәтдаш пеил томуриға яки дәриҗә, болушсизлиқ қошумчилири уланған шәкиллиригә **-ған//-гән, -қан//-кән** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *язған*, *кәлмигән* (*кәл+мә+гән*), *ишләткән* (*ишлә+т+кән*). У һәрикәтниң пүткән, йәни барлиққа кәлгән һалити билән мунасивәтлик бәлгүни билдүриду: *оқулған китап*. Бу бирикмидики “оқулған” сүпәтдиши ипадилигән һәрикәтниң барлиққа кәлгән, йәни йүз бәргән һалити шәйиниң (*китапниң*) бәлгүси сүпитидә қоллинилған.

ә) Пүтмигән һаллиқ сүпәтдаш. Бу сүпәтдаш икки хил йол билән ясилиду:

1) Пеил томуриға яки пеилниң дәриҗә, болушсизлиқ шәкиллиригә **-р, -ар//-әр, -с** қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *барар йол*, *келәр җай*, *бармас* (*бар+ма+с*) *йәр*.

2) Пеил томуриға яки дәриҗә, болушсизлиқ шәкиллиригә рәвишдашниң **-а//-ә, -й** қошумчиси улинип, андин **-ған//-гән, -қан//-кән** қошумчиси билән кәлгән “*тур*” ярдәм-

чи пеилиниң бирикиши арқилиқ: *баридиған* (*бар+а+тур+ған*), *кәлмәйдиған* (*кәл+мә+й+тур+ған*), *язғузидиған* (*яз+ғуз+а+тур+ған*).

Һәмит Төмүр "баридиған", "ишләйдиған" сүпәтдашлиридики томурдин кейин келип, фонетикилиқ өзгиришкә учриған морфемиларни (**-идиған** (*а+турур+ған*), **-йдиған** (*й+турур+ған*)) пүтмигән һаллиқ сүпәтдашниң қошумчиси дәп қарайду. Демәк, Х.Төмүр бойичә "*бар*" пеилиға **+идиған**, "*ишлә*" пеилиға **-йдиған** қошумчисиниң улиниши арқилиқ "*баридиған*", "*ишләйдиған*" пүтмигән һаллиқ сүпәтдашлири ясалған.

Бу сүпәтдаш һәрикәтниң дайим барлиққа келидиған яки кейин барлиққа келидиған һалити билән мунасивәтлик бәлгүни билдүриду: *Туғлуқ оқуйдиған мәктәп.* Бу җүмлидики "*оқуйдиған*" сүпәтдиши, әгәр Туғлуқ оқуватқан болса, һәрикәтниң дайим барлиққа келидиған һалити, әгәр Туғлуқниң йеши кичик болуп (келәчәктә) оқуйдиған болса, **кейин** барлиққа келидиған һалити билән мунасивәтлик шәйиниң (мәктәпниң) бәлгүсини билдүриду.

б) Изчил һаллиқ сүпәтдаш. Бу сүпәтдаш **-п+ят** аналитикилиқ формантиға **-ған//-гән, -қан//-кән** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *йезиватқан* (*яз+ип+ят+қан*), *ишләватқан* (*ишлә+п+ят+қан*), *көрүватқан* (*көр+үп+ят+ +қан*). Х.Төмүр **-п+ят** аналитикилиқ формантиниң фонетикилиқ өзгиришкә учриған **-ват, -иват, -уват, -үват** шәкиллирини изчил түслүк өзәк шәклиниң қошумчиси дәп қарайду. Һәқиқәтәнму бу аналитикилиқ формант қошумчиға айлинип кәткән. М., "*язмайватиду*", "*язғиливатиду*" охшаш мисаллардики "**ват**"ни "**п+ят**" шәклигә айришқа болмайду. Бу йәрдә у (**-ват**) бир пүтүн қошумчә сүпитидә кәлгән: *яз+ма+й+ват+а+ду, яз+ғили+ват+а+ду.*

Бу сүпәтдаш һәрикәтниң изчил яки турғун һалити билән мунасивәтлик бәлгүни билдүриду.

в) Мәхсәт сүпәтдаш. Бу сүпәтдаш **-мақчи//-мәкчи** қошумчиси арқилиқ ясилиду. Пеилниң бу шәклини Х.Төмүр ***мәхсәт пеили*** дәп атап, пеилниң турғун сөз шәкиллириниң мустәқил бир түри сүпитидә қарайду. Қазақ алимлири болса, пеилниң мәзкүр шәклини сүпәтдашлар тәркивидә үгиниду. Һәқиқәтәнму, **-мақчи//-мәкчи** қошумчиси арқилиқ ясалған пеиллар пеилниң турғун сөз шәкиллириниң ичидә рәвишдашқа яки исимдашқа қариғанда сүпәтдашқа йеқин.

Пеилниң бу шәкли атрибутив мәнада қоллинилмайдиғанлиғи

билән сүпәтдаштин пәриқләнсиму, һал-заман категориясини, мурәккәп өзәк шәкиллирини ясашта сүпәтдашқа йеқин: *барған екән (еди) — бармақчи екән (еди), баридиған болди — бармақчи болди, барған турса — бармақчи турса.*

г) Субъект сүпәтдаш. Бу сүпәтдаш **-ғучи//-гүчи, -қучи //-күчи** қошумчиси арқилиқ ясилиду. У өзи ипадилигән һәрикәтниң субъекти билән мунасивәтлик бәлгүни билдүриду: *Лекция тиңшиғучи студентлар.* Бу мисаллардики "*тиңшиғучи*" пеили өзи ипадилигән һәрикәт билән мунасивәтлик субъектниң (студентлар) бәлгүсини билдүрүп кәлгән.

Мәзкүр сүпәтдаш һал-заман мәнаси җәһәттин пүтмигән һаллиқ вә изчил һаллиқ сүпәтдашларға йеқин. Бәзидә улар бир-бириниң орниға алмишип келиши мүмкин: *Сәяһәткә чиққучилар сәпкә тизилди. — Сәяһәткә чиқидиғанлар сәпкә тизилди. Салам йоллиғучи Әркин — Салам йоллаватқан Әркин.*

Хәмит Төмүр пеилниң бу шәклини исимдашлар тәркивидә қарайду.

6.9.2.1.2. Сүпәтдашларниң қоллинилиши

а) Сүпәтдашлар толарақ исимға бекинип, ениқлиғучи хизмитини атқуриду: *атқурулған иш, пишқан алма, мәктәпкә баридиған йол, хәт йезиватқан бала, учар қанат.*

Пүтмигән һаллиқ сүпәтдашниң **-ар//-әр, -р** қошумчиси арқилиқ ясалған шәклиниң ениқлиғучи болуп келиши аз учришиду: келәр жил, ақар юлтуз, йеңилмәс армия.

ә) Сүпәтдашларниң, асасән, **-ған//-гән, -қан//-кән** қошумчилири билән мунасивәтлик түрлири (униң ичигә **-диған (-а+тур+ған), -ватқан (-п+ят+қан)** қошумчилириму кириду) бәзидә вақитлиқ конверсиягә учрап, йә́ни өзи ениқлап келиватқан сөзниң (исимниң) орнидиму қоллинилип исимлашқанда, сөз түрлигүчи яки көплүк қошумчилири яки тиркәлмиләр билән келиду: *язғанда (язған чағда), кәлгини (кәлгән вақти), барғандин кейин (барған вақиттин кейин), дегиниң (дегән гепиң), жүгүргиничә (жүгүргән петичә), көргәндәк (көргән адәмдәк), оқуғанлар (оқуған адәмләр).*

Бәзидә сүпәтдаштин кейин кәлгән исимни тикләш мүмкин әмәс: *язған үчүн, кәлгиниң билән, алғиниңчә ал.*

6.9.2.2. Исимдашлар

Исимдашларға пеилниң исимға охшап келидиған шәкиллири кириду. Улар һәрикәтни шәйи сүпитидә ипадиләйду, йәни исимдашларда һәм һәрикәт мәнаси, һәм шәйи мәнаси болиду. Шуңлашқа исимдашлар сөз түрлигүчи қошумчилар билән түрлинәләйду: *ишләшкә, оқушни. Алмақниң бәрмиги бар.*

6.9.2.2.1. Исимдашларниң түрлири

а) **"ш"лиқ исимдаш.** Бу исимдаш пеилға **-ш, -иш, -уш//-үш** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду. Улар вақит җәһәттин бетәрәп болиду. Мәзкүр исимдашлар һәрикәтни шәйи сүпитидә ипадиләп, җүмлидә исим охшаш қоллинилиду. *У ишләшни яхши көриду. Долқун оқушқа маңди.*

Бу исимдашниң болушсиз шәкли төвәндикичә болиду: *бериш — бармаслиқ, йезиш — язмаслиқ, оқуш — оқумаслиқ.*

"-ш"лиқ исимдаш җүмлиниң һәр хил бөләклириниң вәзиписини атқуруп келәләйду: *Оқуш оңай әмәс. Тиришип ишләш керәк. Шәһәргә беришқа тоғра кәлди. Мәхситимиз билим елиш. Ялқун тезла оқушни, йезишни үгинивалди. Ишләш сүръитини күчәйтәйли. Узаққа жүгрәш үчүн чидам керәк. Вақираш билән иш түгимәйду. Туғлуқ оқушқа кәтти.*

ә) **"мақ"лиқ исимдаш.** Бу исимдаш **-мақ//-мәк** қошумчиси арқилиқ ясилиду. "мақ"лиқ исимдаш мәнаси җәһәттин "ш"лиқ исимдашқа охшап келиду. Амма бу исимдашниң қоллиниш даириси "ш"лиқ исимдашқа нисбәтән тар. Улар толарақ мақал-тәмсилләрдә, шеирларда учришиду: *Чиқмақниң чүшмиги бар.*

Гәр несип болса маңа абиһаяттин бир қәдәһ

Нә керәк ичмәк уни солғанда яшлиқ сумбули. (А.Өткүр).

Мәзкүр исимдаш луғәтләрдә пеилға вәкиллик қилиду, йәни пеил мошу шәкилдә елиниду.

"мақ"лиқ исимдаш орун-вақит келиш қошумчиси билән бириккәндә, һазирқи заман мәнасини билдүриду: *Йопурмақлар сарғаймақта.*

б) **"ғу"луқ исимдаш.** Бу хил исимдаш **-ғу//-гү, -қу//-кү** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду. Амма нутуқта бу шәкилдә тамамән қоллинилмайду. **"ғу"луқ** исимдаш, асасән, икки хил шәкилдә, йәни тәвәлик қошумчилири улинип, андин "*бар*", "*йоқ*", "*кәл*" сөзлириниң қатар кәлгән һәм охшатма яки

тәңләштүрмә келиш қошумчилири билән кәлгән шәкилләрдә ишлитилиду: *оқуғум бар, язғум келиду, ятқум йоқ, алғудәк, барғудәк, көргүчилик.*

"ғу"луқ исимдаш биринчи шәклидә арзу, һаһишни билдүрсә, иккинчи шәкилдә мәлум ихтидарға егә екәнликни билдүриду.

Иккинчи шәкил түзүлүши җәһәттин аңлатма баян мәйлидики хәвәр шәклигә охшисиму, җүмлидики хизмити, мәнаси җәһәттин пәриқлиниду: *Толунай нахшини яхши ейтқудәк* (аңлатма баян мәйли). *Долқунниң бу һесапни чиқарғудәк билими бар* (исимдаш).

в) Пүткән һаллиқ исимдаш. Бу исимдаш пүткән һаллиқ сүпәтдашқа **-лиқ//-лик** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *оқуғанлиқ, ишлигәнлик, язғанлиқ.*

Пүткән һаллиқ исимдаш һәрикәтниң пүткән, йәни барлиққа кәлгән һалитиниң абстрактлаштурулған намини билдүриду.

Мәзкүр исимдашму нутуқта, асасән, сөз түрлигүчи қошумчилар билән ишлитилиду: *Униң мәктәптә яхши оқуғанлиғи билинип туратти.*

г) Пүтмигән һаллиқ исимдаш. Бу исимдаш **-диған** қошумчиси арқилиқ ясалған пүтмигән һаллиқ сүпәтдашқа **-лиқ // -лик** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *оқуйдиғанлиқ, ишләйдиғанлиқ, баридиғанлиқ, ейтидиғанлиқ.*

Мәзкүр исимдаш һәрикәтниң дайим барлиққа келидиған яки кейин барлиққа келидиған һалитиниң абстрактлаштурулған намини билдүриду һәм нутуқта сөз түрлигүчи қошумчилар билән келиду: *Долқунниң шеирни яхши язидиғанлиғини һәммә билиду.*

ғ) Изчил һаллиқ исимдаш. Бу исимдаш изчил һаллиқ сүпәтдашқа **-лиқ//-лик** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *йезиватқанлиқ, бериватқанлиқ, меңиватқанлиқ.*

Мәзкүр исимдаш һәрикәтниң изчил яки турғун һалитиниң абстрактлаштурулған намини билдүрүп, нутуқта сөз түрлигүчи қошумчилар билән келиду: *Толунай яхши ишләватқанлиғи үчүн мукапатланди.*

Исимдашларниң кейинки үч түри қоллинилиши җәһәттин пүткән һаллиқ, пүтмигән һаллиқ вә изчил һаллиқ сүпәтдашларға охшап келиду. Бәзидә улар бир-бириниң орниға алмишип келишиму мүмкин: *Ялқунниң кәлгинини билмәптимән — Ялқунниң кәлгәнлигини билмәптимән. Умүтниң немә дәватқинини һеч ким аңлимиди — Умүтниң немә дәватқанлиғини һеч ким аңлимиди.*

Бәзидә болса улар бир-бириниң орниға алмишип келәлмәйду.

М., “*һаятта хошаллиқниң көп болғини яхши*” дегән җүмлини “*һаятта хошаллиқниң көп болғанлиғи яхши*” дәп өзгәртишкә болмайду. Сәвәви иккинчи җүмлидики исимдаш тәркивидики **-лиқ** қошумчиси һәрикәтни техиму абстрактлаштуруп, униң пүткән һалини техиму тәкитләйду.

6.9.2.3. Рәвишдашлар

Рәвишдашларға пеилниң рәвишкә охшаш келидиған шәкиллири кириду. Улар җүмлидики асасий һәрикәткә бецинда һәрикәтни билдүрүп һаләт вәзиписини атқуриду: *У мәктәпкә жүгрәп барди*. Бу мисалдики “*жүгрәп*” рәвишдиши җүмлидики асасий һәрикәткә (барди) бецинда һәрикәтни билдүрүп, асасий һәрикәтниң бәлгүсини ипадиләйду. Мәзкүр алаһидилиги билән, йәни һәрикәтниң бәлгүсини билдүрүш алаһидилиги билән рәвишдашлар рәвишкә охшап келиду. Жуқуридики җүмлидики “*жүгрәп*” рәвишдишиниң орниға “*чапсан*” рәвишини қойсақ җүмлидики ой-пикир анчә өзгәрмәйду.

Рәвишдашлар асасий һәрикәткә бецинда һәрикәтни билдүргәнликтин, җүмлини аяқлаштуруп келиш ихтидариға егә әмәс.

6.9.2.3.1. Рәвишдашларниң түрлири

а) Четилма рәвишдаш. Бу рәвишдаш пеилға **-п, ип, -уп//-үп** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилип, асасий һәрикәткә четилма (четилип, қошулуп келидиған) һәрикәтни билдүриду: *Ойнап сөзлисәңму, ойлап сөзлә*. (*Мақал*.)

Мәзкүр пеилниң болушсиз шәкли тәкрар рәвишдишиниң қошумчиси **-й** арқилиқ ясилиду: *берип — бармай* (*бар+ма+й*), *көрүп — көрмәй, оқуп — оқумай.*

Четилма рәвишдашниң қошумчиси мустәқил пеилллар билән мустәқил пеилларни вә мустәқил пеиллар билән ярдәмчи пеилларни бириктүрүштиму муһим роль ойнайду. Биринчисидә бириккән пеиллар ясалса (*апар — ал+ип-бар, әкәл — ал+ип-кәл*), иккинчисидә пеилниң түслүк өзәк шәкиллири ясилиду: *йезип көр, йезип бақ, йезип тур, йезип жүр, йезип қой, йезип чиқ.*

ә) Тәкрар рәвишдаш. Бу рәвишдаш пеилға **- а // -ә, -й** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду. **-а** қошумчиси келин, **-ә** қошумчиси инчикә йепиқ боғум билән аяқлашқан пеилларға,

-й созуқ тавуш билән аяқлашқан, йәни ахири очуқ боғумлуқ пеилларға улиниду.

Мәзкүр рәвишдаш "*бәхиткә яриша*" дегәнгә охшаш бәзи турақлиқ ибариләрни һесапқа алмиғанда, асасән, ялғуз қоллинилмайду. У уйғур тилида, адәттә, тәкрар шәкилдә ишлитилип, җүмлидики асасий һәрикәтниң алдида узақ вақит, тәкрар йүз бәргән бекинда һәрикәтни билдүриду: *Сора-сора алим бопту, сөзлә(й)-сөзлә(й) чечән бопту.* (*Мақал.*) *Яза-яза һерип кәттим. Тама-тама көл болар.* (*Мақал.*)

Тәкрар рәвишдаш болушсиз шәкилдә ишлитилгәндә, созуқ тавушлардин кейин келидиған **-й** қошумчиси чүшүрүлмәйду (болушлуқ шәклидә бу қошумчә чүшүп қалиду: *сөзлә*(*й*)-*сөзлә*(*й*) *чечән бопту*): *Қар еримай-еримай бир ериведи сайдики сулар тешип кәтти.*

Бәзидә бу рәвишдаш биринчи компоненти болушлуқ, иккинчи компоненти болушсиз шәкилдә (адәттә, **-ла** уланмиси билән) ишлитилип, мустәқил һәрикәт билән бир вақитта дегүдәк йүз бәргән бекинда һәрикәтни билдүриду: *Әтияз келә-кәлмәйла қушлар учуп келишкә башлиди. Улар таң ата-атмайла туруп кәтти.*

Тәкрар рәвишдаш "*тур*" ярдәмчи пеили билән бирикип һазирқи-кәлгүси заманни (яки кәң заманни) билдүрсә (*язимән — яз+а+тур+ур+мән, ишләйду — ишлә+й+тур+ур*), "*ал*", "*бәр*" ярдәмчи пеиллири билән бирикип пеилниң түслүк өзәк шәкиллирини ясашқа қатнишиду: *язалайду — яз+а+ал+а+й+ду, язивәр — яз+а+бәр.*

б) Чәк рәвишдаш. Бу рәвишдаш **-ғичә // -гичә, -қичә // -кичә** (ШУАРда қобул қилинған имламиз бойичә **-ғучә // -гүчә, -қучә // -күчә**) қошумчиси арқилиқ ясилиду һәм асасий һәрикәтниң чекини билдүридиған бекинда һәрикәтни ипадиләйду: *Биз таң атқичә оқудуқ. Адаләтсизлик йоқимиғичә, адавәт йоқимайду.*

Бәзидә мәзкүр рәвишдаш селиштуруш мәнасини билдүрүши мүмкин: *Бекар олтарғичә, бекар ишлә.*

в) Мәхсәт рәвишдаш. Бу рәвишдаш **-ғили // -гили, -қили // -кили** қошумчиси арқилиқ ясилип, асасий һәрикәтниң мәхситини билдүридиған бекинда һәрикәтни ипадиләйду: *Сизни көргили кәлдим. Бу җүмлидики асасий һәрикәтниң* (*кәлдим*) *мәхситини "көргили" рәвишдиши ипадиләп кәлгән.*

Мәзкүр рәвишдаш "тас қалмақ" пеилиға бекинип кәлгәндә,

әмәлгә ешишқа аз қилип, орунланмиған һәрикәтни билдүриду: *У жиқилғили тас қалди.*

Мәхсәт рәвишдаш "*башла*", "*тур*" ярдәмчи пеиллири билән келип, пеилниң түслүк өзәк шәклини ясайду: *У сөзлигили башлиди. Әркин хәт язғили турди.*

г) Узарма рәвишдаш. Бу рәвишдаш пүткән һаллиқ сүпәтдашқа **-сири** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилип, асасий һәрикәтниң мәнасини күчәйтидиған узарма яки тәкрарланма бекиндa һәрикәтни билдүриду: *Бу алма пишқансири татлиқ болиду. Шарап сақланғансири күчийиду. Хәлиқниң турмуши барғансири яхшиланмақта.*

ғ) Қошумчә һәрикәт рәвишдиши. Бу рәвишдаш **-ғач// -гәч, -қач // -кәч** қошумчиси арқилиқ ясилип, асасий һәрикәткә қошумчә һәрикәтни билдүриду: *Қутлуқ акинисини көргәч, шәһәргә маңди. Дуканға барсаң, дәптәр алғач кәл.*

д) Сәвәп рәвишдаш. Бу рәвишдаш **-ғачқа//-гәчкә, -қачқа//-гәчкә** қошумчиси арқилиқ ясилиду. Мәзкүр қо шумчә қошумчә һәрикәт рәвишдишиниң қошумчиси (**-ғач**) билән йөнилиш келиш қошумчисиниң бирикишидин ясалған.

Сәвәп рәвишдаш асасий һәрикәтниң сәвәвини билдүридиған бекиндa һәрикәтни ипадиләйду: *Ямғур көп яққачқа, ома ишлири тохтап қалди. У дәрискә тәйярланмиғачқа, муәллимниң соалиға җавап берәлмиди.*

6.9.3. Пеилниң хәвәр шәкиллири

Мәлумки, пеилниң һәр қандақ шәкиллири җүмлидики ой-пикирни аяқлаштуруп, хәвәр болуп келәлмәйду. Пеил хәвәр болғанда, униңда ипадиләнгән иш-һәрикәт мәлум вақитта, мәлум шәхс тәрипидин әмәлгә ашурулғанлиғи һәм униң мәлум териздә ейтилғанлиғи көрүнүши керәк. Мошу үч алаһидилик мүҗәссәмләшкәндила пеил хәвәр болалайду. М., "*Турған мәктәптә оқуйду*" дегән җүмлиниң хәвири болуп келиватқан "оқуйду" пеилида һазирқи-кәлгүси заман (кәң заман), үчинчи шәхсниң бирлик түри, васитисиз баян мәйли охшаш мәналар өз әксини тапқан. Демәк, пеилниң хәвәр шәкиллиригә пеилниң шәхс-сан, мәйил, заман категориялири кириду.

6.9.3.1. Пеилниң шәхс-сан категорияси

Бу категория пеилда ипадиләнгән һәрикәт егисиниң шәхсини, санини көрситиду. Башқичә ейтқанда, мәзкүр категория пеил арқилиқ ипадиләнгән хәвәрни егиниң шәхси, сани билән маслаштуриду. М., “*Мән ишләватимән*” җүмлисидики хәвәрдә һазирқи заман, биринчи шәхсниң бирлик түри, васитисиз баян мәйли ипадиләнгән һәм бу хәвәр егә билән шәхс-сан җәһәттин маслашқан.

Пеилниң шәхс-сан категориясиниң мәхсус қошумчилири йоқ. Бу категория тәвәлик қошумчилири вә һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчилири арқилиқ ипадилиниду. Амма бу қошумчиларни шәртлик рәвиштә пеилниң шәхс қошумчилири дейишкиму болиду. Тәвәлик қошумчилирини пеилниң шәхс қошумчилириниң I түри (яки қисқарған түри), васитисиз һөкүм бағламчилирини II түри (яки толуқ түри) дәп аташқа болиду. Адәттә, пеилниң пәрәз-қаршилиқ мәйли, исимдаш, сүпәтдаш, **-ди** қошумчиси арқилиқ ясалған өткән заман шәкиллири тәвәлик қошумчилири билән түрләнсә, сүпәтдашниң, исимдашниң бәзи шәкиллири һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчиси арқилиқ түрлиниду.

Тәвәлик қошумчилири билән түрлинидиған пеил шәкиллири өз ара пәриқлиниду. М., тәвәлик қошумчилири исимдашларға худди исимларға уланғандәк улиниду: *китавим — язмиғим, йезишим, язғум, язғанлиғим; китавимиз — язмиғимиз; китавиң — язмиғиң; китавиңиз — язмиғиңиз; китавиңлар — язмиғиңлар; китави — язмиғи.*

Әнди тәвәлик қошумчилири пеилниң пәрәз-қаршилиқ мәйли, аддий өткән заман шәкиллиригә уланғанда, сәл башқичә болиду: *китавим — язсам, яздим; китавимиз — язсақ, яздуқ; китавиң — язсаң, яздиң, китавиңиз — язсиңиз, яздиңиз; китавиңлар — язсаңлар, яздиңлар; китави — язса, язди.*

Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, I шәхс көплүк түридә исимға **-миз, -имиз** қошумчиси уланса, пеилниң пәрәз-қаршилиқ мәйил вә аддий өткән заман шәкиллиригә **-қ** қошумчиси уланған. **-қ** қошумчиси қедимий түрк тиллирида көплүк қошумчиси сүпитидә ишлитилгән.

III шәхстә болса, исимларға улинидиған **-и, -си** қошумчилири пеилниң мәзкүр шәкиллиригә уланмайду.

Һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң исимларға вә

пеилниң бәзи шәкиллиригә улинип келиши, асасән, охшап келиду: *устазмән — язғанмән, язмақчимән, язармән, язимән, язғудәкмән; устазмиз — язғанмиз; устазсән — язғансән, устазсиз — язғансиз; устазсиләр — язғансиләр; устаздур — язғандур.*

Пәқәт тәкрар рәвишдишиниң III шәхсидә бу бағламчи **-ду** шәклигә егә болиду. *У устаздур — У язиду.*

Буйруқ-тәләп мәйлиниң қошумчилириму пеилниң шәхс-сан категориясини һасил қилидиған қошумчилар қатариға кириду: барай (I ш, бирлик түри), барайли (I ш, көплүк түри), барғин (II ш, бирлик түри), бериңлар (II ш, көплүк түри), барсун (III ш, бирлик вә көплүк түри).

6.9.3.2. Пеилниң мәйил категорияси

Бу категория җүмлидики иш-һәрикәтниң қандақ тәриздә ейтилғанлиғини билдүриду.

Җүмлидики иш-һәрикәт сөзлигүчи тәрипидин һәр хил тәриздә (рәвиштә, териқидә, шәкилдә) ейтилиши мүмкин. Һәтта бир иш-һәрикәтниң өзи сөзлигүчиниң мунасивитигә бағлиқ һәр хил тәриздә ейтилиду:

1) *Әркин мәктәптә оқуйду.*
2) *Әркин мәктәптә оқуйдекән.*
3) *Әркин мәктәптә оқуйдуғу дәймән.*
4) *Әркин мәктәптә оқусун.*
5) *Әркин мәктәптә оқуса еди (оқусиди).*
6) *Әркин мәктәптә оқусунчу.*
7) *Әркин мәктәптә оқуса боптекән.*

Бу мисаллардики биринчи җүмлидә сөзлигүчи иш-һәрикәтни өзи ениқ, бурунтин билидиған иш-һәрикәт тәрзидә (териқидә, рәвиштә) ейтса, иккинчисидә кейин билгән иш-һәрикәт тәрзидә, үчинчисидә өз байқиши билән тәхмин қилиш тәрзидә, төртинчисидә буйруқ вә тәләп тәрзидә, бәшинчисидә арман қилиш тәрзидә, алтинчисидә ялвуруш, өтүнүш тәрзидә, йәттинчисидә әпсуслиниш тәрзидә ейтилған.

Хәмит Төмүр 1987-жили нәшир қилинған китавида уйғур тилида он үч мәйил бар дәп қарайду: васитисиз баян мәйли, васитилик баян мәйли, аңлатма баян мәйли, субъектив мөлчәр мәйли, объектив мөлчәр мәйли, буйруқ-тәләп мәйли,пәрәз-қар-

шилиқ мәйли, арзу-тәклип мәйли, арман мәйли,әпсус мәйли, ялвуруш мәйли, әнсирәш мәйли, зөрүрийәт мәйли.

Мирсултан Осман рәһбәрлигидә 1997-жили Үрүмчидә нәшир қилинған "Һазирқи заман уйғур әдәбий тилиниң имла вә тәләппуз луғитидә" (бу луғәт түзүшкә Хәмит Төмүрму қатнашқан) болса,васитисиз баян мәйли, васитилик баян мәйли, аңлатма баян мәйли, субъектив мөлчәр мәйли, объектив мөлчәр мәйли баян мәйлиниң түрлири сүпитидә қаралған һәм кейинки икки мәйил "мөлчәр баян мәйли" дәп елинған. Шундақла бу луғәттә "тиләк мәйли" дәп аталған мәйилму берилгән. Бу мәйил билән әнсирәш мәйли болушлуқ вә болушсизлиқ җәһәттинла пәриқләнгәнлиқтин, уларни бирләштүрүшкә болиду.

Аталған икки әмгәктики пикирләрни җәмләштүрүп, уйғур тилида йәттә мәйил мәвҗут дәп қарисақ болиду.

6.9.3.2.1. Баян мәйли

Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтниң баянлаш, хәвәрләш тәрзидә ейтилғанлиғини билдүриду.

Баян мәйлиниң бәш түри мәвҗут. Буларниң ясилишида шәхслик толуқсиз бағламчилар муһим роль ойнайду.

а) Васитисиз баян мәйли. Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи беваситә бурунтин билгән иш-һәрикәт тәрзидә баян қилғанлиғини билдүриду:

Бу шеирни Долқун язди.

Бу бена 2000-жили селинған.

Туғлуқ Алмутиға бармақчи.

ә) Васитилик баян мәйли. Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи мәлум фактлар асасида васитилик билгән, кейин билгән иш-һәрикәт тәрзидә баян қилғанлиғини билдүриду:

Бу шеирни Долқун йезипту.

Долқун шеир язидекән.

Бу бена 2000-жили селинған екән.

Туғлуқ Алмутиға бармақчикән (бармақчи екән).

б) Аңлатма баян мәйли. Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи башқилардин аңлиған иш-һәрикәт тәрзидә баян қилғанлиғини билдүриду:

Бу шеирни Долқун йезиптудәк (йезиптумиш).

Долқун шеир язғудәк (язармиш).

Бу бена 2000-жили селинғанмиш.

Туғлуқ Алмутиға бармақчикәнмиш.

Аңлатма баян мәйли бәзидә сөзлигүчиниң тәнә қилиш яки чүшини башқиларға ейтип бериш тәрзлириниму билдүриду:

У өзичә техи роман язармиш.

Кечә чүшүмдә Астанаға берiптудәкмән.

в) Субъектив мөлчәр мәйли. Бу мәйил жүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи өзиниң субъектив көз қариши бойичә мөлчәрләп баян қилғанлиғини билдүриду. Субъектив көз қараш сөзлигүчи өзиниң көз қариши болуп һесаплиниду:

Бу шеирни Долқун яздиғу дәймән.

Бу бена 2000-жили селинғанғу дәймән.

Туғлуқ Алмутиға бармақчиғу дәймән.

г) Объектив мөлчәр мәйли. Бу мәйил жүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи объектив көз қариши бойичә мөлчәрләп баян қилғанлиғини билдүриду. Объектив көз қараш көпчиликниң көз қариши, мәлум фактларға асасланған сөзлигүчиниң көз қариши болуп һесаплиниду:

Бу шеирни Долқун язған охшайду.

Бу бена 2000-жили селинған болса керәк.

Туғлуқ Алмутиға бармақчи охшайду.

6.9.3.2.2. Буйруқ-тәләп мәйли

Бу мәйил жүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи буйруш, нийәт қилиш яки тәләп қилиш тәрзидә ейтқанлиғини билдүриду.

Буйруқ-тәләп мәйли төвәндики қошумчилар арқилиқ ясилиду:

-й, -ай // -әй. Бу қошумчә I шәхс бирлик түрини ясайду: *ишләй, барай, көрәй.*

-йли, -айли // -әйли. Бу қошумчә I шәхс көплүк түрини ясайду: *ишләйли, барайли, көрәйли.* I шәхс сөзлигүчиниң карарини, үмүтини, тәкливини, тәливини билдүриду.

-ғин // -гин, -қин, // -кин. Бу қошумчә II шәхс бирлик аддий түрини ясайду: *ишлигин, барғин, көргин, ятқин, йәткин.* Хәмит Төмүр бу қошумчә йеқинчилиқ тәрзидики буйруқ-тәләпни билдүриду дәп қарайду: *Ғәм қилмиғин, апа.*

Адәттә, II шәхс бирлик аддий түри бу қошумчисиз ишлитилиду: *ишлә, бар, көр, яз, тур.*

-ңлар,-иңлар, -уңлар // -үңлар. Бу қошумчә II шәхс көплүк аддий түрини ясайду: ишләңлар, бериңлар, туруңлар, көрүңлар.

-ң, -иң, -уң // -үң. Бу қошумчә II шәхс бирлик сипайә түрини ясайду: *ишләң, бериң, туруң, көрүң.*

-ңизлар//-ңизләр, -иңизлар//-иңизләр, -уңизлар// -үңизләр. Бу қошумчә II шәхс көплүк сипайә түрини ясайду: *йезиңизлар, тутиңизлар, көрүңизләр.*

-сила//-силә (са+ла//сә+лә). Бу қошумчә II шәхс бирлик һөрмәт түрини ясайду: *барсила, көрсилә, ишлисилә.*

II шәхс көплүк һөрмәт түри болса, өмлүк дәриҗиниң қошумчиси билән кәлгән пеилға мәзкүр қошумчиниң **(-сила//-силә)** улиниши арқилиқ ясилиду: беришсила, көрүшсила, ишләшсилә.

II шәхсниң сәтлимә түри өмлүк дәриҗиниң қошумчиси арқилиқ ипадилиниду: *бериш, көрүш, ишләш.* Сәтлимә мәнаси интонациягә һәм II шәхс сәтлимә кишилик алмишиға бағлиқ: *сәнләр нәгә меңиштиң!?*

-сун. Бу қошумчә III шәхс бирлик һәм көплүк түрини ясайду: *барсун, көрсун, ишлисун.* Бу мәйилдики пеилларға -чу уланмиси уланғанда, ялвуруш, өтүнүш мәналири ипадилиниду: *Яхшилап ойлинайличу. Гәпкә қулақ салсаңчу.* (Хәмит Төмүр бу шәкилни "ялвуруш мәйли" дәп мустәқил мәйил сүпитидә қарайду.)

Шәхси	Түри	Сани	
		Бирлик	Көплүк
I	Аддий	Мән барай	Биз барайли
II	Аддий	Сән бар(ғин)	Силәр бериңлар
	Сипайә	Сиз бериң	Сизләр бериңизлар
	Һөрмәт	Сили (өзлири) барсила	Һәр бирлири (һәр қайсилири) беришсила
	Сәтлимә		Сәнләр бериш
III	Аддий	У барсун	Улар барсун

1997-жили Үрүмчидә нәшир қилинған имла вә тәләппуз луғитидә пеилниң **-ғай//-гәй, -қай//-кәй** қошумчиси арқилиқ ясалған шәклини буйруқ-тәләп мәйлиниң иккинчи (В) түри дәп қариған: *барғаймән, барғайсән, барғай.*

6.9.3.2.3. Пәрәз-қаршилиқ мәйли

Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи пәрәз, шәрт яки қаршилиқ тәрзидә ейтқанлиғини билдүриду.

Пәрәз-қаршилиқ мәйли (шәрт мәйли дәпму атилиду) **-са** // **-сә** қошумчиси арқилиқ ясилиду. Мәзкүр мәйилдики пеил, адәттә, беқиндилиқ кошма җүмлиләр тәркивидики беқинда җүмлиниң хәвири болуп келиду. Мундақ беқинда җүмлиләр баш җүмлигә нисбәтән пәрәз, қаршилиқ вә шәрт мәналирини билдүриду:

Әтә ямғур яғмиса, таққа баримиз.

Биз барсақ, улар өйидә йоқ екән.

Қанчә тиришсаң, нәтиҗә шунчә яхши болиду.

Бу хил шәкилгә **-му** уланмиси уланғанда, тосқунсиз қаршилиқ мәнаси ипадилиниду, йәни беқинда җүмлидики иш-һәрикәт баш җүмлидики иш-һәрикәтниң әмәлгә ешишиға қарши болсиму, амма тосқун болалмайду: *Ямғур яғсиму, маңивәрдуқ.*

6.9.3.2.4. Арман мәйли

Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи арман қилиш тәрзидә ейтқанлиғини билдүриду.

Арман мәйли пеилниң пәрәз-қаршилиқ мәйлидики шәклигә өткән заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң (*еди*) қошулуши арқилиқ ясилиду: *барсам еди(м), барсаң еди(ң), барса еди.* Бәзидә улар бирикип, ихчамлиниши мүмкин: *Күн раса бир иссисиди. Йеңи жил чапсанирақ кәлсиди.*

6.9.3.2.5. Арзу-тәклип мәйли

Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи арзу-тәклип яки илтимас тәрзидә ейтқанлиғини билдүриду.

Арзу-тәклип мәйли пеилниң пәрәз-қаршилиқ мәйлидики шәклигә васитилик һөкүм бағламчисиниң (*екән*) қошулуши арқилиқ ясилиду: *барсам екән, барсаң екән, барса екән.* Бәзидә улар бирикип, ихчамлиниши мүмкин: *Бизгиму мошундақ ярдәм бәрсикән.*

6.9.3.2.6. Әпсус мәйли

Бу мәйил җүмлидики иш-һәрикәтни сөзлигүчи әпсуслиниш тәрзидә ейтқанлиғини билдүриду.

Әпсус мәйли пеилниң пәрәз-қаршилиқ мәйлидики шәклигә

6.9.3.3.1. Аддий өткән заман

Бу заман иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақиттин бурун барлиққа кәлгәнлигини билдүриду. Аддий өткән заман баян мәйлидә төвәндикичә шәкилләрдә келиду. (Мәйилләр Х.Төмүр бойичә елинди.)

а)Васитисиз баян мәйлидики аддий өткән заман. Бу заман, асасән **-ди** қошумчиси арқилиқ ясилиду. Мәзкүр қошумчә I шәхс көплүк түридә **-дуқ** шәклидә ишлитилсә, I шәхс бирлик түридә һәм II шәхс бирлик түридә томур билән ләв һалити бойичә маслишиду: *көрдүм*, *қойдум*, *көрдүң*, *қойдуң*.

Сәтлимә түри II шәхс көплүкни нәзәрдә тутқан һалда қопалиқ тәрзидә ишлитилиду.

Шәхси	Түри	Сани	
		Бирлик	Көплүк
I	Аддий	Яздим, көрдүм	Яздуқ, көрдуқ
II	Аддий	Яздиң, көрдүң	Яздиңлар, көрдүңлар
	Сипайә	Яздиңиз, көрдиңиз	Яздиңизлар, көрдүңизлар
	Һөрмәт	Яздила, көрдилә	Йезиштила, көрүштилә
	Сәтлимә		Йезиштиң, көрүштүң
III	Аддий	Язди, көрди	Язди, көрди

Болушсиз шәкли: *язмидим* (*яз+ма+ди+м*). Соал шәкли: *яздимму* (*яз+ди+м+му*). Бу йәрдики **-му** соал уланмиси.

ә) Васитилик баян мәйлидики аддий өткән заман. Бу заман четилма рәвишдашқа "турур" ярдәмчи пеили вә пеилниң шәхс қошумчисиниң I түриниң улиниши арқилиқ ясилиду: *яз+ип+турур+мән* (*йезиптимән*). "*Турур*" ярдәмчи пеили ихчамлишип **-ти (-ту)** шәклидә қоллинилиду.

Шәхси	Түри	Сани	
		Бирлик	Көплүк
I	Аддий	Йезиптимән	Йезиптимиз
II	Аддий	Йезипсән	Йезипсиләр
	Сипайә	Йезипсиз	Йезипсизләр
	Һөрмәт	Йезиптила	Йезишиптила
	Сәтлимә		Йезишипсән
III	Аддий	Йезипту	Йезипту

Болушсиз шәкли: *язмаптимән* (*яз+ма+п+турур+мән*). Соал шәкли: *йезиптимәнму* (*яз+ип+турур+мән+му*).

б) Аңлатма баян мәйлидики аддий өткән заман. Бу заман васитилик баян мәйлидики Аддий өткән заман шәклигә **-дәк** яки **-миш** һөкүм бағламчилириниң улиниши арқилиқ ясилиду: *йезиптидәкмән* (*яз+ип+турур+дәк+мән*), *йезиптимишмән* (*яз+ип+турур+миш+мән*).

Шәхси	Түри	Сани	
		Бирлик	Көплүк
I	Аддий	Йезиптидәкмән Йезиптимишмән	Йезиптидәкмиз Йезиптимишмиз
II	Аддий	Йезиптидәксән Йезиптимишсән	Йезиптидәксиләр Йезиптимишсиләр
	Сипайә	Йезиптидәксиз Йезиптимишсиз	Йезиптидәксизләр Йезиптимишсизләр
	Һөрмәт	Йезиптидәкла Йезиптимишла	Йезишиптидәкла Йезишиптимишла
	Сәтлимә		Йезишиптидәксән Йезишиптимишсән
III	Аддий	Йезиптидәк Йезиптимиш	Йезиптидәк Йезиптимиш

Болушсиз шәкли: *язмаптидәкмән* (*яз+ма+п+турур+дәк+мән*), *язмаптимишмән* (*яз+ма+п+турур+миш+мән*). Соал шәкли: *йезиптидәкмәнму* (*яз+ип+турур+дәк+мән+му*), *йезиптимишмәнму* (*яз+ип+турур+миш+мән+му*).

"*Йезиптимишмән*" шәкли "*йезиптимәнмиш*" охшаш шәхс қошумчилири билән миш һөкүм бағламчисиниң орун алмаштуруп келиши арқилиқму ишлитилиду.

в) Субъектив мөлчәр баян мәйлидики аддий өткән заман. Бу заманниң I түри пүткән һаллиқ сүпәтдашқа "*турур*" ярдәмчи пеили вә шәхс қошумчилириниң II түриниң улиниши арқилиқ, II түри васитисиз баян мәйлидики аддий өткән заманға "**-ғу дәймән**" һазирқи заман субъектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *язғандимән* (*яз+ған+турур+мән*), *яздимғу дәймән* (*яз+ди+м+ғу+дәймән*).

Ихчамлашқан "*турур*" ярдәмчи пеили (**-ди, -ду**) II шәхстә чүшүп қалиду.

Шәхси	Түри	Сани	
		Бирлик	Көплүк
I	Аддий	Язғандимән Яздимғу дәймән	Язғандимиз Яздуққу дәймән
II	Аддий	Язғансән Яздиңғу дәймән	Язғансиләр Яздиңларғу дәймән
	Сипайә	Язғансиз Яздиңизғу дәймән	Язғансизләр Яздиңизларғу дәймән
	Һөрмәт	Язғанла Яздилиғу дәймән	Йезишқанла Йезиштилиғу дәймән
	Сәтлимә		Йезишқансән Йезиштиңғу дәймән
III	Аддий	Язғанду Яздиғу дәймән	Язғанду Яздиғу дәймән

Болушсиз шәкли: *язмиғандимән* (*яз+ма+ған+турур+мән*), *язмидимғу дәймән* (*яз+ма+ди+м+ғу+дәймән*). Соал шәкли: *язғандимәнму* (*яз+ған+турур+мән+му*). II түриниң соал шәкли йоқ.

г) Объектив мөлчәр баян мәйлидики аддий өткән заман. Бу заман пүткән һаллиқ сүпәтдашқа объектив мөлчәр һөкүм бағламчилириниң улиниши арқилиқ ясилиду: *язған охшаймән*, *язған болсам керәк*.

Шәхси	Түри	Сани	
		Бирлик	Көплүк
I	Аддий	Язған охшаймән Язған болсам керәк	Язған охшаймиз Язған болсақ керәк
II	Аддий	Язған охшайсән Язған болсаң керәк	Язған охшайсиләр Язған болсаңлар керәк
	Сипайә	Язған охшайсиз Язған болсиңиз керәк	Язған охшайсизләр Язған болсиңизлар керәк
	Һөрмәт	Язған охшайла Язған болсила керәк	Йезишқан охшайла Йезишқан болсила керәк
	Сәтлимә		Йезишқан охшайсән Йезишқан болсаң керәк
III	Аддий	Язған охшайду Язған болса керәк	Язған охшайду Язған болса керәк

Болушсиз шәкли: *язмиған охшаймән, язмиған болсам керәк.* Соал шәкли: *язған охшамсән.* II түриниң бу шәкли йоқ.

6.9.3.3.2. Пүткән һазирқи заман

Бу заман һәрикәтниң барлиққа кәлгән һалитиниң һазир можутлуғини билдүриду.

Пүткән һазирқи заманда мәлум бир һәрикәтниң пүткән һалити һазир, йәни сөз болуватқан вақитта можут. Хәмит Төмүрниң пикричә, бу заманда һәрикәтниң барлиққа кәлгәнлиги (йүз бәргәнлиги) әмәс, бәлки һәрикәтниң барлиққа кәлгән һалитиниң һазир можутлуғи нәзәрдә тутулиду һәм мошу алаһидилиги билән аддий өткән замандин пәриқлиниду. М., аддий өткән заман мәнасидики "*Бу шеирни Долқун язди*" дегән җүмлини пүткән һазирқи заман мәнасидики "*Бу шеирни Долқун язған*" дегән җүмлә билән селиштурсақ бу пәриқ ениғирақ көрүниду. Һәр икки җүмлидә һәрикәт йүз берип болди. Амма иккинчи җүмлидә йүз бәргән (барлиққа кәлгән) һәрикәтниң бир һалити (пүткән һалити) һазир, йәни сөз болуватқан вақитта сақлиниватиду һәм җүмлидики ой-пикир давамлишиш хусусийитигә егә.

Бу заман баян мәйлидә төвәндикичә шәкилләрдә келиду:

а) Васитисиз баян мәйлидики пүткән һазирқи заман. Бу заман пүткән һаллиқ сүпәтдашқа һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң (пеилниң шәхс қошумчилириниң II түри) қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғанмән.*

Васитисиз һөкүм бағламчиси чүшүп қелишиму мүмкин: *Бу мақалини мән язған(мән).*

Аддий өткән замандин башқа заман шәкиллири ихчамлаштуруш мәхситидә җәдвәлгә елинмай берилди: *язған(мән), язған(сән), язған(сиз), язғанла, язған; язған(миз), язған(силәр), язған(сизләр), йезишқанла, йезишқан(сән), язған, язмиған; язғанму.*

ә) Васитилик баян мәйлидики пүткән һазирқи заман. Бу заманниң үч түри можут: I түри пүткән һаллиқ сүпәтдаш асасида, II түри четилма рәвишдаш асасида, III түри васитилик баян мәйлидики III шәхс аддий өткән замани асасида ясилиду. Буларға пеилниң шәхс қошумчилириниң II түри билән кәлгән

васитилик һөкүм бағламчиси (екән) қошулиду: *язғанекәнмән // йезивикәнмән (яз+ип+екән+мән) // йезиптикәнмән (яз+ип+турур+екән+мән), язғаникәнсән // йезивикәнсән // йезиптикәнсән, язғаникәнсиз // йезивикәнсиз // йезиптикәнсиз, язғаникәнла // йезивикәнла // йезиптикәнла, язғаникән // йезивикән // йезиптикән; язғаникәнмиз // йезивикәнмиз // йезиптикәнмиз, язғаникәнсиләр // йезивикәнсиләр // йезиптикәнсиләр, язғаникәнсизләр // йезивикәнсизләр // йезиптикәнсизләр, йезишқаникәнла // йезишивикәнла // йезишиптикәнла, йезишқаникәнсән // йезишивикәнсән // йезишиптикәнсән, язғаникән // йезивикән // йезиптикән.*

Болушсиз шәкли: *язмиған екәнмән, язмивекәнмән, язмаптикәнмән.* Соал шәкли: *язғаникәнмәнму, йезипмикәнмән, йезиптимикән (яз+ип+турур+му+екән+...).*

б) Аңлатма баян мәйлидики пүткән һазирқи заман. Бу заман пүткән һаллиқ сүпәтдашқа һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғанмишмән, (яки язғанмәнмиш), язғанмишсән, язғанмишсиз, язғанмишла, язғанмиш; язғанмишмиз, язғанмишсиләр, язғанмишсизләр, йезишқанмишла, йезишқанмишсән, язғанмиш.*

Болушсиз шәкли: *язмиғанмиш.* Соал шәкли: *язғанмишму.*

в) Субъектив мөлчәр баян мәйлидики пүткән һазирқи заман. Бу заманниң I түри васитисиз баян мәйлидики пүткән һазирқи заманға һазирқи заман субъектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясалса, II түри субъектив мөлчәр мәйлидики Аддий өткән заман билән шәкилдаш келиду: *язған(мән)ғу дәймән // язғандимән, язған(сән)ғу дәймән // язғансән, язған(сиз)ғу дәймән // язғансиз, язғанғу дәймән // язғанла, язғанғу дәймән // язғанду; язған(миз)ғу дәймән // язғандимиз, язған(силәр)ғу дәймән // язғансиләр, йезишқанғу дәймән // йезишқанла, йезишқан(сән)ғу дәймән // йезишқансән, язғанғу дәймән // язғанду.*

Болушсиз шәкли: *язмиғанғу дәймән // язғанду.* I түриниң соал шәкли йоқ. II түриниң: *язғандиму.*

г) Оъектив мөлчәр баян мәйлидики пүткән һазирқи заман. Бу заман объектив мөлчәр баян мәйлидики аддий өткән заман билән шәкилдаш.

6.9.3.3.3. Пүткән өткән заман

Бу заман һәрикәтниң барлиққа клгән һалитиниң бурун яки мунасивәтлик иштин илгири йүз бәргәнлигини билдүриду: *Бу шеирни Долқун язған еди. Әркин өйигә хәт язған еди, узақ өтмәй җавави кәлди.* Биринчи җүмлидики "*язған еди*" һәрикәтниң барлиққа кәлгән һалитиниң бурун йүз бәргәнлигини билдүрсә, иккинчи җүмлидики "*язған еди*" һәрикәтниң барлиққа кәлгән һалитиниң (хәтниң йезилғанлиғи) мунасивәтлик иштин (узақ өтмәй җавави кәлгәнлиги) илгири йүз бәргәнлигини билдүриду.

Пүткән өткән заман баян мәйлидә төвәндикичә шәкилләрдә келиду:

а) Васитисиз баян мәйлидики пүткән өткән заман. Бу заманниң I түри пүткән һаллиқ сүпәтдашқа, II түри четилма рәвишдашқа өткән заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғанидим // йезивидим* (*яз+ип+еди+м*), *язғанидиң // йезивидиң , язғанидиңиз // йезивидиңиз, язғанидила // йезивидила, язғаниди // йезивиди; язғанидуқ // йезивидуқ, язғанидиңлар // йезивидиңлар, язғанидиңизлар // йезивидиңизлар, йезишқанидила // йезишивидила, йезишқанидиң // йезишивидиң, язғаниди // йезивиди.*

Болушсиз шәкли: *язмиғаниди, язмивиди*. Соал шәкли: *язғанмиди, йезипмиди* (*яз+ип+му+еди*).

ә) Васитилик баян мәйлидики пүткән өткән заман. Бу заман васитилик баян мәйлидики пүткән һазирқи заман билән шәкилдаш болуп келиду.

б) Аңлатма баян мәйлидики пүткән өткән заман. Бу заман васитилик баян мәйлидики пүткән һазирқи заманни үч түригә аңлатма һөкүм бағламчисиниң (**-миш**) қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғаникәнмишмән // йезивикәнмишмән // йезиптикәнмишмән, язғаникәнмишсән // йезивекәнмишсән // йезиптикәнмишсән, язғаникәнмишсиз // йезивикәнмишсиз // йезиптикәнмишсиз, язғаникәнмишла // йезивикәнмишла // йезиптикәнмишла, язғаникәнмиш // йезивикәнмиш // йезиптикәнмиш; язғаникәнмишмиз // йезивикәнмишмиз // йезиптикәнмишмиз, язғаникәнмишсиләр // йезивикәнмишсиләр // йезиптикәнмишсиләр, язғаникәнмишсизләр // йезивикәнмишсизләр // йезиптикәнмишсизләр, йезишқаникәнмишла // йезишивикәнмишла // йезишиптикәнмишла,*

йезишқаникәнмишсән // йезишивикәнмишсән // йезиштикәнмишсән, язғаникәнмиш // йезивикәнмиш // йезиптикәнмиш.

Болушсиз шәкли: *язмиғаникәнмиш, язмивикәнмиш, язмаптикәнмиш.* Соал шәкли: *язғаникәнмишму, йезипмикәнмиш, йезиптимикәнмиш.*

в) Субъектив мөлчәр баян мәйлидики пүткән өткән заман. Бу заманниң I түри пүткән һаллиқ сүпәтдашқа "болғиди" өткән заман субъектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң, II вә III түрлири пүткән һаллиқ сүпәтдашқа вә четилма рәвишдашқа "*едиғу дәймән*" өткән заман субъектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язған болғидим // язғанидимғу дәймән // йезивидимғу дәймән, язған болғидиң // язғанидиңғу дәймән // йезивидиңғу дәймән, язған болғидиңиз // язғанидиңизғу дәймән // йезивидиңизғу дәймән, язған болғидила // язғанидилиғу дәймән // йезивидилиғу дәймән, язған болғиди // язғанидиғу дәймән // йезивидиғу дәймән; язған болғидуқ // язғанидуққу дәймән // йезивидуққу дәймән, язған болғидиңлар // язғанидиңларғу дәймән // йезивидиңларғу дәймән, язған болғидиңизлар // язғанидиңизларғу дәймән // йезивидиңизларғу дәймән, йезишқан болғидила // йезишқанидилиғу дәймән // йезишивидилиғу дәймән, йезишқан болғидиң // йезишқанидиңғу дәймән // йезишивидиңғу дәймән, язған болғиди // язғанидиғу дәймән // йезивидиғу дәймән.*

Болушсиз шәкли: *язмиған болғиди, язмиғанидиғу дәймән, язмивидиғу дәймән.* Соал шәкли ишлитилмәйду.

г) Объектив мөлчәр баян мәйлидики пүткән өткән заман. Бу заман объектив мөлчәр баян мәйлидики аддий өткән заман билән шәкилдаш болуп келиду.

6.9.3.3.4. Пүтмигән һазирқи заман

Бу заман һәрикәтниң дайим барлиққа келидиған яки кейин барлиққа келидиған һалитиниң һазир мәҗутлуғини билдүриду.

Пүтмигән һазирқи заман төвәндикичә һәрикәтләрни өз ичигә алиду:

— объектив қанунийәткә бағлиқ һәрикәтләр: *Күн шәриқтин чиқиду. Дост жиғлитип ейтар.* (*Мақал.*)

— һәр хил алаһидилик, иқтидарни билдүридиған һәрикәтләр: *Әркин тамака чәкмәйду. Толунай инглизчини яхши билиду.*

— давамлиқ елип берилидиған мәшғулатлар: *Туғлуқ мәктәптә ишләйду.*

— болуши қарар қилинған һәрикәтләр: *Юлтузай мәктәптә оқуйду.*

— бирәр вақиәләрни баян қилған һәрикәтләр: *Улар дүшмәнниң һейлисини билип қалиду.*

— чөчәкләрдики һәрикәтләр: *Улар деңиз бойида яшайдикән.*

— мақал-тәмсил вә шеирларда: *Тама-тама көл болар.*

Пүтмигән һазирқи заман баян мәйли төвәндикичә шәкилләрдә келиду:

а)Васитисиз баян мәйлидики пүтмигән һазирқи заман. Бу заманниң I түри тәкрар рәвишдашқа, II түри пүтмигән һаллиқ сүпәтдашниң **-ар** қошумчиси арқилиқ ясалған шәклигә пеилниң шәхс қошумчилириниң II түриниң (һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң) қошулушидин ясилиду: *язимән (яз+а+турур+мән) // язармән, язисән // язарсән, язисиз // язарсиз, язидила // язарла, язиду // язар; язимиз // язармиз, язисиләр // язарсиләр, язисизләр // язарсизләр, йезишидила // йезишарла, йезишисән // йезишарсән, язиду // язар.*

Болушсиз шәкли: язмайду (*яз+ма+й+ду*), *язмас* (*яз+ма+с*). Соал шәкли: *язамду* (*яз+а+му+ду*), *язарму.*

ә) Васитилиқ баян мәйлидики пүтмигән һазирқи заман. Бу заман васитисиз баян мәйлидики пүтмигән һазирқи заманниң I туригә васитилик һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язидикәнмән* (*яз+а+турур+екән+мән*), *язидикәнсән, язидикәнсиз, язидикәнла, язидикән; язидикәнмиз, язидикәнсиләр, язидекәнсизләр, йезишидикәнла, йезишидикәнсән, язидикән.*

Болушсиз шәкли: *язмайдикән.* Соал шәкли: *язамдикән.*

б) Аңлатма баян мәйлидики пүтмигән һазирқи заман. Бу заманниң I түри **-ғу** қошумчиси арқилиқ ясалған исимдашқа һазирқи заман аңлатма һөкүм бағламчиси ролидики **-дәк** қошумчисиниң, II түри пүтмигән һаллиқ сүпәтдашқа (**-ар**) һазирқи заман аңлатма һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғудәкмән // язаримишмән, язғудәксән // язаримишсән, язғудәксиз // язаримишсиз, язғудәкла // язаримишла, язғудәк // язарамиш; язғудәкмиз // язаримишмиз, язғудәксиләр // язаримишсиләр, язғудәксизләр // язаримишсизләр, йезишқудәкла //*

түриниң асаслириға враситилик һөкүм бағламчисиниң (екән) қошулуши арқилиқ ясилиду: *язидикәнмән.* (Бу шәкил васитилик баян мәйлидики пүтмигән һазирқи заман билән шәкилдаш) *язарикәнмән // язидиғаникәнмән, язидикәнсән // язарикәнсән // язидиғаникәнсән, язидикәнсиз // язарикәнсиз // язидиғаникәнсиз, язидикәнла // язарикәнла // язидиғаникәнла, язидикән // язарикән // язидиғаникән; язидикәнмиз // язарикәнмиз // язидиғаникәнмиз, язидикәнсиләр // язарикәнсиләр // язидиғаникәнсиләр, язидикәнсизләр // язарикәнсизләр // язидиғаникәнсизләр, йезишидикәнла // йезишарикәнла // йезишидиғаникәнла, йезишидикәнсән // йезишарикәнсән // йезишидиғаникәнсән, язидикән // язарикән // язидиғаникән.*

Болушсиз шәкли: *язмайдикән (яз+ма+й+турур+екән), язмасикән (яз+ма+с+екән), язмайдиғаникән (яз+ма+й+диған+екән). Соал шәкли: язамдикән (яз+а+му+турур+екән), язармикән (яз+ар+му+екән), язидиғанмикән (яз+а+диған+му+екән).*

б) Аңлатма баян мәйлидики пүтмигән өткән заман. Бу заман васитисиз баян мәйлидики пүтмигән өткән заманниң үч түригә өткән заман аңлатма һөкүм бағламчисиниң (*икәнмиш*) қошулуши арқилиқ ясилиду: *язидикәнмишмән // язарикәнмишмән // язидиғаникәнмишмән, язидикәнмишсән // язарикәнмишсән // язидиғаникәнмишсән, язидикәнмишсиз // язарикәнмишсиз // язидиғаникәнмишсиз, язидикәнмишла // язарикәнмишла // язидиғаникәнмишла, язидикәнмиш // язарикәнмиш; язидикәнмишмиз // язарикәнмишмиз // язидиғаникәнмишмиз, язидикәнмишсиләр // язарикәнмишсиләр // язидиғаникәнмишсиләр, язидикәнмишсизләр // язарикәнмишсизләр // язидиғаникәнмишсизләр, йезишидикәнмишла // йезишарикәнмишла // йезишидиғаникәнмишла, йезишидикәнмишсән // йезишарикәнмишсән // йезишидиғаникәнмишсән, язидикәнмиш // язарикәнмиш // язидиғаникәнмиш.*

Болушсиз шәкли: *язмайдикәнмиш, язмасикәнмиш, язмайдиғаникәнмиш.* Соал шәкли: *язамдикәнмиш, язармикәнмиш, язидиғанмикәнмиш.*

в) Субъектив мөлчәр баян мәйлидики пүтмигән өткән заман. Бу заман васитисиз баян мәйлидики пүтмигән өткән заманниң I түригә "**-ғу дәймән**", II түригә "*едимғу дәймән*", III түригә "*болғиди*" субъектив мөлчәр һөкүм бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язаттимғу дәймән*

// язаридимғу дәймән // язидиған болғидим, язаттиңғу дәймән // язаридиңғу дәймән // язидиған болғидиң, язаттиңизғу дәймән // язаридиңизғу дәймән // язидиған болғидиңиз, язаттилиғу дәймән // язаридилиғу дәймән // язидиған болғидила, язаттиғу дәймән // язаридиғу дәймән // язидиған болғиди; язаттуққу дәймән // язаридуққу дәймән // язидиған болғидуқ, язаттиңларғу дәймән // язаридиңларғу дәймән // язидиған болғидиңлар, йезишаттилиғу дәймән // йезишаридилиғу дәймән // йезишидиған болғидила, йезишаттиңғу дәймән // йезишаридиңғу дәймән // йезишидиған болғидиң, язаттиғу дәймән // язаридиғу дәймән // язидиған болғиди.

Болушсиз шәкли: *язматтилиғу дәймән* (*язмайттилиғу дәймән*), *язмасидиғу дәймән*, *язмайдиған болғиди*. Соал шәкли ишлитилмәйду.

г) Объектив мөлчәр баян мәйлидики пүтмигән өткән заман. Бу заман объектив мөлчәр баян мәйлидики пүтмигән һазирқи заман билән шәкилдаш.

6.9.3.3.6. Изчил һазирқи заман

Бу заман һәрикәтниң изчил давам қиливатқан яки турғун һалитиниң һазир можутлуғини билдүриду: *Долқун шеир йезиватиду. Күн иссимақта.*

Иккинчи жүмлидики изчил һазирқи заман шәкли асасән язма нутуқта қоллинилиду.

Изчил һазирқи заман баян мәйлидә төвәндикичә шәкилләрдә келиду:

а) Васитисиз баян мәйлидики изчил һазирқи заман. Бу заманниң I түри тәкрар рәвишдаш қошумчиси билән кәлгән пеилниң изчил түслүк өзәк шәклигә, II түри орун-вақит келиштә кәлгән **-мақлиқ** исимдашқа һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиватимән* (*яз+иват+а+турур+мән*) *// язмақтимән, йезиватисән // язмақтисән, йезиватисиз // язмақтисиз, йезиватидила // язмақтила, йезиватиду // язмақта; йезиватимиз // язмақтимиз, йезиватисиләр // язмақтисиләр, йезиватисизләр // язмақтисизләр, йезишиватидила // йезишмақтила, йезишиватисән // йезишмақтисән, йезиватиду // язмақта.*

Бу заманниң II түри анчә ишлитилмәйду. III шәхстә болса,

ваститисиз һөкүм бағламчиси қошулмайду. Бу түрниң соал һәм болушсиз шәкиллири йоқ.

Болушсиз шәкли: *язмайватиду, йезиватмаймән.* Соал шәкли: *йезиватамду* (*яз+иват+а+му+ду*).

ә) Воаситилик баян мәйлидики изчил һазирқи заман. Бу заман четилма рәвишдаш қошумчиси билән кәлгән пеилниң изчил түслүк өзәк шәклигә һазирқи заман воаситисиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиветиптимән* (*яз+ип+ят+ип+турур+мән*), *йезиветипсән* (II шәхсаддий вә сипайә түридә *турур* ярдәмчи пеили тамамән чүшүп қалиду), *йезиветипсиз, йезиветиптила, йезиветипту; йезиветиптимиз, йезиветипсиләр, йезиветипсизләр, йезишиветиптила, йезишиветипсән, йезиветипту.*

Болушсиз шәкли: *язмайветипту.* Соал шәкли: *йезиветиптиму?*

б) Аңлатма баян мәйлидики изчил һазирқи заман. Бу заманниң I вә II түрлири аңлатма баян мәйлидики пүтмигән һазирқи заманға, III вә IV түрлири аңлатма баян мәйлидики аддий өткән заманға охшайду. Амма мәзкүр заманда пеил изчил түслүк өзәк шәклидә түрлиниду: *йезиватқудәкмән // йезиватаримишмән // йезиветиптидәкмән // йезиветиптимишмән, йезиватқудәксән // йезиватаримишсән // йезиветиптидәксән // йезиветиптимишсән, йезиватқудәксиз // йезиватаримишсиз // йезиветиптидәксиз // йезиветиптимишсиз, йезиватқудәкла // йезиватаримишла // йезиветиптидәкла// йезиветиптимишла, йезиватқудәк // йезиватаримиш // йезиветиптидәк // йезиветиптимиш; йезиватқудәкмиз // йезиватаримишмиз // йезиветиптидәкмиз // йезиветиптимишмиз, йезиватқудәксиләр // йезиватаримишсиләр // йезиветиптидәксиләр // йезиветиптимишсиләр, йезиватқудәксизләр // йезиватаримишсизләр // йезиветиптидәксизләр // йезиветиптимишсизләр, йезишиватқудәкла // йезишиватаримишла // йезишиветиптидәкла // йезишиветиптимишла, йезишиватқудәксән // йезиватаримишсән // йезишиветиптидәксән // йезишиветиптимишсән, йезиватқудәк // йезиватаримиш // йезиветиптидәк // йезиветиптимиш.*

Болушсиз шәкли: *язмайватқудәк, язмайватаримиш* (*яз+ма+й+ват+ар+имиш*), *язмайветиптидәк* (*яз+ма+й+ват+ип+турур+дәк*), *язмайветиптимиш.* Соал шәкли: *йезиватқудәкму, йезиватаримишму, йезиветиптидәкму, йезиветиптимишму.*

в) Субъектив мөлчәр баян мәйлидики изчил һазирқи заман. Бу заманниң I түри изчил һаллиқ сүпәтдашқа һазирқи заман субъектив мөлчәр бағламчисиниң **-ду** шәклиниң, II түри васитисиз баян мәйлидики изчил һазирқи заманниң I түригә һазирқи заман субъектив мөлчәр бағламчисиниң "**-ғу дәймән**" шәклиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиватқандимән // йезиватимәнғу дәймән, йезиватқансән // йезиватисәнғу дәймән, йезиватқансиз // йезиватисизғу дәймән, йезиватқанла // йезиватидилиғу дәймән, йезиватқанду // йезиватидиғу дәймән, йезиватқандимиз // йезиватимизғу дәймән, йезиватқансиләр // йезиватисиләрғу дәймән, йезиватқансизләр // йезиватисизләрғу дәймән, йезишиватқандила // йезишиватидилиғу дәймән, йезишиватқансән // йезишиватисәнғу дәймән, йезиватқанду // йезиватидиғу дәймән.*

Болушсиз шәкли: *язмайватқанду* (*йезиватмиғанду*), *язмайватидиғу дәймән*. Соал шәкли: *йезиватқандиму*. II түриниң соал шәкли йоқ.

г) Объектив баян мәйлидики изчил һазирқи заман. Бу заман изчил һаллиқ сүпәтдашқа объектив мөлчәр һөкүм бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиватқан охшаймән // йезиватқан болсам керәк, йезиватқан охшайсән // йезиватқан болсаң керәк, йезиватқан охшайсиз // йезиватқан болсиңиз керәк, йезиватқан охшайла // йезиватқан болсила керәк, йезиватқан охшайду // йезиватқан болса керәк; йезиватқан охшаймиз // йезиватқан болсақ керәк, йезиватқан охшайсиләр // йезиватқан болсаңлар керәк, йезиватқан охшайсизләр // йезиватқан болсиңизлар керәк, йезишиватқан охшайла // йезишиватқан болсила керәк, йезишиватқан охшайсән // йезишиватқан болсаң керәк, йезиватқан охшайду // йезиватқан болса керәк.*

Болушсиз шәкли: *язмайватқан охшайду*, *язмайватқан болса керәк*. Соал шәкли йоқ.

6.9.3.3.7. Изчил өткән заман

Бу заман һәрикәтниң изчил давам қиливатқан яки турғун һалитиниң бурун яки мунасивәтлик иштин илгири йүз бәргәнлигини билдүриду: *Мән у чағда мәктәптә оқувататтим. Таң атқанда, улар техи ухлавататти.*

Биринчи җүмлидики "*оқувататтим*" пеили һәрикәтниң из-

чил давам қиливатқан яки турғун һалитиниң бурун йүз бәргәнлигини билдүрсә, иккинчи жүмлидики "*ухлаватәтти*" пеили һәрикәтниң изчил давам қиливатқан яки турғун һалитиниң мунасивәтлик иштин (таң атқанлиғидин) илгири йүз бәргәнлигини билдүриду.

Изчил өткән заман баян мәйлидә төвәндикичә шәкилләрдә келиду:

а) Васитисиз баян мәйлидики изчил өткән заман. Бу заманниң I түри изчил түслүк өзәк шәклиниң тәкрар рәвишдаш шәклигә, II түри четилма рәвишдаш шәклигә, III түри сүпәтдаш шәклигә, IV түри **"мақ"лиқ** исимдаш шәклигә өткән заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезивататтим* (*яз+иват+а+турур+едим*) // *йезиветивидим* (*яз+иват+ип+едим*) // *йезиватқанидим* (*яз+иват+қан+идим*) // *язмақта едим*, *йезивататтиң* // *йезиветивидиң* // *йезиватқанидиң* // *язмақта едиң*, *йезивататтиңиз* // *йезиветивидиңиз* // *йезиватқанидиңиз* // *язмақта едиңиз*, *йезивататтила* // *йезиветивидила* // *йезиватқанидила* // *язмақта едила*, *йезиватати* // *йезиветивиди* // *йезиватқаниди* // *язмақта еди*; *йезивататтуқ* // *йезиветивидуқ* // *йезиватқанидуқ* // *язмақта едуқ*, *йезивататтиңлар* // *йезиветивидиңлар* // *йезиватқанидиңлар* // *язмақта едиңлар*, *йезивататтиңизлар* // *йезиветивидиңизлар* // *йезиватқанидиңизлар* // *язмақта едиңизлар*, *йезишивататтила* // *йезишиветивидила* // *йезишиватқанидила* // *йезишмақта едила*, *йезишивататтиң* // *йезишиветивидиң* // *йезишиватқанидиң* // *йезишмақта едиң*, *йезиватати* // *йезиветивиди* // *йезиватқаниди* // *язмақта еди*.

Болушсиз шәкли: *язмайватати* (*яз+ма+й+ват+а+ +турур+еди*) (*йезиватматти*), *язмайветивиди*, *язмайватқаниди* (*йезиватмиғаниди*).

Соал шәкли: *йезивататтиму* (*йезиватамти* (*яз+иват+а+му+турур+еди* // *йезиветивидиму*, *йезиватқанмиди* (*яз+иват+қан+му+еди*).

IV түриниң болушсиз вә соал шәкли йоқ.

ә) Васитилик баян мәйлидики изчил өткән заман. Бу заманниң I түри изчил түслүк өзәк шәклиниң четилма рәвишдаш шәклигә, II түри сүпәтдаш шәклигә, III түри III шәхс васитисиз баян мәйлидики изчил һазирқи заман шәклигә, IV түри III шәхс васитилик баян мәйлидики изчил һазирқи заман шәкли-

гә васитилик һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиветивикәнмән // йезиватқаникәнмән // йезиватидикәнмән (яз+иват+а+турур+екән+мән) // йезиветиптикәнмән (яз+иват+ип+турур+екән+мән), йезиветивикәнсән // йезиватқаникәнсән // йезиватидикәнсән // йезиветиптикәнсән, йезиветивикәнсиз // йезиватқаникәнсиз // йезиватидикәнсиз // йезиветиптикәнсиз, йезиветивикәнла // йезиватқаникәнла // йезиватидикәнла // йезиветиптикәнла, йезиветивикән // йезиватқаникән // йезиватидикән // йезиветиптикән; йезиветивикәнмиз // йезиватқаникәнмиз // йезиватидикәнмиз // йезиветиптикәнмиз, йезиветивикәнсиләр // йезиватқаникәнсиләр // йезиветидикәнсиләр // йезиветиптикәнсиләр, йезиветивикәнсизләр // йезиватқаникәнсизләр // йезиветидикәнсизләр // йезиветиптикәнсизләр, йезишиветивикәнла // йезишиватқаникәнла // йезишиветидикәнла // йезишиветиптикәнла, йезишиветивикәнсән // йезишиватқаникәнсән // йезишиватидикәнсән // йезишиветиптикәнсән, йезиветивикән // йезиватқаникән // йезиватидикән // йезиветиптикән.*

Болушсиз шәкли: *язмайветивидиң, язмайватқаникән (йезиватмиғаникән), язмайватидекән (йезиватмайдикән), язмайветиптикән.*

Соал шәкли: *йезиветивикәнму, йезиватқаникәнму, йезиватамдикән, йезиветиптикәнму.*

б) Аңлатма баян мәйлидики изчил өткән заман. Бу заман васитилик баян мәйлидики изчил өткән заманниң түрлиригә аңлатма һөкүм бағламчисиниң (**-миш**) қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиветивикәнмиш // йезиватқаникәнмиш // йезиватидикәнмиш // йезиветиптикәнмиш...*

в) Субъектив мөлчәр баян мәйлидики изчил өткән заман. Бу заманниң I,II, III вә IV түрлири васитисиз баян мәйлидики изчил өткән заманға "**-ғу дәймән**" субъектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң, V түри ичил һаллиқ сүпәтдашқа "*болғиди*" субъектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезивататтимғу дәймән // йезиветивидимғу дәймән // йезиватқанидимғу дәймән // язмақта едимғу дәймән // йезиватқан болғидим...*

г) Объектив мөлчәр баян мәйлидики изчил өткән заман. Бу заман объектив мөлчәр баян мәйлидики изчил һазирқи заман билән шәкилдаш болуп келиду.

Хәмит Төмүр изчил һазирқи вә изчил өткән заманлар тәрки-

вигә мустәқил пеилларниң *"олтар"*, *"ят"*, *"тур"*, *"жүр"* охшаш һаләт пеиллири билән түрлинип кәлгән шәкиллириниму киргүзиду.

6.9.3.3.8. Мәхсәт һазирқи заман

Бу заман һәрикәтниң нийәт қилинған яки келишилгән һалитиниң һазир можутлуғини билдүриду: *Долқун шеир язмақта.*

Мәхсәт һазирқи заман баян мәйлидә төвәндикичә шәкилләрдә келиду:

а) Васитисиз баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заман. Бу заман мәхсәт сүпәтдашқа һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчимән, язмақчисән, язмақчисиз, язмақчи; язмақчимиз, язмақчисиләр, язмақчисизләр, (һәр бирлири) йезишмақчи, йешишмақчисән, язмақчи.*

Болушсиз шәкли: *язмақчи әмәс.* Соал шәкли: *язмақчиму.*

ә) Васитилик баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заман. Бу заман мәхсәт сүпәтдашқа васитилик һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчикәнмән (яз+мақчи+екән+мән), язмақчикәнсән, язмақчикәнсиз, язмақчикәнла, язмақчикән; язмақчикәнмиз, язмақчикәнсиләр, язмақчикәнсизләр, йешизмақчикәнла, йезишмақчикәнсән, язмақчикән.*

Болушсиз шәкли: *язмақчи әмәсикән.* Соал шәкли: *язмақчимикән (яз+мақчи+му+екән).*

б) Аңлатма баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заман. Бу заманниң түрлири мәхсәт сүпәтдашқа һазирқи заман аңлатма һөкүм бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчимишмән // язмақчидәкмән, язмақчимишсән // язмақчидәксән, язмақчимишсиз // язмақчидәксиз, язмақчимишла // язмақчидәкла, язмақчимиш // язмақчидәк; язмақчимишмиз // язмақчидәкмиз, язмақчимишсиләр // язмақчидәксиләр, язмақчимишсизләр // язмақчидәксизләр, йезишмақчимишла // йезишмақчидәкла, йезишмақчимишсән // йезишмақчидәксән, язмақчимиш // язмақчидәк.*

Болушсиз шәкли: *язмақчи әмәсмиш, язмақчи әмәстәк.* Соал шәкли: *язмақчимишму, язмақчидәкму.*

в) Субъектив молчәр баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заман. Бу заман васитисиз баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заманға һазирқи заман субъектив һөкүм бағламчисиниң (*ғу дәй-*

мән) қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчимәнгу дәймән, язмақчисәнгу дәймән, язмақчисизгу дәймән, язмақчилигу дәймән, язмақчигу дәймән; язмақчимизгу дәймән, язмақчисиләргу дәймән, язмақчисизләргу дәймән, йезишмақчилигу дәймән, йезишмақчисәнгу дәймән, йезишмақчигу дәймән.*

Болушсиз шәкли: *язмақчи әмәсқу дәймән.* Соал шәкли йоқ.

г) Объектив мөлчәр баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заман. Бу заманниң түрлири мәхсәт сүпәтдашқа объектив һөкүм бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчи охшаймән // язмақчи болсам керәк, язмақчи охшайсән // язмақчи болсаң керәк, язмақчи охшайсиз // язмақчи болсиңиз керәк, язмақчи охшайла // язмақчи болсила керәк, язмақчи охшайду // яхмақчи болса керәк; язмақчи охшаймиз // язмақчи болсақ керәк, язмақчи охшайсиләр // язмақчи болсаңлар керәк, язмақчи охшайсизләр // язмақчи болсиңизлар керәк, йезишмақчи охшайла // йезишмақчи болсила керәк, йезишмақчи охшайсән // йезишмақчи болсаң керәк, язмақчи охшайду // язмақчи болса керәк.*

Болушсиз вә соал шәкиллири йоқ.

6.9.3.3.9. Мәхсәт өткән заман

Бу заман һәрикәтниң нийәт қилинған яки келишилгән һалитиниң мунасивәтлик иштин илгири йүз бәргәнлигини билдүриду: *Долқунму шәһәргә бармақчиди. Әркин Турпанға бармақчиди, амма йоли чүшмиди.*

Бу мисаллардики биринчи җүмлидә нийәт қилинған һәрикәтниң бурун йүз бәргәнлигини билдүрсә, иккинчи җүмлидә ундақ һәрикәтниң мунасивәтлик иштин илгири йүз бәргәнлигини билдүриду.

Мәхсәт өткән заман баян мәйлидә төвәндикичә шәкилләрдә келиду:

а) Васитисиз баян мәйлидики мәхсәт өткән заман. Бу заман мәхсәт сүпәтдашқа өткән заман васитисиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчидим, язмақчидиң, язмақчидиңиз, язмақчидила, язмақчиди; язмақчидуқ, язмақчидиңлар, язмақчидиңизлар, йезишмақчидила, йезишмақчидиң, язмақчиди.*

Болушсиз шәкли: *язмақчи әмәсиди*. Соал шәкли: *язмақчимиди* (*яз+мақчи+му+еди*).

ә) Васитилик баян мәйлидики мәхсәт өткән заман. Бу заман васитилик баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заман билән шәкилдаш болуп келиду.

б) Аңлатма баян мәйлидики мәхсәт өткән заман. Бу заман мәхсәт сүпәтдашқа өткән заман аңлатма һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчикәнмишмән, язмақчикәнмишсән, язмақчикәнмишсиз, язмақчикәнмишла, язмақчикәнмиш; язмақчикәнмишмиз, язмақчикәнмишсиләр, язмақчикәнмишсизләр, йезишмақчикәнмишла, йезишмақчикәнмишсән, язмақчикәнмиш.*

Бу заманниң II түри "*миш*" билән "*екән*" бағламчилириниң орун алмаштурулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчимишкәнмән.*

Болушсиз шәкли: *язмақчи әмәскәнмиш*. Соал шәкли ишлитилмәйду.

в) Субъектив мөлчәр баян мәйлидики мәхсәт өткән заман. Бу заманниң түрлири мәхсәт сүпәтдашқа өткән заман субъектив һөкүм бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчидимғу дәймән // язмақчи болғидим, язмақчидиңғу дәймән // язмақчи болғидиң, язмақчидиңизғу дәймән // язмақчи болғидиңиз, язмақчидилиғу дәймән // язмақчи болғидила, язмақчидиғу дәймән // язмақчи болғиди; язмақчидуққу дәймән // язмақчи болғидуқ, язмақчидиңларғу дәймән // язмақчи болғидиңлар, язмақчидиңизларғу дәймән // язмақчи болғидиңизлар, йезишмақчидилиғу дәймән // йезишмақчи болғидила, йезишмақчидиңғу дәймән // йезишмақчи болғидиң, язмақчидиғу дәймән // язмақчи болғиди.*

I түриниң болушсиз шәкли: *язмақчи әмәсидиңғу дәймән*. Соал шәкли йоқ. II түриниң болушсиз вә соал шәкиллири ишлитилмәйду.

г) Объектив мөлчәр баян мәйлидики мәхсәт өткән заман. Бу заман объектив мөлчәр баян мәйлидики мәхсәт һазирқи заман билән шәкилдаш болуп келиду.

Хәмит Төмүр бойичә һал-заман категориясиниң баян мәйлидә түрлинип келишини төвәндикичә җәдвәлләштүрүш мүмкин (мисаллар пәқәт I шәхс бирлик түрдила елинди).

Мәйил / Заман	Васитисиз б.м.х.ш.	Васитилик б.м.х.ш.	
Адий ө.з.	Яздим	Йезиптимән	
Пүткән һ.з.	Язған (мән)	Язғаникәнмән Йезиптикәнмән Йезивикәнмән	
Пүткән ө.з.	Язғанидим Йезивидим	Охшаш	
Пүтмигән һ.з.	Язимән Язармән	Язидикәнмән	
Пүтмигән ө.з.	Язаттим Язаридим Язидиғанидим	Язидиғаникәнмән Язарикәнмән	
Изчил һ.з.	Йезиватимән Язмақтимән	Йезиветиптимән	
Изчил ө.з.	Йезивататтим Йезиватқанидим Йезиветивидим	Йезиватқани- кәнмән Йезиватидикәнмән Йезиветип- тикәнмән	
Мәхсәт һ.з.	Язмақчимән	Язмақчикәнмән	
Мәхсәт ө.з.	Язмақчидим	Охшаш	

Аңлатма б.м.х.ш.	Субъектив мөлчәр б.м.х.ш.	Объектив мөлчәр б.м.х.ш.
Йезиптудәкмән Йезиптимишмән Йезиптимәнмиш	Язғандимән Яздимғу дәймән	Язған охшаймән Язған болсам керәк (чеғимба)
Язғанимишмән Язғанмәнмиш	Язғандимән Язғанғу дәймән	Охшаш
Язғаникәнмишмән Йезиптикәнмишмән Йезивикәнмишмән	Язған болғидим Язғанидимғу дәймән Йезивидимғу дәймән	Охшаш
Язғудәкмән Язаримишмән Язармәнмиш	Язидиғандимән Язимәнғу дәймән	Язидиған охшаймән Язсам керәк Язидиған чеғимба
Язидиғаникәнмишмән Язарикәнмишмән Язидикәнмишмән	Язидиған болғидим Язаттимғу дәймән Язаридимғу дәймән	Охшаш
Йезиватқудәкмән Йезиватаримишмән Йезиватармәнмиш Йезиветиптудәкмән Йезиветиптимишмән	Йезиватқандимән Йезиватимәнғу дәймән	Йезиватқан охшаймән Йезиватқан болсам керәк (чеғимба)
Йезиватқаникән-мишмән Йезиватидикән-мишмән Йезиветиптикән-мишмән	Йезиватқан болғидим Йезивататтимғу дәймән Йезиватқанидимғу дәймән	Охшаш
Язмақчимишмән Язмақчидәкмән	Язмақчидурмән Язмақчимәнғу дәймән	Язмақчи охшаймән (болсам керәк, чеғимба)
Язмақчикәнмишмән	Язмақчи болғидим Язмақчидимғу дәймән	Охшаш

Һәмит Төмүрниң заман категориясигә болған бу хил көз қариши, уйғур тилидики заманға мунасивәтлик пеилниң барлиқ шәкиллирини өз ичигә алған системилиқ көз қараш болсиму, көпчилик мутәхәссисләр тәрипидин техи толуқ етирап қилинмиғанлиқтин, пеилниң мәзкүр категориясигә нисбәтән әнъәнивий көз қарашниму бу йәрдә берип өтүш мувапиқ тепилди. Мәзкүр көз қараш Қазақстанда вә ШУАРда нәшир қилинған уйғур тили бойичә әмгәкләргә асаслинип берилди.

6.9.3.3.10. Өткән заман

Бу заман иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақиттин (нутуқ моментидин) бурун йүз бәргәнлигини билдүриду. Өткән заманниң төвәндикичә түрлири мәжут:

а) **Ениқ өткән заман.** Бу заман иш-һәрикәтниң бурун ениқ йүз бәргәнлигини билдүриду: Йүсүп Хас Һаҗип 1019-жили туғулди.

Ениқ өткән заман I түри **-ди // -ти, -ду // -ту, -дү // -тү** қошумчиси арқилиқ ясилиду. II шәхс сипайә, һөрмәт түрлиридә вә III шәхстә бу қошумчиниң пәқәт ләвләшмигән варианти ишлитилиду: *туттум*, *туттуң*, *туттиңиз*, *туттила*, *тутти; туттуқ*, *туттуңлар*, *туттиңизлар*, *тутиштила*, *тутиштуң*, *тутти*.

Ениқ өткән заманниң II түри пүткән һаллиқ сүпәтдашниң **-ған // -гән, -қан // -кән** қошумчиси арқилиқ ясилиду: Йүсүп Хас Һаҗип 1069-жили туғулған.

ә) **Ениқсиз өткән заман.** Бу заман бурун йүз бәргән иш-һәрикәтниң сөзлигүчи үчүн ениқ әмәслигини билдүриду. Униң түрлири төвәндикичә ясилиду:

I *язғаникән*, II *йезипту*, III *йезиптикән*, IV *йезиптимиш*, V *йезиветипту*, VI *йезиветиптикән*, *йезиветиптидәк*.

Булар I шәхстә сөзлигүчиниң иш-һәрикәтни бирдин есиға алалмай, кейин есиға алғанлиғини билдүрсә, II вә III шәхстә сөзлигүчиниң иш-һәрикәтни васитилик билгәнлигини билдүриду.

Ениқсиз өткән заман мәлум бир вақиәни һекайә қилип бериш үчүнму қоллинилиду.

б) **Тәкрар өткән заман.** Бу заман иш-һәрикәтниң бурун тәкрар һалда, көп қетим елип берилғанлиғини билдүриду. Тәкрар

өткән заманниң түрлири төвәндикичә ясилиду: I *язатти*, II *язидиғаниди*.

в) Шу пәйт өткән заман. Бу заман иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақиттин бурун давамлишиватқанлиғини билдүриду. Шу пәйт өткән заманниң түрлири төвәндикичә ясилиду: I *йезиватти*, II *язмақта еди*.

г) Киришмә өткән заман. Бу заман бир иш-һәрикәтниң башқа иш-һәрикәт алдида киришмә сүпитидә йүз бәргәнлигини билдүриду: *йезивиди* (*У мәлигә кетивиди, техи кәлмиди*).

6.9.3.3.11. Һазирқи заман

Бу заман иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақитта йүз бериватқанлиғини билдүриду.

Һазирқи заманниң үч түри мојут: I *йезиватиду*, II *язмақта*, III *язғиливатиду*. Бу заманниң III түри тәмшәлмә түс асасида ясалғанлиқтин, униңда мәзкүр түсниң мәнаси экс етиду: *Әркин Алмутиға барғиливатиду*.

6.9.3.3.12. Келидиған заман

Бу заман "кәлгүси заман", "һазирқи-келәр заман" дәпму атилиду. У иш-һәрикәтниң сөз болуватқан вақиттин кейин йүз беридиғанлиғини билдүриду.

Келидиған заманниң төвәндикичә түрлири мојут:

а) Ениқ келидиған заман. Бу заман кейин йүз беридиған иш-һәрикәтниң сөзлигүчи үчүн ениқлиғини билдүриду: *язимән*.

ә) Ениқсиз келидиған заман. Бу заман кейин йүз беридиған иш-һәрикәтниң сөзлигүчи үчүн ениқ әмәслигини билдүриду: *язармән*.

б) Мәхсәт келидиған заман. Бу заман кейин йүз беридиған иш-һәрикәтниң сөзлигүчи үчүн мәхсәт қилинғанлиғини билдүриду: *язмақчимән*.

Бу үч заманниң шәкиллири өзлириниң асасий заман мәнасидин сирт башқиму заман мәналирини билдүрүп келиши мүмкин. М., ениқ келидиған заман бәзидә ениқ өткән заман мәнасида ишлитилиши мүмкин: *Лутпулла Мутәллип 1932—1939-жиллири болса, оттура мәктәптә оқуйду*.

Ениқ келидиған заман бәзидә һазирқи заманни билдүрүши мүмкин:

— *Сән қайси мәктәптә оқуйсән?*

— *Мән уйғур мәктивидә оқуймән.*

Еник келидиған заман бәзидә "кәң заман" мәнасиғиму егә болуши мүмкин. "Кәң заманда" өткән, һазирқи вә келидиған заман бирдәк экс етиду: *Мән университетта ишләймән.*

6.9.4. Пеилниң өзәк шәкиллири

Хәмит Төмүр бойичә, пеилниң үчинчи шәкиллири болған пеилниң өзәк шәкиллири қалған шәкиллиригә, йәни турғун сөз вә хәвәр шәкиллиригә ортақ асас болиду. Пеилниң өзәк шәкиллиригә пеилниң дәриҗә, болушлуқ-болушсизлиқ, түс, һал категориялири кириду. Дәсләпки иккиси бир сөз даирисидә ипадилиниши мүмкин болғанлиқтин, аддий өзәк шәкиллири дәп аталса, кейинки иккиси икки яки униңдин көп сөзләр даирисидә ипадиләнгәнликтин мурәккәп ***өзәк шәкиллири*** дәп атилиду.

Дәриҗә категорияси бәшкә бөлүниду: *яз* (аддий дәриҗә), *кийин* (өзлүк дәриҗә), *йезил* (өзгә дәриҗә), *яздур*, *язғуз*, *ишләт* (мәҗбурий дәриҗә), *йезиш* (өмлүк дәриҗә).

Болушлуқ-болушсизлиқ категорияси һәрикәтниң әмәлгә ашқанлиғини яки ашмиғанлиғини билдүриду. Болушсизлиқ **-ма** // **-мә** қошумчиси арқилиқ ясилиду: *язма, төкмә.*

Пеилниң түс категорияси, асасән, четилма яки тәкрар рәвишдашларға түс ярдәмчилириниң (ярдәмчи пеилларниң бир түри) қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезип көр* (*бақ, жүр, чиқ, тур* в.б.)

Әгәр пеилда пеилниң турғун сөз хәвәр һәм өзәк шәкиллири толуқ ипадиләнсә, биринчи өзәк шәкиллириниң, иккинчи турғун сөз шәкиллириниң үчинчи хәвәр шәкиллириниң қошумчилири улиниду: *яздурмиғанмән* (*яз+дур+ма+ған+мән*). Бу мисалдики **-дур** вә **-ма** өзәк шәкиллириниң, **-ған** турғун сөз шәклиниң (сүпәтдаш), **-мән** хәвәр шәклиниң (пеилниң шәхс қошумчилириниң II түри) қошумчилири. Хәмит Төмүр дәриҗә, болушлуқ-болушсизлиқ, түс категориялириниң мошу ортақ алаһидиликлирини, йәни буларниң пеилда турғун сөз, хәвәр шәкиллириниң алдида келишини нәзәрдә тутқан һалда пеилниң өзәк шәкиллири пеилниң қалған икки шәклигә асас, йәни өзәк болуп келиду дәп һесаплайду.

6.9.4.1. Пеилниң дәриҗә категорияси

Бу категория егиниң җүмлидики иш-һәрикәт билән болған һәр хил мунасивитини билдүриду. М., *Әркин мәктәпкә барди. Долқун кийинди. Ишик аста ечилди. Муәллим оқуғучиларға иниша яздурди. Улар қучақлишип көрүшти.* Бу җүмлиләрдә егә (иш-һәрикәт егиси) билән иш-һәрикәт (пеил арқилиқ ипадиләнгән хәвәр) арисида һәр хил мунасивәтләр мәҗут. Биринчи, иккинчи вә бәшинчи җүмлиләрдә егә иш-һәрикәтни өзи орунлиған билән, уларниң арисида мәлум пәриқләр мәҗут: иккинчи җүмлидә иш-һәрикәт егигә қайтқанлиғи, йәни егиниң иш-һәрикәтни қобул қилғанлиғи тәкитләнсә, бшинчи җүмлидә иш-һәрикәт бир нәччә егә тәрипидин әмәлгә ашурулиду. Үчинчи җүмлидә егә иш-һәрикәтни өзи беваситә орунлимиса, төртинчи җүмлидә егә иш-һәрикәтниң орунлинишиға түрткә болиду.

Бу категорияниң ениқлимисида "егә", "җүмлә" сөзлириниң болуши тәсадипи әмәс. Сәвәви дәриҗә категорияси синтаксис билән, йәни сөзләрниң бағлиниш қаидилирини үгинидиған тилшунаслиқ саһаси билән зич мунасивәтлик.

Уйғур тилида дәриҗә категориясиниң төвәндикичә түрлири мәҗут.

6.9.4.1.1. Әсли дәриҗә

Пеил дәриҗилириниң бу түри "аддий дәриҗә" , "баш дәриҗә" дәпму атилиду. Бу дәриҗидә, Х.Төмүр бойичә, егә иш-һәрикәтниң һәм грамматикилиқ егиси һәм логикилиқ егиси болиду. Бу йәрдики грамматикилиқ егә синтаксислиқ тәһлилдики егә болса, логикилиқ егә иш-һәриәтни беваситә әмәлгә ашурғучи егә болуп һесаплиниду. Бәзидә бу егиләр җүмлидә бир сөздә өз әксини тапиду (әсли, өзлүк, өмлүк дәриҗиләр): *Долқун шеир язди. У кийинди. Улар көрүшти.*

Бәзидә җүмлиниң грамматикилиқ егиси җүмлиниң логикилиқ егиси болалмайду (өзгә дәриҗә): *Жиғин саат алтидә башланди.* Бу җүмлидики егә (*жиғин*) грамматикилиқ егә болған билән, логикилиқ егә болалмайду. Сәвәви бу егә (*жиғин*) җүмлидики иш-һәрикәтни әмәлгә ашуралмайду.

Әсли, өзлүк, өмлүк бәзидә мәҗбурий дәриҗиләрдә җүмлидики егә һәм грамматикилиқ, һәм логикилиқ егә болған билән,

уларниң арисида мәлум пәриқләр мојут. Бу пәриқләр иш-һәрикәт егиси билән иш-һәрикәт өзи арисидики мунасивәттә көрүниду.

Әсли дәриҗиниң өзигә хас қошумчилири йоқ. У шәкли җәһәттин пеил томуриға яки асасиға тоғра келиду һәм башқа дәриҗиләрниң ясилишиға асас болиду. Демәк бу дәриҗиниң өзигә хас морфологиялик көрсәткүчиму, һәтта ениқлимисиму йоқ. Шуңлашқа, Қазақстанда нәшир қилинған илмий грамматикилиримизниң пеил қисмини язған тилчимиз Ш.Кибиров пеилниң әсли дәриҗисини дәриҗә категориясиниң мустәқил бир түри сүпитидә қаримайду ("Һазирқи заман уйғур тили" Алмута, 1966, 203—212; "Строй уйгурского языка" Алматы, 1989, с. 292—297). "Қазақ грамматикисидиму" "Негізгі етіс деген етіс категориясының түрі жоқ" дәп язған (Астана, 2002, 509-б).

6.9.4.1.2. Өзлүк дәриҗә

Бу дәриҗидә егә җүмлидики иш-һәрикәтни һәм орунлайду, һәм қобул қилиду: *Әркин жуюнди.*

Өзлүк дәриҗә өтүмлүк пеилларға **-н, -ин, -ун // -үн** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *ясан, махтан, ойлан, таран, көрүн, қирин.*

Бәзидә **-л, -ил, -ул // -үл** қошумчисиму өзлүк дәриҗә ясайду: *қозғал, егил, қошул, берил.*

Бу қошумчилар өтүмлүк пеилларни өтүмсиз пеилларға айландуриду.

Пеил ясиғучи **-лан // -лән** қошумчиси тәркивидики **-н** қошумчиси өзлүк дәриҗә мәнасини сақлайду: *қураллан, шатлан, пәхирлән.*

Өзлүк дәриҗә мәнаси җәһәттин, мәлум дәриҗидә өзлүк алмишиға (өз) йеқин. Өзлүк алмиши өзлүк дәриҗиниң қошумчиси мәнасини ипадиләп келәләйду: *У жуюнди.* (*У өзини жуйди.*) *У таранди.* (*У өзиниң* (*чечини*) *тариди.*) *У махтанди.* (*У өзини махтиди.*)

Егә һәрикәтни қобул қилиду демәк, иш-һәрикәтниң нәтиҗиси егидә өз әксини тапиду яки иш-һәрикәт егигә тәсир қилиду демәктур. М: *Әркин кийинди* дегән җүмлидики иш-һәрикәтниң нәтиҗиси егидә (*Әркиндә*) көрүниду.

6.9.4.1.3. Өзгә дәриҗә. (Мәҗһул дәриҗә)

Бу дәриҗидә егә җүмлидики иш-һәрикәтни орунлимайду, амма қобул қилиду: *Ишик аста ечилди. Бир парчә хәт йезилди. Жиғин башланди.*

Өзгә дәриҗә өтүмлүк пеилларға **-л, -ил, -ул // -үл** қошумчисини вә ахирқи боғумида **[л]** тавуши бар өтүмлүк пеилларға **-н, -ин, -ун // -үн** қошумчисиниң улиниши арқилиқ ясилиду: *йезил, берил, башлан, ишлән, тазилан.*

Бу қошумчилар өтүмлүк пеилларни өтүмсиз пеилларға айландуриду.

Өзгә дәриҗидики пеил кәлгән җүмлидә егә логикилиқ егә әмәс, грамматикилиқ егә болуп һесаплиниду. М., "*Ишик аста ечилди*" дегән җүмлидики егә (ишик) һәрикәтни орунлалмайду, йәни логикилиқ егә болалмайду, амма синтаксислиқ тәһлилдә егә болалайду, йәни грамматикилиқ егә болалайду: *Хәт бүгүн йезилди. Оқуғучиларға бәштин китап берилди. Бу машина Японийәдә ишләнгән. Һойла тазиланди.*

Бу җүмлиләрдә һәрикәт егиси йоқ, ениқ әмәс, йәни хәтни ким язғанлиғи, оқуғучиларға кимниң китап бәргәнлиги, машинини ким ишлигәнлиги, һойлини ким тазилиғанлиғи биз үчүн намәлум. "Мәҗһул дәриҗә" дәп атилишиниң сәвәвиму мошу мәсилигә бағлиқ. "Мәҗһул" сөзи "*ениқ әмәс*", "*намәлум*" мәналирини бериду. Амма җүмлиләрниң егиси (грамматикилиқ егә) бар. Улар "*хәт*", "*китап*", "*машина*", "*һойла*" сөзлири. Мәзкүр мисаллардин көрүнүп туридуки, өзгә дәриҗидики пеил кәлгән җүмлидә егә вәзиписини атқуруватқан сөзләр, асасән, җүмлидики иш-һәрикәтни өзлири орунлалмайдиған, йәни мустәқил һәрикәт қилиш ихтидариға егә әмәс уқумларни ипадиләйдиған җансиз исимлардур. Мундақ җүмлиләрдики иш-һәрикәт, бир қаримаққа, өзлигидин орунланғандәк билиниду: *Ишик ечилди. Жиғин башланди.*

Әгәр җүмлиләрдики иш-һәрикәтни әмәлгә ашурғучи субъектни көрситиш һаҗәт болса, у "тәрипидин" субъектив сөзи билән биллә келиду: *Синип тазиланди — Синип новәтчи тәрипидин тазиланди.*

Бу хил җүмлиләрдики өзгә дәриҗидики хәвәрни аддий дәриҗигә айландурғанда, грамматикилиқ егә иш-һәрикәт қаритилған шәйигә, йәни толуқтурғучиға айлиниду: *Синипни тазилиди. Синипни новәтчи тазилиди.*

Бир пеилға **-н, -ин, -ун // -үн яки -л, -ил, -ул // -үл** қошум-

чилири уланса, биринчиси **(-н)** өзлүк дәриҗини, иккинчиси **(-л)** өзгә дәриҗини билдүриду: *ясан — ясал, йешин — йешил, урун — урул, кийин — кийил, күтүн — күтүл.*

Бәзидә бу қошумчиларниң қайси дәриҗә мәнасини ипадиләватқанлиғи контекстқа бағлиқ: *Белиқ қармаққа илинди* (өзлүк). — *Чапан илғучқа илинди* (өзгә). *Гүл ечилди* (өзлүк) — *Ишик ечилди* (өзгә). *У дүшмәнгә етилди* (өзлүк). — *Милтиқ етилди* (өзгә).

6.9.4.1.4. Мәҗбурий дәриҗә

Бу дәриҗидә егә җүмлидики иш-һәрикәтниң әмәлгә ешишиға түрткә болиду: *Муәллим иниа яздурди.*

Мәҗбурий дәриҗә **-дур // -дүр, -тур // -түр; -ғуз // -гүз, -қуз // -күз; -ар // -әр, -ур // -үр; -т** қошумчилири арқилиқ ясилиду. Бирла сөздә учришидиған **-сәт** қошумчисиму мәҗбурий дәриҗә мәнасини билдүриду: *көрсәт.* Бу қошумчиларниң бәзилири өз ара мәнадашлиқ мунасивәттә болғанлиқтин, бириниң орниға бири келиши мүмкин: *яздур—язғуз, ишләт—ишлигүз, қайтур—қайтқуз, көчүр—көчкүз.*

Мәҗбурий дәриҗә қошумчилири өтүмлүк вә өтүмсиз пеилларға охшашла улиниду. Өтүмсиз пеиллар мәҗбурий дәриҗә қошумчилирини алғанда, өтүмлүк пеилға айлиниду: *Меһманлар күлүшти. Меһманларни күлдүрди.* Мәзкүр дәриҗиниң қошумчиси өтүмлүк пеилларға уланғанда, җүмлидики иш-һәрикәтни бир әмәс, икки субъект әмәлгә ашуриду: *У қурулушчиларға өй ясатти.* Бу җүмлидики иш-һәрикәтни әмәлгә ашуруш үчүн (өй ясаш үчүн) икки субъект қатнашқан: Уларниң бири (егә — *у*) иш-һәрикәтни орунлашқа түрткә болса, иккинчиси (һаләт — *қурулушчиларға*) беваситә иш-һәрикәтни орунлайду. Мундақ җүмлиләрдә бериш келиш арқилиқ кәлгән иш-һәрикәтни орунлиғучи субъект чүшүп келиши мүмкин: *У өй ясатти.*

Мәҗбурий дәриҗиниң қошумчилири өтүмсиз пеилларға уланғанда, җүмлидики иш-һәрикәтни егә өзи орунлайду: *У су қайнатти. У жиңнигә жип өткүзди.* Әгәр бу пеилларға иккинчи қетим дәриҗә қошумчилири уланса, егә иш-һәрикәтни өзи орунлимайду, амма башқа бириниң орунлишиға түрткә болиду: *У оғлиға су қайнатқузди. У қизиға жиңнигә жип өткүзгүзди.*

6.9.4.1.5. Өмлүк дәриҗә

Бу дәриҗидә иш-һәрикәт бир нәччә егә тәрипидин орунлиниду: *Улар әтрапқа қариши.* (сел: *У әтрапқа қариди*).

Өмлүк дәриҗә **-ш, -иш, -уш // -үш** қошумчиси арқилиқ ясилиду. Бу қошумчә шәкли җәһәттин **"-ш"лиқ** исимдаш қошумчисиға охшайду. Амма улар келип чиқиши, мәнаси вә қоллинилиши җәһәттин бир-биридин пәриқлиниду. Исимдаш исимға хас қошумчилар билән кәлсә (*йезишни, йезишқа, йезишим, йезишиң*), өмлүк дәриҗидики пеил пеилға хас қошумчилар билән келиду (*йезишти, йезишса, йезишайли, йезишқан, йезишип, йезишсила, йезиш* — II шәхс сәтлимә түри).

Өмлүк дәриҗидики пеил өз ара һәмкарлишиш, мусабиқилишиш, ярдәмлишиш охшаш мәналарни өз ичигә алиду: *Улар узақ сөзлишти* (*талашти*). *Биз Әркингә кесәк қуюшуп бәрдуқ.*

Пеил дәриҗилириниң қошумчилири қатлинип, йәни бирмдин кейин бири улинип кәлгәндә, өзлүк дәриҗиниң қошумчиси биринчи улиниду:

а) Пеил+өзлүк дәриҗә+мәҗбурий дәриҗә: *кийиндүр*(*ди*), *ясандур*(*ди*).

ә) Пеил+өзлүк дәриҗә+өмлүк дәриҗә: *кийиниш*(*ти*), *ясиниш*(*ти*).

б) Пеил+өзлүк дәриҗә+мәҗбурий дәриҗә+өзгә дәриҗә: *кийиндүрүл*(*ди*), *жуюндурул*(*ди*).

в) Пеил+өзлүк дәриҗә+мәҗбурий дәриҗә+өмлүк дәриҗә: *кийиндүрүш*(*ти*).

Пеилға өзлүк дәриҗиси уланмиғанда, өмлүк вә мәҗбурий дәриҗә қошумчилири орун алмаштуруп пеил томуриға улиниду.

а) Пеил+өмлүк дәриҗә+мәҗбурий дәриҗә: *көрүштүр*(*мәк*).

ә) Пеил+мәҗбурий дәриҗә+өмлүк дәриҗә: *ишлитиш*(*ти*).

Өзгә дәриҗиниң қошумчиси болса, асасән, башқа дәриҗә қошумчилириниң ахирида келиду:

а) Пеил+мәҗбурий дәриҗә+өзгә дәриҗә: *яздурул*(*ди*).

ә) Пеил+өзлүк дәриҗә+мәҗбурий дәриҗә+өзгә дәриҗә: *кийиндүрүл*(*ди*).

б) Пеил+өмлүк дәриҗә+мәҗбурий дәриҗә+өзгә дәриҗә: *тонуштурул*(*ди*).

6.9.4.2. Пеилниң болушлуқ-болушсизлиқ категорияси

Бу категория пеил ипадилигән иш-һәрикәтниң муәййәнләштүрүлгәнлигини яки инкар қилинғанлиғини билдүриду.

Муәййәнләштүрүлгән яки болушлуқ һәрикәт үч заманниң биридә йүз бәргән һәрикәт болуп һесаплиниду. Униң өзигә хас қошумчиси йоқ: *бардим, язимән.*

Инкар қилинған яки болушсиз һәрикәт үч заманниң биридә йүз бәрмигән һәрикәт болуп һесаплиниду: *бармидим* (*бар+ма+-ди+м*), *бармайватимән* (*бар+ма+й+ват+а+мән*), *бармаймән* (*бар+ма+й+мән*).

Болушсиз шәкил **-ма** // **-мә** қошумчиси арқилиқ ясилиду. Болушсиз һәрикәт бәзидә сүпәтдашларға "*йоқ*", "*әмәс*" сөзлириниң қошулуп келиши арқилиқму ясилиду: *барған әмәс*, *барар әмәс*, *барғини йоқ*. Буларниң қоллинилишида мәлум стилистикилиқ алаһидилик можут.

-ма // **-мә** қошумчиси бәзидә контекстқа бағлиқ тәхмин, гуман мәналирини билдүриду: *Улар кетип қалмисун* (*қал+ма+-сун*).

Пеилниң түслүк өзәк шәкиллиридики һәм мустәқил пеилға, һәм ярдәмчи пеилға **-ма** // **-мә** қошумчиси уланғанда, болушлуқ иш-һәрикәт ипадилиниду: *Мән бу мукапатни алмай қоймаймән.*

6.9.4.3. Пеилниң түс категорияси

Бу категория иш-һәрикәтниң әмәлгә ешиш характерини билдүриду.

Пеилниң түс категорияси, асасән, рәвишдашқа түс ярдәмчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду. Мустәқил пеил билән ярдәмчи пеилни (түс ярдәмчисини) бир-биригә бағлашта толарақ четилма рәвишдаш бәзидә тәкрар рәвишдаш қошумчилири ишлитилиду: *йезип көр*, *йезип чиқ*, *йезип жүр*, *йезип қой*, *йезивәт* (*йаз+ип+әт* (*әвәт*)) , *язивәр* (*яз+а+бәр*).

ШУАРда нәшир қилиниватқан тилшунаслиқ бойичә әмгәкләрдә түс категориясиниң төвәндики түрлири көрситилгән.

6.9.4.3.1. Изчил түс

Бу түс иш-һәрикәтниң изчил әмәлгә ешиватқанлиғини билдүриду.

Изчил түс четилма рәвишдашқа “*ят*” ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқ ясилиду. Кейинирәк четилма рәвишдашниң қошумчиси **-п, -ип, -уп // -үп** билән “*ят*” ярдәмчи пеили өз ара бирикип, фонетикилиқ өзгиришкә чүшүши нәтижисидә **-ват, -иват, -уват // -үват** шәклини алған.

Изчил һаллиқ сүпәтдаш, изчил һаллиқ исимдаш, изчил һазирқи заман, изчил өткән заман шәкиллири изчил түс яки Хәмит Төмүр бойичә, “изчил түслүк өзәк шәкли” асасида ясилиду: *йезиватқан, йезиватқанлиғи, йезиватиду, йезиватапти* в.б.

1.9.4.3.2. Имкан түс

Бу түс һәрикәт егисиниң иш-һәрикәтни әмәлгә ашурушқа имканийәтлик екәнлигини билдүриду.

Имкан түс тәкрар рәвишдашқа “*ал*” ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *У шеир язалайду.*

Бу жүмлидики “*язалайду*” сөзи төвәндикичә морфемилардин тәркип тапқан: *яз* — сөзниң томури, **-а** — тәкрар рәвишдашниң қошумчиси, “*ал*” ярдәмчи пеил, (**-а**) ярдәмчи пеилға қошулуп кәлгән тавуш. Униң қандақ пәйда болғанлиғи һәққидә ениқ пикир йоқ. **-й** тәкрар рәвишдашниң қошумчиси, **-ду** пеилниң III шәхс қошумчиси. Кейинирәк томурдин кейинки тәкрар рәвишдашниң қошумчиси (**-а**), ярдәмчи пеил (**ал**) вә қошулған тавуш (**а**) өз ара бирикип, фонетикилиқ өзгиришкә чүшүши нәтижисидә **-ала // -әлә, -йала // -йәлә** қошумчисиға айланған. **-ала // -әлә** варианти үзүк тавуш билән пеилларға улиниду: *яз+а-ла+й+ду, кәл+әлә+й+ду* (*келәләйду*). **-йала // -йәлә** варианти созуқ тавушқа аяқлашқан пеилларға улиниду. Бу қошумчидики (**й**) тавуши қистурма үзүк тавуш болуп, у икки созуқ тавушниң (томурниң ахиридики вә **-ала // -әлә** қошумчисиниң бешидики) арисида келиши арқилиқ тәләппузни йеникләштүриду: *ойна+й-ала+й+ду* (*ойнийалайду*), *ишлә+йәлә+й+ду* (*ишлийәләйду*). Қазақстанда қобул қилинған имламизда болса, мундақ әһвалда **й** вә **а** тавушлири чүшүп қалиду. Нәтижидә **-йала // -йәлә** қошумчиси **-ла // -лә** шәклигә егә болиду: *ойна+ла+й+ду, ишлә+лә+й-+ду.*

6.9.4.3.3. Тәмшәлмә түс

Бу түс һәрикәт егисиниң иш-һәрикәтни әмәлгә ашурушқа тәмшиливатқанлиғини билдүриду.

Тәмшәлмә түс мәхсәт рәвишдашқа изчил түс қошумчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғиливатиду* (*яз+ғили+ват+а+-ду*). *Долқун мәктәпкә маңғиливатиду.*

6.9.4.3.4. Күчәйтмә түс

Бу түс иш-һәрикәтниң адәттикидин күчәйтилгән һалда әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Күчәйтмә түс четилма рәвишдашқа *әвәт* (қисқарған шәкли "*әт*") ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *У бир кечидә һекайә йезивәтти* (*яз+ип+әт* (*әвәт*)*+ти*). *Күн иссип кәтти.*

Бәзи алимларниң пикричә, "*әвәт*" ярдәмчи пеилиниң орнида "*ат*" ярдәмчи пеили болушиму мүмкин. Уйғур тилиниң турпан шевисидә "ат" ярдәмчи пеили ишлитилиду: *йезиватти* (*яз+ип+ат+ти*).

Бу түс қайси пеилға мунасивәтлик болушидин қәтъий нәзәр, һазир униң қошумчиси **-вәт** // **-ивәт** шәклидә келиплашқан.

"*Ташла*" ярдәмчи пеилиму бәзидә күчәйтмә түс мәнасини билдүриду: *У бир кечидә һекайә йезип ташлиди. У хәтни житип ташлиди* (*житивәтти*).

6.9.4.3.5. Чәклимисиз түс

Бу түс иш-һәрикәтниң чәклимисиз һалда әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Чәклимисиз түс тәкрар рәвишдашқа "*бәр*" ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқ ясилиду. Кейинирәк икки созуқ тавуш арисидики (**б**) тавуши (тәкрар рәвишдаш қошумчиси (**-а** // **-ә**) вә өзидин кейинки (ә) тавуши) аҗизлишип, (**в**) тавушиға өзгәргән. Нәтиҗидә чәклимисиз түсниң қошумчиси **-вәр** // **-ивәр** шәкиллиридә келиплашқан: *яз+ивәр*(*яз+а+бәр*), *ишлә+вәр* (*ишлә+*(*й*-)*+бәр*). Бу қошумчә созуқ тавуш билән аяқлашқан пеилларға уланғанда, четилма рәвишдаш қошумчиси **-й** чүшүп қалиду.

Улар ямғурға қаримай маңивәрди. Бир йәрдә туривәрмәйли. Язмисам язмаверимән.

6.9.4.3.6. Өзлүк түс

Бу түс иш-һәрикәтниң егигә қаритилған һалда әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Өзлүк түс четилма рәвишдашқа "*ал*" ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқ ясилиду. Вақитниң өтүши билән четилма рәвишдаш қошумчиси (**-п, -ип, -уп // -үп**) "*ал*" ярдәмчи пеили билән бирикип өзлүк түсниң **-вал, -ивал, -увал // -үвал** қошумчиси шәкилләнгән: *ишлә+вал* (*ишлә+п+ал*), *яз+ивал* (*яз+ип+ал*), *көр+үвал* (*көр+үп+ал*), *қош+увал* (*қош+уп+ал*). *У шеирни икки қетим оқупла ятлавалди. Әркин бир аз дәм еливалди.*

Түс категориясиниң жуқурида қаралған алтә түридә четилма вә тәкрар рәвишдашларниң қошумчилири ярдәмчи пеил (түс ярдәмчиси) билән бирикип, фонетикилиқ өзгиришкә чүшүш нәтиҗисидә қошумчиға айлинип кәткән. Шуңлашқа булар синтетикилиқ (яки қошумчилар арқилиқ ипадиләнгән) түс шәкиллири һесаплиниду.

Төвәндики түс категориясиниң түрлири болса, аналитикилиқ, йәни мустәқил пеил билән ярдәмчи пеилниң (түс ярдәмчисиниң) бирикмәй, қатар келиши арқилиқ ясалған:

6.9.4.3.7. Өзгә түс

Бу түс иш-һәрикәтниң егидин башқа шәйигә қаритилған һалда әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Өзгә түс четилма рәвишдашқа "*бәр*" ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *У балиларға чөчәк ейтип бәрди. Долқун қушларға уга ясап бәрди.*

Бәзидә бу шәкил башқа иш-һәрикәт үчүн пайдилиқ болушни билдүриду: *һәрикәт қилип бәр, тез сақийисән.*

1.9.4.3.8. Синақ түс

Бу түс иш-һәрикәтниң синақ териқисидә әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Синақ түс четилма рәвишдашқа "*бақ*" яки "*көр*" ярдәмчи пеиллириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *У шеир йезип бақти* (*көрди*).

Синақ түсниң болушсиз шәкли икки хил ясилиду:

а) Мустәқил пеилниң болушсиз шәклидә келиши. Мундақ

шәкил синақ териқисидики болушсиз иш-һәрикәтни билдүриду: *Бу дорини бир нәччә күн ичмәй беқиң.*

ә) **Ярдәмчи пеилниң болушсиз шәклидә келиши.** Мундақ шәкил һәрикәт егисиниң мәлум иш-һәрикәт бойичә тәҗрибисизлигини билдүриду: *Мән бу китапни оқуп бақмиған* (*көрмигән*).

6.9.4.3.9. Башланма түс

Бу түс иш-һәрикәтни әмәлгә ешишиқа башлишини билдүриду.

Башланма түс мәхсәт рәвишдашқа "*башла*" бәзидә "*тур*" ярдәмчи пеиллириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғили башлиди* (*турди*).

Йөнилиш келиштики **"-ш"лиқ** исимдашқа "*башла*" ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқму башланма түс ясилиду: *йезишқа башлиди.*

6.9.4.3.10. Пүткән түс

Бу түс иш-һәрикәтниң толуқ әмәлгә ешишини билдүриду.

Пүткән түс чтилма рәвишдашқа "*бол*" ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *Бу китапни бүгүн оқуп болимән.*

6.9.4.3.11. Җәрияи түс

Бу түс иш-һәрикәтниң әмәлгә ешиш җәриянини билдүриду.

Җәриян түс четилма рәвишдашқа "*чиқ*", бәзидә "*өт*" ярдәмчи пеиллириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *Улар көргәзмини көрүп чиқти. Мусабиқидә Долқун озуп чиқти. Әркин өз нутқида бүгүнки муһим мәсилиләргә тохтилип өтти.*

Бәзи ярдәмчи пеиллар (түс ярдәмчилири) четилма рәвишдаш билән қошулуп түс категориясигә мунасивәтлик шәкилләрни ясисиму, һәр хил мәна билдүргәнликтин, уларни түс категориясиниң мәлум бир түригә һазирчә яткузуш мүмкин әмәс. Улар төвәндики ярдәмчи пеиллар (мәзкүр ярдәмчи пеилларниң мәналири Х.Төмүр китави бойичә қисқартилип берилди):

Қал. Бу ярдәмчи четилма рәвишдашқа қошулуп төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) һәрикәтниң орунланған һаләттә турақлишиши: *Аста гәп*

қилиңлар, бала ***ухлап қалди.*** *Униң машиниси патқаққа петип қалғаникән, чиқиришип бәрдуқ.*

ә) һәрикәтниң дайимлиқ ишқа айлиниши: *У* ***йөтилип қапту.***

б) Тәсадипийлиқ түси: *У* ***ағрип келип,*** *дәрискә баралмиди.*

в) һәрикәтниң асасий җәһәттин орунлиниши яки орунлинишқа аз келиши: *Бу бенаму* ***пүтүп қалди,*** *аз күндә пайдилинишқа берилиду.*

Қой. Бу ярдәмчи пеил четилма рәвишдашқа қошулуп, төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Һәрикәтниң орунланған һаләттә турақлишиши. "*Қой*" ярдәмчи пеилиниң бу мәнаси "*қал*" ярдәмчи пеилиниң биринчи мәнасиға охшайду.

Амма "*қой*" өтүмлүк пеилларға, "*қал*" өтүмсиз пеилларға қошулиду: *Долқун ишикни аста йепип қойди.* (*Ишик йепилип қалди.*) *Әркин оюнчуқларни жиғип қойди.*

ә) Тәсадипийлиқ түси: *Қаттиқ тартма, үзүп қойисән.*

б) Бир иш-һәрикәтниң башқа иш-һәрикәт үчүн орунлиниши: Униңға вәдә берип қойған, бармисам болмайду.

в) Һәрикәтниң сус, етибарсиз, қисқа вақитлиқ характерда орунлиниши: *У сүрәткә қарап күлүп қойди. Уни сәл махтап қойсаң, учуп кетиду. Күндә әтигәнлиги азирақ жүгрәп қойимән.*

Кәт. Бу ярдәмчи пеил четилма рәвишдашқа қошулуп, төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Һәрикәт егисиниң қарши тәрәпкә йөнилиши: *Улар көчүп кәтти.*

ә) Һәрикәтниң бирдинла йүз бериши: *Әйнәк сунуп кәтти.*

б) Һәрикәтниң күчийиши: *Һава иссип кәтти.*

в) Һәрикәтниң бирдинла башлинип, давамлишиши: *Маңайли дәп турғанда, ямғур йеғип кәтти. Әркин бу гәпни аңлап, ихтиярсиз күлүп кәтти.*

Кәл. Бу ярдәмчи пеил четилма рәвишдашқа қошулуп, һәрикәтниң сөз болуватқан вақитқичә үзлүксиз давамлашқанлиғини билдүриду: *У көпчиликкә дайим ярдәм берип келиду.*

Тур. Бу ярдәмчи пеил четилма рәвишдашқа қошулуп, төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Иш-һәрикәтниң дайим тәкрарлиниши: *У маңа телефон қилип туриду. Биз уларниң өйигә берип туримиз.*

ә) Иш-һәрикәтниң вақитлиқ болуши: *Сиз күтүп туруң, мән һазир келимән. Сиз бу орундуқта олтуруп туруң.*

Жүр. Бу ярдәмчи пеил четилма рәвишдашқа қошулуп, төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Һәрикәтниң узақ давамлишиши яки көп қетим тәкрарлиниши. Бу хил мәнани ипадилигәндә ярдәмчи пеил четилма рәвишдаш шәклидә келиду: *Бу китапни униңдин ялвуруп жүрүп аран алдим. Унимай жүрүп ахири көнди.*

ә) Рәвишдаш ипадилигән һәрикәт билән шуғуллинип аварә болуш, җапа чекиш мәналири: *Бу жүклириңни көтирип жүргичә, бир йәргә қоюп қой.*

Олтур. Бу ярдәмчи пеил четилма рәвишдашқа қошулуп, мәлум иш-һәрикәт үчүн вақит сәрип қилиш мәнасини билдүриду һәм инкар, соал мәнасидики җүмлиләрдә ишлитилиду: *Һәммини сөзләп олтирамсән, тез маңайли. Сүрүштүрүп олтиридиған вақит йоқ.*

6.9.4.4. Пеилниң һаллиқ өзәк шәкиллири

Хәмит Төмүр бәзи сүпәтдашларға "*бол*", "*қил*", "*тур*" бағламчилириниң қошулушидин һасил болған мурәккәп өзәк шәкиллирини пеилниң һаллиқ өзәк шәкиллири дәп қарайду. Алимниң пикричә, улар пеилниң өзәк шәкиллиригә пүткән һал, пүтмигән һал, изчил вә мәхсәт һали қатарлиқ һал уқумлирини киргүзүп, пеилниң өзәк қисмида һал категориясини һасил қилиду. Х.Төмүр уйғур тилида пеилниң һаллиқ өзәк шәкиллириниң төвәндикичә түрлири бар дәп һесаплайду (улар қисқартилип берилди).

а) Пүткән һаллиқ өзәк шәкли. Бу шәкил пүткән һаллиқ сүпәтдашқа "*бол*", "*қил*", "*тур*" бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язған бол, язған қилип, язған турса.*

"*Бол*" бағламчиси пәрәз-қаршилиқ мәйлидә кәлгәндә, пүткән һал уқумини (*Тиришқан болсаң, алға басаттиң*), пүтмигән һазирқи заман шәклидә һәрикәтниң орунланған дәп һесаплинишини (*Яхши оқумисақ хәлқимизниң үмүтини ақлимиған болимиз*), четилма рәвишдаш шәклидә һәрикәтни орунлиған қияпәткә киривелишни (*У ухлиған болуп йетивалди*) билдүриду.

"*Қил*" бағламчиси четилма рәвишдаш шәклидә келип, мәлум шәйини шу һәрикәтни орунлиған қияпәткә киргүзүшини билдүриду: *У өзини қорқмиған қилип көрситишкә тиришти.*

"*Тур*" бағламчиси пәрәз-қаршилиқ мәйлидә келип, пүткән һал уқумини билдүриду: *Мән уни көрмигән турсам, қандақ тонуймән.*

ә) **Пүткән һаллиқ охшатма өзәк шәкли.** Бу шәкил пүткән һаллиқ өзәк шәклигә охшатма келиш қошумчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язғандәк бол, язғандәк қил, язғандәк тур.* (Охшатма келиш қошумчиси сүпәтдашқа улиниду.)

"*Бол*" бағламчиси егиниң худди шу һәрикәтни орунлиғандәк һиссиятқа егә болушини билдүриду: *Сүритиңни көрүп, өзәңни көргәндәк болдум.*

"*Қил*" бағламчиси сөзлигүчигә һәрикәтниң барлиққа кәлгәнлигидин бирәр ишарәт сезилгәнлигини билдүриду: *Бири чақирғандәк қилди, қарисам Әркин екән.*

"*Тур*" бағламчиси һәрикәтниң орунланған һалитидин дерәк беридиған бирәр аламәтниң мәжутлуғини билдүриду: *Улар қайтип кәлгәндәк туриду, қарап бақайли.*

б) Пүтмигән һаллиқ өзәк шәкли. Бу шәкил пүтмигән һаллиқ сүпәтдашқа "*бол*", "*қил*", "*тур*" бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду.

"*Бол*" бағламчиси егиниң мәлум һәрикәткә майиллишишини (Шуниңдин кейин у гезит оқуйдиған болди), һәрикәтниң әмәлгә ешишидин ишарәт яки қарарни (*Чапсан маңайли, ямғур яғидиған болди*) билдүриду.

"*Қил*" бағламчиси мәлум шәйини иш-һәрикәтни орунлаш ихтидариға егә қилишни билдүриду: *Бу ишикни ичигә ечилидиған қилиң.*

"*Тур*" бағламчиси пәрәз-қаршилиқ мәйлидә яки рәвишдаш шәклидә келип пүтмигән һал уқумин билдүриду: *У мошу мәктәптә оқуйдиған турса, немишкә тонумайду. Ясалайдиған туруп, ясалмаймән десиңиз болмайду.*

Пүтмигән һаллиқ сүпәтдашниң **-ар // -әр, -р** шәкли шеирларда учришиду: *Мән кетәр болдум ярим // Әрзим баян әйләп өтәй.*

в) Пүтмигән һаллиқ охшатма өзәк шәкли. Бу шәкил икки хил ясилиду: а) Охшатма келиш қошумчиси уланған пүтмигән һаллиқ өзәк шәклигә "*қил*", "*тур*" бағламчилириниң қошулуши арқилиқ: *язидиғандәк қил, язидиғандәк тур.*

Бу шәкил һәрикәтниң дайим барлиққа келидиғанлиғидин яки кейин барлиққа келидиғанлиғидин дәрәк барлиғини билдүриду: *Бу йәрдә ямғур көп яғидиғандәк қилиду. Бүгүн қар яғидиғандәк туриду.*

ә) Охшатма келиш қошумчиси уланған **"-ғу"луқ** исимдашқа "*бол*" бағламчисиниң қошулуши арқилиқ: *язғудәк бол.*

Бу шәкил егиниң мәлум иш-һәрикәтни орунлаш яки униң

болушини тәминләш дәриҗисигә йетишни билдүриду: *Хапиликтин жиглигудәк болди. Бу алмилар качан йегүдәк болар. Инглизчә романларни оқуғидәк болуп қапту.*

г) Изчил һаллиқ өзәк шәкли. Бу шәкил изчил һаллиқ сүпәтдашқа "*бол*", "*қил*", "*тур*" бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиватқан бол, йезиватқан қил, йезиватқан турса.*

"*Бол*" бағламчиси пәрәз-қаршилиқ мәйлидә келип, изчил һал уқумини (*Улар дәрис оқуватқан болса, кейин келәйли*), четилма рәвишдаш шәклидә егиниң иш-һәрикәтни орунлаватқан қияпәттә киривелишини (*Уухлаватқан болуп, җим йетивалди*) билдүриду.

"*Қил*" бағламчиси мәлум шәйиниң мәлум иш-һәрикәтни орунлаватқан яки мәлум һаләттә турған қияпәткә киргүзүлүшини билдүриду: *Рәсимдә оқуғучи китап оқуватқан қилип тәсвирлинипту.*

"*Тур*" бағламчиси пәрәз-қаршилиқ мәйлидә яки четилма рәвишдаш шәклидә келип изчил һал уқумини билдүриду: *Мән емтиһан тапшуруватқан турсам, қандақ баримән. Сиз Әркин билән бир мәктәптә оқуватқан туруп, уни тонумамсиз?*

ғ) Изчил һаллиқ охшатма өзәк шәкли. Бу шәкил охшатма келиш қошумчиси уланған изчил һаллиқ сүпәтдашқа "*қил*", "*тур*" бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *йезиватқандәк қил, йезиватқандәк тур.*

Изчил һаллиқ охшатма өзәк шәкли иш-һәрикәтниң изчил давамлишиватқанлиғидин дәрәк болушини билдүриду: *Улар ухлаватқандәк қилиду. Талада ямғур йеғиватқандәк қилиду. Түнөгүн бир нәрсә йезиватқандәк тураттиңиз, немә яздиңиз?*

д) Мәхсәт һаллиқ өзәк шәкли. Бу шәкил мәхсәт һаллиқ сүпәтдашқа "*бол*" бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *язмақчи бол.*

Мәхсәт һаллиқ өзәк шәкли иш-һәрикәт тоғрисидики нийәт яки келишимниң барлиққа келишини билдүриду: *Мән униң билән әтә көрүшмәкчи болдум.*

Пеилниң мәзкүр мурәккәп өзәк шәкиллири (пеилниң түс категорияси яки пеилниң түслүк өзәк шәкиллири вә пеилниң һаллиқ өзәк шәкиллири) түркийшунаслиқта һәр хил үгинилип келиватмақта. Бәзи алимлар бу шәкилләрни сөз ясаш даирисидә қариса (пеилларниң синтаксислиқ усул арқилиқ ясилиши), бәзилири, мәсилән қазақ алимәси, филология пәнлириниң доктори професор Н.Оралбаева пеилниң бу шәкиллирини аналитикилиқ шәкил сүпитидә қарайду.

6.9.5. Турғун сөз-бағламчи қурулмилири

Һәмит Төмүр турғун сөзләр билән (тәхлидий сөзләрдин башқа) бағламчиларниң қошулушидин һасил болған морфологиялик шәкилләрни ***турғун сөз-бағламчи қурулмилири*** дәп қарайду һәм уларни төвәндикичә түрләргә бөлиду.

6.9.5.1. Турғун сөзләрниң пеил шәкиллири

Бу шәкилләр турғун сөзләргә толуқ бағламчиларниң қошулуши арқилиқ ясилиду. Толуқ бағламчилар турғун сөзләрни пеилға хас грамматикилиқ категорияләр билән бағлайду. М., *Долқун студент болди*. Бу җүмлидики "*болди*" бағламчиси "студент" сөзини (исимни) пеилға хас грамматикилиқ категорияләр билән бағлап кәлгән. Нәтиҗидә "*Студент болди*" морфологиялик қурулмиси өткән заман, ениқ мәйил мәналирини алған.

Мәлумки, "*студент*" сөзидә мәйил заман мәналириниң болуши мүмкин әмәс. Сәвәви бу мәналар пәқәт пеилға хас, исимға хас әмәс. Бу қурулмида заман, мәйил мәналири "*бол*" бағламчиси (ярдәмчи пеили) арқилиқ ипадиләнгән.

Турғун сөз-бағламчи қурулмилири җүмлиниң бир бөлигиниң вәзиписини атқуриду.

Уйғур тилида төвәндики толуқ бағламчилар турғун сөзләрниң пеил шәкиллирини һасил қилиду:

Бол. Бу бағламчи турғун сөздә ипадиләнгән уқумниң барлиққа келишини яки можутлуғини билдүридиған өтүмсиз пеил шәкиллирини ясайду: *Мал сәмәрсә, яғ болиду. Қар йеғип, әтрап аппақ болуп кәтти. Оқуғучиларниң сани 700 болди. Каризниң сүйи татлиқ болиду. Әнди бу китаплар сениң болиду. Йезилған мақалә 15 парчә болупту. Бу яқ мениң акам болиду.*

"*Бол*" бағламчиси арқилиқ ясалған бәзи турғун сөз-бағламчи қурулмилири турақлиқ хусусийәткә егә. Мундақ қурулма тәркивидики турғун сөзләр асасән исимдин тәркип тапқан болуп, уларниң уйғур тилида мустәқил қоллинилишиму наһайити аз учришиду. Бу хил бирикмиләрдә "*бол*" бағламчиси, сөз ясиғучи қошумчә охшаш хизмәт атқурғанлиқтин, уларни кошма пеил тәркивигә киргүзүшкә болиду: *пәйда болмақ, дәпсәндә болмақ, мәғлуп болмақ, һасил болмақ, тар-мар болмақ, бәрбат болмақ, бит-чит болмақ, бир тәрәп болмақ* в.б.

Қил. Бу бағламчи турун сөздә ипадиләнгән уқумниң бар-

лиққа кәлтүрүлүшини билдүридиған өтүмлүк пеил шәкиллирини ясайду: *Ашни бузуп омач қилди, нанни бузуп көмәч қилди* (*мақал*). *У оғлини алим қилимән дәйду. Ямғур йолларни патқақ қиливәтти. Бу ишни нә нери, нә бери қил. Бирни он қил.*

Мәзкүр бағламчи билән ясалған төвәндики бирикмиләр кошма пеил һесаплиниду: *пәйда қилмақ, дәпсәндә қилмақ, һасил қилмақ, бит-чит қилмақ, тар-мар қилмақ, һәл қилмақ, паш қилмақ, бир тәрәп қилмақ* в.б.

Тур. Бу бағламчи турғун сөзләр билән бирикип, улар ипадилигән уқумниң мәлум ишқа қарши һалдаможутлуғини билдүридиған пеил шәклини ясайду: *Сән боксчи турсаң, у саңа қандақ тәң келиду? Сөйгү деңизи чоңқурлуғида мән бир қайнам турсам.* (*Л.Мутәллип*). *Әһвал мошундақ турса, немә қилалаймиз? Бу бала кичиккинә туруп, машина һайдалайдекән.*

Кәл. Бу бағламчи сүпәт яки миқдарлар билән бирикип, уларниң можутлуғини яки намайән болушини билдүридиған пеил шәкиллирини ясайду: *Кавказлиқлар қаңшалиқ келиду. Бу йәрниң тописи қизғуч келиду. Бу көйнәк сизгә лайиқ келиду. Улар 100 чақирим келидиған йолни бесип өтти. Бу мәйдан 10 га келиду.*

Чиқ. Бу бағламчи сан, сүпәт яки миқдарлар билән бирикип, уларниң намайән болушини билдүридиған пеил шәкиллирини ясайду: *Китапларни санисам йәтмиш чиқти. Бу йол 200 км чиқиду. Униң соқуми семиз чиқти.*

Көр. Бу бағламчи сүпәтләр билән бирикип, улар ипадилигән бәлгүгә егә болушни яки бәлгүни һис қилишни билдүридиған пеил шәкиллирини ясайду: *Мән вәтинимни яхши көримән. Арилиқни жирақ көрмәй, келип тур. Бу ишни асан көрмәң.*

Булардин башта "*илғар һесапланмақ*", "*асан чағлимақ*", "*лазим тапмақ*" охшаш қурулмиларму турун сөзләрниң пеил шәклигә кириду.

6.9.5.2. Турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллири

Бу шәкилләр турғун сөзләргә толуқсиз бағламчилар ичидики шәхслик һөкүм бағламчилириниң қошулуши арқилиқ ясилиду. Мәзкүр бағламчилар баян мәйлигә мунасивәтлик болғанлиқтин, турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллири төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

а) Турғун созләрниң васитисиз баян мәйлидики хәвәр шәкли. Бу шәкил турун сөзләргә васитисиз һөкүм бағлам-

чисиниң һазирқи вә өткән заман түрлириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *Мән оқуғучимән. Сән оқуғучи едиң.* Адәттә һазирқи заман васитисиз һөкүм бағламчиси нутуқта чүшүп қалиду: *Мән оқуғучи. Гәп бир, қулақ икки (Гәп бирдур, қулақ иккидур). Бизниң йезимиз чирайлиқ(тур). Мениң демәкчи болғиним шу(дур).*

ә) Турғун сөзләрниң васитилик баян мәйлидики хәвәр шәкли. Бу шәкил турғун сөзләргә васитилик һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *У муәллим екән. Оқуғучиларниң сани 30 екән. Сиз мениңдин он яш кичик екәнсиз.*

б) Турғун сөзләрниң аңлатма баян мәйлидики хәвәр шәкли. Бу шәкил турғун сөзләргә аңлатма һөкүм бағламчисиниң һазирқи яки өткән заман түрлириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *Униң һәдиси муәллимдәк. Униң акиси тиҗарәтчи емиш. Униң билими наһайити пухта екән. Улар турпанлиқ екәнмиш.*

в) Турғун сөзләрниң субъектив мөлчәр мәйлидики хәвәр шәкли. Бу шәкил турғун сөзләргә субъектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң һазирқи вә өткән заман түрлириниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *Сиз муәллимғу дәймән. У тиҗарәтчи едиғу дәймән.*

г) Турғун сөзләрниң объектив мөлчәр мәйлидики хәвәр шәкли. Бу шәкил турғун сөзләргә объектив мөлчәр һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *У муәллим охшайду. Улар өйидә йоқ болса керәк.*

6.9.5.3. Турғун сөзләрниң болушсиз шәкли

Бу шәкил турғун сөзләргә болушсиз һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *У оқуғучи әмәс. Уларниң мәктиви кона әмәс. Бу китап мениң әмәс.*

6.9.5.4. Турғун сөзләрниң һөкүмлүк исимдаш шәкли

Бу шәкил турғун сөзләргә исимдаш һөкүм бағламчисиниң қошулуши арқилиқ ясилиду: *Улар сениң муәллим екәнлигиңни билмәйдекән. Бу җайниң мундақ чирайлиқ екәнлигини билмәптимән.*

6.10. Ярдәмчи сөзләр

Лексикилиқ мәнаға егә әмәс, җүмлә бөлиги вәзиписини аткуралмайдиған, мустәқил сөзләр билән биллә келип, һәр хил грамматикилиқ мәна беридиған сөзләр ***ярдәмчи сөзләр*** дәп атилиду. Уйғур тилидики ярдәмчи сөзләр үчкә бөлүниду: **бағлиғучилар, тиркәлмиләр, уланмилар.**

6.10.1. Бағлиғучилар

Бағлиғучилар сөзләрни, сөз бирикмилирини, жүмлиләрни бир бири билән бағлайду: *Әркин дукандин китап вә дәптәр сетивалди. Финалға Алмутиниң футбол командиси билән Астананиң футбол командиси чиқти. Қоңғурақ челинди вә дәрис башланди.*

Бу мисаллардики "*вә*", "*билән*" бағлиғучилири биринчи жүмлидә сөз билән сөзни, иккинчи жүмлидә сөз бирикмиси билән сөз бирикмисини, үчинчи жүмлидә жүмлә билән жүмлини бир-биригә бағлап кәлгән.

Уйғур тилидики бағлиғучилар төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

6.10.1.1. Бириктүргүчи бағлиғучилар

Улар тәңдаш мунасивәттики сөз, сөз бирикмиси вә жүмлиләрни бир-бири билән бириктүриду. Бириктүргүчи бағлиғучиларға төвәндики сөзләр кириду: *вә, һәм, билән, һәмдә, йәнә, шундақла, шуниң билән биллә, шуниңдәк, туруп* (*бир туруп*) ... *туруп* (*бир туруп*), *бир тәрәптин ... йәнә бир тәрәптин, аввал ... андин, болса, -му* (*-ма*), *-дә.*

Бу йәрдики "*билән*" бағлиғучиси бириктүргүчи бағлиғучи мәнасидин сирт (*Долқун билән Әркин мәктәптә оқуйду*), тиркәлмә сүпитидиму ишлитилиду. "*Билән*" сөзи тиркәлмә болуп кәлгәндә, исимни пеилға бағлайду: *Қәләм билән язмақ.*

6.10.1.2. Қариму-қарши бағлиғучилар

Улар қариму-қарши мәнадики сөз, сөз бирикмилири яки жүмлиләрни бир-биригә бағлап келиду.

Қариму-қарши бағлиғучилар тәркивигә төвәндики сөзләр кириду: *амма, лекин, бирақ, ваһаләнки, әпсуски, әксичә, шундақтиму, һалбуки.*

М., *У узақ, амма мәнисиз гәп қилди. Ай аләмни йоритиду, бирақ исситалмайду.*

Бу хил бағлиғучилар асасән тәңдаш қошма жүмлиләр тәркивидики аддий жүмлиләрни бир-бири билән бағлайду: *Биздә йәр көп, амма* (*әпсуски, бирақ*) *су аз.*

6.10.1.3. Күчәйткүчи бағлиғучилар

Улар җүмлидики ой-пикир яки иш-һәрикәтләрниң биридин йәнә бириниң техиму зөрүр, муһим екәнлигини көрситиду һәм 2-қисим 1-қисимни күчәйтиду.

Күчәйткүчи бағлиғучиларға төвәндики сөзләр кириду: ***һәтта*** (***һәттаки***), ***бәлки***, ***болупму***, ***хусусән***, ***униң үстигә***, ***җүмлидин***. М., *Биз бүгүнки күнимизнила ойлимай, бәлки, әтики күнимизниму ойлишимиз керәк. У ишқа қаттиқ берилип кетип, һәтта чүшлүк тамиғиниму унтуп қапту. Талада ямғур йеғивататти, униң үстигә боран чиққили турди. Тамашибинлар концерттин яхши тәсират алди, болупму (җүмлидин) Мурат Насировниң нахшилиридин наһайити бәһриман болушти.*

6.10.1.4. Таллиғучи бағлиғучилар

Улар җүмлидики тәңдаш ой-пикир вә иш-һәрикәтләрниң бирини таллап яки уларни айрип-айрип көрситиду.

Таллиғучи бағлиғучиларға төвәндики сөзләр кириду: *яки*, *нә*, *мәйли*, *бирдә*, *бәзидә*, *бир дәм*, *бир туруп*, *гайида*.

Бу бағлиғучилар (яки бағлиғучисидин башқа) өз ара бағлинип келиватқан синтаксислиқ бирликләрниң тәркивидә тәкрарлинип ишлитилиду: *Язлиқ тәтилдә мән Алмутиға яки Астанаға баримән. У нә отун йеришни, нә һойлини сүпүрүшни билмәйдикән. Бирдә (бәзидә) улар келиду, бирдә (бәзидә) биз баримиз. У бир дәм (бир туруп) язатти, бир дәм (бир туруп) ойлинип олтиратти.*

6.10.1.5. Сәвәп-нәтиҗә бағлиғучилири

Улар қошма җүмлиләр тәркивидә сәвәп-нәтиҗә мунасивитидә кәлгән икки аддий җүмлини бир-бири билән бағлайду.

Сәвәп-нәтиҗә бағлиғучилириға төвәндики сөзләр кириду: *шуңлашқа*, *шуниң үчүн*, *шуңа*, *чүнки*, *сәвәви*, *шу сәвәптин*, *шуниң нәтиҗисидә*. М., *У шәһәрдә чоң болған, шуңлашқа (шуниң үчүн, шуңа, шу сәвәптин) йеза һаятиға тез көнәлмиди. Улар җиғинға кечикип кәлди, сәвәви (чүнки) автобус йолда бузулуп қапту.*

6.10.1.6. Шәрт бағлиғучилар

Улар қошма жүмлә тәркивидә шәртлик мунасивәттә кәлгән икки аддий жүмлини бир-биригә бағлайду.

Шәртлик бағлиғучиларға төвәндики сөзләр кириду: *әгәр, әгәрдә, мабада, гәрчә, навада.* М., *Әгәр ямғур тохтиса, таққа чиқимиз. Мабада улар келәлмәй қалса, биз баримиз.*

Хәмит Төмүр болса уйғур тилидики бағлиғучиларни он сәккиз түргә бөлүп қарайду:

Тизилма мунасивәт бағлиғучиси (*вә, һәм*)
Бирләшмә мунасивәт бағлиғучиси (*билән*)
Четишма мунасивәт бағлиғучиси (*һәм…һәм…*)
Охшашлиқ бағлиғучиси (*му…му, нә...нә*)
Таллаш бағлиғучиси (*яки, я, гаһ*)
Чоңқурлаш бағлиғучиси (*һәтта, һелиғу*)
Илгириләш бағлиғучиси (*униң үстигә*)
Бурулуш бағлиғучиси (*бәлки, әксичә, лекин, бирақ, дегән билән, ваһаләнки*)
Тәкитләш бағлиғучиси (*болупму, хусусән*)
Изаһәт бағлиғучиси (*йәни*)
Йәкүн бағлиғучиси (*демәк*)
Толуқлаш бағлиғучиси (*шуниңдәк, шундақла*)
Умумлаштуруш бағлиғучиси (*қисқиси, умумән ейтқанда*)
Айриш бағлиғучиси (*жүмлидин*)
Қаршилиқ бағлиғучиси (*-у, -ю*)
Нәтиҗә бағлиғучиси (*шуңа, шуниң үчүн, шуңлашқа*)
Сәвәп бағлиғучиси (*чүнки, сәвәви, немишкә дегәндә*)
Әгәштүрмә бағлиғучи (*ки*)

6.10.2. Тиркәлмиләр

Тиркәлмиләр исим яки исимлашқан сөзләргә қошулуп, уларни башқа сөзләр билән бағлайду. Бу алаһидилиги билән тиркәлмиләр келиш қошумчилириға охшап келиду. Бәзидә улар бириниң орниға иккинчиси алмишип келиши мүмкин: *Өзәмгә алдим — өзәм үчүн алдим. Әркиндәк оқумақ — Әркин охшаш оқумақ.* Бу мисаллардики “*үчүн*”, “*охшаш*” тиркәлмилири грамматикилиқ хизмити җәһәттин йөнилиш, охшатма келиш қошумчилириға охшап кәлгән.

Бағлиғучилар асасән тәң һоқуқлуқ, йәни бири иккинчисигә бекинмайдиған сөзләрни, сөз бирикмилирини бағлап кәлсә, тиркәлмиләр асасән бекиндилиқ мунасивәттики сөзләрни бир-биригә бағлайду: *китап вә дәптәр, китап үчүн ахча хәшлимәк.*

Бәзи тиркәлмиләргә охшатма келиш қошумчиси, уланмилар қошулуп келиши мүмкин: *Бу китап тарихқа аиттәк қилиду. У пәқәт шаирниң поэмилири һәққидила сөзлиди.*

Тиркәлмиләр асасән төвәндики үч келиштики сөзләр билән келиду:

а) Баш келиштики сөзләр билән бирикидиған тиркәлмиләр: *билән, үчүн, тоғрисида, һәққидә, арқилиқ, бойичә, тәрипидин, тоғрилиқ, һәқтә, қатарлиқ: қәләм билән язмақ.*

ә) Йөнилиш келиштики сөзләр билән бирикидиған тиркәлмиләр: *аит, қарита, қариғанда, бенаән, нисбәтән, қәдәр, асасән, даир, алақидар, қаримастин, қаримай, қарап: мәктәпкә аит мәсилиләр.*

б) Чиқиш келиштики сөзләр билән бирикидиған тиркәлмиләр: *бери, етибарән, тартип, бу ян, ибарәт, көрә, башлап, кейин, ташқири, бөләк, башқа: әтигәндин бери оқумақ.*

Жуқурида көрситилгән тиркәлмиләрниң бәзилири пәқәт тиркәлмә мәнасида ишлитилсә (*үчүн, аит, ибарәт* в.б.), бәзилири синтаксислиқ шараитқа, мәнасиға бағлиқ һәм тиркәлмә, һәм башқа сөз түркүми сүпитидиму ишлитилиду. Башқичә ейтқанда, кейинки тиркәлмиләр топи башқа сөз түркүмлириниң конверсия йоли билән тиркәлмигә өтүп кетишидин һасил болған. Тиркәлмиләшкән сөз түркүмлири өзлириниң әсли лексикилиқ мәналиридин айрилип, абстрактлишиду һәм грамматикилиқ мәнаға егә болиду. Уйғур тилида исимлар (*үстидә, үстидин* (*муһим мәсилиләр үстидә ойланмақ*), *арисида*), сүпәтләр (*башқа, арқилиқ, охшаш* (*охшаш* (сүпәт) *китаплар, Әркин охшаш* (тиркәлмә) *оқумақ*), пеиллар (*қарап* (*деризигә қарап* (пеил) *олтармақ*), *шуниңға қарап* (тиркәлмә) *иш тутмақ*), рәвишләр (*кейин* (*кейин* (рәвиш) *чиқти, қийин чиқти. Әтияздин кейин* (тиркәлмә)) мәлум шараитта тиркәлмигә өтиду.

Уйғур тилида көп қоллинилидиған тиркәлмиләр төвәндикичә мәналарға егә болиду:

а) Иш-һәрикәт васитисини яки асасини билдүридиған тиркәлмиләр: *билән, арқилиқ.* М., *Қәләм билән язмақ. У телефон арқилиқ хәвәрләшти.*

"*Билән*" тиркәлмиси шундақла биллиликни (*Әркин, Долқун*

билән бир синипта оқуйду.), сәвәпни (*Униң келиши билән, һәммә җим болушти.*), һәрикәт даирисини (*Улар йолниң чети билән маңди.*), асасини (*Қиз тәбәссум билән жигиткә қариди.*) билдүриду.

Мәзкүр тиркәлмә "*бирликтә*", "*биллә*" сөзлири билән қоллинилғанда биллилик, өмлүк мәнаси техиму тәкитлиниду: *У акиси билән биллә йолға чиқти.*

"*Билән*" тиркәлмиси "*бол*" ярдәмчи пеили билән кәлгәндә, мәлум иш-һәрикәтни барлиқ диққити билән орунлашни билдүриду: *Әркин оқуш билән болуп, тамақ йәвелишниму унтуп кәтти.*

ә) Иш-һәрикәтниң мәзмун даирисини билдүридиған тиркәлмиләр: *тоғрилиқ, һәққидә, тоғрисида, һәқтә, бағлиқ, мунасивәтлик, алақидар, аит, даир.* М., *Улар язғучиниң йеңи әсәри һәққидә (тоғрисида, тоғрилиқ) параңлашти. Әркин дукандин фольклорға аит (бағлиқ, мунасивәтлик, даир, алақидар) китапларни алди.*

б) Иш-һәрикәтниң йөнилишини билдүридиған тиркәлмиләр: *қарита, нисбәтән.* М., *Улар бизгә қарита (нисбәтән) бир нәччә тәләпләрни қойди.*

в) Иш-һәрикәтниң башлиниш вақтини, орнини билдүридиған тиркәлмиләр: *бери, тартип, буян, етибарән, башлап.* М., *Долқун түнүгүндин бери (тартип, буян, етибарән, башлап) емтиһанға тәйярлиниватиду. Ишчилар кочини бешидин тартип та ахириғичә асфальтлиди.*

г) Селиштурушни билдүридиған тиркәлмиләр: *көрә, қариғанда.* М., *Әркин Долқунға қариғанда (нисбәтән) егиз. Телевизор көрүп олтарғандин көрә, китап оқуған яхши.*

ғ) Иш-һәрикәтниң асасини билдүридиған тиркәлмиләр: *бойичә, бенаән, асасән.* М., *Сениң мәслиһитиң бойичә иш елип бардуқ. Ялқун университет бойичә шахматтин өткүзүлгән мусабиқидә биринчи орунни егилиди. Биз тәливиңизгә асасән (бенаән) жиғин ачтуқ.*

д) Иш-һәрикәтниң һалитини билдүридиған тиркәлмиләр: *һалда, рәвиштә, тәриздә, териқисидә, йосунда, пети.* *У тиңирқиған һалда (рәвиштә, териқисидә, тәриздә, пети) тохтап қалди.*

е) Иш-һәрикәтниң мәхситини билдүридиған тиркәлмә: *үчүн.* М., *Әркин оқуш үчүн Алмутиға кәлди. У китап үчүн ахча айимайду. Ата-анилар балилириниң яхши оқуши үчүн*

барлиқ шараитларни яритишқа тиришиду. Мән сениң үчүн бу йәргә кәлдим.

Бәзидә бу тиркәлмә иш-һәрикәтниң сәвәвини билдүриду: *Ямғур яққанлиғи үчүн, һава салқин болуп қалди.*

Шундақла уйғур тилида һәрикәтниң логикилиқ егисини көрситидиған "*тәрипидин*", орунни, мунасивәтни көрситидиған "*ара*", тәкитләш, умумлаштурушни билдүридиған "*ибарәт*", "*қатарлиқ*" охшаш тиркәлмиләрму учришиду: *Бу мәсилигә көпчилик тәрипидин қоллаш болмиди. Устазлар ара мусабиқә өткүзүлди. Бизниң мәхситимиз пәқәт камчилиқларни көрситиштин ибарәт.*

6.10.3. Уланмилар

Уланмилар сөз, сөз бирикмиси яки җүмлиләр билән келип, уларға қошумчә мәна бериду. Қошумчә мәна тәкитләш, аҗизлитиш, күчәйтиш, соал охшаш мәналарни өз ичигә алиду.

Уйғур тилидики уланмиларниң бәзилири бирла мәнаға егә болса, бәзилири бир нәччә мәнаға егә. Шуңлашқа уларниң һәр биригә алайтән тохталған тоғра. Бу йәрдә шуни алаһидә тәкитләп өтүш керәкки, уланмиларниң бәзилири шәкли җәһәттин қошумчиларға охшиса, бәзилири сөзгә охшап келиду. Қошумчиға охшайдиғанлири мустәқил сөзләр билән биллә йезилиду. Улар төвәндикиләр:

-му. Бу уланма төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Соал мәнаси: *Әркин мәктәпкә кәлдиму? Сән китапханиға барамсән* (*бар+а+му+сән*)? Бу мисаллардин көрүнүп туридуки, **-му** уланмиси һазирқи-кәлгүси замандики пеилға уланғанда тәкрар рәвишдишиниң қошумчисидин кейин келип, **-м** шәклидә қисқирайду.

ә) Тәкитләш мәнаси. Бу мәна мәзкүр уланма турғун сөзләр билән кәлгәндә ипадилиниду: *Ялқунму шеир оқушни яхши көриду. У бүгүнму дәрискә кечикип қалди. Әркин инглизчиниму яхши билиду. Бу ишқа сәнму қошул.*

б) Ениқсизлиқ мәнаси. Бу мәна — му уланмиси пеил яки турғун сөзләргә улинип, ениқсизлиқ алмашлири билән кәлгәндә ипадилиниду: *У китапму бир нәрсә көтирип кетип баратти. Әркин яздиму бир чағда униң билән учрашқан еди. У күни Долқун ишләвататтиму бир немә қиливататти.*

Ениқсизлиқ мәнаси шундақла мәзкүр уланма соал алмашлириға қошулғандиму ипадилиниду: *У нәгиму кәткәнду?Бу ишни қандақму пүтирәрмиз?*

в) Күчәйтиш мәнаси: *Ямғур яғсиму маңивәрдуқ. Тазиму чирайлиқ шәһәр екән. У қолиға китапниму алди, һәммә ишни унтуйду.*

-ма. Бу уланмини Х.Төмүр **-му** уланмиси билән **-а** уланмисиниң бирикишидин ясалған дәп қарайду. **-ма** уланмиси асасән тәстиқләш мәхситидә қоюлған соални билдүриду. Бу соал қизиқиш, әҗәплиниш, нарази болуш мәналириниму өз ичигә алиду: *Түнүгүн кәлдиңизма? Сиз мени тонумидиңизма? Сиз муәллимма? Кәлдиңизма, өйгә кириң.*

-ла. Бу уланма төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Тәкитләш мәнаси: *Бүгүн дәрискә Долқунла кәлмиди. Бу автобус Алмутиғила баридекән. Бу синипта онла оқуғучи оқуйдекән.*

ә) Күчәйтиш мәнаси: *Мән уни бирдинла тонидим. Әтила униң билән көрүшимиз. У өз көзи билән көргәндәкла сөзләп бәрди. Әркин келипла, ишқа киришип кәтти. Ялқун күндә оқуплиатиду (оқуп+ла+ватиду). Нәгила барсаң, қазанниң қулиғи төрт. Таң ата-атмайла улар йолға чиқти.*

-чу. Бу уланма төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Соал мәнаси. *Бу мәна контекстқа бағлиқ. Асасән толуқсиз җүмлидә қоллинилиду. Биз мәлигә маңдуқ. Силәрчу?*

Долқун кәлди.

Әркинчу?

* * *

Бүгүн китапханиға баралмаймән.

Әтичу?

ә) Тәкитләш мәнаси: *Мәнчу, бу китапни бәш қетим оқуған. Мундақ адәмничу һеч йәрдин тапалмайсән.*

б) Күчәйтиш мәнаси: *Униң тиришчанлиғичу техи. Яз кәлсунчу, раса ойнаймиз.*

в) Өтүнүш мәнаси (ялвуруш мәйлигә қараң): *Әтә паркқа барайличу. Толунайму биз билән барсунчу. Деризиләрни ечиветәйличу.*

-ғу//-қу. Бу уланма төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Соал мәнаси. Бу хил соал әслитиш, сәвәвини ениқлаш мәхситидә қоюлиду: *Түнүгүн мәктәпкә кәлмидиңғу? Юлтузай йоққу? Нәгә кәтти?*

ә) Тәкитләш мәнаси: *Әву келиватқан Әркинғу. Өзәңғу баримән дегән. Бу яқниғу тонуйсиз. Барсаңғу яхши болатти.*

б) Ениқсизлиқ мәнаси. Бу мәна "*таң*", "*таңәй*", "*вай таңәй*" сөзлири билән кәлгәндә ениқ билиниду: *Улар кейинки вақитларда кәлмәс болуп кәттиғу таң.*

У немишкә бармайду?

Таңәй, бармайдиғу.

в) Толуқсизлиқ мәнаси: *Йезишниғу яздуқ, әнди уни ким оқуйду.*

-ду//-ту. "*Турур*" ярдәмчи пеилиға мунасивәтлик бу уланма гуман тәрзидики соални билдүриду: *Улар бу чаққичә мәлигә йетип барғанду? У студентту, бәлким. У бүгүн өйидә йоқту?*

-дә//-тә. Бу уланма төвәндики мәналарни билдүриду:

а) Әпсуслиниш мәнаси: *Вақит йоқтә, болмиса мәнму бараттим. Сиз у кинони көрәлмәй қалдиңиздә.*

ә) Махтиниш, пәхирлиниш мәналири: *Маңдидә, бу машинам. У нахшини ейтидудә.*

б) Күчәйтиш мәнаси: *Бу китапни таза оқупсәндә*!

в) Адәттикилик мәнаси: *Пул тапқан адәм яхшисини алидудә. Амал йоқ барисәндә.*

-а//-ә. Бу уланма төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Ялвуруш, өтүнүш мәнаси: *Бери келиңа бир гепим бар. Китавиңни берип турғина.*

ә) Әҗәплиниш тәрзидики соал мәнаси: *Тамака чекипсәнә? Улар техичә кәлмида? Немә болғанду?*

б) Күчәйтиш мәнаси: *Маңдуға-маңдуқ*!

-зә. Бу уланма тәнә қилиш, әйипләш, тәкитләш мәналирини билдүриду: *Сәнзә зади ғәрәз уқмайдикәнсән. Һәммиси ишләватиду, сәнзә бекар олтирисән. Әркинзә бүгүн йәнә дәрискә кәлмиди.*

-у//-ю. Бу уланма тәкитләш, нарази болуш, әйипләш охшаш мәналарни билдүриду: *У десә болидекәну, биз десәк немишкә болмайду. Бу вақиәни һәммиси билидию, пәқәт сән билмәйсән.*

-кин. Бу уланма төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Ениқсизлиқ мәнаси: *Мән барайменин анда, яр келәмдекин мунда (Қошақ). Қарап бақ, бири кәлдимикин. У немә яздикин.*

ә) Әнсирәш мәнаси: *Әтигән турмисаң, кечикип қаламсәнкин.*

Булардин башқа А.Қайдаров **-идә** қошумчисини сүпәт, рәвиш вә тәхлидий сөзләргә улинип, күчәйтиш мәнасини беридиған уланма дәп қариса (*ликкидә, жүққидә, тиккидә, тақкидә, поккидә.* "Һазирқи заман уйғур тили". Алмута, 1966, 272-б.), Сулаймән Сәпәр **-ки** бағлиғучисини қошма жүмлиләр тәркивидики аддий жүмлиләрни бир-биригә бағлаш вә өзи уланған сөзни күчәйтиш мәналирини билдүридиған уланма сүпитидә қарайду: *Алмилар шундақ охшидики, шахлирини көтирәлмәй қалди.* ("Һазирқи заман уйғур тили". Қәшқәр, 1995, 346-б).

Сөз шәклидики уланмиларға Х.Төмүр төвәндики сөзләрни киргүзиду:

Һә. Бу уланма қаритиш, тәстиқләш мәналирини билдүриду: *Һә, нәдин келиватисән? Һә, әнди йолға чиқсақ болиду. Һә... әнди есимға кәлди.*

Мәзкүр уланма бәзидә йепиқ боғумға аяқлашқан сөзләргә қошулуп кәлгәндә, **-ә** шәклидә қисқирайду һәм буйруқни билдүриду: *Язә, бекар олтарма! Ухла һә!*

Мәйли. Бу уланма ихтиярига қоюп бериш мәнасини билдүриду: *Мәйли, язивәр. Бармисаң мәйли, өзимиз бариверимиз.*

Дәрвәқә. Бу уланма етирап қилишни билдүриду: *Дәрвәқә, сиздә қийинчилиқ бар.*

Һәр һалда. Бу уланма умумийлаштуруш мәнасини билдүриду: *Һәр һалда, ишимиз яман әмәс.*

Жуму. Бу уланма жекиләш, агаһландуруш мәналирини билдүриду: *Яхши оқи жуму. Бу жиддий мәсилә жуму.*

Худди, бәәйни, гоя. Бу уланмилар охшашлиқни күчәйтиш хизмитини атқуриду: *У худди (гоя, бәәйни) өзи көргәндәк сөзләтти.*

Халас. Бу уланма хуласиләш, чәкләш мәналирини билдүриду: *Мән өз борчумни ада қилдим, халас.*

Жуқурида аталған сөзләрдин сирт Х.Төмүр уланмилар қатариға конверсия йоли билән башқа сөз түркүмлиридин уланмиға өтүп кәткән төвәндики сөзләрниму киргүзиду:

Техи. Бу рәвиштин өткән уланма болуп, күчәйтиш, тәкитләш мәналирини билдүриду: *У техи инглизчиму билиду. Өйгә хәт язимән техи. Тәнқит қилса, күлүватиду техи.*

Йәнә. Бу рәвиштин өткән уланма болуп, әнсирәш мәнасини билдүриду: *Әтигән тур. Дәрискә кечикип қалма йәнә. Бу ишни униңға ейтип қойма йәнә.*

Зади, һелиму, пәқәт. Булар рәвиштин өткән уланмилар болуп, күчәйтиш, тәкитләш мәналирини билдүриду: *Зади нәгә барисән? Келәмсән зади? Зади бир берип көрәйличу? Һелиму ямғур йеғип кәтмиди. Һелиму ғәйрәт қилдиңлар. Дәрискә пәқәт Туғлуқла кәлмиди.*

Қени, мана, әнә. Булар алмаштин уланмиға өткән сөзләр болуп, тәклип қилиш, дәвәт қилиш, йеқин яки жирақтики нәрсигә тиңшиғучиниң диққитини җәлип қилиш мәналирини билдүриду: *Қени, өйгә кирәйли. Қени, тамаққа беқиңлар. Мана, һәммимиз түгәл болдуқ. Мана, һазир баримән. Әнә, күн чиқти.*

Ялғуз, бека(р) сүпәтлириму бәзидә уланмиға өтүп кетиду: *Жигинға ялғуз Қутлуқла кәлмиди. Қаттиқ тартма, бека(р) үзүп қойисән.*

Дә. Бу пеилниң "*дәймән*", "*дәйсән*" охшаш шәкиллири бәзидә уланмиға өтүп, тәкитләш, ениқсизлиқ мәналирини билдүриду: *Җим тур дәймән. Ким билиду дәйсән.*

Булардин башқа "*еһтимал*", "*иш қилип*" охшаш сөзләрму Х.Төмүр бойичә уланма болуп келиду: *Иш қилип вақтида йетип бардуқ. У бизни көрмиди еһтимал.*

6.11. Имлиқ сөзләр

Улар һис-туйғу, чақириқ, буйруқ, җавап охшаш мәналарни билдүриду. М., *Барикалла, наһайити яхши иш қилипсиләр. Чу, җанивар.* Биринчи җүмлидики "*барикалл*а" сөзи махташ, қоллаш, қувәтләш охшаш һис-туйғуларға има, йәни ишарәт қилиду. Иккинчи җүмлидики "*чу*" сөзи ат, ешәкләрни һәрикәткә, қозғилишни дәвәт қилиш, буйруш охшаш мәналарни билдүриду. Мәзкүр җүмлиләрдики "*барикалла*", "*чу*" сөзлири мәлум шәйини, һәрикәтни атимайду, уларға пәқәт ишарә қилиду. Шуңлашқиму бу хил сөзләрниң түркүми "имлиқ сөзләр", йәни "ишарә қилидиған сөзләр" дәп аталған.

Имлиқ сөзләр конкрет шәйи, һәрикәтниң нами болмиғанлиқтин, йәни мәлум уқумни билдүридиған лексикилиқ мәнаси болмиғанлиқтин, җүмлидә башқа сөзләр билән синтаксислиқ мунасивәттә болмайду. Демәк, имлиқ сөзләр җүмлә бөлигиниң вәзиписини атқуралмайду.

Бәзи имлиқ сөзләргә сөз ясиғучи яки сөз түрлигүчи қошумчилар уланғанда, улар җүмлиниң мәлум бөлигиниң вәзиписи-

ни атқуруши мүмкин: *У аһ-уһлап* (һаләт) *кирип кәлди. Пәләккә йәтти аһим* (егә) *мениң.*

Имлиқ сөзләр һис-туйғу, буйруш, чақириқ, миннәтдарлиқ, тәбрик охшаш мәналарни билдүргәнликтин, интонация билән зич мунасивәтлик.

Имлиқ сөзләр келип чиқишиға бағлиқ әсли имлиқ сөзләр вә көчмә имлиқ сөзләр дәп иккигә бөлүниду. **Әсли имлиқ** сөзләргә келип чиқиши җәһәттин пәқәт имлиқ сөзләргә мунасивәтлик сөзләр кириду: *еһ*, *ех*, *паһ*, *вай*, *айһай*, *бәлли*, *това*, *уһ*, *һим*, *ой* в.б.

Көчмә имлиқ сөзләргә конверсиягә учрап, башқа сөз түркүмлиридин имлиқ сөзләргә өткән сөзләр кириду: *апа*, *вай җан*, *вай қовурғам*, *худа*, *әстахпуралла* (алладин кәчүрүм сораймән), *яша*, *өлмә* в.б.

Имлиқ сөзләр аңлитидиған мәнасиға бағлиқ төрткә бөлүниду:

6.11.1. Һис-туйғу имлиқлири

Улар адәмниң һәр хил һис-туйғулириға ишарә болуп келиду. Һис-туйғу имлиқлирини чоң икки топқа бөлүш мүмкин:

а) Бир мәналиқ һис-туйғу имлиқлири. Бу топқа төвәндики мәналарни билдүридиған имлиқлар кириду:

Қоллаш, яқтуруш: ***бәлли***, ***вабәлли***, ***һәбәлли***, ***бәлли-бәлли***, ***ваһ***, ***айһай***. М., *Вабәлли, бу гепиң тоғра болди. Ваһ, наһайити яхши китап екән бу. Аһай, бу буғдайлар немә дегән охшиған. "Бәлли" сөзи бәзидә, эксичә, тәнә қилиш мәнасида қоллинилишиму мүмкин: Бәлли, шуму гәпму.*

Қорқуш, чөчүш: ***апа***. Адәттә, аяллар, қизлар тәрипидин қоллинилиду: — *Апа!* — *қиз орнидин сәкрәп туруп кәтти.*

Ечиниш: ***аһ***, ***һәй***, ***исит***. М., *Исит* (*вай истәй*) *бу адәмгә угал бопту. Һәй* (*һә-ә-й*), *бу күнләрму унтулуп кетәр. Аһ, тәңшәлмигән аләм.*

Өкүнүш: ***әттигинәй***. М., *Әттигинәй, үлгирәлмәй қалдуқ.*

Адавәт тутуш, тән бәрмәслик: ***хәп***. М., *Хәп, тохта сени.*

Һәйран келиш, зоқлиниш: ***паһ***. М., *Паһ, бу немә дегән чирайлиқ бағ!*

Тәнә қилиш: ***вай қовурғамәй***. М., *Вай қовурғамәй, сениң немә ишиң.*

Яқтурмаслиқ: ***О-о-й***. М., *О-о-й, бу гепиңни қойсаңчу.*

Туюқсизлиқ, тәсадипилиқ: ***вуй***. М., *Вуй, сунуп кәттиғу бу.*

ә) Көп мәналиқ һис-туйғу имлиқлири.

Вай җан:

Ағриш: *Вай җан, қолум ағриватиду.*

Чарчаш, уссаш, ечиқаш: *Вай җан, таза уссидим.*

Қоркуш, чөчүш: *Вай җан, бу немиду?*

Вийәй. Бу имлиқ сөз аял-қизлар тәрипидин қоллинилиду.

Иза тартиш: *Вийәй, у немә дегиниңиз?*

Чөчүш: *Вийәй, киму у?*

Ваййәй:

Ағриш: *Ваййәй, путум?*

Писәң қилмаслиқ:*Ваййәй, "Җан болса, җаһан" дегән.*

Етираз: *Ваййәй, кишиниң қолида киши тоямдиған.*

Вай:

Қаратма сөзләрниң алдида келип ечиниш мәналирини бериду: *Вай достум, бу күнләрму өтүп кетәр.*

Ағриш: *Вай, қолум.*

Товва:

Һәйран болуш: *Товва, мундақму адәмләр болидекән.*

Сақлиниш: *Товва, худа сақлисун.*

Вай-вуй:

Һәйран болуш: *Вай-вуй, немә дегән көп адәм.*

Мәсхирә қилиш: *Вай-вуй, кетимән дәп бизни қорқатмақчимусән.*

Һә:

Йеңи чүшәнгәнлик: *Һә... әнди билдим.*

Әсләш: *Һә, әнди есимға кәлди.*

Яалла:

Һәйран болуш: *Яалла, бу қандақ адәмду?*

Мәлум ишниң ақивитидин сақлиниш: *Яалла, билип қоймиса болаттиғу.*

Зарлиниш: *Яалла, зади арам бәрмидиңларғу.*

Вай худайимәй:

Әнсирәш: *Вай худайимәй, әнди қандақ қилармиз?*

Һәйран болуш: *Вай худайимәй, бу кичиккинә балиғу.*

6.11.2. Буйруқ-чақириқ имлиқлири

Улар адәмләргә, һайванларға нисбәтән чақириш, һайдаш, буйруш, тохтитиш, диққитини җәлип қилиш ишарилирини билдүриду. Буйруқ-чақириқ имлиқлири өз новитидә иккигә бөлүниду:

а) Адәмләргә нисбәтән қоллинилидиған буйруқ-чақириқ имлиқлири:

Һәй (***һой***): *Әркин, һәй, Әркин.*
Бәс: *Бәс, сөзни тохтитиш.*
Теч (***тинч***): *Теч, параң салмаңлар.*
Тохта: *Тохта, арқаңға қайт.*
Хәпшук: *Хәпшук, оттуз оғул.*
Көтәр: *Көтәр, мундақ қуруқ гәплириңни.*
Маңә нери: *Маңә нери, әнди сән қалған.*
Қой: *Қой, бекар аварә болма.*
Әлләй: *Әлләй, қозам, әлләй.*

ә) Һайванларға нисбәтән қоллинилидиған буйруқ-чақириқ имлиқлири:

Чу (***һ***) — *ат, кала, ешәкләрни һайдашқа ишарә.*
Тах — *тохуни қоғлашқа ишарә.*
Пүш (***пәш***) — *мөшүкни қоғлашқа ишарә.*
Күш — *қушларни қоғлашқа ишарә.*
Мәһ-мәһ — *иштни чақиришқа ишарә.*
Пиш-пиш — *мөшүкни чақиришқа ишарә.*
Тир..р..р — *ешәкни тохтитишқа ишарә.*

6.11.3. Җавап имлиқлири

Улар соалларниң толуқ җававиға қисқа ишарә болуп келиду. М., "*Әтә мәктәпкә барамсән*?" дегән соалға "яқ" дегән җавап имлиғи билән җавап берилсә, у "*Әтә мәктәпкә бармаймән*" дегән толуқ җавапқа қисқа ишарә болуп келиду. Шуңлашқа җавап имлиқлири соал-җавап териқисидики диалогларда ишлитилиду.

Җавап имлиқлириға төвәндики сөзләр кириду:

Һә-ә: —*Театрға барамсән*?

	—Һә-ә.
Яқ:	*—Әркинни көрдүңму?*
	—Яқ.
Һә:	*—Ялқун!*
	—Һә.
Ләббәй:	*Шаһ: Вәзир!*
	Вәзир: Ләббәй.
Хош:	*—Һәй, Долқун*
	—Хош.
Хоп:	*—Җәңчиләр тизилсун!*
	—Хоп!

6.11.4. Рәсим-йосун имлиқлири

Имлиқ сөзләрниң бу түригә саламлишиш, хошлишиш, тәбрикләш вә башқа нутуқ вәзийәтлиридә қоллинилидиған сөзләр кириду: *Салам, әссалам, әссаламуәләйкүм, вәәләйкүмәссалам, хош, хәйри, хәйри хош, көрүшкичә, хәйирлик кәч, рәхмәт, тәшәккүр, мәрһәмәт, һарман.*

7. УЙҒУР ТИЛИНИҢ СИНТАКСИСИ

Синтаксис сөзләрниң өз ара бағлинишини, сөз бирикмилирини вә җүмлиләрни үгиниду.

7.1. Синтаксислиқ бағлинишниң түрлири

Сөзләрниң, җүмлиләрниң өз ара мәлум қаидиләр асасида бағлинип келиши ***синтаксислиқ бағлиниш*** болуп һесаплиниду. Уйғур тилидики мустәқил лексикилиқ мәнаға егә сөзләр яки җүмлиләр өз ара икки хил бағлиништа келиду: тәңдаш бағлиниш вә беқиндилиқ бағлиниш.

7.1.1. Тәңдаш бағлиниш

Бу бағлиништа кәлгән сөзләрниң яки җүмлиләрниң бири иккинчисигә беқинмайду, улар тәң һоқуқлуқ болиду.

Тәңдаш бағлиништа кәлгән сөзләр бир сөз түркүмигә аит болуп, охшаш грамматикилиқ шәкилгә егә болиду, бир соалға җавап бериду. Улар җүмлиниң бир бөлигиниң вәзиписини атқуриду. *Бағдики алмилар, өрүкләр, нәшпүтләр чечәкләшкә башлиди.* Бу җүмлидики "*алмилар*", "*өрүкләр*", "*нәшпүтләр*" сөзлири өз ара тәңдаш бағлиништа кәлгән баш келиш вә көплүк түрдики исимлар. Мәзкүр сөзләр җүмлиниң бир хил егилири вәзиписидә кәлгән.

Тәңдаш бағлиништа кәлгән җүмлиләр тәңдаш қошма җүмлиләрни һасил қилиду. Мундақ қошма җүмлиниң тәркивидики аддий җүмлиләр өз ара тәң бағлиништа болиду. Уларниң бири иккинчисигә беқинмайду: *Әтияз кәлди вә күнләр иссиққа башлиди.* Бу қошма җүмлә икки аддий җүмлидин тәркип тапқан: 1) *Әтияз кәлди.* 2) *Күнләр иссиққа башлиди.* Мәзкүр аддий җүмлиләрниң һәр бири аяқлашқан ой-пикиргә егә, хәвәрлири болса грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләшкән. Уларниң бирини баш җүмлә, иккинчисини беқинда җүмлә дәп қарашқа болмайду. Сәвәви уларниң бири иккинчисигә беқинмайду. Әгәр бу қошма җүмлини "*Әтияз келип, күнләр иссиққа башлиди*" шәклидә өзгәртсәк, у чағда биринчи җүмлә иккинчи җүмлигә беқинип келиду һәм улар өз ара беқиндилиқ бағлиништа бағланған болиду. Биринчи җүмлиниң хәвири (келип) грамматкилиқ җәһәттин

толуқ шәкилләнмигәнликтин, ой-пикирни толуқ ayқлаштуруш ихтидариға егә әмәс. Шуңлашқа биринчи аддий җүмлә бекинда җүмлә, иккинчиси баш җүмлә болиду.

Тәңдаш бағлиништа кәлгән сөзләр, җүмлиләр өз ара бириктүргүчи, таллиғучи, қариму-қарши бағлиғучилар яки интонация арқилиқ бир-биригә бағлиниду: *Әркин дукандин китап вә дәптәр сетивалди. Йә сән кәл, йә биз барайли. Меһманларниң кәткүси кәлди, амма саһипхан уларни қоюп бәрмиди. Қар, ямғур арилаш яғди.*

7.1.2. Бекиндилик бағлиниш

Бу бағлиништа кәлгән сөзләрниң, җүмлиләрниң бири иккинчисигә бекиниду. Улар тәң һоқуқлуқ әмәс. Бекиндуруп кәлгән сөз яки җүмлә баш сөз яки баш җүмлә дәп аталса,бекинип кәлгән сөз яки җүмлә бекинда сөз яки бекинда җүмлә дәп атилиду.

Бекиндилик бағлиништа кәлгән сөзләр бир сөз түркүмидин яки һәр хил сөз түркүмлиридин тәркип тепиши мүмкин: *Долқунниң китави* (исим+исим), *он парчә китап* (миқдар+исим), *бу китап* (алмаш+исим), *гезит оқумақ* (исим+пеил), *тез оқумақ* (рәвиш+пеил) в.б.

Уйғур тилида, адәттә, баш сөз кәйнидә, бекинда сөз алдида туриду. Жуқуридики мисаллардики "*китап*" вә "*оқумақ*" сөзлири баш сөз болуп, қалғанлири бекинда сөзләр. Улар баш сөзләрдики уқумларниң һәр хил алаһидиликлирини ениқлап, толуқлап кәлгән. М., "*Долқунниң*" сөзи китапниң кимгә аитлиғини, "*яхши*" сөзи униң бәлгүсини, "*он парчә*" сөзи миқдарини, "*бу*" бәлгүсини (жирақлиқ вә йеқинлиқ җәһәттин) билдүрүп кәлсә, "*гезит*" сөзи "*оқумақ*" пеили ипадилигән иш-һәрикәт қаритилған нәрсини, "*тез*" сөзи иш-һәрикәтниң әмәлгә ешиш бәлгүсини көрсәткән.

Башқичә ейтқанда, бекинда сөзләр баш сөзләрниң алдида келип, уларниң бәлгүлирини, алаһидиликлирини билдүриду.

Бекиндилик бағлиништа кәлгән аддий җүмлиләр бекиндилик қошма җүмлиләрни һасил қилиду. Адәттә, мундақ җүмлиләрниң баш җүмлиси кәйнидә, бекинда җүмлиси алдида туриду. Бекинда җүмлидики ой-пикир баш җүмлидики ой-пикирни толуқлап, ениқлап келиду: *Биз талаға чиққанда, ямғур тохтиған еди.* Бу җүмлидики асасий ой-пикир баш җүмлидә /*Ямғур тохтиған еди*/ ипадиләнгән. Бекинда җүмлә болса, баш җүмлидики ой-пикирниң вақтини билдүрүп кәлгән.

Бекиндилик бағлиништа кәлгән сөзләр өз ара төвәндикичә мунасивәтләрдә болиду:

7.1.2.1. Маслишиш мунасивити

Бу мунасивәттә бекинда сөз баш сөзниң шәкли билән маслишиду. Маслишиш мунасивитидә толарақ предикативлиқ хусусийәт яки егә билән хәвәрниң мунасивити өз ипадисини тапиду.

Сөзләрниң маслишиши, асасән сан вә шәхс җәһәттин әмәлгә ашиду: *Биз мәктәптә оқуватимиз.* Бу җүмлидики егә билән хәвәр (*Биз оқуватимиз*) өз ара шәхс вә сан җәһәттин маслашқан, йәни һәр икки сөз биринчи шәхстә, көплүк түрдә кәлгән. Әгәр бу җүмлини "*Мән оқуватимиз*" шәклидә өзгәртсәк, сөзләр шәхс җәһәттин маслашқини билән (I шәхс), сан җәһәттин маслашмайду (*мән* — бирлик түрдә, *оқуватимиз* — көплүк түрдә). Әгәр "*Силәр оқуватимиз*" шәклидә өзгәртсәк, сөзләр сан җәһәттин маслашқини билән (көплүк түр), шәхс җәһәттин маслашмайду (*силәр* — II шәхс, *оқуватимиз* — I шәхс).

Демәк маслишиш бағлиништа сөзләрниң һәм шәхс, һәм сан җәһәттин бир-биригә охшап келиши тәләп қилиниду. Җүмлиниң егиси I яки II шәхс кишилик алмашлири арқилиқ ипадиләнгәндә, бу қаидә толуқ өз күчигә егә болиду. Егә III шәхстә кәлгән хәвәр билән шәхс җәһәттин маслашқини билән, сан җәһәттин маслашмайду. Сәвәви III шәхстә сөз түрлигүчи қошумчә сан җәһәттин пәриқләнмәйду: *У оқуватиду. Улар оқуватиду.* Бу җүмлиләрдики -ду қошумчиси бирлик түрдиму, көплүк түрдиму охшаш шәкилгә егә. I вә II шәхстики бекинда сөзләр I вә II шәхс кишилик алмашлири арқилиқла ипадиләнсә, III шәхстики бекинда сөз III шәхс кишилик алмашлири һәм һәр қандақ исим арқилиқ ипадилиниши мүмкин: *У кәлди. Әркин кәлди. Баһар кәлди.*

Маслишиш мунасивити, шундақла, егилигүчи — егиләнгүчи бирикмиләр арисидиму болиду: *мениң оғлум*, *сениң оғлуң*, *сизниң оғлуңиз*, *униң оғли*; *бизниң оғлимиз*, *силәрниң оғлуңлар*, *сизләрниң оғлиңизлар*, *уларниң оғли*.

Бу мисаллардинму көрүнүп туридуки, I вә II шәхстә шәхс вә сан җәһәттин маслишиш толуқ өз ипадисини тапқан болса, III шәхстә шәхс җәһәттин маслишиш болған билән, сан җәһәттин маслишиш йоқ ("оғли" сөзидики -и қошумчиси III шәхсни билдүриду, амма у сан җәһәттин пәриқләнмәйду. М., I шәхстә сан

жәһәттинму пәриқлиниду: *оғул + ум — оғлум* — бирлик түри, *оғул + имиз* — көплүк түри).

Изафетниң (Изафет – икки исимниң өз ара бағлинип келиши. Униң үч типи можут: 1-тип баш келиштики икки исимдин тәркип тапиду: төмүр ишик, яғач өй; 2-тип баш келиштики исим билән 3-шәхс тәвәлик қошумчиси билән кәлгән исимдин тәркип тапиду: уйғур тили, Қәшқәр шәһири; 3-тип егилик келиштики исим билән 3-шәхс тәвәлик қошумчиси билән кәлгән исимдин тәркип тапиду: дәрәқниң йопурмиғи, ериқниң сүйи) 2 вә 3 типлириму (*уйғур хәлқи, мәктәпниң һойлиси*) маслишиш мунасивитигә кириду.

Изафетниң 2-типида турақлиқ түр мәнаси бесим болса (*қазақ тили, Алмута шәһири*), 3-типта тәвәлик мәнаси бесим болиду: *китапниң вариғи, өйниң ишиги.*

3-типтики егилик келиш қошумчиси бәзидә чүшүп қалиду: *мәктәп һойлиси, йеза һаваси.* Бу хил бирикмиму 3-типқа аит болиду. Чүнки уларда турақлиқ түр мәнаси йоқ, шундақла, чүшүп қалған келиш қошумчисини бемалал тикләш мүмкин: *мәктәпниң һойлиси, йезиниң һаваси.*

7.1.2.2. Башқуруш мунасивити

Бу мунасивәттә баш сөз бeқинда сөзниң мәлум келиштә турушини яки тиркәлмиләр билән келишини тәләп қилиду.

Мундақ мунасивәттә баш сөз сүпитидә толарақ пеиллар ишлитилиду. Пеил баш сөз болуп кәлгәндә униңға беқинип кәлгән сөзләр чүшүм келиштә (*мәктәпни ойлимақ*), йөнилиш келиштә (*мәктәпкә бармақ*), чиқиш келиштә (*мәктәптин кәлмәк*), орун-вақит келиштә (*мәктәптә оқумақ*), чәк келиштә (*мәктәпкичә бармақ*), охшатма келиштә (*қуштәк учмақ*), тәңләштүрмә келиштә (*Долқунчилик билмәк*) келиду.

Тиркәлмиләр грамматикилиқ хизмити жәһәттин келиш қошумчилириға охшиғанлиқтин, уларму исим яки исимлашқан сөзләрни пеилларға бағлалайду: *қәләм билән язмақ, язғучи һәққидә сөзлимәк, хәлиқ үчүн ишлимәк.*

Башқуруш мунасивитидә баш сөз турғун сөзләр арқилиқму ипадилиниши мүмкин:

а) **Баш сөз исим арқилиқ** ипадиләнгәндә, беқинда сөз йөнилиш келиштә (*вәдисигә вапа, кәспигә муһәббәт, дүшмәнгә нәпрәт, дәртләргә дәрман, һаятқа йолланма, соалға жавап*);

чиқиш келиштә (*атамдин мирас, йезидин хәвәр, деңиздин тамчә, романдин парчә*), орун-вақит келиштә (*мәктәптә мудир, көзидә тәбәссүм*), орун-бәлгү келиштә (*бағдики мевә, шәһәрдики һаят*), охшатма келиштә (*таштәк алма, өйдәк таш*), тәңләштүрмә келиштә (*өйчилик дәрәқ, шәһәрчилик йеза*) келиду.

ә) **Баш сөз сүпәт арқилиқ** ипадиләнгәндә, беқинда сөз йөнилиш келиштә (*һәммигә мәлум, ярға интизар, көпчиликкә тәәллуқ, сөзгә чевәр, маңа әзиз, униңға мувапиқ, һәммигә қәдирлик, бизгә муһим — биз үчүн муһим*), чиқиш келиштә (*илимдин бехәвәр, бешидин мәлум , көздин жирақ, униңдин гөзәл*), орун-вақит келиштә (*жутта һөрмәтлик, жумһурийәттә мәшһур, әмгәктә илғар*), охшатма келиштә (*тағдәк егиз, пәридәк чирайлиқ*), тәңләштүрмә келиштә (*түгмичилик кичик, жиңничилик инчикә*) келиду.

б) **Баш сөз рәвиш арқилиқ** ипадиләнгәндә, беқинда сөз йөнилиш келиштә (*һәқиқәткә йеқин, униңға аз*), чиқиш келиштә (*оқтин чапсан, һәқиқәттин жирақ, һәммидин бурун*), охшатма келиштә (*қуштәк тез*) келиду.

Егилик келиштики сөз билән исимниң бағлиниши башқуруш мунасивитигә кирмәйду. У маслишиш мунасивитигә аит. Сәвәви улар сан вә шәхс җәһәттин маслишиду.

7.1.2.3. Яндишиш мунасивити

Бу мунасивәттә сөзләр орун-тәртиви һәм мәнаси җәһәттин бир-бири билән бағлинип келиду: *яхши китап, аста оқумақ*. Бу бирикмиләр тәркивидики сөзләрниң орун тәртиви өзгәрсә, уларниң арисидики мунасивәтму өзгириду: *китап яхши, оқумақ аста*.

Әгәр маслишиш мунасивитидә тәвәлик қошумчилири, башқуруш мунасивитидә келиш қошумчилири вә тиркәлмиләр сөзләрни бир-биригә бағлаш үчүн муһим роль ойниса, яндишиш мунасивитидә мундақ қошумчилар, тиркәлмиләр болмайду. Яндишиш мунасивитидә сөзләр морфологиялик көрсәткүчләрсиз, пәқәт интонация арқилиқ бир-биригә бағлиниду.

Яндишиш мунасивитидә баш сөз толарақ исим яки пеил арқилиқ ипадилиниду. Беқинда сөзләр болса, асасән сүпәт, сан, алмаш, миқдар яки рәвиштин тәркип тапиду. Шундақла сүпәтләшкән яки рәвишләшкән башқа сөз түркүмлириму беқинда сөз вәзиписидә келәләйду.

Яндишиш мунасивитидә кәлгән бирикминиң **баш сөзи исим болуп** кәлгәндә, беқинда сөзлири төвәндики сөз түркүмлири арқилиқ ипадилиниши мүмкин:

исим (сүпәтләшкән): *алтун саат*;

сүпәт: *яхши иш, егиз өй, қизил гүл, чирайлиқ мәнзирә*;

алмаш: *бу китап, әшу қиз, барлиқ оқуғучилар*;

сан: *бәш китап, он студент*;

миқдар: *он түп алма, бир жутум су, бәш километр йол, он литр сүт*;

пеил (сүпәтдаш шәкли): *оқуған адәм, барар йол, ятидиған жәай*;

рәвиш: *нурғун китап, аз жәапа.*

Мәзкүр мунасивәтниң **баш сөзи пеил болуп кәлгәндә,** беқинда сөзлири төвәндики сөз түркүмлиригә аит болиду:

рәвиш: *көп ишлимәк, жуқури өрлимәк, бүгүн кәлмәк*;

сүпәт (рәвишләшкән): *яхши язмақ, чирайлиқ ясимақ, егиз сәкримәк*;

пеил (рәвишдаш шәкли): *жүгрәп кирмәк, ойлап сөзлимәк, тиңшап олтармақ, көргили кәлмәк, һарғичә оқумақ*;

миқдар: *бәш жил оқумақ, бир қетим бармақ, йәттә саат ухлимақ.*

7.2. Сөз бирикмиси

Беқиндилиқ бағлиништа келип, предикативлиқ хусусийәткә, йәни аяқлашқан ой-пикир билдүрүш хусусийитигә егә болмиған сөзләр ***сөз бирикмисини*** һасил қилиду.

Демәк, сөз бирикмилириниң тәркивигә башқуруш, яндишиш мунасивәтлиридә кәлгән барлиқ сөзләр һәм егә-хәвәр мунасивитини билдүридиған сөзләрдин башқа маслишиш мунасивитидә бағланған сөзләр кириду. Егә-хәвәр мунасивитидә аяқлашқан ой-пикир болиду. Мундақ алаһидилик жүмлигә хас сөз бирикмиси болса, аяқлашқан ой-пикирни әмәс, бәлки мәлум чүшәнчиләрни ипадиләйду. Чүшәнчә вә уқумларни ипадиләш жәһәттин сөз бирикмиси мәлум дәрижидә сөзгә йеқин. Амма сөз шәйи, һәрикәт, бәлгүләрниң қисқа нами болса, сөз бирикмиси уларниң кәңәйтилгән нами. Сөз бирикмиси сөз билән жүмлиниң арисидики бир синтаксислиқ бирлик. Бәзи сөз бирикмилири түзүлүши, синтаксислиқ бағлиниши жәһәттин жүмлиләргә охшап келиду. М., "*Китап оқумақ*" сөз бирикмиси билән "*Ки-*

тап оқудум" жүмлисиниң тәркивидики сөзләр өз ара беқиндилиқ бағлинишниң башқуруш мунасивитидә кәлгән. Бу йәрдә "*Китап оқумақ*" сөз бирикмисини жүмлигә айландуруватқан пеилниң хәвәр шәкиллири, йәни шәхс-сан, мәйил, заман категориялири. "*Оқумақ*" пеилида бу категорияләр ипадиләнмигән болса, "*Оқудум*" пеилида улар толуқ ипадиләнгән: I шәхс, бирлик түри, васитисиз баян мәйли, өткән заман.

Барлиқ жүмлиләрниң дегүдәк хәвәрлиридә бу категорияләр өз ипадисини тапиду. Жүмлиниң предикативлиқ хусусийити, йәни аяқлашқан ой-пикирни ипадиләш хусусийити, хәвәргә бағлиқ болса, һәр қандақ сөз хәвәр болуп келиши үчүн шәхс, сан, заман, мәйил мәналирини елиши керәк. М., "*Мән — муәллим*" жүмлисидә хәвәр исим арқилиқ ипадиләнгән. Бир қаримаққа бу исимда пеилға хас шәхс, мәйил, заман категориялириниң болуши мүмкин әмәстәк қилсиму, әмәлиятта, уларниң барлиғи "*муәллим*" сөзидә мүҗәссәмләшкән. Бу жүмлиниң морфемилирини толуқ әксигә кәлтүрсәк төвәндикичә болиду: *Мән — муәллим+турур+мән*. Бу мисалдики "*муәллим*" сөзи турғун сөз — бағламчи қурулмисиниң турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллири түридә кәлгән. "*Турур*" ярдәмчи пеили муәллим сөзигә заман, мәйил мәналирини, "*мән*" сөзи шәхс мәнасини бәргән. Сөз бирикмилири баш сөзиниң қайси сөз түркүмигә аитлиғиға бағлиқ төвәндики түрләргә бөлүниду.

7.2.1. Исимлиқ сөз бирикмилири

Мундақ сөз бирикмилириниң баш сөзи **исим**, беқинда сөзлири **исим** яки **башқа сөз түркүмлири** арқилиқ ипадилиниду.

Исимлиқ сөз бирикмилири беқиндилиқ бағлинишниң барлиқ түрлири арқилиқ ясилиду.

7.2.1.1. Яндишиш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири

Бу хил сөз бирикмилиридә беқинда сөз сүпитидә төвәндики сөз түркүмлири келиду:

Исим (сүпәтләшкән): *алтун саат, ягач сандуқ, таш йол, тикинчи қиз, дехан жигит, бадам қапақ, кәкә сақал, қой көз, огул бала, қиз бала*;

Сүпәт: *чирайлиқ рәсим, көк байрақ, егиз дәрәқ, сусиз йәр, илмий әмгәк, ишчан жигит, синтаксислиқ тәһлил*;

Сан: *бәш жил, биринчи қатар, он йәттә яш*;

Алмаш: *бу йеза, әшу китап, шундақ адәм, барлиқ хәлиқ, һәр хил китаплар*;

Миқдар: *бир сиқим топа, бәш герич рәхт, үч тонна көмүр, бәш литр су, бир халта ун, икки қап сәрәңгә, бир машина буғдай, бир янчуқ татлиқ*;

Рәвиш: *нурғун өй, аз әмгәк, жуқури дәрижә*;

Пеил (сүпәтдаш): *көргән адәм, йезиливатқан китап, келәр жил, баридиған мәнзил*;

Тәхлидий сөз: *гур-гур шамал, сим-сим ямғур*.

7.2.1.2. Башқуруш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири

Мундақ сөз бирикмилириниң беқинда сөзлири һәр хил келиш қошумчилири билән кәлгән исимлардин тәркип тапиду: *вәтәнгә муһәббәт, тилға етибар, мудирға әризә, бизгә хәт, һекайидин парчә, мәктәптин хәвәр, заводта инженер, тағдики қариғай, муздәк су, дәптәрчилик китап.*

7.2.1.3. Маслишиш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири

Бу хил сөз бирикмилиригә егилигүчи вә егиләнгүчи мунасивитидики вә түр мәнасидики сөз бирикмилири кириду. Уларниң һәр икки компоненти исимдин (изафетниң II вә III типлири) яки алмаш вә исимдин тәркип тапиду: *уйғур тили, течлиқ кәптири, достлуқ риштиси, мал фермиси, Турпан үзүми, мәдәнийәт мәркизи, дәптәрниң бети, шәһәрниң аһалиси, дутарниң пәдиси, шәһәрниң һакими, мениң оғлум, мениң қизим, мениң хәлқим, сениң китавиң, сизниң хетиңиз, силиниң қәләмлири, бизниң вәтинимиз, силәрниң бегиңлар, сизләрниң мәктивиңизлар, һәр бирлириниң әмгәклири, униң иши, уларниң өйи.*

7.2.2. Пеиллиқ сөз бирикмилири

Бу хил сөз бирикмилириниң баш сөзи пеил арқилиқ ипадилинип, беқинда сөзи пеил яки башқа сөз түркүмлиригә аит болуп келиду.

Пеиллиқ сөз бирикмилири исимлиқ сөз бирикмилири охшаш тилда наһайити көп ишлитилиду. Мундақ болушиму тәбиий, чүнки исим билән пеил тилдики әң муһим сөз түркүмлири һесаплиниду, қалған сөз түркүмлири болса, мошу икки сөз түркүминиң һәр хил алаһидиликлирини көрсииду. М., сүпәт исимниң (шәйиниң) бәлгүсини, сан исимниң санини, миқдар исимниң һесаплаш бирлигини, рәвиш пеилниң (һәрикәтниң) бәлгүсини билдүриду.

Пеиллиқ сөз бирикмилири беқиндилиқ бағлинишниң яндишиш вә башқуруш мунасивәт түрлири арқилиқ ясилиду. Маслишиш мунасивитидә пеил өзи беқиндуруп кәлгән сөз билән шәхс вә сан җәһәттин маслашқанда, җүмлә һасил болиду.

7.2.2.1. Яндишиш мунасивитидики пеиллиқ сөз бирикмилири

Мундақ сөз бирикмилиридә беқинда сөз сүпитидә төвәндикичә сөз түркүмлири келиду:

Рәвиш: *тез язмақ, аста оқумақ, бүгүн көрмәк, жуқури өрлимәк, төвән чүшмәк, оңдисиға ятмақ, әттәй ейтмақ, достларчә арилашмақ;*

Сүпәт (рәвишләшкән): *чирайлиқ кийинмәк, яхши оқумақ, гәмсиз жүрмәк;*

Пеил (рәвишдаш шәкли): *қарап жүрмәк, йезип олтармақ, алғач кәлмәк, көргили бармақ, кәлгичә күтмәк.*

Миқдар: *он бир жил оқумақ, сәккиз саат ишлимәк, бәш қетим көрмәк.*

7.2.2.2. Башқуруш мунасивитидики пеиллиқ сөз бирикмилири

Мәзкүр сөз бирикмилиридә беқинда сөз егилик вә орун-бәлгү келиш қошумчилиридин башқа келиш қошумчилири билән яки тиркәлмиләр билән кәлгән исимлар (бәзидә исимлашқан сөзләр) арқилиқ ипадилиниду: *Алмутиға бармақ, мәктәпни сеғинмақ,*

мәлидин кәлмәк, тағда дәм алмақ, Қәшқәргичә бармақ, белиқтәк үзмәк, муәллимчилик билмәк, автобус билән бармақ, вәтән үчүн хизмәт қилмақ, әйнәк охшаш сунмақ.

7.2.3. Сүпәтлик сөз бирикмилири

Мундақ сөз бирикмилири тилда аз учришиду. Уларниң асасий қисми башқуруш мунасивитидә келиду: *иштa илғар, оқушта өткүр, уссулға чевәр, маңа қиммәтлик, вәтәнгә интизар, йеңиликтин бехәвәр, дүшмәндин яман, көмүрдин қара, иштa һөрмәтлик, таштәк қаттиқ, оғидәк аччиқ, дәрәқчилик егиз, дунияда йоқ, мәктәптә бар, һәммигә керәк, җәмийәткә лазим.*

7.2.4. Рәвишлик сөз бирикмилири

Бу хил сөз бирикмилириму уйғур тилида наһайити аз учришиду. Улар, асасән, башқуруш бағлиништа келиду: *һәммидин бурун, көңүлдин жирақ, чақмақтәк тез.*

7.3. Җүмлә

Аяқлашқан ой-пикиргә вә интонациягә егә бир сөз яки бир нәччә сөзләрниң жиғиндиси ***җүмлә*** дәп атилиду.

Предикативлиқ вә аһаң (интонация) җүмлини шәкилләндүргүчи асасий воситиләр болуп һесаплиниду.

Предикативлиқ җүмлидики ой-пикирниң мөҗут вақиәликкә мунасивитини билдүриду. Предикативлиқни ипадилигүчи грамматикилиқ воситиләргә **заман, шәхс вә модаллиқ категориялири** кириду.

Заман категорияси җүмлидики ой-пикирниң мәлум вақитқа мунасивитини билдүрсә, шәхс категорияси җүмлидики ой-пикирниң үч шәхсниң бири билән болған мунасивитини билдүриду.

Модаллиқ сөзлигүчиниң җүмлидики ой-пикиргә болған мунасивитини билдүриду. Модаллиқ мәйил категорияси, уланмилар, интонация арқилиқ ипадилиниду.

Предикативлиқ җүмлиниң хәвири билән зич мунасивәтлик. Сәвәви заман, шәхс, модаллиқ категориялири җүмлиниң мошу бөлигидә өз ипадисини тепип, җүмлидики ой-пикирни аяқлаштуриду.

Җүмлидики ой-пикирни аяқлаштурушта вә униң характерини бәлгүләштә аһаң муһим роль ойнайду. М., "*Мәктәпкә бар*" җүмлисини аһаң арқилиқ хәвәр яки соал, яки үндәш җүмлә териқисидә ейтишқа болиду.

7.3.1. Җүмлиниң бөләклири

Җүмлидики мустәқил мәнаға егә вә башқа сөзләр билән бағлинип, мәлум соалға җавап беридиған сөзләр җүмлә бөләклири болуп келәләйду.

Демәк бир сөз җүмлиниң мәлум бир бөлигиниң вәзиписини атқуруш үчүн, *биринчидин*, мустәқил лексикилиқ мәнаға егә болуши керәк. Исим, пеил, сүпәт, сан, алмаш, миқдар, тәхлидий сөз, рәвиш охшаш мустәқил сөз түркүмлири лексикилиқ мәнаға егә болғанлиқтин җүмлиниң мәлум бөлигиниң вәзиписини атқуралайду. Әнди бағлиғучи, уланма, тиркәлмә охшаш ярдәмчи сөзләр, имлиқ сөзләр мустәқил лексикилиқ мәнаға егә болмиғанлиқтан җүмлә бөләклириниң вәзиписини атқуралмайду. *Иккинчидин*, у сөз җүмлидики башқа мустәқил мәналиқ сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болуши керәк. Әгәр лексикилиқ мәнаға егә сөз җүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмиса, җүмлә бөлиги вәзиписини атқуралмайду. М., қаратмилар вәзиписидә кәлгән лексикилиқ мәнаға егә сөзләр җүмлә бөлиги болалмайду: *Оқуғучилар, һәммимиз әтә театрға баримиз*. Бу җүмлидики "*оқуғучилар*" сөзи лексикилиқ мәнаға егә болсиму, җүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмиғанлиқтин җүмлә бөлиги вәзиписини атқуралмайду. Җүмлидики қалған сөзләр болса, өз ара синтаксислиқ бағлиништа кәлгән: *һәммимиз баримиз, әтә баримиз, театрға баримиз*. Демәк, бу сөзләр җүмлиниң мәлум бөләклириниң вәзиписини атқуралайду: *баримиз* — хәвәр, *һәммимиз* — егә, *әтә театрға* — һаләт.

Җүмлә бөләклириниң ейтмақчи болған ой-пикирни йәткүзүштики роли охшаш әмәс. Бәзи бөләкләр ой-пикирниң асасини тәшкил қилса, бәзилири шу асасқа қошумчә мәлумат бе-

риду. М., “ *Үрүмчидин кәлгән артистлар Алмутидики Қуддус Ғоҗамяров намидики Уйғур театрида концерт қойди*” дегән җүмлидики асасий ой-пикир “*артистлар концерт қойди*” дегән сөзләрдә өз ипадисини тапқан, қалған сөзләр болса, мошу асасий ой-пикиргә қошумчә мәлумат бәргән.

Асасий ой-пикирни билдүридиған җүмлә бөләклири җүмлиниң **“баш бөләклири”** дәп атилиду. Униңға егә билән хәвәр кириду. Булар җүмлиниң предикативлиқ асасини тәшкил қилиду.

Асасий ой-пикиргә қошумчә мәлумат беридиған җүмлә бөләклири **“әгәшмә бөләкләр”** дәп атилиду. Улар етидин чиқип турғандәк, баш бөләкләргә әгишип келиду. Мәзкүр бөләкләргә **ениқлиғучи, толуқтурғучи, һаләт** кириду.

7.3.1.1. Егә

У җүмлидики ой-пикирниң ким яки немә һәққидә екәнлигини билдүриду. М., “*Муәллим дәрисни башлиди*”. “*Бағда қушлар сайраватати*” дегән җүмлиләрниң биринчисидә ой-пикирниң ким һәққидә екәнлигини билдүрүп кәлгән сөз (*муәллим*) егә болса, иккинчисидә ой-пикирниң немә һәққидә екәнлигини билдүрүп кәлгән сөз (*қушлар*) егә болуп кәлгән.

Егә хәвәрдә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң, шәйиниң, бәлгүниң егиси һесаплиниду: *Биз ишләймиз* (егә — һәрикәтниң егиси). *Биз — муәллим* (егә — шәйиниң егиси). *Бизниң йезимиз чирайлиқ* (егә — бәлгүниң егиси).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп турғинидәк, егә асасән баш келиштә келип, *Ким*? *Немә*? дегән соалларға җавап бериду. Егә тәвәлик қошумчилири вә көплүк қошумчиси билән келиши мүмкин болғанлиқтин мәзкүр соаллар аталған қошумчиларниму алиду: *Улар* (Кимләр?) *кәлди*. *Машиниңиз* (Немиңиз?) *барму*? Йәр-җай намлирини билдүридиған исимлар егә болуп кәлгәндә, қәйәр? дегән соалға җавап бериду: *Астана — Қазақстанниң пайтәхти. Қазақстан Мәркизий Азиягә җайлашқан.*

Егә хәвәр билән маслишиш бағлиништа келиду.

Уйғур тилида исимлар, бәзи алмашлар һәм исимлашқан сөз түркүмлири җүмлидә егә болуп келәләйду.

а) Егиниң исим арқилиқ ипадилиниши. Җүмлидики ой-пикир асасән мәлум шәйиләр һәққидә болғанлиқтин исимниң егә болуп келиши көп учришиду: *Ялқун мәктәптә оқуйду. Дәрәқләр сарғаймақта. Тил милләтниң мәнивий вәтини* (*М.С.Байқози*).

ә) Егиниң алмаш арқилиқ ипадилиниши. Уйғур тилида толарақ кишилик, өзлүк алмашлири вә **Ким? Немә?** охшаш соал алмашлири җүмлидә егә вәзиписини атқуриду: *Биз әтә китапханиға баримиз. өзәм көргән вақиәни сөзләп берәй. Синипқа бүгүн ким новәтчи?*

Шундақла **Ким?** соал алмиши билән мунасивәтлик ениқлаш, болушсизлиқ, бәлгүсизлик алмашлириму егә болуп келәләйду: *Һәр ким өз ишлири билән шуғуллинишқа башлиди. Һеч ким соал қоймиди. Кимду бири ишикни чәкти.*

б) Егиниң исимлашқан сан, сүпәт, рәвиш, сүпәтдаш арқилиқ ипадилиниши. Конверсиягә учрап исимлашқан сан, сүпәт, рәвиш, сүпәтдашларму җүмлидә егә вәзиписини атқуруп келәләйду: *Он — җүп сан. Яхши көргинини ейтар. Көп түкәрсә көл болар* (*Мақал*). *Оқуған озар* (*Мақал*).

Кишилик вә алмаш санлар җүмлидә исимлашмисиму, җүмлидә егә болуп келиду: *Үчимиз* (*үчиләң*) *таққа чиқтуқ.*

в) Егиниң исимдаш арқилиқ ипадилиниши. Исимдашлар грамматикилиқ алаһидиликлири җәһәттин исимға йеқин пеил шәкли болғанлиқтин, уларму җүмлидә егә болуп келәләйду: *Алмақниң бәрмиги бар* (*Мақал*). *Жүгрәш саламәтликкә пайдилиқ. Көңүлсиз гәпниң кечиккини яхши* (*Мақал*).

г) Егиниң тәхлидий сөзләр арқилиқ ипадилиниши. Егиниң тәхлидий сөзләр арқилиқ ипадилиниши тилимизда аз учрешиду: *Ваң-чуң аран тохтиди.*

Бәзидә контекстқа бағлиқ вақитлиқ конверсиягә учриған ярдәмчи сөз түркүмлириму һәтта фонемиларму егә болуши мүмкин: "*еди*" — өткән заман васитисиз һөкүм бағламчиси. "*а*" — ләвләшмигән, қелин созуқ тавуш. "*вә*" — уйғур тилида әрәп тилидин киргән бириктүргүчи бағлиғучи.

Мәзкүр мисаллардики "*еди*" сөзидин кейин "*ярдәмчи пеили*", "*а*" һәрипидин кейин "*тавуши*", "*вә*" сөзидин кейин "*бағлиғучиси*" сөзлири чүшүп қалған. Уларниң мәнасини егә вәзиписидики сөзләр вә һәрип алған.

Егә бир нәччә сөз арқилиқму ипадилиниши мүмкин. Мундақ егиләр "*мурәккәп егиләр*" дәп атилиду.

Мурәккәп егиләр қошма сөзләрдин башқа төвәндикичә қурулмилар арқилиқму ипадилиниду:

а) Биринчи қисми егилик келиш қошумчиси билән, иккинчи қисми III шәхс тәвәлик қошумчиси билән кәлгән турғун сөзләр арқилиқ: *Мәктәпниң һойлиси чирайлиқ гүлзарлиқлар билән без-*

әлгән. У(ниң) өзи техи тәйяр әмәс екән. Бу хил мурәккәп егиләргә изафетниң II типида кәлгән сөзләрму кириду: *Қазақ хәлқи өз мустәқиллигигә еришкәндин кейин, пүткүл дунияға тонулди.*

ә) "дегән" сөзи билән кәлгән бирикмиләр: *Вақит дегән ғуюлдап өтүватиду. Ялған ейтиш дегән начар адәт.*

б) Исимлашқан сүпәтдашлиқ ибариләр: *Көзгә илмиған путқа чомақ.*

в) Исим вә сандин тәркип тапқан бирикмиләр: *Әркин иккимиз (иккилән) мәктәпкә бардуқ.*

г) Бир хил егиләр: *Долқун билән Ялқун Алмутида оқуйду.*

7.3.1.2. Хәвәр

У җүмлидики егиниң иш-һәрикитини яки бәлгүсини билдүрүп, ой-пикирни аяқлаштуриду.

Хәвәр җүмлиниң әң асасий бөлиги болуп һесаплиниду. Сәвәви, предикативлиқ мәна хәвәр арқилиқ ипадилиниду һәм җүмлиниң барлиқ дегүдәк бөләклири хәвәргә бекинип келиду. Хәвәр җүмлидики башқа бөләкләрни уюштурғучи вә мәркәзләштүргүчи рольни ойнайду. Шундақла хәвәр җүмлиниң характерини бәлгүләйду.

Умумән ейтқанда, башқа бөләкләрсиз җүмлә түзүлүши мүмкин, амма хәвәрсиз җүмлә түзүлмәйду. Һәтта хәвири болмайду дәп қарилидиған аташ җүмлиләрдиму йошурун һалда пеил арқилиқ ипадиләнгән хәвәр болиду.

Хәвәр вәзиписидә кәлгән сөзләрни морфологиялик алаһидиликлиригә бола, пеиллиқ хәвәрләр вә турғун сөзлүк хәвәрләр дәп чоң икки топқа бөлүшкә болиду.

Пеиллиқ хәвәрләр җүмлидики егиниң иш-һәрикитини, һалитини билдүриду: *Биз тәтилдә етизда ишлидуқ. Әркин Астанада оқуйду.*

Турғун сөзлүк хәвәрләр исим, сүпәт, сан, алмаш, миқдар, рәвиш, тәхлидий сөзләр арқилиқ ипадилинип, егиниң ким, немә, қандақ, қанчә екәнлигини билдүриду: *Мән — студент. Бизниң елимиз чирайлиқ. Нәгила барсаң қазанниң қулиғи төрт (Мақал). Бу китапниң егиси мән. Алмута билән Яркәнтниң арилиғи 300 чақирим. Бизниң университетимизда яхши студентлар көп. Теши пал-пал, ичи тал-тал (Тепишмақ).*

Мәзкүр мисалларда хәвәр болуп кәлгән сөзләр шәртлик рәвиштә турғун сөзләр дәп елинған. Әмәлиятта улар, китапниң

"Морфология" қисмида ейтилғандәк, турғун сөз — бағламчи қурулмилири. Улар келип чиқиши җәһәттин турғун сөз болғини билән, нутуқта чүшүп қалидиған "*турур*" ярдәмчи пеили билән кәлгән қурулмилардур. Турғун сөз + "*турур*" ярдәмчи пеили (енигирағи бағламчиси) шәклигә егә бу хил қурулмилар тәркивидики "*турур*" ярдәмчи пеили чүшүп келип, униңға хас заман, мәйил мәналири турғун сөзләргә өтүп кәткән. Жуқуридики мисалларда хәвәр болуп кәлгән турғун сөзләр василисиз баян мәйли вә һазирқи заман охшаш пеилға хас грамматикилиқ мәналарға егә.

Умумән қилип ейтқанда, һәр қандақ турғун сөз җүмлидә хәвәр болуп келиши үчүн, турғун сөз-бағламчи қурулмилириниң үч түриниң (турғун сөзләрниң хәвәр шәкли, турғун сөзләрниң пеил шәкли, турғун сөзләрниң болушсиз шәкли) биридә, толарақ биринчи вә иккинчи шәкиллиридә туруши керәк.

Хәвәрләрму аддий хәвәрләр вә мурәккәп хәвәрләр болуп иккигә бөлүниду. Пеиллиқ мурәккәп хәвәрләр қошма пеиллар, пеилниң түслүк өзәк шәкиллири, пеилниң һаллиқ өзәк шәкиллири, бәзи мәйил шәкиллири арқилиқ ипадилиниду: *Пидаийлар дүшмәнниң әскәрлирини тар-мар қилди. Әркин акисиға дайим телефон қилип туриду. У китап оқуған болувалди. Дәрискә яхши тәйярлансам боптикән.*

Турғун сөзлүк мурәккәп хәвәрләр болса, қошма турғун сөзләр, бәзи турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллири, турғун сөзләрниң пеил шәкиллири, турғун сөзләрниң болушсиз шәкиллири, исим-тиркәлмә қурулмилири арқилиқ ипадилиниду: *Әң аста маңидиған һайван — таш пақа. Әркин яхши шаир охшайду. Қар әтрапни аппақ қиливәтти. Долқун алмутилиқ әмәс. Барлиқ әмгигимиз хәлиқ үчүн.*

7.2.1.3. Толуқтурғучи

У җүмлидики иш-һәрикәт қаритилған шәйини билдүриду. Толуқтурғучи һәр қачан чүшүм келиштә туриду: *Ялқун бош вақтида китап (ни) оқуйду. Улар шәһәрни бир айлинип чиқти.*

Мәлумки, түркийшунасалиқта баш вә егилик келишләрдин башқа келиш қошумчилири билән кәлгән сөзләр җүмлидә толуқтурғучи вәзиписини атқуриду дәп үгинилиду. Бу хил үгиништә толуқтурғучи билән һаләтниң, болупму орун, вақит

һаләтлириниң пәрқини ениқ көрситиш бәк тәс болиду. Түркий тиллар синтаксиси бойичә йезилған көплигән әмгәкләрдә бу пәриқни ениқ қилип көрситишкә интилиш болған, амма улардин яхши нәтиҗә чиқмиған. Шуңлашқа Үрүмчи алимлири бу мәсилини толуқтурғучи даирисини пәқәт чүшүм келиштики сөзләр билән чәкләш арқилиқ йәшкән. Буни илмий вә методикилиқ җәһәттин наһайити қолайлиқ йешим дәп қарашқа болиду.

Толуқтурғучи өтүмлүк пеил арқилиқ ипадилигән җүмлә бөлигигә (асасән хәвәргә) беқинип келиду.

Иш-һәрикәтни қобул қиливатқан (иш-һәрикәт каритилған) шәйи абстрактлишип, беваситә хәвәр алдида кәлгәндә, чүшүм келиш қошумчиси чүшүп қалиду: *Әркин акисиға хәт* (*ни*) *язди. Ашпәз гөш*(*ни*) *тоғравататти.*

Мундақ җүмлиләрдики толуқтурғучи билән хәвәрниң арисиға башқа сөзләр қистурулғанда, чүшүм келиш қошумчиси чүшүрүлмәйду: *Әркин акисиға хәтни бүгүн язди. Ашпәз гөшни тез тоғравататти.*

Шундақла, чүшүм келиш қошумчиси хас исимлар, исимдин башқа сөз түркүмлири, көплүк, тәвәлик қошумчилири билән кәлгән сөзләр арқилиқ ипадиләнгәндә чүшүрүлмәйду: *Улар Туглуқни қарши алди. Ялқун уни яхши билиду. Оқуғучилар тапшурмиларни орунлавататти. Толунай туғулуп өскән йезисини сеғинди.*

7.3.1.4. Ениқлиғучи

Ениқлиғучи җүмлидики исим арқилиқ ипадиләнгән бөләккә беқинип, униң бәлгүсини билдүриду.

Ениқлиғучи төвәндики сөз түркүмлири арқилиқ ипадилиниду:

а) **Сүпәт**. Шәйиләрниң бәлгүсини билдүрүп кәлгән һәр қандақ сүпәт җүмлидә ениқлиғучи болалайду: *Улар кәң һойлида олтирип дәм алди.*

ә) **Алмаш**. Асасән көрситиш, бәзи ениқлаш, соал алмашлири ениқлиғучи вәзиписидә келиду: *Мону* (*бу, әву*) *өй йеңи селинған. Һәр бир гүлниң өз пуриғи бар. Барлиқ* (*һәммә*) *оқуғучилар жиғинға қатнашти. Униң һәр қандақ ишқа қабилийити йетиду. Сиз қайси мәктәптә оқуйсиз?*

б) **Сан**. Санақ, дәрижә, мөлчәр санлар ениқлиғучи болуп келәләйду: *Қазақстанда 15 миллион хәлиқ яшайду. Долқун*

Җумһурийәтлик олимпиадида биринчи орунни егилиди. Абай намидики Қазақ миллий педагогикилиқ университетида он бәш миңдәк студент билим алиду.

в) **Микдар**. Шәйи микдарлири җүмлидә ениқлиғучи вәзиписидә келиду: *У пиядә бәш километр йол маңди. Юлтузай базардин икки килограмм алма сетивалди.*

г) **Исим**. Конверсиягә учрап, сүпәтләшкән исимлар ениқлиғучи болалайду: *Әркин оқуштики утуқлири үчүн алтун саат билән мукапатланди. Ягач ишик гич қилип ечилди.*

ғ) **Пеил**. Пеилниң турғун сөз шәкиллиригә киридиған сүпәтдашлар ениқлиғучи вәзиписидә келиду: *Оқуған адәм, оқумиған адәмдин пәриқлиниду.*

д) **Тәхлидий сөзләр**: *Талада сим-сим ямгур йеғивататти.*

е) **Рәвиш**. Асасән дәриҗә рәвишлири сүпәтлишип ениқлиғучи болуп келәләйду: *Қутлуқ нурғун дәптәр сетивалди.*

Шундақла, җүмлидики исим арқилиқ ипадиләнгән бөләкниң алдида егилик, орун-бәлгү, охшатма вә тәңләштүрмә келиш қошумчилири билән кәлгән сөзләрму ениқлиғучи вәзиписини атқуриду: *Бизниң йезимиз таг бағриға җайлашқан. Бағдики мевиләр пишиқа башлиди. Сайда қойдәк ташлар догилинип ятатти. У дукандин китапчилик дәптәр сетивалди.*

Бәзидә охшатма вә тәңләштүрмә келиш қошумчилири билән кәлгән ениқлиғучилардин кейин сүпәтләрму келиши мүмкин: *Сайда қойдәк йоған ташлар догилинип ятатти. У дукандин китапчилик қелин дәптәр сетивалди.*

Бәзидә егилик келиш қошумчиси чүшүп келиши мүмкин: *Йеза(ниң) һаваси таза болиду.*

7.3.1.5. Һаләт

Һаләт җүмлиниң хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң бәлгүсини билдүриду. Һаләт бәзидә турғун сөзлүк хәвәрләргә беқинип келиду. Мундақ әһвалда һаләт билән хәвәр башқуруш мунасивитидики исимлиқ, сүпәтлик вә рәвишлик сөз бирикмилири терикисидә келиду.

Мустәқил сөз түркүмлириниң барлиғи дегүдәк һаләт вәзиписини атқуралайду.

Һаләтләр мәна җәһәттин төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

а) Тәрз һалити. У җүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң қандақ тәрздә әмәлгә ашқанлиғини билдүриду. Башқичә ейтқанда, мундақ һаләт иш-һәрикәтниң қандақ териқидә, шәкилдә, рәвиштә, йосунда, усулда әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Тәрз һалити төвәндики сөз түркүмлири арқилиқ ипадилиниду:

1) **Сүпәт**. Конверсиягә учрап рәвишләшкән, йәни һәрикәтниң бәлгүсини билдүридиған һәр қандақ сүпәтләр: *Толунай **чирайлиқ** язиду. Долқун **яхши** оқуйду. У чайни **қәнтсиз** ичиду.*

2) **Рәвиш**. Асасән, һаләт рәвишлири: *Әркин **тез** язиду. Улар **достларчә** (**достанә**) көрүшти. Яғач **ғарссидә** сунуп кәтти. Юлтузай **нурғун** оқуйду. Улар **интайин** һарди.*

3) **Пеил**. Пеилниң турғун сөз шәкиллириниң бири болған рәвишдашлар: *Ялқун талаға **жүгрәп** чиқти. **Сора-сора** алим бопту* (*Мақал*).

4) **Исим**. Бәзи тиркәлмиләр билән кәлгән вә чиқиш, тәңләштүрмә, охшатма келиштики исимлар: *Йеза аһалиси **депутат билән** учрашти. Бу бена **яғачтин** (**яғач билән**) ясалған. Йолдаш инглиз тилини **Туғлуқчилик** билиду. Һава **оттәк** қизип кәтти.*

5) **Тәхлидий сөзләр**. "*Қилип*" ярдәмчи пеили чүшүп қалғанда, тәхлидий сөзләр тәрз һалити болиду: *Ишик **тарс** (**қилип**) йепилди.*

6) **Сан**. "Қетим" һәрикәт микдари чүшүп қалғанда, санлар: ***Йәттә*** (***қетим***) *өлчәп*, ***бир*** (***қетим***) *кәс* (*Мақал*).

7) **Микдар**. Һәрикәт микдарлири: *Мән Зия Сәмәдийниң "Майимхан" романини **икки қетим** оқуп чиқтим.*

ә) Вақит һалити. У җүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң әмәлгә ашқан вақтини билдүриду.

Вақит һалити вақит рәвишлири (бүгүн, әтә, түнүгүн, бурун, һазир в.б.) яки вақитни билдүридиған исимлар арқилиқ ипадилиниду: Бу хил исимлар тиркәлмиләр билән, чиқиш, орун-вақит, йөнилиш, чәк келиш қошумчилири биләнму келиду: *Улар **әтә** келиду. **Бүгүн** мәктәптә жиғин болиду. Дәрис **саат сәккиздә** башлиниду. **Августта** йәл-йемишлар пишиду. Улар **әтигичә** йолға тәйярлиниду. **Түнүгүндин бери** ямғур йеғиватиду.*

б) Орун һалити. У җүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң орнини билдүриду.

Орун һалити орун рәвишлири (нери, бери, жуқури, төвән, ил-

гири в.б.) яки чиқиш, орун-вақит, йөнилиш, чәк келишләрдики орун-җайни билдүридиған исимлар арқилиқ ипадилиниду. Мәзкүр һаләт иш-һәрикәт йүз бәргән, башланған, қаритилған орунларни билдүриду: *Әркинләрниң өйи мәлиниң* ***жуқуриға*** *җайлашқан. Оқуғучилар* ***мәктәптин*** *чиқип,* ***өйлиригә*** *қарап маңди. Долқун тәтилдә* ***Иссиқ көлдә*** *дәм алди. Биз* ***таққичә*** *пиядә бардуқ.*

в) Сәвәп һалити. У җүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң сәвәвини билдүриду.

Сәвәп һалити пүткән һаллиқ яки пүтмигән һаллиқ исимдашларға, бәзи исимларға чиқиш келиш қошумчисиниң яки "үчүн" тиркәлмисиниң қошулуши вә **-ғачқа** қошумчиси арқилиқ ясалған рәвишдашлар арқилиқ ипадилиниду: *Әркин яхши* ***оқуғанлиқтин*** *мукапатланди. Қутлуқ таң сәһәрдә* ***йолға чиқидиғанлиғи үчүн*** *әтигән ятти. У* ***хошаллиқтин*** *вақиравәтти. У өзи* ***корғачқә*** *толуқ сөзләп бәрди.*

г) Мәхсәт һалити. У җүмлә хәвиридә ипадиләнгән иш-һәрикәтниң мәхситини билдүриду.

Мәхсәт һалити һаләт рәвишлири, мәхсәт рәвишдиши һәм "үчүн" тиркәлмиси яки "дәп" ярдәмчи пеили билән кәлгән сөзләр арқилиқ ипадилиниду: *Әркин бу коча билән* ***әттәй*** *маңмиди. Йолдаш Астанаға* ***оқуғили*** *кәтти. Биз* ***вәтинимизниң паравәнлиги үчүн*** *тиришип ишләймиз. Әркин* ***сүрәт ясаш үчүн*** *бояқ сетивалди. Мән бу йәргә* ***оқушни дәп*** *(оқушқа) кәлдим. Биз* ***сени дәп*** *бардуқ.*

7.3.2. Җүмлә бөләклириниң орун-тәртиви

Җүмлидики бөләкләр мәлум қаидә бойичә бир-биригә бағлинип келиду. Шуңлашқа адәттики җүмлидә бөләкләрниң өзигә хас орни болиду:

а) Җүмлиниң баш бөләклириниң орун-тәртиви. Адәттики җүмлидә егә җүмлиниң алдида, хәвәр кәйнидә келиду: ***Долқун*** *Алмутида* ***яшайду.*** ***Әркин*** *Абай намидики ҚазМПУниң 3-курс* ***студенти.***

Шеирларда, шиар-хитапларда бу тәртип өзгирип келиши мүмкин. Җүмлә бөләклириниң адәттики орун тәртивиниң өзгириши инверсия дәпму атилиду.

Өтмүштин башлидим мән сөз бешини,
(Җаһил әл йәйду һаман өз гөшини.)
Саңа ейтмай, кимгә ейтай, ақил оғлан,
Көр, мәйли, Көк бөрәңниң көз йешини.
(*М.Обулқасимов*)

Яшисун милләтләр достлуғи!

Шундақла хәвәрдики иш-һәрикәт алаһидә тәкитләнгәндә, муәллип сөзи көчүрмә җүмлиниң оттурида яки ахирида кәлгәндә, хәвәр билән егиниң орни алмишиду: ***Қой**, сән ундақ гәплириңни. **Яғди**, ахири ямғур. Ким кәлди? — дәп **сориди** у.*

ә) Җүмлиниң әгәшмә бөләклириниң орун-тәртиви. Җүмлиниң әгәшмә бөләклири җүмлиниң баш бөләклиригә беқинип, уларниң алдида келиду. Адәттә ениқлиғучи егигә, толуқтурғучи билән һаләт хәвәргә беқинип келиду: *Шәһәрдики һава адәмни тез һарғузиду.*

7.3.3. Җүмлиниң бөлүнүши

Җүмлиләр аңлитидиған мәнаси вә түзүлүшигә бағлиқ төвәндикичә бөлүниду:

7.3.3.1. Җүмлиләрниң мәхситигә бағлиқ бөлүнүши.

Җүмлидики ой-пикир мәлум мәхсәт билән ейтилиду. У мәхсәт хәвәрләш, сораш, буйруш охшаш териқиләрдә болиду.

Уйғур тилидики җүмлиләр мәхситигә бағлиқ төрткә бөлүниду:

а) Хәвәр җүмлә. У җүмлидики ой-пикирни баян қилиду. Хәвәр җүмлиләр бир хил, раван аһаң билән ейтилиду. Уларниң ахириға чекит қоюлиду: *Вәтинимиз күндин-күнгә гүлләнмәктә. Биз көзлигән мәхситимизгә чоқум йетимиз.*

Хәвәр җүмлиләрниң хәвири адәттә баян мәйлидә келиду.

ә) Соал җүмлә. Соал җүмлиләрдә соал мәнаси болиду. Соал җүмлиләр соал алмашлири (*ким, немә, қандақ, қачан, қайси, қанчә, қени* в.б.) вә соал уланмилири (**-ма, -му, -чу, -ду**) арқилиқ ясилиду: *Ким кәлди? Силәр немә қиливатисиләр? Сиз қачан келисиз? Силәр театрға барамсиләр (бара+му+-силәр)? Түнүгүн кәлгән Әркинму? Мән Турпанға баримән, сәнчу?*

Соал җүмлә өзигә хас соал аһаңиға егә. Соал алмашлири вә соал уланмилирисиз пәқәт соал аһаңи биләнму соал җүмлиләр ясилиду:

Биз әтә баримиз.

Әтә?

Соал жүмлиләр мәнасиға бағлиқ төрткә бөлүниду:

1) Очуқ соал жүмлә. Очуқ соал жүмлә намәлум шәйини, иш-һәрикәтни, бәлгүни, санни билиш үчүн ишлитилиду. Мундақ жүмлиләрдә соал очуқ қоюлиду вә униңға жавап тәләп қилиниду: Намәлум адәм: *Дәрискә ким кәлмиди?* Намәлум нәрсә: *Бу өй немидин ясалған?* Намәлум иш-һәрикәт: *Силәр немә қиливатисиләр?* Намәлум бәлгү: *Бу қандақ китап?* Намәлум сан: *1-курста қанчә студент бар?*

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп туридуки, очуқ соал жүмлә, асасән, соал алмашлири арқилиқ ясилиду.

2) Риторикилиқ соал жүмлә. Мундақ соал жүмлә соал арқилиқ тәстиқни билдүриду. Риторикилиқ соал жүмлә жавапни тәләп қилмайду. Уларда сөзлигүчиниң һис-туйғуси ипадилиниду: *Балини ким яхши көрмәйду?*

Риторикилиқ соал бәдиий әдәбиятта көп учришиду:

Ейтқина бизгә таң атамду — йоқ? Таң қачан атиду? У таң қайси тәрәптин йоруп, қайси тәрәптин бәхит туғар? (*А.Өткүр.*)

Һәқиқәтни мән ейтмисам, ейтқай ким? (*М.Обулқасимов.*)

3) Гуманий соал жүмлә. Мундақ соал жүмлидә сөзлигүчи өзи үчүн намәлум шәйи, һәрикәт һәққидә мәлумат елиш мәхсити билән биллә гуманиму бирдәк ипадилиниду. Шундақла сөзлигүчиниң тиңшиғучиға мәслиһәт селиш мәнасиму байқилиду: *Бүгүн жиғинда сөзлисәммекин? Ялқун әтә келәмдекин?*

4) Қайтурма соал жүмлә. Соалға соал териқисидә берилгән жавап қайтурма соал жүмлә болуп һесаплиниду.

Әтә мәктәпкә барамсән?

Немишкә бармайдиғанкән?

б) Буйруқ жүмлә. Мундақ жүмлә буйруқни, өтүнүш, тиләк, мәслиһәт охшаш мәналарни билдүриду. Буйруқ жүмлиниң хәвири адәттә буйруқ-тәләп мәйлидә келиду: *Буниңдин кейин сәвәпсиз дәрис ташлима. Йәнә бир нахша ейтип бериңа. Теч олтарсаңларчу. Бу китапни оқуп беқиң.*

в) Үндәш жүмлә. Мундақ жүмлә сөзлигүчиниң һәр хил һис-туйғусини ипадиләйду. Үндәш жүмлидә хошал болуш, рәнжиш, ечиниш, пушайман қилиш, қорқуш, әжәплиниш, һәйран

қелиш, хапа болуш охшаш мәналарни билдүриду: *Паһ, немә дегән гөзәл җай! Хәп, ахшамқи кинони көрәлмәй қалдим!*

Шундақла, үндәш җүмлиләрдә шиар, чақириқ, хитап, дәвәт, арман мәналириму болиду: *Яшисун Қазақстанниң мустәқиллик мәйрими!*

Вужуди нур билән җуғурулған хәлқим,
Сән бүйүк һәсритим, сән бүйүк дәрдим!

(*М.Обулқасимов*)

7.3.3.2. Җүмлиниң вақиәликкә мунасивити җәһәттин бөлүнүши

Җүмлидики ой-пикир вақиәликкә икки хил мунасивәттә болиду. Биринчисидә вақиәлик тәстиқлиниду. Бу хил җүмлә ***болушлуқ җүмлә*** дәп атилиду: *Биз әтә театрға баримиз. Бегимизда һәр хил мевиләр бар. Әркин 3-курс студенти.*

Иккинчисидә вақиәлик инкар қилиниду. Бу хил җүмлә ***болушсиз җүмлә*** дәп атилиду. Болушсиз җүмлиләрдә "*йоқ*", "*әмәс*" сөзлири вә пеилниң болушсиз шәкли арқилиқ түзүлиду: *Биз әтә театрға бармаймиз. Бегимизда һәр хил мевиләр йоқ. Әркин 3-курс студенти әмәс.*

7.3.3.3. Җүмлиниң предикативлиқ бирликлириниң саниға бағлиқ бөлүнүши

Җүмлиләр предикативлиқ бирликлириниң саниға, йәни тәркивидики аддий җүмлиләрниң саниға бағлиқ иккигә бөлүниду:

а) Аддий җүмлә. Аддий җүмлә бирла предикативлиқ бирликтин тәркип тапиду. Аддий җүмлидә бирла аяқлашқан ой-пикир болиду: *2005-жили 13-августта Райимбек батурниң 300 жиллиғи нишанланди. Тәнтәнилик мәрасим Чалкөдә яйлиғида болуп өтти.*

ә) Қошма җүмлә. Қошма җүмлидә икки яки униңдин артуқ предикативлиқ бирликләр болиду. Қошма җүмлә тәркивидики аддий җүмлиләр өзлириниң аһаңлиқ мустәқиллигини йоқитип, бир пүтүн мәнаға вә аһаңға егә болиду.

7.3.4. Аддий җүмлиниң түрлири

Аддий җүмлиләр түзүлүшигә бағлиқ төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

7.3.4.1. Аддий җүмлиниң баш бөләклириниң иштирақиға бағлиқ түрлири

Баш бөләклириниң (егә вә хәвәр) иштирақиға бағлиқ аддий җүмлиләр иккигә бөлүниду: Икки баш бөләклик аддий җүмлиләр вә бир баш бөләклик аддий җүмлиләр.

Икки баш бөләклик аддий җүмлиләрдә егиму, хәвәрму болиду: ***Әркин** мәктәпкә кечикип **кәлди**. **Биз** тәтилдә етизда **ишлидуқ**.*

Бир баш бөләклик аддий җүмлиләрдә егә билән хәвәрниң пәқәт бири болиду. Пәқәт хәвири болуп, егиси болмиған җүмлиләр **шәхслик, шәхси умумлашқан, шәхси намәлум, шәхссиз җүмлиләр** дәп төрткә бөлүниду. Егиси болуп хәвири болмиған җүмлиләр **аташ җүмлиләр** дәп атилиду.

а) Шәхслик җүмлиләр. Мундақ җүмлиләрниң хәвири арқилиқ шәхс алмашлири билән ипадиләнгән йошурун егиниң шәхсини ениқлаш мүмкин. Шәхслик җүмлиләр егиниң көрситилишигә, йәни униң җүмлидә келишигә анчә муһтаҗ әмәс: *Сөзни тохтитиңлар. Уни вақти кәлгәндә көрәрмиз.*

Биринчи җүмлидики хәвәр (*тохтитиңлар*) иккинчи шәхс көплүк туридә турғанлиқтин, у иккинчи шәхс көплүк туридики шәхс алмиши билән(*силәр*) маслишиду һәм бу алмаш йошурун егә вәзиписини атқуриду. *Иккинчи җүмлидиму* егә йоқ. У йошурун кәлгән, амма бу җүмлиниң хәвири (*көрәрмиз*) арқилиқ йошурун егиниң “*биз*” сөзи екәнлигини ениқлаш мүмкин, чүнки “*көрәрмиз*” сөзи биринчи шәхс көплүк туридә турғанлиқтин, биринчи шәхс көплүк алмиши (*биз*) билән маслишиду.

Кишилик алмашлири арқилиқ ипадиләнгән егиләр җүмлиниң мәзмуниға бағлиқ алаһидә тәкитләнгәндә чүшүрүлмәйду, очуқ келиду: *Биз мәктәпкә барайли, силәр өйгә қайтиңлар. Жиғинға сәнму кәлгин. Улар тағ тәрәпкә қарап маңди.*

Бу хил җүмлиләр икки баш бөләклик аддий җүмлиләр тәркивигә кириду.

ә) Шәхси умумлашқан җүмлиләр. Мундақ җүмлиләрниң хәвири мәлум бир шәхсни көрсәтсиму, униңдики ой-пикир барлиқ шәхсләргә ортақ болиду, йәни сөзлигүчи үчүнму (I шәхс), тиңшиғучи үчүнму (II шәхс), сөзләнгүчи үчүнму (III шәхс) ортақ болиду.

Шәхси умумлашқан җүмлиләр асасән мақал-тәмсилләрдә вә қанатлиқ ибариләрдә (афоризмларда) ишлитилиду. Бу хил җүмлиләрниң хәвири толарақ II шәхстә келиду; I вә III шәхстә келиши аз учришиду: *Яғач кәссәң узун кәс. Хар қилғанни зар қил. Үзүшни билмисәң, суға кирмә. Төмүрни қизиғида соқ. Гәп қилма тилиңни кесимән, қарима көзүңни тешимән. Родупайдин қутулуп, калампайға тутулдум. Сора-сора алим бопту, сөзлә-сөзлә чечән бопту.* (*Қанчә адәм көрдүм үстидә кийими йоқ, қанчә кийим көрдүм ичидә адими йоқ*).

б) Шәхси намәлум җүмлиләр. Мундақ җүмлиләрниң хәвири III шәхстә туриду, амма егиси намәлум болиду. Грамматикилиқ қаидиләр бойичә хәвәр III шәхстә турғандин кейин, егиму III шәхстики бир сөз арқилиқ ипадилиниши керәк, йәни хәвәрниң шәхси егиниң шәхсини бәлгүләш керәк. Бу хил җүмлиләрдә болса, асасий диққәт хәвәрдә ипадиләнгән иш-һәрикәткә қаритилғанлиқтин, уни әмәлгә ашурғучи шәхс (егә) ениқ болмайду һәм уни көрситишму тәләп қилинмайду. Адәттә һәрикәт егиси сүпитидә намәлум шәйиләр нәзәрдә тутулиду: *Йәнә һуҗумни башлиди. Яхшини махтайду, яманни уялдуриду. Яхши күнләрдә көрүшүшкә буйрисун. Һәрбий тәртипни қаттиқ болиду дәйду.*

в) Шәхссиз җүмлиләр. Мундақ җүмлиләрдики иш-һәрикәт уни орунлиғучиниң иштирақисиз әмәлгә ашиду, йәни иш-һәрикәт өзлигидин йүз бериду.

Шәхссиз җүмлиләр тәркивидики хәвәр төвәндикичә шәкилләр арқилиқ ипадилиниду:

а) Исимдашларниң *керәк, шәрт, зөрүр, лазим, мүмкин* сөзлири билән келиши арқилиқ: *Һәр қандақ мәсилини вақтида йешиш керәк. Буни барлиқ оқуғучиларниң билиши шәрт. Бу җайда дәм елиш мүмкин* (*әмәс*). *Қийинчилиқтин қорқмаслиқ керәк.*

ә) Йөнилиш келиштики **"-ш"лиқ** исимдашлар билән "*тоғра кәлмәк*" ибарисиниң қошулуши арқилиқ: *Әтигән туруп оқушқа тоғра кәлди. Китапни берип турушқа тоғра кәлди.*

б) Йөнилиш келиштики **"-ш"лиқ** исимдаш яки мәхсәт рәвишдаш билән "*болмақ*" ярдәмчи пеилиниң қошулуши арқи-

лиқ: *Лай суни ичишкә (ичкили) болмайду. Айни етәк билән йепишқа (япқили) болмайду. Бу алмини йейишкә (йегили) болмайду.*

в) Пеилниң буйруқ-тәләп мәйлидики өзлүк дәрижидә келиши арқилиқ: *Йол қатнаш қаидилиригә реайә қилинсун!*

г) **"-ш"лиқ** исимдаш яки пүткән һаллиқ сүпәтдашниң баһани билдүридиған сөзләр билән (*яхши, яман, қийин, тәс, оңай, асан, егир, мүшкүл, уят, гуна, яхши әмәс, тоғра әмәс в.б.*) қошулуши арқилиқ: *Әтигән туруп жүгригән яхши. Ғува йоруқта оқуған тоғра әмәс. Дәристә начар баһа елиш уят. Билим елиш оңай әмәс.*

ғ) Хәвири өзиниң грамматикилиқ егиси билән бирикип, умумий бир чүшәнчини ипадиләйдиған жүмлиләрму шәхссиз жүмлиләр қатариға ятиду: *Таң атти. Күн чиқти. Йоруқ чүшти. Соғ чүшти. Кәч кирди. Чақмақ чақти. Аччиғи кәлди. Көргүси кәлди. Уйқуси кәлди. Барғуси кәлди. Йегүси йоқ. Оқуғум бар.*

г) Аташ жүмлиләр. Мундақ жүмлиләр мәлум шәйиләрниң, һаләтниңможутлуғини тәстиқләйду. Аташ жүмлиләрдә баш бөләкләрдин пәқәт егә болиду.

Аташ жүмлиләр төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Орун: *Йеңи мәктәп. Оқуғучиларниң шох күлкиси.*

ә) Вақит: *Кәч күз. Сарғайған йопурмақлар.*

б) Шәхс, нәрсиләрниң можутлуғи: *Әйнә оқуғучилар. Мана етизлиқ.*

в) Һәр хил һаяжан: *Паһ! Немә дегән гөзәл бағ!*

7.3.4.2. Аддий жүмлиниң әгәшмә бөләклириниң иштиракиға бағлиқ түрлири

Аддий жүмлиләр әгәшмә бөләкләрниң иштиракиға бағлиқ "жиғиқ жүмлиләр" вә " йейиқ жүмлиләр" дәп иккигә бөлүниду.

Тәркивидә әгәшмә бөләкләр болмиған, пәқәт баш бөләкләрдин тәркип тапқан жүмлә жиғиқ жүмлә дәп атилиду: *Ишик ечилди. Улар кетип қалди.*

Тәркивидә баш бөләкләрдин сирт әгәшмә бөләкләрму болған жүмлиләр йейиқ жүмлиләр дәп атилиду: *Ишик аста гич қилип ечилди. Улар әтигән туруп Астанаға кетип қалди.*

7.3.4.3. Аддий җүмлиниң зөрүр бөләклириниң иштирақиға бағлиқ түрлири

Аддий җүмлиләр зөрүр бөләклириниң иштирақиға бағлиқ "толуқ җүмлиләр" вә "толуқсиз җүмлиләр" дәп иккигә бөлүниду.

Җүмлидики ой-пикиргә бағлиқ зөрүр бөләклири толуқ болған җүмлиләр толуқ җүмлиләр дәп атилиду.

Җүмлидики ой-пикиргә бағлиқ бөләклири толуқ болмиған җүмлиләр **толуқсиз җүмлиләр** дәп атилиду:

— *Сиз әтә китапханиға барамсиз*?

— *Яқ, бармаймән.*

Бу диалогтики биринчи җүмлә (реплика) толуқ җүмлә һесаплиниду. Сәвәви униңдики ой-пикиргә бағлиқ сөзләр толуқ сақланған. Иккинчи җүмлә (реплика) болса, толуқсиз җүмлә һесаплиниду. Сәвәви униңдики ой-пикиргә бағлиқ сөзләр толуқ ишлитилмигән, йәни бу җүмлидә егә (*мән*), һаләт (*әтә*), һаләт (*китапханиға*) чүшүп қалған: *Яқ, мән әтә китапханиға бармаймән.*

Бу мисалдин көрүнүп турғандәк, толуқсиз җүмлиләр толарақ диалогларда қоллинилиду. Толуқсиз җүмлә мәнаси контекстқа бағлиқ. У ялғуз кәлгәндә, ой-пикир толуқ ипадиләнмәйду.

Шундақла толуқсиз җүмлиләр мақал-тәмсилләрдиму қоллинилиду. Бу йәрдики толуқсизлиқ, асасән, тәкрардин, йәни тавтологиядин қечишқа бағлиқ. Бу хил толуқсиз җүмлиләрдә чүшүп қалған бөләк җүмлидики ой-пикирниң толуқ ипадилинишигә анчә тәсир қилмайду: *Билиги чоң бирни йеңәр, билими чоң — миңни* (*йеңәр*). *Уйқа җай таллимас, мәдикар — бай* (*таллимас*). *Тошқанни қомуч өлтирәр, адәмни — номус* (*өлтирәр*). *Йесәм чишим ағрийду, йемисәм — ичим* (*ағрийду*). *Бирни бирси бериду, миңни — меһнәт* (*бериду*).

7.3.4.4. Аддий җүмлиниң бөләкләргә бөлүнүш-бөлүнмәслигигә бағлиқ түрлири

Бәзи җүмлиләр баш вә әгәшмә бөләкләргә бөлүнсә, бәзи җүмлиләр мундақ баш вә әгәшмә бөләкләргә бөлүнмәйду.

Бөләкләргә бөлүнмәйдиған җүмлиләр өзигә хас ой-пикиргә вә интонациягә егә. Улар өз новитидә иккигә бөлүниду:

а) Сөз-җүмлиләр. Мундақ җүмлиләр, адәттә, бир сөздин тәркип тепип, бурун ейтилған ой-пикиргә һәр хил модаллиқ мунасивәтлирини билдүриду:

Тәстиқни: *Һә-ә. Тоғра. Дурус. Хоп. Мәйли. Мақул. Бопту. Шундақ. Әлвәттә.*

Инкарни: *Яқ. Һеч. Әсла. Һәргиз.*

Нутуқ этикетлирини (рәсим-йосун имлиқлири): *Әссалам! Саламәләйкум. Вәләйкум әссалам. Мәрһәмәт. Хош. Көрүшкичә. Хәйр.*

Соални: *Немә? Һә? Растма?*

Тәбрик, хитапни: *Барикалла! Апирин! Бәлли. Рәхмәт. Қуллуқ.*

Буйруқни: Адәмләргә нисбәтән: *Бәс! Җим! Хәпиук! Йәктиз!* Һайванларға нисбәтән: *Пуш. Чу! Тр-р! Киш!*

Бу хил җүмлиләр толарақ диалогларда көп учришиду:

Киноға барамсән?

Яқ (һә-ә).

* * *

Бүгүн мәлимизгә Уйғур театри келидекән.

Растма?

ә) Вокатив җүмлиләр. Мундақ җүмлиләр нутуқ қаритилған шәхсни билдүриду. Вокатив җүмлиләр аһаң җәһәттин бир пүтүнлүккә егә болуп, сөзлигүчиниң һәр хил һис-туйғулирини өзидә экс әттүриду.

Вокатив җүмлиләрниң түзүлүшидә аһаң (интонация) муһим роль ойнайду. Сәвәви аһаң арқилиқ мустәқил җүмлә мәнаси, сөзлигүчиниң һис-туйғуси, ой-пикири ипадилиниду. Йезиқта аһаң вәзийәт, муәллип сөзлири, контекст арқилиқ ениқлиниду: *Турсунай?! — һәйран қалди Долқун. Әркин! Һәй, Әркин! Таладин бириниң үни чиқти. Падиша вақириди: Җаллат!*

Бу мисаллардики биринчи вокатив җүмлидә (*Турсунай?!*) һәйран болуш, әҗәплиниш мәналири, иккинчи вокатив җүмлидә буйруқ, чақириқ мәналири (*Әркин*), үчинчи вокатив җүмлидә (*Җаллат!*) ғәзәплиниш, аччиқлиниш мәналири ипадиләнгән.

Вокатив җүмлиләр аһаң җәһәттин пүтүнлүги, өзини қоршап турған сөзләр билән түзүлүши җәһәттин зич мунасивәттә болмаслиғи һәр хил һис-туйғуни өзидә экс етиши һәм пәқәт шәхсләрнила билдүрүши билән қаратмилардин пәриқлиниду.

7.3.4.5. Аддий җүмлиниң мурәккәпләштүргүчи васитиләрниң иштиракиға бағлиқ түрлири

Мурәккәпләштүргүчи васитиләрниң иштиракиға бағлиқ аддий җүмлиләр "мурәккәпләшмигән" вә "мурәккәпләшкән" аддий җүмлиләр дәп иккигә бөлүниду. Мурәккәпләшмигән аддий җүмлиләрдә мурәккәпләштүргүчи васитиләр болмиса, мурәккәпләшкән җүмлиләрдә бу хил васитиләр болиду.

Мундақ җүмлиләр адәттики аддий җүмлиләрдин тәркивидә мурәккәпләштүргүчи васитиләрниң болуши билән пәриқлиниду.

Мурәккәпләштүргүчи васитиләрниң алаһидилигигә бағлиқ бу хил җүмлиләр **йәттигә бөлүниду**: бир хил бөләклик, изаһлиғучилиқ, рәвишдаш ибарилик, сүпәтдаш ибарилик, қистурмилиқ, қошулмилиқ вә қаратмилиқ мурәккәпләшкән җүмлиләр.

Буларниң дәсләпки төртиниң мурәккәпләштүргүчи васитилири җүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа келип, җүмлиниң мәлум бөлигиниң вәзиписини атқурса, қалғанлириниң мурәккәпләштүргүчи васитилири җүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмайду һәм җүмлә бөлиги вәзиписини атқурмайду.

7.3.4.5.1. Бир хил бөләклик мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр

Мундақ җүмлиләрниң тәркивидә охшаш синтаксислиқ хизмәттә вә тәңдаш бағлиништа кәлгән бөләкләр, йәни бир хил бөләкләр болиду.

Бир хил бөләкләр өз ара тәңдаш бағлиништа кәлгән билән, җүмлидики башқа бөләкләр билән беқиндилиқ бағлиништа болиду. Бир хил бөләкләр өз ара аһаң яки бириктүргүчи (*вә*, *һәм*, *билән*), таллиғучи (*яки*, *йә*), қариму-қарши (*амма*, *лекин*, *бирақ*) бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Әркин дукандин* ***китап***, ***дәптәр***, ***қәләм*** *алди.* ***Толунай*** *билән* ***Юлтузай*** *әла оқуйду. Биз бүгүн* ***киноға*** *яки* ***театрға*** *баримиз.*

Бәзидә **-му**, **-дә**, **-у//-ю** уланмилириму бир хил бөләкләрни бир-биригә бағлап келиду: *Әркин математикиниму, тилниму, тарихниму охшашла яхши билиду. У орнидин турдию, сөзлимиди. Ялқун кәлдидә, олтарди.*

Җүмлиниң барлиқ бөләклири бир хил бөләклик болуп келәләйду:

а) Бир хил егиләр: *Алмилар, өрүкләр чечәкләшкә башлиди. Йолдаш билән Туғлуқ бир синипта оқуйду. Сиз һәм биз улуқ ишқа бәл бағлидуқ. Ата-аниларму, оқуғучиларму жиғинға түгәл қатнашти.*

ә) Бир хил хәвәрләр: *Биз әнди күндә оқуймиз, ойнаймиз һәм ишләймиз. У оқуйду, бирақ чүшәнмәйду. Бизниң бегимиз чирайлиқ һәм кәң. Ишик қия ечилип, йәнә йепилди.*

б) Бир хил ениқлиғучилар: *Йезиниң кәң вә узун кочилири чирайлиқ безәлгән. Шәһәрдики вә йезидики һаят тәрзи барғансири йеқинлашмақта. Әркинниңму, Долқунниңму мәхсити ениқ. Қазақстан пәнләр академиясиниң мухбир-әзаси, филология пәнлириниң доктори, профессор Ғ.Садвақасов 1929-жили Чоң Ақсуда туғулған.*

в) Бир хил толуқтурғучилар: *Турсунай базардин алма, өрүк, сәвзә сетивалди. У сениму, мениму яхши билиду.*

г) Бир хил һаләтләр: *Омақ чирайлиқ һәм пакизә язиду. Улар әтә, таң сәһәрдә йолға чиқиду. Әркин уйғур тили, әдәбияти, тарихи һәққидә нурғун китапларни оқуған.*

Бир хил бөләклик мурәккәпләшкән аддий җүмлиләрниң тәркивидә умумлаштурғучи сөзләрниң болуши мүмкин. Улар бир хил бөләкләрдә ейтилған уқумларни җәмләп, хуласиләп келиду. Умумлаштурғучи сөзләр бир хил бөләкләрниң алдида яки кәйнидә келиду.

Умумлаштурғучи сөз бир хил бөләкләрниң алдида кәлгәндә униңдин кейин қош чекит қоюлиду:***Тәбиәт һадисилири:*** *шамал, ямғур, қар, мөлдүр өзлүгидин пәйда болмайду.* ***Оқуғучилар һәммә җайда:*** *талада, өйдә, мәктәптә үлгилик болуши керәк.*

Умумлаштурғучи сөз бир хил бөләкләрдин кейин кәлгәндә, униң алдидин сизиқ қоюлиду: *Қәшқәр, Турпан, Хотән, Қумул — һәммиси уйғурниң қедимий шәһәрлиридур. Әркинму, Долқунму, Ялқунму — һеч қайсиси бу иштин хәвәр тапмиған еди.*

7.3.4.5.2. Изаһлиғучилиқ мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр

Мундақ җүмлиләр тәркивидә мәлум бир бөләкни башқичә атап, изаһлап келидиған сөз яки сөз бирикмилири, йәни изаһлиғучилири болиду.

Изаһлиғучилар адәттә өзи ипадиләп кәлгән сөздин кейин келиду: *Садир палван, Ғени батур, Әхмәт бовай.*

Рус тилидики үлгиси бойичә елинған бу хил бағлиништики сөзләрдә изаһлиғучи сөз изаһланғучи сөзниң алдидиму келиши мүмкин: *Профессор М.Һәмраев, студент Ә.Йолдашев, капитан Т.Баратов.*

Изаһлиғучилар изаһланғучи сөз билән болған мунасивитигә бағлиқ иккигә бөлүниду:

а) **Тиркәлмә изаһлиғучилар.** Бу хил изаһлиғучилар өзлири изаһлап кәлгән сөз билән биллә келип, униң мәлум бир бәлгүсини, алаһидилигини көрситиду. Тиркәлмә изаһлиғучилар толарақ киши исимлирини изаһлап, уларниң кәспини, йешини, қериндашлиқ мунасивитини, атақ-дәрижисини, жинсини, миллитини, хусусийитини билдүриду: *Рози тәмбүр, Әркин бовай, Туғлуқ ака, профессор Т.Талипов, йеза һакими Я.Амутов. Мурат Һәмраев дегән уйғур алими 28 йешида пән доктори болған.*

ә) **Бөлүнмә изаһлиғучилар.** Бу хил изаһлиғучилар өзлири изаһлап кәлгән сөздин аһаң җәһәттин бөлүнүп, мәна җәһәттин мустәқил болиду. Бөлүнмә изаһлиғучилар изаһланғучи сөзниң кәйнидин келип қошумчә мәна, чүшәндүрүш бериду һәм пәш арқилиқ аҗритилиду.

Бөлүнмә изаһлиғучилар җүмлиниң барлиқ дегүдәк бөләклирини изаһлап, толуқлап, башқичә атап келәләйду:

Егини: *Маһмут Қәшқәрий, атақлиқ уйғур алими, Қәшқәрдә туғулған. Биз, уйғур яшлири, һәр иштә үлгә болайли. Қариғоҗилар, баһар әлчилири, аллиқачан учуп кәлгән еди.*

Хәвәрни: *Биз һәммимиз жутдашлармиз, йәни бир җайниң адәмлиримиз. Әркин бизниң муәллимимиз, башқичә ейтқанда, рәһбиримиз. Ишикни ечиң, бу мән — Долқун.*

Ениқлиғучини: *Бизниң, йәни Қазақстанлиқларниң, турмуши күндин күнгә яхшиланмақта. Униң бурунқи, парлақ күнлири қайтип кәлди.*

Толуқтурғучини: *Улар меһманни, атақлиқ язғучини, қош қоллап қарши елишти. Ана мәктивимизни, қутлуқ билим дәргаһини, һәр қачан сеғинип әсләймиз.*

Һаләтни: *У кечилири, иштин бошиған чағларда, шеир йезиш билән мәшғул болатти. Бийил, йәни 2005-жили 9-майда улуқ ғалибийәтниң 60 жиллиғи нишанланди. Мәлиниң жуқуриға, өстәң бойидики түзләңликкә футбол мәйдани ясалди.*

7.3.4.5.3. Рәвишдаш ибарилик мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр

Рәвишдаш ибариләрниң тәшкиллигүчи вә аяқлаштурғучи сөзи рәвишдаш болуп, у җүмлидики асасий ой-пикиргә қошумчә ой-пикирни билдүриду. Мундақ ибариләр қанчә сөздин тәркип тапқинидин қәтъий нәзәр җүмлиниң бир бөлигиниң вәзиписини атқуриду, асасән, һаләт болуп келиду: *У әтигән саат алтидә туруп, дәрискә тәйярланди.* Бу җүмлидики "*әтигән саат алтидә туруп*" сөзлири рәвишдаш ибарә болуп һесаплиниду. Мәзкүр ибарә җүмлидики асасий ой-пикиргә (*У дәрискә тәйярланди*) қошумчә ой-пикирни (иш-һәрикәтни) билдүрүп, вақит һалити вәзиписидә кәлгән. Бу ибарини тәшкилләп, аяқлаштуруп кәлгән сөз "*туруп*" рәвишдиши. Қалған сөзләр (*әтигән саат алтидә*) мошу рәвишдашқа беқинип кәлгән.

Бу хил мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр бир қаримаққа беқиндилиқ қошма җүмлигә охшап келиши мүмкин. Амма қошма җүмлидә, кам дегәндә, икки мустәқил егә өз алдиға мустәқил һәрикәтләрни әмәлгә ашуруши керәк. Бу мисалда болса, бир егә (*у*) һәм асасий һәрикәтни (*дәрискә тәйярланди*), һәм униңға қошумчә һәрикәтни (*әтигән саат алтидә туруп*) әмәлгә ашуриватиду.

Рәвишдашниң барлиқ түрлири дегүдәк рәвишдаш ибарини тәшкилләп, аяқлаштуруп келәләйду:

а) Четилма рәвишдаш: *Әркин **мәктәпни әла баһалар билән тамамлап**, әл-Фарабий намидики Қазақ Миллий университетиға оқушқа чүшти. Долқун **дәрискә тәйярлиниман дәп**, театрға бармиди.*

ә) Тәкрар рәвишдаш: ***Сора-сора** алим бопту* (*Мақал*). *Ялқун **асасий ишидин қол үзмәй**, университетта сирттин оқуди.*

б) Чәк рәвишдаш: ***Бекар олтарғичә**, бекар ишлә* (*Мақал*). *Улар **егиз дөңгә чиққичә**, һерип қалди.*

в) Мәхсәт рәвишдаш: ***Алий оқуш орунлириниң биридә оқуғули**, Туғлуқ Астанаға кәтти.*

г) Қошумчә һәрикәт рәвишдиши: *У **шәһәр дуканлирини арилиғач**, балилириға кийим издиди.*

ғ) Сәвәп рәвишдаш: *Толунай **әтигән турғачқа**, дәрискә үлгирип барди.*

7.3.4.5.4. Сүпәтдаш ибарилик мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр

Сүпәтдаш ибариләрниң тәшкиллигүчи вә аяқлаштурғучи сөзи сүпәтдаш болуп, у рәвишдаш ибарә охшаш жүмлидики асасий ой-пикиргә қошумчә ой-пикирни билдүриду.

Сүпәтдаш ибариләр асасий қисим билән, йәни асасий ой-пикир ипадиләнгән қисим билән бирлишип яки яндишип келиши мүмкин.

Сүпәтдаш ибариләр асасий қисим билән бирлишип кәлгәндә, ениқлиғучи вәзиписини атқуриду: ***Емтиһанлирини өз вақтида тапшуруп болған*** *студентлар мәлилиригә қайтиишти.* Бу жүмлидики сүпәтдаш ибарә (*Емтиһанлирини өз вақтида тапшуруп болған*) асасий қисимниң биринчи сөзи билән (*студентлар*) бирлишип кәлгән.

Сүпәтдаш ибариләр асасий қисим билән яндишип кәлгәндә, чиқиш, орун-вақит келишләрниң қошумчилири яки тиркәлмиләр билән келиду һәм һаләт вәзиписини атқуриду: *У **йолда келиватқанда**, гәлитә бир әһвалниң гувачиси болди. Қутлуқ **әтигәнирәк турғанда**, дәрискә үлгирәтти. Юлтузай **достидин хәт алған билән**, техи жавап язғудәк болмиди. Улар **қелин қарда маңалмиғандин кейин**, мәлигә қайтишқа мәжбур болди. Йолдаш **оқушқа чүшкәндин бери**, пәқәт әла баһаларғила оқуп келиватиду.*

Бу мисаллардики сүпәтдаш ибариләр жүмлидики асасий ой-пикирни билдүридиған қисимдин ажритилған һалда, яндишип кәлгән.

Бәзидә пүткән һаллиқ сүпәтдаш пүткән һаллиқ исимдаш шәклидиму ишлитилиду: *Омақ **яхши оқуғанлиқтин**, мукапатланди.*

7.3.4.5.5. Қистурмилиқ мурәккәпләшкән аддий жүмлиләр

Мундақ жүмлиләрниң тәркивидә жүмлидики ой-пикиргә сөзлигүчиниң һәр хил мунасивитини билдүридиған сөзләр, сөз бирикмилири йәни қистурмилар болиду.

Қистурмилар жүмлидики башқа сөзләр билән синтаксислиқ бағлиништа болмиғанлиқтин жүмлә бөлиги вәзиписини атқуралмайду.

Қистурмилар төвәндикичә мәналарни билдүриду:

а) Пикирниң ениқлиқ дәрижисини: ***дәрһәқиқәт, әлвәттә, шүбһисиз, әслидә, талашсиз, раст, һәқиқәтәнму, әтималим*** в.б. *Әлвәттә, бу мәсилә һәққидә жиддий ойлинишимиз керәк. Әтималим һаят шундақ охшайду (Илья-Бәхтия).*

ә) Сөзлигүчиниң тәхминини, гуманини: ***немә үчүнду, мүмкин, ким билиду***: *Ким билиду, биз күткән күнләрму келип қалар. Мүмкин, уму яхши нийәттә болғанду.*

б) Һәр хил һаяжанни билдүриду:

Хошаллиқ: ***бәхиткә яриша, тәлийимизгә, бәхтимизгә***;

Ечиниш, әпсуслиниш: ***әпсуски, әттәң, бәхиткә (тәләйгә) қарши:*** *Тәлийимизгә, уларму вақтида йетип кәлди. Әпсуски, бу тиришчанлиқлар яхши нәтиҗә бәрмиди.*

в) Пикир мәнбәсини: ***мениңчә, сениңчә, униңчә,униң созигә қариғанда, есимда, мәлумат беришичә, аңлишимчә***: *Мениңчә, иш тәртивини күчәйтиш керәк. Униң созигә қариғанда, мәктәптики мәсилиләр хелә җиддийләшкән охшайду.*

г) Пикирниң пәйдин-пәйлигини: ***ахири(да), биринчидин, иккинчидин, ейтайли, умумән, шундақ қилип, демәк, бир тәрәптин, эксичә, мәсилән, жукурида ейтилғандәк, һалбуки, ваһаләнки, үстигә, җүмлидин, асасән, хусусән, хулләс:*** *Шундақ қилип, бизму көзлигән мәхсәтлиримизгә йәттуқ. Биринчидин, мәсилә еғир, иккинчидин, күчимиз аз.*

ғ) Пикирниң ипадилиниш усулини: ***тоғрисини ейтқанда, башқичә ейтқанда, умумән (қилип) ейтқанда, бир соз билән ейтқанда, очуқ қилип ейтқанда, қопалирақ (силиғирақ) қилип ейтқанда, тоғриси, қисқиси, гәпниң очуғи (қисқиси), (әң) яхшиси, иш қилип, әйтәвир:*** *Қисқиси, тиришқанлар мәхситигә йетиду. Әң яхшиси, һәр қандақ мәсилиниң алдини елиш.*

д) Тиңшиғучиға мураҗиәт қилип, униң диққитини җәлип қилишни: ***қара, җуму, тохтапту, қени, мәрһәмәт, биләмсиз, кәчүрисиз:*** *Қара, әтә йолға чиқидиған болдуқ. Кечикмәй кәл, җуму.*

7.3.4.5.6. Қошулмилиқ мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр

Мундақ җүмлиләрниң тәркивидә пүтүн җүмлигә яки униң мәлум бир бөлигигә қошумчә мәлумат беридиған қошулмилар болиду.

Аддий җүмлиләрни мурәккәпләштүргүчи бу хил васитиләр-

ни қазақ тилида "қыстырынды құрылымдар", өзбәк тилида "киритмилар" дәп елинган болса, "Һазирқи заман уйғур тили" (Алмута, 1966) китавида "кириш җүмлиләр вә кириш сөз һәм бирикмиләр", "Строй уйгурского языка" (Алмута,1989) китавида "вставные конструкции" дәп елинган. Бу йәрдә биз мәзкүр васитиләрниң хизмитини һесапқа алған һалда "қошулма" аталғусини қобул қилдуқ.

Қошулмилар җүмлидики ой-пикирниң техиму толуқ ипадилинишини тәминләйдиған васитә болуп, йезиқта тирнақ яки сизиқ арқилиқ аҗритилиду. Қошулмилар бир сөздин, сөз бирикмисидин яки җүмлидин ибарәт болуши мүмкин: *Ә.Молдагулова снайпер (мәргән) болуп җәң қилди. Әркин (Толунайниң акиси) университетни әла баһаларга тамамлиди. Бизгә болупму "Шәриқ қизига" нахшиси (уни Дилназ Әхмәдиева орунлайду) наһайити яқти.*

Қошулмилар җүмлидики хизмитигә бола, "Қазақ грамматикасы" (Астана, 2002) китавида төрткә бөлүнгән:

а) Чүшәндүргүчи қошулмилар. Улар җүмлиниң мәлум бир бөлигигә яки җүмлигә нисбәтән қошумчә чүшәндүрүш хизмитини атқуриду:*Һейтгаһқа (Қәшқәрдики чоң мәйдан) хәлиқ лиқ толди.*

ә) Ениқлиғучи қошулмилар: *Билал Назим өзидин бурунқи шаирларниң (Әлишир Навайи, Зәлилий, Нөбитий, Низарийларниң) әсәрлирини яхши билгән.*

б) Ишарилик қошулмилар. Бу хил қошулмилар мәлум бир пикирниң мәнбәсини көрситиду: Сөзләрниң ярдәмчи сөзләр билән бирикип келип муәййән грамматикилиқ мәна ипадилигән шәкли сөзләрниң аналитик шәкли һесаплиниду. (*Мирсултан Осман, Муһәммәт реһим Сайит. Қисқичә тилшунаслиқ луғити. Үрүмчи, 1991*).

в) Толуқтурғучи қошулмилар. Булар җүмлидики ой-пикиргә қошумчә мәлумат берип, уни техиму толуқлайду: *Уйғур-Идиқут дөлитидә (Бу дөләт 850—1335-жиллири һөкүм сүргән) йезиқчилиқ мәдәнийити кәң тәрәққий әткән.*

7.3.4.5.7. Қаратмилиқ мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр

Мундақ җүмлиләрниң тәркивидә нутуқ қаритилған шәйиләрни билдүридиған сөзләр, сөз бирикмилири, йәни қаратмилири болиду.

Қаратмилар, адəттə, баш келиштə келиду. У бир каримаққа егигə охшап кəлсиму, җүмлидики башқа сөзлəр билəн синтаксислиқ бағлиништа болмиғанлиқтин, җүмлə бөлиги вəзиписини атқуралмайду: *Һөрмəтлик достлар, бүгүн биз атақлиқ язғучи, шаир, драматург Һезмəт Абдуллинниң 80 жиллиғини нишанлап олтиримиз.*

Бу җүмлидə "*достлар*" сөзи баш келиштə турған билəн, җүмлидики башқа сөзлəр билəн пəқəт умумий мəна җəһəттин бағлинип, синтаксислиқ җəһəттин бағланмиғанлиқтин җүмлиниң егиси болалмайду. Мəзкүр җүмлиниң егиси "*биз*" сөзи. У "*нишанлап олтиримиз*" сөзи билəн (хəвəр билəн) бекиндилиқ бағлинишниң маслишиш мунасивитидə кəлгəн.

Киши исимлири, кəсип, туққанчилиқ аталғулири вə метафорилашқан (җанландурулған) сөзлəр қаратмилар вəзиписидə келиду: *Əркин, китапханиға барамсəн? Ишчилар вə деханлар! Дөлитимизниң техиму тəрəққий етиши үчүн пидакарлиқ əмгəк қилайли. Һөрмəтлик ата-анилар, балилиримизниң дəрискə тəйярлиғиға җиддий диққəт бөлəйли.*

Ейтқин, қол, пут, немə үчүн ялрадиң?
Вəтинимни қоғдаш үчүн яралдим.
Ейт, қизил тил, хизмитиңни ейт, қени?
Вəтинимниң қиммитини ейтқили.
Сəнчу, көзлəр, сəн немигə ярайсəн?
Вəтинимниң гөзəллигин қараймəн.
Сəн немигə яралғансəн, сəн жүрəк?
Шу Вəтəнни сөйүш үчүн мəн керəк.

(*Илья-Бəхтия*)

Нə қилип қойдуқ биз,
Кəчүр, əй Худа,
Кəчүр, сəйярə,
Кəчүргин, Ана йəр.
Адəмдин өзимиз ясап əвлия,
Җинайəт өткүзүп қойдуқ шу қəдəр!

(*Д.Ясин*)

Йол болсун, қозам, йол болсун,
Йоллириңға нур толсун.

(*А.Ғəниев*)

Чүшүмгә кирмигинә энди, Вәтән,
Илтимас қилип қалай сәндин Вәтән.

(*М.Обулқасимов*)

Әй, ақ варақ, һәр чағ, һәр вақ
Сән һалимға чүшинип,
Ой-пикримгә бәрдиң қонақ.

(*И.Һошуров*)

Пәсилләр ичидики тәл-төккүзүм,
Кәлдиңму көңүл издәп, алтун күзүм.
Ямғуруң деризәмни чекип тинмас,
Бармиди яки маңа ейтар сөзүң…
Кәлдиңму көңүл издәп, алтун күзүм!

(*Җ.Розахунов*)

…Һәй, дуния, дуния…
Кимгиду сән раһәт, азат дуния,
Кимгиду сән нәпрәт, азап дуния!

(*А.Дөләтов*)

7.3.5. Қошма җүмлә

Қошма җүмлә икки яки униңдин артуқ предикативлиқ бирликтин вә өзигә хас аһаңдин түзүлгән җүмлә болуп һесаплиниду.

Предикативлиқ бирликләр арисидики мунасивәт қошма җүмлиләрниң түрлирини бөлгүләштә асасий роль ойнайду. Қошма җүмлиләрниң тәркивидики предикативлиқ бирликләр өз ара, худди сөзләр охшаш, тәңдаш бағлиништа яки бекиндилиқ бағлиништа келиду. Предикативлиқ бирликлири тәңдаш бағлиништа кәлгән қошма җүмлиләр “Тәңдаш қошма җүмлиләр”, предикативлиқ бирликлири бекиндилиқ бағлиништа кәлгән қошма җүмлиләр “Бекиндилиқ қошма җүмлиләр” дәп атилиду.

Тәңдаш қошма җүмлиләр тәркивидики аддий җүмлиләрниң (предикативлиқ бирликләрниң) хәвири грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнгән болиду: *Меһманлар кәтмәкчи болди, амма саһипхан уларни қоюп бәрмиди.*

Бу қошма җүмлә икки аддий җүмлидин тәркип тапқан: биринчисиниң хәвири “*кәтмәкчи болди*”, иккинчисиниң хәвири

"*қоюп бәрмиди*". Бу хәвәрләр грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнгән. Уларда пеилниң хәвәр шәкиллири, йәни заман, мәйил, шәхс категориялири өз ипадисини тапқан һәм хәвәрләр җүмлидики ой-пикирни толуқ аяқлаштуруш ихтидариға егә.

Бекиндилиқ қошма җүмлиләр тәркивидики аддий җүмлиләрниң (предикативлиқ бирликләрниң) бириниң хәвири грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнгән болса, иккинчисиниң ундақ болмайду. Хәвири грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнмигән аддий җүмлә бекинда җүмлә, хәвири грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнгән аддий җүмлә баш җүмлә һесаплиниду һәм шундақ атилиду: *Улар орунлиридин турғанда, деханлар етизға қарап маңған еди.*

Бу җүмлидики биринчи аддий җүмлә "*Улар орунлиридин турғанда*" бекинда җүмлә, иккинчи аддий җүмлә "*Деханлар етизға қарап маңған еди*" баш җүмлә болуп һесаплиниду. Бекинда җүмлиниң хәвири (*турғанда*) грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнмигән, у җүмлини аяқлаштуруш ихтидариға егә әмәс.

Адәттә, бекинда җүмлә алдида, баш җүмлә кәйнидә келиду.

"Қазақ грамматикасы" (Астана, 2002) китавиниң муәллиплири (Б.Шалабай) қошма җүмлиләрни түрләргә аҗритишта, предикативлиқ бирликләр арисидики мәнавий мунасивәттин көрә, уларниң хәвәрлириниң грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкиллинип яки шәкилләнмигәнлигигә таянған тоғра дәп һесаплайду. Бизму мошу пикиргә асаслинип, пәқәт бекинда җүмлисиниң хәвири грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнмигән қошма җүмлиләрнила бекиндилиқ қошма җүмлә сүпитидә қараймиз. Бу көз қараш бойичә бурун хәвәр, ениқлиғучи, толуқтурғучи бекинда җүмлилик бекиндилиқ қошма җүмлиләр дәп үгинилгән җүмлиләр, тәңдаш қошма җүмлиләр тәркивидә үгинилиду, сәвәви бу хил қошма җүмлиләр тәркивидики аддий җүмлиләрниң хәвәрлири грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнгән, улар җүмлидики ой-пикирни аяқлаштуруш ихтидариға егә.

7.3.5.1. Тәңдаш қошма җүмлиләр

Мундақ җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири өз ара бағлиғучилар, аһаң, көрситиш алмашлири, зит сөзләр арқилиқ бағлиниду. Предикативлиқ бирликлирини бағлиғучи васитиләрниң

алаһидилигигә бағлиқ тәңдаш қошма җүмлиләр иккигә бөлүниду: Бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр вә яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр.

7.3.5.1.1. Бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр

Уйғур тили бойичә әмгәкләрдә бу хил қошма җүмлиләр бағлиғучилиқ бағланған қошма җүмлиләр дәпму атилиду.

Бағланма тәңдаш қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири бириктүргүчи, қариму-қарши, таллиғучи, сәвәп-нәтиҗә бағлиғучилириниң ярдими арқилиқ бағлиниду. Шуңлашқа униң түрлириму аталған бағлиғучилар билән мунасивәтлик.

а) Бириктүргүчи бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр. Бу хил бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр бир вақитта яки пәйдин-пәй йүз бәргән һәрикәтләрни билдүриду, уларниң предикативлиқ бирликлири *вә, һәм, йәнә, шундақла, шуниң билән биллә, шуниңдәк, туруп* (*бир туруп*)...*туруп* (*бир туруп*), *бир тәрәптин ... йәнә бир тәрәптин, авал ... андин, -дә, -му* охшаш бағлиғучилар вә уланмилар арқилиқ бир-биригә бағлиниду: *Дәл-дәрәқләр көкәрмәктә вә һава күндин күнгә иссимақта. Аввал муәллим йеңи мавзуни чүшәндүрди, андин оқуғучилар чүшәнмигән җайлирини сориди. Бир тәрәптин қар йеғивататти йәнә бир тәрәптин боран чиқиватати. Бәзиләр тавақ-қошуқ булашмақта, бәзиләр легән-легән ашларни чәт-чәткә елип чиқишмақта* (*М.Һәмраев*). *Ай булутниң ичигә кирип кәттидә, бирдинла әтрап қараңғулуққа чөмди.*

ә) Қариму-қарши бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләр бир-биригә қариму-қарши қоюлиду һәм улар *амма, лекин, бирақ, ваһаләнки, әпсуски, әксичә, шундақтиму, һалбуки* охшаш қариму-қарши бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Әркин бири келәмдикин дәп күткән еди, амма һеч ким кәлмиди. Бу йәрдә йәр көп, бирақ су аз.*

б) Күчәйткүчи бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләрниң бири иккинчисидин муһим, зөрүр һесаплиниду һәм улар бир-бири билән *һәтта* (*һәттаки*), *бәлки,*

болупму, хусусән, униң үстигә, җүмлидин охшаш бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Талада ямғур йеғиватати, униң үстигә боран чиққили турди. Қишичә анчә соғ болмиди, һәтта қарму көп яғмиди.*

в) Таллиғучи бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләрниң бири таллиниду яки улар айрим-айрим тәкитлиниду. Улар *яки, нә, йә, бирдә … бирдә, бәзидә… бәзидә, бир дәм... бир дәм, гайида* охшаш бағлиғучилар арқилиқ бағлиниду: *Бирдә улар келиду, бирдә биз баримиз. Бүгүн йә қар яғиду, йә ямғур яғиду.*

г) Сәвәп-нәтиҗә бағлиғучилиқ бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ қошма җүмлиләрниң тәркивидә сәвәп-нәтиҗә мунасивитидә кәлгән предикативлиқ бирликләр болиду. Улар *шуңлашқа, шуниң үчүн, шуңа, чүнки, сәвәви, шу сәвәптин, шуниң нәтиҗисидә* бағлиғучилири арқилиқ бағлиниду: *Буғдай өз вақтида су билән тәминлинип турди, нәтиҗидә бригада әзалири мол һосул алди. Әркин жиғинға келәлмиди, чүнки уларниң өйигә меһманлар келип қапту.*

7.3.5.1.2. Яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр

Мундақ қошма җүмлиләрдә бағлиғучилар болмайду. Уйғур тили бойичә әмгәкләрдә улар "Бағлиғучисиз бағланған қошма җүмлиләр" дәпму атилиду. Яндашма тәңдаш қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири өз ара аһаң, зит сөзләр, ортақ яки тәкрар бөләкләр, бир хил шәкилдики егә, хәвәрләр, көрситиш алмашлири арқилиқ бир-биригә бағлиниду. Бу хил җүмлиләр толарақ мақал-тәмсилләрдә, бәдиий әсәрләрдә қоллинилиду.: *Алтун йәрдин чиқиду, батур — әлдин* (*Мақал*). *Адәмни билим йорутар, аләмни — қуяш* (*Мақал*). *Яхши аял ятни өз қилиду, яман аял өзни ят қилиду* (*Мақал*). *Сазәндиләр нахша ейтиватати, уссулчилар уссул ойнаватати, шаирлар шеирлирини оқуватати.*

Бу мисалларниң һәммиси биринчидин аһаң арқилиқ бағлиниватса, иккинчидин хәвәрлириниң охшаш шәкилләрдә келиши (келидиған заман, васитисиз баян мәйли) арқилиқ бағланған. Үчинчи мақалда болса, һәм зит сөзләрму (*яхши-яман, өз-ят*) предикативлиқ бирликләрни бир-биригә бағлаш үчүн хизмәт атқурған.

Бир қаримаққа яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр түзүлүши вә мәнаси җәһәттин бағланма тәңдаш қошма җүмлиләргә охшап келиду.

Бәзи бағланма тәңдаш қошма җүмлиләрниң бағлиғучилирини еливәтсә, яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр ясилиши мүмкин: *Қоңғурақ челинди вә дәрис башланди. — Қоңғурақ челинди, дәрис башланди.* Амма һәр қандақ җүмлиләрни бу хил өзгәртишкә болмайду. Өзгәрткән тәғдирдә, уларниң стилистикилиқ алаһидилигигә дәхил йетиду яки җүмлиниң мәзмуни, қурулмиси тамамән бузулиду: *Тиғ яриси сақияр, тил яриси сақаймас. — Тиғ яриси сақияр, амма (бирақ) тил яриси сақаймас (Мақал). Бар сөзләйду, йоқ көзләйду. — Бар сөзләйду, лекин йоқ көзләйду.*

Мәзкүр мисаллардин көрүнүп туридуки, бағланма тәңдаш қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири аһаң җәһәттин мәлум дәриҗидә мустәқил болса, яндашма тәңдаш қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлири аһаң җәһәттин бир-бири билән зич бағланған.

Шундақла бағланма тәңдаш қошма җүмлиләрниң түрлири яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр билән толуқ охшимайду. Яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

а) Вақит яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ қошма җүмлиләр бир вақитта яки пәйдин-пәй йүз бәргән ой-пикирләрни билдүриду. Бу хил җүмлиләр мәлум шәйиләрниң ташқи қияпитини, һәр хил һалитини тәсвирләштә кәң қоллинилиду: *Дәрия җош уруп ақмақта, қушлар сайримақта. Интизам — тәрбийә нәтиҗиси, режим — тәрбийә васитиси (Макаренко). Алдида Әркин, кәйнидә Долқун кетип баратти. Таң атти, йәр-җаһан йорушқа башлиди. Дәсләп тағлар қара пәрдә билән торалди, кейин егиз дөңләр ғайип болди.*

ә) Қаршилиқ яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ қошма җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлиридики ой-пикирләр бир-биригә қарши қоюлиду.

Қариму-қарши мәна зит сөзләр, пеилниң болушлуқ вә болушсиз шәкиллири арқилиқ ипадилиниду: *Қачқан қутилар, турған тутилар. Бир сөз аз, икки сөз көп. Тиғ яриси сақияр, тил яриси сақаймас. Уни мән демидим, уни Долқун деди.*

Бәзидә қариму-қаршилиқ предикативлиқ бирликләр тәрки-

видики сөзләрниң орун-тәртивини өзгәртиш арқилиқму әмәлгә ашиду:

Яқилар етәк болди,
Етәкләр яқа.
Ханумлар дидәк болди,
Дидәкләр ханум.

Бу мисалда қариму-қаршилиқ сөзләрниң орун-тәртивини өзгәртиш арқилиқла әмәс, шундақла метафорилиқ қоллиништики зит сөзләр (*яқа-етәк, ханим-дидәк*) арқилиқму әмәлгә ашқан.

Бу хил қаршилиқ мәнаға егә жүмлиләрдә селиштуруш мәнасиму болиду. Селиштуруш мәнаси төвәндикичә келиши мүмкин:

Ой-пикирләр селиштурулиду, қарши қоюлиду һәм 2- предикативлиқ бирликтики ой-пикирниң артуқчилиғи көрситилиду: *Гөзәл чирайға 40 күндә тойиду, гөзәл әхлаққа 40 жилдиму тоймайду.*

2-предикативлиқ бирликтики ой-пикир 1-предикативлиқ бирликтики ой-пикирни күчәйтиду: *Бир көргән тонуш, икки көргән туққан* (*Мақал*).

III шәхс тәрипидин әмәлгә ашқан иш-һәрикәтләр селиштурулиду: *Мални тапқан бақсун, отунни ярған адәм қалисун* (*Мақал*).

Қаршилиқ-селиштуруш мәнаси аһаң вә соал алмашлири арқилиқ ипадилиниши мүмкин: *Биз ким, улар ким?*

Қаршилиқ-селиштуруш мәнаси бәзидә соал-җавап териқисидә болуши мүмкин: *Дунияда немә жүгрүк, көңүл жүгрүк.*

б) Шәрт яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ жүмлиләрниң предикативлиқ бирликлириниң бири иккинчисиниң шәртини билдүриду: *Яз кәлсун, биз баримиз. Оқуш пүтти, тәтил башлиниду. Сән теч, хошнаң теч* (*Мақал*).

Бу хил жүмлиләрдики шәрт мәнасини ениқлаш үчүн уларни шәрт беқинда жүмлилик қошма жүмлигә айландуруп көрсә болиду. Чүнки бу шәкилдә шәрт мәнаси очуқ ипадилиниду: *Яз кәлсә, биз баримиз. Оқуш пүтсә, тәтил башлиниду. Сән теч болсаң, хошнаң теч* (*Мақал*).

в) Сәвәп-нәтижилик яндашма тәңдаш қошма жүмлиләр. Мундақ жүмлиләрниң тәркивидики бир предикативлиқ бирлик сәвәпни билдүрсә, иккинчи предикативлиқ бирлик нәтижини билдүриду. Уларниң орун-тәртиви өзгирип келиши мүмкин:

Сәвәп-нәтижә: *Сог су яхши тәсир қилди, улар йеникләшип*

қалди. Натиқ яхши сөзлиди, һеч кимниң жиғиндин кәткүси кәлмиди.

Нәтижә-сәвәп: *Һәммә әйип өзимиздә, вақтида чарә көрмидуқ. Силәрдин әнсиридуқ, кәч қалдиңлар. Театрға баралмаймән, тәйярлинидиған дәрислирим көп.*

г) Изаһлиғучи яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр. Мундақ җүмлиләрниң иккинчи предикативлиқ бирлиги биринчи предикативлиқ бирликтики мәлум бир бөләкни яки униң умумий мәзмунини изаһлап, толуқлап келиду.

Бу хил җүмлиләрниң биринчи предикативлиқ бирлигидики изаһлинидиған сөз логикилиқ урғу чүшкән алмаш яки абстракт мәналиқ башқа сөзләр арқилиқ ипадилиниду һәм бу предикативлиқ бирлик көтирәңгү аһаң билән ейтилиду. Изаһлинидиған сөзләр җүмлиниң һәр хил бөләклири болуп келиши мүмкин:

Егә. Биринчи предикативлиқ бирлик тәркивидә алмаш арқилиқ ипадиләнгән егә иккинчи предикативлиқ бирлик арқилиқ изаһлиниду. Адәттә, бу хил егиләр “бир нәрсә”, “шу нәрсә”, “һәммә (нәрсә)” сөзлири арқилиқ келиду: *Бир нәрсә һәммини бәлгүләйду: еринмәй әмгәк қилиш.* Бәзидә изаһланғучи сөз чүшүп қалиду:

Бизгә (шу нәрсә) мәлум,
Челишсиз күн турмуш әмәс.
(*И.Саттаров*)

Хәвәр. Биринчи предикативлиқ бирликтики изаһлинидиған хәвәр һәр хил пеиллар (*ейтмақ, язмақ, бәрмәк, көрмәк, аңлимақ, әслимәк, ойлимақ, билмәк, һәйран болмақ* вә ш.о.) яки “*шундақ*”, “*шу*”, “*мундақ*” алмашлири арқилиқ ипадилиниду: *Әркин тоғра ейтиду: мәхсәтлик ишләшни үгинәйли. Көрдүңгу, көплигән йәр бош ятиду. Әнди билдим, улар бизгә тәң болалмайдекән. Саңа мәслиһитим шу, буниңдин кейин дәрис ташлима. Гәп мундақ: дәсләп чоңлар, андин кичикләр кириду. Бизниң ишимиз шундақ, әтигән келип, кәч кетимиз.*

Ениқлиғучи. Биринчи предикативлиқ бирликтики изаһлинидиған ениқлиғучи “*шундақ*”, “*шу*” алмашлири яки “*бир*” сөзи арқилиқ ипадилиниду: *Бу шундақ гүл, қиштиму, яздиму ечиливериду. Бир адәм көрдүм, бойи қариғайдәк.*

Толуқтурғучи. Биринчи предикативлиқ бирликтики изаһлинидиған толуқтурғучи “*шуни*”, “*буни*”, “*шу нәрсини*”, “*бир нәрсини*” сөзлири арқилиқ ипадилиниду: *Шуни ениқ биливал,*

билим елиш — жиңнә билән қудуқ қезиш. У бир нәрсини яхши байқиди: һәммә адәмләр муәллимләргә алаһидә һөрмәт қилатти.

Һаләт. Биринчи предикативлиқ бирликтики изаһланғучи һаләт "*шундақ*", "*әшундақ*", "*ундақ*" алмашлири арқилиқ ипадилиниду: *Сиз ундақ демәйсиз, мән сизни яхши билимән. Биз шундақ ишләймиз: һәммимиз биримиз үчүн, биримиз һәммимиз үчүн.*

Изаһлиғучи яндашма җүмлиләр бәзидә "**ки**" бағлиғучиси арқилиқму келиши мүмкин: *Бу шундақ гүлки, қиштиму, яздиму ечиливериду*. Бу йәрдә "**ки**" бағлиғучиси күчәйтиш, тәкитләш ролини атқуриду.

Изаһлиғучи яндашма тәңдаш қошма җүмлиләрниң иккинчи түридә иккинчи предикативлиқ бирлик биринчи предикативлиқ бирликниң умумий мәзмунини изаһлап, толуқлап келиду яки сөзлигүчиниң мунасивитини билдүриду: *Әркин сөзидә турди: шу күнила керәк нәрсиләрниң һәммиси йәткүзүлди. Курсдашлар хошлашмақта: бирлири шәһәрдә қалмақчи, бирлири йезиға кәтмәкчи. Тил тиғдин өткүр — әҗдатларниң бу гепигә ишән.*

Бу хил җүмлиләрниң иккинчи предикативлиқ бирлигидә бәзидә "*бу*", "*шу*", "*у*" алмашлири болиду. Мәзкүр алмашлар мәнаси җәһәттин биринчи предикативлиқ бирликтики ой-пикирни алмаштуруп келиду: *У мәлигә кетипту: шу растму? Мәхситимиз әмәлгә ашсун, гәп шуниңда. Ачниң аччиғи яман, буни билип қой.*

7.3.5.2. Бeқиндилиқ қошма җүмлиләр

Мундақ җүмлиләрниң предикативлиқ бирликлириниң бириниң хәвири грамматикилиқ җәһәттин толуқ шәкилләнмигән болуп, иккинчи предикатив бирликкә беқинип келиду. Беқинип кәлгән предикативлиқ бирлик "беқинда җүмлә", беқиндуруп кәлгән предикативлиқ бирлик "баш җүмлә" дәп атилиду.

Беқинда җүмлиниң хәвири пәрәз-қаршилиқ мәйли, рәвишдаш, бәзи келиш қошумчилири яки тиркәлмиләр қошулған сүпәтдашлар арқилиқ ипадилиниду.

Адәттә, беқинда җүмлә алдида, баш җүмлә кейин келиду.

Беқинда җүмлиләр баш җүмлигә болған мәнавий мунасивәтлиригә бағлиқ төвәндикичә түрләргә бөлүниду:

7.3.5.2.1. Вақит беқинда җүмлә

У баш җүмлидики иш-һәрикәтниң вақтини билдүриду: *Әтияз кәлгәндә, терилғу ишлири башлиниду.*

Вақит беқинда җүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкилләрдә келиши арқилиқ баш җүмлигә беқиниду:

а) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа орун-вақит келиш қошумчисиниң улиниши яки "*вақитта*", "*чағда*", "*пәйттә*" сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Муәллим синипқа киргәндә, оқуғучилар орунлиридин турди. Күн иссиған чағда, қарлар еришқа башлайду.*

ә) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа чиқиш келиш қошумчиси улинип, "*кейин*", "*бери*" сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Қоңғурақ челинғандин кейин, дәрис башланди. Әтияз кәлгәндин бери, деханлар етизда ишләватиду.*

б) **-ар//-әр, -р, -с** қошумчилири арқилиқ ясалған сүпәтдашниң болушсиз шәклигә чиқиш келиш қошумчиси улинип, "*бурун*", "*авал*", "*илгири*", "*туруп*" сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Боран чиқмастин бурун, улар өйлиригә йетип барди.*

в) Чәк рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Су кәлгичә, туған сал* (*Мақал*). *Улар таққа йетип барғичә, қараңғу чүшти.*

г) Четилма рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Әтияз келип, йәр-җаһан көкиришкә башлиди.*

ғ) Пәрәз-қаршилиқ мәйли шәклидә келиши арқилиқ: *Мән чиқсам, у кетип қапту.*

7.3.5.2.2. Шәрт беқинда җүмлә

У баш җүмлидики иш-һәрикәтниң шәртини билдүриду: *Заман түзәлсә, яманму түзилиду* (*Мақал*). *Көсәй узун болса, қол көймәйду* (*Мақал*).

Шәрт беқинда җүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкилләрдә келиши арқилиқ баш җүмлигә бағлиниду:

а) Пәрәз-қаршилиқ мәйли шәклидә келиши арқилиқ: *Икки қошқар соқушса, бөриниң қосиғи ачар* (*Мақал*). *Улар кәлсә, бизму баримиз. Көчәтни ким тиксә, сайисида шу олтуриду* (*Мақал*). *Жиңнә нәдә болса, жип шу йәрдә* (*Мақал*). *У немини оқуса, сәнму шуни оқи. Қайси адәм ишни яхши қилса, биз шу адәмни һөрмәтләймиз. Җапа қанчилик болса, һалавәтму шунчилик болиду. Йәргә қанчилик әмгәк сәрип қилинса, һосулму шунчилик мол болиду.*

Пәрәз-қаршилиқ мәйлидә кәлгән беқинда җүмлиләр шәрт мәнасидин сирт вақит, қаршилиқ (*Ач көзниң өзи тойса, көзи тоймас*) мәналириниму билдүриду. Шәрт беқинда җүмлә мәнасида кәлгән бекиндилиқ қошма җүмлиләргә "әгәр", "әгәрдә" бағлиғучилирини қошуш мүмкин болса, қалғанлириға уларни қошуш мүмкин әмәс. М., "*Әгәр ач көзниң өзи тойса, көзи тоймас*" дейишкә болмайду.

ә) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа орун-вақит келиш қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Юлтузай су қуймиғанда, бу гүлләр аллиқачан қуруп кетәтти.*

Вақит беқинда җүмлиниң хәвириму мәзкүр грамматикилиқ шәклидә келиду. Уларни пәриқләш үчүн, йәнила "*әгәр*", "*әгәрдә*" бағлиғучилириға муражиәт қилишқа тоғра келиду. Бу бағлиғучиларни қоллиниш мүмкин болған җүмлә шәрт беқинда җүмлә һесаплиниду.

б) Четилма рәвишдашниң болушсиз шәкли арқилиқ: *Қоңғурақ челинмай, дәрис башланмайду.*

7.3.5.2.3. Сәвәп беқинда җүмлә

У баш җүмлидики иш-һәрикәтниң сәвәвини билдүриду: *Автобус вақтида кәлмигәнликтин, дәрискә кечикип қалдуқ.*

Сәвәп беқинда җүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкилләрдә келиши арқилиқ баш җүмлигә бағлиниду:

а) Пүткән һаллиқ исимдашқа чиқиш келиш қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Ямғур-йеғин көп болмиғанлиқтин, от-чөпләр сарғийишқа башлиди.*

ә) Сәвәп рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Вақтимиз йәтмигәчкә, биз шәһәрни толуқ арилалмидуқ.*

б) Пүткән һаллиқ исимдашқа тәвәлик қошумчиси улинип, андин "*үчүн*" тиркәлмисиниң қатар келиши арқилиқ: *Шәһәрниң һаваси таза болмиғанлиғи үчүн, Әркин тәтилни йезида өткүзди.*

в) Четилма рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ: *Кечиси чирақ өчүп қелип, Әркин дәрискә тәйярлиналмай қалди.*

г) **-ар//-әр, -р, -с** қошумчиси арқилиқ ясалған пүтмигән һаллиқ сүпәтдашқа чиқиш келиш қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Күн иссимастин, тағдики қарлар хелә вақитқичә еримай ятти.*

ғ) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа чиқиш келиш қошумчиси улинип, андин "*кейин*" тиркәлмисиниң қатар келиши арқилиқ: *Улар унчуқмиғандин кейин, бизму һеч нәрсә демидуқ.*

7.3.5.2.4. Мәхсәт бекинда жүмлә

У баш жүмлидики иш-һәрикәтниң мәхситини билдүриду.

Мундақ бекинда жүмлә хәвириниң һәр хил грамматикилиқ шәкилләрдә келип, "*дәп*", "*дегән нийәттә*" (*мәхсәттә, үмүттә*), "*дегән мәхсәт* (*үмүт*) *билән*" сөзлириниң қатар келиши арқилиқ баш жүмлигә бағлиниду: *Һосул мол болсун дәп* (*дегән мәхсәттә*), *деханлар етизни яхшилап оғутлиди.*

Шундақла мәхсәт бекинда жүмлә хәвириниң **"-ш"лиқ** исимдаш билән "*үчүн*" тиркәлмисиниң қатар келиши арқилиқ ипадилинипму баш жүмлигә бағлиниду: *Хәлиқниң турмушини яхшилаш үчүн, йеза егилиги мәһсулатлирини көпләп ишләп чиқириш керәк.*

7.3.5.2.5. Қаршилиқ бекинда жүмлә

У баш жүмлидики иш-һәрикәтниң әмәлгә ешишиға қарши болған иш-һәрикәтни билдүриду:*Ямғур қаттиқ йеғиватсиму, улар йолини давамлаштуривәрди.*

Қаршилиқ бекинда жүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкилләрдә келиши арқилиқ баш жүмлигә бағлиниду:

а) Йөнилиш келиштики пүткән һаллиқ сүпәтдашлар билән "*қаримай*", "*қаримастин*" сөзлириниң қатар келиши арқилиқ: *Май ейи болғиниға қаримай, һава хелә соғ еди.*

ә) Пәрәз-қаршилиқ мәйлиниң **-му** уланмиси билән келиши арқилиқ: *Улар қанчә иштәрсиму, һарву қозғалмиди.*

б) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа "*билән*" тиркәлмисиниң қошулуши арқилиқ: *Күн олтарған билән, тинҗиқ техила бесилмиған еди.*

в) "*Қанчә*", "*қанчилик*", "*қандақ*", "*һәр қанчә*" сөзлириниң буйруқ-тәләп мәйлиниң болушсиз шәкли билән келиши арқилиқ: *Улар қанчә вақиримисун, өйдә олтарғанлар аңлимиди.*

7.3.5.2.6. Охшатма беқинда җүмлә

У баш җүмлидики иш-һәрикәткә охшитилған иш-һәрикәтни билдүриду: *Ач иштлар сүйәккә етилғандәк, хитай чериклири өй тәрәпкә етилди (З.Сәмәдий).*

Охшатма беқинда җүмлә хәвириниң төвәндикичә шәкилләрдә келиши арқилиқ баш җүмлигә беқиниду:

а) Пүткән һаллиқ сүпәтдашқа охшатма келиш қошумчисиниң улиниши арқилиқ: *Адәмләр һавасиз яшалмиғандәк, белиқлар сусиз яшалмайду.*

Бу хил җүмлиләрниң тәркивидә "*худди*", "*бәәйни*", "*гоя*" сөзлири келиши мүмкин: *Худди адәмләр һавасиз яшалмиғандәк, белиқлар сусиз яшалмайду.*

ә) Беқинда җүмлиниң хәвири пәрәз-қаршилиқ мәйлидә келип, тәркивидә "*қандақ*", "*қандақ қилип*" сөзлириниң, баш җүмлидә "*шундақ*", "*шундақ қилип*" сөзлириниң келиши арқилиқ: *У қандақ яхши оқуса, сәнму шундақ яхши оқи.*

7.3.5.2.7. Тәрз беқинда җүмлә

У баш җүмлидики иш-һәрикәтниң қандақ тәрздә әмәлгә ашқанлиғини билдүриду.

Мундақ беқинда җүмлә хәвириниң четилма рәвишдаш шәклидә келиши арқилиқ баш җүмлигә бағлиниду: *Униң үзлири қип-қизил болуп, өйдин жүгрәп чиқип кәтти:*

7.3.5.3. Көпҗүмлилик қошма җүмлиләр

Мундақ қошма җүмлиләрниң тәркивидә иккидин артуқ предикативлиқ бирликләр болиду. Бу предикативлиқ бирликләрниң өз ара бағлиниши алаһидилигигә бағлиқ көпҗүмлилик қошма җүмлиләр үчкә бөлүниду:

7.3.5.3.1. Көпҗүмлилик тәңдаш қошма җүмлиләр

Мундақ қошма җүмлиләрниң тәркивидә өз ара тәңдаш бағлиништа кәлгән иккиндин артуқ предикативлиқ бирликләр (аддий җүмлиләр) болиду. Асасән, яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр көпҗүмлилик болуп келиду: *Бирлири нахша ейтиватaтти, бирлири уссул ойнаватaтти, йәнә бирлири болса йетип дәм еливататти. Күздә һава райи турақлиқ әмәс: бирдинла һава тутулиду, бирдинла ямғур йеғип кетиду.*

7.3.5.3.2. Көпҗүмлилик бекиндилиқ қошма җүмлиләр

Мундақ қошма җүмлиләрдә бир баш җүмлигә икки яки униңдин артуқ бекинда җүмлә бағлинип келиду. Бекинда җүмлиләр түзүлүши вә мәнаси җәһәттин пәриқләнгән һалда баш җүмлигә бағлиниду.

Бекинда җүмлиләр түзүлүши җәһәттин пәриқләнгәндә, икки хил йол билән баш җүмлигә бағлиниду:

а) Уттур бағлиниш. Буниңда бекинда җүмлиләрниң һәр бири уттур баш җүмлигә бағлиниду: *Қаттиқ боран чиқип, дәрәқләр сунуп, электр симлири үзүлүп кәтти.* Бу мисалдики бекинда җүмлиләрниң һәр бири уттур баш җүмлигә бағлинип кәлгән: *Қаттиқ боран чиқип, электр симлири үзүлүп кәтти. Дәрәқләр сунуп, электр симлири үзүлүп кәтти.*

ә) Пәйдин-пәй бағлиниш. Буниңда бекинда җүмлиләр пәйдин-пәй бири иккинчисигә бағлинип, андин иккинчиси баш җүмлигә бағлиниду: *Қар қелин йеғип, йол йепилип кәтсә, биз шәһәргә баралмаймиз.* Бу мисалда биринчи бекинда җүмлә (*Қар қелин йеғип*) иккинчи бекинда җүмлигә (*йол йепилип кәтсә*) бағлинип, андин бу иккинчи бекинда җүмлә баш җүмлигә (*биз шәһәргә баралмаймиз*) бағланған. Мәзкүр мисалдики биринчи бекинда җүмлә уттур баш җүмлигә бағланмайду, йәни "*Қар қелин йеғип, биз шәһәргә баралмаймиз*" дейилсә предикативлиқ бирликләр бир-бири билән түзүлүши вә мәнаси җәһәттин маслашмайду.

Бекинда җүмлиләр мәнаси җәһәттин пәриқләнгәндә иккигә бөлүниду:

а) Бир хил мәналиқ бекинда җүмлиләр. Мундақ бекинда җүмлиләр санининиң қанчә болушидин қәтьий нәзәр мәнаси бир

хил болиду: *Әтияз келип, күнләр иссиғанда, етиз-ериқ ишлири башлиниду.*

Бу мисалдики һәр икки беқинда җүмлә вақитни билдүриду. Шуңлашқа улар бир хил мәналиқ һесаплиниду.

ә) Һәр хил мәналиқ беқинда җүмлиләр. Мундақ беқинда җүмлиләр һәр хил мәналарни билдүриду: *Ямғур икки-үч саатла яққан болсиму, ериқтики сулар тешип, көктатлиқлар су астида қалди.*

Бу мисалдики биринчи беқинда җүмлә қаршилиқ мәнасини, иккинчи беқинда җүмлә тәрз мәнасини билдүриду.

7.3.5.3.3. Арилаш қошма җүмлиләр

Мундақ җүмлиләрниң тәркивидики предикативлиқ бирликләр өз ара тәңдаш вә беқиндилиқ бағлинишларда болиду: *У ишикни тақилдатқанда, өйниң ичидә кимләрниңду параң селиватқини аңланди, амма һеч ким ишикни ачмиди.*

Бу мисалда биринчи предикативлиқ бирлик билән (*У ишикни тақилдатқанда*) иккинчи предикативлиқ бирлик (*өйниң ичидә кимләрниңду параң селиватқини аңланди*) беқиндилиқ бағлиништа кәлгән болса, иккинчи предикативлиқ бирлик билән (*өйниң ичидә кимләрниңду параң селиватқини аңланди*) үчинчи предикативлиқ бирлик (*лекин һеч ким ишикни ачмиди*) тәңдаш бағлиништа кәлгән. Башқичә ейтқанда биринчи вә иккинчи предикативлиқ бирликләр өз ара беқиндилиқ қошма җүмлини тәшкил қилса, иккинчи вә үчинчи предикативлиқ бирликләр өз ара тәңдаш қошма җүмлини тәшкил қилған.

7.4. Өзгә нутуқ

Бу аталғу қазақ тилидики "Бөгде сөз", рус тилидики "чужая речь" аталғулириға тоғра келиду.

Сөзлигүчи өз гепидә бәзидә башқиларниң ейтқан сөзлириниму пайдлиниши мүмкин. Башқиларниң сөзи (нутқи) яки сөзлигүчи өзиниң бурун ейтқан сөзлири өзгә нутуқ һесаплиниду: "*Тезирәк маңайли*", — *деди Әркин. Мән:* "*Буниңдин кейин дәрис ташлимай, тиришип оқайли*", — *дегән.*

Бу мисалларниң биринчисидә сөзлигүчи башқа бириниң (*Әркинниң*) гепини, йәни өзгиниң нутқини (*Тезирәк маңайли*) ейти-

ватса, иккинчисидә сөзлигүчи өзиниң гепини (нутқини) ейтиватиду. Адәттә, өзгиниң гепи көп ишлитилиду.

Сөзлигүчи башқа бириниң ейтқанлирини төрт хил шәкилдә дейиши мүмкин:

а) Көчүрмә нутуқ. Көчүрмә нутуқлуқ жүмлиләр икки қисимдин тәркип тапиду, 1-қисимда башқиниң, өзгиниң нутқи, 2-қисимда муәллип сөзи (сөзлигүчиниң нутқи) өз эксини тапиду. Биринчи қисимда өзгиниң нутқи, йәни көчүрмә нутуқ һеч бир өзгиришсиз әйничә берилиду. Көчүрмә нутуқ диалог шәклидики нутуқта сизиқ арқилиқ, башқичә нутуқта қош тирнақ арқилиқ пәриқләндүрүлиду:

— *Әркин, нәгә маңдиң? — дәп соридим.*

— *Киноға, — деди у.*

У күлүп кетип: "Тоғра иш қилипсиләр" — деди.

Бу мисаллардики "*Әркин нәгә маңдиң?*", "*Киноға*", "*Тоғра иш қилипсиләр*" охшаш қисимлар көчүрмә нутуққа, қалған қисимлири муәллип сөзигә аит.

Илмий мәтинләрдә көчүрмә нутуқ (цитата, йәни үзүндә) мәнбәси көрситилиду: Хәмит Төмүрниң пикричә "Грамматикиниң әң муһим бир хусусийити униң қаидилириниң абстрактлиққа егә болушидур" (Х.Төмүр. Һазирқи заман уйғур тили грамматикиси (Морфология). Үрүмчи, 1987, 3-б.).

Көчүрмә нутуқ жүмлигә асасән "**демәк**" пеили арқилиқ киргүзүлиду.

Көчүрмә нутуқ муәллип сөзиниң алдида, ахирида, оттурида яки икки тәрипидә келиши мүмкин: — *Аран төрт парчә гезит қәғизи тапалидим, баричә бөлүшәрсиләр, акилар, — деди Әхмәтжан* (*З.Сәмәдий*). *Мениң билишимчә, униң еқидиси: "Киши бу дунияда қанчә азапланса, у дунияда шунчә раһәт көриду"* (*З.Сәмәдий*). *Ришатхан: " Мана бу адәм бизниң һәқиқий даһимиз болалайдекән. буниң етигини мәккәм тутуш керәк..."* (*Й.Мухлиси*). *Биринчи дәрис — Вәтәнни тонуш, — деди у хәритигә өзини тоғрилап, — мана, бу бизниң Вәтинимиз Шәрқий Түркстан. Худди бир чимән үстигә йейип қоюлған анар гүллүк гиләмгә охшайду"* (*Й.Мухлисий*).

ә) Өзләштүрмә нутуқ. Өзләштүрмә нутуқ өзгә нутуқниң бир түри болуп һесаплиниду. Бунинда көчүрмә нутуққа охшаш өзгиниң гепи сөзму-сөз, толуқ берилмәйду. Әксичә мәлум өзгәртишләр билән сөзлигүчи тәрипидин өзләштүрүлүп берилиду. Амма өзгиниң нутқиниң мәнаси толуқ сақлиниду.

Көчүрмә нутуқ өзләштүрмә нутуққа айландурулғанда “демәк” пеили орниға “ейтмақ” пеили қоллинилиду: — *Әтә келимән,* — *деди Толунай* (көчүрмә нутуқлуқ җүмлә). *Толунай әтә келидиғанлиғини ейтти* (өзләштүрмә нутуқлуқ җүмлә).

Көчүрмә нутуқтики соал, үндәш җүмлиләр өзләштүрмә нутуқта сақланмайду, имлиқ сөзләр болса чүшүрүлиду: “*Паһ! Бу чирайлиқ рәсимни ким ясиди?* — *дәп сориди Әркин Йолдаштин. Әркин Йолдаштин бу чирайлиқ рәсимни кимниң ясиғанлиғини сориди.*

Көчүрмә нутуқтики I яки II шәхстә маслишип кәлгән сөзләр өзләштүрмә нутуқта III шәхскә айландурулиду:

— *Алди билән меһманларға чай бәрдим,* — *деди Толунай* (көчүрмә нутуқлуқ җүмлә). *Толунай алди билән меһманларға чай бәргәнлигини ейтти* (өзләштүрмә нутуқлуқ җүмлә).

Жуқуридики мисаллардин көрүнүп турғинидәк, өзләштүрмә нутуқ муәллип сөзи билән бағлинип кәлгәндә, дәсләп көчүрмә нутуқниң хәвири сүпәтдаш як исимдашниң мәлум түрлириниң бир шәклини алиду, андин униңға чүшүм келиш қошумчиси улиниду: *келимән* — *келидиғанлиғини, ясиди* — *ясиғанлиғини, бәрдим* — *бәргәнлигини.*

б) Йерим көчүрмә нутуқ. Өзгә нутуқниң бу түри көчүрмә нутуқ билән өзләштүрмә нутуқниң бәзи алаһидиликлирини өзидә җәмләштүргән. Йерим көчүрмә нутуқтики сөзләрниң I яки II шәхстә маслишиши, қистурмиларниң болуши көчүрмә нутуқ алаһидиликлиригә охшиса, җүмлиниң умумий түзүлүши өзләштүрмә нутуқлуқ җүмлигә охшайду: *У болса, әтә китапханиға баримән деди.*

в) Ортақ көчүрмә нутуқ. Өзгә нутуқниң бу түриму көчүрмә вә өзләштүрмә нутуқлар билән ортақ алаһидиликләргә егә. Ортақ көчүрмә нутуқта сөзләр һеч бир өзгиришсиз, худди көчүрмә нутуқтикигә охшаш, әйничә берилиду, бирақ муәллип сөзи болмайду. Бу нутуқ сөзлигүчиниң ағзидин әмәс, әсәрни яратқучи язғучиниң намидин ейтилиду, һәм әсәр қәһриманиниң ички кәчүрмилирини тәсвирләштә пайдилиниду: *Дилмурат! Бу исим әҗайип йеқимлиқ музыка, муһәббәт нахшисидәк, қәлбини зил-зилигә кәлтүрди. Дилмурат! Дилмурат кәпту! Немишкә? Ишик тәрәпкә бурулған қиз бирдин тохтап қалди. Улар бир-бирини көрмигили узун болди. У өзгирип кәткәнду? Аминәмниң путлири һалсирап, өз-өзидин пүклишип кетип барғандәк, жүриги болса, көксини йерип чиқип кетидиғандәк, қаттиқ дүпүлдимәктә...* (*Һ.Мусаева*).

8. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ДИАЛЕКТЛИРИ

Диалект умумхәлиқ тилиниң бир түри болуп һесап-линиду. Уни территориал, иҗтимаий, кәспий ортақлиққа егә мәлум қисимдики адәмләр қоллиниду. Территориал диалектлар бир тилниң һәр хил сәвәпләр түпәйли пәриқлиқ қоллинилишиға бағлиқ. Адәттә, чоң территорияни һәм милләтниң асасий қисмини егиләйдиған *диалект* шу милләтниң *әдәбий тилиниң* асасини яритиду. Бир диалект тәркивидики ушшақ тил пәриқлири *шевиләрни* тәшкил қилиду. Шуңлашқа бир диалектта бир нәччә шевә болуши мүмкин.

Уйғур диалектлирини үгиниш узун тарихқа егә. XIX әсирниң иккинчи йеримидин етибарән чәт әл алимлири Шәрқий Түркстанға келип, диалектологиялик материалларни топлап, өз тәтқиқатлирини Европа вә Россия мәтбуатлирида елан қилишқа башлиған. Бу әмгәкләрни үгиниш асасида Мирсултан Осман, Абдувәли Қайдаров, Әдһәм Тенишев охшаш алимлар уйғур тилида үч диалект можут дәп қарайду: *мәркизий*, *хотән*, *лопнур* диалектлири.

Н.А.Баскаков болса, бу үч диалекттин башқа уйғур тилида "*кәңсу диалектиму*" бар дәп қарап, униңға сериқ уйғурлар тили билән саларлар тилини киргүзиду.

8.1. Һазирқи заман уйғур тили диалектлирини айриш өлчәмлири

М.Осман уйғур диалектлирини пәриқләштә умумий вә системилиқ характерға егә төвәндики икки муһим өлчәмгә асаслиниду:

1) Пеилниң ениқ келидиған заман шәкли. Бу шәкил қедимий уйғур тилида **-а**, **-ә** қошумчилири арқилиқ ясалған рәвишдашларға **"турур"** ярдәмчи пеилиниң қатар келиши арқилиқ ясалған: *Итил суви ақа турур* (*Едил* (*Волга*) *сүйи ақиду*). Бу шәкилдики "*турур*" ярдәмчи пеили һазирқи уйғур тилида I шәхсниң бирлик вә көплүк түрлиридә төвәндикичә үч шәкилдә қисқарған: а) **турур>дур>ди:** *барадимән*, *бармайдимән*, *барадимиз*, *бармайдимиз*; ә) **турур>дур>т:** *баритмән*, *бармайтмән*,

баритмиз, бармайтмиз; б) **турур>дур>0 (нөл):** *баримән, бармаймән, баримиз, бармаймиз.*

2) Бу өлчәм һазирқи әдәбий тилимизда **-диған** шәклидә ишлитилидиған сүпәтдаш қошумчисиға бағлиқ. Мәзкүр қошумчә "**турур**" ярдәмчи пеили вә **-ған** сүпәтдаш қошумчисидин тәркип тапқан болуп, фонетикилиқ вә грамматикилиқ җәһәттин пүтүнлишиш нәтиҗисидә бир қошумчә шәклигә келип қалған. Бу йәрдиму "*турур*" ярдәмчи пеили үч хил шәкилдә қисқарған: а) **турурған>дур (ду) ған**: *барадурған, келәдуған*; ә) **турурған>дурған>тқан**: *баритқан, келитқан*; б) **турурған>дурған>диған**: *баридиған, келидиған.*

Бу икки өлчәмниң биринчи шәкиллири (*барадимән, барадурған*) лопнур диалектиға, иккинчи шәкиллири (*баритмән, баритқан*) хотән диалектиға, үчинчи шәкиллири (*баримән, баридиған*) мәркизий диалектқа хас алаһидиликләр болуп һесаплиниду.

8.2. Мәркизий диалект

Бу диалект шәриқтә Қумулдин тартип ғәрбий-җәнупта Йәкәнгичә болған кәң районда қоллинилиду. Уйғур аһалисиниң 3/4 қисми мошу диалектта сөзлишиду. Мәркизий диалект уйғур әдәбий тилиниң асасини тәшкил қилиду. Мирсултан Османниң пикричә, бу диалектқа уйғур тилиниң үрүмчи, қумул, турпан, или, қәшқәр, тарим шевилири кириду. Қәшқәр, турпан, қумул шевилири бу диалектниң асасий шевилири болуп һесаплиниду.

8.2.1. Қәшқәр шеваси

Мәркизий диалект тәркивидики шевиләрниң ичидә қәшқәр шеваси территорияси һәм сөзлигүчилириниң сани җәһәттин әң чоң шевә болуп һесаплиниду. Бу шевиниң һазирқи уйғур әдәбий тилиниң шәкиллинишигә қошқан үлүши наһайити зор.

Қәшқәр шеваси бойичә чәт әл алимлириниң рус, инглиз, немис тиллирида көплигән әмгәклири нәшир қилинди.

Қәшқәр шеваси төвәндики алаһидиликләргә егә:

1) Сөз ахиридики **ғ** вә **г** тавушлири мәлум дәриҗидә сақланған: *қандақ — қандағ, уруқ — уруғ, улақ — улағ, аяқ — аяғ.*

2) Икки созуқ тавуш арисидики **п, к, қ** тавушлири жа-

раңлишип **б**, **г**, **ғ** тавушлириға новәтләшмәйду: *китави — китипи, челиги — челики, қулиғи — қулиқи.*

3) Бәзи сөзләр бешида **й** тавушиниң **ж** тавушиға новәтлишиши байқилиду: *йилан — жилан, йирақ — жирақ.*

4) Тәркивидә **и** тавуши бар бәзи сөзләрдики **р** тавушиниң **ж** тавушиға новәтлишиши бар: *бир — бижс, қир — қижс, қирип — қижсип, гирдә — гижсдә, кирпә — кижспә.*

5) Пәқәт төвәндики икки сөздила **к** тавушиниң **ч** тавушиға новәтлишиши байқилиду: *ким — чим, кир — чир.*

6) Сөз бешидики созуқ тавушларниң алдида **h** тавуши келиду: *өкүз — hөкүз, ошуқ — hошуқ, абла — hабла.*

7) Бәзи сөзләр бешидики **й** тавуши **h** тавушиға новәтлишиду: *йошурмақ — hошурмақ, йопурмақ — hопурмақ.*

8) Ләвләшкән созуқ тавушларниң аhаңдашлиғи (ләв сингармонизми) аҗиз: *оюн — ойан, огул — оғал, оғлум — оғлам, көзүм — көзәм, қоюм — қоям, көрүп — көрәп, бөлүнмәк — бөләнмәк, боюн — боян, өтүк — өтәк, бойнум — бойнам, қолум — қолам, болуп — болап.*

9) Тәркивидә **г**, **к** тавушлири бар бәзи сөзләрниң созуқ тавушлар билән маслишиши уйғур тилиниң фонетикилиқ қаидилиригә хас әмәс: *гүл — гул, гөш — гош, гөр — гор, ләңгә — лоңга, күч — куч, чөгүн — чогун.*

10) Исимларниң көплүк қошумчиси тәркивидики **а** вә **ә** тавушлири үзүк тавуш билән башланған қошумчилар уланғанда, аҗизлишип **и** тавуши билән новәтлишиду: *бизләргә — бизлигә, өйләрниң — өйлиниң.*

11) "*Силәр*" сөзи II шәхс көплүктин башқа бирликниму билдүриду: *Сән нәгә маңдиң? — Силәр нәгә маңдиңлар?*

12) II шәхс өткән заманниң hөрмәт түридә **-ди** қошумчиси чүшүп қалиду: *бардила — ба(рди)ла — балла, алдила — алла.*

13) **-п +еди** шәкли **-п +ти** шәклидә қоллинилиду: *ишливедим* (*ишләп+едим*) — *ишләптим, девидим* (*дәп+ едим*) — *дәптим.*

14) Турғун сөзләрдин кейин кәлгән "**еди**" ярдәмчи пеили "**тти**" шәклидә қисқирап, турғун сөз билән бирлишип кетиду: *шу еди — шутти, ким еди — кимитти* (*кимти*), *яхши еди — яхшитти.*

15) Рәвишдаш билән "**ал**" ярдәмчи пеили бирикип, имкан түсини ясиғанда, пеил созуқ тавуш билән аяқлашса, арисиға **й** тавуши қистурулиду: *ишлийәләймән.*

8.2.2. Турпан шевиси

Бу шевиму һазирқи заман уйғур әдәбий тилиниң шәкиллинишидә муһим роль ойниған шевиләрниң бири.

8.2.2.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири

1) Сөз бешидики **й** тавуши **ж** тавушиға тамамән новәтләшмәйду: *йил, йиңнә, йигирмә, йигит, йүк.*

2) В тавуши бәзи сөзләрдә **г** тавушиға новәтлишиду: *һалва — һалга, һава — һага, карван — карган, мевә — мөгә, авал — агал, валақлимақ — галақлимақ; палван — палган.*

3) Икки созуқ тавуш арисидики **п, к, қ** тавушлири **в, г, ғ** тавушлириға новәтлишиду: *билики — билиги, китаби — китави.*

4) Сөз оттурисидики **ғ** вә **г** тавушлириниң чүшүп қелиш яки бәзидә **й** тавуши билән новәтлишиш һадисиси бар: *баш ағриғи — баш ариғи, қоғла — қола (қойла), оғлақ — олақ, яғлиқ — ялиқ, бағлап — балап, мүңгүз — мүңүз, қоңғуз — қоңуз.*

5) **"Андақ", "мундақ"** алмашлар тәркивидики **д** тавуши чүшүп қалиду: *андақ — анақ, мундақ — мунақ, мошундақ — машнақ (майнақ), қандақ — қанақ.*

6) **А, ә, о, ө** тавушлири билән кәлгән **й** тавуши бәзидә чүшүп қалиду: *буғдай — буғда, һайдайду — һадайду, оңай — оңа, сақайди — сақади, жәйнәк — жәнәк, той — то, қой — қо.*

8.2.2.2. Морфологиялик алаһидиликлири

1) **"Мән"** вә **"сән"** алмашлири бериш келиштә **"маңға"**, **"саңға"** шәкиллиридә келиду.

2) Егилик келиш қошумчиси вәзиписидә бәзидә чүшүм келиш қошумчиси келиду: *бизниң ата-анимиз — бизни ата-анимиз; асмандики юлтузниң сани — асмандики юлтузни сани.*

3) Пеилниң имканийәт түсини ипадилигүчи **"ал"** ярдәмчи пеили созуқ тавушларниң маслишиш қануниға беқинмайду: *баралаймән — баралимән, көрәләймән — көрәлимән, дейәләймән — далалимән.*

4) Пеилларниң II шәхс сипайи түриниң көплүги **-ңизләр, -ңизләр** шәклидә келиду: *нәдин кәлдиңлар — нәдин кәлдиңизләр.*

5) Буйруқ-тәләп мәйлиниң I шәхс көплүк түри **-ини,**

-йини шәкиллиридә қоллинилиду: *орун салайли — җай салини, ишләйли — ишләйни, көрүп бақайли — көрүппақини.*

8.2.2.3. Лексикилиқ алаһидиликлири

Турпан шевисидә башқа шевиләрдә қоллинилмайдиған төвәндики сөзләр учришиду:

Тартма — суғуртма, ләгләк — йупулақ, шуниң үчүн — аңвала, йәрниң үсти — йәрниң өңи, сар — саңқару (*қуш*), *мөкмәк — суқунмақ, мүрә — дүңгәй, һәдә — әйлә, оғри — канту, сүпүргә — йамдақ, чилимақ — манимақ, әй болмақ — ийикмәк, рогатка — дәңгим, аву — да, ашу — дашу, мәргән, очи — палган, хуш хәвәр — сәвит, босуға — манда.*

8.2.3. Қумул шевиси

Қумул шевиси бойичә дәсләпки материалларни 1892-жили Н.Ф.Катанов топлиған. Униң материаллирини К.Менгес 1933, 1943-жиллири Берлинда нәшир қилиду. А.Лекок 1918—1919-жиллири Будапештта өзи топлиған материалларни нәшир қилиду. 1914-жили бу шевини С.Е.Малов тәпсилий үгинип чиқип, өз тәтқиқатиниң нәтиҗилирини алаһидә бир китап сүпитидә 1954-жили Москвада нәшир қилиду.

Атақлиқ тилчимиз Мирсултан Осман бу шевә бойичә жүргүзүлгән узун жиллиқ тәтқиқатлириниң йәкүни сүпитидә 1997-жили Үрүмчидә “Һазирқи заман уйғур тилиниң қумул шевиси” намлиқ 242 бәтлик әмгигини нәшир қилиду. Бу әмгәктә қумул шевисиниң үгинилиш тарихи, униң фонетикилиқ, морфологиялик вә лексикилиқ алаһидиклири тәпсилий баян қилинған.

8.2.2.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири

1) Қумул шевисидә **й** тавушиниң **ж** тавушиға новәтлишиши йоқ: *йирақ, йоқури.*

2) В тавушиниң бәзидә **г**, бәзидә **ғ** тавушлириға новәтлишиши башқа шевиләргә қариғанда хелә күчлүк: *варақ — гәрәқ, вапа — гупа, вақит* (*вақ*) *— гәх, вәхпә — гәхпә, диванә — диганә, һаванча — һаганча.*

3) Созуқ тавуштин башланған бәзи сөзләр алдида **һ** тавушиниң пәйда болуш һадисиси бар: *ашиқ — һашиқ, әҗайип — һаҗайип, әқил — һеқил, әйип — һейип.*

4) Сөзниң биринчи боғумидики **ә** тавуши очуқ боғум һалитидә қисқа **и**-ға новәтлишиду: *мени — мини, келип — килип, келин — килин.*

5) Тәркивидә **г, к** тавушлири кәлгән бәзи сөзләрниң созуқ тавушлар билән маслишиши уйғур тилиниң фонетикилиқ қаидилиригә уйғун: *даңгал — дәңгәл, чаңга — чәңгәл, кора — көрә, калпук — кәлпук.* Уйғур тилиниң фонетикилиқ тәбиити бойичә **қ, ғ** тавушлири қелин созуқ тавушлар билән, **к, г** тавушлири инчикә созуқ тавушлар билән келиши керәк. Жуқуридики мисаллар уйғур тилиға чәттин киргән сөзләр болғини үчүн бу қанунийәт әдәбий тилимизда сақланмиған, йәни, **к, г** тавушлири қелин созуқ тавушлар билән келивәргән. Әнди қумул шевисидә болса, кирмә сөзләр уйғур тилиниң фонетикилиқ тәбиитигә беқинған һалда өзгәргән.

6) Турпан шевисидикигә охшаш сөз оттурисидики **ғ, г** тавушлири чүшүп қалиду: *әгләк — әләк, оғлақ — олақ, зағра — зара, қарғу — қаро.*

7) Бәзи сөзләр тәркивидә боғумни аяқлаштуруп кәлгән **н, й** тавушлири чүшүп қалиду: *айрилмақ — арилмақ, сайримақ — саримақ, хотун — хото, қазан — қаза, отун — ото, көсәй — көсө.*

8.2.2.2. Морфологиялик алаһидиликлири

1) Һазирқи заман ясиғучи "**ят**" ярдәмчи пеили "**йт**" шәклидә қисқарған: *оқуватимән — оқуйттимә(н), оқуватиду — оқуйтту, көрүватимән — көрийттимән, йәватиду — йийтту.*

2) **-ар, -әр** сүпәтдаш қошумчисиниң **-ур, -үр** охшаш ләвләшкән вариантиму бар: *болар иш — болур иш, көрәр көзүм — көрүр көзүм.*

3) I ш. буйруқ-тәләп мәйлиниң көплүк шәкли Турпан шевисидикигә охшаш **-айни, -йни, -айниң, -йниң** вариантлирида келиду: *маңайли — маңайниң, қилайли — қилайни, ичәйли — ичәйниң (ичәйни), солайли — солайниң, йәйли — йәйниң.*

4) Егилик вә чүшүм келиш үчүн пәқәт **-ни** қошумчи-сила қоллинилиду: *сениң — сени, дәряниң сүйи — дәрияни сүйи, бая мени қичқарған сәнму? — дебай мини қичқарған сәнму?* Егилик келиштики сөз хәвәр болуп кәлсә, **-ниң** қошумчиси сақлиниду: *Бу қәләм миниң.*

5) Мәжбурий дәрижиниң **-ғуз, -гүз, -қуз, -күз** қошумчиси орниға **-ғур, -гүр, -қур, -күр** улиниду: *баққуз — баққур, кәткүз — кәткүр, тәккүз — тәккүр.*

6) Қумул шевисидә "**деган**" сүпәтдиши "**еди**" ярдәмчи пеили орнида қоллинилиду: *Мән у йәргә барған едим — Мән у йәргә баған диган. У барай дегән еди — У барай диган.*

8.2.2.3. Лексикилиқ алаһидиликлири

Башқа шевиләрдә қоллиништин қалған қедимий уйғур тилиға хас бәзи сөзләр қумул шевисидә сақлинип қалған: *асиғ — пайда, нәп; әрдәм — әдәп-әхлақ, пәзиләт; әмгәклик — жапалиқ, мәшәқәтлик; бәлтир — ачал, төрт кочиниң ағзи; торқу — көңүл йерим болмақ; суқмақ — йошурмақ, күң — дидәк; мөрән — дәрия; инәнмәк — ишәнмәк; әрн — ләв.*

Булардин башқа, Қумул шевиси өзигила хас көплигән сөзләр можут: *айғавақар — аптаппәрәс; боғон — һәрә; бой әйнәк — там әйнәк; будаң — туман; буралқа — кәлгүнди, сәргәрдан; бөкән — төгиниң локкиси, өркиши; по — һор, пар; тартқа — яғач челәк; төтө — кекәч; төмүрат — велосипед; түннәк — мәшрәп, олтириш; жар — елан, буйруқ; жоруқ — буйруқ; алчуқ — нәм йәр; чавуш — командир, тәлим бәргүчи; чоқа — яғач асқу; чирғол — икки қиялиқниң арилиғи; чиндән — бәшинчи күн; дәгдимәк — әнсиримәк; дүңгә — доқа маңлай; соқа — кружка; унтуқ совон — совун порошоғи; ғалжақ — чиши жәрән; ғулжа — явайи қойниң әркиғи; қордайлиқ — тарлиқ, ичи тарлиқ; қоллуқ — тутқуч; қудуғуй — аял қуда; қумбаш — гепи тола; қеқираң — тақир; қипчә — бих; көрәк — I. той, мәйрәм, II. көркәм; майдан — чақчақ; изәк-бир нәрсиниң жүпи; искимәк — пуримақ; инәк — малға басидиған тамға; яқа чиш — егиз чиш; йәңгән — столб, сим түвриги; йуқ — кир; йесси — яйлақ; йетинчан — һәммигә йетишидиған.*

8.3. Хотән диалекти

Уйғур тилиниң бу диалекти тоғрисида дәсләп материал топлиған С.Е.Малов болди. У 1914-жили Хотәнгә келип, тәтқиқат ишлирини елип барған. Маловниң хотән диалекти бойичә материаллири 1934 вә 1961-жиллири нәшир қилинған.

М.Осман бу диалектқа керийә, лоп, елчи, қариқаш, гума охшаш шевиләр кириду дәп қарайду. Бирақ бу шевә вәкиллириниң сан җәһәттин аз болуп, тиллири җәһәттин анчә чоң пәриқләргә егә болмиғанлиқтин, хотән диалектиниң умумий алаһидиликлиригә тохталған йетәрлик.

8.3.1.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири

1) **Й** тавушиниң **ж** тавушиға новәтлишиши йоқ: *жил — йил, жип — йип, жүрәк — йүрәк.*

2) **В** тавушиниң **г** тавушиға новәтлишиши йоқ: *сугимақ — сувимақ, угал — увал, яга — ява.*

3) **Р** тавушиниң **й** тавушиға новәтлишиши көп учрайду: *бир — бий, сериқ — сейиқ, қери — қейи.*

4) Ләвләшкән созуқ тавушларниң аһаңдашлиғи (ләв сингармонизми) аҗиз: *орун — оран, өтүк — өтәк, болуп — болап, боюн — бойан, көңүл — көңәл, қолум — қолам.*

5) Әрәп-парс тиллиридин киргән сөзләрдә **г, к** тавушлириниң созуқ тавушлар билән бирикиши уйғур тилиниң фонетикилиқ тәбиитигә хас әмәс: *гүллүк — гуллук, гөш — гош, гүл — гол.*

6) Сөз ахирида **ғ, г** тавушлири сақланған — бу қедимий уйғур тилиға хас алаһидилик: *сериқ — сериғ, уруқ — уруғ, бояқ — бояғ, татлиқ — татлиғ, кичик — кичиг, әллик — әллиг.*

7) Икки созуқ тавуш арилиғидики **п, к, қ** тавушлири **в, г, ғ** тавушлириға новәтләшмәйду. Бу алаһидиликму қедимий уйғур тилиға хас: *етиги — етики, китавим — китипим, пичиғим — пичиқим.*

8) **Е, и, у, о** тавушлири билән кәлгән **р** тавуши пүтүн боғум бойичә чүширилип қалдурулиду: *тирик — тиг, чирақ — чиағ, қурт — қут, өрүк — өк, жирақ — йиақ, уруң — уң.*

8.3.1.2. Морфологиялик алаһидиликлири

1) Өткән заман пеили шәхсләр билән түрләнгәндиму ләв аһаңдашлиғи сақланмайду:

Бирлик түри	Көплүк түри
I ш. *қоштум—қоштам* II ш. *қоштуң—қоштаң* I ш. *ойнидим—ойнидам,* II ш. *төлидиң—төлидәң;*	*қоштуқ—қоштақ* *қоштуңлар—қоштаңлар*

2) Сүпәтниң кемәйтмә дәриҗиси **-рақ, -йақ** қошум-чилири арқилиқ ипадилиниду: *егизирәк — егизйәк.*

3) Охшатма келиш қошумчиси **-дәк, -тәк** хотән диалектида **-дәг, -тәг, -тәй, -дәй** шәкиллиридиму учришиду: *аттәк — аттәг, аттәй; қойдәк — қойдәг, қойдәй.*

4) Сөз ясиғучи **-лиқ, -луқ, -лик, -лүк** қошумчисиниң **-лағ, -ләг** вариантлириму учришиду: *қара көзлүк — қара көзләг, буғдай өңлүк — буғдуй өңләг, оңлуқ адәм — оңлағ әдәм.*

5) Пеилниң изчил һазирқи заман шәкли техи синтетик шәкилгә айланмиған: *йезиватимән — йезив ятипмән, ичиватимән — ичив ятипмән.*

6) **-п, -ип, -уп, -үп** қошумчиси арқилиқ ясалған рәвишдашқа **“еди”** ярдәмчи пеили қатар келип, шәхсләр билән түрләнгәндә **п** тавуши **б** тавушиға новәтлишиду: *девидим (дәп едим) — дәбидим (дибдим), демиведим — димәбдим, еливедим — ебдим.*

7) Сүпәтдашниң қедимий вә кона уйғур тилиға хас **-миш** қошумчиси кәң қоллинилиду: *бармиш — беймиш, кәлгән емиш — кәглигмиш.*

8) Сүпәтдаш ясиғучи **-ғлиғ, -глиг, -иғлиғ, -иглиг** қошумчиси кәң қоллинилиду: *ухлалмидим — ухлиялмағлиғмән, қайнап кәткән — қайнап кетиглик.*

9) **-ғақ, -гәк, -қақ, -кәк** билән ясалған сүпәтдашларму кәң қоллинилиду: *Хәққә қошулмайдиған адәм — хәққә қошалмиғақ адәм, бармайдиған адәм — бармиғақ адәм.*

10) **-аңғу, -әңгү, -ңғу, -ңгү** қошумчиси арқилиқ ясалған сүпәтдашлар көп учришиду: *келишидиған адәм — келишәңгү адәм, бәк әркиләйдиған бала екән — бәк әркиләңгү баликән.*

11) Мәҗбурий дәриҗидә толарақ **-дур, -дүр, -тур, -түр** қошумчиси қоллинилиду. **-ғуз, -гүз, -қуз, -күз** қошумчисиниң қоллинилиши аз: *йегүздүм — йидүрдүм, өстүрдүм — өстәдим.*

12) Буйруқ-тәләп мәйлиниң I шәхс бирлик қошумчиси **-әй, -ай, -үй, -ий** (болушсиз шәкли **-мий, -май**) шәкиллиридә келиду: *кетәй — кетий (кәтмий), үзәй — үзүй (үзмий), көрәй — көйүй (көрмий).* Бу мәйилниң биринчи шәхс көплүк қошумчиси **-ули, -үли, -йли, -или** (болушсиз шәкли **-майли, -мийли**) шәкиллиридә келиду: *дәйли — дийли, көрәйли — көйүли, тосайли — тосули, егәйли — игили.*

13) Хотән диалектида зөрүрийәт мәйлини ипадиләйдиған **-ғулуқ, -гүлүк, -қулуқ, -күлүк** қошумчисиму кәң ишлитилиду:

қилитқан ишни қилғулуқ (қилидиған ишни қилиш керәк), уни йигүлүк әмәсти (уни йейиш керәк әмәсти).

8.3.1.3. Лексикилиқ алаһидиликлири

Хотән диалекти лексикисиниң икки хил алаһидилигини көрситиш мүмкин.

1) Һазирқи заман уйғур әдәбий тилида ишлитилмәйдиған әрәп вә парс тиллиридин киргән сөзләрниң болуши: *зә(р)да(р) — пуллуқ, бай; лапихор — почи; сәг — ишт; ғарап — хам үзүм; бақанияз — бекартәләп; гүләш — һорун; дамигий — махтанчақ; зәрдәк — сәвр.*

2) Хотән диалектиға вә қедимий уйғур тилиға хас сөзләрниң болуши: *амач — нишан, оқ атидиған қара; тәлпәк — теридин ишләнгән баш кийим; азма — шақиратма; көчүрмә — суни йәр үсти билән иккинчи бир тәрәпкә өткүзидиған нор; йалақ — әбрәз, паскина су төкүлидиған җай; мәкит чамғури — яңию; өндә — яман, қалтис; ясидақ — безәлгән; бөгәч — суни тосуш үчүн ишлитилгән от-чөп; ташилиқ — ят, чәттин кәлгән; уз — чирайлиқ, убдан; мум — җиң, раст.*

8.4. Лопнур диалекти

Лопнур диалектини дәсләп 1914-жили С.Е.Малов мәхсус үгәнгән. У өзи топлиған материаллирини вә тәтқиқатини 1956-жили нәшир қилиду. Лопнурлуқлар тилини 1956-жили Ә.Р.Тенишевму мәхсус берип үгәнгән.

Мирсултан Осман лопнур диалектиниң төвәндики алаһидиликлирини көрситиду.

8.4.1.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири

1) Сөз бешидики **й** тавуши **ж** тавушиға новәтләшмәйду, бәзидә чүшүп келиши мүмкин: *жуймақ — йуймақ, жип — ип, жил — ил.*

2) **в** тавушиниң **г**, **ғ** тавушлириға новәтлишиши можут: *тавар — тагар, шу вақитта — шу ғахта, вәдә — гадә.*

3) Ләвләшкән созуқ тавушларниң аһаңдашлиғи күчлүк: *тола*

— толо, оңай — оңой, өдәк — өрдөг, көрпә — көрпө, ойна — ойно, өрлә — өрлө, отла — отто, қошақ — қошоқ, бояқ — бойоқ, улар — олор, көрсә — көрсө, көргәй — көргөй, қойғай — қойғой, қойса — қойсо.

4) Сөз ахиридики **г**, **ғ** тавушлири бәзи сөзләрдә сақланған: *қериқ — қариг, териқ — тариг, бөләк — бөлөг.*

5) Сөзниң биринчи боғумидики **а** тавуши очуқ боғум һалитидә қедимий уйғур тилидикигә охшаш аҗизлашмайду: *оруқ — аруқ, очуқ — ачуқ, селип — салип, бешим — башим, елип — алип, қеши — қаши.*

6) Үзүк тавушларниң оң ассимиляцияси (алдинқи үзүк тавушниң кейинкисигә тәсири) күчлүк: *сизниң, сизни — сиззи; музниң, музни — муззи; кимниң, кимни — кимми; көзүмниң, көзүмни — көзүммү; талниң, тални — талли.*

7) Сөз оттурисида кәлгән **ғ**, **г** тавушлири яки шу тавушлар билән кәлгән боғум чүшүп қалиду: *боғурсақ — босоқ, түнүгүн — түнүн, кигиз — киз, мүңгүз — мүз.*

8) Бәзи сөзләрниң бешидики **т** тавуши өзиниң қедимий һалитини сақлап, **ч** тавушиға новәтләшмигән: *тиш — чиш, түш — чүш, тиши — чиши.*

9) Үзүк тавушларниң орун алмаштуруш (метатеза) һадисиси башқа диалектларға нисбәтән көп байқилиду: *жиғлимақ — йилғимақ, атла — алта, татлиқ — талтиқ, қиблә — қилвә, Иврайим — Ирвайим.*

10) Хотән диалектиниң тәсири нәтиҗисидә **р** тавушиниң **й**-ға новәтлишиши бар.

8.4.1.2. Морфологиялик алаһидиликлири

1) Егилик вә чүшүм келиш пәқәт **-ни** қошумчиси (униң 28 фонетикилиқ варианти бар) арқилиқла ипадилиниду: *сизни, сизниң — сиззи, көзни, көзниң — көззи.* Егилик келиш қошумчиси **-ниң** шәклидә "*биз*", "*сән*", "*мән*" охшаш алмашлири "*билән*", "*үчүн*", "*охшаш*" тиркәлмилири билән кәлгәндә көрүлиду: *сениң үчүн аңлаған дәрдим тола.*

2) Һазирқи-кәлгүси заман пеилиниң III шәхс көплүк түригә **-лар** қошумчиси улинип келиду: *улар бариду — барудулар, улар жүриду — йүрүйдулар.*

3) Изчил һазирқи заман пеилини ясиғучи "**ят**" ярдәмчи пеили

техи толуқ синтетикилиқ шәкилгә айланмиған: *ишләватиду — иштәвйатиду, оқуватиду — оқувятиду.*

4) Бериш келиш қошумчиси "*билән*" тиркәлмиси ипадиләйдиған мәнадиму қоллинилиду: *оглига тапишип* (*огли билән тепишип*).

5) Қедимий уйғур тилидики **-дачи, -дәчи, -тачи, -тәчи** сүпәтдаш қошумчиси **-ачи, -әчи, -чи** шәкиллиридә сақланған: *барачи болсаң* (*баридиған болсаң*), *бир иш қилтачи болсаң* (*бир иш қилидиған болсаң*).

6) **-ғулуқ, -гүлүк, -қулуқ, -күлүк** қошумчиси хотән диалектидикигә охшаш зөрүрийәт мәйли мәнасини билдүрмәйду. Лопнур диалектида бу қошумчә һәрикәтниң изчиллиғини, адәткә айлинишини билдүриду: *неменегә оқумуғулуқсән* (*немишкә оқумайдиғансән*), *өйүңдин киши келип турғулуқтур* (*өйүңдин киши келип туридиғандур*)?

8.4.1.3. Лексикилиқ алаһидиликлири

Бу диалектта башқа уйғур тили диалектлирида учрашмайдиған қедимий уйғур тилиға хас төвәндики сөзләр учришиду: *чөлмөг — кичик көлчәк; қара сиңәк — чивин; сәт — пәйт, яхши пурсәт; йезәк — зәрбә, дәккә; түңүлмәк — айрилмақ, умут үзмәк; қарачи — аддий пухра; севит — сөйүнчә; йаңқу — әкси сада; әсиркә — асраш, авайлаш; көлүгә — сайә.* Булардин башқа *дәвәскәл — қелин көрпә; чақчиғар — чолпан юлтузи; өдүгән — ағмихан, пута — җулғун; қулай — жиңнағуч* охшаш сөзләрму пәқәт мәзкүр диалектқа хас.

8.3. Кәңсу диалекти

Н.Поппе, Н.А.Баскаков, К.Томсон, С.Какук охшаш алимлар сериқ уйғурлар тили билән саларлар тилини һазирқи заман уйғур тилиниң төртинчи диалекти — *кәңсу диалектини* тәшкил қилиду дәп қарайду. Уларниң пикричә сериқ уйғурлар тили билән саларлар тили өз ара көплигән ортақлиқларға егә. Бу ортақ алаһидиликләр болса, уйғур тилиниң умумий алаһидиликлири даирисигә кириду. Демәк, уйғур тилиниң кәңсу диалекти сериқ уйғурлар шевиси вә саларлар шевисидин тәркип тапиду.

Бирақ С.Е.Малов, Ә.Р.Тенишев, Мирсултан Осман, А.Қайдаров қатарлиқ алимлар серик уйғурлар тилини вә саларлар тилини мустәқил тиллар сүпитидә қарайду.

8.3.1. Серик уйғур шеваси

Серик уйғурлар 870—1035-жиллири һөкүм сүргән Уйғур-Кәнсу дөлитидә яшиған уйғурларниң бевситә әвлатлири болуп һесаплиниду. Қедимий уйғур дөлитигә қариған бу жайлар һазир Хитай Хәлиқ Жумһурийитиниң Гәнсу өлкиси дәп атилиду. Бу өлкиниң нами қедимий уйғур дөлитиниң нами "Кәнсу" билән мунасивәтлик. Аһалисиниң умумий сани 20 миң әтрапида болған серик уйғурлар һазирқи Гәнсу өлкисигә қарашлиқ Сунән-Йүгүр (әсли серик уйғур) автоном наһийәсидә вә Хваңнипу Жйучвән наһийәлиридә яшайду.

Серик уйғурлар әждатлири, йәни Кәнсу уйғурлириниң дөләт дини болған будда диниға етиқат қилиду. Улар қедимий уйғур тили вә йезиғида пүтүлгән будда ядикарлиқлириниң сақлинишиға мәлум дәрижидә өз үлүшини қошқан. Мәсилән, Х әсирдә йезилған "Алтун ярукни" 1687—1688-жиллири қайта көчирип сақлиған. Һазир бу әсәрниң дунияға мәлум әң толуқ сақланған нусхиси мошу серик уйғурларниң ата-бовилири көчәргән нусхиси болуп һесаплиниду. Серик уйғурлар та XVIII әсиргичә қедимий уйғур тилини вә уйғур йезиғини қоллинип кәлгән. Демәк, будда ибадәтханилирида уйғур йезиғи, қедимий уйғур тилида йезилған будда ядикарлиқлири мәхсус үгинилгән.

Бу уйғурларниң серик дәп атилишини алимлар икки хил чүшәндүриду:

1) "*Серик*" сөзи қедимий уйғурлар чүшәнчисидә рәң мәнасидин башқа һәм ғәрипни билдүргән, худди қара шимални, қизил жәнупни билдүргән охшаш (уйғурлар 840-жили үч топқа бөлүнүп, Орхон вадисидин ғәрипкә қарап көчкән).

2) Уларниң түри серик болған (хитай мәнбәлиридә уларни "серик чач уйғурлар" дәп атиған). Сәвәви уйғурлар ирқ жәһәттин европоидлиқлар болғанлиқтин, серик тәнликләрниң болуши ғәлитә әһвал әмәс.

Серик уйғурлар тилини дәсләп үгәнгән алим С.Е.Малов болди. У уйғурлар дияриға уюштурған икки қетимлиқ сәпириниң (1909—1911 вә 1913—1915) 14 ейини (1910-жили фев-

раль—июнь вә октябрь—декабрь, 1911-жили январь—март, 1913-жили август—декабрь) беваситә серик уйғурлар тилини үгинишкә бегишлиған. У серик уйғурлар яшайдиған барлиқ йезиларни арилап чиқип, көплигән материаллар топлиған һәм өзиниң жуқури адәмгәрчилик хисләтлири түпәйли уларниң чоңқур һөрмитигә еришкән.

1958-жили Ә.Р.Тенишевму серик уйғурлар дияриға берип, уларниң тилини мәхсус үгәнгән.

8.3.2. Салар шеваси

Саларлар һазирқи Хитайниң Чиңхәй өлкисиниң Шуңхей-Салар автоном наһийәсидә яшайду. Нопусиниң умумий сани — 60 000 әтрапида. Улар ислам диниға етиқат қилиду. "*Салар*" сөзи "*салғур*" шәклидә Маһмут Қәшқәрийниң "Дивану луғәтит түрк" намлиқ әмгигидә оғуз қәбилилириниң бири сүпитидә тилға елинған. Бу этнонимниң томури уйғур тилида икки хил мәна билдүриду: 1) *салмақ — қоймақ, бир нәрсиниң ичигә орунлаштурмақ*; 2) *салмақ — урмақ, дәккисини бәрмәк. Салур* этноними бу томурниң иккинчи мәнасиға асасланған. Салғур яки салур "*жәңгивар*", "*қәһриман*" мәналирини билдүриду.

Саларларниң қачан, қәйәрдин бу Чиңхәй өлкисигә келип қалғанлиғи һәққидә ениқ мәлумат йоқ. Бәзи мәнбәләрдә уларни Сәмәрқәнт тәрәптин 1370-жили һазирқи туруватқан жайиға көчүп кәлгән дейилиду.

Саларлар тилидики дәсләпки материалларни Г.Н.Потанин (Санкт-Петербург, 1893), В.Ладыгин (Москва, 1893), В.Рокхил (Вашингтон, 1894) қатарлиқ алимлар елан қилди. Бу материаллар асасида саларлар тилини үгәнгән алимлар Н.Н.Поппе (АҚШ, "Һарвард университетиниң журнали", 1953), К.Томсен (Германия, Висбаден, 1959), С.Какук (Будапешт, 1961) саларлар тилини серик уйғурлар тили билән биллә уйғур тилиниң бир диалекти сүпитидә қараш керәк, дегән хуласигә кәлгән.

1957-жили язда Ә.Р.Тенишев саларларға берип, уларниң тили бойичә көплигән материалларни жиғип келиду һәм өзиниң тәтқиқат нәтижилирини 1963, 1964, 1976-жиллири нәшир қилинған үч китавида тәпсилий бериду. Ә.Р.Тенишев саларлар тилини мустәқил бир тил сүпитидә тонуйду.

9. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ТИНИШ БӘЛГҮЛИРИ

Тиниш бәлгүлири язма нутуқниң муһим васитилириниң бири болуп һесаплиниду. Улар пикирниң ениқ, мәнтиқилиқ баян қилинишини тәминләйду. Уйғур тилида 11 тиниш бәлгүси ишлитилиду. Бу тиниш бәлгүлириниң ишлитилиш қаидиси төвәндикичә:

9.1. Чекитниң қоллинилиши

а) Чекит хәвәр бәзи буйруқ җүмлиләрдин кейин қоюлиду: *Әркин университетта оқуйду. Бүгүнки ишни әтигә қойма* (*Мақал*).

ә) Муәллипниң исми, атисиниң исми қисқартилса, баш һәриплә рдин кейин қоюлиду: *Ғ.С.Сәдвақасов*, *М.К.Һәмраев*, *З.Сәмәдий*, *Һ.Абдуллин.*

б) Рәқәмләр билән йезилған күн, ай, жилларниң арисиға қоюлиду: *29.08.2005.*

в) Математикида көпәйтиш бәлгүси орнида ишлитилиду: $2 \cdot 5 = 10$.

9.2. Соал бәлгүсиниң қоллинилиши

а) Соал җүмлиләрдин кейин қоюлиду: *Сиз нәгә маңдиңиз?*

ә) Муәллип үчүн намәлум яки муәллип әҗәплиниш, гуман билән қариған сөзләрдин кейин тирнақ ичидә келиду. *Сәләй Чаққан* (*?—1905*) *даңлиқ ләтипичилиримизниң бири. У наһийәниң барлиқ* (*?*) *йезилирини арилап чиқипту.*

9.3. Үндәш бәлгүсиниң қоллинилиши

а) Үндәш вә буйруқ җүмлиләрдин кейин қоюлиду: *Бу шеирни бир оқуп бекиң! Яшисун Қазақстан конституциясиниң он жиллиғи!*

ә) Үндәш аһаңда ейтилған имлиқ сөзләрдин вә каратмилардин кейин қоюлиду: *Това! Мундақму ишлар болидекән.*

б) Муәллипниң әҗәплинишини, етиразини билдүридиған сөзләрдин кейин тирнақ ичидә келиду: *Улар һәр йүз сағлиқтин 150 (!) қоза апту.*

9.4. Пәшниң қоллинилиши

а) Бағлиғучи васитиләрсиз кәлгән җүмлиниң бир хил бөләклириниң арисиға қоюлиду: *Шәһәрниң кәң, пакизә, түптүз кочилири һәр кимниң зоқини кәлтүрәтти.*

ә) Тәкрарланған сөзләрниң арисиға қоюлиду: *Жүгрә, жүгрә чапсан! Оқуш, оқуш йәнә оқуш.*

б) Қариму-қарши бағлиғучилар алдиға қоюлиду: *Асманни булут қаплиди, амма ямғур яғмиди.*

в) Қаратмилар, қистурмилар, бөлүнмә изаһлиғучилар җүмлидә пәш арқалақ ажритилиду: *Һәй, Әркин, маяққа кәл. Мениңчә, бүгүн ямғур яғиду. Бүгүн, 25-октябрь, Қазақстанниң Җумһурийәт күни.*

г) Рәвишдаш ибариләр яндишип кәлгән сүпәтдаш ибариләрдин кейин қоюлиду: *Ялқун әтигән туруп, тән-һәрикәт қилди. Турсунай университетқа чүшкәндин бери, пәқәт әла баһаларғила оқуп келиватиду.*

ғ) Имлиқ сөзләрдин кейин қоюлиду: *Хәп, йәнә қар яғидиған охшайду.*

д) Яндашма тәңдаш вә бекиндилиқ қошма җүмлиләрниң тәркивидики предикативлиқ бирликләр арисиға қоюлиду: *Күз кәлди, йопурмақлар сарғийишқа башлиди. Муәллим синипқа киргәндә, оқуғучилар орунлиридин турушти.*

е) Бириктүргүчи, айриғучи бағлиғучилар тәкрарлинип кәлгәндә қоюлиду: *Туглуқ һәм математикини, һәм әдәбиятни охшашла яхши көрәтти. Яки сән кәл, яки биз барайли.*

ж) Көчүрмә нутуқ билән муәллип сөзи арисиға қоюлиду: — *Тоғра гәп, — деди Йолдаш, — һәммимиз бирләшмисәк болмайду.*

з) Тәстиқ, инкарни билдүридиған сөзләрдин кейин қоюлиду: *Яқ, бүгүн баралмаймән. Раст, тез маңмисақ кечикип қалимиз.*

9.5. Чекитлик пәшниң қоллинилиши

а) Яндашма тәңдаш қошма җүмлиләрниң тәркивидики мәзмун җәһәттин мустәқиллигини күчлүк предикативлиқ бирли-

кләрниң арисиға қоюлиду: *Азғина ялғанму чоң гунадур; азғина зәһәрму һалак қилғучидур.*

ә) Топларға бөлүнгән мурәккәп бир хил бөләкләр арисиға қоюлиду: *Бу язғучи һеч қачан ялғанни ейтмиған, ялғанни язмиған; бир-икки мақалисини демигәндә, һөкүмран мәпкүрә, сәясәт нағрисиға ойнап вижданини сатмиған, мурәссә йолиға кирмигән.*

б) Йерим тирнақ билән ажритилған тизим тәртивини көрситидиған сан яки һәрипләрдин кейинки жүмлиләрдин кейин қоюлиду: *Һазирқи асасий вәзипимиз төвәндикичә: а) мәктәптә билим бериш сүпитини ашуруш; ә) балиларни ана тилида оқушқа дәвәт қилиш; б) җамаәтчилик арисида муәллимләрниң қәдир-қиммитини ашуруш.*

9.6. Қош чекитниң қоллинилиши

а) Яндашма тәңдаш қошма жүмлиләрниң кейинки предикативлиқ бирликлири алдинқисини толуқлап, изаһлиса, уларниң арисиға қоюлиду: *Бир нәрсини яхши биливал: кишиниң дунияда дости йоқ, әгәр у нәпсигә дост; кишиниң дунияда дүшмини йоқ, әгәр у өз нәпсигә дүшмән. Әтрапқа көз ташлидим: Жирақта бир атлиқ адәмниң қариси көрүнди.*

ә) Умумлаштурғучи сөз бир хил бөләкләрниң алдида кәлсә, униңдин кейин қоюлиду: *Йәнә үч нәрсигә: тилға, нәпскә, һәсәткә еһтият болған яхши. Қазақстанниң барлиқ дегүдәк чоң шәһәрлири: Алмута, Астана, Чимкәнт, Атырав, Тараз, Шәмәй күндин-күнгә аватлашмақта.*

б) Көчәрмә нутуқниң алдида кәлгән муәллип сөзидин кейин: *Жигитләрдин бири бирдинла:*

— Болди, вақиримайли, биз адәм қийнайдиған Шең Шисәйниң сақчилири болмисақ, башлиқлиримизға тапшуруп берәйли! — деди (З.Сабир).

в) **“Селиштуруң”, “мәсилән”** (**бәзидә бу сөз чүшүп қалиду**), **“план”, “мавзу” “монулардин ибарәт”, “төвәндикичә”, “мундақ”** охшаш сөзләрдин кейин, жүмлиниң, мәтинниң түзүлүшигә бағлиқ қоюлиду:

Дәрис мавзуси: исимниң келиш категорияси.

Селиштуруң: уйғур тилида “тағ”, қазақ тилида “тау”. Китап төвәндикичә қисимлардин ибарәт: Муқәддимә, икки бап, хуласә, пайдилинилған әдәбиятлар, мундәриҗә.

9.7. Көп чекитниң қоллинилиши

а) Пикирниң аяқлашмиғанлиғини көрситиш үчүн жүмлә ахирида қоюлиду: *У бекарчилиққа адәтләнмигән: шахларни таш пичақ билән қийип таллардин севәт тоқуди, чимәнликкә кәпә ясиди. Юмшақ чөпләр билән уни япти...*

ә) Күчлүк һис-туйғу, һаяжанни билдүридиған сөзләрдин кейин қоюлиду: *Су... су бәрсәңларчу... - Биз... Биз тәңла қачтуқ. Оқ етилди...* (*З.Сәмәдий*).

Мәлум сөзләр күчлүк һаяжан билән бөлүп-бөлүп ейтилғандиму қоюлиду: — *Әк...рә...м, шундақ сүрәтлириңиз болса, әкелип бериңа,* — *дәп ялвуруш аһаңида соранди* (*П.Сабитова*).

б) Диалогларда соалға жавап берилмигәндә қоюлиду:

— *Нәдин келиватисән?*

— …

— *Етиң ким?*

— …

в) Қисқартилған сәрләвһәләрдин кейин қоюлиду: *Сағлам яшай десәң... Тәңритағ чоққилириға интилип...*

г) Көнүкмиләрдә чүшүрүлгән һәрип вә сөзләрниң орниға қоюлиду:

Ажизлашқан вә чүшүп қалған үзүк тавушларни орниға қоюп көчүрүңлар: *қули…и, тили…и, қа…ға, балила…, а…са.* Көп чекитләрниң орниға пеилларни қоюп көчириңлар: *Мән мәктәпкә … . Мән мәктәптин … . Мән мәктәпни … .*

ғ) Нутуқтики паузини, үзүлүшни көрситиш үчүн қоюлиду: *Һм -м ... Шундақ дәң... Мәйли кәлсун.*

д) Мәлум сәвәпләр билән пикирниң аяқлашмиғанлиғини көрситиш үчүн яки чүшүрүлгән сөз, ибариләрниң орниға қоюлиду: *Сизгә узақ өмүр вә ...*

9.8. Сизиқниң қоллинилиши

а) Егә билән хәвәр баш келиштики турғун сөзләр арқилиқ ипадиләнгәндә, уларниң арисиға қоюлиду: *Мән — студент. Әркин — оқуғучи.*

ә) Егә көрситиш алмиши арқилиқ ипадиләгәндә, ениқлиғучидин пәриқләш үчүн, униңдин кейин қоюлиду: *У — Туғлуқниң дости. Биз — хәлқимизниң үмути.*

б) Бир хил бөләкләрдин кейин кәлгән умумлаштурғучи сөз алдида қоюлиду: *Әркин, Долқун, Туғлуқ, Йолдаш — һәммиси мәктәпниң әлачи оқуғучилири.*

в) Ажритилған бөләкләр сизиқ арқилиқму ажритилиду: *Униң йеқимлиқ үзидин улуқ ғайә — азатлиқ, тәңлик ғайиси чақнап туратти* (*З.Сәмәдий*).

г) Яндашма тәңдаш қошма җүмлиниң иккинчи аддий җүмлиси хәвәрсиз болса яки мәлум стилистикилиқ мәхсәтләргә бола чүшүрүлсә, егә сизиқ арқилиқ ажритилиду: *Ичмәс йәрдә су тола, йемәс йәрдә — от* (*Мақал*). *Дәртсизгә дәрт ейтма, ахмаққа — һәсрәт* (*Мақал*). *Ериқни су бузиду, адәмни — сөз* (*Мақал*).

ғ) Яндашма тәңдаш қошма җүмлиләрниң иккинчи предикативлиқ бирлигиниң хәвири чүшүрүлгәндә, башқа бөләкләрниң арисиға қоюлиду:

Еринсәң ишиңни ким қилар, әймәнсәң — сөзүңни? Етимни таққа бағлидим, өзәмни — һәққә (*Мақал*). *Жиллиқ ишни баһардин башла, күнлүк ишни — наһардин* (*Мақал*).

д) Охшитиш, қаршилиқ, шәрт, сәвәп мунасивәтлирини билдүридиған җүмлә бөләклири яки қисимлири арисиға қоюлиду: *Нан — иман* (*Мақал*). *Қачқан — қутулар, турған — тутулар.* (*Мақал*). *Қәнтни қайнатсаң — нават* (*Мақал*). *Вәтәнниң ишқи — күнниң иссиғи* (*Мақал*).

е) Диалогларниң һәр бир репликисиниң алдида қоюлиду:

— *Нәгә барисән?*

— *Қәшқәргә баримән.*

ж) Көчүрмә нутуктин кейин кәлгән муәллип сөзиниң алдида қоюлиду:

— *Мән әтигәнликкә Чапчалдики достумниң өйигә мону оғлумни ачиқип ойнитип келимән. Қазақ достум Мақайбай ат киргүзүпту. Көрүшкичә аман болайли! — деди вә улар билән бирму-бир қол елишип хошлашти* (*З.Сабир*).

ж) Көчүрмә нутуқниң ичидә кәлгән муәллип сөзиниң икки тәрипигә қоюлиду:

— *Паһ, бәлән йәркән җума бу! — деди Сәпәр кечидә Или нахшилирини аңлап йетип, — тәмбүр дегән бу йәрниң булбули билән охшашкән җума.* (*З.Сабир*).

з) Заман вә макан мәналирини билдүридиған сөзләрниң арисиға қоюлиду. Мундақ сизиқ **“вә”**, **“һәм”** бағлиғучилири вә **“... дин ... ғичә”** грамматикилиқ шәкиллири орнида қоллинилиду:

Алмута — Астана автобуси йолға чиқти. Бу вақиә әсәрниң 117—200-бәтлиридә берилгән. IX —XIII әсирләр қедимий уйғур мәдәнийитиниң алтун дәври болуп һесаплиниду.

9.9. Сизиқчиниң қоллинилиши

Сизиқчә сизиқтин үч һәссә қисқа болиду. Сизиқчиниң икки тәрипидин интервал қалдурулмайду.

а) Сөзләрни қурдин қурға көчүргәндә қоюлиду: *мәктәпләр-гә.*

ә) Қошумчиларниң сөзгә улиниш алаһидилигигә бағлиқ қоюлиду: **-лар//-ләр, -ға//-гә, -қа//-кә, -сиз, -ниң, бә-, на-, бе-.**

в) Тәртип санлардин кейин **-нчи, -инчи** қошумчиси орниға қоюлиду: *10-синип оқуғучиси, 3- курс студенти.*

г) Бәзи әрәпчә бирикмиләрдә қоюлиду: *әл-Фарабий.*

9.10. Тирнақниң қоллинилиши

а) Қошулмилар тирнақ ичигә елиниду: *Мән А.Өткүрниң романини ("Ойғанған зимин") оқуп чиқтим. Л.Мутәллип (1922–1944) заманивий уйғур әдәбиятиниң әң бүйүк вәкиллириниң бири.*

ә) Ремаркилар, йәни пьесилардики муәллипниң қошумчә изаһлири тирнақ ичигә елиниду:

Сәнәм. Бекар аварә болдилиғу, апа, рәхмәт. (пуран) Уһ!.. Барикалла, апа, неманчә яхши гүл һә, бу? Сили мундақ тизматтилиғу. Андин, мениң мундақ гүлләрни яхши көридиғинимни нәдин билдила? (гүлләрни мәйдисигә басиду). (И.Саттаров, В.Дьяков).

б) Әсәрниң қандақ жанрға аитлиғини билдүридиған сөзләр тирнақ ичигә елиниду: "*Жиллар сири*" (*роман*), "*Җасарәт*" (*поэма*), "*Торуқ ат*" (*һекайә*).

9.11. Қош тирнақниң қоллинилиши

а) Көчүрмә нутуқ мәтин ичидә кәлгәндә, қош тирнаққа елиниду: *Сейит Муһәммәтниң: "Ичкири кирили, Назим", — дегини униң диққитини бөлди. (М.Зулпиқаров)*

ә) Мәтин ичидә кәлгән мақал-тәмсилләр, үзүндиләр, мисалға кәлтүрүлгән сөзләр қош тирнаққа елиниду: “*Көңүлниң арами — җанниң раһити*” *дегәндәк, һәр аилигә хатирҗәмлик керәкқу, ахир (М.Зулпиқаров). XX әсирдики чоң сәясий әрбабимиз Мәсүпи Сабирһаҗи Байқози: “Тил — милләтниң мәнивий вәтини. Уни худди маддий вәтән охшаш асраш, қоғдаш керәк” дегән. “Мәктәп”, “китап”, “катип”, мәктүп” сөзлири әрәп тилидики “ктб” томуридин таралған сөзләр һесаплиниду.*

б) Гезит-журналлар, бәдиий, илмий әсәрләр намлири қош тирнаққа елиниду: “*Тарим*” *журнали,* “*Уйғур авази*” *гезити,* “*Янар тағ*” *романи,* “*Фәрғанә уйғурлириниң тили*” *монографияси, Әсәт Сулайманниң* “*Тәклимаканға дүмләнгән роһ*” *мақалиси.*

в) Һәр хил идариләрниң, тәшкилатларниң, нәрсиләрниң намлири қош тирнаққа елиниду: “*Мектеп*” *нәшрияти,* “*Отан*” *партияси,* “*Яркәнт булбуллири*” *ансамбли,* “*Җумһурийәт*” *мәйдани,* “*Тойота*” *машиниси,* “*Парасат*” *ордени,* “*Сүзүк булақ*” *мәктиви.*

г) Синип, топ, қисимларни көрситидиған рәқәмләрдин кейин келидиған һәрипләр, баһа баллири қош тирнаққа елиниду: *10* “*А*” *синипи, 15- маддиниң* “*Ә*” *қисми,* “*әла*” *баһа.*

ғ) Әсәр персонажлириниң ички кәчүрмилирини ипадиләйдиған сөзләр, җүмлиләр (ички монолог) қош тирнаққа елиниду. Буларда көчүрмә нутуқтин пәриқләнгән һалда пәш, сизиқ қоюлмайду: *Советкә чиқип* “*Абдухелилни тапсам болатти*” *дәп арман қилған Барат униму көрүп, көңли совуп қалғандин кейин әнди чапсанирақ Баһаргүлни көрүшкә алдириди (Т.Тохтәмов).*

д) Көчмә мәнада ишлитилгән сөзләр, ибариләр қош тирнаққа елиниду: *Әйнә шу от қуйруқ* “*Әвлиялар*” *пүткүл Тарим ойманлиғидики уйғур хәлқини бир-биригә қарши икки чоң лагерға вә нәччә онлиған охшаш болмиған мәзһәп-гуруһларға айрип, узақ йилларғичә җәңчи-җедәл оюнлириға селип ахмақ қилған еди (Әсәт Сулайман).*

10. УЙҒУР ТИЛИНИҢ НУТУҚ ЭТИКЕТИ

Нутуқ этикети кишилик мунасивәттә қоллинилидиған әдәп-әхлаққа, сипайилиққа мунасивәтлик салам-саат сөз-ибарилирини өз ичигә алиду.

Бу хил сөз-ибариләр күндилик турмушумизда наһайити көп қоллинилиду. Биз һәр күни тонуш адәмлиримизни учратқанда, улар билән саламлишимиз, хошлишимиз, һалини сораймиз, яхши тиләкләр ейтимиз в.б. Мошундақ вәзийәттә биз һәр қачан йүзлигән жиллар давамида тилимизда шәкиллинип, турақлашқан сөз-ибариләргә муражиәт қилимиз. Мундақ сөз-ибариләр һәр-хил вәзийәткә бағлиқ көп болуши тилниң тәрәққият дәрижисини көрсәтсә, уларни билиш вә қоллиниш сөзлигүчиниң мәдәнийитигә бағлиқ.

10.1. Саламлишиш

Адәттә тонуш адәмләр көрүшкәндә: "*Әссаламу әләйкум*", — дәп көрүшиду. Җавап бәргүчиму: "*Ва әләйкум әссалам*", — дәп җавап бериду. Бу ибариләр уйғур тилиға әрәп тилидин киргән болуп, "*Сизгә саламәтлик тиләймән*", "*Сизгиму саламәтлик тиләймән*" мәналирини билдүриду. Бу хил саламлишиш барлиқ мусулманларға ортақ.

Уйғур тилида "*Әссаламу әләйкум*" ибарисиниң "*Саламу әләйкум*", "*Салам*", "*Саламәтмусиз*" охшаш қисқарған вә өзгәргән шәкиллириму қоллинилиду.

Кейинки вақитларда "*Яхшимусиз*?" (җавави: *Яхши*) охшаш сөзләрму көрүшкәндә қоллинилмақта. Әслидә "*Яхшимусиз?*", "*Қандақ әһвалиңиз?*", "*Өй-ичи, бала-җақа течлиқму?*", "*Убдан туруватамсиз?*" "*Ишлириңиз яхши кетип барамду?*" "*Ата-аниңизниң әһвали қандақ?*" охшаш ибариләр саламлишип болғандин кейин, һал сориғанда қоллинилиду.

Адәттә, қаидә бойичә, ибрәт вә тәрбийә үчүн чоңлар кичикләргә дәсләп салам бериши керәк. Амма көп вақитларда бу қаидигә әмәл қилинмайду. Кейинки вақитларда шәкилләнгән қаидә бойичә эксичә йеши кичикләр йеши чоңларға салам бериду.

Балилар, келин-күйоғуллар этигән туруп, үз-көзини жуюп болғандин кейин, ата-анисиға салам бериши керәк.

Оқуғучиларму дәсләп устазиға салам бериду. Муәллим синипқа киргәндә, оқуғучиларниң орунлиридин турушиму саламлишишни ипадиләйду.

Кейинки жиллири суткидики вақитқа бағлиқ саламлишиш ибарилириму қоллинилип келиватиду, "*Хәйирлик сәһәр*", "*Хәйирлик кәч*".

Узақ вақиттин кейин көрүшкәндә "*Бармусиз?*", "*Көрүнмәйсизгу?*" , "*Алдирашму?*" охшаш сөзләр арқилиқ саламлишиш адитимиз бар.

Саламлашқанда қош қоллап көрүшүп, бир икки қетим бош силкип қойған тоғра.

Исламийәттә қучақлишип, сөйүшүп көрүшүш мәнъий қилинған. Амма миллий урпи-адитимизгә бағлиқ йеқин уруқ-туққанларниң өз ара қучақлишип көрүшүш әһвали учришиду. Шундақла йеши чоңлар йеқинлириниң кичик балилириниң пешанисигә сөйүп көрүшүш адитиму бар.

Көпчилик олтарған йәргә киргәндә, оң қолини көксигә қоюп саламлашса йетәрлик. Һәр бири билән алайтән көрүшүп, көпчиликни беарам қилмаслиқ керәк. Ишләватқан яки жирақтики адәмгиму мошу териқидә салам қилса болиду.

10.2. Хошлишиш

Хошлашқанда, адәттә, "*Хәйри хош*", "*Көрүшкичә аман болайли*" охшаш умумий ибариләр қоллинилиду. Чоңлар кичикләр билән "*Худайимға аманәт*" дәпму хошлишиду.

Бу хил умумий хошлишиш ибарилиридин кейин "*Кеп туруң(лар)*", "*Унтимаң(лар)*", "*Хәт йезип туруң(лар)*", "*Телефон қилип туруң(лар)*", "*Өй-ичигә, тонуш-билишләргә салам ейтиң(лар)*", "*Ақ йоллуқ болуң(лар)*", "*Яхши қелиң(лар)*", "*Утуқлар тиләймән*" охшаш тиләкләр ейтилиши мүмкин.

Хошлашқанда меһманни ишик алдиға узитип чиқип, қош қоллап яки йеқин адәмлири болса, қучақлишип хошлишиду.

10.3. Тәбрикләш

Тәбрикләшкә бағлиқ нутуқ этикетиниң турақлиқ ибарилири туғулған күн, мәйрәм, той, мәлум бир утуқ охшаш хошаллиқ дәқиқилири билән мунасивәтлик.

Тәбрикләш, адәттә: "Туғулған күнүң билән (мәйримиң билән) тәбрикләймән!", "Туғулған күнүңиз (мәйримиңиз...) мубарәк болсун!", "Туғулған күнүңиз билән (мәйримиңиз билән...) чин қәлбимдин тәбрикләймән!" охшаш ибариләр арқилиқ ипадилиниду.

Мәлумки, мәйрәмләр рәсмий вә диний болуп пәриқлиниду. Мәсилән, Җумһурийитимизниң 16—17-декабрь күнлири нишанлинидиған әң чоң мәйрими — Мустәқиллик мәйримидә "Мәйримиңиз мубарәк болсун!", "Мустәқиллик мәйрими билән чин қәлбимдин тәбрикләймән!" дегәнгә охшаш тәбрикләр қоллинилса, роза һейт, курван һейт охшаш диний мәйрәмләрдә "Роза һейтиңлар мубарәк болсун!", "Қурван һейтиңиз мубарәк болсун!", роза тутуватқанларға "Тутқан розиңиз қобул болсун!" тәбриклири ейтилиду. Мәйрәмлик тәбрикләргә "Рәхмәт, биргә болсун!" дегән җавап берилиду.

Тойларниң түрлири һәр хил болсиму, уларға "Тоюңлар мубарәк болсун!" охшаш умумий тәбрик ейтилиду. Өйлиниш тойида буниңға қошумчә "Бәхитлик болуңлар!", "Инақ болуңлар!", сүннәт тойда "Чапсан туруп кәтсун!", бөшүк тойда "Инсавини бәрсун!", "Өмри узақ болсун!", "Бала-җақа, нәврә-чәврәңларниң раһитини көрүңлар!" охшаш тәбрикләр ейтилиду.

Йеңи нәрсигиму "Мубарәк болсун!" тәбриги ейтилиду. Әгәр машина болса, қошумчә "Мингини буйрусун", кийим болса "Кийгини буйрусун!", өй болса "Хатирҗәм турғини несип қилсун!" дегәнгә охшаш ибариләр қоллинилиду.

Бу хил тәбрикләргә җавап ретидә "Рәхмәт" дейилиду.

Әгәр тәбрикләп соға бәрмәкчи болса "Бу мениң сизгә азирақ соғам еди", "Бу соғини аз көрмәй, қобул қилғайсиз", "Бу сизгә, хатирә үчүн" дегәнгә охшаш ибариләр қоллинилса болиду. Тиләк билдүрүш билән тәбрикләш, адәттә, биллә кәлсиму, бәзи вәзийәтләрдә пәқәт тиләкла ейтилиду. Мәсилән, ишләватқанларға "Ишиңлар илгири болсун!", тамақ йәватқанларға "Иштийиңлар ечилсун!", "Ғиза татлиқ болсун!", йолға маңғанларға "Йолуңлар болсун!", "Ақ йоллуқ болуңлар!" дегәнгә охшаш ибариләр ишлитилиду.

10.4. Тонушуш

Тонушуш уттур яки васитилик болуши мүмкин. Уттур тонушқанда, тонушуш тәшәббускари: "Тонушуп қояйли. Мениң исмим ...", "Сиз билән тонушқум келиду. Мениң исмим ...". охшаш ибариләрни қоллиниду. Иккинчи адәмму өз исмини атап, адәттә, қол елиниду.

Васитилик тонушушта, натонуш адәмләр уларни билидиған үчинчи бир шәхс арқилиқ тонуштурулиду. Үчинчи бир шәхс: "Тонушуп қоюңлар", "Силәрни тонуштурушқа рухсәт қилиңлар" охшаш ибариләрни дәп, андин натонушларниң һәр бириниң исмини, вәзийәткә бағлиқ хизмәт орнини, яхши хисләтлирини ейтиду.

Тонушқан адәмләр бир-биригә "тонушқинимға наһайити хурсән (мәмнун) болдум" дейишиду.

10.5. Мураҗиәт қилиш вә диққәтни җәлип қилиш

Мәзкүр мавзуға мунасивәтлик нутуқ этикетиниң турақлиқ ибарилирини иккигә бөлүп қараш мүмкин:

1) ***Натонуш адәмләргә мураҗиәт.***

Әгәр натонуш адәмгә мураҗиәт қилишқа тоғра кәлсә, адәттә, дәсләп униң билән саламлишиш керәк, андин "Кәчүрисиз" охшаш сөзләрни дегәндин кейин, билмәкчи болған нәрсини сорайду. Буниңдин башқа натонуш адәмгә мураҗиәт һәм төвәндикичиму болиду: а) Натонуш адәм мураҗиәт қилғучидин чоң болса, яш пәрқигә бағлиқ: "Бова", "Мома", "Чоң дада", "Чоң апа (чоңна)", "Ака", "Һәдә" дәп натонушниң диққитини җәлип қилиш мүмкин.

ә) Натонуш адәм мураҗиәт қилғучиниң тәң-туши болса: "Адаш", "Ағинә", "Бурадәр" охшаш сөзләрни қоллиниду.

б) Натонуш адәм мураҗиәт қилғучидин кичик болса, яш пәрқигә бағлиқ: "Балам", "Оғлум", "Қизим", "Иним", "Укам", "Сақаш", "Сақам" охшаш сөзләрни ишлитиду.

в) Жиғин вә шуниң охшаш җайларда көпчиликкә мураҗиәт қилғанда, вәзийәткә бағлиқ: "Һөрмәтлик, йолдашлар", "Қиммәт-

лик, достлар", "Қәдирлик, қериндашлар", "Һөрмәтлик, җанаплар вә ханимлар" қатарлиқ ибариләрни пайдилиниш мүмкин.

2) *Тонуш кишигә мураҗиәт.*

Тонуш адәмләр, адәттә, бир-бириниң исмини атап мураҗиәт қилиду. Қериндашлар арисидики мунасивәттә қериндашлиқ аталғулири (апа, дада, мома, бова, чоң апа, чоң дада, ака, һәдә вә ш.о.) қоллинилиду.

Оқуғучилар муәллимгә "Устазим", "Муәллим" дәп мураҗиәт қилған тоғра. Миллий урпи-адитимиздә муәллим яки мудирларниң исмиға дадисиниң исмини қошуп аташ әнъәниси болмиған. Хәлқимиздә адәмниң үч ата-аниси болиду: биринчи өзиниң ата-аниси, иккинчи қейин ата-аниси, үчинчи устази вә униң әр-кәк болса аяли, аял болса йолдиши, дегән дана гәп бар. Демәк, устаз оқуғучи үчүн ата яки ана болса, уларниң исмини аташ, худди өзиниң ата-анисиниң исмини атиған охшашла ғәлитә әһвал болиду. Шундақла бу әнъәнә оқуғучиниң устазини худди ата-анидәк һөрмәтләшкә һәм эксичә, устазниң оқуғучисини өзиниң балисидәк әзизләшкә, қәдирләшкә дәвәт қилиду. Мундақ сәмимий һәм меһриванлиқ мунасивәттә билим вә тәрбийә сүпити жуқури болиду.

Диний сүпити бар адәмләргә мураҗиәт қилғанда, уларниң исмиға шу сүпәтни қошуп атиған тоғра: Долқун һаҗим, Кутлуқ қарим вә ш.о. Мундақ кишиләргә мураҗиәт қилғанда, исми чүшүрүлсиму болиду: һаҗим, һаҗика (һаҗи-ака) вә ш.о. Бу хил мураҗиәт қилишму жуқури һөрмәтни билдүриду.

Мураҗиәт қилғанда: "Хош", "Немә дәйсиз?", "Қулиғим сиздә" дегәнгә охшаш ибариләр билән җавап бериду. Телефон қилған адәм: "Ало" дегәндин кейин: "Хош", "Қулиғим сиздә", "Сизни тиңшап туримән", "һә-ә" дәп җавап бәрсә болиду. Шундақла бирини қарши алғандиму: "Хуш кәпсиз", "Қени келиң", "Қулиғим сиздә", "Мәрһәммәт" дегәнгә охшаш ибариләр қоллинилиду.

Мураҗиәт қилиш "сән" вә "сиз" охшаш кишилик алмашлири биләнму мунасивәтлик. "Сиз", адәттә, аял-қизларға нисбәтән һәм чоң вә кичикләр арисида, рәсмий вәзийәттә қоллинилиду. "Сиз" сөзидә һөрмәт, сипайилиқ мәналири үстүн. "Сән" сөзи йеқин адәмләр вә әр кишиләр мунасивитидә толарақ қоллини-

лиду. Амма “Сэн” вə “Сизниң” қоллинилиш алаһидиликлири асасий җəһəттин йəрлик əнъəнилəргиму бағлиқ. “Сəн” сөзидə һөрмəт мəнаси, “Сиз” сөзидə йеқинлиқ мəнаси төвəн дəп, биртəрəплмə қарашқа болмайду.

Бу сөзлəрниң қоллинилиш алаһидиликлири һəққидə Йүсүп Хас Һаҗипму, Маһмут Қəшқəрийму əсəрлиридə өз пикирлирини билдүргəн.

“Қутадғу биликтə” “Сиз” вə “Сəн” тоғрисида төвəндики бəйтлəр орун алған:

4309. Əди йақшы аймыш төрү билмиш əр,
Төрү өңди бирлə бодун түзмиш əр.
4310. Сəни “сиз” тəсəлəр, аны “сиз” тəгил,
Тақы анда йəгрəк йанут сөзлəгил.
4311. Қайа йаңкусындын қоды болмағыл,
Сəни “сəн” тəсəлəр аны сəнлəгил.
(Наһайити яхши ейтқан қанун билидиған əр,
Қанун-низам билəн хəлиқ башқуридиған əр.
Сени “сиз” десə, уни “сиз” дегин,
Техи униңдин яхширақму җавап сөзлигин.
Қия əкис садасидин төвəн болмиғин,
Сени “Сəн” десə, уни сəнлигин.)

“Дивану луғəтит түрктə” “сəн” вə “сиз” сөзлиригə төвəндикичə изаһ берилгəн:

Сəн. Түрклəр бу сөзни балиларға, хизмəтчилəргə яшта вə мəртивидə өзидин төвəн кишилəргə ишлитиду. Өзлиридин чоң, һөрмəтлик кишилəрни “Сиз” дəйду. Оғузлар буниң тəтүрисигə, чоңларни “Сəн”, кичиклəрни “Сиз” дəйду. Көплүк үчүнму “Сиз” ишлитилиду. Қаидиму шундақ. Чүнки “Сиз” көплүкни билдүриду.

Сиз. Чоңларға вə һөрмəтлик кишилəргə қарита “Сəн” мəнасида ейтилидиған сөз. Чигилчə. Əслидə буниң мəнаси “Силəр” дегəн болиду. Кичиклəргə қарита “Сəн” дейилиду.

Маһмут Қəшқəрий булардин башқа: “Сəнлəди”, “Сəнлəтти”, “Сизлəтти” охшаш сөзлəргиму изаһ бериду.

10.6. Тәсәлли бериш

Тәсәлли бериш икки хил вәзийәткә бағлиқ: мусибәтлик болған адәмгә тәсәлли бериш (яки тәзийә билдүрүш) вә бемарға тәсәлли бериш.

Мусибәтлик болған адәмгә тәсәлли бәргәндә, адәттә: “Сәвир қилиң”, “Алланиң һөкүмигә бойсунимиз”, “Тәғдир-ирадә шундақ екән”, “Саламәтлигиңизни асраң”, “Өзиңизни аяң” дегәнгә охшаш ибариләр қоллинилиду.

Мусибәт йүз берип бир аз вақиттин кейин тәзийә билдүрүлгәндә: “Мусибәтлик ишлар бопту”, “Яхши болалмапту”, “Яхши адәм еди” охшаш ибариләр ейтилиду.

Бемарни, йәни ағриқ адәмни йоқлиғанда, адәттә, яхши кәйпият билдүрүп көрүшкәндин кейин: “Қандағирақ болуп қалдиңиз? Чирайиңиз яхши көрүниду”, “Ғәйрәтлик болуң”, “Яхши болуп кетисиз” дегәнгә охшаш ибариләрни ейтип, мүмкин қәдәр бемарға мәдәт, үмүт бериш керәк.

11. УЙҒУР ТИЛИНИ ЙЕҢИЧӘ ОҚУТУШ

11.1. Йеңиланған билим бериш мәзмуниниң асасий алаһидиликлири

Җумһурийитимизниң билим бериш саһасида елип бериливатқан һазирқи ислаһәт сабиқ Совет Иттипақида шәкилләнгән билим бериш системисини түп асастин өзгәртишкә қаритилған. Буниң үчүн билим бериш саһасиниң мутәхәссисилири чәт әлләрдики мәзкүр саһа бойичә әң илғар тәҗрибиләрни үгәнди. Қазақстандики Назарбаев интеллектуал мәктәплири Англияниң Кембридж университети билән бирликтә Қазақстанниң билим бериш саһасини йеңи йөнилиштә тәрәққий әткүзүш программисини ишләп чиқиду. Муәллимләр 2012-жилдин етибарән дәриҗилик курслардин өтүп йеңичә билим беришниң нәзәрийәвий вә әмәлий асаслирини үгинишкә башлайду. 2016- жилдин башлап болса, муәллимләр Қазақстан Җумһурийити билим бериш мәзмунини йеңилаш даирисидә пәнләр бойичә педагог хадимларниң билимини ашуруш курслиридин өтмәктә.

Бу өзгиришләрниң асасий мәхсити оқуғучиларниң мустәқил билим елиш (йәни өзиниң қандақ оқуп-үгиниватқанлиғини өзиниң түзитиши, өзиниң баһалиши, өзиниң назарәт қилиши, өз билими үчүн өзиниң җавапкәр болуши), алған билимини һаятта қоллиниш, тәнқидий вә иҗадий ойлаш охшаш иқтидарлирини шәкилләндүрүш вә риваҗландуруш болуп һесаплиниду.

Йеңиланған билим бериш программисидики алаһидиликләрни еник тәсәввур қилиш үчүн тил вә әдәбият пәнлиридики өзгиришләрни мисалға алсақ болиду.

Тиллиқ пәнләрни оқутуштики асасий өзгиришләр төвәндикичә:

1. Тил илгәркидәк өзиниң лексикилиқ, фонетикилиқ вә грамматикилиқ алаһидиликлири асасида әмәс, бәлки функционаллиқ-коммуникативлиқ хизмити асасида оқутулиду. Тилниң бу хизмити оқуғучиларниң тиңшаш, сөзләш, оқуш вә йезиш охшаш коммуникативлиқ (тиллиқ) иқтидарлирини (бәзидә «нутуқ

паалийитиниң түрлири» дәпму қоллинилиду) шәкилләндүрүш вә тәрәққий әткүзүштики ролини өз ичигә алиду. Демәк, һазир оқуғучилар үчүн тилниң қанунийәтлирини өз алдиға үгиништин көрә, уларни һаяттики һәр хил вәзийәтләрдә пайдилинишни билиши муһим. Башқичә ейтқанда, күндилик турмушта, хизмәттә тилниң қанунийәтлирини қанчилик мөлчәрдә билиш керәк болса, шунчилик билиш һәм уларни мәхсәткә мувапиқ пайдилиниш муһим. Шуңлашқа тилниң барлиқ нәзәрийәвий қисми «Әдәбий тил нормилири» бөлүми ичидә берилгән.

2. Коммуникативлиқ иқтидарларни (тиңшаш, сөзләш, оқуш вә йезиш) егиләш үчүн Қазақстан Җумһурийити Билим вә пән министрлиги тәрипидин тәстиқләнгән Оқуш программисида оқуш мәхсәтлири берилгән. Муәллим өзиниң күндилик дәрисини мошу оқуш мәхсәтлири асасида уюштуриду (уларни өзгәртиш һоқуқи йоқ, чүнки улар министрлик тәрипидин тәстиқләнгән), шулар асасида дәрис мәхситини бәлгүләйду. Оқуш мәхсәтлири асасида дәрисликләр йезилиду. Оқуғучиларниң оқуш нәтиҗисидики утуқлириму мошу оқуш мәхсәтлири асасида баһалиниду. Демәк һазирқи йеңиланған билим бериштә оқуш мәхсити наһайити муһим әһмийәткә егә.

Бу йәрдә йәнә шуни алаһидә тәкитләп өтүш керәкки, барлиқ тиллиқ пәнләрниң оқуш мәхсәтлири охшаш. Әгәр тил ана тил (биринчи тил-Т1) ретидә, йәни уйғур мәктәплиридики уйғур тили, қазақ мәктәплиридики қазақ тили, рус мәктәплиридики рус тили, өзбәк мәктәплиридики өзбәк тили охшаш оқутулса, уларниң барлиғида оқуш мәхсәтлири охшаш болиду. Әгәр тил иккинчи тил (Т2) ретидә, йәни уйғур мәктәплиридики қазақ, рус, инглиз тиллири дегәнгә охшаш оқутулса, уларниңму оқуш мәхсәтлири бирдәк болиду.

Оқуш мәхсәтлири пәқәт тиллиқ пәнләрдила әмәс, бәлки барлиқ пәнләрдә охшаш әһмийәткә егә. Һәр бир пәнниң өзиниң алаһидилигигә хас оқуғучиларда шәкилләндүридиған һәм тәрәққий әткүзидиған иқтидарлири бәлгүләнгән һәм мошу иқтидарларға еришиш үчүн оқуш мәхсәтлири мәхсус бәкитилгән.

3. Йеңиланған билим бериш программиси спиральлиқ оқутуш принципиға асасланған. Мәзкүр принцип бойичә, һәр қандақ оқутулидиған мәсилә пәйдин-пәй қайтилинип һәм мурәк-

кәплишип туруши керәк. Мәсилән, йезиш коммуникативлиқ иқтидарида режә йезишни оқуғучиларда шәкилләндүрүп һәм риважландуруш үчүн һәр бир синипта қайтилинип, амма мурәккәплишип туридиған төвәндикичә оқуш мәхсәтлири берилгән: 5-синипта: Берилгән мәтингә мувапиқ киришмә, асасий вә хуласә бөлүмлиридин тәркип тапқан аддий режә түзүш; 6-синипта: Һәр түрлүк жанрдики мәтинләрни йезиш үчүн қурулумини һесапқа алған һалда аддий режә түзүш; 7-синипта: Һәр түрлүк жанрдики мәтинләрни йезиш үчүн қурулумини һесапқа алған һалда мурәккәп режә түзүш; 8-синипта: Мавзу бойичә материалларни топлап, тезислиқ режә түзүш; 9-синипта: Топланған материаллар асасида мәхсәткә мувапиқ еғизчә вә йезиқчә мәтинләр үчүн мурәккәп режә түзүш.

Бу оқуш мәхсәтлиридин көрүнүп туридуки, улар синиплар жуқирилиғансири мурәккәплик дәрижисиму өсүп туриду, амма шәкилләндүрүлидиған режә йезиш иқтидари болса, дайим сақлинип, қайтилинип туриду.

4. Йеңиланған билим бериш программисида пән арилиқ бағлинишму муһим роль ойнайду. Мәсилән, тил пәнлиридә мавзулар һаятниң һәрхил саһалириға мунасивәтлик бөлүмләргә бөлүнгән. Мәсилән, 8-синипларда ана тил ретидә оқутулидиған тилларниң барлиғида төвәндики бөлүмләр берилгән: 1-бөлүм:Қедимий уйғур тили (Қазақ тилида «Көне түркі жазбалары және қазақ жазуы»); 2-бөлүм:Инсаний қәдрийәтләр; 3-бөлүм: Кәсип вә әмгәк; 4-бөлүм:Каинат; 5-бөлүм: Адәм һаятидики суниң орни; 6-бөлүм: Қоршиған муһит вә энергия ресурслири; 7-бөлүм: Өсмүрләр вә қанун; 8-бөлүм: Театр сәнъити вә мәдәнийәт; 9-бөлүм: Қазақстандики туризм вә экотуризм.

Бу бөлүмләрдин көрүнүп туридуки, улар тарих, биология, музыка, информатика, дуниятонуш охшаш пәнләр билән уттур мунасивәтлик.

5. Мәзкүр программида оқуғучиларниң функционаллиқ саватини ашурушқа һәм тәнқидий ойлаш иқтидарини тәрәққий әткүзүшкә алаһидә көңүл бөлүнгән. Бу муһим мәсилиләр һәр хил интерактив усулларни пайдилиниш, критериаллиқ баһалаш арқилиқ әмәлгә ашурулиду.

Әнъәнивий билим беришдә һәр бир оқуғучи өз алдиға, йәни йәккә һалда оқуп, үгинип муәллимниң тапшурмисини орун-

лашқа адәтләнгән. Улар өзлиринин синипдашлири билән биллә тапшурмиларни орунлап, бир мәхсәткә йетишни ойлиматти. Һәр қайсиси тапшурмини өзи үчүн орунлап, өзи яхши бир нәтижигә йетишни әвзәл көрәтти. Чүнки билим бериш системиси оқуғучидин мошуни тәләп қилатти. Интерактив усуллар арқилиқ оқутушта болса, оқуғучиларниң ортақ утуғи әвзәл һесаплиниду. Буниңда оқуғучиларниң бир-биригә ярдәмлишиши, бир-бирини қоллиши, ортақ мәхсәткә йетиш үчүн биллә һәрикәт қилиши муһим. Синипму җәмийәтниң бир тамчиси. җәмийәттә адәмләр бир-бири билән қандақ һәмкарлиқта һаят кәчүрсә, синиптиму оқуғучилар шундақла һәмкарлиқта яшап, билим елиши керәк. Әнъәнивий билим берииттә җәмийәтниң бу муһим қанунийитигә дегәндәк көңүл бөлүнмигән.

Критериаллиқ баһалаш оқуш нәтижисини мәлум критерийлар арқилиқ баһалашни нәзәрдә тутиду. У «шәкилләндүргүчи баһалаш» вә «җәмлигүчи баһалашни» өз ичигә алиду. Бу йәрдә алди билән аталғулар мәсилисидә ениқ чүшәнчиләргә егә болғинимиз дурус. «Шәкилләндүргүчи баһалаш» дегән аталғудики «баһалаш» чүшәнчисини «баһа қоюш» чүшәнчисидин пәриқләндүрүп алған тоғра. «Баһа қоюш» әнъәнивий билим бериш системисидики бир җавапқа яки орунланған тапшурмиға бәш баллиқ система бойичә баһа қоюш болса, «шәкилләндүргүчи баһалаш» дегәндә, бундақ бәш баллиқ система бойичә баһа қоюш болмайду. «Шәкилләндүргүчи баһалаш» дегән баһалаш түриниң асасий мәхсити оқуғучилар орунлиған һәр қандақ дәриҗидики тапшурмини иҗабий қобул қилиш, уларниң оқушқа болған қизғинлиғини ашуруш, тәнқидий ойлаш қабилийитини риваҗландуруп, заман тәләплиригә лайиқ шәхс сүпитидә шәкиллинип тәрәққий етишигә түрткә болуш. Бу йәрдики «баһалаш» сөзи оқуғучиниң һәртәрәплимә өсүшигә ярдәмлишидиған, уни тәминләйдиған бир васитә ретидә әһмийәткә егә. Баһалаш бойичә әмгәкләрдә шәкилләндүргүчи баһалашни бир көчәтни өз вақтида суғирип, оғутлап, пәрвиш қилип өсүрүшкә охшитип, җәмлигүчи баһалашни бу көчәтниң бойини өлчәшкә, йәни узун яки қисқилиғини ениқлашқа, охшитиши тәсадипи әмәс. Бу мисалдики «көчәтни өз вақтида суғириш, оғутлаш» чүшәнчилири оқуғучиларниң интеллектуал, эмоционал, иҗтимаий җәһәттин өсүшигә, тәрәққий етишигә, билим сапасини

ашурушқа ярдәмлишиш, шуниңға шараит яритиш, шу бойичә тинмай издиниш мәналирини билдүриду.

Бу баһалаш дәрис давамида жүргүзилидиған баһалаш болғачқа бәзи әмгәкләрдә «еқимдики баһалаш» дәпму атилиду. Сәвәви у дәрис давамида муәллимниң оқуғучи оқушини яхшилашқа қаритилған. Мәзкүр баһалаш мәхсәтлик һалдики оқуғучиларни үзлүксиз байқаш жәрияни. У бәлгүлүк өлчәмләргә (критерийларға) асасланған баһалаш болуп, қайтурма алақини нәзәрдә тутиду. Шәкилләндүргүчи баһалаш муәллимгә һәм оқуғучи өзигә қоюлған мәхсәтләргә йетиш жәриянини көрүп, күзитип туруш үчүн, керәк йәрдә өзгәртиш, түзитишләрни киргүзүп туруш үчүн муһим роль ойнайду. Буниңда оқуғучиниң өзиниң илгирилиши үчүн өзиниң жавапкәр екәнлигини сезиниши тәләп қилиниду. Шәкилләндүргүчи баһалашта оқуғучиниң шәхсий утуқлири, проблемилири башқа оқуғучилар билән селиштурулмайду. Һәр бир оқуғучиниң интеллектуал, эмоционал вә иҗтимаий имканийәтлиригә бағлиқ өзигә хас илгириләш траекторияси болиду. Шәкилләндүргүчи баһалаш оқуғучиниң өзиниң мошу алаһидиликлири асасида йәткән утуқлири баһалиниду. Мәсилән, Асим вә Қасим исимлиқ икки синипдаш «Асим билгәнни Қасимму билиш керәк» дегән принцип арқилиқ баһаланмайду. Асим өз алаһидиликлири асасида айрим баһаланса, Қасим өз алаһидиликлири асасида айрим баһалиниду. Уларниң билими селиштурулмайду. Һәр бириниң өсүш йоли, тәрәққияти айрим һалда назарәт астиға елиниду. Муәллим уларни биллә йетиләп әмәс, бәлки айрим, айрим йетиләп утуққа ериштүриду. Баһалашниң бу түридә оқуғучилар арисидики риқабәткә йол қоюлмаслиғи керәк. Риқабәткә асасланған оқушқа қариғанда өзара инақлиққа, һәмкарлиққа асасланған оқушниң нәтиҗисиниң жуқури болидиғанлиғини алимлар дәлиллигән. Демәк синипта шәкилләндүргүчи баһалаш өзара һәмкарлиққа, йәни бирликкә, достанә мунасивәткә, шәхсий вә коллективлиқ жавапкәрликкә асасланған муһитта әмәлгә ешиши керәк. Бу хил баһалашта өзини өзи баһалаш вә өзара баһалаш түрлири болиду. Мутәхәссисләр оқуғучиларниң өзини өзи баһалиши наһайити муһим дәп қарайду. Сәвәви оқуғучи өзини өзи объектив баһалаш арқилиқ оқушқа болған жавапкәрлиги ашиду, тәнқидий ойлаш иқтидари өсиду, өзиниң билим, иқтидар дәрижисиниң қандақ екәнлигни

өзи еницлап, можут проблемиларниң йешилиш йоллирини өзи издәйду.

Өзара баһалашниң әң вәкиллик усули «Икки юлтуз, бир тиләк» дәп атилиду. Бунинда икки оқуғучи бир-бириниң, мәсилән, язма ишлирини баһалиса, алди билән униң икки яхши тәрипини (язма иш начар болған һаләттиму), андин техиму яхшилашқа болидиған бир тәрипини көрситиду. Демәк, өзара баһалашниң мәхсити бир-биридин камчилиқ издәш әмәс, бәлки бир-бирини қоллаш, һөрмәтләш вә қәдирләшкә үгиниш. Шундақ болсиму, мутәхәссисләр өзара баһалашта оқуғучилар арисида чүшәнмәслик пәйда болуп келишниң еһтимали жуқири болидиғанлиғини һесапқа елип, уни аз қоллинишни тәвсийә қилиду.

«Җәмлигүчи баһалаш бәлгүлүк вақит ичидә үгинилгән бөлүм, чарәк бойичә оқуғучида келиплашқан билим, иқтидар, маһарәт вә салаһийәтләр дәрижисини еницлашқа мөлчәрләнгән. Җәмлигүчи баһалаш түрлүк тәкшүрүш ишлири нәтижиси (тест, тәкшүрүш иши, лабораториялик иш, илмий иш, инша, эссе, лайиһә, еғизчә презентация в.б.) асасида жүргүзүлиду.

11.2. Уйғур тилини оқутушта қоллинилидиған интерактив усуллар

«Интерактив» сөзи икки сөздин тәркип тапқан: «интер» - өз ара вә «акт» - иш-һәрикәт. Демәк оқутуш вә оқушниң интерактив усуллири оқуғучи билән оқуғучиниң, оқуғучи билән муәллимниң өзара иш-һәрикәттә, бирликтә, һәмкарлиқта қоюлған оқуш мәхсәтлиригә йетишниң усуллирини өз ичигә алиду. Бу йәрдә һәм оқуғучи өзи билән өзиниң паал «мунасивәттә» болушиму нәзәрдә тутилиду. Мундақ усулларни мәзмун вә мәхситигә бағлиқ дәрисниң һәр қандақ этаплирида қоллинилиши мүмкин.

Әнъәнивий билим беришта һәр бир оқуғучи өз алдиға, йәни йәккә һалда оқуп, үгинип муәллимниң тапшурмисини орунлашқа адәтләнгән. Улар өзлириниң синипдашлири билән биллә тапшурмиларни орунлап, бир мәхсәткә йетишни ойлиматти. Һәр қайсиси тапшурмини өзи үчүн орунлап, өзи яхши бир нәтижигә йетишни әвзәл көрәтти.

Чүнки билим елиш мәхсити оқуғучидин мошуни тәләп қилатти. Интерактив усуллар арқилиқ оқутушта болса, оқуғучи-

ларниң ортақ утуғи әвзәл һесаплиниду. Буниңда оқуғучиларниң бир-биригә ярдәмлишиши, бир-бирини қоллиши, ортақ мәхсәткә йетиш үчүн биллә һәрикәт қилиши муһим.

Синипму җәмийәтниң бир тамчиси. Җәмийәттә адәмләр бир-бири билән қандақ һәмкарлиқта һаят кәчүрсә, синиптиму оқуғучилар шундақла һәмкарлиқта яшап, билим елиш керәк. Әнъәнивий билим беришттә җәмийәтниң бу муһим қанунийитигә дегәндәк көңүл бөлүнмигән.

Интерактив усуллар арқилиқ оқуш вә оқутуш бойичә Қазақстанда тонулған алим Асхат Әлимов өзиниң «Оқытудағы интербелсенді әдіс-тәсілдер» намлиқ китавида (Астана, 2014) бу хил оқутушта билим алғучилар төвәндикичә билим, лайақәт вә маһарәтләргә егә болиду, дәп язиду:

• чоңқур ойлаш вә рефлексия қилиш қабилийәтлирини тәрәққий әткүзүш;

• өз идеялири билән һәрикәтлирини тәһлил қилиш вә уларға баһа бериш;

• әхбаратни мустәқил чүшинип, баһалап, униң ичидин керигини таллап елиш;

• әхбаратни һәртәрәплимә тәһлил қилиш;

• йеңи билим вә чүшәнчини өз алдиға, мустәқил қуруш;

• оқуш җәриянида шәхсий қәдрийәтләрни вә ишәнчиләрни қелиплаштуруп, паал һаятий позиция (көз қараш, дуниятонуш) тутуш;

• муназириләргә қатнишип, өз ойи билән пикрини дәлилләш;

• башқиму, альтернатив пикирләрни һесапқа елиш;

• қарар қобул қилиш вә қийин мәсилиләрни йешиш;

• ортақ ишни биллә орунлашни билиш;

• башқилар билән үнүмлүк мунасивәт қуруш, өзара һәмкарлишиш;

• һәмкарлиқ асаста үгинишниң роһий вә әхлақий қаидилирини қобул қилиш;

• оқуғучиниң топни коллектив ретидә чүшиниши.

Интерактив усуллар арқилиқ өтүлгән дәрис әнъәнивий дәрисләрдин пәриқлиниду. Бу пәриқләрни ениқ көрситиш үчүн төвәндә икки хил дәрисниң селиштурма җәдвилини беришни тоғра көрдуқ:

Әнъәнивий дәрис	Интерактив дәрис
Муәллим дәрисни чүшәндүриду	Оқуғучилар мустәқил һалда йәккә, жүплүк, топлуқ иш арқилиқ издинип, өзлири дәрисни өзләштүрүшкә тиришиду
Муәллим сөзләйду	Оқуғучилар бир-бири билән сөзлишиду
Муәллим синипта у яқ-бу яққа маңиду	Оқуғучилар синипта топлуқ жәриянида у яқ-бу яққа маңиду
Муәллим соал қойиду	Оқуғучилар муәллимгә, бир-биригә соал қойиду
Муәллим баһалайду	Муәллимдин башқа оқуғучиларму өзини, бир-бирини баһалайду
Оқуғучилар теч олтуруп тиңшайду	Муәллим тиңшайду һәм байқайду
Оқуғучилар тахтиға қарап олтириду	Топлуқ ишта оқуғучилар бир-биригә қарап олтириду
Муәллим оқуғучиларниң теп-теч олтиришини тәләп қилиду.	Оқуғучилар өзлирини әркин тутиду, бир-бири билән пикир алмаштуриду.
Оқуғучиларниң билим елиш нәтижисигә муәллим жавап бериду	Билим елишта оқуғучилар өзлирини жавапкәр сезиду
Дәрис жим-жит муһитта өтүлиду.	Дәристә билим елишқа бағлиқ ваң-чуңниң болуши (иш ваң-чуңиниң) мәнъий қилинмайду.
Дәрис жәриянида оқуғучиларни сәргитиш үчүн чариләр көрүлмигән.	Дәрис жәриянида 1-2 қетим сәргитиш дәқиқилириниң уюштурулуши тәләп қилиниду.

Шәриқ даналиғида «Маңа ейтсаң унтуп қалимән, көрсәтсәң есимдә сақлаймән, өзәмгә ясатсаң үгинимән» дегән пикир бар. Әнъәнивий билим бериш көпирәк ейтип беришкә, азирақ көрситишкә асасланға еди. Һазирқи йеңичә билим бериш болса, оқуғучиларниң оқуп, үгиништә өзлириниң көпирәк жавапкәрликни елип, мустәқил ишлишини, мустәқил ойлишини, ёгиләватқан билимниң өзиниң келәчиги үчүн, күндилик һаяти үчүн керәклигини чүшинишини асас қилиду. Бу хил билим

бериш билимни ядлап ейтип бериш арқилиқ яхши баһа елип, ата-аниси вә муәллимини хошал қилишқа қаритилмиған. Бу йәрдә баһа формал рәвиштә бир әһмийәткә егә.

Интерактив оқутуш вә оқуш усуллири тоғрилиқ сөз болғанда мениң ядимға Американиң даңлиқ президенти Авраам Линкольнниң «Дадам маңа жиқ ишләшни әмәс, қандақ ишләшни үгәткән» дегән пикри ядимға келиду.

Демәк, яхши нәтижигә еришиш үчүн күч әмәс, әп муһим, сан әмәс, сапа муһим, хуласиләп ейтсақ, яхши усул муһим.

1. **«А Ә Б В» усули**

Мәхсити: Оқуғучиларниң тез ойлаш, қарар бериш қабилийәтлирини риважиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларниң һәр биридә А, Ә, Б, В һәриплири йезилған төрт карточка болуши керәк. Уларға муәллим мошу төрт һәрип арқилиқ берилгән жаваплири бар соалларни қойиду. Оқуғучилар жавапларниң қайсисини тоғра көрсә шу һәрипни көтириду. Улар бир-бириниң карточкилириға қаримаслиғи тәләп қилиниду.

2. «Автобус бекәтлири» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәлум бир мавзу бойичә башқиларниң пикирлирини үгиниш, топ билән тәһлил қилиш вә толуқтуруш қабилийәтлирни риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Һәр бир топ бир бекәт һесаплиниду. Уларниң һәр биригә мавзу бойичә бирдин соал берилиду. Соаллар бир варақларға яки флипчартларға йезилиду. Дәсләптә һәр топ өзлиригә берилгән соалға өз пикирлирини язиду (5 мин.). Әгәр синипта 4 топ болса, улар зәнжирсиман һәрикәт арқилиқ 1-топ 2-топқа, 2-топ 3-топқа, 3-топ 4-топқа, 4-топ 1-топқа йөткилиду вә мошу тәртиптә барлиқ топлар мавзу бағлиқ һәр топқа берилгән төрт соал бойичә бир-бириниң пикирлирини тәһлил қилип, толуқтуруп өзлириниң топлуқ пикирлирини язиду. Пикирләрниң қайтиланмаслиғи һәм һәр 2-3 минутта топларниң йөткилиши тәләп қилиниду. Топлар «бекәтләрни» айлинип өз «бекәтлириги», йәни топиға кәлгәндә, топқа берилгән соалға бағлиқ барлиқ пикирләрни тәһлил қилип, ортақ пикирни жарий қилиду.

2. **«Автомобиль» усули**

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий вә иҗадий ойлаш қабилийәтлирини, мәсилини һәртәрәплимә тәһлил қилиш маһаритини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар тапшурминиң, йәни тәһлил қилиниватқан мавзуниң түрлүк мәсилилириниң маһийити вә әһмийитини автомобильниң һәр хил қисимлириға селиштурған һалда үгиниду, муһакимә қилиду. Мәсилән, мавзуниң қайси мәсилиси (аспекти) автомобильниң рулиға, қайсиси моториға, қайсиси чеқиға, қайсиси ачқучиға, қайсиси тормозиға охшайду, дегән соаллар арқилиқ тапшурмини орунлайду.

3. **«Адашқан һәрипләр» усули**

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий ойлаш вә тапқурлуқ қабилийәтлирини u1088 риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим өтүлидиған мавзуни яки униң асасий бир чүшинигини һәриплириниң орнини өзгәртип язиду. Оқуғучилар қисқа вақит ичидә һәрипләрни өз орунлириға қоюп, йошурунған сөзни яки сөз бирикмисини тепиш керәк. Мәсилән, миси (исим), шба илекш (баш келиш). Бу усулни «Ойлан, җүпләш, пикирләш» усули арқилиқ орунлиған тоғра.

5. «Аз болсиму, саз болсун» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзиниң язма ишини өзи яки синипдишиниң язма ишини баһалаш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Әгәр язма ишқа 30 минут мөлчәрләнгән болса, униңға 20 минут қалдуруп, 10 минутни өзиниң язма ишини өзиниң яки бириниң язма ишини иккинчисиниң баһалишиға, тәкшүрүшигә бөлгән тоғра. Адәттә, оқуғучилар бир ишни орунлап болуп, уни муәллимгә өткүзүветишкә алдирайду. Мәсилә тапшурминиң қандақ орунланғанлиғида екәнлигигә анчә көңүл бөлмәйду.

6. «Аквариум» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзара үгиниш, башқиларниң мәсилисини йешиш бойичә һәрикәтлирин үгиниш маһаритини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Синиптики оқуғучиларниң мәлум бир қисми ихчам топни тәшкил қилиду. Улар берилгән тапшурмини муһакимә қилиду. Қалған оқуғучилар болса, муһакимигә арилашмай сирттин қарап туриду. Улар өзлириниң синипдашлириниң мәсилини қандақ муһакимә қиливатқанлиғини байқиши керәк. Синипдашлириниң муһакимисини күзитиш арқилиқ уни өзлириниң топтики муһакимилири билән селиштуриду, утуқлуқ йәрлири билән камчилиқлириға диққәт ағдуриду.

7. «Алдин-ала берилгән аталғулар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң бирлишип ишләш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим дәрисниң алдида йеңи мавзуға мунасивәтлик 3-5 аталғуни тахтиға язиду. Андин оқуғучилардин бу аталғулар ипадиләйдиған мәналарни вә уларниң өзара мунасивитини ейтип яки йезип беришини сорайду. Оқуғучилар алди билән йәккә, кейин топта бирләшкән һалда тапшурмини орунлайду.

Бир топ өз пикрини ейтип, қалған топлар уларниң пикирилирин толуқтурса болиду. Бәзидә аталғулар қатариға мавзуға мунасивити йоқ сөзләрниму киргүзүп қойса болиду. У чағда, оқуғучилар бу сөзниң башқа сөзләр билән мунасивитиниң йоқлуғини дәлилләп бериши керәк.

8. «Алдин-ала тәхмин қилиш дәриғи» усули

Мәхсити: У оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, тәхмин қилиш қабилийәтлиринириважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар чөчәк, роман, повесть яки һекайиниң сюжетлиқ линиясиниң давами һәққидә алдин-ала тәхмин қилиду. Тәхминләр дәрәққә қияслинип қурулиду: дәрәқниң ғоли - мавзу, шехи – тәхминләр, йопурмақлири – тәхминләрниң дәлиллири. Шахларниң сани чәкләнмигән.

9. «Алтә немишкә» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң очуқ соал қоюш маһритини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар жүплүк иш арқилиқ бир-биргә алтә соал қойиду. Бу соаллар иккинчиси биринчи-

сигә, үчинчиси иккинчисигә зәнҗирсиман һалда бағлиқ болуш керәк. Соалларда «немишкә» дегән соал алмиши болуши тәләп қилиниду. Мәсилән,

• Абдуреһим Өткүр немишкә «Баһар чиллаймән» шеирини 1947-жили язған?

Сәвәви бу жиллири Уйғур елидики үч вилайәт Хитайниң гоминдан һөкүмитигә қарши қозғиланда мәлум нәтиҗиләр қазинип, келәчәккә зор үмүтләр етиватқан дәвир еди.

• Немишкә шеириға мошундақ сәрләвһә қойди? Сәвәви «баһар» сөзи көчмә мәнада өзгиришни, йеңиликни, инқилапни билдүриду.

• Немишкә «баһар» сөзи метафорилиқ қолланғанда, жуқарқидәк мәналарни билдүриду?

Сәвәви баһар пәслидә күнләр иссип, қарлар ериғандин кейин, тәбиәт өзгириду, әтирап йешилзарлиққа бөлүниду, гүлләр ечилиду, барлиқ җан-җаниварлар өзлирини қишниң соғ қәпизидин қутулуп, әркинликкә чиққандәк һис қилиду. Тәбиәтниң мошу алаһидилиги җәмийәткиму қияслиниду.

• Немишкә қиш пәсли тоғрисида мошундақ мәзмундики шеир йезишқа болмайду?

Сәвәви бу пәсилдә тәбиәттә баһар пәслидикигә охшаш өзгиришләр болмайду. Адәттә, қиш пәсли баһар пәслигә нисбәтән қариму-қарши мәнада қоллинилиду. Мундақ қоллиниш мәзкүр шеирдиму бар: «Зериккәч җанлар бу зимистандин// җану җанимдин баһар чиллаймән». Бу мисралардики зимистан, йәни қиш баһар пәслигә зит мәнада қоллинилған. Әгәр баһар пәсли җәмийәттики иҗабий өзгиришләрни билдүрсә, қиш (зимистан) әксинчә җәмийәттики сәлбий көрүнүшләрни билдүриду.

• Немишкә шаир тәбиәт һадисилирни җәмийәттики һадисиләр билән селиштуриду?

Селиштурушниң яки охшитишниң дәсләпки мәхсити конкретлаштуруш болуп һесаплиниду. Һәм, адәттә, абстракт чүшәнчиниң мәзмунини конкрет чүшәнчигә охшитиш арқилиқ айдиңлаштуриду. җәмийәт вә униңдики өзгиришләр абстаркт мәнаға егә болса, тәбиәттики өзгиришләр көпчилик үчүн чүшинишлик, конкрет мәнаға, ениқ көрүнүшләргә егә.

• Немишкә шаир «Бовамму маңа шуни үгәткән» дәп язған?

Сәвәви баһар пәсли арқилиқ образлиқ мәнада ипадилиниватқан әркинликкә интилиш у пәқәт бүгүнки иш әмәс, у узақтин келиватқан (йәни ата-бовилардин келиватқан) бир хәлиқниң бүйүк аримини, мәхсити.

Материал мәзмуниға вә оқуғучиларниң яш алаһидилигигә бағлиқ мундақ соаллар санини азайтсиму болиду. Әгәр үч соал қоллинилса, бу усулни «Үч немишкә» дәп аташқиму болиду.

10. «Алтун белиққа арналған аквариум» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң топ болуп идея ейтишқа, пикир алмаштурушқа, логикилиқ, аналитикилиқ соалларни қоюшқа түрткә болуш.

Әмәлгә ашурулуши: Синиптин бирла топ қурулиду.

Улар оттуриға, қалғанлири тиңшиғучилар ретидә әтрапиға олтириду. Тиңшиғучилар топқа мавзуға бағлиқ түрлүк соаллар қойиду. Топ жавап бериду.

11. «635» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң бирликтә һәм тез қарар қобул қилишқа мәшиқләндүрүш

Әмәлгә ашурулуши: 6 оқуғучидин ибарәт топлар мавзу бойичә 3 идеяни 5минут ичидә йезип бериши керәк. Топтики оқуғучилар сани, идея сани вә вақит ениқ бир синиптики вәзийәткә бағлиқ өзгәртилип қоллинилиши мүмкин. Мәсилән, 423, йәни 4 оқуғучидин ибарәт топлар мавзу бойичә 2 идеяни 3 минут ичидә йезип бериши керәк.

12. «Аң-сәвийә аллеяси» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуға мунасивәтлик өз ойини ихчам ипадиләш, ижадий вә тәнқидий ойлаш, башқиларниң ойини тиңшаш вә қайтилимаслиқ охшаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар икки топқа бөлүнүп, бир-биригә қариму-қарши туриду. Муәллим уларға мавзу бойичә икки хил, бир-биригә қариму-қарши пикирләрни аргументлиқ асаста дәлиләп беришини тапшуриду. Һәр бир қатардики оқуғучилар мавзу бойичә өзлиригә тегишлик пикирни һәртәрә-

плимә, өзиниң қатаридикиләрниң башта ейтилған пикирлирини қайтилимай, дәлилләшкә тиришиду. Икки қатардики оқуғучилар нөвәтлишип, йәни 1-қатардин бир оқуғучи, андин 2-қатардин бир оқуғучи өз ойлирини ейтиду. Бу усул икки мәхсәттә әмәлгә ешиши мүмкин. Биринчисидә, пикирләр мәлум бир мәсилә бойичә қарар алалмай, беши қетиватқан персонажға икки хил пикирни икки қатардикиләр ейтип, униң аң-сәвийәсигә тәсир қилишқа тиришиду. Персонаж икки қатра оттурисида меңип, қарши турған жүпләрниң пикрини аңлайду. Ахирида өзи бир хуласисини ейтиду. Иккинчисидә («Пикирләр сизиғи» усули дәпму атилиду) пәқәт мавзу икки қариму қарши нуқтидин муһакимә қилиниду.

13. «Артуғини елип ташла» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң селиштуруш, тәһлил қилиш, ижадий вә мустәқил ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға мазуға мунасивәтлик сөзләр яки сүрәтләр берилиду. Амма оқуғучиларни ойландуруш үчүн уларниң арисиға мавзуға мунасивәтсиз сөзләр яки сүрәтләр мәхсус киргүзүлиду. Оқуғучилар шу артуқ сөзләрни яки сүрәтләрни елип ташлаш керәк.

14. «Аталғулар жәдвили» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуға мунасивәтлик өз билимлирни жиғинчақлаш, уларниң тәнқидий ойлаш қабилийитини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрисниң алдида муәллим мавзуға мунасивәтлик үч аталғуни жәдвәлгә язиду.

Йезиқ	Уйғур йезиғи	Язма ядикарлиқлар

Оқуғучилар уларни алди билән йәккә кейин топлуқ тәһлил қилиш арқилиқ толтириду. Дәрисниң ахирида жәдвәлни тоғра яки натоғра толтурғанлиғини тәкшүрәйду. Мәсилән, 9-синип уйғур тили дәрислигидики йезиқ тоғрилиқ мавзуни өткәндә, жәдвәлгә төвәндикичә аталғуларни язса болиду. Мавзуға һәм оқуғучиларниң яш алаһидилигигигә бағлиқ аталғулар санини өзгәртишкә болиду.

15. «Аталғулар бар конверт» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий ойлаш, қарар бериш, мәсилини һәр тәрәплимә чүшәндүрүш қабилийәтлирни риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: 5 яки 7 оқуғучи ихтиярий асаста тахтиға чиқиду. Муәллим уларниң һәр биригә мавзуға бағлиқ йезилған бир аталғу селинған конвертни бериду. 2-3 минутлуқ тәйярлиқтин кейин, һәр бир оқуғучи өзи алған конверт ичидики аталғуни атимай, көрсәтмәй башқичә атап, асасий хусусийәтлирини ейтип, синипдашлириға чүшәндүрүши керәк. Чүшәндүрүш синипдашлири аталғуни атиғучә, йәни тапқучә давамлишиду.

15. «Ахирқи бәш минут» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң үгәнгән билимини, ойлирини җәмләш, хуласиләш қабилийитини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрисниң ахирқи бәш минутида бир оқуғучи тахтиға чиқип, мавзу бойичә немә чүшәнгәнлигини ейтиду. Қалған оқуғучилар униңға соаллар қойиду.

17. «Ашкарилиқ чәмбири» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, йеңи идеяләрни ейтиш, бир-бириниң пикрини тиңшаш қабилийәтлирни риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллимниң тапшурмиси бойичә топтики оқуғучилар новәт билән бәлгүлүк бир вақит ичидә (мәсилән, 3 минут ичидә) тапшурма бойичә өз ойлирини ейтип өтүш керәк. Барлиғи бир қетимдин өз ойлирин ейтип болғандин кейин муһакимә арқилиқ ортақ хуласигә келиду. Муһакимидә бир-бириниң пикригә асаслиниш тәләп қилиниду. Муһакимидә йеңи пикир ейтишқа болмайду. Һәр топқа айрим тапшурма берилиши мүмкин.

18. «Әлчиләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң пикир алмаштуруш, пикрини ениқ ейтип бериш, чүшәндүрүш, башқиларниң пикрини тоғра қобул қилиш вә уни тоғра йәткүзүш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Топлар өзлиригә берилгән тапшурмини орунлап болғандин кейин, улардин бир адәм «әлчи» ретидә башқа топқа берип, өзиниң топиниң пикирини ейтип бериду вә өзи барған топниң пикирлирини үгинип, өз топиға йәткүзиду. Андин топлар башқа топлардин үгәнгән пикирлири асасида өзлириниң пикирлиригә түзитишләр киргүзиду.

19. «Әркин йезиш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тез ойлаш, тәхмин қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар дәрисниң бешида қисқа вақитниң ичидә (5-7 минут) өтүлидиған мавзу бойичә немә ойлиса, шуниң һәммисини йезиш керәк. Бу йәрдә жүмлиниң түзүлүши, имла, стиль мәсилилири муһим әмәс, ой-пикир муһим. Қанчә көп йезилса, шунчә яхши. Оқуғучилар өз пикирлирини йезип болғандин кейин, топлуқ тәһлил арқилиқ ортақ пикирләрни язиду. Дәрис ахирида мавзу бойичә йеңидин үгәнгәнлирини мошу язғанлири билән селиштуриду.

20. «Барлиқ билидиғанлирим» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тез ойлаш, йезиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучлар йеңи мавзуни башлаштин бурун, у тоғрисида барлиқ билидиғанлирини язиду. Топ вә синип бойичә муһакимә қилиш арқилиқ оқуғучиларниң ортақ билимини ениқлап алғандин кейин, муәллим уларниң билидиғанлирини тәкрарлап олтарма-стин, тегишлик мәсиләргә тохтилиду.

21. «Башмалтақ» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзини өзи баһалаш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар башмалтақлирини һәрхил шәкилдә көрситиш арқилиқ мавзуни қандақ чүшиниватқини тоғрилиқ өз ойини ипадиләйду:

Башмалтақ жуқури қарап турса, «Мән чүшәндим» дегән мәнани, горизонтал турса, «Мән толуқ чүшәнмидим, соалим бар»

дегән мәнани, башмалтақ төвән қарап турса, «Мән чүшәнмидим» мәнасини билдүриду. Оқуғучиларниң бәлгүлирини көрүп муәллим кимләрниң мавзуни дурус өзләштүрәлмәйватқанлиғини көриду вә тегишлик чариләрни қобул қилиду. Қайта чүшәндүриду яки топта қайта муһакимә өткүзиду.

22. «Бәлгү қоюп оқуш» яки INSERT усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәтинни диққәт билән оқуп, униң мәзмунини u1087 пухта егиләш, тәһлил қилиш вә уни системилаштуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мәтинни оқуш жәриянида, у

йәрдики пикирләргә төвәндики бәлгүләр қоюлиду: «V»-бу бәлгү «мәтиндики мәзкүр пикир маңа тонуш» мәнасини билдүриду;

«+»-бу бәлгү «мәтиндики мәзкүр пикир мениң үчүн йеңилиқ» мәнасини билдүриду;

«-»- бу бәлгү «мәтиндики мәзкүр пикир тоғрисида мән бурун башқичә ойлиған едим»

«?»- бу бәлгү «мәтиндики мәзкүр пикир мениң үчүн чүшүнүксиз, соалим бар» мәналирини билдүриду.

Мәтин жуқуридики бәлгүләр қоюлуп оқулуп болғандин кейин, топта һәр бириниң мәтингә қойған бәлгүлири тәһлил қилиниду. Чүшиниксиз мәсилиләр синип арқилиқ муһакимә қилиниду.

23. «5-5-1» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң хуласиләш, ойини ихчам ипадиләш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар өтүлгән мавзуни яки чоңирақ мәтинни ихчамлап униң асасий мәзмунини бәш жүмлә арқилиқ беришкә тиришиду. Андин бу бәш жүмлидин мәтинниң асасий мәзмунини, ойини, идеясини ипадиләйдиған бәш сөзни таллап алиду, андин мәтинниң барлиқ маһийитини, идеясини өз ичигә алидиған бир сөзни таллайду. Бу усулни йәккә, жүплүк яки топлуқ иш арқилиқ орунлиса болиду.

24. «Бәшлик» (Синквейн) усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниихчам, бәлгүлүк қурулма асасида хуласиләп йезиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: «Бәшлик» бәш қурдин тәркип тапидиған мәтин. Уни шеир дейишкә болмайду.

Сәвәви униңда қапийә, ритм, турақ охшаш шеирға хас алаһидиликләр сақлиниши шәрт әмәс. «Бәшликниң» 1-қурида мәсилә маһийитини бәлгүләйдиған исим сөз түркүмигә аит бир сөз, йәни мәсилиниң нами, 2-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған икки сүпәт, 3-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған үч пеил, 4-қурида 1-қурдики сөзниң муһим алаһидиликлирини өз ичигә алған 4 сөздин тәркип тапқан жүмлә, 5-қурида 1-қурдики сөзни башқичә атайдиған бир сөз (исим) болуши керәк. Мәсилән «баһар» сөзигә төвәндикичә бәшлик йезиш мүмкин:

Баһар,
Гөзәл, йеқимлиқ,
Иссийду, жанлиниду, гүллиниду,
Жилниң әң гөзәл пәсли.
Яшлиқ.

Оқуғучилар өтүлгән мавзу бойичә билимлирини хуласиләш үчүн мавзуниң муһим бир чүшәнчисини елип, шуниңға бәшлик язиду.

25. «Бир жүмлә билән йәкүнләш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңхуласиләш, ихчам йезишқабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар дәрисниң ахирида өтүлгән мавзу бойичә өзлириниң чүшәнгәнлирини бир жүмлә билән хуласиләп язиду. Муәллим қайтурма алақә үчүн оқуғучиларниң язған жүмлилирини жиғивелиши мүмкин яки уларни жүплүк, топлуқ муһакимә қилғузуп, топларниң мавзуни хуласилигүчи бир жүмлисини ениқлишиму мүмкин. Топларниң жүмлилири оқулуп, көпчиликниң диққитигә тәвсийә қилиниду. Уларниң ари- сидин синипниң бир хуласилигүчи жүмлисини ениқлиса болиду.

Билмән Билгүм келиду Билдим

Бу жүмлә мавзуға бағлиқ «Ким? Немә? Қәйәрдә? Қачан? Немишкә? Қандақ?» дегән соалларға җавап бериш керәк.

26. «Бир минутлуқ эссе» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң үгәнгән билимлирини хуласиләш, ихчам, мәнтиқилиқ йезиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларниң мавзуни қанчилик дәриҗидә өзләштүргәнлигини ениқлаш үчүн бир минутлуқ эссе яздуриду. Оқуғучиларниң бу қайтурма алақисидә төвәндикичә соалларға җавап бериш тәләп қилиниду: Мавзу бойичә Сиз чүшәнгән асасий мәсилә немә? Мавзу бойичә Сизгә қандақ мәсилиләр чүшиниксиз болди?

Бир минутлуқ эссе оқуғучиларниң мавзуни өзләштүрш этаплирини ениқлаш үчүн дәрис җәриянида, мавзуни хуласиләш үчүн дәрис ахирида яздурулуши мүмкин.

27. «Бир сөз билән йәкүнләш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң үгәнгән билимини хуласиләш, абстракт вә тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар өтүлгән мавзуни бир сөз билән йәкүнләйду. Бу сөз мавзуни йоруталайдиған һәм уни һәртәрәплимә өз ичигә алидиған мәнаға егә болуши керәк. Мундақ сөз метафорилиқ вә көчмә мәнада болуши мүмкин.

28. «Броунлуқ һәрикәт» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң қисқа вақит ичидә өз пикрини йәткүзүш вә башқа бириниң пикрини қобул қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Броунлуқ һәрикәт физика пәнигә мунасивәтлик аталғу болуп, ушшақ маддиларниң тәртипсиз, һәр яққа каритилған һәриктини билдүриду.

Оқуғучилар өтүлидиған яки өтүлгән мавзу бойичә бир-биридин пикир елиш үчүн, синипни арилап маңиду, олтиришқа болмайду. Муәллим оқуғучиларни турғузуп «Меңиңлар!» дегәндә улар синипниң ичидә һәр тәрәпкә қарап маңиду. 30-40 секунд маңғандин кейин, «Тохтаңлар!» дәйду, шу чағда ким ким-

ниң қаршисиға келип қалса, шуниң билән пикир алмаштуриду. Муәллим бу һәрикәтни бир нәччә қетим қайтилиса болиду. Муәллим «Меңиңлар!», «Тохтаңлар!» дәп беридиған буйруқниң орниға музыка қойсиму болиду. Оқуғучилар музыка қоюлғанда маңиду, музыка тохтиғанда тохтайду.

29. «Бу қанчилик яхши?» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң утуқ өлчәмлири тоғрисидики чүшәнчилирини, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларниң орунлиған мәлум бир ишни йәкүнләп, баһалап болуп, кейинки тапшурмиға өтүштин авал алдинқи тапшурма бойичә үлгилик дәрижидә орунланған ишни тәһлил қилиштин башлайду. Нәтижидә оқуғучилар яхши ишниң қандақ болидиғанлиғи вә униң утуқ өлчәмлири тоғрисида ойлиниду, өзлириниң билимлирини толуқлайду.

30. «Галереяни арилаш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң синипдашлириниң ишлирини баһалаш, иҗабий вә йетилдүрүшни тәләп қилидиған тәрәплирини ениқлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар постерлирини яки шуниңға охшаш топлуқ яки йәккә ишлирини синип тамлириға йепиштуруп қойиду. Андин барлиқ оқуғучилар орунлиридин туруп, шу постерларни арилап көрүп, өзлири халиған постерға өз пикирлирини стикерларға йезип чаплайду. Адәттә, пикирләр «Икки юлтуз, бир тәклип» усули арқилиқ йезилиду. Бу усул арқилиқ топларму бир-бириниң ишлирини баһалиса болиду. У чағда, топ әзалири пикирлишип ортақ пикирни стикерға язиду.

31. «Гәвһәрләр иерархияси» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң маһийитини тоғра чүшиниш, пикир алмаштуруш арқилиқ бир қарарға келиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларға мәлум бир мәсилә бойичә бирнәччә идеяләрни, пикирләрни (адәттә тоққуз) бериду яки оқуғучилар қариливатқан мәсилә бойичә өзлириниң ойлирини оттуриға қойиду.

Улар стикерларға йезилиши мүмкин. Оқуғучилар «Ойлан, жүпләш вә пикирләш» усули арқилиқ пикирләрни әһмийити вә маһийити нуқтисидин бәлгүлүк бир тәртиптә орунлаштуриду: тәһлил қилиниватқан мәсилә бойичә әң әһмийәтлик һесапланған пикир биринчи орунда туриду, әһмийити униңдин сәл төвән болған пикир иккинчи орунда туриду вә ш.о. Андин һәр бир топ немишкә пикирләрни мошундақ тәртиптә орунлаштурғанлиғини дәлилләп бериду. Оқуғучилар мавзуниң маһийитини чоңқур чүшәнгәндила пикирләрни тоғра тәртиптә орунлаштуралайду. Пикирләр ромб шәклидиму орунлаштурулуши мүмкин. Әгәр 9 пикир болса әң муһим һесапланған пикир 1-орунға , 2-орунға кейинки муһим һесапланған 2 пикир, 3-орунға кейинки 3 пикир, 4-орунға кейинки 2 пикир, 5-орунға ахирқи, әһмийити әң төвән 1 пикир йезилиду.

32. «Гезит» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң ижадий ойлаш, мустәқил пикир қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар топлуқ иш арқилиқ мавзу бойичә «гезит» тәйярлайду. 1-бәткә гезитниң нами, шиари, мавзуниң мәзмуни; 2-бәткә мавзуниң тарихи, хроникиси; 3-бәттә мавзу бойичә эстә тутидиған муһим мәсилиләр, 4-бәттә мавзуға бағлиқ қизиқ нәрсиләр йезилиду. Кейин улар қорғилиду. Башқа топларниң соаллириға жаваплар берилиду.

33. «Дүгләк үстәл» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңпикир алмаштуруш, ортақ хуласигә келиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Топ әзалири берилгән мавзу бойичә өз пикирлирини 5-7 минут давамида оттуриға қойиду. Мавзу муһакимә қилинип болғандин кейин, йәнә шунчилик вақит ичидә ортақ пикир шәкилләндүрүлүп, бир вараққа йезилиду. Ортақ пикир оқулиду. Башқа топларниң соаллири болса, жавап берилиду.

34. «Еғизчә баһалаш» (еғизчә қайтурма алақә) усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң билим елиш жәриянини ениқлаш, рәтләш вә дурус йөнилиш бериш.

Әмәлгә ашурулуши: Еғизчә баһалаш оқуш үчүн баһалашниң яки форматив (қелиплаштурғучи) баһалашниң әң кәң таралған түри. У пүткүл дәрис давамида муәллим вә оқуғучи арисида жүргүзүлидиған жәриян.

Мәсилән, муәллим оқуғучиниң орунлиған тапшурмиси бойичә пикир ейтса (адәттә, ижабий, конструктив мәнада), еғизчә баһалиған, йәни u1077 еғизчә қайтурма алақә жүргүзгән болиду. Бу алақә нәтижисидә оқуғучи тапшурмини қандақ өзләштүрүватқанлиғи тоғрисида ойлиниду.

35. «Елиппә» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий ойлаш, мавзуниң мәзмунини толуқ егиләшқабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Һәр бир оқуғучи бир һәрипи йезилған варақни алиду (сөзләрниң бешида кәлмәйдиған һәрипләр варaққа йезилмайду). Андин мавзудики шу һәриптин башлинидиған сөзләрни ойлап тепип язиду һәм уларни еғизчә чүшәндүриду. Бәзи һәрипләр билән башлинидиған мавзуға бағлиқ муһим чүшәнчиләр болмай қелиши мүмкин. Шуңлашқа һәрипләрни оқуғучиларға таратқанда, бу мәсилиниму һесапқа алған артуқ болмайду.

36. «Еник мәқсәтләрни қоюш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәхсәтлик һалда, еник бир йөнилиштә иш елип бериш, мавзуни әтраплиқ үгиниш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрисни башлаш алдида, тахтиға дәрис мәхсити йезилип, немә үчүн бу мәхсәткә йетиш керәклиги оқуғучилар билән муһакимә қилиниду. Мәхсәтниң оқуғучиларға толуқ чүшинишлик болғанлиғиға көз йәткүзүлиду. Дәрис давамида бу мәхсәтни әскә елип туруш һәм тапшурмиларниң дәрис мәхсити билән мунасивитини ениқлаш муһим. Дәрис ахирида мәхсәткә қол йәткүзүлүп яки йәткүзүлмигәнлиги тоғрисида муһакимә болиду.

37. «Ениқлима бәр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң маһийитини чүшиниш, ижадий олаш, хуласиләш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар чүшиниксиз аталғуларға «Ойлан, жүпләш вә пикирләш» усули арқилиқ ениқлима бериду. Топ болуп қобул қилинған ениқлимиларни синипта тәһлил қилиду. Андин әң дурус дәп һесапланған ениқлима оқуғучиларниң аталғулар луғитигә йезилиду.

38. «Жигсо» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мустәқил үгиниш, жавапкәрликни өз бойниға елиш, башқиларни үгитиш охшаш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усул билән чоң һәжимлик мәтинләрни үгиниш қолайлиқ. Әгәр һәр топта 4 адәм боса, топлар саниму, тапшурмилар саниму 4 болиду, топтики һәр бир оқуғучилар 1,2,3,4 номерлирини алиду.

Мәтин мүмкин болушичә мәнавий пүтүнлүккә егә төрткә бөлүниду.Биринчи этапта мәтинниң 1-бөлүгини топлардики 1-номерни алған оқуғучилар, 2-бөлүгини 2-номерни алған оқуғучилар, 3-бөлүгини 3-номерни алған оқуғучилар, 4-бөлүгини 4-номерни алған оқуғучилар өзлириниң топлирида өз алдиға оқуп үгиниду. Иккинчи этапта 1-номерлиқ оқуғучилар бир топқа, 2-номерлиқ оқуғучилар йәнә бир топқа, 3-номерлиқ оқуғучилар йәнә бир топқа, 4-номерлиқ оқуғучилар кейинки бир топқа жиғилип, өзлири оқуған мәтинниң бөлүгиниң мәзмунини тәһлил қилип, униңда ейтилған муһим мәсилиләрни башқиларға йеник түрдә қандақ чүшәндүрүшкә болидиғанлиғини муһакимә қилиду вә бир карарға келиду. Үчинчи этапта оқуғучилар өзлириниң дәсләпки топлириға жиғилиду, йәни һәр бир топқа 1,2,3,4 номерлиқ оқуғучилар қайта жиғилиду. Андин новәт билән өзлири үгәнгән мәтинләр бөлүклирини рәт бойиче топтики синипдашлириға чүшәндүрүп чиқиду. Америкилиқ алимларниң ениқлишичә, үгәнгән материални эстә сақлаш оқуғучиларниң мавзуни өзләштүрүш бойичә дәристә елип баридиған паалийәтлириниң түрлиригә бағлиқ . Мәсилән, оқуғанда эстә материалниң 10 паизи, аңлап һәм көргәндә 20 паизи, башқилар билән муһакимә қилғанда 50 паизи, башқиларни оқутқанда 90 паизи эстә сақлинидекән. Жигсо усулида оқуш (1-этап), мулаһизә қилиш (2-этап), башқиларни оқутуш (3-этап) бар. Демәк бу материални егиләшниң наһайити үнүмлүк бир усули.

39. «Җавапқа соал» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәһлил қилиш, иҗадий ойлаш қабилийәтлирини риважиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға бәлгүлүк мавзу бойичә чүшүнүкләр, пикирләр берилиду. Оқуғучилар болса, уларға соал ойлаштуриду.

40. «Иҗадий идея» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий вә мустәқил ойлаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларниң иҗадий ойлишиға түрткә болидиған һәр хил тапшурмилар бериду.

Мәсилән, қариливатқан мәсилини өзгәртишкә болидиған тәрәплирини көпирәк тепиш: рәңгини, материалини, шәклини, һәҗимини, сиртқи көрүнүшини, тәмини в.б.

41. «Изаһлар арқилиқ баһалаш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзини өзи баһалаш,тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу хил баһалаш оқуғучиларни рәғбәтләндүрүш яки җазалашқа каритилған баһа қоюштин пәриқлиниду. Бу йәрдә баһалаш арқилиқ оқуғучиларниң алға бесишиға, тәрәққий етишигә мүкинчилик яритилиду. Оқуғучиларниң немигә көңүл бөлүши вә немини яхшилиши тоғрисидики изаһлар дәптәргә яки күндиликкә йезилиду. Мәсилән, мәлум бир язма иш тәкшүрүлгәндә, муәллим униңдики хаталарни көрситип баһ қоймайду. Хаталар асти сизилип яки башқичә пәриқләндүрүлүп, уларға изаһлар берилиду: «Бу сөзни бу йәрдә хата йезип, мону қурда тоғра йезипсиз, диққәт қилиң». «Бу сөзниң йезилиш қаидисини әскә елиш үчүн дәрисликниң мону бетигә (қанчинчи бәтлиги еник көрситилиду) қараң». «Сөзләрни қурдин қурға көчириш қаидисигә реайә қилиң» вә ш.о.

42. «Икки юлтуз, бир тәклип» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң бир-бириниң ишини баһалаш, пикрини еник, ихчам ипадиләш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усул оқуғучиларниң йәккә яки топлуқ ишлириниң нәтиҗилирини өзара баһалашқа мөлчәрлән-

гән. Икки юлтуз дегәндә баһалиниватқан иш нәтижилириниң икки яхши тәрипини көрситиш нәзәрдә тутулса, бир тәклип дегәндә, уларниң техиму яхшилашқа болидиған бир тәрипини, мәсилисини көрситиш нәзәрдә тутулиду. Тәклип камчиликни көрситиш үчүн әмәс, бәлки бәлгүлүк бир мәсилигә техиму көпирәк көңүл бөлүшкә, уни техиму әтраплиқ тәһлил қилишқа түрткә болуш мәхситидә ейтилиду. Адәттә, бу усул билән топлар ясиған постерлар баһалиниду. Топларниң постерлири партилирида қалдурулуши яки тамға есилиши мүмкин. Оқуғучилар башқа топларниң постерлириға қарап, стикерға һәр ким өзиниң шәхсий көз қариши бойичә (яки топ әзалири өз ара муһакимилишип топниң ортақ пикрини) постерниң икки өзлиригә яққан тәрипини вә униң мәзмунини техиму яхшилаш бойичә бир тәкливини язиду.

Пикирләр йезилип, постерларға чаплиниду. Кейин топлар өз орунлириға келип, стикерлардики пикирләрни тәһлил қилиду, юлтузлар билән тәклипәрниң тизимини язиду. Андин тәклипләрдики постерниң техиму яхшилашқа болидиған тәрәплири бойичә пикирләрни мулаһизә қилип ортақ хуласигә келиду.

43. «Х (икс) вә У (игрек)» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң шәйиләрниң өз ара мунасивитини, тәркивий қисимлирини ениқлаш һәм дәлилләш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар немишкә Х (икс) Униң (игрекниң) үлгиси болидиғанлиғи яки Х (икс) У(игрекқа) вәкиллик қилалайдиғанлиғи тоғрисидики соалға жавап бериду. Мәсилән, «Немишкә алма мевиләргә үлгә болалайду?», «Немишкә қой сүт әмгүчиләргә вәкиллик қилалайду?». Бу хил соаллар оқуғучиларниң ениқ, мәхсәткә мувапиқ ойлинишиға түрткә болиду.

44. «Иссиқ орундуқ» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң ижадий ойлаш, соал қоюш, жавапкәрликни өз бойниға елиш, тез ойлаш вә қарар бериш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бир «иссиқ» орундуқ тахтиниң алдиға қоюлиду. Бу орундуққа мавзуға бағлиқ бир персонаж ролида

бир оқуғучи олтириду қалған оқуғучилар шу персонаж ипадилигән образни тәһлил қилип, өз топлирида униңға шу образға бағлиқ соалларни тәйярлайду.

«Иссиқ» орундуқтики оқуғучи уларниң соаллириға жавап бериду. Әгәр жаваплар қанаәтлинәрлик болмиса, башқа оқуғучилар толуқтуруши мүмкин. Ахирида муһакимә қилиниватқан мәсилигә бағлиқ муәллим өз көз қаришини ейтиду. Бәзидә бу усулни өй тапшурмисини сориғанда, өткән мавзуни пишшиқдиғанда яки тәкрарлиғанда қоллиниду.

45. «Ихчам тест» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңтез ойлаш, тез қарар бериш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларға өтүлгән мавзу бойичә тест соаллирини берип, уларни қисқа вақит ичидә орунлишини сорайду. Мундақ тестлар оқуғучиларниң мавзу бойичә билимини ениқлаш үчүн пайдилинилиду. Ихчам тестларда көп жавапниң бирини яки икки жавапниң бирини таллайду.

46. «Ички вә сиртқи чәмбәр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң соал қоюш, мәсилиниң муһим йәрлирини ениқлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Ички вә сиртқи чәмбәр шәклидә бир-биригә қарап турған оқуғучилар өтүлгән мавзу бойичә бир-биригә соал қойиду. Мәлум вақиттин кейин сиртқи чәмбәр қозғулуп, йеңи жүпләрни һасил қилиду вә соал-жаваплар йеңи жүпләр арисида давамлишиду. Бу жәриян муәллим бәлгүлигән вақитқи қәдәр давамлишиду.

47. «Иш үлгиси» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң селиштуруш, тәһлил қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға мәлум бир тапшурмини беришниң алдида, муәллим уларниң тапшурмини толуқ чүшинип, утуқ өлчәмлири бойичә орунлиши үчүн бир мисал кәлтүриду. Оқуғучилар утуқ өлчәмлирини пайдилинип, бу үлгә үчүн кәлтүрүлгән мисални баһалайду. Нәтижидә улар тапшурмини орунлашниң йолини үгиниду.

48. «Йениклэштүрүлгэн ениқлима» усули

Мэхсити: Оқуғучиларниң өз ойини, мурэккэп уқумларни чүшинишлик, аддий қилип ейтип бериш қабилийитини риважландуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Муэллим дэрисниң ахирида өтүлгэн мавзу бойичэ муһим аталғуларни, сөзлэрни елип, уларға 1-синип оқуғучиси чүшинидиған қилип ениқлима беришни сорайду. Бу тапшурмини оқуғучилар йэккэ андин топ билэн орунлайду. Адэттэ, топниң ортақ ениқлимилири қэғэзгэ йезилиду.

49. «Йешил қэлэм» усули

Мэхсити: Оқуғучиларни өзини өзи баһалаш, қарар бериш қабилийэтлирини риважландуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Муэллим оқуғучиларға йешил қэлэмлэрни тарқитип берип, уларға өзлириниң язма ишлирини мошу қэлэм билэн тэкшүрүшини вэ баһалишини тапшуриду. Оқуғучилар өзлириниң язған язма ишлирини қолиға йешил қэлэм елип қариғанда, уларниң мэзмуни, стили тоғрисида қайта ойлинишқа тоғра келиду. Нэтижидэ уларниң язма ишлириниң сүпити техиму ашиду.

50. «Йолчирақ (Светофор)» усули

Мэхсити: Оқуғучиларниң өзини өзи яки өзгини баһалаш, қарар бериш қабилийэтлирини риважландуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Оқуғучилар мавзуни қандақ өзлэштүргэнлигини йолчирақниң рэңлири арқилиқ ипадилэйду. Һэр бир оқуғучида йолчирақ рэңлири бойичэ үч карточка болуши керэк. Қизил рэңлик карточка «Мэн мавзуни чүшэнмидим. Маңа ярдэм керэк» дегэн мэнани, сериқ рэңлик карточка «Мэн мавзуни толуқ чүшэнмидим. Соалим бар» дегэн мэнани, йешил рэңлик карточка «Маңа мавзу чүшинишлик» дегэн мэнани билдүриду. Муэллим мавзу бойичэ оқуғучиларниң немэ чүшэнгэнлигини сориғанда яки дэрис давамида (ахирида) оқуғучилар өзлириниң мавзуни өзлэштүрүш дэрижисини карточкиларниң бирини көтириш яки алдиға қоюш арқилиқ баһалайду. Муэллим йешил карточка көтэргэнлэргэ «Немэ чүшэндиңлар?» дэп соал қоюп, уларниң немэ чүшэнгэнлигини ениқлайду. Андин сериқ вэ қизил карточка көтэргэнлэргэ «Силэр немэ чүшэнмидиңлар?»

дэп, соал қойиду. Муэллим үгэнгэн мэсилилэр асасида мавзуниң қайси җайлирини қайта пишшиқдаш керэклиги тоғрисида қарар алиду.

Карточкилар арқилиқ топ өзини баһалиши яки башқа топниң презентациясини баһалиши мүмкин.

Бу усулни ортақ келишимгэ келиш үчүн пайдилансиму болиду. У чағда қизил карточка «Мэн бу пикиргэ қарши», йешил карточка «Мэн бу пикиргэ қошулимэн», сериқ карточка «Мэн бу пикир билэн келишимэн» дегэн мэналарни билдүриду. Муэллим оқуғучиларниң қариливатқан мэсилигэ мунасивитини ениқлап алғандин кейин, талаш мэсилилэр бойичэ ортақ пикир һасил қилиш үчүн немэ қилиш керэклиги тоғрисида ойлиниду вэ тегишлик қарарларни қобул қилиду.

51. «Карточкидики аталғулар» усули

Мэхсити: Оқуғучиларниңөз пикрини ениқ, ихчам йэткүзүш, чүшэндүрүш, дэлиллэш қабилийэтлирини риваҗландуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Муэллим мавзу бойичэ муһим аталғу яки сөз йезилған карточкиларни мэлум оқуғучиларғила тарқитип бериду. Андин бу оқуғучи шу сөзни башқа бэш оқуғучиға чүшэндүриду. Карточкини топларға бэрсиму болиду. У чағда һэр бир топ эзалири йэккэ андин топлуқ иш арқилиқ у сөзгэ ениқлима бериду, уни қандақ чүшэндүрүш керэклиги тоғрисида ортақ хуласигэ келиду.

Андин ортақ пикирни башқа топларға ейтип, чүшэндүриду.

52. «Кэң даирилик лекция» усули

Мэхсити: Оқуғучиларниң узақ мэтинлэрни өзлэштүрүш вэ рефлексия ясаш қабилийэтлирини риваҗландуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Бу жуқарқи синиплардатарих, эдэбият, тил, география, биология, химия пэнлиридэ чоң мэтинлэрни чүшэндүргэндэ, йэни йеңи мавзуни лекция терикисидэ өткэндэ қолланса болидиған интерактив усул.

Муэллим мавзуни чүшэндүрүшкэ кетидиған вақитни 5-7 минутлуқ бөлүмлэргэ бөлүп, арида 2-3 минутлуқ үзүлүш ясайду. Кэң даирилик лекция үч этап арқилиқ эмэлгэ ашурулиду:

1. Йеңи мавзу өтүлмэй туруп, оқуғучиларниң бу мавзу тоғри-

сидики билимлирини интерактив усуллар билән үгиниш арқилиқ уларниң мавзуға, дәрискә болған қизиқишини ашуруш.

2. Һәр бөлүмдин кейин, оқуғучиларниң мавзуни қандақ өзләштүрүватқанлиғини ениқлаш үчүн интерактив усуллар арқилиқ қайтурма алақә орнитиш.

3. Лекция аяқлашқандин кейин, оқуғучилар йеңи мавзу бойичә немә үгәндим, униң маңа қандақ пайдиси бар дегән соаллар асасида рефлексия ясаш. Дәрис ахирида оқуғучилар язған рефлкесиялирини муәллимгә өткүзиду.

53. «Квадратлар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзини өзи баһалаш, қарар бериш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрис ахирлашқандин кейин, оқуғучилар дәптиригә бир квадратни сизиду. Әгәр дәрисни чүшәнмигән болса, уни қизилға, толуқ чүшәнмигән болса, сериққа, толуқ чүшәнгән болса, йешилға бояйду.

54. «Кейс стади» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәһлил қилиш, системилаш, муназирә қилиш, өз пикрини дәлилләш охшаш иқтидарлирини риваҗландуриду.

Әмәлгә ашурулуши: «Кейс» сөзи инглиз тилида «вәзийәт, вақиә» дегән мәналарни, «стади» сөзи «үгәнмәк, тәтқиқ қилмақ» дегән мәналарни билдүриду.

Демәк «Кейс стади» мәлум бир оқутуш вәзийитини үгинидиған, тәһлил қилидиған интерактив усул. Кейс стади үч этап арқилиқ әмәлгә ашиду:

1-этап. Оқутуш вәзийити йезилған мәтин билән тонушуп, оқуғучи өз алдиға бу вәзийәтниң маһийитини ениқлаш вә уни йешиш йоллирини тепиш бойичә ойлиниду.

2-этап. Оқуғучилар оқутуш вәзийитиниң мәзмунини тәшкил қилидиған проблемилар бойичә топлуқ иш арқилиқ өзлириниң пикирлири билән бөлүшиду һәм ортақ хуласигә келиду.

3-этап. Қариливатқан оқутуш вәзийити боичә топлар өзара пикир алмаштуриду. Һәр бир топ өзлириниң пикрини ейтип

өтиду. Муәллим топларниң пикирлирини әйничә қобул қилиду, уларға түзитиш бәрмәйду, өз баһасини, көз қаришини билдүрмәйду.

55. «Келишимән-келишмәймән» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң паал ойлаш, әхбаратни тәһлил қилиш, вәзийәтни, фактни баһалаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим бәлгүлүк бир мавзуға бағлиқ бәргән бир нәччә пикиргә һәр бир оқуғучи өзиниң мунасивитини келишимән «+» яки келишмәймән «-» дегән бәлгүләр арқилиқ билдүриду. Андин улар топлуқ мулаһизә қилиш арқилиқ ортақ пикиргә келиду. Ахирида

муәллим һәр бир пикир бойичә тоғра вариантни дегәндә, топлар өзлириниң варианти билән селиштуриду.

56. «Киришмә соаллар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң бурунқи билимини йеңи билимләр билән бағлаштуруш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Йеңи мавзуни чүшәндүрүш алдида, муәллим мавзуға киришмә ретидә йепиқ вә очуқ соалларни қоюш арқилиқ оқуғучиларниң мавзу бойичә бурун алған билимлирини әскә елишқа, тәнқидий вә ижадий ойлашқа түрткә болиду. Киришмә соаллар бойичә иш, адәттә, 5-7 минут болиду.

57. «Куб (кубчә)» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуни әтраплиқ тәһлил қилиш, тәсәввур қилишқабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Алди билән қәғәздин бир кубчә ясилиду. Униң алтә тәрипигә алтә түрлүк тапшурма йезилиду. Мәсилән, бир тәрипигә «Тәсвирләп бериң», йәнә бир тәрипигә «Охшитиң» вә ш. о. Оқуғучи кубчини елип партиға ташлиғанда, униңға «Тәсвирләп бериң» дегән тапшурма чүшсә, у мавзу яки объект бойичә ойлинип, тәсәввур қилип, униң сиртқи көрүнүшини (рәңги, шәкли, һәжими) тәсвирләп бериду. «Охшитиң» дегән тапшурмида «Бу немигә охшайду?» дегән соалға, «Тәсәввур қилиң» дегән тапшурмида «Бу сөзни аңлиғанда,

Сизниң ойиңизға немә келиду?» дегән соалға, «Тәһлил қилиң» дегән тапшурма «Бу немә үчүн керәк? Бу қандақ ясалған?» дегән соалларға, «Тәвсийә қилиң» дегән тапшурмида «Сиз буни қандақ қоллинисиз? Буни немә қилса болиду?» дегән соалларға, «Дәлилләң» тапшурмисида «Бу яхшиму яки начарму? Немишкә яхши (яки яман)? Буниң иҗабий, сәлбий тәрәплирини қандақ дәлилләп берисиз?» дегән соалларға җавап берилиду. Бәзидә бу алтә тапшурма Блум таксономиясиниң алтә ойлаш дәриҗиси яки мавзуни егиләшниң, өзләштүрүшниң алтә дәриҗиси билән алмаштурулуши мүмкин: билиш, чүшиниш, қоллиниш, тәһлил қилиш, синтез қилиш, баһа бериш.

58. «Қандақ чүшәнгәнлигини тәкшүрүш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий вә иҗадий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим мәхсәтлик түрдә мәлум бир идея, принцип, җәриян тоғрисида хата чүшәнчиләрни, хуласиләрни, пикирләрни бериду. Андин кейин муәллим оқуғучиларға бу хата чүшәнчә, хуласә, пикирләргә өзлириниң мунасивитини билдүрүшини тапшуриду. Оқуғучилар «Ойлан, җүпләш, пикирләш» усули арқилиқ бу ейтилған мәсилиләр бойичә өзлириниң пикирлирини оттуриға селип, муһакимә қилиду. Андин немә үчүн келишип, келишмәйдиғанлиғини дәлилләп бериду.

59. «Қар домилиғи» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң бирликтә ишләш, проблемиларни йешиш, қарар қобул қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға бир тапшурма берилиду. Алди билән һәр бир оқуғучи өз алдиға уни язмичә орунлайду. Кейин уни җүп болуп тәһлил қилип ортақ пикирни язиду. Кейин икки җүп бирикип, төрт кишилик топта тапшурмини тәһлил қилип ортақ пикирни язиду. Андин икки топ бирикип сәккиз кишилик бир топ тәшкил қилип, ортақ пикирни язиду. Мошундақ тәһлил қилиш арқилиқ барлиқ оқуғучиларниң ортақ пикри ениқлиниду.

Көпчиликниң пикрини қоллимайдиған өз пикридә турған оқуғучиларниңму пикри йезилиду. Топлар чоңайғанда бир оқуғучи катип, бири вақитқа қариғучи (таймкипер, хронометр-

чи) вәзипилирини атқурса болиду. Синипниң ортақ пикри муәллим билән бирликтә йәнә бир қетим тәһлил қилиниду. Оқуғучилар немишкә шундақ пикиргә кәлгинини дәлилләйду.

60. «Қайтурма алақә бутерброди» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңбир-бириниң ишиға, пикригә иҗабий, конструктив қараш, бир-бирини рәғбәтләндүрүш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Икки иҗабий пикир арисида йәнә немини түзитиш керәклиги тоғрисидики пикир бар «бутерброд». Бу усул «Сендвич», «Икки юлтуз, бир тәклип» усуллириға охшайду. Бу усулларниң мәхсити һәрқандақ бир түзитишни тәләп қилидиған пикирни тиңшиғучиниң дитиға тәгмәй йеник, сипайә түрдә көрситиш, йәни синипдишиниң бирәр хатасини көрсә чавак челиш әмәс. Шәкилләндүргүчи баһалашниң (формативлиқ баһалашниң) муһим принциплириму бир.

61. «Қайтилап оқуш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң метакогнитив вә өзини өзи баһалаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларға өзлириниң язма ишлирини йәнә бир қетим диққәт билән, тәнқидий көз қараштa оқуп чиқишиға вақит бөлиду. Бу тапшурма уларға язма ишиниң мәзмуни тоғрисида йәнә бир қетим ойлинишқа, камчилиқлар болса, түзитишкә, толуқтурушқа мүмкинчилик бериду.

62. «Қәһриман билән учришиш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, соал қоюш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға «Әгәр мавзу бойичә қәһриман билән учрашсаңлар, униңға қандақ икки соал қойған болаттиңлар? Қәһриман Сизгә қандақ җавап бәргән болар еди?» дегән тапшурма берилиду. Һәр бир оқуғучи өзиниң икки соалини вә униңға қәһриманниң тәхминән җавабини язиду һәм немишкә мошундақ соал қойғанлиғини вә немишкә униңға мошундақ җавап берилгәнлигини дәлилләйду. Кейин уларни төрт кишилик топта соал-җавапларни тәһили қилип, төрт соал-җавапни дәлиллири биән толуқлап таллап алиду. Һәр бир топ өз соал-җаваплирини дәлилилри билән ейтип бериду.

63. «Келин вә инчикә соаллар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң соал қоюш, мәсилиниң маһийитини тоғра чүшиниш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Келин соал мәсилә бойичә кәң, әтраплиқ жавапни нәзәрдә тутса, инчикә соал қисқа жавапни нәзәрдә тутиду. Йеңи мавзу бойичә яки өй тапшурмиси бойичә оқуғучиларға үч келин вә үч инчикә соаллар язғузуп, жүплүк иш арқилиқ бир-бириниң соаллириға жавап бәргүзүшкә болиду.

Бәзи әдәбиятларда келин соал очуқ соал яки жуқури дәрижилик соал дәп, инчикә соал йепиқ соал яки төвән дәрижилик соал дәпму берилиду.

64. «Қолуңни төвән тут» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң очуқ вә йепиқ соалларни қоюш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар жавап бериш үчүн әмәс, соал қоюш үчүн қол көтүриду. Соалға кимниң жавап беридиғанлиғини муәллим өзи ениқлайду. Муәллим жавап беридиған оқуғучиларни һәр хил усуллар арқилиқ ениқлиши мүмкин. Мәсилән, оқуғучилар исимлири йезилған қәғәзләр яки һәр хил нәрсиләр бар халтидин елиш.

65. «Қош язма күндилиги» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәтинни һәр тәрәплимә тәһлил қилиш, тәнқидий ойлашқабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучи мәтинни оқуп, икки графалиқ жәдвәлни толтириду. Сол тәрәпкә мәтиндин сөз, сөз бирикмилири, аз сандики жүмлиләр үзүндә ретидә йезилиду. Бу үзүндиләр мәтиндики оқуғучи үчүн муһим һесапланған, қизиқтурған яки келишәлмәйдиған пикир, фактларни өз ичигә елиши мүмкин. Оң тәрәпкә бу үзүндиләр немишкә елинғанлиғини дәлилләйдиған изаһлар берилиду. Тапшурмини орунлап болғандин кейин, жүплүк, топлуқ ишлар арқилиқ оқуғучилар бир бирниң күндилигини оқуп өз пикирлирни ейтиду вә ортақ пикиргә келиду. Топниң ортақ қош язма күндилиги оқулуши яки постер ретиду намайиш қилиниши мүмкин.

66. «Қураштур вә җавап бәр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң соал қоюш, қарар бериш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Йеңи мавзуни (мәтинни) үгәнгәндә яки емтиһанға тәйярланғанда, оқуғучилар өзлири соал қураштуриду вә уларға өзлири җавап бериду. Бу оқуғучиларниң мавзуни чоқурирақ үгинишигә, чүшинишкә түрткә болиду

67. «Лаяқәтлик мәхсәт» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң маһийитини чүшиниш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим дәрисниң мәхситини ойлаштурғанда, оқуғучилар егиләйдиған билимдин башқа, улар өзләштүридиған лаяқәтләрниму нәзәрдә тутуши керәк. Билим Блум таксономияси бойичә ойлашниң әң төвән басқучиға орунлашқан болса, лаяқәт мәзкүр таксономияниң чүшиниш, қоллиниш охшаш басқучлирини өз ичигә алиду дәп қарисақ болиду.

68. «Лайиһә усули» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң илмий тәтқиқат жүргүзүш вә лайиһә ясаш иқтидарини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: 1-этап. Лайиһәни тәйярлаш. Бу этапта оқуғучилар мавзуни вә униң мәхситини, вәзипилирини ениқлайду. Оқуғучилар бу мәсилиләрни муәллим билән биллә муһакимә қилиду, униңдин мәслиһәт алиду. Муәллим уларға йол-йоруқ көрситиду.

2-этап. Планлаш. Бу этапта оқуғучилар әхбарат мәнбәлирини, әхбаратни топлаш вә тәһлили қилиш, һесават бериш шәклини, баһалаш өлчәмлирини ениқлайду, вәзипиләрни бәлгүләйду (әхбарат бәргүчи, докладчи, референт, эксперт в.б.). Оқуғучилар мәхсәт, вәзипиләргә бағлиқ өзлириниң иш-һәрикитиниң планини түзиду. Муәллим бу планға өз пикрини ейтиду. **3-этап.** Тәтқиқат жүргүзүш. Оқуғучилар бу этапта интервью вә соалнамә елиш, байқаш, тәҗрибә өткүзүш, мәлуматнамиләр билән ишләш арқилиқ үгиниливатқан мәсилә бойичә әхбарат топлайду һәм проблемини йешиш йоллирини ойлаштуриду. Муәллим оқуғучилар һәрикитини байқап, керәк йәрдә йол-йоруқ көрситиду. **4-этап.** Тәтқиқат нәтиҗилирини умумлаштуруш. Бу этап-

та әхбарат тәһлил қилиниду вә хуласиләр умумлаштурулуп йезилиду. **5-этап.** Һесават. Бу этапта оқуғучилар реферат, еғизчә доклад, йезиқчә һесават, видеоматериал териқисидә тәтқиқат нәтиҗилирини намайиш қилиду.

6-этап. Йәкүнләш. Бу этапта оқуп үгиниш нәтиҗилири баһалиниду. Оқуғучилар бир-бириниң ишлирини баһалайду. Муәллимму оқуғучилар ишлирини баһалап, уларға йол-йоруқ көрситиду.

69. «Мазу бойичә теннис» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тез ойлаш, қарар бериш қабилийәтлирини риваҗиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар үч кишилик топларға бөлүниду. Икки оқуғучи теннисчилар, бир оқуғучи қази (судья) болиду. Мәлум вақит ичидә оқуғучилар новәтлишип мавзуға бағлиқ сөзләрни атайду. Өз новити кәлгәндә сөз тапалмиған оқуғучи йеңилгән һесаплиниду. Судья һәр икки тәрәпниң сөзлирини йезип олтириду һәм қазилиқ қилиду.

70. «Мәтингә соал усули» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәтинниң мәзмунини ечип беридиған соалларни түзүш иқтидарини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар мавзуға бағлиқ мәтинни диққәт билән оқуп чиқип униңға соалларни түзиду. Бу тапшурмини синипта яки өйдә орунлашқа болиду. Соаллар сани мәтин мәзмуниға вә һәҗимигә бағлиқ.

71. «Меңә билән һуҗум» яки «Әқлий һуҗум» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилини һәртәрәплимә тәһлил қилиш яки йешиш үчүн қисқа вақит ичидә мүмкин қәдәр көп пикир ейтиш, иҗадий ойлаш, тоғра пикирни таллаш қабилийитини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Адәттә адәмләр мәлум бир мәсилә бойичә өзлириниң ойиға кәлгән пикирләрни башқиларниң тәнқитидин еһтият қилип очуқ ейтишни анчә халап кәтмәйду. Бу усул мошундақ әһвалдин чиқиш йоли- ни көрситиду. Мәзкүр усул төрт этаптин ибарәт:

1-этап-та қарилидиған мәсилиниң маһийити чүшәндүрүлиду.

2-этапта топ әзалири қариливатқан мәсилә бойичә өз пикирлирини оттуриға қойиду. Ейтилған пикирләргә баһа берилмәйду, чәк қоюлмайду, улар тәнқит қилинмайду, барлиғи қәғәзгә чүшүрүлиду. Топ модератори барлиқ әзаларниң өз пикирлирини ейтишқа мүмкинлик бериш керәк. Бу асасий этап 10 минуттин ашмиғини тоғра.

3-этапта ейтилған пикирләр тәһлили қилинип, әң тоғарилири илғиниду.

72. «Муназирә» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилини һәртәрәплимә тәһлил қилиш, өз пикрини асаслаш вә тәнқидий ойлаш қабилийитини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларни иккигә бөлүп,- мавзуға бағлиқ (бәзидә мавзуға бағлиқ болмаслиғи мүмкин, һәр хил вәзийәтләр, пикирләр болуши мүмкин) талаш туғдуридиған мәсилини тәһлил қилишни тәвсийә қилиду. Оқуғучиларниң бир топи мәсилидики пикирни қоллиса, иккинчи топи мәсилидики пикирни қоллимайду.

Йәккә вә топлуқ тәһлил асасида қоллиғучи яки қарши тәрәпләр өз пикирлиригә дәлилләрни кәлтүрүп, өз позициялирини асаслашқа тиришиду. Андин һәр бир топтин бир оқуғучи топниң пикрини ейтиду. Қарши тәрәп соаллар қоюши вә буларниң пикирлирни рәт қилиши мүмкин.

Жавапни сөзлигүчиму, топ әзалириму берәләйду. Нәтижидә мәсилә бойичә кәң муназирә жүргүзүлүп, ортақ хуласә чиқирилиду. Бирақ шуни әстә тутуш керәки, муназириниң мәхсити ортақ пикиргә келиш әмәс, муһими мәсилиниң әтраплиқ тәһлил қилиниши, униңға барлиқ оқуғучиларниң паал қатнишиши.

73. «Мунасивәтләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, һәр хил шәйиләр арисидики мунасивәтләрни ениқлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға бир бири билән анчә алақиси йоқ икки шәйи берилиду, яки оқуғучилар өзлири атайду. Андин уларниң арисидики уттур яки васитилик мунасивәт-

лəр ениқлиниду. Мəсилəн, «өй» вə «китап» дегəн бир қаримаққа бир-биригə уттур алақиси йоқ икки сөзни алсақ, уларниң өзара мунасивити тоғрисида төвəндикичə пикирлəрни ейтиш мүмкин: Китаплардики билимлəр арқилиқ өй ясашқа болиду. Китап өйдə сақлиниду. Китапни көпирəк өйдə оқуйду. Китапни көп оқуп билимлик мутəхəссис болса, көп ахча тепип, яхши өйдə яшайду.

74. «Мунасивəтлəр мəйдани» усули

Мəхсити: Оқуғучиларниң мəсилиниң маһийитни ениқлаш, иҗадий вə тəнқидий ойлаш қабилийəтлирини риважландуруш.

Əмəлгə ашурулуши: Оқуғучилар мəргəнликни мəшиқлəндүридиған яки намайиш қилидиған нишан шəклидики сизмиға қариливатқан мəсилиниң(бирəр вақиə, бəдиий əсəр персонажи болуши мүмкин) алаһидиликлирини уларниң əһмийитиниң дəриҗиси бойичə орунлаштуриду. Оқуғучиниң пикри бойичə мəсилиниң əң муһим һесапланған алаһидилиги нишанниң оттуриға, кейинкиси оттуридин кейинки иккинчи арилиққа вə шуниңға охшаш тəртип билəн йезилиду.

75. «Натоғра пикир» усули

Мəхсити: Оқуғучиларниң тəнқидий ойлаш, қарар бериш қабилийəтлирини риважландуруш.

Əмəлгə ашурулуши: Оқуғучиларға муһакимə қилиш үчүн натоғра җаваплар берилиду һəм шу натоғра җавап бойичə соаллар қоюлиду. Оқуғучилар тəнқидий ойлаш арқилиқ тоғра җавапни тепиши керəк.

76. «Немə яхши?» усули

Мəхсити: Оқуғучиларниң мəсилиниң маһийитини тоғра чүшиниш, утуқ өлчəмлирини ясаш қабилийəтлирини риважландуруш.

Əмəлгə ашурулуши: Муəллим билəн оқуғучилар «яхши» дəп һесаплинидиған иш тоғрисида һəм ундақ ишқа қандақ қол йəткүзүшкə болидиғанлиғи тоғрисида пикирлирини бир йəргə кəлтүрүш үчүн мəлум вақит бөлүниду. «Яхши» ишниң өлчəмлири биллə ясилип, биллə муһакимə қилиниду.

77. «Немишкә бу яхши?» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзини өзи баһалаш, аналитикилиқ ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар дәристә өзиниң көз қариши бойичә яхши орунланған өй тапшурмисини тәһлил қилиду. Улар немишкә мошу тапшурмини яхши орунлидим дәп һесаплайдиғанлиғини чүшәндүрүп бериши керәк. Буниң үчүн оқуғучилар утуқ өлчәмлиригә, дәрис мәхситигә асасланса болиду.

78. «Нутуқ үлгилири» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тез ойлаш, өз пикрини ихчам йәткүзүш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим бәлгүлүк вақит арилиғида оқуғучиларға жавапни тоғра түзүши үчүн нутуқ үлгилирини (ибариләрни, ишариләрни) бериду. Мәсилән, Мавзуниң асасий идеяси (принципи) __________, сәвәви________________.

79. «Мүмкин» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң очуқ соал қоюш, иждадий ойлиниш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Соал қоюш арқилиқ оқуғучиларниң һәр хил жаваплар бойичә ойлинишиға һәм издинишигә түрткә болуш үчүн «мүмкин» дегән сөзни пайдиланған тоғра. Мәсилән, «Демократияниң әһмийити қандақ?» дегән соал оқуғучилардин ялғуз жавапнила тәләп қилса, «Демократияниң әһмийити қандақ болуши мүмкин?» дегән соал оқуғучиларниң тәнқидий вә иждадий ойлинишиға түрткә болиду.

80. «Ойлан, жүпләш, пикирләш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларни йәккә, жүплүк вә топлуқ ишқа адәтләндүрүш, уларниң ортақ пикиргә келиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға бир тапшурма берилиду. Дәсләп һәр бир оқуғучи өз алдиға тапшурмини орунлайду, кейин уни жүплүк, андин топлуқ ишлар арқилиқ муһакимә қилиду. Топлуқ муһакимидә еришкән ортақ пикирләр елан қилиниду.

81. «Ойлашниң алтә қалпиғи» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң бир мәсилини һәртәрәплимә тәһлил қилиш, униң барлиқ қирлирини йорутуш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Синип алтә топқа бөлүнүп, һәр бир топқа ойлашниң бир аспектини билдүридиған бир рәң берилиду. Топ әзалири өзлиригә берилгән рәңлик қалпақларни кийип олтарса, тоғра болиду. **Ақ қалпақлиқ топ** тәһлил қилиниватқан мәсилиниң бетәрәп, объектив хусусийәтлирини ениқлайду. У ениқ, эмоциясиз йөнилиштики мулаһизигә асаслиниду. **Сериқ қалпақлиқ топ** мәсилиниң ижабий тәрәплирни объектив, мәнтиқилиқ асаста тәһлил қилиду. У ижабий йөнилиштики мулаһизигә асаслиниду.

Қара қалпақлиқтоп мәсилиниң сәлбий тәрәплирини объектив, мәнтиқилиқ асаста тәһлил қилиду. У сәлбий йөнилиштики мулаһизигә асаслиниду. **Қизил қалпақлиқ топ** мәсилиниң ижабий яки сәлбий тәрипини мәнтиқилиқ асаста әмәс, пәқәт эмоция, һаяжан асасида тәһлил қилиду. У дәлилни тәләп қилмайдиған эмоционал йөнилиштики мулаһизигә асаслиниду. **Йешил қалпақлиқ топ** мәсилә бойичә йеңи идеяләрни, ой-пикирләрни ейтиду. У ижадий йөнилиштики мулаһизигә асаслиниду. **Көк қалпақлиқ топ** мәсилиниң умумий алаһидиликлирини ениқлап, хуласиләйду. У философиялик, синтезлиқ йөнилиштики мулаһизигә асаслиниду.

Адәттә, бу усулда һәр хил пикир, көзқараш яритидиған мәсилиләр қаралғини тоғра болиду. Бәзидә тәһлил қилиниватқан мәсилигә бағлиқ қалпақларниң бири яки иккиси елинип кетиши мүмкин. М., фашизм тоғрисида мулаһизә қилғанда, мәсилиниң ижабий тәрәплирини тәһлил қилидиған сериқ қалпақни еливәтсә болиду.

82. «Ойлаштур, андин җавап бәр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өз ойини жиғинчақлаш, муһакимә қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға җавап беришниң алдида 30 секунд ойлинип, өз җававини (җаваплирини) йезишқа, андин уни (уларни) өз җүпи билән муһакимә қилишқа имканийәт берилиду.

83. «Оңай вә қийин соаллар җәдвили» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң соал қоюш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар өтүлгән мавзу, оқулған мәтин яки қариливатқан мәсилә бойичә оңай вә қийин соаллар җәдвилини толтириду. Җәдвәлниң сол тәрипигә оңай соаллар, йәни җавави мәтиндә бар, «һә-ә» яки «яқ» дегән җавапни тәләп қилидиған соаллар йезилса, оң тәрәпкә қийин соаллар, йәни җавави мәтиндә йоқ, тәнқидий ойлинип, тәһлил қилиш арқилиқ җавап беридиған соаллар йезилиду. Оңай соаллар «очуқ соалларға», қийин соаллар «йепиқ соалларға» тоғра келиду.

84. «Оқутушниң тәсирини ашуруш» усули

Мәхсити: Оқуғучиниң өз тәҗрибисини өзи тәһлил қилиш, озиниң қандақ оқуп, үгиниватқанлиғи тоғрисида ойлиниш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларниң һәр бири өзлириниң бир иҗабий нәтиҗилик, бир сәлбий нәтиҗилик икки тәҗрибисини әскә алиду. Андин немишкә шундақ болғанлиғи тоғрисида ойлиниду. Һә бир нәтиҗә бойичә қанадақ факторларниң тәсири болғанлиғини ениқлайду. Җүплүк вә топлуқ муһакимә арқилиқ һәр бир оқуғучиниң тәҗрибисидики ортақ хусусийәтләр ениқлиниду. Топлуқ муһакимидә қандақ ортақ сәвәпләрниң, факторларниң, стратегияләрниң сәлбий яки иҗабий нәтиҗигә елип кәлгәнлиги тоғрисида бир ортақ хуласигә келиду.

85. «Оқуғучилар соал түзиду» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңсоал түзүш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усулда оқуғучилар мавзу бойичә немә билгүси келидиғанлиғини тоғрисида соаллар язиду һәм уларни синиптики «Соаллар сандуқчисиға» салиду.

86. «Оқуғучилар соал қойиду» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң соал қоюш, қайтурма алақә орнитишқабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға соал қоюш үчүн мүкин-

чилик яритиш керәк. Соаллар синипдашларға, муәллимгә қоюлуши мүмкин. Шундақла соаллар муһакимини техиму риважиландурушқа қаритилиши мүмкин.

Оқуғучиларниң дәрис бойичә, мавзу бойичә язмичә түрдики соаллар мәхсус сандуқчигә, йәни «Соаллар сандуқчисигә» селиниду. Бу соалларни муәллим кейинки дәристә муһакимә қилиду яки өзи җавап бериду.

87. «Оқуғучиларниң утуқ өлчәмлири» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуниң муһим мәсилилири асасида утуқ өлчәмлирини түзүш, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар айрим һалда яки топ билән мавзу бойичә яки аяқлашқан иш бойичә утуқ өлчәмлирини ясайду. Кейин улар мошу өлчәмләр асасида өзиниң яки синипдишиниң ишини баһалайду

88. «Оқуғучилар билән айрим сөһбәтләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң оқуп-үгиниш җәриянида дуч келиватқан мәсилилирини ениқлаш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим дәрис җәриянида оқуғучиларниң мавзуни қандақ өзләштүрүватқинини, чүшәнчисини ениқлаш үчүн, қисқа вақитлиқ айрим (йәккә) сөһбәтләрни өткүзиду. Можут мәсилиләрни ениқлиғандин кейин, тегишлик чариләрни қоллиниду.

89. «Он сөз» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң маһийитини ениқлаш, хуласиләш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар берилгән мавзуниң, мәсилиниң маһийитини ечип беридиған он сөз язиду, андин топ билән муһакимә қилиш арқилиқ топниң ортақ он сөзини ениқлап, башқа топларға ейтиду.

90. «Очуқ вә йепиқ соаллар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң очуқ вә йепиқ соалларни түзүш, ойлаштуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мәлумки, очуқ соаллар оқуғучилар-

ниң абстракт, тәнқидий, ижадий ойлаш, тәһлил қилиш имканийәтлирини ашуриду. Йепиқ соаллар болса, қисқичә жавапнила тәләп қилиду. У репродуктив билимгә асаслиниду. Мәсилән, «Улуқ вәтән уруши қачан башланди?» дегән соал йепиқ соал. Униңға оқуғучи «1941-жили» дәпла жавап бериду. Әнди «Улуқ вәтән уруши немишкә (қандақ) башланди?» дегән очуқ соалға оқуғучи әтраплиқ ойли-нип жавап бериду. Мәсилиниң сәвәп-нәтижисини тәһлил қилишқа, ойлинишқа йол очуқ соални «очуқ соал» дәп, мундақ ойлашқа йол йепиқ соални «йепиқ соал» дәп чүшәнсәк болиду.

91. «Өзини өзи баһалаш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң объектив вә тәнқидий ойлаш, метакогнитив қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучи утуқ өлчәмлири асасида өзиниң мавзуни өзләштүрүш бойичә нәтижилирини өзи баһалайду. Мавзу бойичә утуқ өлчәмлири оқуғучиға алдин-ала мәлум болуши керәк. Өзини-өзи баһалаш арқилиқ оқуғучи өзиниң қандақ оқуп-үгиниватқанлиғи

тоғрисида ойлиниду, өзиниң нәтижилирин тәһлил қилиду вә қайси йөнилиштә өзиниң билимлирини йетилдүрүш керәк екәнлигини чүшиниду.

92. «Өзини өзи баһалаш бойичә күндилик» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң объектив вә тәнқидий ойлаш, өз ойлирини ихчам вә мәнтиқилиқ қилип йезиш, метакогнитив қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мундақ күндилик дәрис жәдвили, өй тапшурмиси йезилидиған вә баһа қоюлидиған күндиликтин пәриқлиниду. Униңда оқуғучи өзиниң дәрис жәриянида алған билимини, лаяқәт вә маһаритини баһалайду һәм бу билим, лаяқәт вә маһарәтләргә қандақ йоллар арқилиқ еришкәнлигини язиду. Оқуғучи күндилиги муәллимгә униң қандақ илгириләватқанлиғи вә билим елиш жәриянинидики можут мәсилилиритоғрисида мәлумат бериду. Күндиликкә үч күндә бир яки һәптидә бир қетим пикир язса болиду.

Бу күндиликни төвәндикичә жүргүзсиму болиду:

Оқуғучилар өзлири үчүн муһим дәп һесаплиған пәнләрни өз-

лириниң қандақ оқуп-үгиниватқанлиғини тәһлилқилип дәптәргә йезип жүриду. Шундақла оқуғучи өзи қизиқидиған пәнләр бойичиму күндилик жүргүзүп турса болиду. Бу дәптәрләргә кам дегәндә һәптисигә бир қетим өзи таллап алған пәнләр бойичә мавзуларни қандақ өзләштүрүватқанлиғини йезип туриду. Бу хил күндиликни жүргүзүш арқилиқ,биринчидин, оқуғучи өзини өзи баһалап турса, иккинчидин униң метакогнитивлиқ қабилийәтлири тәрәққий етиду. Йәни оқуғучи өиниң қандақ оқуп-үгиниватқанлиғини өзи назарәт қилип, өзи рәтләп, өзи өзгәртип, өзи баһалап туруш қабилийитини риважландуриду. Бу уларниң кейинки оқушидиму муһим роль ойнайду.

93. «Өз оюни» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иждадий ойлаш, жавапларға соал түзүш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим мавзуға бағлиқ жавапларни бериду. Оқуғучилар дәсләп йәккә һалда бу жавапларға соаллар түзиду. Андин топта соаллар муһакимә қилинип, ортақ соаллар ениқлиниду. Ахирида топлар соаллири оқулиду.

Мәсилән, тарих пәни бойичә «1939-жил» дегән жавапқа төвәндикичә соал түзүлүши мүмкин: Иккинчи жаһан уруши қачан башланған? Жавап- Антанта, соал- фащистлиқ Германиягә қарши туруш үчүн қурулған дөләтләр блоги қандақ атилиду?

94. «Пантомима» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тапқурлуқ, иждадий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Икки оққуғучиниң бири мәлум бир сөзни һәрикәт арқилиқ ипадиләйду. Иккинчи оқуғучи йошурунған сөзни тепиш керәк.

95. «Парасәтлик диалог» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң сөһбәтлишиш, пикрини очуқ ейтиш, өзини өзи тәһлил қилишқабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучи билән муәллим арисидики диалог өз ара һөрмәткә, чүшинишкә, рефлексияликкә, парасәткә

асаслиниши керәк. Мундақ диалог оқуғучиларниң өз ойлирини очуқ ейтишқа, әркин пикир жүргүзүшкә түрткә болиду. Сөһбәт қанчә очуқ, сәмимий болса, оқуғучиниң өсүш, риважилиниш сүръитиму шунчә тез болиду.

96. «Пикирләр сизиғи» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзгиниң пикрини тиңшаш, тапқурлуқ, ижадий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мәлум бир проблемилиқ мәсилини һәртәрплимә тәһлил қилиш үчүн, оқуғучилар икки қатарға тизилип, бир-биригә қарап туриду.Улар қариливатқан мәсилә бойичә қариму-қарши пикирләрни яқлаш керәк. Мәсилән, бир қатардики оқуғучилар «Һазирқи заманда инглиз тилини билиш наһайити муһим» дегән пикирни яқлиса, иккинчи қатардики оқуғучилар униңға қарши пикирни, йәни «Һазирқи заманда инглиз тилини билиш муһим әмәс» дегән пикирни яқлайду. Һәр бир оқуғучи өзи яқлаватқан пикирни қоллаш үчүн бирла дәлил ейтиши керәк. Дәлилләр тәкрарланмаслиғи тәләп қилиниду. Қарши тәрәпләр новәт билән өз дәлиллирин ейтиду.

97. «Пирамида қуруш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң топта ишләш, ортақ хуласигә келиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усул оқуғучиларниң тапшурмини орунлай бойичә елип баридиған йәккә, жүплүк, топлуқ вә синиплиқ иш-һәрикитини өз ичигә алидиған төрт этаптин ибарәт:

1-этапта оқуғучи мустәқил һалда йеңи материални оқуп өзләштүриду, өз чүшинигини келиплаштуриду;

2-этапта өз ойлирини жүпи билән бөлүшүп, муһакимә қилиду;

3-этапта топта тәһлил қилиниватқан мәсилә бойичә муһакимә жүргүзүп, ортақ пикиргә келиду;

4-этапта топлар өзлириниң ортақ пикирлирини оттуриға селип, синип бойичә муһакимә қилиду һәм униң ортақ нәтижисини тахтиға яки плакатқа язиду. Бу усулниң дәсләпки үч этапи «Ойлан, жүпләш, пикирләш» усулиға тоғра келиду.

98. «Позиция таллаш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өзиниң позициясини еник бл-гүләш, уни дәлилләш, қорғаш музакирә жүргүзүш, бириниң пикрини тиңшаш охшаш маһаритини риважландуриду.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усулда мәлум бир проблема муһакимә қилинип, оқуғучилар униңға нисбәтән өз позициясини ениқлайду. Андин улар алдин- ала синипниң һәр хил жайлириға есилған «келишимән», «келишмәймән» сөзлири йезилған плакатларниң бириниң йениға келиду. Һәр плакатниң йениға жиғилған оқуғучилар өз позициялирини бир қур муһакимә қилип, андин көпчиликкә елан қилиду. Синипдашлириниң соаллириға жавап бериду. Ахирида муәллим оқуғучилар арисида өз пикрини өзгәрткәнләрниң болуп, болмиғанлиғини сорайду.

Дәсләпки пикрини өзгәрткән оқуғучилар орунлирини йөткәйду вә немишкә өзпозициясини өзгәрткәнлигиниң сәвәвини чүшәндүрүп бериду.

99. «Постер ясаш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң биллә паалийәт елип бериш, ортақ пикиргә келиш, абстракт ойлаш, өз ойлирини сизмилар арқилиқ ипадиләшқабилийәтлирини риважиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар мәлум бир проблемини, мавзуни муһакимә қилип, униң йешимини графикилиқ түрдә ипадиләйду. Муәллим оқуғучиларға тапшурма бәргәндин кейин, һәр бир оқуғучи бу тапшурмини орунлаштин авал, мавзу бойичә өз ойлирини қәғәзгә чүшириду.

Андин топлуқ иш арқилиқ ортақ пикир шәкиллинип, тапшурма орунлиниду. Адәттә постер (оқуғучилар ойлири графикилиқ түрдә ипадиләнгән плакат яки флип-чарт) 3-4 рәңлик маркерлар арқилиқ ясилиду. Униңдики йезиқлар, сизмилар синиптики һәммә оқуғучилар көрәләйдиғандәк чоңлуқта болуши керәк. Тапшурмилар барлиқ топларға ортақ яки һәр бир топқа айрим-айрим болуши мүмкин. Постер ясашқа адәттә 15-20 минут берилиду. Постер ясилип болғандин кейин, топтин бир оқуғучи чиқип, уни қорғайду, башқа топларниң соаллири болса, жавап бериду.

100. «Призма усули» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилини һәр тәрәплимә тәһлил қилиш, абстракт вә ижадий ойлаш, шәйиләрни селиштуруш охшаш қабилийәтлирни риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар мәлум бир мәсилә бойичә сәккиз соалға өз җаваплирини язиду:

- Шәкил: бу немигә охшайду?
- Функция: бу қандақ ишләйду?
- Сәвәп: немишкә бу мошундақ?
- Өзгириш: бу қандақ өзгириду?
- Бағлиниш: башқа шәйиләр билән қандақ алақиси бар?
- Истиқбал: башқа қандақ көз қарашлар бар?
- Җавапкәрлик: сизниң җавапкәрчилигиңиз қандақ?
- Ойлиниш: биз буни нәдин билимиз?

Мәсилиниң характериға бағлиқ бәзи соаллар елинип ташлиниши мүмкин.

101. «Пүтүн-парчә, парчә-пүтүн» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң ижадий, логикилиқ ойлаш вә шәйиләр арисидики мунасивәтләрни ениқлаш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға бири пүтүнни, бири униң парчисини билдүридиған икки сөз берилиду. Улар һәр хил тәртиптә келиши мүмкин. Оқуғучилар уларниң пүтүн-парчә яки парчә-пүтүн тәртивидә кәлгәнлигини ениқлайду. Мәсилән, китап-бәт (пүтүн-парчә), йопурмақ-дәрәқ (парчә-пүтүн), түгмә-көйнәк (парчә-пүтүн). Оқуғучилар өз ойлирини җүплүк яки топлуқ муһакимә арқилиқ хуласилиши мүмкин.

102. «РАШМ» (РАФТ) усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң ижадий ойлаш, бәлгүлүк бир образға кириш вә мәтин түзүш қабилийәтлирини риважландуриду.

Әмәлгә ашурулуши: Бу _________аббревиатура төвәндикичә йешилиду: Р-роль, А-аудитория, Ш-шәкил, М-мавзу. Буниңда мәлум бир мавзуға бағлиқ (М) таллап елинған персонаж (Р) намидин мәлум бир аудиторийәгә, йәни тиңшиғучиларға (А), бәлгүлүк бир язмичә (хәт, эссе, шеир, әризә) шәкилдә (Ш) мураҗиәт қилиш нәзәрдә тутулиду. Оқуғучилар топлуқ муһакимә

асасида әң алди билән мавзуни таллайду, андин бу мавзу бойичә кимниң мәтин (тест) язидиғанлдиғи, кимгә қаритилип йезилидиғанлиғи һәм қандақ шәкилдә йезилидиғанлиғи ениқлиниду. Мәсилән, мавзу Улуқ вәтән уруши болса, бу урушниң қәһримани, даңлиқ қолбашчи Бауржан Момышулы намидин ата-анисиға йоллиған (яки достлириға, сөйгән яриға, жутдашлириға) бир мәтин (хәт яки эссе яки шеир шәклидә) йезилиду.

Оқуғучилар өз ойлирини йәккә һалда келишилгән шәкилдә (хәт, эссе, шеир, эризә) қәғәзгә чүшириду. Андин топлуқ иш арқилиқ ортақ пикир йезилип, көпчиликниң диққитигә тәвсийә қилиниду.

103. «Реклама» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң ижадий ойлаш, тапқурлуқ қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим мавзуға бағлиқ мәлум бир шәйини 5-7 минут ичидә реклама қилишни тапшуриду. Оқуғучилар йәккә вә топлуқ иш арқилиқ тапшурмини орунлайду. Мәсилән, Йүсүп Хас Һажипниң «Қтадғу билик» китавини реклама қилиш вә ш.о.

104. «Салам хәт әвәтиш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тез ойлаш һәм жавап тепиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим мавзуға мунасивәтлик бирдин соал йезилған варақларни бириниң үстигә бирини бир нәччә қат қилип орайду. Биринчи варақ билән оқуғучилар үчүн күтүлмигән бир нәрсини йошурун орап қоюши мүмкин. Оқуғучилар чәмбәр болуп туриду һәм музыка аста ойнайду. Музыка давамида оқуғучилар бу йөгәкни саат тили бойичә бир биригә бериду. Музыкини муәллим тохтатқанда йөгәк кимниң қолида қалса, шу оқуғучи йөгәктики биринчи варақни ечип, у йәрдики соалға жавап бериду. Бу һәрикәт ахирқи соалға жавап бәргән оқуғучи йошурунған нәрсини алғучә давамлишиду.

105. «Синипдашларни баһалаш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң объектив вә тәнқидий ойлаш, сәмимий пикир билдүрүш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим бәлгүлигән вақит ичидә оқуғучилар утуқ өлчәмлири асасида бир-бириниң ишини баһалайду. Бу усул оқуғучиларниң мавзу бойичә йәнә бир қетим ойлинишиға, метакогнитивлиқ қабилийәтлиринниң риважлинишиға түрткә болиду. Бу йәрдә оқуғучилар бир-бирини баһалиғанда, дайим иҗабий вә конструктив нуқтидин пәқәт утуқ өлчәмлири асасида баһалиши керәклигни йәнә бир қетим әскәртип өткүмиз келиду.

106. «Сендвич» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң кишиләр билән сәмимий муамилә қуруш, конструктив пикир ейтиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларниң өз ара вә муәллим билән оқуғучилар арисидики сәмимий һөрмәткә асасланған мунасивәт сүпәтлик билим елишта муһим рол ойнайду. Бу усулда оқуғучилар бир-бириниң иши, ойи тоғрисида пикир ейтқанда, пикирниң беши вә ахири сөзсиз иҗабий болуши тәләп қилиниду. Пикирниң оттурида ейтилмиса, түзитилмисә болмайдиған камчилиқлар тоғрисида сөз болиду. Бу камчилиқму сипайә түрдә ейтилиду. «Сендвич» усулиниң қурулмиси төвәндикичә:

1. Яхши пикирдин башлаш. 2. Камчилиқларни ейтиш.

3. Яхши пикир билән хуласиләш. Мәлумки, пәқәтла камчилиқларни көрситиш яки пәқәтла иҗабий пикир ейтиш һәр қачанла яхши нәтиҗә бәрмәйду. Бу усул түзитишкә тегиш болған камчилиқни һеч кимниң көңлини рәнҗитмәйдиған шәкилдиму ейтишқа болидиғанлиғининң бир йоли. Мәзкүр усул маһийити җәһәттин «Икки юлтуз, бир тиләк» усулиға охшайду.

107. «Синтез билән шуғуллан» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий олаш, тәсәввур қилиш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларға яки оқуғучилар бир-биргә қобул қилишниң түрлирини алмаштуридиған соалларни қойиду. Мәсилән, «Бәш» дегән баһа немә пурайду?», «Партиниң дәми қандақ?», «Дүшәнбә күниниң шәкли қандақ?», «Гүлни көргәндә қандақ музыка аңлиниду?».

108. «Смайликлар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң хуласиләш вә пикрини сизма шәкилдә ипадиләш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар өзлириниң мавзуни өзләштүрүш дәриҗисини көрситидиған смайликларни бир вараққа ясайду. Муәллим уларға қарап, оқуғучиларниң мавзуни қандақ өзләштүргәнлиги тоғрисида мәлумат алиду.

109. «Соал қой» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуни һәртәрәплимә йорутидиған соалларни түзүш қабилийитини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар өтүлидиған мавзу бойичә мәтинни оқуп чиқип, униңға соалларни түзиду. Соаллар мәлум тәртиптә түзүлиду:

а) Билгән, үгәнгән әхбаратни ениқлашқа қаритилған соаллар. Улар төвәндикичә соал алмашлири арқилиқ түзүлүши мүмкин: «Ким ...?», «Немә ...?», «Қачан ...?», «Қанчилик ...?», «Қәйәрдә ...?».

ә) Җәриянни көрситишкә қаритилған соаллар. Улар төвәндикичә соал алмашлири арқилиқ түзүлүши мүмкин: «Қандақ ...?» « Қандақ қилип ...?».

б) Сәвәп-нәтиҗилик мунасивәтни көрситишкә қаритилған соаллар. Улар төвәндикичә соал алмашлири арқилиқ түзүлүши мүмкин: «Немишкә ...?», «Немә сәвәптин ...?».

в) Үгәнгән мәсилиләрни тәһлил қилишқа, умумлаштурушқа қаритилған соаллар. Улар төвәндикичә түзүлүши мүмкин: «... умумий хусусийәтлири қандақ?», «..алаһидиликлири қандақ?», «...дәлилләңлар?», «... селиштуруңлар?».

110. «Соаллар җәдвили» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңмавзуниң муһим мәсилилирни ениқлаш, соал түзүш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар оқулған мәтин яки өтүлгән мавзу бойичә асаслиқ сөзләрни, сөз бирикмилирини таллап елип уларни икки графалиқ җәдвәлниң сол тәрипигә, уларға өзиниң қойидиған соаллирини оң тәрәпкә язиду. Андин улар җүплүк, топлуқ ишлар арқилиқ соаларға җавап тапиду.

111. «Соални тутувал» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзу бойичә тез соал қоюш, тез җавап бериш, пикирни давамлаштуруш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усул икки хил әмәлгә ашурулиду. Биринчи түридә муәллим почақ селинған халтини (поңзәкни яки юмшақ оюнчуқни) бир соални дәп, мәлум оқуғучиниң исмини атап ташлайду. Исми аталған оқуғучи уни тутувелип җавап берип, өзи бир соал билән башқа синипдишиға ташлайду. Әгәр оқуғучиниң җавави болмиса, у башқа оқуғучиға соални ташлиши мүмкин. Муәллим соаллар мәзмуниға қарап вақит бөлиду.

Бу усулниң иккинчи түридә соалларни пәқәт муәллим қойиду. Соаллар оқуғучиларниң мавзуни техиму чоңқур чүшинишигә қаритилиду һәм улар бир-бири билән мәнтиқий бағлиништа болиду. Мәсилән, «Турсунай, Сиз Әркинниң җавави тоғрисида немә ойлайсиз?», «Долқун, Туғлуқниң җававини техиму кәңәйтип, толуқлаш үчүн йәнә немиләрни дейишкә болиду?», «Толунай, барлиқ җавапларни қандақ бириктүрүшкә, хуласиләшкә болиду?»

Соал қоюш тоғрисида сөз болғанда, «күтүш вақти» чүшәнчисини дайим эстә тутқан артуқ болмайду.

Мәлумки, синиптики оқуғучиларниң барлиғиниң ойлаш илдамлиғи охшаш болмай қелиши мүмкин. Шуниң үчүн күтүш вақти оқуғучиларниң ойлинишиға вә җавап беришигә мүмкинчилик бериду. Күтүш вақти икки түрлүк болиду: а) Муәллим соал қойиду вә оқуғучиларниң җавап беришигичә қәдәр күтиду, йәни мәлум бир вақит үзүлүш ясайду. Алимларниң пикричә, адәттә, муәллимләр соал қоюп, 2-3 секундтин кейин күтүп, у соалға өзи җавап беридекән яки соални башқа оқуғучиға йоллайдекән.

Әгәр күтүш вақтини йәнә 2-3 секундақа узартса, у чағда, көпирәк оқуғучиларниң җавап бериш мүмкинчилиги артип, җаваплар толуғирақ болидекән. ә) Оқуғучи җавап берип болғандин кейин муәллим мәлум вақит күтиду. Бу оқуғучиларниң ойини толуқлашқа вә давамлаштурушқа, шундақла башқа оқуғучиларниңму өз җаваплирини ейтишқа мүмкинчилик бериду.

112. «Соаллар сандуқчиси» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң хуласиләш, соал қоюш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Синипта соалларға арналған сандуқчә қоюлиду. Оқуғучилар дәрисниң ахирида өзлириниң соаллирини йезип, униң ичигә салиду. Кейинки дәристә бу соаллар муһакимә қилиниду.

113. «Соални дүм көмүрүң» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иждадий вә тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риважиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар фактни қайтилашни мәхсәт қилған соалини «дүм көмүрүп», шу факт тоғрисида оқуғучиниң ойлинишиға түрткә болидиған соал түзиду. Мәсилән, «Иккинчи җаһан уруши қачан башланди?» дегән соални «дүм көмүрүп» өзгәртип, униң орниға «Немишкә иккинчи җаһан уруши башланди?» дейишкә болиду. Оқуғучилар биринчи соалға пәқәт уруш башланған жилни атап җавап бәрсә, иккинчи соалға униң сәвәплири тоғрисида ойлинип җавап бериду. Бу усул әмәлиятта мәлум мавзуға мунасивәтлик «йепиқ соални» «очуқ соалға» айландуруш болуп һесаплиниду.

114. «Соал вә умумлаштуруш үчүн карточкилар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң умумлаштуруш, соал қоюш қабилийәтлирини риважиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларға һәр икки тәрипигә тапшурмилар йезилған карточкилар тарқитиду. 1-тәрәптә «Өтүлгән мавзуниң (бөлүмниң, бапниң) асасий идеялирини йезиң, уларни умумлаштуруң» дегән тапшурма берилсә, 2-тәрәптә «Өтүлгән мавзу (бөлүм, бап) бойичә өзиңизгә чүшиниксиз болған мәсилиләрни ениқлап, соаллар түзүң» дегән тапшурма бериниду.

Кейин карточкиларни топлуқ муһакимә қилиш арқилиқ өтүлгән мавзуниң асасий идеялири тоғрисида ортақ пикир шәкилләндүрүп, соалларға җавап тапиду.

115. «Сорбонка усули» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң репродуктив билимини шәкилләндүрүш һәм мустәһкәмләш.

Әмәлгә ашурулуши: Карточкиниң бир тәрипигә мавзуға бағлиқ сөз яки сәнә, иккинчи тәрипигә униң җаваби йезилиду. Оқуғучилар карточкиларни елип униңға җавап бериду һәм дурус яки хаталиғини иккинчи тәрәпкә қарап тәкшүрәйду. Бу усул һәр хил аталғу, сәнәләрни эстә пухта сақлаш үчүн қоллинилиду.

116. «Сөзләрни тәһлил қилиш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуниң асасий мәсилилирини ениқлаш, уларни тоғра чүшиниш вә қоллиниш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим җүплүк яки топлуқ тәһлил қилиш, муһакимә қилиш алдида оқуғучиларға мавзуниң асасий сөзлирини, аталғулирини ениқлашни вә уларни тоғра қоллинишни, муһакимидә уларға дәққәт қилишни әскәртиду һәм өзи бу җәриянни назарәт қилиду.

Бу чағда муәллим оқуғучиларниң асасий сөзләрни қандақ чүшәнгәнлигигә, һәммисиниң бирдәк қоллинишиға диққәт бөлиду.

117. «Сөһбәтдашлар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң муамилә қилиш, пикир алмаштуруш вә метакогнитивлиқ қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Өтүлгән мавзу бойичә оқуғучилар төвәндики төрт мәсилә бойичә бир-бири билән (җүплүк иш) сөһбәтлишиду:

- мавзу бойичә үгәнгән муһим үч факт;
- мавзу бойичә йеник билингән мәсилиләр;
- мавзу бойичә қийин билингән мәсилиләр;
- мавзу бойичә келәчәктә оқуғуси яки билгүси кәлгән мәсилиләр.

118. «ССИ (Сан, сапа, идея)» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң қарар қобул қилиш, көп пикир ичидин муһимини таллаш, умумлаштуруш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар топлуқ иш арқилиқ муәллим бәлгүлигән вақит ичидә төвәндики иш-һәрикәтләрни орунлиши керәк:

• мәлум бир проблемини йешиш бойичә мүмкин қәдәр көп идея ейтиш тәләп қилиниду- Сан.

• Андин бу бу идеяләрниң ичидин сапалиқ, мәзмунлуқлири таллиниду - Сапа.

• Сапалиқ идеяләр ичидин әң ениқ, мәхсәткә мувапиқ, оригинал идея таллиниду- Идея.

119. «Стикерлар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өз оюни ихчам йезиш, хуласиләш вә метакогнитив қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Стикерларни қайтурма алақә үчүн пайдиланса болиду. Оқуғучилар уларға «Мән бүгүн немә үгәндим?», «Маңа немә қийин болди?», «Маңа немә йеник болди?», «Мавзу бойичә мән йәнә немә үгәнгүм келиду?», «Бүгүнки дәристә мән өзәмни қандақ һис қилдим?» дегәнгә охшаш соалларға жавап язиду.

120. «Стикердики диалог» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң маһийитини ениқлаш, пикрини ихчам ипадиләш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Тахтиға яки тамға пикирләр яки соаллар йезилған рәңлик қәғәзләр илиниду (партиға қойсиму болиду). Оқуғучилар уларни арилап жүрүп, стикерларға өз ойлирини, жаваплирини йезип чаплап қойиду. Бу усул башқичә әмәлгә ашурулушиму мүмкин. Топларға стикерға йезилған соаллар яки пикирләр тарқитилиду. Оқуғучилар уларни топ билән муһакимә қилип, стикерға топниң ортақ пикрини язиду.

121. «Стоп-кадр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иждадий ойлаш, тапқурлуқ охшаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар дәристә үгәнгән мәсилини, мавзуни яки униң бир эпизодини қетип қалған драмилиқ көрүнүш түридә ипадиләйду.

122. «Сүрəттики сөзлəр» усули

Мəхсити: Оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, очуқ вə йепиқ соалларни қоюш қабилийəтлирини риважландуруш.

Əмəлгə ашурулуши: Топ əзалири өтүлгəн мавзу бойичə (адəттə бəдиий əсəрлəр бойичə) бир персонажни талап алиду. Андин униң сүритини эскиз ретидə флипчартқа ясайду. Сүрəтниң ичигə мəтин бойичə мошу персонаж тоғрисида есидə қалған мəлуматларни язиду.

Сүрəтниң сиртиға мошу персонаж тоғрисида өзлириниң немə ойлайдиғанлиғини, униңға бағлиқ очуқ вə йепиқ соаллирини язиду. Кейин һəр бир топ өз ишлирини җарий қилғанда, бу соалларға башқа топлар җавап бериду.

123. «Тəхмин» усули

Мəхсити: Оқуғучиларниң тəхмин қилиш, тəнқидий ойлаш, иқтидарини риважландуруш.

Əмəлгə ашурулуши: Дəрисниң бешида йеңи мавзуниң нами елан қилинғандин кейин, оқуғучилар уни үч графалиқ җəдвəлниң биринчисигə, бу мазуниң немə һəққидə екəнлиги тоғрисида өз ойлирини, иккинчисигə тəхминлирини язиду. Мавзу чүшəндүрүлүп болғандин кейин оқуғучилар өзлириниң тəхминлириниң тоғра чиқип яки тоғра чиқмиғанлиғи тоғрисида пикирлирини вə униң сəвəплирини үчинчи графаға язиду. Бу усулда оқуғучиларниң тəхмининиң тоғрилиғиға қанчилик əһмийəт берилсə, тəхминниң өзигиму шунчилик əһмийəт берилиду.

124. «Тəсəввурдики кинофильм» усули

Мəхсити: Оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, тəсəввур қилиш, мустəқил қарар бериш қабилийəтлирни ашуруш.

Əмəлгə ашурулуши: Оқуғучилар көзлирини жумуп теп-теч олтириду. Муəллим бир мəтинни оқуйду. Оқуғучилар уни көз алдиға кəлтүриду. Муəллим оқушини тохтитип, оқуғучиларниң өзлирини мəтиндики вақиəни давамлаштурушини яки мəсилиниң йешилиш йоллирини ойлаштурушни сорайду. Униңға бəлгүлүк бир вақит бериду. Андин оқуғучилар өз тəсəввурида вақиəни қандақ давамлаштурғанлиғи яки мəсилиниң йешилиш йоллири тоғрисидики ойлирини ейтип, өз ара пикир алмаштуриду.

Ортақ хуласигә келиду. Топтин бир адәм бу хуласини оқуп бериду. Башқа топниң соаллири болса, җавап бериду.

125. «Температурини өлчәш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тапшурмини қандақ орунлаватқанлиғини ениқлаш, уларға дурус йөнилиш бериш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усулни оқуғучиларниң тапшурмини қандақ орунлаватқанлиғини ениқлаш үчүн қоллиниду. Муәллим оқуғучиларниң тапшурмини орунлаш паалийити тохтитилип, топлуқ иш болса, «Биз немә қиливатимиз?», йәккә иш болса «Мән немә қиливатимән?» дегән соалға җавап беришни сорайду. Оқуғучилар бу соалларға җаваби арқилиқ муәллим уларниң тапшурмини қандақ чүшәнгинини, орунлаватқанлиғини билиду. Топлар бир-бирниң пикирлирни толуқтуруши мүмкин.

126. «Тиңшап олтарған үчлүк» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуға бағлиқ соал қоюш, униңға ениқ, ихчам җавап бериш, мавзудики муһим мәсилиләрни ениқлаш вә уларни тәһлил қилиш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Үч кишилик топта бири натиқ, иккинчиси мухбир, үчинчиси катип вәвиписини атқуриду.

Натиқ мавзу яки мәлум бир мәсилә бойичә өз пикрини ейтиду, мухбир соаллар қоюп, мәсилини техиму айдиңлаштурушқа түрткә болиду. Катип муһим йәрләрни йезип олтириду һәм ахирида хуласә чиқириду. Кейинки мәсилә бойичә вәзипиләр алмаштурулиду.

127. «Тирик нәрсиләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, тәсәввур қилиш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Җансиз нәрсиләргә җанлиқ нәрсиләрниң хусусийитини бериш, йәни җанландуруш.

Мәсилән, «Парта қандақ һайванға охшайду?» дегән соалға оқуғучилар «Ойлан, җүпләш, пикирләш» усули арқилиқ җавап бериду.

128. «Төрт җүмлә» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң умумлаштуруш вә хуласиләш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрис ахирида оқуғучилар өтүлгән мавзуни қанчилик дәрижидә егилигәнлигини ениқлаш үчүн төвәндики тәртиптә төрт җүмлә язиду:

1. **Пикир.** Өзиниң чүшиниги бойичә мавзуниң асасий идеясини ипадиләйдиған бир җүмлә.

2. **Дәлил.** Бу пикирни мәнтиқий җәһәттин дәлилләйдиған бир җүмлә.

3.**Мисал.** Бу пикиргә бир мисал болидиған бир җүмлә.

4. **Хуласә.** Пикирни қайта пишшиқдап, хуласиләйдиған бир җүмлә.

129. «Төрт булуң» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий ойлаш, селиштуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар бир мәсилигә өз көз қарашлири яки муәллимниң бөлүши бойичә «Қисмән келишимән», «Толуқ келишимән», «Қисмән келишмәймән», «Толуқ келишмәймән» дәп, бәлгүләнгән булуңларға бариду вә шу булуңни таллиған синипдашлири билән мәслиһәтлишип, андин өз пикирлирини башқиларға дәлилләйду.

130. «Түзитишләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң диққәт билән тәкшүрүш, тәһлил қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларниң аяқлаштурған ишлирини өзи баһалаштин бурун, уларға йәнә бир қетим өз ишлириға диққәт билән қарап чиқип, түзитишләр киргүзүшни тапшуриду. Нәтиҗидә оқуғучилар өз ишлирини (өзини өзи) йәнә бир қетим баһалашқа җәлип қилиниду.

131. «Түрлүк вespecíficaситиләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңиҗадий ойлаш қабилийитини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларға мавзу бойичә ойлирини хәт, сүрәт, көрүнүш, схема, хәритә яки башқа сизми-

ларниң бири арқилиқ ипадә қилишини со-райду. Бу оқуғучиларниң мавзуни қандақ чүшәнгәнлигини, уларниң иҗадий тәпәккүрини көрситиду.

132. «Ушбу хәт» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниңиҗадий ойлаш, пикрини раван, мәнтиқилиқ йезиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрис ахирида оқуғучилар мавзуға алақиси бар шаир, язғучи, алим, җәмийәт әрбаби яки муәллимгә, синипдашлириға (уларниң биригә), бәдиий әсәрниң қәһриманиға каритип хәт язиду. Хәт эркин шәкилдә мавзуға мунасивәтлик һалда йезилиду.

133. «Үч минутлуқ пауза» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң умумлаштуруш, хуласиләш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларға өтүлгән мавзуниң асасий идеялири, чүшәнчилири бойичә ойлирини жиғиштуруп, уни бурунқи мавзулар билән бағлаштуруш үчүн һәм чүшәнмигән йәрлирини ениқлаш үчүн үч минут бериду.

134. «321» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң бир-бириниң ишлирини объектив, сәмимий баһалаш қабилийәтлирини риважиландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усул оқуғучилар жүплүк вә топлуқ ишларни өз ара баһалиғанда қоллинилиду. Улар жүпиниң яки башқа топниң ишини диққәт билән үгинип, униң үч яхши тәрипини, икки һәйран қалдурған тәрипини вә бир йетилдүрүшкә тегиш тәрипини көрситиду.

135. «Факт яки пикир» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий вә тәнқидий ойлаш, мәсилиниң маһийитини тоғра чүшиниш, қарар қобул қилиш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға бир мәсилә бойичә һәр хил чүшәнчиләр берилиду. Һәр бир оқуғучи өз алдиға уларниң статусини ениқлайду: бу чүшәнчә объектив фактму яки адәттики шәхсий пикирму. Андин өзиниң ойини һәртәплимә дәлилләш

бойичә ойлиниду. Ахирида оқуғучилар өз топлирида бир-бириниң пикирлирини тиңшап, муһакимә қилиш арқилиқ ортақ пикиргә келиду.

Топниң ортақ пикирлири синипта елан қилинип, муһакимә арқилиқ синип бойичә ортақ пикир ениқлиниду.

137. «Форматив тест» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилини муһакимә қилиш, ортақ пикргә келиш, өз пикрини асаслаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: 4-5 кишилик топларға бөлүнгән оқуғучиларға тестлар таритилип берилиду. Топлар мәлум вақит тестларни муһакимә қилиду. Андин улар өз алдиға тестларға жавап бериду. Бир оқуғучиниң жавави топниң жавави билән охшимаслиғи мүмкин. Һәр кимниң өз пикридә келиш һоқуқи бар. Ортақ пикиргә келиш шәрт әмәс. Һәр бир оқуғучиниң нәтижиси айрим һесаплиниду.

138. «Форматив соал қоюш» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуни чүшиниш дәрижисини ениқлаш, уни чоңқурлаштуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мавзу чүшәндүрүлүп болғандин кейин яки тапшурма орунлинип болғандин кейинла, оқуғучиларниң билимини тәкшүрүш үчүн соаллар қоюлиду. Бу соаллар тәркивидә «Немишкә? Қандақ қилип? Қандақ? Қандақларчә?» соал алмашлири болиду:

- Буниң асасий идеяси қандақ?
- Буни башқичә қандақ ейтса болиду?
- Буниңға қошумчә йәнә қандақ пикир ейталайсиз?
- Буниңға қандақ мисал кәлтүрәләйсиз?
- Буниңдин қандақ хуласә чиқирисиз?
- Биз қандақ проблемини йешиватимиз?
- Биз қандақ соалға жавап издәватимиз?
- Буни қандақ тәстиқләшкә яки инкар қилишқа болиду?
- Бу мәсилини йешиш үчүн қандақ усулларни қоллинишқа болиду?
- Буларниң қандақ охшаш вә пәриқлинидиған алаһидиликлири бар?

• Буни баһалаш үчүн қандақ өлчәмләрни қолланған болар едиңиз?

• Буниңға қандақ дәлилләрни кәлтүрәләйсиз?

• Сиз немә тәвсийә қилалайсиз?

139. «Фотосүрәтләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий вә иҗадий ойлаш, проблемиларни йешиш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мәлум бир мавзу бойичә оқуғучиларға фотосурәтләр (бәзидә мәзмунлуқ сүрәтләр) берилиду. Һәр бир топ бир сүрәт таллайду. Андин һәр бир оқуғучи өз алдиға муәллип немишкә мошундақ сурәт чүшәргәнлиги, йәни бу сурәт арқилиқ немә ейтмақчи болғанлиғи тоғрисида ойлиниду, шу асаста сүрәткә нам қойиду һәм қисқичә һекайә язиду. Андин оқуғучилар топлуқ муһакимә арқилиқ бу һәрикәтләрни тәкрарлайду.

Һәр бир топ өз һекайилирини оқуп бериду. Бәзидә сурәтләр бир мавзуға бағлиқ болмай, түрлүк мәзмунларға асасланған болуши мүмкин.

140. «Хошниниң соалиға җавап» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мавзуға бағлиқ соал қоюш, бир-бирниң пикрини сәмимий, объектив баһалаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрисниң ахирида оқуғучилар өтүлгән мавзу бойичә бир минут ичидә бир соал йезип, уни өзиниң җүпигә, йәни хошнисиға бериду вә униң соалини алиду. Соалға 2-3 минут ичидә язмичә җавап язиду. Андин җавапларни җүплүк яки топлуқ иш арқилиқ муһакимә қилиду.

141. «Хошниңизға ейтиң» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң пикир алмаштуруш, мәсилини муһакимә қилиш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларға соал қоюлуп яки тапшурма берилип, булар бойичә немә билидиғанлиғи тоғрисида ойлинишқа вақит бөлүниду. Андин оқуғучилар өз ойлирини җүплүк иш арқилиқ хошниси билән бөлүшиду.

142. «Чиқиш вариғи» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң умумлаштуруш, хуласиләш, өз пикрини ихчам, мәнтиқилиқ ипадиләш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрис ахирида оқуғучилар төвәндики соалларға жавап йезип, муәллимгә тапшуриду:

Сиз бүгүн немә үгәндиңиз?

Дәрис бойичә қандақ соаллириңиз бар?

Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиз?

Бүгүнки үгәнгәнлириңиз келәчәктә Сизниң һаятиңизда керәк боламду?

Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңиз келиду?

143. «Чүшиниксиз қисимлар» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң метакогнитив, умумлаштуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар өтүлгән мавзуниң өзлири анчә яхши чүшәнмигән қисимлирини язиду яки бәлгүләйду. Муәллим мавзуни егиләш бойичә оқуғучиларда орун алған камчилиқларни толтуруш үчүн көпчиликкә чүшиниксиз болған қисимларни қайта муһакимә қилиду.

144. «Шерикләр» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәһлил қилиш, селиштуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим оқуғучиларниң йеримиға бир-бирдин мавзуға мунасивәтлик яки һәр хил мавзудики соаллар йезилған варақчиларни бериду, йеримиға уларниң жаваплири йезилған варақчиларни бериду. Оқуғучилар синипта у яқ бу-яққа меңип, сөзлимәстин, йәни үнсиз һалда тоғра соал вә жавапни, йәни өз шеригини тепиши керәк.

145. «Электив тест» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тез ойлаш, қарар бериш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучиларниң һәр биригә тестларниң жаваплири ипадилинидиған «А, В, С, D» һәриплири айрим-ай-

рим йезилған төрт карточка таритилип берилиду. Муәллим интерактив тахтида тестни көрситип яки оқуп бәргәндин кейин оқуғучилар 20 секунд ойлинип, һәммиси бир вақитта өзлири тоғра дәп һесаплиған җавапни шу карточкиларниң бирини көтириш арқилиқ билдүриду.

Муәллим һәр хил җаваплар берилгән тестни оқуғучилар билән муһакимә қилиду. Немишкә мошу җавапни тоғра дәп һесаплиғанлиғини ейтип беришини сорайду.

146. «Эмпатия усули» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң иҗадий ойлаш, тәсәввур қилиш қабилийәтлирни ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: «Эмпатия» грекчә сөз болуп, аталғу сүпитидә «башқиларниң эмоционал һалитини аңлиқ рәвиштә чүшиниш, сезиниш» мәналирни билдүриду. Оқуғучи өтүлүватқан мавзуниң, образлиқ ейтқанда, әқлидин вә жүригидин өткүзүп, өзини шу мавзудики бир шәйи сүпитидә сезингән һалда, шу шәйи ролиға кирип, пикир ейтиду. Мәсилән, өтүлүватқан қәһриман, язғучи, шаир образиға, өсүмлүкләр, җаниварлар, тәбиәт һадисилири, нәрсиләр (қәләм, дәптәр, китап, парта, машина, янфон в.б.) образиға кириш. Оқуғучилар өзлири һис қиливатқан образ бойичә сезимлирини, ойлирини язмичә ипадилигини тоғра. Бу усул тоғрисида гәп болғанда, рус әдәбиятидин мундақ бир мисал есимгә чүшиватиду: А.П. Чехов Л. Толстойни ат тоғрисидики «Холстомер» һекайисини оқуп, язғучиниң талантиға һәйран қелип, Л. Толстойға «Лев Николаевич Сиз һаятиңизда ат болуп көргәнму?» дәп, хәт язған екән. Бу йәрдә А.П.Чехов Л.Н. Толстойниң қанчилик жуқури маһарәт билән атниң ички кәчүрмилирини тәсвирләп бәргәнлигини нәзәрдә тутуватқини чүшинишлик болса керәк.

147. «Эссе» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң өз пикрини әркин һалда язмичә ипадиләш, хуласиләш, иҗадий ойлаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Эссе адәттә дәрисниң ахирида йезилип, муәллимгә өткүзүлиду. Униңда оқуғучиниң өтүлгән мавзу

бойичә чүшиниги, идеялири, сезими ипадилиниду. Эссе арқилиқ муәллим оқуғучиниң мавзуни қандақ өзләштүргәнлигини, қайси мәсилиниң йеник, қайси мәсилиниң еғир болғанлиғини, дәрис давамида қандақ кәйпиятта болғанлиғини көрәләйду. Эсседа оқуғучиниң шәхсий көз қариши, чүшиниги, мунасивити, кәйпияти әркин ипадилинип туруши керәк. Шуниң үчүн эсседа «мән (мениң оюмчә, мениң пикримчә)» дегән кишилик алмиши башқа мәтинләргә қариғанда, көпирәк учришиши мүмкин.

148. «Язмичә дүгләк үстәл» яки «раундробин» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң язмичә пикир алмаштуруш, бир-бириниң пикирлирини толуқтуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар 2-3 минут ичидә мавзу бойичә өз ойини язиду. Кейин уни оң йенида олтарған синипдишиға бериду, өзи сол йенидики синипдишиниң язған ойлирини алиду вә уни толуқлап, қошумчә пикир, әхбарат язиду. Нәтижидә топтики барлиқ оқуғучлар бир вақитта бир-бириниң ойлири билән бөлүшүп, уларни толуқлаш имканийитигә егә болиду. 2-3 минуттин кейин оқуғучлар язмилири йәнә бир қетим айлиниду. Мошу териқидә һәр бир оқуғучиниң өз язмиси өзигә кәлгүчә айлиниш давамлишиду. Ахирида оқуғучи синипдашлириниң пикирлири билән тонушуп, хуласә пикир язиду.

149. «Язмичә изаһлар (язмичә қайтурма алақә)» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий ойлаш, метакогнитивлиқ қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Қайтурма алақигә мүмкинчилик яритиш – баһалашниң ажралмас бир қисми. Муәллим оқуғучиларниң язма ишлирини тәкшүрүш җәриянида утуқ өлчәмлиригә асаслинип, қисқичә изаһлар язиду. Изаһларниң аддий, оқуғучилар үчүн чүшинишлик тилда йезилиши тәләп қилиниду. Шундақла бу изаһлар оқуғучиларниң оқушқа болған қизиқишини арттурушқа, издинишигә түрткә болуши керәк. Оқуғучилар язма ишлириниң утуқлуқ чиққан җайлирини бир рәңлик қәләм билән (мәсилән, йешил), толуқтурушни, түзитишни тәләп қилидиған җайлирини башқа бир рәңлик қәләм билән (мәсилән, қизил) йезип көрсәткән тоғра болиду.

Изаһларда тоғра жавапқа ишариләр, қошумчә мисаллар болуши мүмкин.

150. «Ялған альтернатива» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәнтиқилиқ, тәнқидий ойлаш, диққәтчанлиқ қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллим мәхсәтлик һалда оқуғучилар диққитинихата жавапларға тартиду. Бу жаваплар оқуғучиларни техиму чаташтуруш үчүн «Қайсиси дурус буму яки буму?» дегән соал арқилиқ берилиду. Мәсилән, бәшни алтигә қошса он икки боламду яки он боламду? Бир минутта 61 секунд барму яки 65 секундму? Қазақстанниң пайтәхти Алмутиму яки Чимкәнтму?

151. «Яхши –яман» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәнқидий ойлаш, мәсилиниң ижабий вә сәлбий тәрәплирини ениқлаш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу усулниң бир нәччә вариантлири бар:

1.Муәллим бир шәйини атайду. Оқуғучилар униң ижабий вә сәлбий тәрәплирини ениқлайду. Мәсилән, синипта төрт топ болса, уларниң иккиси яки синипниң йерими мәсилиниң ижабий тәрәплири бойичә, қалған икки топ яки кейинки йерими сәлбий тәрәплири бойичә өз пикир- лирини оттуриға салиду.

2.Синиптики оқуғучилар икки топқа бөлүниду. Бир топ сетиқчилар иккинчи топ херидарлар болиду. Сетиқчилар өз товариниң яхши тәрәплирини көпирәк ейтип, махтап реклама қилип қиммәт баһаға сетишқа тиришса, херидарлар әксинчә товарниң сәлбий, начар тәрәплирини тепип униң баһасини чүшүрүп сетивелишқа тиришиду.

3.Оқуғучилар үч топқа бөлүниду: бир топ «адвокатлар», иккинчиси «прокурорлар», үчинчиси «сотлар». Прокурор мәлум бир мәсилиниң сәлбий тәрәплирини көрситиду, адвокатлар әксинчә ижабий тәрәплирин ейтиду, сотлар бу икки тәрәпни тиңшап болғандин кейин, уларни бир мурассәгә, ортақ пикиргә кәлтүрүш үчүн немә қилиш керәклиги тоғрисида өз пикирлирини оттуриға қойиду яки мошу йөнилиштә муһакимә жүргүзүшни тәклип қилиду.

152. «Яхши соал қандақ болиду?» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң очуқ вә йепиқ соалларни қоюш, мавзуниң муһим мәсилилирини ениқлаш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар яхши соалниң алаһидиликлири бойичә өз ойлири билән бөлүшүп муһакимә қилиду. Бу очуқ һәм йепиқ соалларниң алаһидиликлирини чоңқурирақ чүшинишкә ярдәмлишиду. Яхши соал һәққидә муһакимә қилинип болғандин кейин, оқуғучилар мавзу бойичә соаллар тәйярлайду, андин уларниң қайсилириниң немишкә яхши болғанлиғини ениқлайду. Ахирида бу соалларға жавап бериду.

153. «Яхши соал асаслири» усули

Мәхсити: Оқуғучиларниң очуқ соалларни қоюш қабилийитини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Яхши соаллар төвәндикичә қурулмиларға егә болуши мүмкин: Немишкә ...? Сиз ...қандақ чүшәндүргән болар едиңиз? ... сәвәви немә болуши мүмкин? Оқуғучилар мавзу бойичә мошундақ қурулмиға егә соалларни түзиду.

154. «Яхшилаш тоғрисида тәвсийә» усули

Мәхсити: Оқуғучиларни бир бирини қоллашқа, өз ара сәмимий мунасивәттә болушқа дәвәт қилиш.

Әмәлгә ашурулуши: Муәллимниң оқуғучиларниң язма ишлириға беридиған яки оқуғучиларниң бир-бириниң язма ишлириға беридиған изаһлири, язма ишларниң мәзмунини, қурулмисини техиму яхшилаш бойичә тәвсийә терикисидә берилиду.

11.3. Графикилиқ органайзерлар

Графикилиқ органайзерлар әхбаратни сизмилиқ асаста уюштуруп, уни билиш, чүшиниш, тәһлил қилиш вә әстә сақлаш үчүн хизмәт қилиду. Сизмилиқ асаста, йәни графикилиқ органайзерлар арқилиқ мавзуни өзләштүрүш жәрияни оқуғучилар үчүн қизиқ һәм жанлиқ болиду. Әң муһими оқуғучилар йәккә, жүплүк яки топлуқ иш асасида мавзуни мустәқил егиләйду,

уларниң ижадий вә тәнқидий ойлаш, тәтқиқ қилиш қабилийәтлири риважлиниду. Графикилиқ органайзерлар сизмиси илавидә берилди.

1. «Белиқ скелети» графикилиқ органайзери

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң түрлүк тәрәплирини ениқлаш вә көрситиш, тәһлил қилиш өз ойини ихчам ипадиләш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу хил графикилиқ органайзер «Фишбоун» дәпму атилиду. У инглизчидин «белиқниң скелети» дәп тәржимә қилиниду. Белиқниң бешиға – мавзуниң соали яки асасий прблемиси, жуқарқи устиханлириға (қовурға шәклидики) - мавзу соалиниң яки проблеминиң асасий чүшәнчилири яки сәвәплири, төвәнки устиханлириға – бу асасий чүшәнчиләрниң мәзмуни, маһийити яки нәтижилири, белиқниң қуйруғиға – мавзу соалиниң (белиқниң бешиға йезилған) жаваби яки проблеминиң йешими йезилиду.

2. «Билимән, билгүм келиду, билдим» графикилиқ органайзери

Мәхсити: Оқуғучиларниң әхбаратни тәһлил қилиш, кона билим билән йеңи билимни бағлаштуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Дәрисниң бешида йеңи мавзу ейтилғандин кейин, оқуғучилар төвәндики жәдвәлниң 1-вә 2- графалирини толтириду. Бу йәрдә оқуғучилар мавзу бойичә немиләрни билидиғанлиғини вә немиләрни билгүси келидиғанлиғини язиду. Дәрисниң ахирида болса, 3-графани толтириду, йәни мавзу бойичә дәристә немә үгәнгәнлигини язиду һәм 1 вә 2-графаларда язған пикирлири билән селиштуриду.

Әгәр 2-графадики мәсилиләргә толуқ жавап алалмиған болса, топ билән тәһлил қилиду, дәрисликтин мавзуни қайта карайду, униңдин толуқ нәтижә чиқмиса, муәллимниң ярдимигә мураҗиәт қилиду.

Билмән	Билгүм келиду	Билдим

3. **«Вақиәләр теғи» графикилиқ органайзери**

Мәхсити: Оқуғучиларниң бәдиий әсәр сюжетиниң элементлирини тоғра ениқлаш, умумлаштуруп йезиш қабилийитини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мәлумки, әсәр сюжети төрт элементтин (бөләктин) тәркип тапиду:

а) **Түгүн.** У адәттә әсәрниң бешида болиду. Түгүндә әсәрдики конфликтниң (зиддийәт тоқунушлириниң) башлинишиға сәвәпчи болған вақиәләр йүз бериду.

ә) **Риваж.** У әсәр персонажлириниң түгүндин кейинки иш-һәрикәтлирини өз ичигә алиду вә кульминацийигә зәмин болиду. Риважда конфликт чоңқурлишиду, тәрәққий етиду. Риваж әсәр сюжетиниң әң көп қисмини өз ичигә алиду.

б) **Кульминация.** Униңда вақиәләр риважлинип конфликт өзиниң әң жуқарқи, әң өткүр, әң кәскин пәллисигә йетиду. Бу басқучта әсәрдики конфликт һәл болуш тәрәпкә йүзләнгән, бирақ йешилмигән һалда болиду. Әсәрниң баш персонажлириниң һаятидики әң жиддий, әң мурәккәп, һәл қилғучи вәзийәтләр орун алиду. Бирақ конфликтниң қандақ һәл болидиғанлиғи айдиңлашмайду.

в) **Йешим.** Униңда әсәрдики конфликт һәл болиду, баш мавзу толуқ ечилиду, қәһриманларниң психологиялик портретлириға ақирқи штрихлар қошулиду.

Оқуғучилар йәккә вә топлуқ ишлар арқилиқ «Вақиәләр теғи» графикилиқ органайзериниң төрт қисмиға әсәр сюжетиниң төрт элементини умумлаштурулуп, қисқичә язиду.

4. **«Вақит тизмиси» графикилиқ органайзери**

Мәхсити: Оқуғучиларниң вақиә яки һадисиләрниң пәйдин-пәй давамлишишини, тәрәққий етишини ениқлаш, чүшиниш, естә сақлаш һәм тәһлил қилиш, селиштуруш, умумлаштуруш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучи йәккә, жүплүк яки топлуқ иш арқилиқ оқулған яки тиңшалған мәтиндики вақиә яки һадисиләрни пәйдин-пәй йүз беришини графикилиқ органайзерға язиду. Мәсилән, әдәбият дәрислиридә бәдиий әсәрдики

вақиәләрни уларниң йүз бәргән вақти бойичә тизип чиқиду. Мәлумки, вақиәләр әсәрдә қандақ йүз бәргән болса, графикилиқ органайзерға шундақ йезилмайду. Вақиәләр умумлаштурулуп, қисқартилған шәкилдә йезилиду. Оқуғучилар вақиәләрни өз рети бойичә орунлаштурушта, уларни умумлаштуруп йезишта һәр хил нәтижиләрни көрситиши мүмкин. Шуңлашқа әң яхши нәтижигә еришиш үчүн тапшурма алди билән йәккә һалда, андин кейин топлуқ ишта орунланғини тоғра болиду. Шу чағда, һәр бир оқуғучи әсәр мәзмунини толуқ бир қайтидин есигә чүшириду, уларни өз чүшиниги бойичә умумлаштуруп йезип, йүз бериш тәртиви бойичә орунлаштуриду. Андин кейин, өзиниң язған графикилиқ органайзерини топтики синипдашлириниң графикилиқ органайзерлири билән селиштуруп, топниң муһакимиси арқилиқ әң тоғра нәтижини ениқлайду.

5. «Йәккә диаграмма» графикилиқ органайзери

Мәхсити: Оқуғучиларниң тәһлил қилиш, синтез қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Бу хил графикилиқ органайзерда асасий мавзу (идея, әхбарат) билән униңға бағлиқ қошумчә мавзулар (идеяләр, әхбаратлар) арисидики мунасивәтләр көрситилиду. Асасий мавзу тахтиниң яки варақниң оттуриға йезилип, чәмбәргә яки долқунлуқ чәмбәргә елиниду. Қошумчә мавзулар асасий мавзуниң әтрапиға чәмбәргә яки долқунлуқ чәмбәргә орунлаштурулуп сизиқ арқилиқ қошулиду.

6. «КАМТ (SWOT) тәһлил» графикилиқ органайзери

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң барлиқ тәрәп-лирини үгиниш, бирлишип ойлаш, тәһлил қилиш, мәсилини йешиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: КАМТ стратегиялик планлаш усули болуп һесаплиниду. Аббревиатуридики һәрипләр төвәндикичә мәналарни билдүриду: К- қариливатқан мәсилиниң **күчлүк** тәрәплири (инглизчә «Strengths»), артуқчилиқлири, М-мәсилиниң **мүмкинчиликлири**, пурсәтлири (инглизчә «Opportunities»), йәни беваситә мәсилиниң күчлүк тәрәплиридин келип чиқи-

диған, пәйда болидиған мүмкинчиликләр. А-мәсилиниң **ажиз** тәрәплири (инглизчә «Weaknesses»). Т-мәсилиниң **тәһдитлик,** ховуплуқ тәрәплири (инглизчә «Threats»), йәни беваситә мәсилиниң ажиз тәрәплиридин келип чиқидиған, пәйда болидиған тәһдитләр вә ховуплар.

Бу усул, адәттә, ширкәтләрниң паалийитини һәртәплимә тәһлил қилиш үчүн пайдилинилиду. Тапшурмини орунлимастин бурун муәллим оқуғучиларға бу төрт аталғуниң мәзмунини, уларниң бир-биридин пәрқини яхшилап чүшәндүрүп өткини дурус.

Оқуғучилар алди билән плакатни төрткә бөлүп, уларниң һәр биригә КАМТ ниң бир һәрипини йезип қойиду.

Адәттики тәртиви төвәндики җәдвәлгә охшаш болиду. Оқуғучилар муәллим бәлгүлигән вақит ичидә мәсилиниң күчлүк тәрәплири бойичә өз ойлирини стикерларға язиду.

Андин уларни топлуқ тәһлил қилиду, муһимлирини таллап елип, плакатниң тегишлик җайиға чаплайду. Мошундақ тәртип билән, плакатниң төрт бөлүмини толтириду. Андин уларни қорғайду, синипдашлириниң соаллириға җавап бериду.

	Иҗабий тәрәпләр	Сәлбий тәрәпләр
Ички фактор-лар	К-Күчлүк яки артуқчилиқ тәрәпләр (Strengths). Мәсилиниң күчлүк вә артуқчилиқ тәрәплири немиләрдин ибарәт?	А- Ажиз яки камчилиқ тәрәпләр (Weaknesses). Мәсилиниң ажиз яки камчилиқ тәрәплири немиләрдин ибарәт?
Сиртқи фактор-лар	М-Мүмкинчиликләр, пурсәтләр (Opportunities). Мәсилиниң күчлүк вә артуқчилиқ тәрәплиридин келип чиқидиған мәсилиниң қандақ мүмкинчиликлири, пурсәтлири бар?	Т- Тәһдитлик, ховуплуқ тәрәпләр (Threats). Мәсилиниң ажиз яки камчилиқ тәрәплиридин келип чиқидиған мәсилиниң қандақ тәһдитлик, ховуплуқ тәрәплири бар?

7. «Қош диаграмма» графикилиқ органайзери

Мәхсити: Оқуғучиларниң икки чүшәнчә, нәрсә, һадисини селиштуруш арқилиқ уларниң арисидики охшашлиқларни вә пәриқләрни ениқлаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мәзкүр органайзер «Венн диаграммисиға» охшап келиду. Бу хил графикилиқ органайзерлар үч қисимдин тәркип тапиду. 1-қисимға 1- чүшәнчә, нәрсә, һадисиниң өзигә хас алаһидиликлири, 3- қисимға 2- чүшәнчә, нәрсә, һадисигә хас алаһидиликләр, оттуридики 2- қисимға һәр икки чүшәнчә, нәрсә, һадисигә ортақ алаһидиликләр йезилиду. Бу тапшурмини йәккә, җүплүк, топлуқ иш арқилиқ орунлашқа болиду. Адәттә, мундақ графикилиқ органайзерларда селиштуруп тәһлил қилиш мүмкин болған шәйиләрла өз ара селиштурулиду. Төвәндә Йүсүп Хас Һаҗип билән Махмут Қәшқәрий өз ара селиштурулуп, мисал ретидә берилди.

Йүсүп Хас Һаҗип	Охшашлиқлар	Махмут Қәшқәрий
Шаир, философ. «Қутадғу билик» поэмисини язған. Өз әмгигини 1069-жили язған. Өз әмгигини Краханилар дөлитиниң рәһбәрлириниң өз елини тоғра идарә қилиши үчүн үчүн язған. Хан ордисида хас һаҗиплиқ вәзиписини өтигән. Мазари Қәшқәргә орунлашқан	Бир дәвирдә, бир дөләттә һәм бир шәһәрдә яшиған. Әсәрлири Түрк, қазақ, өзбәк, рус, инглиз, әзәрбәйжан, қирғиз тиллириға тәржимә қилинған.	Тилчи алим. «Дивану луғәт-ит түрк» илмий әмгигини язған. Өз әмгигини 1074-жили язған. Өз әмгигини, йәни икки тиллиқ (уйғурчә -әрәпчә) луғитини әрәпләрниң уйғур тилни үгиниши үчүн язған. Хан жәмәтидин болған. Мазари Қәшқәр йенидики Опал йезисиға орунлашқан

8. **«Персонаж қияпити» графикилиқ органайзери**

Мәхсити: Оқуғучиларниң мәсилиниң маһийитини чүшиниш, ижадий, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини риваҗландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Оқуғучилар йәкә яки топлуқ иш арқилиқ мәлум бир персонажниң қияпитини ақ вараққа ясайду. Қия-

пэтниң ичигэ (бешидин төвэнки қисмиға) мэтин бойичэ персонаж һэққидэ берилгэн асасий мэлуматлар қисқичэ, умумлаштурулуп йезилиду. Қияпэтниң оң тэрэп сиртиға персонаж тоғрисида оқуғучиниң (оқуғучиларниң) өз пикирлири, сол тэрэп сиртиға персонажға оқуғучиниң (оқуғучиларниң) соаллири йезилиду.

9. «Пикирлэр мунасивити» графикилиқ органайзери

Мэхсити: Оқуғучиларниң мэсилиниң маһийитини чүшиниш, униң алаһидиликлирини ениқлаш вэ уларни өз ара селиштуруш қабилийэтлирини ашуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Оқуғучилар йэккэ, жүплүк яки топлуқ иш арқилиқ мавзуға мунасивэтлик 5 яки 7 мэсилини ениқлайду. Андин уларни өз ара селиштуруп эһмийитиниң дэрижиси бойичэ орунлаштуриду. Әң оттурида эң эһмийэтлик мэсилэ, кейинки чэмбэрдэ муһимлиғи жэһэттини иккинчи дэрижилик мэсилэ вэ шуниңға охшаш давамлаштурулуп йезилиду.

10. «Ромб шэклидэ орунлаштуруш» графикилиқ органайзери

Мэхсити: Оқуғучиларниң мэсилиниң маһийитини чүшиниш, униң алаһидиликлирини ениқлаш вэ уларни өз ара селиштуруш қабилийэтлирини ашуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Бу графикилиқ органайзерниң мэхсити «Пикирлэр мунасивити» графикилиқ органайзери билэн асасий жэһэттин охшаш. Оқуғучилар йэккэ, жүплүк яки топлуқ иш арқилиқ мавзуға мунасивэтлик 9 мэсилини ениқлайду. Ромбтики эң үстүнки төртбулуңлуққа мавзу бойичэ эң эһмийэтлик мэсилэ, униңдин кейинки икки төртбулуңлуққа эһмийити жэһэттин 2-дэрижилик дэп қаралған икки мэсилэ, кейинки үч төртбулуңлуққа эһмийити жэһэттин 3-дэрижилик дэп қаралған үч мэсилэ, кейинки икки төртбулуңлуққа эһмийити жэһэттин 4-дэрижилик дэп қаралған икки мэсилэ, эң ахирқи төртбулуңлуққа эһмийити эң төвэн мэсилэ йезилиду.

11. «Т-жэдвили» графикилиқ органайзери

Мэхсити: Оқуғучиларниң мэсилиниң маһийитини чүшиниш, селиштуруш, пэриқлэрни ениқлаш қабилийэтлирини ашуруш.

Әмэлгэ ашурулуши: Бу усул бир мэсилиниң, эхбаратниң пэриқлинидиған икки тэрипини яки селиштурушқа болидиған,

амма һәр бириниң өз алаһидиликлири бар икки мәсилини, әхбаратни үгиниш, тәһлил қилиш үчүн қоллинилиду.Мәсилән, қиш билән язниң һәр бириниң өзигә хас, бир-биригә охшимайдиған алаһидиликлирини ениқлаш тапшурмиси бойичә төвәндикичә Т жәдвилини йезиш мүмкин (бу жәдвәлниң шәкли Т һәрипигә охшайду):

Оқуғучилар йәккә, топлуқ ишлар арқилиқ өз ишлирини тәһлил қилип, ортақ Т-жәдвилини толтириду. Андин уни көпчиликниң диққитигә һавалә қилиду.

Яз	Қиш
Күн иссиқ болиду. Ямғур яғиду. Әтрап йешилзарлиққа бөлүниду. Қушлар көп болиду. Өйләргә от қалимайду. Чана билән тейлип ойнашқа болмайду.	Күн соғ болиду. Қар яғиду. Әтрап аппақ қар билән қаплиниду. Қушларниң толиси иссиқ жайларға учуп кетиду. Өйләргә от қалайду. Чана билән тейлип ойнашқа болиду Һашарәтләр болмайду Коктат, мевиләр аз болиду. Өйләрни исситиш үчүн көп миқдарда чиқим болиду. Топа-чаң аз болиду. Һәр хил микроблар аз болиду.

12. **«Торлуқ диаграмма» графикилиқ органайзери**

Мәхсити: Оқуғучиларниң ижадий вә мустәқил ойлаш, мәсилиниң асасий вә қошумчә тәрәплирини ениқлаш вә уларни бағлаштуруш, алған билимини системилаштуруш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Мәзкүр органайзер «Кластер», «Концептуал хәритә», дәпму атилиду. Уларни «Йәккә диаграмминиң» кәңәйтилгән варианти, дәп қарашқиму болиду. Бу йәрдә «Йәккә диаграммидики» қошумчә мавзуға мунасивәтлик кичик мавзулар болса, улар қошумчә мавзу әтрапиға орунлаштурулуп сизиқ билән қошулиду. Адәттә әң асасий мәсилә оттурида, униңдин кейин иккинчи дәрижилиқләр, андин үчинчи дәрижилиқләр келиду.

Йәккә вә торлуқ диаграммиларни йеңи мавзуни өтүш алдида

яки униңдин кейин мавзуға мунасивәтлик асасий уқумлар бойичә оқуғучиларниң алған билимини умумлаштуруш, системилаштуруш үчүн қоллинишқа болиду. Бу хил органайзерларни «Ойлан, жүпләш, пикирләш» усули арқилиқ әмәлгә ашурса болиду.

13. «Һекайә хәритиси» графикилиқ органайзери

Мәхсити: Оқуғучиларниң вақиә яки һадисиләрниң пәйдин-пәй давамлишишини, тәрәққий етишини ениқлаш, чүшиниш, эстә сақлаш һәм тәһлил қилиш, селиштуруш, умумлаштуруш, ижадий, тәнқидий ойлаш қабилийәтлирини ашуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Орунлиниши, асасий жәһәттин, «Вақит тизмиси» графикилиқ органайзериға охшайду. Бу йәрдә һәр бир вақиә яки һадисигә уларни ипадиләйдиған сүрәтләр ясилиду һәм айрим тирәк сөзләр йезилиду.

14. «Эмоция графиги» графикилиқ органайзери

Мәхсити: Оқуғучиларни тәнқидий ойлаш, мавзуни һәртәрәплимә тәһлил қилиш қабилийәтлирини риважландуруш.

Әмәлгә ашурулуши: Тик булуңлуқ координатилар системиси шәклидики перпендикуляр икки сизиқниң горизонтал оқиға мәтиндики бир персонажға бағлиқ вақиәләрниң пәйдин-пәй тизмиси йезилса, вертикал оқиға шу вақиәләргә бағлиқ персонажниң эмоциясиниң (**бетәрәп эмоцияләр:** пәрвасиз, һәйран болуш; **сәлбий эмоцияләр:** ғәзәп, рәнжиш, өчмәнлик, қайғу, эндишә, қорқуш, зерикиш, нәпрәт; **ижабий эмоцияләр:** хошаллиқ, қанаәт, муһәббәт, яқтуруш, раһәт) өзгириши йезилиду. Вақиәләр мәтиндики йүз бериш орун тәртиви билән берилгәндәк, жуқурида аталған асасий эмоцияниң үч түриму мәлум бир тәртиптә тик сизиқ бойиға (вертикал оққа) орунлаштурулуши керәк. Вақиәләр билән эмоцияләрниң кийилиш чекитлирини сизиқ билән қошқанда, персонажниң вақиәләргә бағлиқ эмоциясиниң өзгириш динамикиси чиқиду.

11.4. Йеңичә билим бериштики бәзи муһим чүшәнчиләр

11.4.1. Байқаш

Байқаш оқуғучиларни оқуш үчүн баһалашниң яки форматив (шәкилләндүргүчи) баһалашниң муһим усуллириниң бири. Байқаш арқилиқ муәллим оқуғучиниң дәрис жәриянидики паа-

лийитини, йәни мавзуни егиләш бойичә һәрикәтлири күзитип, уларниң һәр бири бойичә өзигә керәк мәлуматларни топлайду, андин уларни тәһлил қилиду. Асхат Әлимов байқаш үчүн төвәндикичә байқаш варақлирини қолланған тоғра дәп һесаплайду:

Оқуғучиниң дәристики паалийитини байқаш вариғи

Оқуғучиниң исми, фамилияси	Байқаш узақлиғи (вақти)	Мустәқил пикирләр кәлтүрүши	Соалларни қоюши	Соалларға жавап бериши	Топ ишиға арилишиши
Муәллимниң оқуғучиниң паалийити бойичә хуласә пикри					

Оқуғучиниң муназиригә қатнишишини байқаш вариғи

Қандақ зичлиқта Һәрикити	Һәр қачан	Адәттә	Бәзидә	Һеч қачан
Берилгән тапшурма вә соалларни чүшинип елишқа тиришип, башқилар билән бөлүшиду.				
Дәрисликкә таянмай, идеяләр, пикирләр кәлтүриду.				
Тиңшашни билиду вә сөзлигүчини қоллап туриду.				
Өз көз қаришини мәнбәләр вә практика асасида дәлилләйду.				
Пикирләрни хуласиләшкә вә умумлаштурушқа тиришиду				
Башқиларни тиңшайду вә пикирлири билән һесаплишиду.				
Өз ойлирини башқиларниң пикирлири билән селиштуруп хуласә чиқириду.				
Йеңи чүшәнчиләрниң пәйда болушиға мәнпийәтдар.				

Муәллим бу байқаш вариғидики оқуғучилар паалийитини «+» яки «-» бәлгүлири арқилиқ баһалиса болиду.

Асхат Әлимов өзиниң китавида пүткүл дәрисниң өтүш жәриянини байқаш вариғиниму кәлтүриду. Бу варақ муәллимләргә мөлчәрләнгән. Улар бир-бириниң дәрислиригә қатнашқанда бу байқаш вариғини пайдиланса болиду. Бу йәрдики өлчәмләр муәллимниң өз дәрисидиму немиләргә диққәт қилиши керәклигини көрситиду.

Пән: Муәллим: Вақти:	
Тәләпләр	Изаһлар
Синиптики психологиялик климат	
Оқуғучиларниң қизғинлиғи (мотивацияси)	
Оқуғучиларниң активлиғи	
Оқуғучиларниң бирлишип ишлиши	
Блум таксономияси бойичә жуқури дәрижилик соалларни вә тапшурмиларниң қоллинилиши	
Дәрис қурулмисиниң системилиқлиғи	
Муәллим вә оқуғучиларниң қолланған усуллири	
Баһалаш усуллириниң қоллинилиши	
Дәрисниң нәтижидарлиғи тоғрисида умумий пикир	

11.4.2. Блум таксономияси

1956-жили америкилиқ психолог Бенжамин Блум «Билим бериш мәхсәтлириниң таксономияси: Идрак саһаси» намлиқ китавини нәшир қилиду (Бу йәрдә «идрак» сөзи қазақчә «таным», русчә «познание» сөзлири билән охшаш мәнада қоллинилиду. Мәзкүр сөзгә 1999-жили Үрүмчидә нәшир қилинған «Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә» төвәндикичә изаһ бәргән: 1) билиш, чүшиниш қабилийити; зеһин, пәм, парасәт. 2) <пәлсәпә> Объектив шәйиниң йүзәки һадисилири яки ташқи алақиси тоғрисидики умумлаштурма инкас. Уму туйғуға охшаш объектив шәйиниң анализаторларға беваситә тәсир көрситиш арқисида

пәйда болиду. 3) <логика>Объектив шәйиниң бир пүтүн обризи вә йүзәки бағлиниши экис эттүрүлгән психикилиқ җәриян). Униңда Блум ойлашниң алтә дәрижисси тоғрисида өз пикрини оттуриға қойиду. Бу алтә дәриҗә ойлашниң әң төвәнки дәрижисидин тартип

әң жуқарқи дәрижисини өз ичигә алиду. Блумниң пикричә, бу алтә дәриҗә төвәндикичә тәртиптә келиду:

Билиш.

Чүшиниш.

Қоллиниш.

Анализ (тәһлил).

Синтез.

Баһа бериш.

Ойлашниң, идракниң әң төвәнки дәрижиси билиш, униңдин кейинкиси чүшиниш вә ш.о. Қанчә жуқурилиғансири ойлаш җәрияни шунчә мурәккәплишиду. Әнъәнивий Блум таксономияси төвәндики мәзмунларни өз ичигә алиду:

1.Билиш:

а) Мәзмуни:Әхбаратни эскә елиш, ядқа елиш, ениқлима вә аталғуларни қайтилашни өз ичигә алидиған ойлаш дәрижиси. Бу йәрдә чүшиниш тәләп қилинмайду.

ә) Асасий сөзлири: Атимақ, эскә алмақ, тәсвирлимәк, ейтип бәрмәк, тонумақ, көрсәтмәк, хәвәрлимәк, ениқлимақ, қайтилимақ, бәлгүлимәк, эслигә кәлтүрмәк, көз алдиға кәлтүрмәк, әгәшмәк.

ә) Асасий соаллири, тапшурмилири (мисаллар билән):

«Қутадғу билик» дастаниниң муәллипи **ким?** Җүмлиниң егиси дегинимиз **немә?** Қазақ ханлиғи **қачан** қурулған? Қазақстанниң пайтәхти **қәйәр?** Җүмлиниң бир хил бөләклири **қандақ** йезилиду? Шеирни ядқа ейтип бериң.

Мавзуниң тирәк сөзлирини атап бериң.

2. Чүшиниш:

а) Мәзмуни:Билгән, егилигән әхбаратниң мәнасини чүшинишни, башқиларға чүшәндүрүшни, асасий ойни башқичә ейтип беришни билдүридиған ойлаш дәрижиси.

«Чүшиниш» уқуми төрт түрлүк мәзмунни өз ичигә алиду: *Чүшәндүрүш (интерпретация)* – асасий әхбарат, идеяләрни вә уларниң арисидики мунасивәтни ениқлаш.

«Немишкә? Қандақларчә?» дегән соалларға җавап издәш.

Көчириш (трансформация) – әхбарат, идеяниңасасий мәнансини сақлиған һалда, башқа системиға, шәкилгә көчириш: формулини сөз билән ейтип бериш, графикни оқуш, сурәтни чүшәндүрүш, әхбарат, идеяни өз сөзи билән ейтип бериш.

Мисаллар кәлтүрүш – әхбарат вә идеяләргә мисаллар кәлтүрүш арқилиқ, уларни тоғра чүшәнгәнлигини көрситиш

Ениқлимилар – аталғу яки чүшәнчиниң мәнасини өз сөзи билән ейтип бериш.

ә) Асасий сөзлири: Умумлаштурмақ, өзгәртмәк, чүшәндүрмәк, мисал кәлтүрмәк, алаһидилигини ейтмақ, баянлап бәрмәк, селиштурмақ, пәриқлирини көрсәтмәк, хуласилимәк, өз сөзи билән ейтип бәрмәк, молҗалимақ, таллимақ, йәшмәк, охшашлиғини ейтмақ, графикни оқумақ, тәрҗимә қилмақ.

б) Асасий соаллири, тапшурмилири (мисаллар билән):

Чүшәндүрүш (интерпретация) – Қиш билән язниң арисидики пәриқләр қандақ?

Қазақстанниң өтмүши билән һазирқи һаятини селиштуруң.

Көчириш (трансформация) – Чүшәнгиниңизни өз сөзиңиз билән ейтип бериң.

Үгәнгиниңизни җәдвәлгә селип, қисқичә чүшәндүрүп бериң.
Әсәр сюжетини өз сөзиңиз билән ейтип бериң.

Мисаллар кәлтүрүш – Мавзу (ениқлима) бойичә мисал кәлтүрүң.

Ениқлимилар – 3-синип оқуғучисиға чүшинишлик болидиғандәк қилип проблединиң ениқлимисини бериң.

Бу аталғуни өз сөзиңиз билән чүшәндүрүп бериң.

3. Қоллиниш:

а) Мәзмуни: Билгән, чүшәнгән әхбаратни, идеяни йеңи вәзийәттә, мәлум проблемини йешишта қоллинишни билдүридиған ойлаш дәриҗиси. Қоллиниш җәриянига алаһидә диққәт бөлүш керәк. Сәвәви проблемини йешиш җәрияни проблеминиң йешимидин муһим.

ә) Асасий сөзлири: Пайдиланмақ, әмәлиятта қолланмақ, иш тәртивини көрситип бәрмәк, қаидә бойичә орунлимақ, рольларни орунлимақ, тизмақ, қурмақ, алдин ала ейтмақ, тәйярлимақ, аяқлаштурмақ, һесаплимақ, намайиш қилмақ, аяқлаштурмақ,

һесаплимақ, ишләп чиқмақ, тәҗрибә жүргүзмәк, издимәк, тапмақ, планлимақ, уюштурмақ, ишләтмәк.

б) Асасий соаллири, тапшурмилири (мисаллар билән):

Оқуғучиларда селиштуруш вә метафора тоғрисида чүшүнүк бар (билиш дәриҗиси), улар бу тәсвирий васитиләрниң өз ара пәриқлирини билиду (чүшиниш дәриҗиси), әнди оқуғучилар уларни А. Өткүрниң «Из» шеиридин тапалиса, мавзуни егиләшниң қоллиниш дәриҗисигә йәткән болиду.

4. Анализ (тәһлил):

а) Мәзмуни:Билгән, чүшәнгән һәм қоллиналайдиған әхбаратни, идеяни қисимларға бөлүшни, уларниң өзара мунасивитини вә қандақ ишләйдиғанлиғини ениқлашни билдүридиған ойлаш дәриҗиси.

Тәһлил түрлири:

Маһийитини егиләш - әхбарат яки идеяниң тәркивий қисимлирини ажритиш, уларниң арисидики бағлинишни көрситиш, пикирни техиму риважландуруш;

Әстәрлик мәзмунни ениқлаш - икки чүшәнчә арисидики мунасивәтни көрситиш.

Мотивация - сәвәпләрни ениқлаш.

ә) Асасий сөзлири: Тәһлил қилмақ, қисимларға бөлмәк, классификациялимәк, системилаштурмақ, тәнқит қилмақ, муһакимә қилмақ, пәриқлирини аҗратмақ, схемилиқ қилип көрсәтмәк, селиштурмақ, қариму-қарши қоймақ, аҗратмақ, парчилимақ, тәкшүрмәк, диаграмма арқилиқ көрсәтмәк, категорияләргә бөлмәк.

б) Асасий соаллири, тапшурмилири (мисаллар билән): Маһийитни егиләш - һекайә қисимлириниң алаһидиликлирини ейтип бериң;

-теореминиң икки қисмини селиштуруң.

Әстәрлик мәзмунни ениқлаш - йезиқ ислаһитиниң маһийити немидә?

«Яманниң яхшиси болғичә, яхшиниң ямини бол» дегән мақални қандақ чүшинисиз?

Мотивация - алий оқуш орунлирида оқушниң сәвәви немидә? -немишкә бүгүнки күнләрдә экология мәсилиси җиддий муһакимә қилиниватиду?

5. Синтез:

а) Мәзмуни: Йеңи мәзмун һасил қилиш үчүн қисимларни пүтүнгә бириктүрүшни билдүридиған ойлаш дәрижиси.

Иш нәтижисиниң түрлири:

1. Ижадий жанрлар;
2. Планлаш, һәм тәжрибидин өткүзүш;
3. Абстаркт уқумға асаслинидиған нәтижиләр.

ә) Асасий сөзлири: дәлиллимәк,топлимақ, қураштурмақ, умумлаштурмақ, қайта қурмақ, лайиһилимәк, риважландурмақ, планлимақ, башқурмақ, яратмақ, уюштурмақ, ижадий орунлимақ.

б) Асасий соаллири, тапшурмилири (мисаллар билән):

1. *Ижадий жанрлар* - эссе, инша, шеир, сценарий йезиш.
2. *Планлаш, һәм тәжрибидин өткүзүш* - Әхбарат яки идея бойичә барлиқ мәлуматларни топлаш, бир системиға селип, бир план яки жәдвәл түзүш.
3. *Абстаркт уқумға асаслинидиған нәтижиләр* – Илмий гипотеза қуруп, уни тәвсийә қилиш.

6. Баһа бериш:

а) Мәзмуни:Әхбарат вә идеяләрниң қиммити тоғрисида пикир жүргүзүшни, талаш мәсилиләр бойичә муһакимә жүргүзүп қарар қобул қилишни билдүридиған ойлаш дәрижиси.

ә) Асасий сөзлири: Баһа бәрмәк, әһмийитини бәлгүлимәк, қарар қобул қилмақ, тәнқитлимәк, қазилиқ қилмақ, хуласә чиқармақ, тәвсийә қилмақ, ишәндүрмәк, таллимақ, өлчимәк, қоллимақ яки рәт қилмақ, ақлимақ.

б) Асасий соаллири, тапшурмилири (мисаллар билән): «Сизниң ойиңизчә бу дурусму яки хатаму, әһмийәтликму яки әһмийәтсизму.олламсиз яки қарши боламсиз?» дегәнгә охшаш түрлүк пикирләргә, муназириләргә түрткә болидиған соалларға асаслиниду.

Бу йәрдә Блум таксономиясиниң психология саһасиға мунасивәтлик алғанда, ойлашниң алтә дәрижисини көрсәтсә, педагогика саһасиға бағлиқ алғанда, Блум таксономияси мавзуни егиләшниң алтә дәрижисини көрситидиғанлиғини алаһидә ейтип өткән артуқ болмайду. Мәлумки, әнъәнивий билим беришгә биз көпирәк оқуғучиларниң билиш дәрижисигә көңүл бөлгән. Муәллим үчүн оқуғучиниң ениқлимини билиши, шеирни ядқа

ейтип бериши йетәрлик болған. Башқичә ейтқанда, Блум таксономиясиниң биринчи дәрижиси биләнла чәкләнгән, қалған дәрижилири бойичә ишләш наһайити камдин-кам учриған.

11.4.3. Қайтурма алақә

«Қайтурма алақә» чүшәнчиси, мәсилән, муәллимниң оқуғучиға қаритилған бир һәрикити нәтижисидә оқуғучиниң шу һәрикәткә нисбәтән җавап, йәни қайтурма һәрикитини нәзәрдә тутиду. Бу һәрикәт башқичә болушиму, йәни оқуғучи һәрикитигә муәллимниң қайтурма һәрикити яки оқуғучиларниң бириниң һәрикитигә нисбәтән иккинчи бириниң қайтурма һәрикити. Әмәлиятта биринчи қайтурма алақә көп қоллиниду вә муһим һесаплиниду.

Қайтурма алақә оқуғучини илһамландуруп, униң техиму илгирилишигә, тәрәққий етишигә түрткә болуши керәк. Қайтурма алақә орунланған тапшурмиға мунасивәтлик ениқ, чүшинишлик болуши тәләп қилиниду. Униңға муәллим вақит бөлүп, алаһидә әһмийәт бериду. Қайтурма алақә күтүлидиған нәтиҗиләргә, утуқ нәтиҗилиригә вә һәр бир оқуғучиниң өзигә хас алаһидиликлиригә бағлиқ елип берилиду.

Шәкилләндүргүчи баһалаш (оқуш үчүн баһалаш, форматив баһалаш) қайтурма алақә билән бевиситә мунасивәтлик. У мәхсәткә йәткүзидиған ениқ һәрикәтләр, вәзийәтләр, талаш мәсилиләр бойичә изаһларниң берилиш вә елиниш җәрияни. Баһалаш бойичә мутәхәссисләр

Шәкилләндүргүчи баһалашни оқуғучилар билән үзлүксиз давамлишидиған қайтурма алақә дәпму қарайду.

Қайтурма алақә оқуғучиларниң үгиниш җәриянининиң қандақ кетип барғанлиғи, утуқлири вә проблемилири тоғрисида әхбарат бериду. Қайтурма алақә, адәттә, позитив, сәмимий, өзара һөрмәт вә яхши нийәт асасида әмәлгә ашурулиду. Һәм һәр қачан оқуғучиға өз җававини толуқ беришкә, түзитишкә яки өз ойини өзгәртишкә вақит берилиду. Қайтурма алақә оқуғучиниң утуқлирини көрситип олтирип, уни техиму яхшилаш тоғрисида тәвсийә бериду.

Қайтурма алақиниң ики түри болиду: язмичә қайтурма алақә вә еғизчә қайтурма алақә.

1. **Язмичә қайтурма алақидә** муәллим изаһлири утуқ өлчәмлири асасида ихчам вә чүшинишлик шәкилдә йезилиду. Адәттә, хатани муәллим түзәтмәйду, эксинчә оқуғучиниң өзиниң өз хатасини түзитишкә түрткә болиду, йәни шу йөнилиштә тәвсийәләр, изаһлар бериду. Мәсилән, уйғур тилидин язма иш болса, униңдики хаталарға изаһалар төвәндикичә болуши мүмкин: «Бу сөзниң имласи китапниң х-бетидә берилгән, яки мону мавзу билән мунасивәтлик. Шуни эскә елиң яки қайтилап чиқиң», «Бу сөзни Сиз жуқурида тоғра йезипсиз, диққәт қилиң», «Бу йәрдә сөзләрни тоғра йезипсиз» вә ш. о.

2.Оқуғучилар һәрикитигә еғизчә изаһлар, йәни **еғизчә қайтурма алақә** төвәндикичә шәкилләрдә берилиши мүмкин:

• әгәр тоғра җавап болса, муәллим «Яхши!», «Наһайити яхши!», «Ярайсиз!», «Наһайити дурус җавап болди, ярайсиз!», «Ойиңиз наһайити тоғра!», «Мавзуни яхши чүшинипсиз!», «Балилар, Әркинниң җавабиниң ениқ һәм толуқ болғанлиғиға диққәт қилдиңларму?», дегәнгә охшаш ибариләрни;

• әгәр җавап натоғра болса, «Сиз тоғра җавапқа йеқин келип қалдиңиз, йәнә бир қетим ойлинип көрүң», «Сиз дурус йөнилиштә кетип барисиз, йәнә азирақ тиришип көрүң», «Турсунай мошундақ ойлайдекән, силәр қандақ ойлайсиләр?», «Оюңизни йәнә бир қетим жиғинчақлап ейтип көрүң», «Өзиңиз ейтқан пикирни китаптики пикир билән селиштуруп көрүң», «Өзиңизниң җавабиңиздин қанаәтләндиңизму?», «Немишкә мошундақ ойлайсиз?», «Техиму кәңирәк ейишқа тиришип көрүң» дегәнгә охшаш ибариләрни қолланса болиду.

Оқуғучилар җаваби хата (һәтта қопал хата) болсиму, муәллим «Тамамән хата пикир», «Өйдә китап ачмиған охшайсиз», «Мошундақму ахмиқанә җавап боламду», «Бир нәрсә дейиштин авал ойламсиз, йоқму?», «Сизниң бешиңиз ишлимәмду, немә?» дегәнгә охшаш сәлбий мәнадики изаһларни қолланмаслиқ керәк. Мундақ изаһлар һеч қачан иҗабий нәтиҗә бәрмигән: улар оқуғучини рәғбәтләндүрмәйду, эксинчә уни чекиндүриду, роһий һалитини чүшкүнлүккә учритиду, оқушқа қизғинлиғини төвәнлитиду.

Оқуғучи һәр хил объектив вә субъектив сәвәпләр түпәйли дәрискә тәйярланмай келиши мүмкин, бирақ сәвәпләрниң һеч қайсиси униңға тәнбиһ беридиған изаһларни ейтишқа асас болалмайду. Биз мошундақ ибариләрни қоллиниш арқилиқ оқуғу-

чини яхши билим елишқа, тәртиплик болушқа чақиримиз, дәп ойлисақ тамамән хаталашқан болимиз. Яхши нәтижә пәқәт яхши муамилидин, яхши муһиттин, яхши нийәттин чиқиши мүмкин. Униң үстигә барлиқ оқуғучиларниң қабилийәтлири охшаш болмайду. Бири математикиға йеқин болса, бири спортқа, бири сәнъәткә йеқин болиду. Уларниң һәммисигә охшаш тәләп қоюш мүмкин әмәс.

Асхат Әлимов, қайтурма алақини тәвсийә қилишниң **сәккиз қаидисини** көрситиду:

• **позитив болуш**. Тәһлил қилиниватқан мәсилиниң иҗабий, яхши тәрәплирини көрүшкә интилиш керәк. Һәтта адәмниң алаһидә тәкитлигүдәк яхши тәрипи болмиса, униң нийитини, интилишини u1080 иҗабий дәп билиш керәк. Тәвсийә қилғанда (йәни қайтурма алақә бәргәндә-Р.А.) ишни яхшилайдиған мәсилиләргә тохталған тоғра. Сөһбәтни өзара һөрмәт, сәмимий мунасивәт асасида жүргүзүш керәк;

• **баһалиғучи болмаслиқ.** «Бир адәмниң башқа адәмдин пәрқи – уларниң бир-биригә охшимайдиғанлиғида» дегән қаидигә реайә қилған тоғра, йәни биз башқилардин камму, артуқму әмәс, биз пәқәт башқичимиз. Шуниң үчүнму қайтурма алақидә биз өзимизни жуқуриму, төвәнму қоймаслиғимиз керәк, пәқәт өз ойимиз билән чүшинигимизни кәлтүрүшимиз һаҗәт;

• **мәслиһәт бәрмәслик, үгәтмәслик, пәқәт тәвсийә қилиш.** Адәм биригә мәслиһәт бәргәнни яхши көриду, амма өзигә әқил ейтқанни анчә яқтуруп кәтмәйдиғанлиғини унтимаслиқ керәк. Мошуни эстә тутқан һалда, данишмәнлик қилмай, «Мундақ қилиш керәк!», «Монуни ясаш керәк!» яки «Мән сизниң орниңизда мундақ қилған болар едим!» дегән сөзләрни ейтмай, өзимизниң пикирлиримизни кәлтүрәйли. Уларни қобул қилиш яки қилмаслиқ қайтурма алақини алғучи адәмниң ихтияридики иш. Бу йәрдә қайтурма алақә бәргүчиниң сөзлиридә соал интонацияси бесим болуп, көп ейтидиған сөзи «мүмкин» болғини яхши, йәни у дайим қайтурма алақә алғучиниң пикрини сорап, униң билән мәслиһәтлишип турғандәк болиду: «Мүмкин мундақ ясаш керәкту?»;

• **интилишиға түрткә болуш.** Қайтурма алақиниң бир мәхсити – адәмниң иҗадий ишқа интилишиға түрткә болуш. Иҗабий пикир ейтиш билән биллә адәмниң келәчәктә өз ишиға

яхши өзгиришләрни киргүзидиғандәк қизиқтуруп, илһамландурған дурус;

• **сипайә болуш.** Адәмгә қопал сөзләп, рәнҗитмәскә тиришиш керәк. Ундақ болмиған әһвалда, униң қайтурма алақини қобул қилип, өз һәрикитигә өзгиришләр киргүзүши натайин;

• **ярдәмлишиш.** Адәмгә һәқиқий түрдә яхшилиқ тиләп турғанлиғимизни дәлилләп турушимиз керәк. Қайтурма алақидә «Мениң Сизгә қандақ ярдәм көрситәлишим мүмкин дәп ойлайсиз?» дегәнгә охшаш соаллар арқилиқ өзимизниң ярдәм беришкә һәр қачан тәйяр екәнлигимизни билдүргинимиз тоғра;

• **тәң тутуш**. Қайтурма алақиниң асасий нишани мәслиһәтлишиш, тәвсийә қилиш болғанлиқтин, сөһбәттә һәр икки тәрәп бир-бири билән тәң болуши керәк.

Бириниң иккинчисидин үстүн болуши қайтурма алақиниң нәтижилик болушиға кашила болиду;

• **утуққа йоллаш**. Оқуғучиниң еңиға «Қайтурма алақә – пайдилиқ һәрикәт» дегән ой билән биллә, униң нәтиҗилириниң шәхсниң өсүши, тәрәққий қилиши үчүн муһим екәнлигини сиңдуруш керәк. Пайдилиқ нәрсиниң нәтиҗиси һәр қачан иҗабий болидиғанлиғини унтимаслиқ керәк. Қайтурма алақә тәсирлик һәм утуқлуқ болғансири муәллим оқуш/оқутушниң қандақ кетип барғанлиғи, оқуғучиларниң қандақ оқуйдиғанлиғи тоғрилиқ һаҗәт мәлуматларни елип туриду.

Бу йәрдә шундақла австралиялик алим Джон Хеттиниң тәтқиқат нәтиҗирини кәлтүрүп өткән артуқ болмайду. У он бәш жил давамида оқуғучиларниң үлгиримигә тәсир қилидиған асасий факторларниң немиләр екәнлигини ениқлаш үчүн тәтқиқат жүргүзгән. Алим бирнәччә миллион оқуғучини үгәнгән 52637 тәтқиқатни өз ичигә алған умумий сани 800-гә йеқин метатәһлилгә (метатәһлил- мәлум бир мәсилә бойичә моҗут тәтқиқатлар нәтиҗилириниң барлиғини үгинип, ортақ нәтиҗигә келиш) асасланған. У қайтурма алақә, «муәллим-оқуғучи» мунасивити, мәхсәт қоюш, синипдашлирини оқутуш, күтилидиған нәтиҗиләр, өй тапшурмиси, мәктәпниң мәхсити вә сәясити охшаш бир нәччә факторларниң оқуғучиларниң билим сүпитигә тәсир қилиш мөлчәрини ениқлиған. Джон Хеттиниң тәтқиқати нәтиҗисидә оқуғучиларниң үлгиримигә әң чоң тәсир көрситидиған фактор қайтурма алақә болған.

Қайтурма алақә тоғрилиқ сөз болғанда, америкилиқ психология профессори Керол Двекниң оқуғучиларниң тиришчанлиқ көрси-

тиши һәққидә елип барған тәтқиқатиниму әсләп өтүшкә болиду. Алим өз тәтқиқатлирида икки муһим чүшәнчигә алаһидә тохталди.

Биринчисини алим «Можутлуққа асаслиниш» дәп атиди. Бу хил чүшәнчидики адәмләр толарақ «Мән мошундақ ярилип қалған. Мону ишларни қилалаймән, монуларни қилалмаймән. Мән өзгирәлмәймән. Мениң қабилийитим чәкләклик. Мениңдә алаһидә талант йоқ. Бу тапшурма мениң үчүн қийин. Мән уни орунлалмаймән» дәйдиған адәмләр. Иккинчи чүшәнчини Керол Двек «Өсүшкә асаслиниш» дәп атиған. Бу хил типтики адәмләр «Адәмдики һәр қандақ яхши хисләтни, қабилийәтни шәкилләндүрүшкә вә тәрәққий әткүзүшкә болиду. Адәмниң кимлиги униң қандақ яралғанлиғиниң әмәс, бәлки униң өзини өзи қандақ шәкилләндүргәнлигиниң, тәрәққий әткүзгәнлигиниң нәтиҗиси болуп һесаплиниду. Һәр қандақ яхши нәтиҗигә, утуққа көп ишләп, оқуп, үгиниш арқилиқ вә тиришчанлиқ асасида йетишкә болиду», дәп ойлайду. Биринчи чүшәнчидики оқуғучиларниң көз қаришини өзгәртиш бойичә издәнгән алим мундақ хуласигә келиду: әгәр мундақ оқуғучиларға берилгән қайтурма алақә уларниң шәхсий хусусийәтлиригә әмәс, бәлки уларниң әмәлий һәрикәтлиригә қаритилса, нәтиҗә жуқури болиду. Мәсилән «Ярайсиз!», «Сиз әқилликсиз!» дегәнгә охшаш шәхсниң өзигә хас алаһидилигигә қаритилған мақташлардин көрә, «Сиз бу ишни орунлашта яхши усул қоллинипсиз», «Сиз бу ишни орунлашта хелә тиришипсиз», «Сизниң хуласилириңиз асаслиқ екән», «Дәлиллириңиз ишәнчлик екән» дегәнгә охшаш уларниң әмәлий һәрикитигә қаритилған қайтурма алақиләр оқуғучиларниң техиму тиришип тапшурмини орунлишиға түрткә болидекән.

Мундақ әһвалда оқуғучи бир қийинчиликқа дуч кәлгәндә, техму тиришидиған, мәсилини йешиш үчүн башқиму усулларни издәштүридиған болиду. Әгәр махташ униң шәхсий хусусийитигә қаритилса (мәсилән, Сиз әқиллиқ!), у чағда оқуғучи бир қийин тапшурмиларға дуч кәлгәндә, «Мениң бу тапшурмиға әқлим йәтмиди», дәп үмүтсизликкә берилип кетидекән. Демәк қайтурма алақә қилғанда, бу мәсилиниму һәр қачан нәзәрдә тутуш керәк.

11.4.4. Лессон стади (Lesson study)

Бу ибарини инглиз тилидин тәрҗимә қилсақ, «дәрисни тәтқиқ қилиш» мәнасини билдүриду. Демәк бу дәрисни өтүш, мавзуни

чүшәндүрүш усули әмәс, бәлки дәрисни үгиниш, тәтқиқ қилиш усули. Оқутидиған пәни яки башқа принцип бойичә бириккән 4-5 муәллим дәрисни тәтқиқ қилиду. Уларниң һәммиси тәң һоқуқлуқ болиду. Бири башлиғи қалғанлири униң ейтқинини орунлиғучилар дегән принцип болмайду. **Лессон стади топидики** муәллимләр өзлири келишип, яки чәк таритиш арқилиқ дәсләп дәрис өтидиған муәллимни, йәни **риясәтчи муәллимни** ениқлайду. Дәсләпки дәрис бойичә барлиқ ишларға мошу муәллим риясәтчилик қилиду. Қалған топ әзалири **байқиғучи муәллимләр** болиду. Улар бирлишип дәрисни тәтқиқ қилиду. Кейинки дәрисни өткүчиләр, йәни риясәтчи муәллимләр новәтлишип дәрис өтиду.

Дәрис плани үчүн, дәрисниң өтүлүши вә уни үгинишниң, тәтқиқ қилишниң нәтиҗиси үчүн барлиқ лессон стадии топи әзалири, уларниң риясәтчи яки байқиғучи болушидин қәтъий нәзәр, охшаш җавапкәр болиду. Бу йәрдә әнъәнивий билим бериштики очуқ дәрис охшаш дәрисни ким өтсә шу җавапкәр, дәп қарашқа болмайду.

Лессон стади 19-әсирниң 70-жиллири Японийдә иҗат қилинип, мәктәпләргә қоллинишқа киргүзүлгәндин кейин, япон оқуғучилириниң пәнләр бойичә билими хелә өскән.

Лессон стадиниң пайдилиқ бир усул екәнлигни чүшәнгән Америка, Англия, Сингапур охшаш әлләр уни өзлириниң билим бериш системисиға киргүзгән һәм уни техиму риваҗиландурған. Кейинки жиллир бизниң елимиздә кетип бериватқан дунияидики илғар оқутуш технология- лирини өзләштүрүш җәриянига бағлиқ лессон стадиму мәктәпләрдә қоллинилишқа башланди. Лессон стадини өткүзүшниң басқучлири төвәндикичә:

• **1-басқуч. Лессон стади топини қуруш.** Бу топ пән муәллимлириниң яки башланғуч синип муәллимлириниң яки ихтиярий асастики муәллимләрни топи болуши мүмкин. Сәвәви бу йәрдә мәлум бир пәнниң мавзулирини үгиниш әмәс, бәлки оқутушниң мәлум бир усуллириниң пәнний билимләрни егиләштики ролини үгиниш, тәтқиқ қилиш муһим. Шуниң үчүн лессон стади мавзуси пәнний билимләр мавзусиға бағлиқ болмайду.

• **2-басқуч. Лесон стадиниң мавзусини ениқлаш.**

Алди билән лессон стади топиниң әзалири қандақ оқутуш усулини дәристә қоллинидиғанлиғини ениқлайду.

Мәсилән, «Дәрис мавзусини егиләштики очуқ вә йепиқ со-

алларниң роли» намлиқ мавзу таллап елинса, муәллимләр бу лессон стади мавзуси бойичә қандақ ишларни әмәлгә ашуридиғанлиғи, уларниң нәтижисини қандақ үгинидиғанлиғи тоғрисида пикир алмаштуриду һәм ортақ хуласигә келиду. Бу йәрдә йәнә шуни алаһидә тәкитләшкә әрзийдуки, дәрисниң пән бойичә мавзуси башқа, лессон стади бойичә мавзуси башқа болиду. М., уйғур тилидин дәрис мавзуси «Турғун сөзләрдин исим ясиғучи қошумчилар» болса, лессон стади мавзуси жуқарқидәк «Дәрис мавзусини егиләштики очуқ вә йепиқ соалларниң роли» яки башқичә оқутуш усулиға, стратегиясигә бағлиқ болуши мүмкин.

• **3-басқуч. Лессон стади бойичә өтүлидиған дәрисниң планини түзүш.** Дәрис планиниң дәсләпки вариантини шу дәрисни өтидиған риясәтчи муәллим өзи түзүп келиду. Кейин лессон стади топиниң әзалири бу дәрис планини билләмуһакимә қилиду. Топтики муәллимләр охшаш җавапкәрликтә болғанлиқтин, һәр ким өзиниң бар тәҗрибиси, билимини толуқ пайдилинип, дәрис планини муһакимә қилиши вә толуқтуруши керәк. Дәрис плани өзиниң адәттики қурулуми бойичә йезилиду. Әгәр муәллимләр Кембридж кәспий тәрәққий етиш программиси бойичә курстин өткән болса, улар Қисқа кәрәллик планни өз қурулмиси бойичә ясайду. Шундақла дәрис планини түзүш җәриянида топ әзалири алаһидә байқашқа елинидиған үч оқуғучини бәлгүләп алиду. Бу оқуғучилар әла (А дәрижисидики), оттура (В дәрижисидики) вә начар (С дәрижисидики) оқуйдиған оқуғучиларға вәкиллик қилиши керәк. Топ әзалири төрттин алтигичә болуши керәк дегәндә мошу мәсилиму нәзәрдә тутулған.Бир муәллим (риясәтчи муәллим) дәрис өтсә, қалған үч муәллим (байқиғучи муәллимләр) мошу үч оқуғучиниң дәрис җәриянидики һәрикәтлирини күзитип, байқаш вариғиға йезип туриду. Дәристә барлиқ оқуғучиларниң һәрикитини тәпсилий байқаш мүмкин болмиғанлиқтин (һәтта дәрисни бир муәллим өтүп, үч муәллим оқуғучиларни байқап олтарғандиму), оқуғучиларниң үч қатлимиға вәкиллик қилидиған үч оқуғучиниң һәр бирини бир муәллимниң байқиши арқилиқ шулар вәкиллик қилидиған қатлам тоғрисида толуғирақ әхбарат елишқа болиду.

• **4-басқуч. Дәрисни өтүш.** Дәрис лессон стади топи түзгән дәрис плани бойичә өтүлиду. Риясәтчи муәллим дәрис өтиду. Байқиғучи муәллимләр А, В, С сәвийәлиридики оқуғучиларни бай-

қайду. Адәттә улар орунлиридин туруп, өзлири таллап алған үч оқуғучиниң бирини давамлиқ күзитиду. Әң алди билән қоллиниливатқан усулниң уларға тәсири һәм нәтиҗиси қандақ болуватқанлиғи диққәт мәркизидә болиду. Шундақла бу оқуғучиларниң топтики синипдашлири билән мунасивити, муһакимигә арилишиши, җавап бериши, умумән, барлиқ һәрикити назарәт қилиниду.

• **5-басқуч. Дәристин кейинки муһакимә.** Бу басқучта лессон стади топидики муәллимләрниң дәристә қоллинилған усулниң нәтиҗиси бойичә өзара муһакимиси болиду. Муһакимидә дәрис аяқлашқандин кейин байқаштики оқуғучилардин елинған интервьюму тәпсилий тәһлил қилиниду.

• **6-басқуч. Лессон стади нәтиҗилирини кәсипдашлири билән бөлүшүш.** Лессон стадини башлаштин бурун лессон стади топиниң әзалири өзлириниң тәтқиқат нәтиҗилирини кәсипдашлири билән бөлүшидиғанлиғини билиши керәк. Шу чағда улар һәр бир һәрикитини яхшилап ойлаштуруп, уларниң нәтиҗилирини ениқ йезип маңиду, җавапкәрлик үстүн болиду. Лессон стади топиниң риясәтчиси, йәни дәрисни өткән муәллим (ким дәрисни өтсә, шу риясәтчи муәллим болиду) кәсипдашлириға лессон стадиниң нәтиҗилирини чүшәндүриду. Чүшәндүрүш шәклини лессон стади топи өзлири таллайду. Чүшәндүрүш җәриянида улар дәрис бойичә чүшүрүлгән фотосүрәтләрни, видеоларни, байқаш җәдвәллирини, A, B, C оқуғучилири билән жүргүзүлгән интервьюларни, өзлириниң язмилирини пайдилиниду.

Лессон стади бойичә англиялик мутәхәссис Пит Дадли лессон стадини үч цикл бойичә өтүшни тәвсийә қилиду:1-цикл. Бирликтә дәрисни планлаш. Дәрисни өтүш/байқаш. Үч оқуғучидин ‘28A, B, C) интервью елиш. 1-лессон стадини муһакимә қилиш вә 2-лессон стадини планлаш; 2-цикл.

Бирликтә дәрисни планлаш. Дәрисни өтүш/байқаш. Үч оқуғучидин (A, B, C) интервью елиш. 2-лессон стадини муһакимә қилиш вә 3-лессон стадини планлаш; 3-цикл.

Бирликтә дәрисни планлаш. Дәрисни өтүш/байқаш. Үч оқуғучидин (A, B, C) интервью елиш. 3-лессон стадини муһакимә қилиш вә хуласиләш.

Пит Дадли дәристә қоллинидиған план, байқашларға төвәндикичә җәдвәлләрни пайдилинишини тәвсийә қилиду:

Дәрисни планлаш, байқаш вә муһакимә қилиш җәдвили

Пән:		Дәрис мавзуси:			муәллим/байқиғучи:		
Мәзкүр лессон стадидә қандақ усулни йетилдүрүшни/тәйярлашни мәхсәт қилдиңиз?							
Екимдики утуқлар билән утуқ өлчәмлири. Мәлум бир аспект бойичә оқуғучиларнин дәрис ахирида қандақ нәтижә күтидиғиниңизни баянлаң.	Байқаштики А оқуғучи .... Мәзкүр фокус топи үчүн утуқ өлчәмлири (А оқуғучи вәкиллик қилидиған топ үчүн-Р.А.)		Байқаштики В оқуғучи .... Мәзкүр фокус топи үчүн утуқ өлчәмлири (В оқуғучи вәкиллик қилидиған топ үчүн-Р.А.)		Байқаштики С оқуғучи .... Мәзкүр фокус топи үчүн утуқ өлчәмлири (С оқуғучи вәкиллик қилидиған топ үчүн-Р.А.)		
Дәрис басқучлири	А оқуғучи (лар) қандақ жавап бериду дәп күтисиз	*У (улар) байқаш нәтижисидә қандақ жавап бәрди?*	В оқуғучи (лар) қандақ жавап бериду дәп күтисиз	*У (улар) байқаш нәтижисидә қандақ жавап бәрди?*	С оқуғучи (лар) қандақ жавап бериду дәп күтисиз	*У (улар) байқаш нәтижисидә қандақ жавап бәрди?*	Мисаллар / соаллар
Беши (тәхминән бөлинидиған вақит)							
Оттури (тәхминән бөлинидиған вақит)							
Ахири (тәхминән бөлинидиған вақит)							
Оқуғучилар немә үгәнди (Улар қандақ нәтижиләргә йәтти вә уларниң қандақ дәлиллири бар?)							
Дәсләпки ойлар							

Байқашта оқуғучиларға қоюлидиған соаллар

Дәристин кейинки сөһбәттә оқуғучиларға (А,В,С) қоюшқа тәвсийә қилинған соаллар	
Сизгә дәристә немә яқти? Сиз немини үгәндиңиз? Бурун қилалмиған ишлириңиздин һазир қайсини қилалайдиған болдиңиз? Немини яхширақ қилалайсиз? Дәрисниң қайси бөлиги Сиз үчүн үнүмлүк болди? Дәристә Сиз немини өзгәрткәнни дурус дәп ойлайсиз? Немишкә шундақ ойлайсиз? Бу соалларни Асхат Әлимовниң мошу мәсилигә бағлиқ тәвсийә қиған соаллири билән толуқтурушқа болиду: Дәристә Сизгә немә қийин болди? Бүгүнки үгәнгәнлириңиз Сизгә келәчәктә керәк болиду дәп ойламсиз? Немишкә? Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немиләрни билгүңиз келиду? Топлуқ ишқа қандақ қатнаштиңиз? Өзиңизниң паалийитиңиздин қанаәтләндиңизму? Өзиңизгә қандақ баһа қойған болар едиңиз? (А. Әлимов бу соаллардин муәллим өзи таллап үч-төртини қойса болиду, дәп қарайду).	

Дәрис хуласиси бойичә муһакимә жәриянида язма жүргүзүшкә арналған жәдвәл

Дәрис хуласиси бойичә муһакиминиң язмиси			
	Байқаштики А оқуғучи	Байқаштики В оқуғучи	Байқаштики С оқуғучи
Һәр бир оқуғучи (А,В,С) қандақ прогрессқа қол йәткүзди? У прогресс йәтәрликму? Синиптики башқа оқуғучилар қандақ нәтижә көрсәтти?			
Қоллинилған усул прогрессқа қандақ ярдәмләшти яки тосалғу болди? Қандақ күтүлмигән вақиәләр, нәтижиләр болди?			
Һәр бир оқуғучиниң нәтижилирини яхшилаш үчүн новәттики дәристә қоллинилған усулниң қайси аспектлирини түзитилиш яки өзгәртилиши керәк?	1. 2. 3.		
Новәттики дәристә биз немә қилишқа тиришишимиз керәк?	1. 2. 3.		
Ф.И.Д.И.		Вақти..............................	

Бу йәрдә Қазақстанниң Назарбаев интеллектуал мәктәплири билән Англиянин Кембридж университети бирликтә ишләп чиққан программида берилгән дәрис планиниң шаблонини вә бу шаблон асасида тиңшаш вә сөзләш, оқуш, йезиш охшаш нутуқ паалийәтлириниң түрлири бойичә йезилған қисқа қәрәллик режиләрни берип өтүшни тоғра көрдум:

Дәрис мавзуси:	**Мәктәп:**	
Күни:	**Муәллимниң исми:**	
Синип:	**Қатнашқучилар сани:**	**Қатнашмиғанлар сани:**

Мәзкүр дәристә қол йәткүзүшкә мөлчәрләнгән оқутуш мәхсәтлири	
Дәрис мәхсәтлири:	**Барлиқ оқуғучилар қилалайду:**
	Оқуғучиларниң бесим бөлиги қилалайду:
	Айрим оқуғучилар қилалайду:
Тиллиқ мәхсәт	**Оқуғучилар қилалайду:**
	Асасий сөзләр билән сөз бирикмилири:
	Диалогқа лайиқ тил стили/синиптики язмилар
	Муһакимигә арналған соаллар:
	Сиз ейталамсиз, немишкә ...?
	Жавап үчүн тәвсийәләр:
Бурунқи оқуш (мавзу бойичә бурундин билидиған билимлири-Р.А.)	

План		
Планланған вақит	Планланған һәрикәтләр	Ресурслар
Дәрисниң беши		
Дәрисниң оттури		

Дәрисниң ахири		

Қошумчә әхбарат		
Дифференциация – Сиз қошумчә ярдәм көрситишни, қоллашни қандақ планлайсиз? Сиз қабилийәтлик оқуғучилар үчүн тапшурмини мурәккәпләштүрүшни қандақ планлайсиз?	**Баһалаш –** оқуғучиларниң немә үгәнгәнлигини тәкшүрәшни қандақ планлайсиз?	Пәнарилиқ бағлиниш Бехәтәрлик вә әмгәкни қоғдаш қаидилири ӘКТ билән бағлиниш Қәдрийәтләр билән бағлиниш
•	•	•

Рефлексия Дәрис мәхсәтлири реал болдиму? Бүгүн оқуғучилар немә билди? Синиптики муһит қандақ болди? Мән планлиған дифференциация үнүмлүк болдиму? Мән бәлгүләнгән вақитқа реайә қилалидимму? Мән оз планимға қандақ өзгәртишләр, түзитишләр киргүздим. Немишкә уларни киргүздим?	Төвәндики бош чақмаққа өтүлгән дәрисиңиз тоғрисидики өз пикриңизни йезиң. Сол тәрәптики чақмақ ичидики соалларниң қайсиси Сизниң дәрисиңиз үчүн муһим, актуал болса, шуларға жавап берин.

Хуласә баһа бериш

Қандақ икки нәрсә утуқлуқ болди (оқутушниму, оқушниму һесапқа елиң)?

1:

2:

Қандақ икки нәрсә дәрискә ижабий тәсир қилди (оқутушниму, оқушниму һесапқа елиң)?

1:

2:

Дәрис жәриянида барлиқ яки айрим оқуғучилар тоғрисида мениң новәттики дәрисимни йетилдүрүшкә ярдәмлишидиған немиләрни билдим?

Узақ қәрәллик режиниң баби:	**Мәктәп:**	
Күні:	**Муәллимниң исим-фамилияси:**	
Синип:	**Қатнашқанлар:**	**Қатнашмиғанлар:**
Дәрисниң мавзуси:	**Етиқат**	
Мошу дәристә қол йәткүзүлидиған оқуш мәхсәтлири (Оқуш программисиға ишарә):	8.1.2.1-ижтимаий-жәмийәтлик, мәдәний-тарихий мавзуларға бағлиқ диалог, монолог, полилоглардики (интервью, пикирталаш, йолланма, монография вә лекциядин үзүндә) муәллипниң көз-қариши вә экспресив-эмоционал сөзләрниң ролини тәһлил қилиш.	
Дәрисниң мәхсити:	**Барлиқ оқуғучилар орунлалайду:** ижтимаий-жәмийәтлик мавзуға бағлиқ монологтики (монографиядин үзүндә) муәллипниң көз-қариши вә экспресив-эмоционал сөзләрниң ролини тәһлил қилалайду.	
	Оқуғучиларниң көпчилиги орунлалайду: ижтимаий-жәмийәтлик мавзуға бағлиқ монологтики (монографиядин үзүндә) муәллипниң көз-қариши вә экспресив-эмоционал сөзләрниң ролини шәхсий көз қариши арқилиқ тәһлил қилалайду.	
	Айрим оқуғучилар орунлалайду: ижтимаий-жәмийәтлик мавзуға бағлиқ монологтики (монографиядин үзүндә) муәллипниң көз-қариши вә экспресив-эмоционал сөзләрниң ролини һаят билән бағлаштуруп, тәһлил қилалайду.	
Баһалаш критерийлири:	-мәтинниң мәзмунини чүшиниду; - муәллипниң көз-қаришини тәһлил қилалайду; - экспресив-эмоционал сөзләрниң ролини тәһлил қилалайду.	
Тиллиқ мәхсәтләр:	**Оқуғучилар орунлалайду:** Пәнгә вә мазуға бағлиқ аталғуларни, сөз бирикмилирини орунлук пайдилиналайду.	
	Пәнгә мунасивәтлик луғәт фонди вә аталғулар: жанлиқ тил, будда дини, мани дини, санскрит тили, тохар тили, чирколар,.	
	Диалог қурушқа / язма иш орунлашқа пайдилиқ сөз бирикмилири: христиан дининиң несториан мәзһиби, сүрийә йезиғида йезилған.	
	Тәһлил қилишқа беғишланған соаллар:	
	Немишкә етиқат адәм һаятида муһим роль ойнайду, дәп ойлайсиз?	
Қәдрийәтләрни өзләштүрүш:	Оқуғучиларниң тәнқидий вә ижадий ойлаш қабилийәтлирини риважландуруш.	
Пәнарилиқ мунасивәт:	тарих	
Мавзу бойичә бурунқи	Оқуғучиларниң мавзу бойичә бурунқи билимлири.	

<table>
<tr><td colspan="2">билимләр:</td><td></td></tr>
<tr><td colspan="3">Дәрисниң бериши:</td></tr>
<tr><td>Дәрисниң режиләнгән баскучлири</td><td>Дәристә режиләнгән мәшиқ түрлири:</td><td>Ресурслар</td></tr>
<tr><td>Дәрисниң беши

6 минут</td><td>1.Синипта йеқимлиқ психологиялик муһит яритиш.
2. Топқа бөлүш.
3. Оқуғучиларни оқуш вә дәрис мәхсәтлири билән тонуштуруш.</td><td></td></tr>
<tr><td>Дәрисниң оттуриси

5 минут

15 минут</td><td>Тиңшаштин авалқи тапшурма
(Й,Т)
1-тапшурма. Оқуғучилар йәккә вә топлуқ иш арқилиқ «етикат» сөзи тоғрисида өзлириниң билидиғанлирини кластерға язиду.

(Ш) Топлар бир-бириниң кластерини «Икки юлтуз бир тәклип» усули арқилиқ баһалайду.

Тиңшаш тапшурмиси
(Й)
2-тапшурма. Оқуғучилар мәтинни муәллимниң оқуп бериши арқилиқ тиңшап болғандин кейин, «Мәтингә обзор» жәдвилини толтуруш нәтижисидә муәллипниң көз-қаришини вә экспресив-эмоционал сөзләрниң ролини ениқлайду.

<table>
<tr><th>№</th><th>Обзор соалири</th><th>Жаваплар</th></tr>
<tr><td>1</td><td>Мәтингә қандақ нам қойған болар едиңиз? Немишкә?</td><td></td></tr>
<tr><td>2</td><td>Мәтинниң жанри қандақ? Немишкә?</td><td></td></tr>
<tr><td>3</td><td>Мәтин немә тоғрисида?</td><td></td></tr>
<tr><td>4</td><td>Мәтин кимләр үчүн мөлчәрләнгән? (йеши, қизиқиши) немишкә?</td><td></td></tr>
<tr><td>5</td><td>Мәтинни башқиларға оқушқа тәвсийә қиламсиз? Немишкә?</td><td></td></tr>
<tr><td>6</td><td>Мәтин мәзмуниниң «етиқат» сөзигә қандақ мунасивити бар?</td><td></td></tr>
<tr><td>7</td><td>Мәтин муәллипиниң көз қариши қандақ?</td><td></td></tr>
<tr><td>8</td><td>Мәтиндики экспресив-эмоционал сөзләрниң</td><td></td></tr>
</table>
</td><td>

Арзиев Р., Дуганова Г., Имиров А. Уйғур тили: Умумий билим бридиған мәктәпләрниң 8-синиплири үчүн дәрислик.- Алмута: Мектеп, 2018.</td></tr>
</table>

<table>
<tr><td>7 минут</td><td>| | ролини тоғрисидики сизниң пикриңиз кандақ? | |

Дескриптор: билим алғучи
-мәтинниң мәзмунини чүшиниду;
-мәзмунға лайиқ нам қойиду;
-мәтинниң жанрини ениклайду;
-мәтин муәллипиниң көз қаришини ениклайду;
-мәтиндики экспресив-эмоционал сөзләрниң ролини билиду.

(Ш) Оқуғучилар жүпкә бөлүнүп бир-бириниң жәдвилини дескрипторлар арқилиқ баһалайду.

Тиңшаштин кейинки тапшурма
(Т)
«Мәтингә соал» усули арқилиқ оқуғучилар топлук иш арқилиқ мәтин бойичә үч йепиқ вә икки очуқ соал тәйярлайду. Топлар соаллирини алмаштуруп, еғизчә жавап бериду.

(Ш) Топлар «Башмалтақ» усули арқилиқ бир-бирини баһалайду.</td><td></td></tr>
<tr><td>Дәрисниң ахири

7 минут</td><td>Дәрис ахиридики оқуғучилар рефлексияси:
Оқуғучилар «Чиқиш вариғи» усулидики төвәндики соалларға жавап йезип, муәллимгә тапшуриду:
Сиз бүгүн немә үгәндиңиз?
Дәрис бойичә қандақ соаллириңиз бар?
Кейинки дәристә немигә көпирәк көңүл бөлүш керәк дәп ойлайсиз?
Бүгүнки мавзу бойичә йәнә немә үгәнгүңиз келиду?</td><td>Өмәров Ш., Арзиев Р. Йеничә оқутуш: усуллар вә тәжрибиләр.- Алмута, 2017.</td></tr>
<tr><td colspan="3">Қошумчә әхбаратлар</td></tr>
<tr><td>Дифференциация – Сиз қандақ усуллар арқилиқ һәр хил дәрижидики оқуғучиларға ярдәм көрситисиз? Сиз башқиларға қариғанда қабилийәтлик оқуғучиларға қандақ тапшурмилар берисиз?</td><td>Баһалаш – Сиз оқуғучиларниң материални егиләш, өзләштүрүш дәрижисини қандақ тәкшүрәшни режиләйсиз?</td><td>Тәнсақлиқ вә техника бехәтәрлигигә реайә қилиш</td></tr>
<tr><td></td><td></td><td></td></tr>
</table>

<table>
<tr>
<td rowspan="2">Дәрис бойичә рефлексия
Дәрис вә оқуш мәхсәтлири барлиқ оқуғучиларға чүшинишлик болдиму?
Барлиқ оқуғучилар оқуш мәхсәтлиригә қол йәткүздиму?
Әгәр барлиқ оқуғучилар оқуш мәхсәтлиригә қол йәткүзәлмигән болса, униң сәвәви немидә дәп ойлайсиз?
Дәристә дифференциация тоғра жүргүзүлдиму?
Дәрис басқучлирида вақитни үнүмлүк пайдиландиңизму?
Дәрис режисидин чәтнәшләр болдиму (болса, немишкә)?</td>
<td>Дәрискә рефлексия ясаш үчүн өзиңиз муһим дегән соалларға жавап бериң.</td>
</tr>
<tr>
<td></td>
</tr>
<tr>
<td colspan="2">Умумий баһалаш
Дәристә әң яхши өткән икки нәрсә (оқутуш билән оқушқа бағлиқ)
1:
2:
Дәрисниң техиму яхши өтүшигә немә ижабий тәсир қилған болар еди (оқутуш билән оқушқа бағлиқ)?
1:
2:
Мошу дәристә синипниң яки айрим оқуғучиларниң утуқлири яки қийинчилиқлири тоғрилиқ мән немини ениқлидим, кейинки дәрисләрдә немигә көпирәк көңүл бөлүшүм керәк?
1:
2:</td>
</tr>
</table>

Узақ кәрәллик режиниң баби:	**Мәктәп:**	
Күні:	**Муәллимниң исим-фамилияси:**	
Синип:	**Қатнашқанлар:**	**Қатнашмиғанлар:**
Дәрисниң мавзуси:	**Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар**	
Мошу дәристә қол йәткүзүлидиған оқуш мәхсәтлири (Оқуш программисиға ишарә):	8.2.3.1-мақалә, аннотация, презентация, хуласиләш, тезисларниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажритиш.	
Дәрисниң мәхсити:	**Барлиқ оқуғучилар орунлалайду:** мақалиниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажриталайду.	
	Оқуғучиларниң көпчилиги орунлалайду: мақалиниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажриталайду вә уларға мисаллар кәлтүрәләйду.	
	Айрим оқуғучилар орунлалайду: мақалиниң қурулуми вә рәсмийләштүрүлүши арқилиқ жанрлиқ алаһидиликлирини ажриталайду вә уларға нисбәтән мустәқил пикир билдүрәләйду.	
Баһалаш критерийлири:	- мақалиниң жанрини ажриталайду; - мақалиниң жанрлиқ алаһидиликлирини көрситидиған амилларни көрситәләйду; - мақалиниң рәсмийләштүрүлүшини чүшәндүрәләйду.	
Тиллиқ мәхсәтләр:	**Оқуғучилар орунлалайду:** Пәнгә вә мазуға бағлиқ аталғуларни, сөз бирикимилирини орунлуқ пайдилиналайду.	
	Пәнгә мунасивәтлик луғәт фонди вә аталғулар: қедимий түрк йезиғи, "Ирк битиг", "Миң өйләр", мани дини, будда дини.	
	Диалог қурушқа / язма иш орунлашқа пайдилиқ сөз бирикмилири: Идикут шәһири, Туюқ дәрияси, япон экспедицияси, рус экспедицияси, Британия музейи.	
	Тәһлил қилишқа беғишланған соаллар:	
	Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң бүгүнки күндики әһмийити немидин ибарәт, дәп ойлайсиз?	
Қәдрийәтләрни өзләштүрүш:	Оқуғучиларда әждатлар мирасиға варислиқ қилиш роһини риважландуруш.	
Пәнарилиқ мунасивәт:	Тарих	
Мавзу бойичә бурунқи билимләр:	Оқуғучиларниң мавзу бойичә бурунқи билимлири.	
Дәрисниң бериши:		

<table>
<tr><th>Дәрисниң режиләнгән баскучлири</th><th>Дәристә режиләнгән мәшиқ түрлири:</th><th>Ресурслар</th></tr>
<tr><td>Дәрисниң беши

6 минут</td><td>1.Синипта йеқимлиқ психологиялик муһит яритиш.
2. Топқа болүш.
3. Оқуғучиларни оқуш вә дәрис мәхсәтлири билән тонуштуруш.</td><td></td></tr>
<tr><td>Дәрисниң оттуриси

8 минут

7 минут

12 минут</td><td>Оқуштин авалқи тапшурма
(Й,Т)
1-тапшурма.
Оқуғучилар төвәндики «Аталғулар жәдвилидә» берилгән үч аталғу вә уларниң өз ара мунасивити һәққидә өзлириниң билидиғанлирини алди билән йәккә кейин топлуқ тәһлил қилиш арқилиқ толтириду. Дәрисниң ахирида жәдвәлни тоғра яки натоғра толтурғанлиғини тәкшүрәйду.

<table><tr><th>Қедимий түрк йезиғи</th><th>Шәрқий Түркистан</th><th>Язма ядикарлиқлар</th></tr><tr><td></td><td></td><td></td></tr></table>
Оқуш тапшурмиси

(Й,Т,С)
2-тапшурма. Оқуғучилар өз алдиға мақалини «Бәлгү қоюп оқуш» яки INSERT усули арқилиқ диққәт билән оқуйду. Оқуш жәриянида, мақалидики пикирләргә төвәндики бәлгүләр қойиду:
«V»-бу бәлгү «мәтиндики мәзкүр пикир маңа тонуш» мәнасини билдүриду;
«+»-бу бәлгү «мақалидики мәзкүр пикир мениң үчүн йеңилиқ» мәнасини билдүриду;
«-»- бу бәлгү «мақалидики мәзкүр пикир тоғрисида мән бурун башқичә ойлиған едим»
«?»- бу бәлгү «мақалидики мәзкүр пикир мениң үчүн чүшүнүксиз, соалим бар» мәналирини билдүриду.
Мақалә жуқуридики бәлгүләр қоюлуп оқулуп болғандин кейин, топта һәр бириниң мәтингә қойған бәлгүлири тәһлил қилиниду. Чүшиниксиз мәсилиләр синип арқилиқ муһакимә қилиниду.

Оқуштин кейинки тапшурма
(Й)
3-тапшурма.
Оқуғучилар мақалә бойичә төвәндики жәдвәлни</td><td>Арзиев Р., Дуганова Г., Имиров А. Уйғур тили: Умумий билим бридиған мәктәпләрниң 8-синиплири үчүн дәрислик.- Алмута: Мектеп, 2018.

Өмәров Ш., Арзиев Р. Йеңичә оқутуш: усуллар вә тәжрибиләр.- Алмута, 2017.</td></tr>
</table>

	толтириду. | Мақалиниң жанри. | Мақалиниң жанрлиқ алаһидиликлирини көрситидиған амиллар. | Мақалиниң рәсмийләш-түрүлүши. | | | | | **Дескриптор:** билим алғучи -мақалиниң мәзмунини чүшиниду; - мақалиниң жанрини ениқлайду; - мақалиниң жанрлиқ алаһидиликлирини көрситидиған амилларни ениқлайду; - мақалинин рәсмийләштүрүлүшини чүшәндүриду. **(Ш)** Оқуғучилар бир-бирини дескриптор арқилиқ баһалайду. **(Й)** **4-тапшурма** Дәрисниң ахирида жәдвәлни тоғра яки натоғра толтурғанлиғини тәкшүрәйду. | Қедимий түрк йезиғи | Шәрқий Түркистан | Язма ядикарлиқлар | | | | |	
Дәрисниң ахири **7 минут**	**Дәрис ахиридики оқуғучилар рефлексияси:** Оқуғучилар дәрис ахирида «3-2-1» рефлексия жәдвилини толтириду. | Бүгүнки дәристә мән үгәнгән үч муһим мәсилә | Бүгүнки дәристә қийинчилиқ туғдурған 2 мәсилә | Бүгүнки дәристә маңа яққан бир иш-һәрикәт | | 1. 2. 3. | 1. 2. | 1. |	

Қошумчә әхбаратлар

Дифференциация – Сиз қандақ	Баһалаш – Сиз оқуғучиларниң	Тәнсақлиқ вә техника бехәтәрлигигә реайә

усуллар арқилиқ һәр хил дәрижидики оқуғучиларға ярдәм көрситисиз? Сиз башқиларға қариғанда қабилийәтлик оқуғучиларға қандақ тапшурмилар берисиз?	**материални егиләш, өзләштүрүш дәриҗисини қандақ тәкшүрәшни режиләйсиз?**	**қилиш**
Дәрис бойичә рефлексия Дәрис вә оқуш мәхсәтлири барлиқ оқуғучиларға чүшинишлик болдиму? Барлиқ оқуғучилар оқуш мәхсәтлиригә қол йәткүздиму? Әгәр барлиқ оқуғучилар оқуш мәхсәтлиригә қол йәткүзәлмигән болса, униң сәвәви немидә дәп ойлайсиз? Дәристә дифференциация тоғра жүргүзүлдиму? Дәрис басқучлирида вақитни үнүмлүк пайдиландиңизму? Дәрис режисидин чәтнәшләр болдиму (болса, немишкә)?	Дәрискә рефлексия ясаш үчүн өзиңиз муһим дегән соалларға җавап бериң.	

Умумий баһалаш
Дәристә әң яхши өткән икки нәрсә (оқутуш билән оқушқа бағлиқ)
1:
2:
Дәрисниң техиму яхши өтүшигә немә иҗабий тәсир қилған болар еди (оқутуш билән оқушқа бағлиқ)?
1:
2:
Мошу дәристә синипниң яки айрим оқуғучиларниң утуқлири яки қийинчилиқлири тоғрилиқ мән немини ениқлидим, кейинки дәрисләрдә немигә көпирәк көңүл бөлүшүм керәк?
1:
2:

Узақ қәрәллик режиниң баби:	**Мәктәп:**	
Күні:	**Муәллимниң исим-фамилияси:**	
Синип:	**Қатнашқанлар:**	**Қатнашмиғанлар:**
Дәрисниң мавзуси:	**Патриотизм**	
Мошу дәристә қол йәткүзүлидиған оқуш мәхсәтлири (Оқуш программисиға ишарә):	8.3.2.1-жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллинип, мақалә, аннотация, тезис йезиш.	
Дәрисниң мәхсити:	**Барлик оқуғучилар орунлалайду:** жанрлиқ вә стильлик алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллинип, мақалә язалайду.	
	Оқуғучиларниң көпчилиги орунлалайду: жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллинип, мақалә язалайду.	
	Айрим оқуғучилар орунлалайду: жанрлиқ вә стильлик алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллинип, мақалә язалайду.	
Баһалаш критерийлири:	-мақалиниң жанрлиқ алаһидиликлирини сақлайду; - мақалиниң стильлиқ алаһидиликлирини сақлайду; -жанрлик вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллиниду.	
Тиллиқ мәхсәтләр:	**Оқуғучилар орунлалайду:** Пәнгә вә мазуға бағлиқ аталғуларни, сөз бирикмилирини орунлук пайдилиналайду.	
	Пәнгә мунасивәтлик луғәт фонди вә аталғулар: патриотизм, вәтән, милләт.	
	Диалог қурушқа / язма иш орунлашқа пайдилиқ сөз бирикмилири: ана тил, тарих, миллий мәдәнийәт.	
	Тәһлил қилишқа бегишланған соаллар:	
	Немишкә патриотизмни муһим инсаний қәдрийәтләрниң бири, дәп ойлайсиз?	
Қәдрийәтләрни өзләштүрүш:	Оқуғучиларда қазақстанлиқ патриотизм, ана тилни, милләтни сөйүш туйғулирини риважландуруш.	
Пәнарилиқ мунасивәт:	Өзини-өзи тонуш	
Мавзу бойичә бурунқи билимләр:	Оқуғучиларниң мавзу бойичә бурунқи билимлири.	
Дәрисниң бериши:		
Дәрисниң режиләнгән басқучлири	**Дәристә режиләнгән мәшиқ түрлири:**	**Ресурслар**

Дәрисниң беши **5 минут**	1.Синипта йеқимлиқ психологиялик муһит яритиш. 2. Топқа бөлүш. 3. Оқуғучиларни оқуш вә дәрис мәхсәтлири билән тонуштуруш.	
Дәрисниң оттуриси **6 минут** **17 минут**	**(Т)** **1-тапшурма.** Оқуғучилар топлуқ иш арқилиқ «Патриотизм» уқумиға мунасивәтлик тоққуз сөз яки сөз бирикмисини сиңлап, уларни әһмийити бойичә «Ромб шәклидә орунлаштуруш» графикилиқ органейзериға язиду. Әң муһим сөз әң жуқуридики төртбулуңлуққа, кейинки икки муһим сөз кейинки икки төртбулуңлуққа вә ш.о. қалған сөзләр әһмийити азийиши бойичә төртбулуңлуқларға йезилиду. 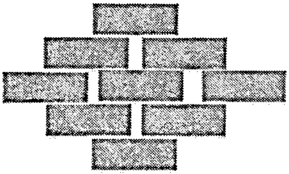 **(Ш)** Топлар бир-бириниң графикилиқ органейзери йезилған постерлирини «Башмалтақ» усули арқилиқ баһалайду **(Й)** **2-тапшурма.** Оқуғучилар жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллинип, «Мән Қазақстанниң патриоти» мавзусида мақалә язиду. **Дескриптор:** билим алғучи -мақалиниң жанрлиқ алаһидиликлирини сақлайду; - мақалиниң стильлиқ алаһидиликлирини сақлайду; -жанрлиқ вә стильлиқ алаһидиликлиригә мувапиқ тил васитилирини орунлуқ қоллиниду; -өз ойини мәнтиқилиқ вә системилиқ ипадиләйду. **(Ш)** Оқуғучилар жүпкә бөлүнүп бир-бириниң мақалилирини дескриптор асасида баһалайду	

<table>
<tr>
<td>5 минут</td>
<td>(Й)
3-тапшурма.
Оқуғучилар «Бәшлик» (Синквейн) усули арқилиқ мавзуни хуласиләйду.
«Бәшликниң» тәләплири:
У бәш курдин тәркип тапидиған мәтин. Уни шеир дейишкә болмайду. Сәвәви униңда қапийә, ритм, турақ охшаш шеирға хас алаһидиликләр сақлинишиі шәрт әмәс. «Бәшликниң» 1-курида мәсилә маһийитини бәлгүләйдиған исим сөз түркүмигә аит бир сөз, йәни мәсилиниң нами, бу йәрдә «Патриотизм» сөзи йезилиду. 2-курида 1-курдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған икки сүпәт, 3-курида 1-курдики сөзниң муһим алаһидиликлирини көрситидиған үч пеил, 4-курида 1-курдики сөзниң муһим алаһидиликлирини оз ичигә алған 4 сөздин тәркип тапқан жүмлә, 5-курида 1-курдики сөзни башкичә атайдиған бир сөз (исим) йезилиду.

(Ш)
Оқуғучилар жүпкә бөлүнүп бир-бириниң язғанлирини «Бәшликниң» тәләплири асасида баһалайду</td>
<td>Өмәров Ш., Арзиев Р. Йеңичә оқутуш: усуллар вә тәжрибиләр.- Алмута, 2017.</td>
</tr>
<tr>
<td>Дәрисниң ахири

7 минут</td>
<td>Дәрис ахиридики оқуғучилар рефлексияси:
Оқуғучилар дәрис ахирида «Дәристә үгәнгинимни баһалаш» жәдвилини толтуриду.
<table>
<tr><td>Маңа якти</td><td>Немишкә?</td><td>Маңа қийин болди.</td><td>Немишкә?</td></tr>
<tr><td>1.</td><td></td><td>1.</td><td></td></tr>
<tr><td>2.</td><td></td><td>2.</td><td></td></tr>
<tr><td>3.</td><td></td><td>3.</td><td></td></tr>
</table>
</td>
<td></td>
</tr>
</table>

<table>
<tr><td colspan="3">Қошумчә әхбаратлар</td></tr>
<tr>
<td>Дифференциация – Сиз қандақ усуллар арқилиқ һәр хил дәрижидики оқуғучиларға ярдәм көрситисиз? Сиз башқиларға қариғанда қабилийәтлик оқуғучиларға қандақ тапшурмилар берисиз?</td>
<td>Баһалаш – Сиз оқуғучиларниң материални егиләш, өзләштүрүш дәрижисини қандақ тәкшүрәшни режиләйсиз?</td>
<td>Тәнсақлиқ вә техника бехәтәрлигигә реайә қилиш</td>
</tr>
</table>

Дәрис бойичә рефлексия Дәрис вә оқуш мәхсәтлири барлиқ оқуғучиларға чүшинишлик болдиму? Барлиқ оқуғучилар оқуш мәхсәтлиригә қол йәткүздиму? Әгәр барлиқ оқуғучилар оқуш мәхсәтлиригә қол йәткүзәлмигән болса, униң сәвәви немидә дәп ойлайсиз? Дәристә дифференциация тоғра жүргүзүлдиму? Дәрис басқучлирида вақитни үнүмлүк пайдиландиңизму? Дәрис режисидин чәтнәшләр болдиму (болса, немишкә)?	Дәрискә рефлексия ясаш үчүн өзиңиз муһим дегән соалларға жавап бериң.	

Умумий баһалаш
Дәристә әң яхши өткән икки нәрсә (оқутуш билән оқушқа бағлиқ)
1:
2:
Дәрисниң техиму яхши өтүшигә немә иҗабий тәсир қилған болар еди (оқутуш билән оқушқа бағлиқ)?
1:
2:
Мошу дәристә синипниң яки айрим оқуғучиларниң утуқлири яки қийинчилиқлири тоғрилиқ мән немини ениқлидим, кейинки дәрисләрдә немигә көпирәк көңүл бөлүшүм керәк?
1:
2:

11.4.5. Метакогнитивлиқ

Адәттә муәллимләр дәрисни чүшәндүргәндә, тапшурма бәргәндә, оқуғучиларға мустәқил һалда йәккә, жүплүк, топлуқ ишларни орунлатқузғанда, уларниң қандақ оқуп-үгиниватқанлиғиға, мавзуни қандақ егиләватқанлиғиға анчә әһмийәт бәрмәйду. Бу болса, оқуғучиларниң метакогнитивлиқ қабилийити билән мунасивәтлик алаһидә диққәт қилишқа сазавәр муһим бир мәсилә. Оқуғучиларниң метакогнитивлиқ қабилийити уларниң өзлириниң немини оқуп-үгиниватқанлиғи тоғрисида өзлириниң ойлишини, байқишини, баһалишини, өзгәртишини, түзитишини нәзәрдә тутиду. Бу қабилийәт оқуғучиларниң аңлиқ рәвиштә, мәхсәтлик һалда, жавапкәрликни сезингән һалда билим елишини тәминләйду.

11.4.6. Рефлексия

Латин тилидин киргән «рефлексия» сөзи «арқиға қараш, экс етиш» мәналирини билдүриду. Бу уқум адәмниң өзи һәққидә ойлинишини, өзиниң ойлирини, һәрикәтлирини вә униң нәтижилирини, сезимлирини, эмоциялирини тәһлил қилишни, өзиниң ички дуниясиға чөкүшни билдүриду.

Шундақла рефлексия башқа адәмләрниң өзигә болған көз қаришиниму тәһлил қилишни нәзәрдә тутиду. Рефлексия адәмниң шәхс сүпитидә тәрәққий етишида муһим роль ойнайду. Педагогика пәниниң асасий мәхситиму адәмниң һәртәрәплимә тәрәққий етишини тәминләш.

Демәк рефлексия чүшәнчиси билим бериш саһасидики муһим чүшәнчиләрниң бири. У оқуғучиниң өтүлгән мавзу бойичә егилигән билимлирини эскә елишни, рәтләшни, үгиниш жәриянида өзини қандақ һис қилғанлиғи, немини чүшинип, немини чүшәнмигәнлиги тоғрисида ойлинишни билдүриду. Рефлексия еғизчә яки йезиқчә шәкилдә әмәлгә ешиши мүмкин. Адәттә, рефлексияниң йезиқчә шәкли кәң қоллинишқа егә. Чүнки йезиш арқилиқ әмәлгә ашқан рефлексияниң сүпити жуқури болиду. Оқуғучиларға рефлексияниң йөнилиши, мәзмуни ениғирақ болуши үчүн төвәндикичә соаллар әтрапида ойлинишини тәвсийә қилған дурус:

- Өтүлгән мавзу бойичә асасий нәтижиңиз қандақ? Немә үгәндиңиз? Немә чүшәндиңиз?

• Қандақ тапшурмиларни, мавзуниң қисимлирини қизиқиш билән орунлидиңиз?

• Немишкә уларни қизиқиш билән орунлидиңиз?

• Қизиқиш туғдурған тапшурмиларни қандақ усул билән орунлидиңиз?

• Қандақ тапшурмиларни, мавзуниң қисимлирини орунлаш қийинчилиқ туғдурди?

• Немишкә шундақ болди, дәп ойлайсиз?

• Бу қийинчилиқларни қандақ усуллар арқилиқ йеңишкә болиду, дәп ойлайсиз?

• Сизни немә һәйран қалдурди? Немишкә?

• Өтүлгән дәрис, мавзу бойичә қандақ пикирлириңиз, тәвсийәлириңи бар?

Рефлексияниң бу хил соаллириға җавап бәргәндә, җүмлиләрниң қурулуми төвәндикичә болғини тоғра:

Бүгүн мән ... билдим.

Маңа ... қизиқ билинди. Сәвәви ... .

Маңа ... қийин болди. Сәвәви ... .

Қийинчилиқларни ... усуллар арқилиқ йеңишкә болиду, дәп ойлаймән.

Мени ... һәйран қалдурди. Сәвәви ... .

Мениңчә ... болса яхши болатти.

Оқуғучилар бу соаллар әтрапида өзлириниң ойлирини әркин йезиши керәк. Уларға бәлгүлүк бир қелип, қаидә асасида яздурған тоғра әмәс. Рефлексийдә һәр қачан оқуғучиниң өз пикри, чүшиниги, сезими, һаяҗини көрүнүп туришини тәләп қилған дурус. Тәвсийә қилиниватқан җүмлиләр қурулмилирида «Мән» дегән кишилик алмашниң болуши тәсадипи әмәс. Пикир әркинлигигә йол қоюлиду. Рефлексияни улар бирдинла муәллим қойған тәләпләр дәриҗисидә йезип кетиши тәс.

11.4.7. Смарт (Smart)

Мәлумки, оқуш мәхсити асасида дәрис мәхситини дурус қоюш муһим әһмийәткә егә, у дәрисниң асасий йөнилишини бәлгүләйду. Дәрис мәхситидә оқуғучиларниң дәрис җәриянида йетишкә тегиш нәтиҗилириниң алдин ала мөлчәри өз әксини тапиду. Униңда оқуғучиниң немә қилидиғанлиғи вә немини үги-

нидиғанлиғи ениқ көрситилиши керәк. Мутәхәссисләр муәллим дәрисниң бешида дәрис мәхситини оқуғучиларға тонуштуруп һәм уни муһакимә қилип өткини тоғра дәп қарайду. Сәвәви оқуғучилар өзлириниң немә үгинидиғанлиғини алдин-ала билсә, оқуш аңлиқ вә үнүмлүк болиду. Адәттә муәллимләр мәхсәтни өзигә қаритип әмәс, оқуғучиға қаритип қойған тоғра. М., «Исимниң аңлитидиған мәнасини вә соаллирини чүшәндүрүш» демәй, «Оқуғучилар исмниң мәнасини ейтип берәләйдувә соаллирини қоллиналайду» дәп бәргән тоғра. Бу мисалларниң биринчисидә мәхсәт муәллим позициси тәрипидин йезилған болса, иккинчисидә оқуғучи позициясидин йезилған. Мәлумки, дәрисни өтүшниң мәхсити, маһийити муәллимниң чүшәндиришидә әмәс, бәлки оқуғучиниң чүшинишидә. Шуңлашқа мәхсәтләр иккинчи түрдә, йәни оқуғучи позициясидин йезиғини дурус.

Шундақла дәрис мәхситидни язғанда, «билиду, чүшиниду» дегәнгә охшаш умумий мәна аңлитидиған пеилларни мәс, бәлки «язалайду, селиштуралайду, оқалайду, чиқиралайду» дегәнгә охшаш Блум таксономиясидә берилгән ениқ мәнаға егә пеилларни қолланған тоғра.

Мутәхәссисләр дәрис мәхсити СМАРТ аббревиатурисиға асаслиниш керәк дәп қарайду. Бу аббревиатура инглизчә сөзләрниң баш һәриплири бойичә елинған:

Specific (ениқ, мәхсус) – дәрис җәрияниданемигә йетиш керәклигиниңениң, конкрет көрситилиши вә йезилиши.

Measurable (өлчәшкә болидиған) – дәрис мәхситиниң өлчәшкә болидиғанлиғи, йәни мону-монуларға қол йәткүзүлди дәп, ейтишниң мүмкинлиги, ениқ өлчәмләрниң болуши.Әгәр дәрис мәхсити ениқ көрситилмисә униңға йәткәнликни яки йәтмигәнликни билиш тәс болиду.

Achievable (қол йетидиған) – мәхсәткә йетиш үчүн орунлинидиған тапшурмиларни оқуғучиларниң әмәлгә ашурулиши. Әгәр бу тапшурмиларни орунлаш тәс болса, мәхсәткә йетишму тәс болиду. Демәк тапшурмилар қоюлған мәхсәткә йетишни тәминләйдиған һалда берилиши керәк.

Realistic (реал) – дәрис мәхситиниң реал, йәни еришишкә болидиғанлиғи, ениқ нәтиҗигә қаритилғанлиғи.

Time-bound(вақитқа бағланған) – дәрис мәхситиниң бәлгүлүк вақит арилиғида орунлинидиғанлиғи.

Дәрисниң мәхсити оқуғучиларни дәристә немигә еришиши керәклигини көрсәтсә, униң вәзипилири бу мәхсәткә қандақ йетиш йоллирини көрситиду.

Мәсилән, «Оқуғучилар атақлиқ язғучи вә шаир Өмәр Муһәммәдийниң тәрҗимә һали балән тонушиду» дегән мәхскә төвәндикичә вәзипиләрни бәлгүлисә болиду:

Оқуғучилар Ө. Муһәммәдийниң қачан вә қәйәрдә туғулғанлиғини билиду;

Оқуғучилар Ө. Муһәммәдийниң қәйәрдә оқуғанлиғини билиду;

Оқуғучилар Ө. Муһәммәдийниң шеирлириниң асасий мавзулирини билиду;

Оқуғучилар Ө. Муһәммәдийниң һекайилириниң асасий мавзулирини билиду.

11.4.8. Топлуқ иш

Интерактив оқутушниң муһим усуллириниң бири топлуқ оқутуш болуп һесаплиниду. Бирлишип паалийәт елип бериш, турмуштики проблемиларни ортақ күч чиқириш асасида һәл қилиш әслидә адәмниң тәбиитигә хас әң муһим алаһидиликләрниң бири. Хәлқимизниң даналиқ гәзиниси болған мақал-тәмсилләрдиму бу муһим һаятий тәҗрибә өз әксини тапқан. Мәсилән, «Бир баш яхши, икки баш униңдинму яхши», «Бирлишип көтәргән жүк йеник», «Ялғуз атниң чеңи чиқмас», ... дегән мақаллар бу пикримизгә дәлил болалайду. Амма, әнъәнивий билим бериш саһасида адәмләрниң мошундақ тәбиий хусусийитини инавәткә алмиған һалда, бәзидә униңға қарши һалда оқуғучиларда йәккиликкә интилишқа, башқилар билән һәмкарлиқта ишләшни инкар қилишқа, «һәр ким өзи үчүн» дегән чүшәнчини сиңдүрүшкә, сәмимий риқабәт әмәс, бәлки өзара зитлиққа асасланға риқабәткә йол қоюш бесим болди. Шуңлашқа һәтта айлап, жиллап бир партида олтарған синипдашлар бир-биригә өзлириниң орунлаватқан тапшурмилирини көрсәтмәсликкә тиришидиған болуп қалған. Уларда бир-биригә ярдәмлишиш, һәмкарлишиш чүшәнчилири қелиплаштурулмиған.

Топлуқ оқутушни пүткүл дәрис җәриянида қоллиниш шәрт болмисиму, уни һәр дәристә мәхсәткә мувапиқ һалда қолланған тоғра. Сәвәви топлуқ иш төвәндикичә әвзәлликләргә егә:

• оқуғучилар мустәқил һалда, эркин муһитта өзара пикир алмаштуруп, берилгән тапшурмини биллә орунлайду;

• топлуқ иншта оқуғучилар бириниң билмигини бири толуқтуруп, бир-биргә ой берип, йеңи пикрләрниң туғулишиға түрткә болиду;

• оқуғучиларда ортақ җавапкәрликни сезиниш туйғуси шәкиллиниду;

• бир-бири билән достлуқ мунасивәтлири күчийиду;

• өз ара сәмимий мунасивәт бағлаш, сөһбәтлишиш мәдәнийити риважилиниду;

• бир-бириниң пикирлирини һөрмәт билән һесапқа алған һалда, ортақ хуласигә келиду;

• бир-бириниң пикригә һөрмәт билән қарайду вә паал тиңшайду;

• өз ара тоқунушлар, чүшәнмәсликләр азийиду;

• тапшурмини бирлишип, һәмкарлиқта орунлашниң әвзәллигини чүшиниду;

• топлуқ иншта оқуғучиларниң ойлаш қабилийити ашиду;

• оқуғучиларда мустәқил пикир вә көзқарашлар шәкиллиниду

• өз көз қарашлири вә пикирлирини аргументлаш, дәлилләш қабилийити ашиду;

• командилиқ роһ вә командилиқ тәртип шәкиллиниду;

• муназирә қилиш мәдәнийити қелиплишиду;

• топлуқ иш қаидилиригә реайә қилишқа адәтлиниду, интизамға үгиниду;

Бу йәрдә топлуқ ишниң әвзәллигигә йәнә мундақ бир тәтқиқат нәтиҗисини мисал ретидә кәлтүрүп өтүшни тоғра көрдүм. Алимларниң пикричә, адәм өз алдиға, йәни йәккә һалда бир мәсилә бойичә 20-30 минут ичидә 10-20 идея (ой, пикир) ейталиса, топлуқ иншта, йәни, топлуқ муһакимидә мошу вақит ичидә бу адәм 100-150 идея ейтидекән. Кейинки рәқәм топлуқ иншта «көпчилик болғандин кейин, көпирәк идея ейтилиду» дегән чүшәнчигә әмәс, бәлки «көпчилик болуп бир мәсилини

муһакимә қилғанда, һәр бир топ әзаси өзлири ялғуз ейтқанға нисбәтән көпирәк идея ейтиду» дегән чүшәнчигә дәлил болиду. Топлуқ муһакимидә һәр бир топ әзасиниң мәсилигә болған қизғинлиғи ашиду, бири йәнә биригә ой салиду, йәни йеңи ойға түрткә болиду, бириниң ойини йәнә бири техиму йетилдүриду.

Топлуқ ишниң қаидилири

Һәр қандақ ишта мәлум қаидә, тәртип болмиса, униң нәтижидарлиғи төвән болуши тәбиий. Топлуқ ишму мәлум қаидиләргә асаслиниду. Шуниң үчүн оқуғучилар топларға бөлүнүп ишләш алдида сөзсиз топлуқ ишниң қаидилири билән тонушуп елиши керәк. Мүмкин болса, муәллим һәр бир қаидиниң әһмийити вә маһийитини оқуғучиларға тәһлил қилғузғини яхши. Һәр бир топ қаидиләрни муһакимә қилип, уларниң маһийитини өзлири ачса, уларни өзләштүрүш дәрижиси жуқури болиду. Оқуғучилар төвәндики топлуқ иш қаидилирини пухта

өзләштүрүп елиши керәк:

• актив болуш, йәни топлуқ ишқа паал, ижадий арилишиш; топ әзалириниң пикригә һөрмәт билән қараш;

• башқиларниң сөзини бөлмәслик;

• новәт билән сөзләш;

• ярдәмлишиш вә ярдәм сораш;

• изаһ бериш вә изаһ беришини сораш;

• топлуқ қарар елишқа һәмкарлишиш;

• барлиғи билән охшаш очуқ мунасивәттә болуш;

• берилгән вақитни үнүмлүк пайдилиниш;

• топ ишиниң нәтижисигә һәммисиниң охшаш жавапкәр еәнлигини сезиниш;

• башқиларниң ойлинишиға кашила болмаслиқ;

• топ әзалириниң һәммисиниң бирдәк һоқуққа егә болуши.

Интерактив оқутушниң, шуниң бир шәкли болған топлуқ ишниң артуқчилиғини мундақ бир фактму дәлилләйду.

Йеңи мавзуни өзләштүрүштә, йәни әстә сақлап қелишта қайси оқутуш вә оқуш усуллириниң үнүмлүк екәнлигини ениқлаш үчүн тәтқиқат жүргүзгән Американиң психолог алимлирини төвәндикичә нәтижигә еришкән:

Бу җәдвәлдин көрүнүп туридуки, лекция, оқуш, аудио-видео материаллар қоллиниш, намайиш қилиш (җәдвәлләр, слайдлар, в. б. көсәтмә қураллар) охшаш усуллар, адәттә, муәллим яки оқуғучи тәрипидин әмәлгә

- топ әзалириниң пикригә һөрмәт билән қараш;
- башқиларниң сөзини бөлмәслик;
- новәт билән сөзләш;
- ярдәмлишиш вә ярдәм сораш;
- изаһ бериш вә изаһ беришини сораш;
- топлуқ қарар елишқа һәмкарлишиш;
- барлиғи билән охшаш очуқ мунасивәттә болуш;
- берилгән вақитни үнүмлүк пайдилиниш;
- топ ишиниң нәтиҗисигә һәммисиниң охшаш җавапкәр еәнлигини сезиниш;
- башқиларниң ойлинишиға кашила болмаслиқ;
- топ әзалириниң һәммисиниң бирдәк һоқуққа егә болуши.

Интерактив оқутушниң, шуниң бир шәкли болған топлуқ ишниң артуқчилиғини мундақ бир фактму дәлилләйду.

Йеңи мавзуни өзләштүрүштә, йәни эстә сақлап қелишта қайси оқутуш вә оқуш усуллириниң үнүмлүк екәнлигини ениқлаш үчүн тәтқиқат жүргүзгән Америкиниң психолог алимлирини төвәндикичә нәтиҗигәеришкән:

Усуллар	Әстә сақлаш мөлчәри
Лекция	5%
Оқуш	10%
Аудио-видео материаллар қоллиниш	15%
Намайиш қилиш (жәдвәлләр, слайдлар, в. б. көсәтмә қураллар)	30%
Муназирә, тәһлил	50%
Әмәлий иш-һәрикәт	75%
Үгәнгән билимини башқиларға үгитиш, қоллиниш	90%

Бу җәдвәлдин көрүнүп туридуки, лекция, оқуш, аудио-видео материаллар қоллиниш, намайиш қилиш (җәдвәлләр, слайдлар, в. б. көсәтмә қураллар) охшаш усуллар, адәттә, муәллим яки оқуғучи тәрипидин әмәлгә ашурулиду. Бу усулларда оқуғучи

әхбаратни пассив түрдә, йәни оқуш, тиңшаш, көрүш арқилиқ қобул қилиду. Қалған усулларда болса, оқуғучилар бирликтә мавзуни муназирә қилип, тәһлил қилип, әмәлий иш орунлап, бир-бирини оқутуп, үгитип өзара һәмкарлиқта, йәни топ болуп ишләш принципи асасида иш жүргүзиду. Мундақ ишниң үнүмлүклүги җәдвәлдин көрүнүп туриду. Демәк топлуқ иш пәнниң мәзмунини өзләштүрүштики ролиму наһайити чоң. Буни муәллимләр һәр қачан әстә тутуши керәк.

Топлуқ иштики оқуғучилар утуқлирини баһалаш

Топлуқ иш оқуғучиларниң бир мәхсәтни көзләп, бир нәтиҗигә йетиши үчүн бирлишип ишлишини нәзәрдә тутиду. Жуқурида ейтилғинидәк, топлуқ ишниң нәтиҗиси көп вақитларда йәккә ишниң нәтиҗисидин тезирәк вә сүпәтлигәрәк болиду. Шундақла топлуқ иш оқуғучилар арисида риқабәтни, мәнмәнликни, эгоизмни әмәс, бәлки һәмкарлиқни, өзара һөрмәтни, достлуқ мунасивәтни риваҗиландуриду. Топлуқ ишта оқуғучилар бириниң яхши яки бириниң начар оқушидин вә башқа алаһидиликлиридин қәтъий нәзәр, бир-бириниң пикрини һөрмәт билән тиңшайду, сөзини бөлмәйду. Маһийәттә топлуқ ишниң нәтиҗиси қанчилик муһим болса, уларниң мошу нәтиҗигә йетиши үчүн бирлишип, өмлишип, бир мәхсәтни көзләп ишлигиниму, йәни топлуқ ишләш җәрияниму шунчилик муһим. Демәк топлуқ иштики оқуғучиларниң утуқлирини баһалиғанда мошу мәсилиләрни, йәни һәм топлуқ иш нәтиҗисини, һәм униңға еришиш җәриянини һесапқа елиш керәк. Топ ишини баһалаш үч хил йөнилиштә болуши мүмкин: а) топтики һәр бир оқуғучи паалийитиниң муәллим тәрипидин баһалиниши, ә) топтики бәзи оқуғучилар паалийитиниң муәллим тәрипидин баһалиниши, б) топтики оқуғучиларниң өзини өзи, бирини бири (өзара) вә һәммиси бирликтә (бу үчинчи баһалаш бәзидә муәллим билән бирликтә әмәлгә ашаурулуши мүмкин) баһалиши.

Топлуқ ишни башлаштин бурун оқуғучиларға төвәндики мәсилиләрни эскәртип өтүш керәк: а) топлуқ ишниң мәхсити вә униң дәрис мәхсити билән мунасивити,

ә) утуқ өлчәмлирини ениқлаш. Бу өлчәмләр үч хил болиду:

1) топлуқ иш җәриянинидики һәр бир топ әзасиниң паалийитини баһалаш өлчәмлири,

2) топниң ишини умумий баһалаш өлчәмлири, йәни топтики барлиқ әзаларни қошуп биллә баһала өлчәмлири,

3) топлуқ иш нәтиҗисини, йәни орунланған тапшурмини баһалаш өлчәмлири,

б) топлуқ ишниң муәллим тәрипидин яки оқуғучиларни өзини өзи, бирини бири, оқуғучилар бирликтә, оқуғучилар муәллим билән бирликтә әмәлгә ашурулушиниң мүмкинлиги,

в) топлуқ ишниң вақти, г) топлуқ иш нәтиҗисиниң (мәһсулиниң) шәкли, ғ) топлуқ иш нәтиҗиси бойичә топ әзалириға һәр хил баһаларниң қоюлмайдиғанлиғи, буниң топлуқ иш принципиға тоғра кәлмәйдиғанлиғи.

Топлуқ ишни баһалаш җәдвили

Топ номери	Топ әзалириниң тапшурмини орунлаштики паалийәтчанлиғи, һәмкарлиғи, топлуқ иш қаидилириға реайә қилиши	Топлуқ ишни орунлаш җәриянидики тәртиви, йәни башқа топларниң ишиға кашила болмаслиғи	Тапшурминиң орунлиниш сүпити, мавзуниң ечилиши	Башқа топларниң җаваплирини тиңшаш мәдәнийити, орунлуқ соалларни қоюши	Умумий балл
I	+	+	+	+	+
II					
III					
IV					

Топлуқ иштики һәр бир оқуғучининиң паалийитини баһалаш җәдвили

Оқуғучиларниң фамилияси, исми	Туғлуқ	Йолдаш	Толунай	Турсунай
Топлуқ муһакимигә арилишип, пикир ейтиду				
Ейтилған пикирләрни риваҗландуриду, умумлаштуриду, тәһлил қилиду				
Топниң әзалириға ярдәмлишиду				

Башқиларниң пикрини диққәт билән тиңшайду вә соал қойиду				
Топлуқ муһакимидә өзини мәдәнийәтлик тутиду, талаш мәсилиләрдә ортақ пикир һасил қилишқа өз үлүшини қошиду				
Соалларға жавап бериду				
Умумий балл				

Топлуқ иштики һәр бир топ әзасиниң өзини өзи баһалаш жәдвили

Оқуғучиниң исми:	Сәнә:		
Синип:	Паалийәт түри:		
	Һечқачан	Бәзидә	Пат-пат
Мән әхбарат елиш үчүн вә чүшиниксиз мәсилиләрни ениқлаш үчүн соаллар қойдум			
Мавзу бойичә мән өз пикримни ейттим			
Мән топ әзалириниң пикирлирини, көзқарашлирини тиңшидим			
Мән топ әзалириниң пикирлиригә изаһ бәрдим			
Мән топ әзалирини муһакмигә жәлип қилдим			
Мән өзәмгә бөлүнгән вәзипини орунлидим			
Мән соалларға жавап бәрдим			
Топлуқ иште маңа әң яққан нәрсә			
Топлуқ иште маңа әң қийин болған нәрсә			
Кейинки топлуқ ишқа бағлиқ мениң мәхситим			

11.4.9. Баһалаш өлчәмлири (Баһалаш критериялири)

Баһалаш өлчәмлири - оқуш мәхситидин келип чиқиду. Улар мәлум дәрижидә дәрис вәзипилиригә охшап келиду. Дәрис вәзипилири охшаш утуқ өлчәмлириму, оқуғучилар билишкә тегиш өтүлүватқан мавзуниң асасий мәсилилирини өз ичгә алиду. Уларни егиләш арқилиқ оқуғучилар дәрис мәхситигә йетиду. Баһалаш өлчәмлириму оқуш мәхсити билән биллә дәрисниң бешида оқуғучиларға тонуштурулуп, муһакимә қилиниду. Оқуғу-

чиларға бир-иккидин баһалаш өлчәмлирини йезишқа дәвәт қилсиму болиду. Андин оқуғучилар тәвсийә қилған һәм муәллим тәрипидин ейтилған баһалаш өлчәмлирини тахтиға йезип қойған тоғра.

Адәттә, баһалаш өлчәмлири маһийитиниң, әһмийитиниң дәриҗиси бойичә, йәни әң муһим һесапланғини биринчи, қалғанлири әһмийәт дәриҗиси бойичә шу тәртип билән орунлаштурулиду Нәтиҗидә оқуғучилар бу мавзуниң асасий мәзмуни немиләрдин ибарәт екәнлигни вә өзлириниң немиләргә еришиши тәләп қилинидиғанлиғини чүшиниду.

Оқуғучилар баһалаш өлчәмлири асасида өзлирини өзлири вә
Мән топ әзалириниң пикирлиригә изаһ бәрдим
Мән топ әзалирини муһакмигә жәлип қилдим
Мән өзәмгә бөлүнгән вәзипини орунлидим
Мән соалларға жавап бәрдим
Топлуқ иштә маңа әң яққан нәрсә
Топлуқ иштә маңа әң қийин болған нәрсә

Кейинки топлуқ ишқа бағлиқ мениң мәхситим бир –бирини баһалайду. Адәттә, баһалаш өлчәмлири биринчи шәхс тәрипидин йезилиду. Бу уларни оқуғучиларниң өз намидин язғандәк, һәр бир оқуғучи өзи язғандәк сезимдә қалдуриду. Баһалаш өлчәмлири чүшинишлик вә аддий тилда йезилиду. Сәвәви улар барлиқ оқуғучиларға һәм уларниң ата-аниларға чүшинишлик болуши керәк.

11.4.10. Шәкилләндүргүчи баһалаш

Мәлумки кейинки вақитларда елимизниң билим бериш саһасиға киргүзүлүватқан чоң өзгиришләрниң бири оқуғучилар утуқлирини баһалаш билән мунасивәтлик.

Һазир «критериаллиқ баһалаш», «җәмлигүчи баһалаш.(яки «сумматив баһалаш», «оқушни баһалаш»), шәкилләндүргүчи баһалаш (яки «форматив баһалаш», «оқуш үчүн баһалаш») охшаш аталғулар муәллимләр арисида муамилигә кирди. Назарбаев интеллектуал мәктәплиридә қоллинилип келиватқан «критериаллиқ баһалаш» әмәлиятта һәм «җәмлигүчи баһалаш», һәм «шәкилләндүргүчи баһалаш» өз ичигә алиду.

Бу йәрдә алди билән аталғулар мәсилисидә ениқ чүшәнчиләргә егә болғинмиз дурус. «шәкилләндүргүчи баһалаш» дегән

аталғудики «баһалаш» чүшәнчисини «баһа қоюш» чүшәнчисидин пәриқләндүрүп алған тоғра. «Баһа қоюш» әнъәнивий билим бериш системисидики бир җавапқа яки орунланған тапшурмиға бәш баллиқ система бойичә баһа қоюш болса, «шәкилләндүргүчи баһалаш» дегәндә, бундақ бәш баллиқ система бойичә баһа қоюш болмайду. «Шәкилләндүргүчи баһалаш» дегән баһалаш түриниң асасий мәхсити оқуғучиларниң орунлиған һәр қандақ дәриҗидики тапшурмисини иҗабий қобул қилиш, мәсилиниң маһийити оқуғучиларға «Сизгә -«3», «Сизгә -«4», «Сизгә- «5» дәп баһа қоюшта әмәс, бәлки уларниң оқушқа болған қизғинлиғини ашурушта, тәнқидий ойлаш қабилийитини риважиландуруп, заман тәләплиригә лайиқ шәхс сүпитидә шәкиллинип тәрәққий етишигә түрткә болушта екәнлигини чүшиниш. Бу йәрдики «баһалаш» сөзи оқуғучиниң һәртәрәплимә өсүшигә ярдәмлишидиған, уни тәминләйдиған бир қурал ретидә әһмийәткә егә. Баһалаш бойичә әмгәкләрдә шәкилләндүргүчи баһалашни бир көчәтни өз вақтида суғирип, оғутлап, пәрвиш қилип өсүрүшкә охшитип, җәмлигүчи баһалашни бу көчәтниң бойини өлчәшкә, йәни узун яки қисқилиғини ениқлашқа, охшитиши тәсадипи әмәс. Бу мисалдики «көчәтни өз вақтида суғириш, оғутлаш» чүшәнчилири оқуғучиларниң интеллектуал, эмоционал, иҗтимаий җәһәттин өсүшигә, тәрәққий етишигә, билим сапасини ашурушқа ярдәмлишиш, шуниңға шараит яритиш, шу бойичә тинмай издиниш мәналирини билдүриду.

Американиң Хәлиқарилиқ тәрәққият агентлиғиниң (ЮСАИД ниң) Қирғизстан Республикисида елип барған «Сапаттуу билим» лайиһәси даирисидә нәшир қилинған «Оценивание учебных достижений учащихся. Методиче- ское руководство/Сост.Р. Х. Шакиров, А.А. Буркитова, О.И. Дудкина. – Б.: «Билим», 2012. – 80 с.» намлиқ китапта төвәндикичә ениқлима берилгән: «Сумматив (җәмлигүчи) баһалаш бәлгүлүк вақит ичидә үгинилгән мавзу, бөлүм бойичә оқуғучида қелиплашқан билим, иқтидар, маһарәт вә салаһийәтләр дәриҗисини ениқлашқа мөлчәрләнгән.

Сумматив баһалаш түрлүк тәкшүрүш ишлири нәтиҗиси (тест, тәкшүрүш иши, лабораториялик иш, илмий иш, инша, эссе, лайиһә, еғизчә презентация в.б.) асасида жүргүзүлиду. Тәкшүрүш ишлириға қоюлған баһа хуласә баһаға асас болиду.

Җәмлигүчи баһалашни мәлум мавзу, бап, чарәк, жил бойичә оқуғучиларниң немә үгәнгәнлигини җәмлигүчи баһалаш, ениқ баһа қоюш болса, шәкилләндүргүчи баһалаш оқуғучиниң заман тәләплиригә лайиқ тәнқидий ойлаш вә метакогнитив қабилийәтлири тәрәққий әткән, һәр қандақ проблемиларниң йешилиш йоллирини издәп тепишқа қабил шәхсни шәкилләндүргүчи баһалаш. Бу йәрдә мәзкүр баһалаш түриниң наминиң «шәкилләндүргүчи баһалаш», йәни жуқурида ейтилғандәк шәхсләрни шәкилләндүргүчи баһалаш екәнлигигә алаһидә диққәт бөлсәк болиду. Бу баһалаш дәрис давамида жүргүзилидиған баһалаш болғачқа бәзи әмгәкләрдә «еқимдики баһалаш» дәпму атилиду. Йәни дәрис давамида муәллимниң оқуғучи оқушини яхшилашқа қаритилған ЮСАИД китапчисида баһалашниң бу түригә төвәндикичә ениқлима бериду: Бу мәхсәтлик һалдики оқуғучиларни үзлүксиз байқаш җәрияни. Шәкилләндүргүчи баһалаш (Форматив баһалаш) «формал» шәкилдики (баһа қоюлмайдиған) баһалаш болуп һесаплиниду. У бәлгүлүк өлчәмләргә (критерийларға) асасланған баһалаш болуп, қайтурма алақини нәзәрдә тутиду. «Әгәр баһа бериш нәтиҗидә ениқланған еһтияҗларни һесапқа алған һалда, оқутуш җәриянини яхшилаш үчүн пайдилинилса, у баһа «форматив» баһа болиду».

Шәкилләндүргүчи баһалаш муәллимгә һәм оқуғучи өзигә қоюлған мәхсәтләргә йетиш җәриянини көрүп, күзитип туруш үчүн, керәк йәрдә өзгәртиш, түзитишләрни киргүзүп туруш үчүн муһим роль ойнайду вә керәк әхбарат билән тәминләйду. Буниңда оқуғучиниң өзиниң илгирилиши үчүн өзиниң җавапкәр екәнлигини сезиниши тәләп қилиниду. Шәкилләндүргүчи баһалашта оқуғучиниң шәхсий утуқлири, проблемилири башқа оқуғучилар билән селиштурулмайду. Һәр бир оқуғучиниң интеллектуал, эмоционал вә иҗтимаий имканийәтлиригә бағлиқ өзигә хас илгириләш траекторияси болиду. Шәкилләндүргүчи баһалаш оқуғучиниң өзиниң мошу алаһидиликлири асасида йәткән утуқлири баһалиниду. Мәсилән, Асим вә Қасим исимлиқ икки синипдаш «Асим билгәнни Қасимму билиш керәк» дегән принцип арқилиқ баһаланмайду. Асим өз алаһидиликлири асасида айрим баһаланса, Қасим өз алаһидиликлири асасида айрим баһалиниду. Уларниң билими селиштурулмайду. Һәр бириниң өсүш йоли, тәрәққияти айрим һалда назарәт астиға елиниду.

Муэллим уларни биллэ йетилэп эмэс, бэлки айрим, айрим йетилэп утуққа ериштуриду. Баһалашниң бу түридэ оқуғучилар арисидики риқабэткэ йол қоюлмаслиғи керэк.

Риқабэткэ асасланған оқушқа қариғанда өзара инақлиққа, һэмкарлиққа асасланған оқушниң нэтижисиниң жуқури болидиғанлиғини алимлар дэлиллигэн. Демэк синипта шэкиллэндүргүчи баһалаш өзара һэмкарлиққа, йэни бирликтэ, достанэ мунасивэттэ, шэхсий вэ коллективлиқ жавапкэрликкэ асасланған муһитта эмэлгэ ешиши керэк.

Энъэнивий баһалаш дэрис ахирида болидиған бир қетимлиқ паалийэт болса, шэкиллэндүргүчи баһалаш пүткүл дэрис давамида жүргүзүлиду. Төвэндэ униң бир нэччэ усули берилди.

Энъэнивий баһалаш	Шэкиллэндүргүчи баһалаш
Оқуғучиларниң өтүлгэн мавзу бойичэ билимини тэкшүрэйду	Оқуғучиларниң һэртэрэплимэ тэрэққий етишигэ түрткэ болиду
Бэш баллиқ система арқилиқ жүргүзүлиду	Баһа қоюлмайду. Түрлүк усуллар арқилиқ жүргүзүлиду.
Дэрис жэриянида бир қетим болиду	Пүткүл дэрис жэриянида үзлүксиз болиду
Оқуғучиларни толуқ өз ичигэ алмайду	Барлиқ оқуғучиларни өз ичигэ алиду
Оқуғучиниң пэқэт билимигэ көңүл бөлүниду	Оқуғучиниң ойлаш иқтидарини йетилдүрүшкэ көпирэк көңүл бөлиду
Пэқэт муэллим баһалайду	Муэллимдин башқа, оқуғучи өзини өзи, синипдашлар бир-бирини баһалайду
Оқуғучиларниң оқуш нэтижилириниң камчилиқлири бирдин ейтилиду, баһа арқилиқ көрситилиду.	Оқуғучиларниң оқуш нэтижилириниң камчилиқлири ижабий муһит асасида пэйдин-пэй түзитилиду.

Баһалашниң бу түрини оқуғучиларниң үгиниш жэриянидики еһтияжлирини ениқлаш үчүн, вэ шулар асасида келэчэктэ елип баридиған ишларни планлаш үчүн, оқуш сүпитини яхшилаш мэхситидэ қайтурма алақэ ясаш үчүн пайдилинимиз. Шэкиллэндүргүчи баһалаш бойичэ эмгэклэрдэ, адэттэ, униң йэттэ стратегияси қарилиду. Бу йэттэ стратегия үч мэсилэ ичидэ қаралған. Бу мэсилилэр оқуғучиниң оқуп үгинишкэ бағлиқ өзигэ қойған соаллири терикисидэ ипадилэнгэн:

Биринчи мэсилэ «Мэн нэгэ кетип баримэн?» дегэн соал терикисидэ берилгэн. Бу соал ичидэ икки стартегия қарилиду:

1-стратегия.Оқуш мәхситини оқуғучиларға ениқ вә чүшинишлик қилип йәткүзүш. Бу стратегия дәрисни башлаштин авал оқуғучиларға униң мәхситини, күтилидиған нәтижилирини, утуқ өлчәмлирини толуқ чүшәндүрүшни тәләп қилиду. Шундақла у һәр бир тапшурма алдида униң мәхситини, маһийитини, утуқ өлчәмлирини чүшәндүрүшни нәзәрдә тутиду. Мүмкинлигичә аддий тилда, «Бу мавзуни (тапшурмини) биз немишкә үгиниватимиз?», «Бу мавзуниң бизниң күндиликтики турмушимизда пайдиси барму?» дегәнгә охшаш очуқ соалларни қоюш арқилиқ чүшәндүргән тоғра.

Дәрис мәхситини, утуқ нәтижилирини йезишта мүмкин қәлдәр оқуғучиларни жәлип қилған артуқ болмайду. Чүнки дәрис мәхсити вә утуқ өлчәмлирини биллә йезишқа арилашқандин кейин, уларда башқичә жавапкәрлик пәйда болиду, өзлиригә болған ишәнч, дәрискә болған қизғинлиқ ашиду.

2-стратегия. Оқутушта яхши вә начар орунланған ишларниң үлгисини пайдилиниш. Бу стратегия мавзу бойичә бир яхши, бир начар ишни оқуғучиларға тәһлил қилғузуш арқилиқ уларниң сүпитини бәлгүләшни, «Немишкә бу иш яхши?» яки «Немишкә бу иш начар?»

дегән соалға жавап тепишни нәзәрдә тутиду. Адәттә муәллипи көрситилмигән, йәни аноним ишлар тәһлил қилиниду.

Иккинчи мәсилә - «Мән һазир қәйәрдә?». Бу соал тәркивидиму икки стратегия қаралған.

3-стратегия. Дайим тәсвирий қайтурма алақә тәвсийә қилиш.

Муәллим оқуғучиниң ишини баһалиғандин көрә, униң ижабий вә сәлбий тәрәплирини тәсвирләп бәргини яхши нәтижә бериши мүмкин. Көпирәк оқуғучи ишиниң оңушлуқ тәрәплирини көрситип, андин техиму яхшилаш үчүн йәнә қандақ йөнилиштә ойланса болидиғанлиғини ейтқан дурус. Нәтижидә оқуғучи билим елиш йолида өзиниң қәйәрдә турғанлиғини, йәни қанчилик мусапидин өтүп, йәнә қанчилик мусапә алдида турғанлиғини чүшиниду.

Оқуғучи «Мениң қандақ артуқчилиқлирим бар?», «Мениң қандақ камчилиқлирим бар?», «Мән бу камчилиқлиримни қан-

дақ түзәтсәм болиду?», «Мән қайси йөнилиштә өзәмни тәрәққий әткүзүшүм керәк?» дегән соаллар әтрапида ойлиниду.

4-стратегия. Оқуғучиларға өзини өзи баһалашни, көзлигән мәхсәткә йетишни үгитиш. Өзини өзи баһалаш шәкилләндүргүчи баһалашниң муһим тәркивий қисимлириниң бири. Өзини өзи баһалаш арқилиқ оқуғучи өз ишини қайтидин бир қетим ой әглигидин өткүзиду. Һәр бир мәсилигә чоңқурирақ чөкүшкә тиришиду. Өзиниң мавзуни (тапшурмини) егиләш йолиниң қәйеридә турғанлиғи тоғрисида ойлиниду. Бу стратегия оқуғучиға өзиниң иҗабий вә сәлбий тәрәплирини чүшинип, қайси йөнилиштә илгириләш керәк екәнлигини үгитиду. Әң муһими оқуғучиниң метакогнитивлиқ қабилийитиниң өсүшигә яхши зәмин яритип бериду.

Үчинчи мәсилә – «Мән ениқланған камчилиқлиримни қандақ түзитимән?». Бу мәсилә ичидә үч стратегия берилгән.

5-стратегия. Бир қетимда бирла оқуш мәхситигә яки сапа аспектиға қаритилған дәрисни планлаш.

Шәкилләндүргүчи баһалаш җәриянида ениқланған оқуғучилар еһтияҗлириниң бирини бир дәристә асасий мәсилә сүпитидә қарап, шу бойичә көпирәк паалийәт елип бериш. Бир қетимда бир нәччә мәсилини йешишкә адәтләнмәслик. Бу оқуғучиларниң дәл мошу вақитта қайси йөнилиш бойичә көпирәк күч чиқириши тәләп қилинидиғанлиғини бәлгүләйду.

6-стрегия. Оқуғучиларни қайтилашқа үгитиш.Бу стратегия 5-стратегиягә қошумчә ретидә қарилиду. Буниңда оқуғучилар толуқ егиләлмигән бир мәсилини қайтилашни нәзәрдә тутиду. Оқуғучилар өзләштүрүш қийин болған мәсилини униң тәркивий қисмлириға бөлүп қайта үгниду. Муәллим аддий қайтурма алақә арқилиқ уларниң билим сүпитини йетилдүрүп туриду.

7-стрегия. Оқуғучиларни рефлексия қилишқа, өзини өзи тәкшүрүшкә, оқуш нәтиҗилирини бөлүшүшкә үгитиш. Оқуғучиларға өзлириниң немини, қандақ, қанчилик оқуп үгиниватқанлиғи тоғрисида ойлинишқа көпирәк көңүл бөлүш керәк. Рефлексиядә оқуғучи бир тәрәптин өзиниң оқуши тоғрисида ойланса, йәнә бир тәрәптин өзигә өзи һесават бериду. Нәтиҗидә улар Блум таксономиясиниң жуқури дәриҗилири бойичә ойлинип, өз билимлирини техиму чоңқурлаштуриду.

Шәкилләндүргүчи баһалаш һәққидә сөз болғанда, һазир көплигән мәктәпләрдә топлуқ ишта бир оқуғучини топ башчиси дәп бәлгүләп қоюп, топниң башқа әзалирини шу оқуғучиға баһалитиш кәң орун елип кәткәнлини ейтмай мүмкин әмәс. Әмәлиятта бу тамамән хата баһалаш усули. Буни шәкилләндүргүчи баһалашниң идеясигә, философиясигә қарши баһалаш усули дәп қарисақму болиду. Баһалаш бойичә мутәхәссисләрни әмгәклиридә мундақ баһалаш усули тоғрисида һеч нәрсә ейтилмайду.

11.5. Ойтетикләр

«Ойтетикләр» сөзи Асхат Әлимовниң жуқурида аталған китавида қоллинилған «ойсергек» сөзи асасида ясалди. Бу сөз оқуғучиларниң дәрисни үнүмлүк өзләштүрүши үчүн өзлирини эркин, йеник, тетик һәм җошқун һис қилиш үчүн өткүзүлидиған түрлүк васитиләрни нәзәрдә тутиду. Мәлумки, «тетик» сөзигә Үрүмчидә нәшир қилинған «Уйғур тилиниң изаһлиқ луғитидә» (1999 ж.) «шох, җанлиқ, чаққан, роһлуқ, җошқун», дәп изаһ бәргән. Демәк «ойтетик» сөзи билим елишқа қаритилған оқуғучиларниң ойини шох, җанлиқ, чаққан, роһлуқ һәм җошқун қилип туридиған васитиләрниң нами.

Интерактив усуллар арқилиқ дәрис өтүлгәндә, оқуғучиларниң зерикиши, чапсан һерип қелиши адәттики әнънивий дәрисләргә қариғанда аз болсиму, оқуғучиларниң мавзуни үнүмлүк өзләштүрүши үчүн ойтетикләрниң өткүзүлүп туруши керәк. Ойтетикләрниң түрлири вә мәхсити һәр хил болиду. Бәзи ойтетикләр оқуғучиларниң диққитини җәмләш, дәрисни тиңшашқа өзлирни руслаш, тәйярлаш мәхситидә қоллинилса, бәзи тетиклитиш дәқиқилири оқуғучиларниң диққитини ойғитиш, ойландуруш, сәгәкләштүрүш үчүн қоллинилиду.

Муәллим «Мән дәрисни қизиқ өтимән, оқуғучилар мени диққәт билән тиңшайду, шуңлашқа мән мундақ «оюнларни» қолланмисамму болиду», дегән пикирдин жирақ болуши керәк. Муәллим маһарити қанчилик жуқури болсиму, оқуғучиларниң йеңи әхбаратни қобул қилиш имканийити психологиялик җәһәттин чәкләнгән. Тәтқиқатлар шуни көрсәткәнки, оқуғучилар 7-10

минут давамида йеңи әхбаратни үнүмлүк қобул қилип, u1074 вақит униңдин ешип кәткәндә, уларниң қобул қилиш иқтидари төвәнләп кетидекән. Шуниң үчүн дәристә кам дегәндә бир-икки қетим һәр хил ойтетикләр өткүзгән тоғра.

«Атомлар» вә «молекулилар»

Бир оқуғучи яки муәллим жүргүзгүчи болиду, у «атомлар» дегәндә, оқуғучилар айрим-айрим, у яқ-бу яққа маңиду «молекулилар, үчтин» десә оқуғучилар үч- үчтин топлишип туриду, «молекулилар, төрттин» десә төрт-төрттин бирикиду. Топқа кирәлмигән оқуғучилар көпчиликниң тәливини орунлап, өзиниң һүнирини намайиш қилиду. Әгәр ахирида «молекулилар, төрттин» дегән болса, шу бир молекулиға жиғилғанлар бир топ тәшкил қилип олтарса болиду.

Мошуниңға охшаш СД башқичиму уюштурулуши мүмкин. Муәллим бир музыка қоюп қойиду, оқуғучилар болса, орунлиридин туруп, һәр яққа меңишиду. Муәллим музыкини тохтитип, бир рәқәмни атиғанда, оқуғучилар шу рәқәм бойичә топлишиду. Андин муәллим музыкини қайта қойиду. Бу һәрикәт бир нәччә қетим қайтилиниши мүмкин.

Әждиһарниң қуйруғи

Оқуғучилар бириниң кәйнигә бири туриду. Һәр ким алдидики синипдишиниң мүрисигә икки қолини артиду. Сәпниң беши әждиһарниң беши, сәпниң ахири униң қуйруғи һесаплиниду. Муәллим «Әждиһарниң беши» дегәндә, сәпниң бешидики оқуғучи сәпниң ахиридики оқуғучини тутушқа һәрикәт қилиду. Сәп ахиридики оқуғучи униңдин қечип, тутуқ бәрмәскә тиришиду. Сәп чечилип кәтмәслиги үчүн оқуғучилар бир-бириниң мүрисини чиң тутиши керәк. Сәпниң бешидики оқуғучи сәп ахиридики оқуғучини тутувалғанда, тутулған оқуғучи сәптин чиқиду.

Муәллим бәлгүлигән вақитқичә оюн әшундақ давамлишиду.

Бәлгүсиз башлиқ

Оқуғучилар чәмбәр шәклидә туриду. Бир оқуғучи синипниң сиртиға чиқип кетиду, қалған оқуғучилар өзлиригә бир оқуғучини башлиқ қиливалиду. Сирттики оқуғучи киргәндә, башлиқ болған оқуғучи бир һәрикәтни илиду, қалғанлири шу һәрикәтни қайтилайду, амма сирттин киргән оқуғучи бу һәрикәтләрни ким башқуруватқанлиғини билмәслиги керәк. Әгәр билип қалса яки бирнәччә һәрикәт давамида башлиқни тапалмиса, униң орниға башқа оқуғучи алмишиду.

Буриме

Оқуғучилар берилгән қапийәләр асасида шеир язиду.

Әйнәк

Оқуғучилар жүп болуп бири-биригә қарап туриду. Бир оқуғучи мәсилән, бир минут қол, көз, қаш, тил, баш, мүрә, путлири билән һәр хил һәрикәтләрни қилиду, жүпи уларни әйничә қайтилайду. Вақит болса, жүпләр рольлирини алмаштуриду.

Дүмбигә сүрәт селиш

Оқуғучилар икки топқа бөлүнүп, бириниң кәйнигә биритуруп сәп түзәйду. Муәллим сәпниң ахиридики оқуғучиға бир нәрсиниң сүритини (м., алма, үзүм, дәрәқ, гүл в.б) көрситиду. У оқуғучи алдидики оқуғучиниң дүмбисигә бармиғи билән бу сүрәтни ясайду, бу оқуғучи дүмбисигә ясалған сүрәтни тәсәввур қилип, алдидики оқуғучиниң дүмбисигә ясайду. Сәп бешидики оқуғучи дүмбисигә ясалған сүрәтни өз тәсәввури бойичә қәғәзгә чүшириду.

Бу һәрикәтләр үнсиз орунлиниши керәк, сөзләшкә болмайду. Оюн аяқлашқандин кейин, сәп бешидики оқуғучи өзиниң тәсәввури бойичә ясиған сүрәтни көрситиду. Андин уни муәллим көрсәткән сүрәт билән селиштуриду.

Егизләр билән пакалар

Муәллим қолини төвән чүшүрүп «Пакарлар» дегәндә оқуғучилар олтириду, егиз көтирип, «Егизләр» дегәнде орунлиридин туриду. Муәллим оқуғучиларни мошу тәртиптә бир аз һәрикәтләндүрүвалғандин кейин, оқуғучиларни чаташтуруп, күлкилик вәзийәт туғдуруш қолини егиз көтирип «Пакарлар» дәп, қолини төвән чүшүрүп «Егизләр» дәйду. Оқуғучилар муәллимниң сөзигә әмәс һәрикитигә әмәл қилиш керәк. Әгәр муәллим қолини төвән чүшүрүп «Егиз» десә, оқуғучилар олтириши керәк. Адашқан оқуғучилар орунлириға олтириду.

Қалғанлири муәллим бәлгүлигән вақитқичә давамлаштуриду.

Мән қандақ?

Оқуғучилар бир вараққа өзиниң алиқининиң сүритини селип, етини язиду. Андин топтики башқа оқуғучилар алиқанниң һәр бир бармиғиға шу оқуғучиниң асасий хусусийитини, алаһидилиги язиду. Пикирләр һәр қачан иҗабий болуши керәк.

Мән таптим

Оқуғучилар чәмбәр шәклидә туриду. Андин улар новәт билән бирдин йәттигичә санайду. Йәттә санини атайдиған оқуғучи «йәттә» демәстин, «Мән таптим» дейиши керәк. Хаталишип «йәттә» дәвәткән оқуғучи чәмбәрдин чиқип кетиду. Тетиклитиш дәқиқиси мошундақ муәллим бәлгүлигән вақитқичә давамлишиду.

Мән хаталашмаймән

Оқуғучилар чәмбәр шәклидә туруп, новәт билән бирдин оттузғичә санайду. Үчкә һәссилик санларни (м., икки һәссә-6, үч һәссә-9 в.б.) ейтишқа тоғра кәлгән оқуғучи «Мән хаталашмаймән» дәйду. Хаталашқан оқуғучи чәмбәрдин чиқип кетиду.

Икки қолни ишқа селиш

Оқуғучилар икки қолиға қәләм елип, бир вақитта оң қоли билән бир сүрәт, сол қоли билән башқа бир сүрәт салиду яки һәр хил сөзләрни язиду. Мәсилән, оң қоли билән үчбулуңлуқ, сол қоли билән төрт булуңлуқ. Оқ қоли билән алма, сол қоли билән китап. Оң қоли билән 7 рәқимини сол қоли 5. Оң қоли билән исмини, сол қоли билән фамилиясини. Бу сүрәтләр вә язмилар бир хил чиқмайду.

Сәвәви адәмниң оң меңиси билән сол меңисиниң бир вақитта ишлитиш тәҗрибиси аз болиду.

Икки раст бир ялған

Оқуғучилар новәт билән өзлири һәққидә яки мәлум бир шәйи һәққидә бир-бирини қайтилимиған һалда икки раст бир ялған пикир ейтиду.

Имитатор

Бу усулни оқуғучиларниң бирлигини, өмлүгини ашуруш үчүн пайдиланса болиду. Муәллим барлиқ оқуғучиларниң бир вақитта мәлум шәйиниң чиқиридиған тавушиға тәхлит қилишини сорайду. Мәсилән, муәллим оқуғучиларға қайнаватқан қазанниң тавушиға тәхлит қилишни сориғанда, барлиқ оқуғучилар бир вақитта қайнаватқан қазан чиқиридиған тавушқа охшаш тавушларни чиқириши керәк. Муәллим, шундақла, ишикниң ғичирлишишиға, чаңсорғучниң, машина тормозиниң, ямғурниң авазиға, ғоразниң кичқиришиға охшаш тавушларни чиқиришини сориши мүмкин.

Исим-акроним

Оқуғучилар өзлириниң исимлириниң тәркивидики һәр бир тавуштин башлинидиған сөзләрни язиду. Бу сөзләр оқуғучини ипадиләйдиған сүпәтләр болуши керәк.

Мәсилән,

Д-дадил.
И-изчил
Л-лаяқәтлик
М-мәхсәтчан
У-уқумлуқ
Р-растчил
А-адил
Т-тиришчан

Исимдики тавушлардин башлинидиған сөзләрдин тәркип тапқан җүмлә

Оқуғучилар өзлириниң исимлириниң тәркивидики тавушлардин башлинидиған сөзләрдин җүмлә түзиду.

Мәсилән, Уйғур тили униң қорғини (Утуқ). Бу тапшурма алдинқисиға қариғанда, хелә мурәккәп. Шуңлашқа оқуғучиларниң җүмлилиригә артуқчә тәнқидий қарашқа болмайду. Улар мәлум вақит ичидә ойлириға қандақ сөзләр кәлсә, шуларни язса болиду. Асасий гәп, җүмлиләрниң көңүллүк муһит яритишида.

Йәнә бир қетим, салам!

Оқуғучилар дәрисниң бешида орунлиридин туруп, у яқ- бу яққа меңип бир-бири билән өз исимлирини атап саламлишиду (мәсилән, Мән- Туғлуқ). Дәрисниң ахриға йеқинлашқанда, йәнә бир қетим оқуғучилар орунлиридин туруп, һәр яққа меңип, бир-бир билән саламлиши-ду. Амма бу қетим улар өзлириниң исмини әмәс, бәлки алдиға дуч кәлгән синипдишиниң етини атап саламлишиду (мәсилән, салам, Юлтузай!).

Комплиментлар борини

Оқуғучилар 1-2 минут бир вараққа өзи һөрмәтләйдиған, қәдирләйдиған бир адимигә ейтидиған яхши гәплирини, комплиментлирини җүмлиләр териқисидә язиду. Андин улар орунлиридин туруп, варақларни пүкләп, бир-биригә қаритип, 1-2 минут тохтимай ташлайду. Вақит тошқандин кейин һәр ким өз алдиға чүшкән варақни елип оқуйду.

Муәллим вақитқа қарап, бир нәччә оқуғучиға оқутиду.

Қар көчкүни

Оқуғучилар чәмбәр шәклидә туриду. Бир оқуғучи өз исми башлинидиған тавуштин башлинидиған бир сүпәтни кәлтүрүп исмини ейтиду. Кейинки оқуғучилар алдинқилириниң барлиғиниң исмини сүпәтлири билән атап чиқиши керәк. Мәсилән, тиришчан Туғлуқ, сипайә

Саадәт, қуввәтлик Қутлуқ, адил Айгүл, чирайлиқ Чимәнгүл.

Мән болсам- билимлик Бәхитҗан

Қош чәмбәр ичидә тонушуш

Оқуғучилар ички вә сиртқи чәмбәрләрдин туридиған қош чәмбәр һасил қилип, бир-биргә қарап туриду. Қариму-қарши турған җүпләр бир-бири билән тонушиду. Муәллим бәлгүлигән вақиттин кейин, ички яки сиртқи чәмбәр бир қәдәм оңға қәдәмташлап йеңи җүпи билән тонушиду. Бу усул муәллим бәлгүлигән вақитқичә давамлишиду.

Қош чәмбәрдики комплиментлар

Оқуғучилар қош чәмбәрдә (ички вә сиртқи) бир-биригә қарап җүп болуп туриду һәм 20-30 секунд комплиментлар ейтиду. Вақит тошқандин сиртки чәмбәр бир қәдәм оң тәрәпкә ташлап, җүпләр алмишиду. Бу җәриян муәллим бәлгүлигән вақитқичә давамлишиши мүмкин.

Муәллим деди

Оқуғучилар орунлиридин туриду. Жүргүзгүчи: «Муәллим деди: Сәкрәңлар!», «Муәллим деди: Олтуруңлар!», «Муәллим деди: Чавак челиңлар!», «Муәллим деди: Йәрни тепиңлар!», «Муәллим деди: Оңға бурулуңлар!», дегәнгә охшаш буйруқларни бериду. Оқуғучилар уларни орунлайду. Әгәр жүргүзгүчи «Муәллим деди» ибарисини ейтмай буйруқ бәрсә (Мәсилән, «Сәкрәңлар!» дегәнгә охшаш) у чағда оқуғучилар қозғалмай туруши керәк.

Хаталашқан оқуғучилар оюндин чиқип қалиду.

Нәрсини узат

Оқуғучилар чәмбәр шәклидә туриду. Бир оқуғучи бир нәрсини (мәсилән, маркерни, поңзәкни) өзиниң йенидики синипдишиға бериду. У оқуғучи болса, бу нәрсини өзиниң йенидики синипдишиға башқичә усул билән бериду. Һәр бир оқуғучи башқа оқуғучиниң бериш усулини қайтилимаслиғи керәк.

Охшаш тавушлар

Муәллим мәлум бир вақит ичидә оқуғучиларға охшаш тавушлардин башлинидиған сөзләрдин қисқа һекайә йезишни тапшуриду. Оқуғучилар бу ишни алди билән йәккә, андин топ билән орунлиса болиду. Ахирида топлар өзлириниң һекайилирин оқуйду. Синипдашлириниң соаллириға жавап бериду

Өзәңгә тилигәнни башқиларға тилә

Оқуғучилар дәсләп ‘320-30 секунд ичидә өзигә тиләйдиған тиләкләрни ойлайду. Андин өз жүплириниң қолини елип, өзигә тилигән тиләкләрни жүпигә дәйду.

Тиләкләрни топ ичидә топ әзалириға қаритип ейтсиму болиду.

Өзгиришләрни тепиң!

Оқуғучилар жүп болуп туриду вә бир-биригә диққәт билән 15-20 секунд қарап алиду. Андин жүпләрниң бир-биригә тәтүр қарап туриду (20-30 секунд). Мошу арилиқта улар өзлиридә бир өзгириш ясаш керәк. Мәсилән, кийимидә, чечида, қизлар һалқиси, үзүгидә. Вақит тошқандин кейин жүпләр бир-биригә қарап, өзгиришләрни тапиду.

Өзи һәққидә бәшлик (синквейн)

Оқуғучилар бәшлик қаидиси бойичә өзлирини тонуш- туриду.
Мәсилән,
Юлтузай

Чирайлиқ, эдэплик,
Оқуйду, язиду, тазилайду,
Шахматтин наһийэлик мусабиқиниң ғалиби.
Оқуғучи.

Өзи һэққидэ кластер

Оқуғучи өзини тонуштуруш үчүн кластер ясайду. Варақниң оттуриға өз исмини йезип, өзиниң оқуғучи, бар аилиниң балиси, дост сүпитидэ қандақ екэнлигини көрситидиған сүпэтлэрни язиду һэм уларни өз исми билэн бағлайду. Һэр топтин бир-икки оқуғучи өзлири һэққидэ кластерни оқуп бериду.

Пирамида

Муэллим оқуғучиларға бир сөз бериду. Улар йэккэ, топ билэн мошу сөздин сөз бирикмиси, җүмлэ, мэтин, һекайэ язиду.

Саламлишиш

Оқуғучилар орунлиридин туруп у яқ-бу яққа меңип, бир-бири билэн саламлишип, һал-эһвал соришиду. Саламлишиш бир нэччэ тилда болуши мүмкин (уйғурчэ, қазақчэ, русчэ, инглизчэ, французчэ, немисчэ в.б.)

Соға

Оқуғучилар чэмбэр шэклидэ туриду, андин бир оқуғучи өзиниң оң тэрипидики синипдишиға виртуал, йэни можут эмэс, хиялий соға қилиду. Бу соғини улар қоллириниң һэрикити арқилиқ чүшэндүриду. Соға қобул қиливатқан оқуғучи униң немэ екэнлигни ениқлап болғандин кейин, өз нөвитидэ оң тэрипидики синипдишиға башқа бир нэрсини соға қилиду. Оюн шу териқидэ давамлишиду.

Сөз тизмиси

Оқуғучилар новэтлишип, Дэслэп бир оқуғчи бир сөзни ейтиду, иккинчи оқуғучи у сөзниң ахирқи боғумидин башлини-

диған бир сөзни ойлап тапиду, үчинчи оқуғучи иккинчи оқуғучи ейтқан сөзниң ахирқи боғумидин башлинидиғин кейинки бир сөзни ойлап тапиду. Оюнмошундақ муәллим бәлгүлигән вақитқичә давамлишиду.

Сөздин сөз ясаш

Муәллим оқуғучиларға көп тавуштин тәркип тапқан бир сөз бериду. Улар өз алдиға бу сөздин имканийәтлириниң йетишичә бәлгүлүк вақит ичидә көп сөз ойлап тепиш керәк.

Сөзләрдин һекайә түзүш

Оқуғучилар 20-30 секунд ичидә бир сөзни ойлап уни стикерға язиду. Муәллим бу сөзләрни жиғип елип, тахтиға язиду. Оқуғучилар топлуқ иш арқилиқ 2-3 минут ичидә тәркивидә мошу сөзләр бар бир һекайә түзүш керәк.

Ахирида һәр бир топ өзлиринң һекайисини оқуп бериду.

Тапқурлуқ

Тахтиға 2-3 оқуғучи чиқиду. Уларниң һәр биригә бир һәрип (тавуш) берилиду. Андин улар қоюлған һәр қандақ соалларға шу тавуштин башлинидиған сөз арқилиқ җавап бериду.

Тәрҗимә һаллиқ поэма

Оқуғучиларға өзлири һәққидә төвәндикичә мәсилиләр бойичә җавап бериш тәклип қилиниду:

Мениң исмим.

Мән қандақ? (Өзиңизни бәлгүләйдиған үч сүпәт кәлтүрүң)

Мән яхши көридиған үч иш-һәрикәт, паалийәт.

Мән немидин қорқимән, ховуплинимән.

Мениң һаяттики асасий қаидәм, шиарим.

Мән яхши көридиған шаир вә язғучилар.

Мән яхши көридиған пәнләр.

Мениң утуқлирим.

Мениң арминим.

Мениң фамилиям.

Оқуғучилар 5-7 минут ичидә өз тәрҗимәһаллиқ поэмисини йеип болғандин кейин, һәр топтин бир оқуғучи өзи һәққидә язғинини оқуп бәрсә болиду.

Тиниш бәлгүлири

Муәллим тахтиға тиниш бәлгүлирини язиду. Оқуғучилар болса, шу тиниш бәлгүлири асасида һекайә язиду.

Мәсилән, ...??..! териқидә тиниш бәлгүлири йезилса,һекайидики җүмлиләр төвәндикичә тәртиптә орунлашқан болиду: үч хәвәр җүмлә, икки соал җүмлә, икки хәвәр җүмлә, үндәш җүмлә.

Типография

Муәллим алди билән мәлум тавушларни (һәрипләрни) атайду. Топтики яки синиптики оқуғучилар шу җүмлидики тавушларниң (һәрипләрниң) бирини яки бир нәччисини алиду. Андин муәллим қисқа бир җүмлини ейтиду. Оқуғучилар болса, шу җүмлини һәрипләр бойичә ейтип чиқиши керәк. Өз һәрипини оқуғучи орнидин туруп ейтиду. Җүмлидики сөзләр арилиғида қатнишиватқан оқуғучилар орунлиридин туриду, пәшкә кәлгәндә, бирдәк йәрни тепиду, чекиткә кәлгәндә, алиқанлирини бир-биригә уриду, йәни бир қетим чавак чалиду, соал бәлгүси болса, қоллирини икки тәрәпкә яйиду, үндәш бәлгүси болса, орунлиридин туруп бир қетим сәкрәйду.

Тоғра кәлмәйдиған җаваплар

Оқуғучилар җүп болуп бөлиниду. Андин улар новәт билән бир-биригә соал қойиду. Соаллар ениқ вә аддий болуши керәк. Мәсилән, «Китап оқушни язши көрәмсиз?», «Иккини иккигә қошса, қанчә болиду?» дегәнгә охшаш. Амма җавапларниң соалларға һеч алақиси болмаслиғи тәләп қилиниду. Мәсилән жуқуридики «Китап оқушни язши көрәмсиз?» соалға «Бизниң беғимизда алма вә өрүкләр бар» дәп, «Иккини йәттигә қошса,

қанчә болиду?» дегән соалға «Рәхмәт! Мениң қосиғим тоқ» дәп, җавап бериш мүмкин.

Торус-едән-бурун

Муәллим барлиқ оқуғучиларни орунлиридин турғузуп, көрсәткүч бармиғини егиз көтирип торусни көрсәткән һалда «торус» дәйду, қолини төвән чүшүрүп едәнни көрсәткән һалда «Едән» дәйду, бурнини тутуп «Бурун» дәйду. Муәллимниң бу һәрикәтлирини оқуғучилар тәкрарлайду. Мәлум вақиттин кейин муәллим сөзи билән һәрикитини маслаштурмиған һалда бу усулни давамлаштуриду.

Төрт тәбиәт һадисиси

Мәлумки, тәбиәтниң төрт һадисиси (стихияси) можут: һава, йәр, су, от. Муәллим яки жүргүзгүчи мошу төрт тәбиәт һадисисиниң бирини атап бир оқуғучиға поңзәкни ташлайду. Шу оқуғучи башқа оқуғучилар үчкичә хор билән саниғичә, жүргүзгүчи мәсилән, «һава» дәп, поңзәк ташлиған болса, поңзәкни тутивелип, қуш яки һашарәтләрниң бириниң намини аташ керәк. Әгәр «йәр» десә, җаниварларниң бирниң намини, «су» десә суда яшайдиған җаниварларниң бириниң намини аташ керәк. «От» дегәндә, поңзәкни тутмай, үч қетим чавак челиши керәк. Сөзләрни қайтилашқа болмайду. Хаталашқан оқуғучи оюндин чиқиду.

Унчуқма!

Муәллим оқуғучиларни «Биринчи» вә «Иккинчи» дәп санап, икки топқа бөлиду. Һәр бир топниң әзалири сөзлимәстин, пәқәт ишарә арқилиқ бир-бириниң туғулған күнлири вә айлирини ениқлап сәп түзиду. Сәптә оқуғучилар айлар тәртиви бойичә туриду. Синипта оқуғучилар сани көп болса, вақитни иқтисат қилиш үчүн топлар санини көпәйтишкә болиду.

Хошниниң сурити

Оқуғучилар жүп болуп бир-биригә қарап олтирип, дәптәрлирини яки бир варақни бешиға қойған һалда жүпиниң (хошнисиниң) сүритини ясайду. Сүрәтни ясап болғичә елип қаримаслиқ керәк. 1-2 минут ичидә сүрәтни ясап, өзиниң қолтамғиси билән хошнисиға бериду.

Әлвәттә, бу йәрдә сүрәтләр күлкилик болуп чиқиду. Бу усулниң мәхситиму оқуғучиларниң көңүллирини көтириш.

Һәрикәттики сүрәт

Оқуғучилар бир-бириниң кәйнигә чәмбәр шәклидә туруп, саат тили бойичә айлинип маңиду. Оқуғучилар дәптирини алдидики синипдишиниң дүмбисигә қоюп, өзиниң кәйнидики синипдишиниң сүритини салиду. Сүрәт селинип болғучә, оқуғучилар тохтимай айлинип маңиду.

Бу йәрдиму сүрәтләрниң күлкилик чиқиши тәбиий. Шуңлашқа униңға һеч ким рәнжимәслиги керәк.

Логикилиқ ойтетикләр

Қандақ соалға һәр қачан, һәр түрлүк жавап берилиду?

-Саат қанчә болди?

***

Керәк вақтида ташлап қойидиған, керәк әмәс вақтида көтирип қойидиған немә? -Кемә якори.

***

Суда қандақ таш болмайду?- Қуруқ таш болмайду.

***

100 дин қанчә қетим онни елишқа болиду?- Бир қетим.

Иккинчи қетим 90 дин елишқа тоғра келиду.

***

Адәм уни күнигә бир қетим қилса, яхши һесаплинидиған, икки қетим қилса, җинайәт һесаплинидиған немә?- Сайламда аваз бериш.

***

Немини достуң билән бирла қетим бөлүшүшкә болиду?- Сирни (мәхпий әхбаратни)

***

У мениң дадамниң балиси, бирақ маңа акиму әмәс, иниму әмәс. У ким?- У мән өзәм.

***

Дүм болса, толуқ болидиған, оң болса бош болидиған немә?- Баш кийим.

***

Әң йоған қазанға немә патмаслиғи мүмкин?-Шу қазанниң тувиғи.

***

Униң он бәш қойи бар еди. Уларниң он төртидин башқиси өлүп қалди. Униң қанчә қойи қалди?- Он төрт.

***

Қандақ соалға «Һә-ә» дәп жавап беришкә болмайду?-
Сән ухлаватамсән?

***

Өткән жилниң қарини қандақ тепишқа болиду?- Йеңи жилни қарши алғандин кейин, сиртқа чиқип, тапса болиду.

***

4 вә 5 санлириниң арисиға қандақ бәлгүни қойғанда, төрттин көп, бәштин аз сан чиқиду?- Пәш қойғанда (4,5-төрт йерим)

***

Немини тәйярлашқа болиду, бирақ йейишкә болмайду?- Дәрисни.

Қандақ рәқәмни дүм көмүрсә, үчтин биргә азийиду?- 9

***

Узунлуғи, еғирлиғи, егизлиги йоқ бирақ өлчәшкә болидиған немә?- Температура, вақит.

***

Деханға өшкә, капуста вә бөрини дәрияниң у қирғиғиға өткүзүш керәк. Амма қолваққа бир вақитта дехан өзи билән бу үчиниң бирила сиғиши мүмкин. Әгәр капустини өткүзсә, бөрә өшкини йәп қойиду, бөрини өткүзсә, өшкә капустини йәп қойиду. Дехан қандақ қилип уларни сақ-саламәт иккинчи қирғаққа өткүзүши мүмкин?-1-йешим:

Дехан алди билән өшкини 2-қирғаққа өткүзиду, андин бөрини 2-қирғаққа өткүзиду, амма 1-қирғаққа қайтқанда, өшкини өзи билән еливалиду. Андин 1-қирғаққа өшкини қалдуруп қоюп, капустини елип, 2-қирғаққа өткүзиду. Андин 1-қирғаққа қайтип келип, өшкини 2-қирғаққа өткүзиду.

2-йешим: Дехан дәсләп йәнә өшкини 2-қирғаққа өткүзиду, кейин капустини 2-қирғаққа өткүзүп, 1-қирғаққа қайтқанда, өшкини еливалиду. 1-қирғақта өшкини қалдуруп, бөрини 2-қирғаққа өткүзиду. Үчинчи қетимда өшкини 2-қирғаққа өткүзиду.

ИЛАВӘ
Графикилиқ органайзерлар

Персонаж қияпити

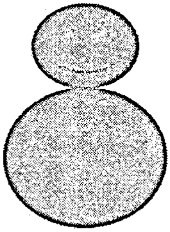

SWOT (КАМХ) тәһлил

Күчлүк тәрәплири	Ажиз тәрәплири
Мүмкинчиликләр	Ховуплар

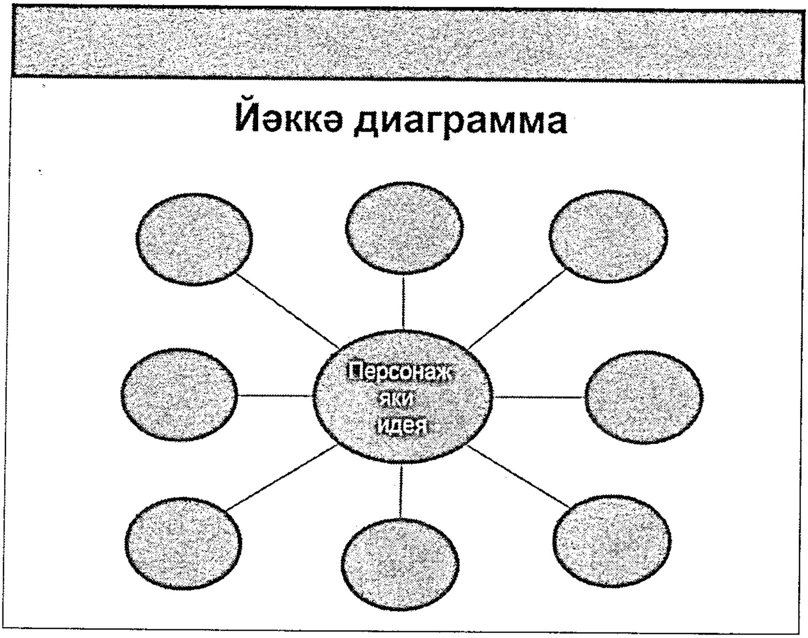
Йәккә диаграмма
Персонаж
яки
идея

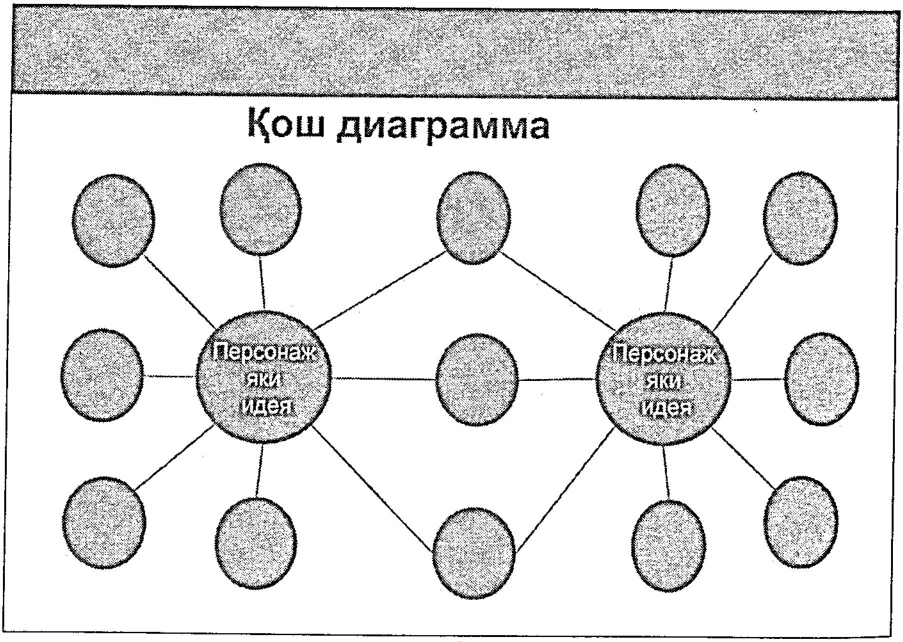
Қош диаграмма
Персонаж
яки
идея
Персонаж
яки
идея

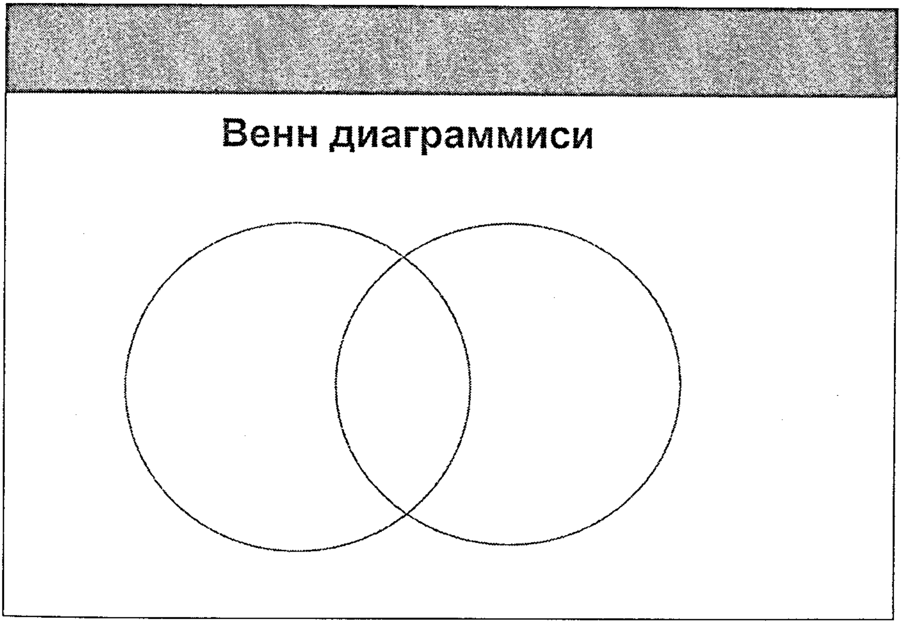
Венн диаграммиси

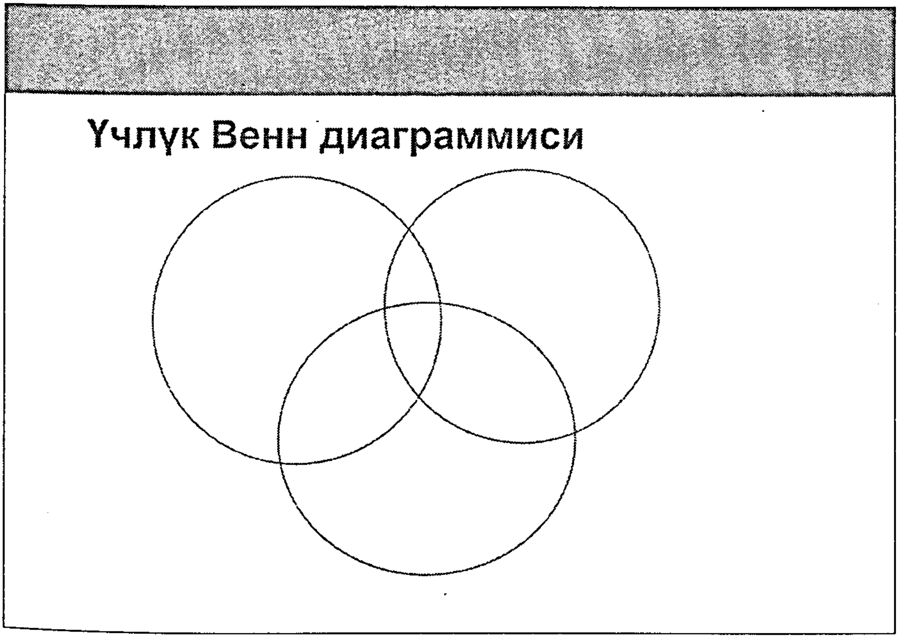
Үчлүк Венн диаграммиси

Вақит тизмиси

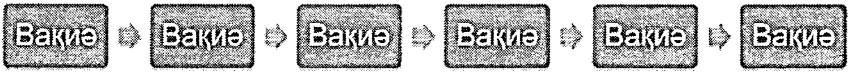

Һекайә хәритиси

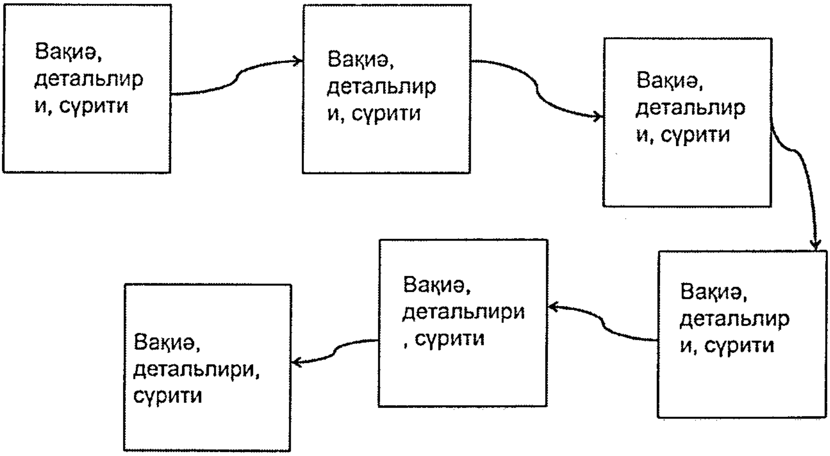

БББ жәдвили

Билимән	Билгүм келиду	Билдим

Эмоция графиги

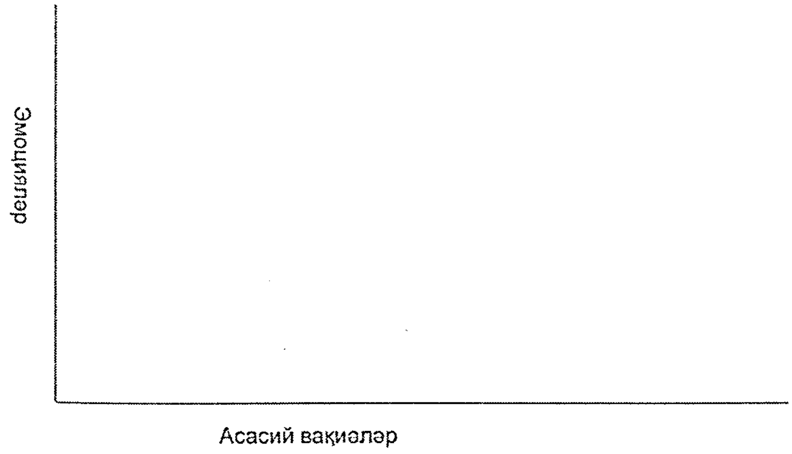

Белиқ скелети (Фишбоун)

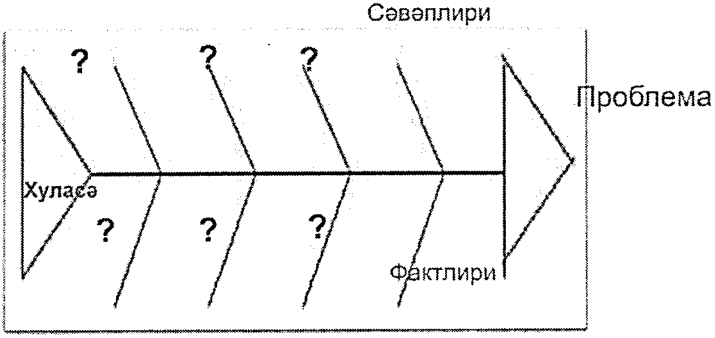

Даириләр мунасивити

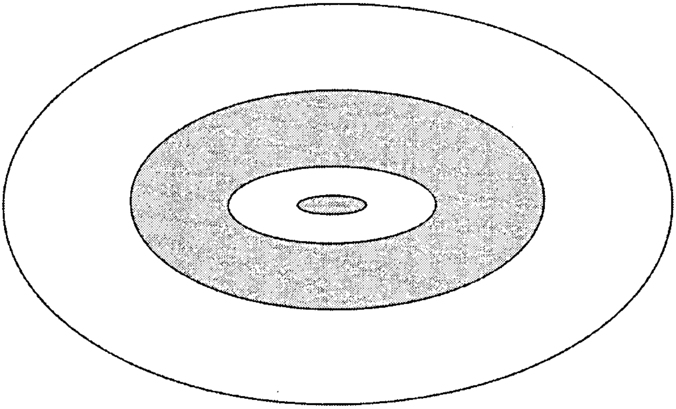

Вақиәләр теғи

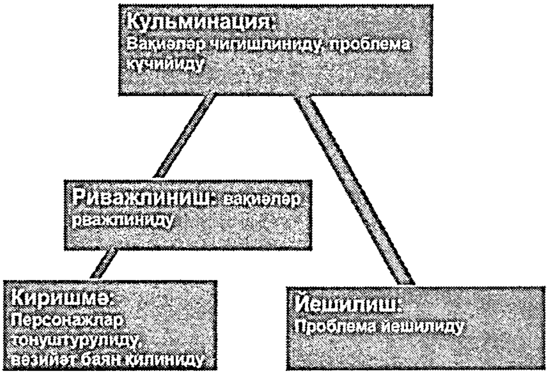

Ромб шәклидә орунлаштуруш

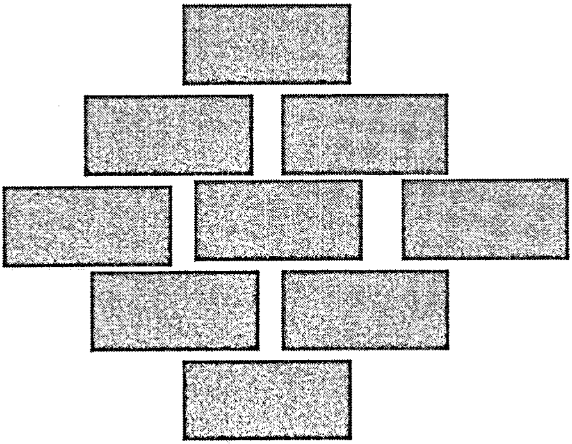

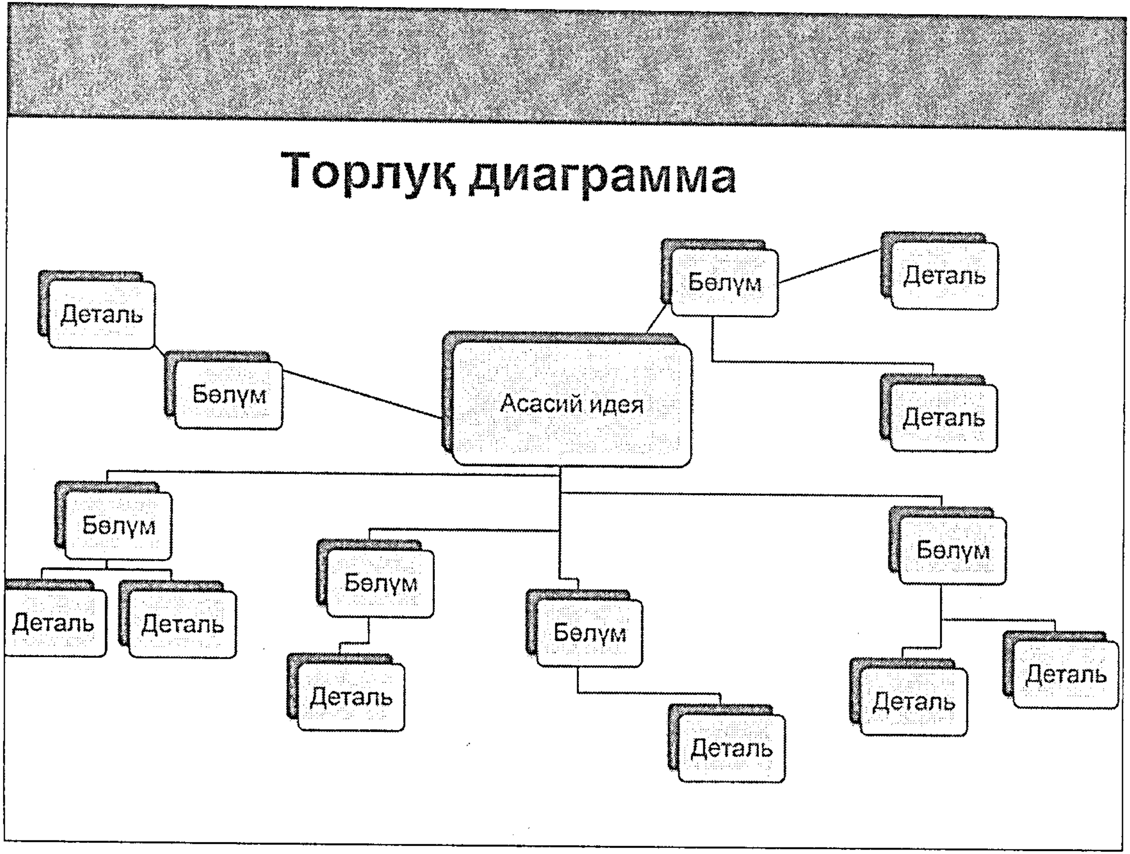
Торлуқ диаграмма
Асасий идея
Бөлум
Деталь
Бөлум
Деталь
Деталь
Бөлум
Деталь
Деталь
Бөлум
Деталь
Бөлум
Деталь
Бөлум
Деталь
Деталь

ӘДӘБИЯТЛАР

Абдулла А. Һазирқи заман уйғур тилидики санларниң дәрижә категорийиси тоғрисида // Түркий тиллар тәтқиқати (3). — Бейжиң, 1990.

Айдаров Ғ. Көне ұйғыр жазба ескерткіштерінің тілі. — Алматы, 1991.

Аманжолов А. История и теория древнетюркского письма. — Алматы, 2003.

Арат Р.Р. Макалелер. — Анкара, 1987.

Арзиев Р. У. "Қутадғу билик" вә униң лексика-стилистикилиқ алаһидиликлири. — Алмута, 1996.

Арзиев Р. У. Уйғур тили.- Алмута, 2006.

Арзиев Р. У. Оқу үшін бағалаудың мәні // Құзыретті педагог. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал. - 2016, №4, 18-19 беттер.

Арзиев Р. У. «Коллаборативті орта» ма, «ынтымақтастық орта» ма? // Білікті педагог. Республикалық ғылыми-әдістемелік журнал– 2015, .№1, 64-65 беттер.

Аюп Т. Қәдимки уйғур тили оқушлуқи. — Бейжиң, 1998.

Әлімов А. Қ. Интербелсенді оқу әдістемесін мектепте қолдану. Оқу құралы. –Астана: «Назарбаев Зияткерлік мектептері» ДББҰ Педагогикалық шеберлік орталығы, 2014, 188 бет.

Байырғы түркі өркениеті: жазба ескерткіштер. — Алматы, 2001.

Баратов Ш. Уйғур тилиниң кәспий лексикиси. — Алмута, 1975.

Баскаков Н.А. Тюркские языки. — М., 1960.

Болғанбайұлы Ә., Қалиұлы Ғ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. — Алматы, 1997.

Боровков А. Учебник уйгурского языка. — Л., 1935.

Бөгү А. Ә. Чағатай уйғур тили.-Үрүмчи, 2007.

Вәли Қ. Бизниң тарихий йезиқлиримиз. — Үрүмчи, 1986.

Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье (этнос, языки, религии). — М., 1992.

Габайн А. Ески түркченин грамери. — Анкара, 1988.

Ганиев Ф.А. Суффиксальное словообразование в современном татарском литературном языке. — Казань, 1974.

Ганиев Ф.А. Образование сложных слов в татарском языке. — М., 1982.

*Ганиев Ф.*А. Конверсия в татарском языке. — Казань, 1985.

Дилачар А. “ Қутадғу билик” инжелемеси. — Анкара, 1995.

Ераслан К. Ески уйғур түркчеси грамери. – Анкара, 2012.

Ерҗиласун А. Б. Түрк каганлыгы ве бенгү ташлар. – Истанбул, 2016.

Ерзин М. Уйғур Совет мәтбуатиниң тарихи. — Алмута, 1980.

Жаналина Л.К. Сопоставительное словообразование русского и казахского языков. — Алматы, 1998.

Җамалдинов О. Уйғур тили (практикум). — Алмута, 1984.

Жафероглу А. Түрк дили тариһи. — Истанбул, 1984.

Ибраһим Мутъи илмий мақалилири. - Бейҗиң, 2007.

Изги Ө. Уйғурларын сияси ве күлтүрел тариһи (һукук весикаларына гөре). — Анкара, 1987.

Исиев Д. Уйгурское государство Йэтишар. — М., 1981.

Йүсүп И., Хоҗа А., Қәмбири Д. Майтри симит (1). — Үрүмчи, 1987.

Йүсүп Хас Һаҗип. Қутадғу билик. — Бейҗиң, 1984.

Камалов А. Древние уйгуры VIII–IXвв. — Алматы, 2001.

Қайдаров А. Парные слова в современном уйгурском языке. — Алма-Ата, 1958.

Кайдаров А. Развития современного уйгурского литературного языка (1). — Алма-Ата, 1969.

Караев Ж. А., Кобдикова Ж. У. Актуальные проблемы модернизации педагогической системы на основе технологического подхода.-Алматы, 2014, -312 с.

Касымова Д. Уйгурский язык: Самоучитель. — Алматы, 2005.

Кая Ж. Уйғурҗа Алтун яруқ. — Анкара, 1994.

Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников (VI–IX вв.). — Л., 1980.

Қазақ грамматикасы. — Астана, 2002.

Қазақ тілінің сөз жасам жүйесі. — Алматы, 1989.

Қалыбаева А., Оралбаева Н. Қазіргі қазақ тілінің морфемалар жүйесі. — Алматы, 1986

Қәшқәрий М. Түркий тиллар дивани. — Үрүмчи, 1-т. 1981; 2-т. 1982; 3-т. 1984.

Қәшқәрий М. Түркий тиллар дивани. — Үрүмчи, 1-т. Текст. 2008; 2-т. Индекс, факсимиле. 2008;

Лигети Л. Билинмейен ич Ася. — Анкара, 1986.
Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990.
Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. — М.; Л., 1951.
Махпиров В.У. Имена далеких предков. — Алматы, 1997.
Мирзақулов Т. Грамматика уқитишнинг лингвистик асослари. — Тошкент, 1994.
Наджип Э.Н. Современный уйгурский язык. — М., 1960.
Насилов В.М. Грамматика уйгурского языка. — М., 1940.
Насилов В.М. Древнеуйгурский язык. — М., 1963.
Насилов В.М. Язык тюркских памятников уйгурского письма XI–XVвв. — М., 1974.
Нияз X., Қасим М. Фонетика вә тил тәкшүрүш. — Үрүмчи, 1988.
Нурмонов А., Расулов Р. Узбек тили жадвалларда. — Тошкент, 1993.
Оралбаева Н. Қазақ тіліндегі етістіктің аналитикалық форманттарының құрылысы мен мағынасы. — Алматы, 1979.
Оркун Һ.Н. Ески түрк язытлары. — Анкара, 1987.
Осман М. Һазирқи заман уйғур тилидики тәқлидий сөзләр // Тил вә тәрҗимә. — Үрүмчи, 1992, №6.
Осман М. Һазирқи заман уйғур тили диалектлири. — Үрүмчи, 1990.
Осман М. Һазирқи заман уйғур тилиниң хотән диалекти.- Үрүмчи, 2004.
Осман М. Һазирқи заман уйғур тилиниң лопнур диалекти. - Үрүмчи, 2006.
Осман М., Ғаппар А., Ханбаба Р. Һазирқи заман уйғур тилидики тиниш бәлгүлири вә уларниң қоллинилиши. — Үрүмчи, 1991.
Осман М., Сайит М. Қисқичә тилшунаслиқ луғити. — Үрүмчи, 1991.
Осман М., Төмүр X. Чағатай тили тоғрисида қарашлиримиз// Шинҗаң дашуси илмий журнали. — Үрүмчи, 1993, №1.
Оценивание учебных достижений учащихся. Методическое руководство/Сост.Р. X. Шакиров, А.А. Буркитова, О.И. Дудкина. – Б.: «Билим», 2012. – 80 с.
Өзтүрк Р. Йени уйғур түркчеси грамери. — Анкара, 1994.
Өзтүрк Р. Уйғур ве өзбек түркчелеринде фиил. — Анкара, 1997.

Өмәров Ш., Арзиев Р. Йеңичә оқутуш: усуллар вә тәҗрибиләр.- Алмута, 2017.

Полат А. Уйғур тили лексикологийиси. — Қәшқәр, 1995.

Полат А. Чағатай-уйғур тили тәтқиқатидин илмий мақалиләр. — Бейжиң, 1993.

Полат А. Чағатай уйғур тили һәққидә мупәссәл баян.-Бейжиң, 2004.

Радлов В.В. К вопросу об уйгурах. — Алматы, 2003.

Расоний Л. Тариһте түрклүк. — Анкара, 1993.

Садвақасов Г. Язык уйгуров Ферганской долины. — Алма-Ата, кн.1.1970; кн.2. 1976.

Садвакасов Г. Избранные труды. — Алматы, 2000.

Сәдвақасов Ғ., Илиев Ә., Һеввуллаева З. Уйғур тилиниң имла луғити.-Алмута, 2012.

Сайит М., Йүсүп И. Қәдимки уйғур йезиқидики вәсиқиләр. — Үрүмчи, 2000.

Сарбалаев Ж. Сөз жасам мәселелері. — Алматы, 2002.

Сәпәр С. Һазирқи заман уйғур тили (соал-җаваблар). — Қәшқәр, 1995.

Семәтов И. Уйғур пунктуацияси қаидилири. — Алмута, 1976.

Серткая О.Ф. Гөктүрк тариһинин меселелери. — Анкара, 1995.

Содиқов Қ. Уйғур езуви тарихи. — Тошкент, 1997.

Сыздықова Р. Қазақ әдеби тілінің тарихы. — Алматы, 1993.

Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков: Морфология. — М., 1988.

Строй уйгурского языка. — Алма-Ата, 1989.

Сулейменов О. Аз и Я. — Алматы, 1991.

Сулейменов О. Язык письма. — Алматы-Рим, 1998.

Талипов Т. Уйғур тили фонетикиси. — Алмута, 1984.

Талипов Т. Фонетика уйгурского языка (Очерки исторического развития). — Алма-Ата, 1987.

Тиливалди А. Древнетюркский книжный стих. — Алматы, 2002.

Томанов М. Түркі тілдерінің салыстырмалы грамматикасы. — Алматы, 1988.

Томсен В. Орһон ве Йенисей язытларынын чөзүмү. Илк билдири. Чөзүлмүш Орһон язытлары. — Анкара, 1993.

Төмүр Х. Һазирқи заман уйғур тили (Морфология). — Бейжиң, 1987.

Төмүр Х., Полат А. Чағатай тили. — Қәшқәр, 1987.

Төмүр Х., Осман М., Ғаппар А. "Қутадғу биликтә" ипадиләнгән әдәбий тил тоғрисида// Шинжаң ижтимаий пәнләр тәтқиқати. — Үрүмчи, 1995, №2, №3.

Трофимов М.И. Фонетические процессы в слоге в современном уйгурском языке. — Алма-Ата, 1978.

Трофимов М.И. Проблемы тюрского ударения и уйгурского вокализма. — Бишкек, 1991.

Тугушева Л.Ю. Уйгурская версия биографии Сюань-Цзаня. — М., 1991.

Хәмит Төмүр илмий мақалилири.- Бейжиң, 2006.

Хожа А., Аюп Т., Йүсүп И. Қәдимки уйғур язма ядикарлиқлиридин талланма. — Үрүмчи, 1984.

Һазирқи заман уйғур тили. I қисим. Фонетика вә лексикология. — Алмута, 1963.

Һазирқи заман уйғур тили. II қисим. Морфология вә синтаксис. — Алмута, 1966.

Һазирқи заман уйғур тили грамматикиси. — Үрүмчи, 1996.

Һазирқи заман уйғур тили. — Үрүмчи, 2003.

Һазирқи заман уйғур тилиниң диалект вә шевилири луғити. - Бейжиң, 2007.

Һ.Һәмраев, С.Һәмраева. Уйғур тили вә әдәбияти пәнлири бойичә тест тапшурмилири. — Алмута, 2004.

Чәт әлләрдики тилшунаслиқ вә уйғур тили тәтқиқати. – Үрүмчи, 2003.

Шимин Г. Қәдимки уйғур йезиғида йезилған муһим ядикарлиқлар вә уларниң тәтқиқ қилиниши // Түркий тиллар тәтқиқати (2). — Бейжиң, 1983.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюрских языков: (имя). — Л., 1977.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюрских языков: (Глагол). — Л.,1984.

Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков: (Наречие, служебные части речи, изобразительные слова). — Л., 1987.

Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі (Морфология). — Алматы, 1974.

Эккманн Я. Чағатайжа ел китабы. — Истанбул, 1988.

Языки мира: Тюркские языки. — Бишкек, 1997.

МУНДӘРИҖӘ

1. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ТАРИХИ

1.1. Қедимий уйғур тили 5
1.1.1. Қедимий уйғур тилиниң лексикилиқ алаһидиликлири 5
1.1.2. Қедимий уйғур тилиниң фонетикилиқ алаһидиликлири 7
1.1.3. Қедимий уйғур тилиниң морфологиялик алаһидиликлири 8
Қедимий уйғур тилидики сөз ясиғучи қошумчилар........................ 9
а) Исим ясиғучи қошумчилар: 9
ә) Сүпәт ясиғучи қошумчилар: 9
б) Пеил ясиғучи қошумчилар: 9
1.1.3.1. Қедимий уйғур тилидики турғун сөзләр 10
1.1.3.1.1. Қедимий уйғур тилидики исимларниң келиш категорияси 10
Баш келиш 10
Егилик келиш 10
Бериш келиш 10
Чүшүм келиш 10
Чиқиш келиш 10
Орун-вақит келиш 11
Васитә келиш 11
Йөнилиш келиш 11
Тәңләштүрмә келиш.. 11
Охшатма келиш 12
Орун-бәлгү келиш 12
1.1.3.2.2. Қедимий уйғур тилидики турғун сөзләрниң вә ярдәмчи сөзләрниң бәзи алаһидиликлири 12
1.1.3.3. Қедимий уйғур тилидики пеиллар 13
1.1.3.3.1. Пеилниң турғун сөз шәкли 13
1.1.3.3.2. Қедимий уйғур тилидики пеилниң хәвәр шәкиллири 15
1.1.3.3.3. Пеилниң зәк шәкиллири 16
1.1.3.4. Қедимий уйғур тилиниң бәзи синтаксислиқ алаһидиликлири 17
1.1.4. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар 18
1.1.4.1. Қедимий түрк йезиғи һәққидә умумий мәлумат 19
1.1.4.2. Қедимий түрк елипбәси 19
1.1.4.3. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң бөлүнүши........ 21
1.1.4.3.1. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң тепилған жайиға бағлиқ бөлүнүши 21

1.1.4.3.2. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң тарихий-сәясий (этникилиқ) бөлүнүши 22
1.1.4.3.3. Қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқларниң мәзмун җәһәттин бөлүнүши 22
1.1.4.3.4. Шәрқий Түркстанда тепилған қедимий түрк йезиғидики ядикарлиқлар 23
1.1.5. Уйғур йезиғидики ядикарлиқлар 26
1.1.5.1. Уйғур йезиғи һәққидә умумий чүшәнчә 26
1.1.5.2. Уйғур елипбәси 28
1.1.5.3. Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң тепилиши 29
1.1.5.4. Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң үгинилиши 33
1.1.5.5. Уйғур йезиғидики ядикарлиқларниң мәзмун җәһәттин бөлүнүши....35
1.1.5.5.1. Диний ядикарлиқлар 36
1.1.5.5.2. Әдәбий ядикарлиқлар 40
1.1.5.5.3. Илмий ядикарлиқлар 42
1.1.5.5.4. Әдлийә вә егилик һөҗҗәтлири 43
1.1.5.5.4.1. Әдлийә һөҗҗәтлириниң түрлири 44
1.1.5.5.4.2. Әдлийә һөҗҗәтлириниң түзүлүши 46
1.1.5.5.5. Палнамиләр 47
1.1.5.5.6. Салам хәтләр....48
1.1.6. Әрәп йезиғидики ядикарлиқлар 49
1.1.7. Қедимий уйғурлардики мәтбәәчилик 51

1.2. Кона уйғур тили....53
1.2.1. Кона уйғур тилиниң фонетикилиқ алаһидиликлири 55
1.2.2. Кона уйғур тилиниң лексикилиқ алаһидиликлири 56
1.2.3. Кона уйғур тилиниң морфологиялик алаһидиликлири....57
1.2.3.1. Кона уйғур тилидики турғун сөзләр 59
Исимниң сан категорияси 59
Исимниң келиш категорияси 60
1.2.3.2. Кона уйғур тилидики пеил 60
Ярдәмчи пеиллар....60
Пеилниң турғун сөз шәкиллири 61
Пеилниң заман категорияси 62
1.2.3.3. Кона уйғур тилидики ярдәмчи сөзләр 63
1.2.4. Кона уйғур тилиниң синтаксислиқ алаһидиликлири 65
1.2.5. Навайи тили һәққидә 66

2. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ФОНЕТИКИСИ

2.1. Фонетикиниң тармақлири 70

2.2. Тилдики тавушларни үгинишниң үч аспекти 71
2.2.1. Акустикилиқ аспект 71
2.2.1.1. Тавушниң егизлиги (жуқури-төвәнлиги) 72
2.2.1.2. Тавуш күчи 72
2.2.1.3. Тавуш созулмилиғи 73
2.2.1.4. Тавуш тембри 73
2.2.2. Физиологиялик аспект 74
2.2.3. Тилшунаслиқ аспект 75

2.3. Уйғур тилидики тавушларниң бөлүнүши 76
2.3.1. Созуқ тавушларниң бөлүнүши 77
2.3.2. Созуқ тавушларниң тәсвири 78
2.3.3. Үзүк тавушларниң бөлүнүши 86
2.3.4. Үзүк тавушларниң тәсвири 87
2.3.4.1. Партлиғучи үзүк тавушлар 87
2.3.4.2. Сийриланғу үзүк тавушлар 89
2.3.4.3. Партлиғучи-сийриланғу үзүк тавушлар 91
2.3.4.4. Димақтавушлири 91
2.3.4.5. Қовуз тавуши 91
2.3.4.6. Титрәңгү тавуш 91

2.4. Тавушларниң маслишиши 93
2.4.1. Созуқ тавушларниң маслишиши 93
2.4.2. Үзүк тавушларниң маслишиши 94

2.5. Тавушларниң аҗизлишиши 96
2.5.1. Созуқ тавушларниң аҗизлишиши 96
2.5.2. Үзүк тавушларниң аҗизлишиши 98

2.6. Тавушларниң чүшүп келиши 99
2.6.1. Созуқ тавушларниң чүшүп келиши 99
2.6.2. Үзүк тавушларниң чүшүп келиши 100

2.7. Тавушларниң қошулуп келиши 101
2.7.1. Созуқ тавушларниң қошулуп келиши 101
2.7.2. Үзүк тавушларниң қошулуп келиши 102

2.8. Тавушларниң орун алмаштуруши (метатеза) 102
2.9. Боғум 103
2.10. Урғу 104

3. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ЛЕКСИКОЛОГИЯСИ

3.1. Сөз вә униң мәнаси 105

3.2. Сөзләрниң мәна вә шәкил мунасивитигә бағлиқ бөлүнүши ...105
3.2.1. Мәнадаш сөзләр 105
3.2.1.1. Мәнадаш сөзләрниң пәйда болуши......................................106
3.2.1.2. Мәнадаш сөзләрниң типлири 107
3.2.1.3. Мәнадаш сөзләрниң қоллинилиши 108
3.2.2. Зит сөзләр 112
3.2.3. Аһаңдаш сөзләр 115
3.2.4. Көп мәналиқ сөзләр 120
3.2.4.1. Көп мәналиқ сөзләр билән аһаңдаш сөзләр 122

3.3. Уйғур тили лексикисиниң қоллиниш характериға бағлиқ бөлүнүши 122
3.3.1. Асасий луғәт тәркиви 123
3.3.2. Умумий луғәт тәркиви 123

3.4. Уйғур тили лексикисиниң шәкиллиниши 125
3.4.1. Уйғур тилиға парс тилидин киргән сөзләр 127
3.4.2. Уйғур тилиға әрәп тилидин киргән сөзләр 128
3.4.3. Уйғур тилиға Европа тиллиридин киргән сөзләр 129
3.4.4. Уйғур тилиға хитай вә туңган тиллиридин киргән сөзләр 130

3.5. Уйғур тилиниң фразеологияси 130
3.5.1. Фразеологиялик бирикмиләрниң умумий алаһидиликлири....130
3.5.2. ФБларниң семантикилиқ тәснифи 131
3.5.3. ФБларниң лексико-морфологиялик тәснифи 132
3.5.4. ФБларниң тематикилиқ тәснифи 133
3.5.5. ФБларни мақал-тәмсилләр билән мунасивити.........................134

3.6. Уйғур тилиниң луғәтчилиги 134
3.6.1. Қедимий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр.........................135
3.6.1.1. Маһмут Қәшқәрий. “Дивану луғәтит түрк” 135
3.6.1.1.1. Маһмут Қәшқәрийниң тәрҗимә һали 135
3.6.1.1.2. “Дивану луғәтит түркниң” тепилиши вә үгинилиши..........139

3.6.1.1.3. “Дивану луғәтит түркниң” түзүлүши вә умумий мәзмуни ...144
3.6.1.1.4. “Дивану луғәтит түрктики” киши исимлири (антропонимлар) .147
3.6.1.1.5. “Дивану луғәтит түрктики” хәлиқ вә қәбилиләр намлири (этнонимлар) 148
3.6.1.1.6. “Дивану луғәтит түрктики” йәр-җай намлири (топонимлар) .148
3.6.1.1.7. “Дивану луғәтит түрктики” түркий тилларниң алаһидиликлири һәққидә мәлуматлар 150
3.6.1.1.8. “Дивану луғәтит түрктики” мақал-тәмсилләр 152
3.6.1.1.9. “Дивану луғәтит түрктики” шеирий парчилар 156
3.6.1.1.10. “Дивану луғәтит түрктики” сөзләрниң бәзи тематикилиқ топлири 161
3.6.1.1.10.1. “Дивану луғәтит түрктики” кийим-кечәк намлири 161
3.6.1.1.10.2. “Дивану луғәтит түрктики” зебу-зенәт буюмлири намлири 163
3.6.1.1.10.3. “Дивану луғәтит түрктики” йемәк-ичмәк намлири 166
3.6.1.1.10.4. “Дивану луғәтит түрктики” тибабәтчиликкә вә эпсунчилиққа аит намлар 169
3.6.1.1.10.5. “Дивану луғәтит түрктики” аилә, қан-қериндашлиқ вә қуда-баҗилиққа мунасивәтлик намлар....171
3.6.1.1.11. Маһмут Қәшқәрий уйғур календарчилиғи һәққидә 173
3.6.1.2. Қедимий уйғур тилиға мунасивәтлик башқа луғәтләр 175
3.6.2. Кона уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр 176
3.6.3. Заманивий уйғур тилиға мунасивәтлик луғәтләр 179
3.6.3.1. Тәрҗимә луғәтләр 179
3.6.3.2. Изаһлиқ луғәтләр 181
3.6.3.3. Терминологиялик луғәтләр 182
3.6.3.4. Имла луғити 182
3.6.3.5. Тәләппуз луғити 183
3.6.3.6. Фразеологиялик луғәтләр 183
3.6.3.6. Диалектологиялик луғәтләр 184
3.6.3.7. Мәнадаш сөзләр луғити (синонимлар луғити) 185
3.6.3.8. Аһаңдаш сөзләр (омонимлар) луғити....186

4. УЙҒУР ТИЛИНИҢ МОРФЕМИКИСИ

4.1. Морфемиларниң түрлири 187
4.1.1. Мустәқил морфемилар 188
4.1.2. Ярдәмчи морфемилар....189
4.1.2.1. Қошумчилар 189
4.1.2.1.1. Қошумчиларниң хизмитигә бағлиқ түрлири 190
4.1.2.1.2. Қошумчиларниң мәнавий мунасивәтлиригә бағлиқ түрлири ...191

4.1.2.1.3. Қошумчиларниң келип чиқишиға бағлиқ түрлири 193
4.1.2.1.4. Қошумчиларниң үнүмдарлиғиға бағлиқ түрлири 194
4.1.2.1.5. Қошумчиларниң қурулмисиға бағлиқ түрлири 194
4.1.2.2. Нөллүк морфема 195
4.1.2.3. Яндашма морфемилар (аналитикилиқ морфемилар) 196

5. УЙҒУР ТИЛИНИҢ СӨЗ ЯСИМИ

5.1. Сөз ясамниң асасий бирликлири 201
5.1.1. Сөз ясамлиқ жүп 201
5.1.2. Сөз ясамлиқ тизма 202
5.1.3. Сөз ясамлиқ басқуч 203
5.1.4. Сөз ясамлиқ парадигма 203
5.1.5. Сөз ясамлиқ уга 204

5.2. Уйғур тилиниң сөз ясам усуллири 205
5.2.1. Морфологиялик усул 205
5.2.2. Синтаксислиқ усул 205
5.2.3. Лексика-семантикилиқ усул 207
5.2.4. Конверсиялик усул 207
5.2.4.1. Конверсиялик сөз ясамниң түрлири 210
5.2.4.1.1. Исимлишииш (субстантивация) 210
5.2.4.1.2. Сүпәтлишиш (адъективация) 211
5.2.4.1.3. Рәвишлишиш (адвербиализация) 212
5.2.4.1.4. Миқдарлишиш 213
5.2.4.1.5. Башқа сөз түркүмлириниң тиркәлмигә өтүши 213
5.2.4.1.6. Мустәқил с зләрниң имлиқ сөзләргә өтүши 214

5.3. Сөз түркүмлириниң ясилиши 214
5.3.1. Исимларниң ясилиши..214
5.3.1.1. Исимларниң морфологиялик усул билән ясилиши 214
5.3.1.1.1. Турғун сөзләрдин исим ясиғучи қошумчилар 214
5.3.1.1.2. Парс тилидин киргән исим ясиғучи қошумчилар 216
5.3.1.1.3. Пеиллардин исим ясиғучи қошумчилар 218
5.3.1.2. Исимларниң синтаксислиқ усул билән ясилиши 219
5.3.1.2.1. Бириккән вә қошма исимлар...219
5.3.1.2.2. Қош исимлар 219
5.3.1.2.3. Қисқартилған исимлар 219
5.3.2. Сүпәтләрниң ясилиши 220

5.3.2.1. Сүпәтләрниң морфологиялик усул билән ясилиши 220
5.3.2.1.1. Турғун сөзләрдин сүпәт ясиғучи қошумчилар 220
5.3.2.1.2. Парс тилидин киргән сүпәт ясиғучи қошумчилар 221
5.3.2.1.3. Пеилдин сүпәт ясиғучи қошумчилар 222
5.3.2.2. Сүпәтләрниң синтаксислиқ усул билән ясилиши 222
5.3.2.2.1. Қошма сүпәтләр 222
5.3.2.2.2. Қош сүпәтләр 223
5.3.3. Санларниң ясилиши 223
5.3.4. Алмашларниң ясилиши 225
5.3.5. Миқдарларниң ясилиши 225
5.3.5.1. Морфологиялик усул 225
5.3.5.2.Конверсиялик усул 226
5.3.5.3. Синтаксислиқ усул 226
5.3.6. Рәвишләрниң ясилиши 226
5.3.6.1. Рәвишләрниң морфологиялик усул билән ясилиши 226
5.3.6.2. Рәвишләрниң синтаксислиқ усул билән ясилиши 226
5.3.5.6.1. Қошма вә бириккән рәвишләр 228
5.3.5.6.2. Қош рәвишләр. 229
5.3.7. Пеилларниң ясилиши 229
5.3.7.1. Пеилларниң морфологиялик усул билән ясилиши 229
5.3.7.1.1. Турғун сөзләрдин пеил ясиғучи қошумчилар 229
5.3.7.1.2. Пеилдин пеил ясиғучи қошумчилар 231
5.3.7.1.3. Пеилниң синтаксислиқ усул билән ясилиши 231

6. УЙҒУР ТИЛИНИҢ МОРФОЛОГИЯСИ

6.1. Сөзниң грамматикилиқ алаһиликлири 232
6.1.1. Сөзниң грамматикилиқ мәнаси 232
6.1.2. Сөзниң грамматикилиқ шәкли 234
6.1.3. Грамматикилиқ категория 235
6.1.4. Сөзләрниң түркүмләргә бөлүнүши 235

6.2. Исим 237
6.2.1. Хас исимлар вә умумий исимлар 237
6.2.2. Исимларниң сан категорияси 238
6.2.3. Исимларниң тәвәлик категорияси 239
6.2.4. Исимларниң келиш категорияси 242
6.2.4.1. Баш келиш 243

6.2.4.2. Егилик келиш 243
6.2.4.3. Йөнилиш келиш 244
6.2.4.4. Чүшүм келиш 245
6.2.4.5. Чиқиш келиш 246
6.2.4.6. Орун-вақит келиш 246
6.2.4.8. Орун-бәлгү келиш 247
6.2.4.8. Тәңләштүрмә келиш 247
6.2.4.9. Охшатма келиш 248
6.2.4.10. Чәк келиш 251
6.2.5. Орун-тәрәп исимлири 252
6.2.6. Исимниң синтаксислиқ алаһидилиги 252

6.3. Сүпәт 252
6.3.1. Дәрижилик сүпәтләр 253
6.3.2. Дәрижисиз сүпәтләр 254

6.4. Сан 254
6.4.1. Аддий санлар вә мурәккәп санлар 255
6.4.2. Санларниң түрлири 256
6.4.2.1. Санақ санлар 256
6.4.2.2. Тәртип санлар 257
6.4.2.3. Мөлчәр санлар 257
6.4.2.4. Кишилик санлар 258
6.4.2.5. Кәсир санлар 259
6.4.2.6. Тәхсим санлар 259

6.5. Миқдарлар 259
6.5.1. Миқдарларниң түрлири 261
6.5.1.1. Әсли миқдарлар вә көчмә миқдарлар 262
6.5.1.2. Шәйи миқдарлири вә һәрикәт миқдарлири 262

6.6. Алмашлар 262
6.6.1. Шәхс алмашлири 264
6.6.2. Көрситиш алмашлири 265
6.6.3. Соал алмашлири 266
6.6.4. Болушсизлиқ алмашлири 267
6.6.5. Ениқсизлиқ алмашлири 267
6.6.6. Ениқлаш алмашлири 268
6.6.7. Өзлүк алмашлири 269

6.7. Рәвишләр 271
6.7.1. Рәвишләрниң мәна җәһәттин бөлүнүши 271
6.7.1.1. Вақит рәвишлири..271
6.7.1.2. Орун рәвишлири 271
6.7.1.3. Һаләт рәвишлири..271

6.8. Тәхлидий сөзләр 272
6.8.1. Тәхлидий сөзләрниң семантикилиқ алаһидиликлири 272
6.8.1.1. Аваз тәхлитлири 272
6.8.1.2. Һаләт тәхлитлири 273
6.8.1.3. Һиссият тәхлитлири 273
6.8.2. Тәхлидий сөзләрниң қурулмилиқ алаһидиликлири 273
6.8.3. Тәхлидий сөзләрниң сөз ясамлиқ алаһидилиги 274
6.8.4. Тәхлидий сөзләрниң грамматикилиқ алаһидиликлири..........275

6.9. Пеиллар 275
6.9.1. Пеилларниң түрлири 276
6.9.1.1. Мустәқил вә ярдәмчи пеиллар 276
а) Түс ярдәмчилири. 276
ә) Кашамчилар 277
6.9.1.2. Өтүмлүк вә өтүмсиз пеиллар 280
6.9.2. Пеилларниң түрлүк сөз шәкиллири 280
6.9.2.1. Сүпәтдашлар 281
6.9.2.1.1. Сүпәтдашларниң түрлири. 281
6.9.2.1.2. Сүпәтдашларниң қоллинилиши. 283
6.9.2.2. Исимдашлар 284
6.9.2.2.1. Исимдашларниң түрлири. 284
6.9.2.3. Рәвишдашлар 286
6.9.2.3.1. Рәвишдашларниң түрлири 286
6.9.3. Пеилниң хәвәр шәкиллири 288
6.9.3.1. Пеилниң шәхс-сан категорияси 289
6.9.3.2. Пеилниң мәйил категорияси 290
6.9.3.2.1. Баян мәйил 291
6.9.3.2.2. Буйруқ-тәләп мәйили 292
6.9.3.2.3. Пәрәз-қаршилиқ мәйили 294
6.9.3.2.4. Арман мәйили 294
6.9.3.2.5. Арзу-тәклип мәйили 294
6.9.3.2.6. Әпсус мәйили 294
6.9.3.2.7. Тиләк мәйили 295
6.9.3.3. Пеилниң заман категорияси 296

6.9.3.3.1. Аддий өткән заман 297
6.9.3.3.2. Пүткән hазирки заман 300
6.9.3.3.3. Пүткән өткән заман 302
6.9.3.3.4. Пүтмигән hазирқи заман 303
6.9.3.3.5. Пүтмигән өткән заман 306
6.9.3.3.6. Изчил hазирқи заман 308
6.9.3.3.7. Изчил өткән заман 310
6.9.3.3.8. Мәхсәт hазирқи заман 313
6.9.3.3.9. Мәхсәт өткән заман 314
6.9.3.3.10. Өткән заман 318
6.9.3.3.11. Һазирқи заман 319
6.9.3.3.12. Келидиған заман 319
6.9.4. Пеилниң өзәк шәкиллири 320
6.9.4.1. Пеилниң дәрижә категорияси 321
6.9.4.1.1. Әсли дәрижә 321
6.9.4.1.2. Өзлүк дәрижә 322
6.9.4.1.3. Өзгә дәрижә (Мәжһул дәрижә) 323
6.9.4.1.4. Мәжбурий дәрижә 324
6.9.4.1.5. Өмлүк дәрижә 325
6.9.4.2. Пеилнин болушлук-болушсизлиқ категорияси 326
6.9.4.3. Пеилниң түс категорияси 326
6.9.4.3.1. Изчил түс 327
1.9.4.3.2. Имкан түс 327
6.9.4.3.3. Тәмшәлмә түс 328
6.9.4.3.4. Күчәйтмә түс...328
6.9.4.3.5. Чәклимисиз түс 328
6.9.4.3.6. Өзлүк түс 329
6.9.4.3.7. Өзгә түс 329
1.9.4.3.8. Синақ түс 329
6.9.4.3.9. Башланма түс 330
6.9.4.3.10. Пүткән түс 330
6.9.4.3.11. Жәриян түс 330
6.9.4.4. Пеилниң hаллиқ өзәк шәкиллири...332
6.9.5. Турғун сөз-бағламчи қурулмилири 335
6.9.5.1. Турғун сөзләрниң пеил шәкиллири 335
6.9.5.2. Турғун сөзләрниң хәвәр шәкиллири 336

6.10. Ярдәмчи сөзләр 337
6.10.1. Бағлиғучилар 338
6.10.1.1. Бириктүргүчи бағлиғучилар 338

6.10.1.2. Қариму-қарши бағлиғучилар 338
6.10.1.3. Күчәйткүчи бағлиғучилар 339
6.10.1.4. Таллиғучи бағлиғучилар 339
6.10.1.5. Сәвәп-нәтижә бағлиғучилири 339
6.10.1.6. Шәрт бағлиғучилар 340
6.10.2. Тиркәлмиләр 340
6.10.3. Уланмилар 343

6.11. Имлиқ сөзләр 347
6.11.1. Һис-туйғу имлиқлири 348
6.11.2. Буйруқ-чақириқ имлиқлири 350
6.11.3. Җавап имлиқлири 350
6.11.4. Рәсим-йосун имлиқлири 351

7. УЙҒУР ТИЛИНИҢ СИНТАКСИСИ

7.1. Синтаксислиқ бағлинишниң түрлири 352
7.1.1. Тәңдаш бағлиниш 352
7.1.2. Беқиндилиқ бағлиниш...353
7.1.2.1. Маслишиш мунасивити 354
7.1.2.2. Башқуруш мунасивити 355
7.1.2.3. Яндишиш мунасивити 356

7.2. Сөз бирикмиси 357
7.2.1. Исимлиқ сөз бирикмилири 358
7.2.1.1. Яндишиш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири.......358
7.2.1.2. Башқуруш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири 359
7.2.1.3. Маслишиш мунасивитидики исимлиқ сөз бирикмилири....359
7.2.2. Пеиллиқ сөз бирикмилири 360
7.2.2.1. Яндишиш мунасивитидики пеиллиқ сөз бирикмилири 360
7.2.2.2. Башқуруш мунасивитидики пеиллиқ сөз бирикмилири......360
7.2.3. Сүпәтлик сөз бирикмилири 361
7.2.4. Рәвишлик сөз бирикмилири 361

7.3. Җүмлә 361
7.3.1. Җүмлиниң бөләклири 362
7.3.1.1. Егә 363
7.3.1.2. Хәвәр 365
7.2.1.3. Толуқтурғучи 366
7.3.1.4. Ениқлиғучи 367

7.3.1.5. Һаләт 368
7.3.2. Җүмлә бөләклирининң орун-тәртиви 370
7.3.3. Җүмлининң бөлүнүши...371
7.3.3.1. Җүмлиләрнинң мәхситигә бағлиқ бөлүнүши 371
7.3.3.2. Җүмлинин вақиәликкә мунасивити җәһәттин бөлүнүши......373
7.3.3.3. Җүмлинин предикативлиқ бирликлирининң саниға бағлиқ бөлүнүши..373
7.3.4. Аддий җүмлининң түрлири 374
7.3.4.1. Аддий җүмлининң баш бөләклирининң иштирақиға бағлиқ түрлири 374
7.3.4.2. Аддий җүмлининң әгәшмә бөләклирининң иштирақиға бағлиқ түрлири 376
7.3.4.3. Аддий җүмлининң зөрүр бөләклирининң иштирақиға бағлиқ түрлири 377
7.3.4.4. Аддий җүмлининң бөләкләргә бөлүнүш-бөлүнмәслигигә бағлиқ түрлири 377
7.3.4.5. Аддий җүмлининң мурәккәпләштүргүчи васитиләрнинң иштирақиға бағлиқ түрлири 379
7.3.4.5.1. Бир хил бөләклик мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр 379
7.3.4.5.2. Изаһлиғучилиқ мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр 380
7.3.4.5.3. Рәвишдаш ибарилик мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр...382
7.3.4.5.4. Сүпәтдаш ибарилик мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр ..383
7.3.4.5.5. Қистурмилиқ мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр 383
7.3.4.5.6. Қошулмилиқ мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр 384
7.3.4.5.7. Қаратмилиқ мурәккәпләшкән аддий җүмлиләр 385
7.3.5. Қошма җүмлә 387
7.3.5.1. Тәңдаш қошма җүмлиләр 388
7.3.5.1.1. Бағланма тәңдаш қошма җүмлиләр 389
7.3.5.1.2. Яндашма тәңдаш қошма җүмлиләр 390
7.3.5.2. Беқиндилиқ қошма җүмлиләр 394
7.3.5.2.1. Вақит беқинда җүмлә 395
7.3.5.2.2. Шәрт беқинда җүмлә..395
7.3.5.2.3. Сәвәп беқинда җүмлә...396
7.3.5.2.4. Мәхсәт беқинда җүмлә 397
7.3.5.2.5. Қаршилиқ беқинда җүмлә 397
7.3.5.2.6. Охшатма беқинда җүмлә 398
7.3.5.2.7. Тәрз беқинда җүмлә 398
7.3.5.3. Көпҗүмлилик қошма җүмлиләр...398
7.3.5.3.1. Көпҗүмлилик тәңдаш қошма җүмлиләр 399

7.3.5.3.2. Көпҗүмлилик бекиндилиқ қошма җүмлиләр 399
7.3.5.3.3. Арилаш қошма җүмлиләр 400

7.4. Өзгә нутуқ 400

8. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ДИАЛЕКТЛИРИ

8.1. Һазирқи заман уйғур тили диалектлирини айриш өлчәмлири..403

8.2. Мәркизий диалект 404
8.2.1. Қәшқәр шевиси 404
8.2.2. Турпан шевиси 406
8.2.2.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири 406
8.2.2.2. Морфологиялик алаһидиликлири.......................................406
8.2.2.3. Лексикилиқ алаһидиликлири 407
8.2.3. Қумул шевиси 407
8.2.3.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири 407
8.2.3.2. Морфологиялик алаһидиликлири.......................................408
8.2.3.3. Лексикилиқ алаһидиликлири 409

8.3. Хотән диалекти 409
8.3.1.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири 410
8.3.1.2. Морфологиялик алаһидиликлири.......................................410
8.3.1.3. Лексикилиқ алаһидиликлири 412

8.4. Лопнур диалекти 412
8.4.1.1. Фонетикилиқ алаһидиликлири 412
8.4.1.2. Морфологиялик алаһидиликлири.......................................413
8.4.1.3. Лексикилиқ алаһидиликлири 414

8.3. Кәңсу диалекти 414
8.3.1. Сериқ уйғур шевиси 415
8.3.2. Салар шевиси 416

9. УЙҒУР ТИЛИНИҢ ТИНИШ БӘЛГҮЛИРИ

9.1. Чекитниң қоллинилиши...417
9.2. Соал бәлгүсиниң қоллинилиши 417
9.3. Үндәш бәлгүсиниң қоллинилиши 417
9.4. Пәшниң қоллинилиши 418
9.5. Чекитлик пәшниң қоллинилиши 418

9.6. Қош чекитниң қоллинилиши 419
9.7. Көп чекитниң қоллинилиши 420
9.8. Сизиқниң қоллинилиши 420
9.9. Сизиқчиниң қоллинилиши 422
9.10. Тирнақниң қоллинилиши 422
9.11. Қош тирнақниң қоллинилиши 422

10. УЙҒУР ТИЛИНИҢ НУТУҚ ЭТИКЕТИ

10.1. Саламлишиш 424
10.2. Хошлишиш 425
10.3. Тәбрикләш 426
10.4. Тонушуш 427
10.5. Муражиәт қилиш вә диққәтни җәлип қилиш 427
10.6. Тәсәлли бериш 430

11. УЙҒУР ТИЛИНИ ЙЕҢИЧӘ ОҚУТУШ

11.1. Йеңиланған билим бериш мәзмунниң асасий алаһидиликлири..431
11.2. Уйғур тилини оқутушта қоллинилидиған интерактив усуллар...436
11.3. Графикилиқ органайзерлар 494
11.4. Йеңичә билим бериштики бәзи муһим чүшәнчиләр 502
11.4.1. Байқаш 502
11.4.2. Блум таксономияси 504
11.4.3. Қайтурма алақә 508
11.4.4. Лессон стади (Lesson study) 513
11.4.5. Метакогнитивлиқ 534
11.4.6. Рефлексия 534
11.4.7. Смарт (Smart) 535
11.4.8. Топлуқ иш 537
11.4.9. Утуқ өлчәмлири 543
11.4.10. Шәкилләндүргүчи баһалаш 544
11.5. Ойтетикләр 550

Илавә 565

Әдәбиятлар 573

Руслан Арзиев

УЙҒУР ТИЛИ:
ӨГИНИШ ВӘ ӨГИТИШ

Корректор: ***Шахниза Юлдашева***
Техникилиқ муһәррир һәм дизайн: ***Шахниза Юлдашева***

Бесилишқа 09.08.19-ж. қол қоюлди.
Һәрип түри Times New Roman
Һәҗими 37 б.т.
Тирилими 300 нусха

«МИР» нәшрият өйи.
Алмута шәһири, Жибек-Жолы кочиси, 64, офис 803
Алақә тел: +7 (727) 273-39-89, 328-12-66